

त्रिदशान्देवानयष्टाग्निष्टोमादिभिः पूजितवान् । यजनमुक्तम् । यज्ञेः '२१५८' स्वरित-प्रितः-११३१७२' इति तद् । अनिक्समीपत्वादलः '२३००' लिङ्-सि-चौ-११२१११' इति कित्त्वं न भवति । '२२४' मञ्च-मस्ज-१८१२३६' इत्यादिना पत्वम् । '२२८१' झलो झलि १८१२३६' इति सिचो लोपः ॥ पितृनपारी-दात्वायितवान् । पितरमुद्दिश्य यजनम् '११६०' पूपाहन-पूरणयोः । इत्यस्मात्पूरणार्थात्पुङ्क्ति रूपम् । '२२९७' सिचि वृद्धिः-१७१२११' । '२२६६' इट ईटि १८१२३८' इति सिचो लोपः । अथवा 'पितृनताप्सार्त्' इति पाठः । '१२७१' वृष प्रीणने । इत्यस्मात्पुङ्क्ति 'सृश-मृश-कृष-तृष-दृषा' रलेः सिञ्चक्तव्यः' इति च्चुः सिचि '२४०२' अनुदात्तल्य च-१६११५९' इत्यादिना अमभावपक्षे रूपम् । पितृस्तपितवानित्यर्थः ॥ सममंस्त यन्धून्मातृपित्रादिनातीन्संमतवान् । सदा दानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः । मन्यतेरनुदात्तत्वात्तद् । इदमितिपेधश्च । येषां सिच इकार उच्चारणार्थस्तेषाम् '२६९७' हनः सिच ११२११४' इति कित्क-रणज्ञापकात्तलोपाभावः । येषां तु इकार इत्तेषामिदित्वात्कारलोपाभावः ॥ आन्वन्तरं शत्रुमजित्वा कथं परंतप इत्याह—व्यजेष्ट-पदुर्गमिति । कामक्रोध-लोभमोहमदमासर्षाणां पणां वर्गः पदुर्गः । तमभिभूतवान् । विपूर्वस्य जयतेः '२६८५' वि-परान्यां जेः ११३११९' इति तद् ॥ अरंस्त नीतौ सामादिषु सं-ध्यादिषु च रतः । नीतिमानित्यर्थः ॥ समूलवातं न्यवधीत्समूलाग्निःशेषानरी-न्शत्रून्निहतवान् । उच्छेदनीया ये शत्रवस्तेष्विदं विधानम् । समूलोपपदा-द्धन्तेः '३३५७' समूलाकृत-१३१३३६' इत्यादिना णमुल् । '३५८' हो हन्तेः-१७१५४१' इति घत्वम् । वृद्धिः । '२५७४' हनस्तः-१७१३३२' इति तात्वम् । '३३६७' कपादिषु यथा-१३१३४६' इत्यादिना यथाविध्यनुप्रयोगः । अनुप्र-योगे '२४३३' लुकि च-१२१३४३' इति वधादेशः । तस्याकारान्तत्वादुपदे-शोऽनेकाच्चवादिष्वितिपेधो न भवति । अतो लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् '२२८४' अतो हलादेः-१७१३७' इति विभाषावृद्धिर्न भवति ॥

३-वसूनि तोयं घन-यैद् व्यकारीत्,

सहोऽऽसनं गोत्र-भिदाऽध्यवात्सीत्, ॥

१—'१७६१' इत्थं वित्तं स्थापतेषं रिक्चमृक्चं घनं चसु । हिरण्यं द्रविणं गुग्मर्मथ-रे-विभवा अपि ॥ इति ना० अ० । २—'१७७८' तेन तुल्यं क्रिया चेद् व्यतिः (वत्) । ५११११५१ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये मामूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । इति वे० भ० । ३—'४५' मुत्रामा गोत्र-भिदु वज्री वासवो-वृत्रहा वृषा । वास्तोष्पतिः सुरपतिर् पलरातिः शचीपतिः ॥ इति० ना० अ० । 'गां पृथ्वीं प्रायन्ते

जज्वाल लोक-स्थितये स राजा यथाऽध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥

पुण्य इत्यादि—पुनर्जातिरिति पुण्यः । 'पूजो यत् शुक् ह्रस्वश्च' इत्याणादिको यत् । पुनागमश्च ह्रस्वश्चाभ्यन्तपुण्यकरणाद्वाजापि पुण्य इत्युच्यते । तन्मयत्वाद्वाजा । अग्निरपि पुण्यः पावनपुण्यः । यागादिः पुण्यस्तेन पुरुषः पूयते । महतां वेदविदां ब्रह्मणा ब्राह्मणानां समूहेन जुष्टः सेवितो राजाग्निश्च । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणपर्यायः । नाके स्वर्गे लीदन्तीति '२९७५। सत्-रू-द्विप-।३।२। ६१।' इत्यादिना क्लृप् । नाकसदो देवाभ्यो कर्मणि पठ्यते । संतर्पयति प्रीणयतीति संतर्पणः । संतर्पयतेः '२८४१। कृत्यव्युटो षडुलम् ।३।३।११३।' इति कर्तरि ल्युट् । राजा यागादिना तर्पयति । अग्निरप्यग्निमुखत्वादेवानाम् । धरेण्यः श्रेष्ठो राजाग्निश्च 'वृष्ट एण्यः' । जज्वाल प्रदीप्तवान् । लोकस्थितये माभूलोकस्य स्थितिक्रम इत्येवमर्थम् । अग्निरपि लोकस्य स्थितये ज्वलति । यथोक्तम्—'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्पसादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति । अभिप्रणीत इत्यग्निविशेषणम् । आभिमुख्येन प्रणीत इति प्रादिसमासः । '२२८७। उपसर्गादसमासे-।८।४।१४।' इत्यादिना णत्वम् । मन्त्रेणाभिमुखीकृत इत्यर्थः । यथाध्वरे यागेऽभिप्रणीतो वह्निर्ज्वलति तथा राजापीत्यर्थः ॥

यत्रस्थो राज्यं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह—

५—स पुण्य-कीर्तिः शतमन्यु-कल्पो
महेन्द्र-लोक-प्रतिमां समृद्धया ॥
अध्यास्त सर्वर्तु-सुखामयोध्या-
मध्यासितां ब्रह्मभिरिद्ध-बोधैः ॥

त्रि-त्री-राजामुपसर्गेऽपि क्लृप् (०) ।३।२।६१। एभ्यः क्लृप् स्यादुपसर्गे सत्य-सति च सुप्युपपदे । यथा—शु-सत् । उप-नि-वत् । अण्डसूः । प्रसूरित्यादि । इति वै० भ० ।

१—'२२८७। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।८।४।१४। उपसर्गस्थानि-मितात्परस्य णोपदेशस्य घातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्र-णिनदति ।' २—'५४२। अधि-शीङ्-स्था-ऽऽसां कर्म ।१।४।४६। अधिपूर्वा-णामेवामाधारः कर्म स्यात् । यथा—अधिशेते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।' इति वै० भ० ।

स पुण्येत्यादि—स्वामिगुणपूर्वका हि निवासस्य गुणा भवन्तीति प्रदर्शनार्थं पश्चात्तदभिधानम् । तथा चोक्तम्—‘स तु यच्छीलस्तच्छीला अस्य प्रकृतयो भवन्ति ।’ इति । सु-राजा पुण्यकीर्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्तयो यस्य सः । शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति । ‘२०२२। इन्द्रसमाप्ता-१५।३।६७।’ इति कल्पम् । शतमन्युरिन्द्रः । महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यम् । प्रतिमीयते तुल्यत इति प्रतिमा । ‘३२८३। आतश्चोपसर्ग-१३।३।१०६।’ इत्यम् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तुल्या । ‘६९२। तृतीया-१२।१।३०।’ इति योगविभागात्समासः । अमरावतीमिवेत्यर्थः । कथा । समृद्ध्या । सम्यगतिशयेनर्द्धिः समृद्धिः । ‘७६९१। कुगतिप्रा-१२।२।१८।’ इति प्रादिसमासः । अध्यास्ताध्यासितवाद् । भूतसामान्ये लक्ष् । आस्तेरनुदात्तेच्चात्तद् । ‘५४२। अधि-शीह-११।४।९६।’ इत्यादिनाधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । सुखयतीति सुखा पचाधप् । सुखहेतुत्वाद्वा सुखा । सर्वेषु क्तुषु सुप्तेति । ‘७१७। सप्तमी-१२।१।४०।’ इति योगविभागात्समासः । अध्यासितान्धुपिताम् । मक्षभिर्ब्राह्मणैरिद्वयोधैः । सर्वज्ञाश्चपरिज्ञानात्पृष्ठुद्विभिरित्यर्थः । इन्धेनिष्ठायामनुनासिकलोपः ॥

६-निर्माण-दक्षस्य समीहितेषु

सीमेव पद्माऽऽसन-कौशलस्य ॥

ऊर्ध्व-स्फुरद्-रत्न-गर्भस्ति-भिर् या

स्थिताऽवहस्येव पुरं मघोनैः ॥

निर्माणेत्यादि—पद्मासनो मक्षा । पद्मासनं यस्येति कृत्वा । तस्य कौशलं नैपुण्यमिति पठ्येत्समासः । तस्य ‘७०५। पूरण-गुण-१२।२।११।’ इत्यादिना न प्रतिषेधः । तत्र विशिष्टा एव गुणा रूपरसगन्धस्पर्शास्तद्विशेषाश्च शुक्लनीलादयः कटुकाम्लादयः सौरम्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीताः । तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव । ‘तत्स्यैश्च गुणैः पृष्टी समस्यते न तु तद्विशेषगुणैः ।’ इति वचनात् । अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः । एवं च कृत्वा मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति । तद्यथा ‘९१९। अधिकरणीतावत्त्वे च । २।४।१५।’ । ‘१२९५। तदक्षिप्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १।२।५३।’ इति पाणिनेः, ‘युगपद्देशपृथक्स्वदर्शनादिति रूपसामान्याद्वेति वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपप्रतिषेधः’ इति कात्यायनस्य, ‘नकारग्रहणसामर्थ्यालोपो न भवि-

१—‘११८। किरणोद्य-मयूराऽऽशु-गमस्ति-पृणि-रदमयः ॥’ २—‘३२०। पूः स्त्री पुरी-नगयी वा पत्तनं पुटभेदनम् ।’ ३—‘४७। इन्द्रो मरुत्वान् म-यया विडीजाः पाकशासनः ॥’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-धाण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो धर्मः,

व्यतीति किं पुनरुपार्थसत्तरम्' इति भाष्यकारस्येति । तस्य सीमेव
मर्षादेवायोप्या । ततो न सृष्ट्यन्तरं शोभनमस्तीत्यर्थः । कीदृशस्य । निर्मा-
णदक्षस्य । निर्मितनिर्माणं सृष्टिस्तत्र दक्षस्य पदोः । क्व विषयेषु । समीहि-
तेषु । स्रष्टुमीप्सितेष्वित्यर्थः । ऊर्द्धमुपरिष्ठात्स्फुरद्रव्यगमस्तिभिः स्फुरन्तो ये
रत्नानां गभस्तयो रश्मयस्तेहांसभूतर्मघोन इन्द्रस्य पुरममरायतीमवहस्येव
स्थिता या तामध्यास्त । 'मघवन् शन् वक्षन्' इत्योणादिकः । '३६२' ध-
नुव-मघोनाम्-॥६॥१॥३३॥' इति संप्रसारणम् ॥

७-सद्-रत्न-मुक्ता-फल-वज्र-भाञ्जि

विचित्र-धातूनि स-काननानि ॥

स्त्रीभिर् युतान्यप्सरसामिवौघैर्

मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥

सद्गोत्यादि—सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि
गृहाणि तानि सद्गोमुक्ताफलवज्रभाञ्जि । (मुक्ताफलवज्रयो रत्नान्तर्भावोऽपि
प्राधान्यरूपापत्तयश्च यच्चनम् । गोबलीवर्देन्यायाद्वा । रसशब्देन मरकतपद्म-
रागवैदूर्यादयो गृह्यन्ते) । सद्गोत्यादि—'मुञ्जि' इति पाठान्तरम् । '३०६'
गुजेरसमासे ॥१॥१०॥१॥' इति प्रतिषेधो न भवति । अनपुंसकविषयत्वात् ।
नपुंसकेषु तद्वक्ष्येण तुमो विधानात् । विचित्रधातूनि विचित्रा नानाप्रकारा
धातवो मनःशिलादयो येषु गृहेषु तेषां विरचितविश्रकर्मत्वात् । सकाननानि
मोघानानि । स्त्रीभिर् युतान्यप्सरसामिवौघैस्तत्रत्याभिः स्त्रीभिरप्सरोगिरिवे-
त्यर्थः । मेरोः शिरांसीव मेरोः शृङ्गाणीव एवंविधानि गृहाणि यस्यामयोप्यायां
तामध्यास्त । गृह इति '२९०६' गेहे कः ॥३॥१॥१४॥१॥' तत्र गृहशब्दो वेदमनि
नपुंसकलिङ्गः । तस्यापि पुलिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तश्च ॥

८-अन्तर-निविष्टो-ज्ज्वल-रत्न-भासो

गवाक्ष-जालैरभिनिष्पतन्त्यः ॥

हिमा-ऽद्रि-टङ्कादिव भान्ति यस्यां

गङ्गा-ऽम्बु-पात-प्रतिमा गृहेभ्यः ॥

अन्तरित्यादि—अन्तर्युद्धमध्ये निविष्टानि निहितान्युज्ज्वलरत्नानि
यानि तेषां भासो रश्मयो गृहेभ्यो गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यो निर्गच्छन्त्यो

यस्यां भान्ति तामघ्नास्तेति योज्यम् । पर्वतस्योन्नतप्रदेशदृक् इत्युच्यते । तस्मा-
द्विमवत्पर्वतदृक्कादिव गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहस्तुल्याः स्वच्छत्वात् ॥

९—धर्म्यासु कामाऽर्थ-यशस्-करीषु
मतासु लोकेऽधिगतासु काले ॥
विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरेमे
पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥

धर्म्यास्त्वित्यादि—धर्मादनपेतासु । '१६४४ धर्म-पथ्यर्थ-१४४१२१'
इत्यादिना यत् । कामार्थपशांसि कर्तुं शीलं यासां तासु । '२९३४ कृजो
हेतु-१३१२२०' इत्यादिना ताच्छील्ये टः । '१६०१ भतः कृ-कर्म-१८१३९६'
इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । टित्वान्दीप् । मतासु पूजितासु लोके
तासां प्रतीतरथात् । अधिगतासु काले विवाहयोग्ये काले परिणीतासु । सोऽ-
भिरेमे स राजाभिरतवान् । पत्नीषु '४९०१ पत्युर्नोः यज्ञसंयोगे १९११३३'
इति नकारः । तिसृषु कौसल्याकैकेयीमुमिग्रासूत्तमास्त्विति सद्यारीगुणैः श्रे-
ष्ठासु । विद्यास्त्विति विद्वन्त्याभिधर्माधर्माविति विद्याः '३२७६ संज्ञायां स-
मज-१३१३९९ इत्यादिना क्यप् । तिसृषु सामर्थ्येनुराख्यासु । धर्म्यास्त्वित्या-
दिकं तुल्यम् । विद्वानिव यथाधिगतविय इत्यर्थः । '३१०५ विदेः शतु-
र्वमुः १७११३६' दीर्घ-हलङ्-यादि-संयोगान्तलोपाः ॥

तस्य राज्ञः पत्नीभिस्ताभिः सह रममाणस्य सुता भैवासन् । ऋष्यशृङ्ग-
नामा मुनिः पुत्रीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसो वशिष्ठादुपश्रुत्य राज्ञा वारचि-
क्षानिनीभिरानायितो मुनिरित्येतत्कथयितुमाह—

१०—पुत्रीयता तेन वराऽङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ॥

१—'१६४४ धर्म-पथ्यर्थ-न्यायादनपेते १४४१२१ धर्मादनपेतं धर्म्यम् ।
पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ।' इति वै० भ० । २—'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा लब्ध-
वाञ्छा लिप्ता मनोरथः ॥ २२८१ कामोऽभिलाषन् तर्पश् च,—' इति ना० भ० ।
३—अत्रोपमाऽलङ्कारः, तद्वक्षणं कुवलयानन्दकारिकायाम् । 'उपमा, यत्र ता-
दस्य-लक्ष्मीदृश्यते द्वयोः, । हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः खर-गङ्गाम् (खर्गं गङ्गम्)
अवगाहते ॥' ४—अत्रोपमातिच्छन्दः, तद्वक्षणं पूर्वो (१) कम् । ५—'१०६३।
क्रियावान् कर्ममूयतः ।' इति ना० भ० । 'भूम-गिन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगे-
ऽतिशायने । संबन्धेऽस्तिविवक्षार्था भवन्ति मतुवादयः ॥' इति वै० भ० ।

१० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

विपक्रिम-ज्ञान-गतिर् मनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरमृप्यन्शुद्धः ॥

पुत्रीयतेत्यादि—पुत्रीयतात्मनः पुत्रमिच्छता । इच्छायाम् '२६५७।
मुप आत्मनः क्यच् ॥३११८।' इति क्यच् । '२६५८। क्यचि च ॥७१४३३।' इतीत्यम् । तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्रा वराहनाभिर्धरस्त्रीभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिरा-
नायि स्वां पुरमिति योज्यम् । 'नी-यलोः' इत्यादेरपि '५३९। अकथितं च ।
११४५१।' इति चकारेण संगृहीतवाच्यतिर्द्विकर्मकः । तत्र प्रधानकर्मणि
लुङ् । चिणिणलोपी '२३२९। चिणो लुङ्-॥६१४१०४।' इति तद्वदस्य लुङ् ।
गुणकर्मणि तु पुरमिति द्वितीया । '५४०। गति-शुद्धि-॥११४५२।' इत्यादिना
प्रयोज्यकर्तारि द्वितीया न भवति । 'नी-यलोः प्रतिषेधः' इति यचनात् ।
विद्वान्वेदार्थतरवित् । एवं च कृत्वा क्रतुषु क्रियायान्प्रशस्तक्रियः प्रशंसायां
मनुष्य । विपक्रिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तम् । पचतेः स्त्रिणः क्तेर्मन् ।
यापूर्वजन्मकृतमनिवर्तनीयं कर्म तस्योपगतपःप्रत्ययाद्विनोपदेशाज्ज्ञानाप्रवृ-
त्तिर्बुद्धावस्य जातेत्यर्थः । मनस्वी प्रशस्तमनाः । प्रशंसायाम् '१९२८।
अस्मायामेधा-॥५१२१२३।' इत्यादिना विनिः । मान्यो मानार्हः । '२८२२।
अर्हं कृत्यवृचश्च-३॥३१६९।' इति ण्यत् । धर्मादिमननान्मुनिः । 'मनेरुद्यो-
पधायाः' इति इन् । उपधाया उकारः । ऋत्पस्य शृङ्गमृप्यशृङ्गं तच्छृङ्गमिव
शृङ्गं यस्य स ऋप्यशृङ्गः । 'सप्तस्युपमान-' इत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः ॥

११-ऐहिष्टं तं कारयितुं कृताऽऽत्मा

क्रतुं नृपः पुत्र-फलं मुनीन्द्रम्, ॥

ज्ञाताऽऽशयस् तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्म सुताऽनुबन्धम्, ॥

ऐहिष्टेत्यादि—तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्टं ईहितवान् । ईह-
तेरात्मनेपदिनो लुङि सेद्वत्वादिति च रूपम् । द्विकर्मकता तु '५४१। ह-क्रो-
रन्यतरस्याम् ॥११४५३।' इति । कृतात्मा वशीकृतात्मेति भावः । पुत्रफलं
पुत्रः फलं कार्यं यस्य क्रतोः ॥ तत उत्तरकालम् । स मुनिः प्रचित्तज्ञत्वा-
ज्ज्ञाताशयो ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म । कारयितुं तस्य नृपस्य कर्म
व्यतानीत्प्रारब्धवान् । तनोतेः '२२६८। नेटि-॥७१२४।' इति छलन्तलक्षणायां

१—६७५। ईह चेष्टायाम् । इति पा० पा० । २—'१०६३ । कर्म-शरस्
तु कर्मठः ।' इति ना० अ० ।

प्रतिपिद्वायाम् '२२८४। अतो हलादेः-।०।२।७।' इति विभाषावृद्धिः । कर्मणः कर्मणि घटते '१८३६। कर्मणि घटोऽष्ट।५।२।३।५।' यागक्रियानिष्पादक इत्यर्थः । सुतानुबन्धं सुताननुबन्धातीति कर्मण्यण् । 'सुतानुबन्धि' इति पाठान्तरम् । सुताननुबन्धुं शीलमस्येति । '२९८८। सुप्यजातौ णिनिः-।३।२।७८।' सुपीत्यनुवर्तमाने सुवप्रदणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । अन्यथा जाताविति किं प्राक्षणात्तामप्राप्येति न युज्यते । आदित्यस्योपसर्गत्वात् ॥

१२-रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थ-

दङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम्, ॥

शोषाण्यहौपीत् सुत-संपदे च,

वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥

रक्षांसीत्यादि—वेदीं परितो यजनवेद्याः समन्तात् । विघ्नायोपस्थितानि रक्षांसि । इक्ष्यते येभ्य इत्यमुन् । तानि रक्षोऽन्निर्मन्त्रेनिरास्थन्निरस्तवान् । पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थं तसिद्ध । 'अभितः परितः—' इत्यादिना द्वितीया ॥ अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानमिति । यदेवतामयो यागः सा देवता तत्र प्रधानम् । पुत्रफलवाद्भिष्णुः प्रधानम् । तमिष्ट्वा तस्योभयतः पार्श्वयोर्गान्ध्यानि चक्षुरादीनि देवतान्तराणि तान्ययाक्षीत् । अग्राबाहुल्या पूजितवान् । कर्तुः क्रियाफलाभावात्तद् न भवति । पञ्चरूपे ॥ शोषाण्यहौपीदिति स्वाह्नं विष्णुमिष्ट्वा शोषाणि प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि सुतानां संपदर्थमग्नौ हुतवान् । उद्धोतेः सिद्धिं बुद्धाद्विष्टि च रूपम् ॥ वरेण्यः श्रेष्ठः । वरं चामार्गीन्मार्गीतवान् । इदं देवा अभिप्रभृतयो नृपतेः सुता भूयासुरिति । '१९८९। मार्गं भन्वेपणे' । 'आ-धृपाद्वा' इति यदा णिच् नास्ति तदा चउभावात्सिञ्जेव भवति ॥

१३-निष्ठां गते दध्निम-सभ्य-तोषे

विहित्रिमे कर्मणि राज-पत्न्यः ॥

प्राशुर् हुतोच्छिष्टमुदार-वंश्यास्

तिष्ठः प्रसोतुं चतुरः सु-पुत्रान् ॥

१—*अभितः-परितः-समया-निकषा-द्वा-प्रतियोगेऽपि* । २—'१२४७ निष्ठा निष्पत्ति-नाशाऽन्ताः ।' इति ना० अ० । ३—११६६। उ-द्धा-न् दाने । ४—११६७। उ-द्धा-न् धारण-पोषणयोः । दान इत्यप्येके । इति भा० पा० ।

निष्प्रामित्यादि—निष्ठां समाप्तिं गते कर्मणि यागक्रियायां समाप्तायां राजपत्न्यो हुतोच्छिष्टं हुतावशेषं शिष्टचरं प्राशुर्भक्षितवर्यः । अभातेलिटि वसि रूपम् । द्वात्रिंशत्संख्यतोषे दानेन निर्वृत्तो द्वात्रिंशः संख्यानां प्राक्षणाणां तोषो यत्र कर्मणि । विहित्रिमे विधानेन निर्वृत्ते कर्मणि दानो धानश्च '३२६६। द्वितः क्रिः । ३।३।८८।' इति क्री विहिते प्रथमस्य '३०७७। दो-ददोः । ७।४।४६।' इति ददादेशः । द्वितीयस्य '३०७६। दधातेर्हिः । ७।४।४२।' इति हिरादेशः । मर । समायां साधय इति सम्पाः । '१६५७ समाया यः-४।४।१०५।' उदारवंद्या महायंशोद्भवाः । सेपे यत् । कौसल्या केकयी च क्षत्रिये । सुमित्रा तु वर्णसंकरजा । किमर्थं प्राशुः । प्रसूतुं सुपुत्रान्विनीता-न्प्रसवितुम् । तत्र कौसल्या केकयी चैकैकं पिण्डं प्राशितवती । तान्धां चा-वयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्राशितवती । ततश्च पुत्रद्वयं जनयिष्यति । एवंचाभिसंधाय चतुर इत्युक्तं न तु त्रीनिति । '११०४ पू-ह प्राणिगर्भविगोचने ।' '२२७५ स्वरति-७।२।४४। इत्यादिना विभाषिते ॥

१४—कौसल्ययाऽसावि सुखेन रामः

प्राक्, केकयी-तो भरतस् ततोऽभूत्, ॥

प्रासोष्ट शत्रु-ममुदार-चेष्ट-

मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन. ॥

कौसल्ययेत्यादि—कौसलस्य राज्ञोऽपत्यमिति '११८९। वृद्धेः कौसला-जादाभ्यश्च । ४।१।१७१।' '५२८। यद्वाप । ४।१।७४।' कौसल्यया प्राक् प्रथ-मम् । असावि रामो जन्मते स्म । पूलः कर्मणि लुङि चिणि रूपम् । सुखेनेति प्रकृत्यादिस्वात्तृतीया । महतां जन्मनि न काचिदपि पीडास्ति ॥ तदन्तरं केकयीतो भरतोऽभूत् । केकयानाचेष्टेति णिप् । सा हीदृशास्तादृशाः केकया इति कथयति । तदन्तात् 'अच इः' इति इकारप्रत्यय औणादिकः । नि-लोपः । 'कुदिकारादृक्किनः' इति ङीप् । '२११२। अपादाने चाहीयरूढोः । ५।४।४५।' इति ससिः । यदा च केकयस्यापत्यम् '११८६। जनपदशब्दार्क्ष-त्रियादञ् । ४।१।१६८।' इत्यञ् '११४४। केकय-मित्रपु-प्रलयाणां यादेतियः । ७।३।२।' इतीयादेशः । '४७०। टिड्ढाणञ्-७।१।१५।' इति ङीप् । तदा केकयीति द्वितीयं रूपम् ॥ सुमित्रा शत्रुममुदारचेष्टम् । उदारा चेष्टा यस्येति । प्रासोष्ट प्रसूतवती । कर्तरि लुङ् । शिवात्तद् (जातमात्रस्य हि तस्य किल महासत्त्वतया तादृश्येव चेष्टाऽभूदिति ध्रुवते) । एकेति । एकैवेति गम्यमानत्वादेवशब्दो न प्रयुक्तः । सह लक्ष्मणेन लक्ष्मणेन सह ॥

१५—आर्चीद् द्वि-जातीन् परमाऽर्थ-विन्दा-

नुदेजयान् भूत-गणान् न्यपेधीत्, ॥

विद्वानुपानेष्ट च तान् स्व-काले

यतिर् वशिष्ठो यमिनां वरिष्ठः, ॥

आर्चीदित्यादि—तेषु जातेषु द्विजातीन्द्वे जाती येषामिति तान्प्राक्ष्य-
क्षत्रियवैश्यान्परमार्थविन्दान् । विन्दन्तीति विन्दाः । '१५२६ विन्-
दं' इत्यस्मात् '२९०० अनुपसर्गात्-१३।१।१३८।' इत्यादिना शः । मुचा-
दित्वाङ्गान् । परमार्थस्य विन्दोऽहामिन इति कर्मणि पठ्यते । तस्याः 'कृद्योगा च
पठ्यते समस्यत इति वक्तव्यम्' इति समासः । तानार्चात्स्वगादिभिः पूजित-
वान् । '२१३ अर्चं पूजायाम्' इत्यस्मादुटि तिप् इदं सिचो लोपः ॥ भूत-
गणान्प्राक्षसादिगणान् । उदेजयानुत्कम्पान् । तस्मिन्नेव सूत्रे उपपूर्वं पूजि-
ष्यन्तो निर्दिष्टः । तस्मादुदेजयतीति शः । ताव्यपेधीदुत्सादितवान् । पिधेः
'२२६८ नेटि । ७।२।४।' इति हलन्तलक्षणायाः प्रतिषेधः ॥ विद्वान्पीरो-
हित्यकर्मणि कुशलः । उपानेष्ट च तान्रामादीन् । तेषामुपनयनादिक्रियां
चकार । '२७०९। संमानन-१।१।३९।' इत्यादिना चार्चकरणे तद् । स्वकाल
इति 'गर्भादेकादशे वर्षे जातस्य गर्भेकादशे' इत्यादिना वचनेन उपनयन-
काल उक्तः । यमनियमेषु यतत इति यतिः । 'सर्वधातुभ्य इन्' इति
इन् । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ इति पञ्च यमा येषां
सन्तीति यमिनः स्मृतोः' । तेषां वरिष्ठ उत्तमः । '२०१६। प्रिय-स्थिर-
६।४।१५७।' इत्यादिनोरुदात्तस्य धरादेशो महत्पर्यायस्य । वशिष्ठः ॥

१६—वेदो ऽङ्गवांस्तीरंखिलोऽध्यगायि,

शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि, ॥

ते भिन्न-वृत्तीन्यपि मानसानि

समं जनानां गुणिनो ऽध्यवात्सुः, ॥

१—'४५१। ये निर्जितेन्द्रिय-ग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥' इति ना०
अ० । २—वश इन्द्रिय-निग्रहो येषां तेषु प्राधान्येन तिष्ठति यः स वशिष्ठः ।
३—'यतिनां वरिष्ठः' इत्यपि क्वचिन् पाठः । ४—'३१४३। इण्-नशः जि-
सर्ति-भ्यः ऋण् (वर) । ३।२।१६३। इवरः । इत्वरः । नवरः । जित्वरः ।
सत्वरः ।' इति वै० भ० । '८४२। जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥' इति
ना० अ० ।

चेद इत्यादि—‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दोविवृतिर्निर्दत्तं ज्योतिषं चेति षडङ्गानि शास्त्राणि तानि विद्यन्ते यस्य वेदस्येत्यङ्गवान् । तैरुपनीति-रामादिभिः । अखिलो निःशेषो वेदोऽप्यगाधि । अधीत इत्यर्थः । इदोऽधि-पूर्वात्कर्मणि लुटि ‘२४६०। विभाषा लुट्-लटोः । २।४।५०।’ इति गाढादेशः । चिण् युक् तलुक् ॥ शास्त्राणि धनुरादीनि जित्वराणि जयशीलानि । ‘३।४३। इण्-नक्ष-जि-। ३।२।१६३।’ इत्यादिना करप् । तैरुपायंसत स्वीकृतानि । तत्पूर्वो यमिः स्वीकरणे वर्तते । तस्मात्कर्मणि लुट् । ‘२२५८। आत्मनेपदेषु-। ७।१।५।’ इत्यादिना अदादेशः । ‘२६९७। हनः सिच । १।२।११।’ इति ह्यापकादनुनासिक-लोपाभावः ॥ ततस्ते रामादयो गुणिनो मानसानि मनांसि । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे णः । भिन्नवृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विषयेषु तानि मानसान्यपि जनानां समं साधारणम् । क्रियाविशेषणम् । अध्यवात्सुरभ्युपितवन्तः । अधिपूर्वाद्भूतेः सिचि ‘२२६७। यद्-प्रत्त-। ७।२।३।’ इत्यादिना वृद्धिः । ‘२३४२। सः सि- ७।४।४९।’ इति सत्वम् । ‘२२२६। सिज्जम्पस्-३।४।१०९।’ इति जुस् । ‘५४४। उपात्रु-१।४।४८।’ इत्यादिनाऽऽधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥

१७—ततो ऽभ्यगाद् गाधि-सुतः क्षितीन्द्रं

रक्षोभिरभ्याहत-कर्म-वृत्तिः ॥

रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं,

राजाऽऽर्जिहत् तं मधुपर्क-पाणिः ॥

तत इत्यादि—तेषु रामादिषु तथाभूतेषु । गाधिसुतो विश्वामित्रः । क्षितीन्द्रं राजानमभ्यगादभिगतवान् । इणो गादेशः । ‘२२२३। गाति-स्था- । २।४।७७।’ इत्यादिना सिचो लुक् । रक्षोभिर्निशाचरैरभ्याहृताभिभूता यागादेः कर्मणो वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति । रामं वरीतुं प्रार्थयितुम् । ‘२३९१। वृत्तो वा । ७।२।३८।’ इति इदो दीर्घत्वम् । परिरक्षणार्थं विहन्य-मानस्य कर्मण इत्यर्थः ॥ तं गाधिसुतम् । आर्जिहत् पूजितवान् । ‘१८६४ अर्हं पूजयाम्’ इति स्वार्थिकण्यन्तश्रीरादिको गृह्यते न भीवादिकः । तस्मा-द्धेतुमणिच्चात्र न भवितव्यम् ‘२३१२। णि-भि-। ३।१।४८।’ इत्यादिना चहु । णिलोपः । ‘२२४३। द्विर्वचनेऽचि । १।१।५९।’ इति स्थानिजम्भावात् । ‘२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । १।१।२।’ इति द्विशब्दो द्विरुच्यते । रेफस्य न । ‘२४४६। न न्दाः-१।१।३।’ इति प्रतिषेधः । सुत्वम् । आह । वृद्धिः । मधुपर्कपाणिः । द्रुधिघृतमधून्येकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते । तस्मिन्-पात्रे-स्थितः-पाणिर्-

येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमाने—' इत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः । पात्रा-
दुद्धृत्य मधुपर्केण पूजितवानित्यर्थः ॥

१८—ऐपीः पुनर्-जन्म-जयाय यत् त्वं,
रूपाऽऽदि-बोधान् न्यवृत्तच् च यत् ते, ॥
तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन,
ध्यानं नृपस् तच्छिञ्चमिर्त्यवादीत् ॥

ऐपीरित्यादि—मुक्तिमत्त्वावयोधनस्या ध्यानं प्रयोजनं तत्र पुनर्जन्म
भूयोऽजन्म तस्य जयाय यज्ज्ञानं स्वमैपीः पयितवानसि । इवेतुं ह । मध्यमै-
कवचने '२२६६। इट इटि । ८। १। २८।' इति सिचो लोपे रूपम् ॥ रूपादियो-
धाव्यवृत्तश्च यत्ते—रूपादिषु द्वान्द्वस्पर्शरूपरसगन्धेषु चक्षुरादिद्वारेण यो यो-
धोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यज्ज्ञानं न्यवृत्तत् मिवृत्तम् । वृत्तेष्टुता-
दिरवात् '२३४५। घुञ्जो लुटि । १। ३। ९। १।' इति तिप् । च्छेरह ॥ तस्यानि
पद्मविंशतिः । पुरुषप्रधानमहदहङ्कारादीनि । प्रतनूनि सूक्ष्माणि येन ध्याने-
नावुद्धाः ज्ञातवानसि । उपेरनुदासतो लुह । यासः तिप् '२३००। छिह-
तिचायात्मनेपदेषु । १। २। १। १।' इति सिचः कित्वाट्टुणाभावः । सिञ्जोपध-
त्यज्ज्ञानादि ॥ तज्ज्ञानं शिष्यं शोभनं कचिदिति नृपोऽवादीत् । नि तस्य
व्याघात इति । '२२६७। घद-प्रज-१७। १। ३।' इत्यादिना वृद्धिः । '९७४
ध्वे चिन्तायाम्' भावे लुट् । ध्यानम् ॥

१९—आख्यन् मुनिस् तस्य शिष्यं समाधेर,
विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतूंश्च, ॥
तानि द्विषद्-वीर्य-निराकरिण्युस्
तृणेषु रामः सह लक्ष्मणेन ॥

आख्यदित्यादि—श्रो मुनिमस्य समाधेर्ध्यानस्य शिष्यमनुपद्रवमा-
ख्यन् कथितवान् । '२४३६। चक्षिहः ख्याम् । १। ४। ५। ४।' । '१४३८। अस्यनि-
३। १। ५। ९।' इत्यादिना च्छेरह । आसो लोपः ॥ विघ्नवचं द्वेषः—विघ्नन्ति
रक्षांसि वने क्रतून् । '२३६३। यम-हन-१४। ४। ९। ८।' इत्यादिना वपधालोपः ।
'३५८। दो हन्तेः—१७। ३। ५। ४।' इति कुण्वम् ॥ कि क्रियतामिति चेदाह—

१६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

तानि रक्षांसि । द्विपतां वीर्यं सामर्थ्यं । वीरेः स्वार्थिकण्यन्तात् '२८४२।
अचो यत् । ३।१।९७।' तस्य निराकरिण्युः निराकरणशीलः । '३११६।
अलंकृन्-३।२।१३६।' इत्यादिना इण्युच् । तृणैर्दु हिनस्तु । तृहेविंधौ लोद ।
'२२९६। पुरः । ३।४।८६।' रुधावित्वात् अम् । '२५४५। तृणह इम् । ७।३।
२२।' । '३२४। हो ढः । ८।२।३१।' ह्रस्वं । '२३३५। ढो ढे । ८।३।१३।' इति
ढलोपः । सह लक्षणेन लक्षणेन सह ॥

२०—स शुश्रुवांस्तद्-वचनं मुमोह

राजा ऽसहिष्णुः सुत-विप्रयोगम्, ॥

अहंयुना ऽथ क्षितिपः शुभंयु-

रूचे यचस् तापस-कुञ्जरेण. ॥

स इत्यादि—स राजा तस्य मुनेस्तद्वचनं शुश्रुवान् श्रुतवान् सन् सुत-
विप्रयोगमसहिष्णुरसहनशीलो मुमोह मोहमुपगतः । छृणोते: '३०९७।
भाषायां सद-वस-भुवः । ३।२।१०८।' इत्यनेन कसुः । सुतेन विप्रयोगमिति
'६९४। कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २।१।३२।' इति समासः । '६२७। न लो-
काव्यय-निष्ठा-३।३।६९।' इति षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ अधानन्तरम् । अहंयुना
अहंकारवता । '१९४६। अहं-शुभमोर्युस । ५।२।१४०।' तापसकुञ्जरेण
'१९०९। तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५।२।१०२।' इत्यनुवर्तमाने 'अण् च'
इति मत्वर्थेऽण् । तापसश्च स कुञ्जरश्चेति । '७४१। घृन्दारक-३।१।६२।'
इत्यादिना समासः । तेन क्षितिपो राजा । शुभंयुः कल्याणवान् । पूर्ववद्युत् ।
यचो वक्ष्यमाणमूचे उक्तः । कर्मणि लिट् । सम्प्रसारणम् । अहंयुनाथः इति
विसर्गान्तं पाठान्तरम् । तत्र अहंयुना क्षत्रियाणां नाथ इति योज्यम् ॥

२१—मया त्वमाप्थाः शरणं भयेषु,

वयं त्वयाऽप्याप्समहि धर्म-वृद्धयै, ॥

क्षात्रं द्विजन्तं च परस्पराऽर्थं,

शङ्कां कृथा मा, प्रहिणु स्व-सुनुम्. ॥

मयेत्यादि—भयेषु त्वं शरणम् आप्याः प्राप्तोऽसि मया । आपेः क-

१—'१०९५। अहङ्कारवानहंयुः, शुभंयुस् तु शुभाऽन्वितः ।'

२—'सुहृत्तर-पदे ध्याय-पुद्गव-यम-कुञ्जराः ॥ ११०५ सिंह-शार्दूल-नागाऽऽद्याः
पुंसि श्रेष्ठाऽर्ध-गोचराः ।' इत्युभयत्र ना- अ- ।

मंगि लुह । सिञ्ज्योषः ॥ त्वयापि धर्मवृक्षे धर्मोपचयाय वयमाक्रमहि
प्राप्ताः । पूर्ववदुदादि । उत्तमयहुवचनम् । सिञ्चो छोपाभावः । मकारस्या-
प्तत्वात् ॥ तद्वित्तं क्षात्रं द्विजत्वं च धर्मवृक्षे परस्परार्थं अन्योन्यप्रयो-
जनम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः' । 'समासवच्च बहुलम्' इति
यदा न समासवत् तदायम् ॥ तस्मान्मा द्राक्कां कृपाः माकार्पीः । कथम-
स्मिन् संकटे पुत्रं नियोजयामीति । '२२१९१ माटि लुह ॥३३॥१७५' ।
अदभायः । '२३६८१ उग्र ॥११२॥१२' इति कित्वाट्टणाभावः । '२३६९१ ह-
स्यादद्वात् ॥८१२॥२०॥' इति सिञ्चो छोपः ॥ ग्रहिणु प्रेषय । स्वं पुत्रम् । हि-
मोतेः प्रार्थनायां छोद । भुः । अपिष्ठात् टिस्वम् । गुणाभावः । '२३३४१
उनश्च प्रत्ययात् ॥६१४॥१०३॥' इति हेलुङ्क '२५३०१ हिनु मीना ॥८१४॥१५॥'
इति णवम् ॥

२२—घानिष्यते तेन महान् विपक्षः,
स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात्, ॥
मा मां महाऽऽत्मन् परिभूर्य-योग्ये
न मद्विधो न्यस्यति भारमग्न्यम् ॥

घानीत्यादि—श्रमागतमर्थं ज्ञानेन समीक्ष्योहे—महान्विपक्षो राक्षसः
प्रेल्लोक्षयिजितवित्यान् । सोऽपि तेन रामेन घानिष्यते (किमुतेतरे राक्षसाः ।
हन्तेः कर्मणि लट् । '१७५०१ श्व-मिष्-॥१११॥६२॥' इत्यादिना विष्वदिद
वपधाट्टिदिः । '३५८१ हो हन्तेः-॥७१३॥५४॥' इति कृष्यम् ॥ पुरस्तादमनो
यद्गुणं पुत्रं भावि परशुरामेन सार्द्धमिति भावः । तत्र येन स्थायिष्यते तेन
घानिष्यत इति योग्यम् । अत्र तिष्ठतेर्भावे लट् । विष्वदिद्वा । '२७६१॥
भातो पुह ॥७१३॥३३॥' ॥ हे महात्मन् । महात्मा मा मां परिभूर्य-
जातीः । किमेवं यदस्मीति । परिपूर्वो भवतिर्निराकरणे वर्तते ॥ मद्विध
इति विधानं विधा प्रकाशः '३२८३॥ भातश्चोपमर्गे ॥३१३॥१०३॥' इत्यह ।
विधा भेदः सादृश्यम् । इह सादृश्यं गृह्यते मया विधा सादृश्यं यस्येति
मद्विधः । '१३०३॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥७१२॥९८॥' इति मदादेतः । मद्विधो
मागदतोऽप्यो न भारमग्न्यम् '३७६२॥ अग्राघन् ॥७१४॥११६॥' भयोग्ये भग-
मर्थे न्यस्यति निक्षिपति । किमहं येनाभागनं समीक्षितमिति भावः । यो-
गाय प्रभवति योग्यः '१७६६॥ योगाघन् ॥५११॥१०२॥' ॥

२३—मुध्यन् कुलं धध्यति पित्र-ग्रहिर,
यास्पन् सुतम् तप्स्यति मां स-मन्युम्, ॥

इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे,
ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य. ॥

क्रुध्यन्नित्यादि—अथहं भूतरक्षणेऽधिकृतोऽस्य वचनं न कुर्यां तदा
क्रुध्यन्सन् । दिवादित्यात् श्यन् । विप्रो वह्निरिव । ‘७३५। उपमितम्-
।२।१।५६।’ इति समासः । घस्यति कुलं भस्मसात्करिष्यति । दहेर्लट्
‘३२५। दादेः-।८।२।३२।’ इति घः । अप्भावः । चत्वंम् । घकारस्य क-
कारः । ‘२११ इण्कोः ।८।३।५७।’ इति पत्वं ॥ यास्यन्गमिष्यन्सुतो मां
समन्त्युं तशोकं तप्स्यति सन्तापयिष्यति । तपेर्लट् ॥ इत्थमेवंप्रकारं नृपः
पूर्वमादाववालुलोचेऽवलोलोचितवान् । अवाहपूर्वालोचेर्लिट् ॥ तत उत्तरकालं
सुतस्य गमनमनुजज्ञे । अनुशातं नृपेणेति विभक्तिविपरिणामेन तेनेति यो-
ज्यम् । कर्मणि लिट् । ‘१६०४ ज्ञा अवयोधने’ इति परस्मैपदित्यात् । नचा-
नुपूर्वादस्मादात्मनेपदं विहितम् ॥

२४—आशीभिर्भिरभ्यर्च्य मुनिः क्षितीन्द्रं
प्रीतः प्रतस्थे पुनराश्रमाय, ॥
तं पृष्ठ-तः प्रष्टमियाय नमो
हिंस्रेषु-दीप्ताऽऽस-धनुः कुमारः. ॥

आशीभिर्भिरभ्यर्च्य—रामगमनस्यानुशातत्वात् प्रीतो मुनिः क्षितीन्द्रं
राजानमाशीभिर्भिरभ्यर्च्य पूजयित्वा । आहंः शासैः किप्युपसंख्यानात् उप-
धाया इत्वम् । प्रतस्थे पुनराश्रमाय—आश्रमं पुनः प्रस्थितवान् । तिष्ठतेः
‘२६८९। समव-।१।३।२२।’ इत्यादिना लिटि लट् ॥ प्रष्टम् अप्रयायिनं तं
‘२९१७। प्रष्टोऽप्रगामिनि ।८।३।९२।’ इति पत्वम् । पृष्ठतः पश्चात् इयाय
कुमारः । इणो णलि वृद्धिरायादेशः ‘२२४३। द्विर्वचनेऽधि ।१।१।५९।’ इति
स्यानियद्वावाद्विर्वचनप्रकारस्य । ‘२२९०। अभ्यासस्याऽस्यर्णे ।६।१।७८।’
इतीपष्ट । मग्नोऽनुकूलः । हिंसनशीला इष्यः शराः हिंस्रेष्वयः । आत्मवि-
संवादि यदनुमत् । हिंस्रेषु दीप्तामाहं धनुर्यस्य कुमारस्येति विग्रहः । अत्र
‘८७०। धनुपश्च ।५।४।१३२।’ इत्यनष्ट न भवति “समासान्तविधिरनित्यः”
इति । दीप्तास्त्रधनुरिति पादान्तरम् । दीप्तास्त्रं पृष्ठतया यस्य धनुपमदीप्तास्त्रं
धनुर्यस्येति सः । कस्मिन्नियपये हिंस्रेषु नाम्येषु । नग्रादयो ‘३१४७। नमि-
कम्पि-।३।२।१६७।’ इत्यादिना रमययान्ताः ॥

२५—प्रयास्यतः पुण्य-वनाय जिष्णोः^१

रामस्य रोचिष्णु-मुखस्य धृष्णुः ॥

त्रैमातुरः कृत्स्न-जिताऽस्त्र-शस्त्रः

सधैरु रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥

प्रयास्यत इत्यादि—प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्ष्मणः सधैरु अभूत् सहायीभूतः । 'सहाय्यति' इति किन् अनुपदलोपः '३६१। उगिद-
चाम्-।७।१।७०।' इति जुम् । इच्छयादि-संयोगान्तलोपो '३७७। किन्-
प्रत्ययस्य-।८।२।६२।' इति कुत्वं नकारस्य ऊकारः । '४२२। सहस्य सभिः
।६।३।९५।' इति सध्यादेशः । पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं वनम् । गत्य-
र्थोक्तं कर्मणि चतुर्थी । जिष्णोर्जयशीलस्य '३११९। ग्लानि-स्थश्च-।३।२।१३९।' इति ग्लुः । रोचिष्णु रोचनशीलं मुखं यस्य रामस्य पितुराश्रया तुष्टत्वात् ।
'३११६। अलंकृत-।३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुच् । धृष्णुः शत्रुविष्वसने
प्रगल्भः । '३१२०। त्रसि-गृधि-।३।२।१४०।' इत्यादिना ङुः । त्रैमातुरः ति-
सृणां मातृणामपत्यमिति सद्भितार्थविषये समासः । पश्चात् '१११८। मातु-
रुत्सङ्ग-या ।७।१।११५।' इत्यादिना अण् उत्पद्य । '१०८०। द्विगोलुङ्गनपत्ये
।७।१।८८। इति लुक् न भवति । स हि पिण्डद्वयप्राशनात्ताभ्यां च जनितः ।
अयं च शस्त्रं चेति द्वन्द्वः । कृत्स्नं समग्रं जितमधिगतमस्त्रशस्त्रं येनेति वि-
ग्रहः । रतः श्रेयसि कल्याणे '२०१०। प्रकृत्यैकाच् ।६।४।१६३।' । '२००९।
प्रशस्यस्य अः ।५।३।६०।' लक्ष्मीरित्वीणादिकः । लक्षेर्मुद ईप्रत्ययश्च । मु-
यस्य विधत् इति लक्ष्मणः । लोमादिषु 'लक्ष्म्या अच्' इति न-प्रत्ययः
अप्यञ्च ॥

२६—इषु-मति रघु-सिंहे दन्दशूकाञ्च जिघांसौ

धनुररिभिर-सह्यं मुष्टि-पीडं दधाने ॥

१—'५८५। गत्यर्थ-कर्मणि द्वितीया-चतुर्थ्यौ चोष्टायामनध्वनि । २।३।१२।
अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते लक्ष्येष्टायाम् । प्राप्तं ग्रामाय वा गच्छति ।' इति
वै० भ० । २—'८४२। जेता जिष्णुश्च न जित्वरः ।' ३—'६६५।
विभ्राद् भाजिष्णु-रोचिष्णू,' ४—'१०७०। पृष्टे धृष्णम् (धृष्णुर) वि-
यातव्य,' ५—'१०७९। यः सहाऽयति सधैरु सः ।' इति सर्वत्र ना०
अ० ।

व्रजति, पुर-तरुण्यो बद्ध-चित्राऽङ्गुलिने
कथमपि गुरु-शोकेन मा रुदन् माङ्गलिकयः॥^१

इपुमतीत्यादि—रघुसिंहे रामे रघुपु रघुवंशभवेपु सिंह इव शौर्यादि-
योगात् । व्रजति सति । इपुमति सनिपङ्के प्रशंसायां मतुप् । तदुक्तं कौमुद्यां
'भूम-मिन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति म-
नुवाचयः ।' दन्दशकान् हिंस्रान् वृत्तेः '२६३५। लुप-सद-।३।१।२४।' इत्या-
दिना यङ् । 'जप-जभ-' इत्यादिना अभ्यासस्य जुक् । तदन्तात् '३१४६।
यज-जप-।३।२।१६६।' इत्यादिना ऊक् । '२३०८। अतो लोपः । ६।४।४८।' ।
'२६३१। यस्य हलः । ६।४।४९।' । जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । '२६१४। अज-
न-।६।४।१६।' इति दीर्घः । '२४३०। अभ्यासाच्च । ७।३।५५।' इति कु-
त्थम् '३१४८। सनाशंस-।३।२।१६८।' इति डः '६२७। न लोक-।२।३।९९।' ।
इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । धनुर्वधाने विभ्राणे । भरिभिरसह्यं सोढुम-
शक्यम् । '२८४७। शकि-सहोद्य । ३।१।१९९।' इति यत् । मुष्टिपीडं मुष्टिना
पीडयित्वा मुष्टिशब्दे तृतीयागते उपपदे '३३७०। सप्तम्यां चोपपीड-
।३।४।४९।' इति णमुल् । तत्र चकारेण तृतीयानुकर्षणात् । यद्धं चित्रमङ्गु-
लिप्रं येन । अङ्गुलिं प्रायत इति कः । पुर-तरुण्यः पुरतरुण्यः । 'नन्मन्जी-
कृष्ण्यूलरणतल्लनानामुपसङ्ग-यानम्' इति ङीप् । यदि तद्वचोऽर्थवत् ।
नो चेद्गौरादिपाठात् ङीप् । रामो गत इति गुरुः शोको यासां ताः । कथ-
मपि मा रुदन् न रुदितवत्यः । रुदेः '२२६९। हरितो वा । ३।१।५७।' इति
एङेरङ् । यतो माङ्गलिकयः अङ्गलप्रयोजनाः । तदस्य '१७७२। प्रयोजनम्
। ५।१।१०९।' इति ठक् । '४७०। टिट्ठणन्-।४।१।१५।' इत्यादिना ङीप् ॥

२७—अथ जगदुरनीचै—राशिपस् तस्य विमास्,
तुमुल-कल-निनादं तूर्यमाजमुरन्त्ये, ॥
अभिमत-फल-शंसी चारु पुस्फोर चाहुस्,
तरुपु चुकुषुरुच्चैः पक्षिणश्च चाऽनुकूलाः ॥^२

१—पद्ये ऽस्मिन्वृत्तं मालिनी । तद्वक्ष्यम्—'न-न-म-य-य-युतेयं मालिनी
मोगि(८) श्लोकः (७) ।' इति वृत्तरवाक्येऽतिशयोक्त्या जाती (१५ अक्ष०)
भट्ट-केदारः । २ —पद्येऽस्मिन्वृत्तं पूर्वो(२९) कम् ।

अथेत्यादि—तस्य रामस्य व्रजतो विप्रा ब्रुवीचैर्महता ध्वनिनाशिप
दृष्टवचनानि जगदुर्गदितवन्तः । अन्ये वादकास्तूर्य कांस्यतालपटहादिसमूह-
माजमुस्तादितवन्तः । '२६९५। आटो यम-हनः । १।३।२८।' इत्यात्मनेपदं न
भवति । अकर्मकादित्यनुवर्तते । तुमुलो महाङ्कलो मधुरो निनादो ध्वनि-
यस्येति । अभिमतमिष्टं फलं शंसितुं शीलं यस्य बाहोः स चारु पुस्फोर
सुतरां स्फुरितवान् । अत्र दक्षिणो बाहुः सामर्थ्याद्भूम्यते स्वाङ्गत्वात् । अ-
नेन सीताप्राप्तिवीजमुपन्यस्तम् । स्फुरतेरभ्यासस्य '२२५९। शर्पूर्वाः
खयः । ७।४।६१।' इति खयः शेषः । चरन्म् । पक्षिणश्च तरु-स्थिता अनु-
कृष्टाः स्रन्त उच्चैः सुष्ठु चुक्युः कृत्रितवन्तः । '१११५। कु शब्दे' इत्यस्य
लिटः क्तिवादुवदादेशः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-संभवो नाम प्रथमः
सर्गः पर्यवसितः ।

द्वितीयः सर्गः—

इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्तुं शरत्काले समुद्योग इति तमेव
वर्गयन्नाह—

२८—वनस्पतीनां सरसां नदीनां

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ॥

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

च्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

वनस्पतीनामित्यादि—स रामः । तस्याः पुरः अयोध्यायाः । नि-
र्याय निर्गम्य । समन्तात् सर्वतः शरदं ददर्श दृष्टवान् । कालस्याप्रत्यक्षत्वात्
कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति मन्यते । धियं दधानां धारयन्ती । केषां वन-
स्पतीनां । पारस्करादिदर्शनात् सुद । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्याः । न
तु पारिभाषिकाः । तथा सरसां सदागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्विनां
चन्द्रतारादीनां कान्तिर्नैर्मल्यं विभ्रतां दिशां च । तदा हि निर्मला दिशो
भवन्ति । वनस्पत्यादीनां धियं दधानां शरदं ददर्श ॥

१—'१०७१। पारस्कर-प्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६।१।१५७। पारस्करः,
तस्करः, वृहस्पतिः, घनस्पतिः ।' इति व० म० । '१५४। वानस्पत्यः फलैः
पुष्पात्, तैर्युष्पाद् घनस्पतिः ।' इति ना० म० ।

२० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

व्रजति, पुर-तरुण्यो वद्ध-चित्राऽङ्गुलित्रे
कथमपि गुरु-शोकेन मा रुदन् माङ्गलिक्यः॥

इषुमतीत्यादि—रघुसिंहे रामे रघुपु रघुवंशमयेषु सिंह इव शौर्यादि-
योगात् । व्रजति सति । इषुमति सनिपङ्क्ते प्रशंसायां मतुप् । तदुक्तं कौ-
'भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति
तुषादयः ।' इन्द्रशूकान् हिंस्रान् वंशेः '२६३५ लुप-सद-॥३११२४॥' २
दिना यद् । 'जप-जभ-' इत्यादिना भग्यासस्य नुक् । तदन्तात् '३०
यज-जप-॥३१२१६९॥' इत्यादिना ऊकः । '२३०८ असौ लोपः ॥६१४८॥'
'२६३१ यस्य हलः ॥६१४८९॥' जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । '२६१४
न-॥६१४१६॥' इति दीर्घः । '२४३० अभ्यासात् ॥७३५५॥' इति ऊ
त्वम् '३१४८ सनाशंस-॥३१२१६८॥' इति ङः '६२७ न लोक-॥२१२६०
इति पष्ठीमितिपेधात् द्वितीयैव । धनुर्दधाने विभागे । भरिभिरसह्यं
शक्यम् । '२८४७ शकिसहोश्च ॥३११९९॥' इति यत् । मुष्टिपीडं मु-
षीडयित्वा मुष्टिशब्दे तृतीयान्ते उपपदे '३३७० सप्तम्यां
॥३१४८९॥' इति णमुल् । तत्र चकारेण तृतीयानुकर्षणात् । वृद्धं चित्रमङ्गु-
लित्रं येन । अङ्गुलिं त्रायत इति कः । पुरे-तरुण्यः पुरतरुण्यः । 'नमून्मनी
ककृष्युं सारुणतलुमानामुपसङ्ग-यानम्' इति ङीप् । यदि तद्वचोऽर्थवत्
नो चेन्नौरादिपाठात् ङीप् । रामो गत इति गुरुः शोको यासां ताः । कथ-
मपि मा रुदन् न रुदितवत्यः । रुदेः '२२६९ हरितो वा ॥३११५७॥' २
एकेरह् । यतो माङ्गलिक्यः माङ्गलप्रयोजनाः । तदस्य '१७७२
॥५१११०९॥' इति ठम् । '४७० टिट्टाणम्-॥४१११५॥' इत्यादिना ङीप् ॥

२७—अथ जगदुरनीचै—राशिपस्, तस्य विप्रास्,
तुमुल-कल-निनादं तूर्यमाजघुरन्त्ये, ॥
अभिमत-फल-शंसी चारु पुस्फोर वाहुस्,
तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्च चाऽनुकूलाः॥

१—पद्ये ऽस्मिन्वृत्तं मालिनी । तद्वक्षणम्—'न-न-म-य-य-युतेयं
मोगि(८) -लोकैः (७) ।' इति वृत्तरत्नाकरेऽतिशयोक्ती जाती (१५ अक्ष०
भट्ट-केदारः । २ —पद्येऽस्मिन्वृत्तं पूर्वो(२९) ऋम् ।

अथेत्यादि—तस्य रामस्य प्रजतो विप्रा अनीचमंहता ध्वनिनाशिष
दृष्टवचनानि जगदुर्गदितवन्तः । अन्ये वादकास्तूर्य कांस्यतालपटहादिसमूह-
माजघुस्ताडितवन्तः । '२६९५। आदो यम-हनः । ११।३।२८।' इत्यात्मनेपदं न
भवति । अकर्मकादित्यनुवर्तते । तुमुलो महाङ्कलो मधुरो निनादो ध्वनि-
यस्येति । अभिमतमिष्टं फलं प्राप्तिं शीलं यस्य बाहोः स चारु पुष्फोर
मुतरां स्फुरितवान् । अत्र दक्षिणो बाहुः सामर्थ्याद्गम्यते स्वाङ्गत्वात् । अ-
नेन सीताप्राप्तिवीजमुपन्यस्तम् । स्फुरतेरभ्यासस्य '२३५९। शर्पूषाः
खयः । ७।१।६१।' इति खयः शेषः । चत्वरम् । पक्षिणश्च सरपु स्थिता अनु-
कूलाः सुप्तं वधैः सुषु शुक्लुः कृजितवन्तः । '१११५। कु शब्दे' इत्यस्य
लिटः किर्यादुपधादेशः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (पार्श्वः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-संभवो नाम प्रथमः
सर्गः पर्यवसितः ।

द्वितीयः सर्गः—

इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्तुं पारस्कराळे समुद्योग इति तमेव
वर्णयन्नाह—

२८-वनस्पतीनां सरसां नदीनां

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ॥

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

च्छिर्यं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

वनस्पतीनामित्यादि—स रामः । तस्याः पुरः अयोध्यायाः । नि-
र्घाम निर्गल्य । समन्तात् सर्वतः शरदं ददर्श दृष्टवान् । कालस्याप्रत्यक्षत्वात्
कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति मन्यते । शिर्यं दधानां धारयन्ती । तेषां वन-
स्पतीनां । पारस्करादिदर्शनात् सुद । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा दृष्टव्याः । न
॥ पारिभाषिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां यद्वादीनां तेजस्विनां
चन्द्रतारादीनां कान्ति नैर्मलं विभ्रतां दिशां च । तदा हि निमेषा दिशो
भ्रमन्ति । वनस्पत्यादीनां शिर्यं दधानां-शरदं ददर्श ॥

१—'१०७१। पारस्कर-प्रवृत्तीनि च संज्ञायाम् । १६।१।१५७। पारस्करः,
तस्करः, वृद्धस्पतिः, वनस्पतिः ।' इति यं. अ. । '३५४। वानस्पत्यः फलैः
पुष्पात्, तिर्य्युष्पाद् वनस्पतिः ।' इति ना. अ. ।

२२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तां रामव्यापारं विना सामान्येन वर्णयन्नाह—

२९—तरङ्ग-सङ्गाच्च पलैः पलाशैर्
ज्वाला-श्रियं साऽतिशयां दधन्ति ॥
स-धूम-दीप्ताऽग्नि-रुचीनि-रेजुस्
ताम्रोत्पलान्याकुल-पद्-पदानि. ॥ २ ॥

तरङ्गेत्यादि—तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसम्पर्काच्चपलैः चञ्चलैः पलाशैः
पत्रैः ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति । सधूमदीप्ताग्निरुचीनि सधूमदीप्ताग्ने-
रिव रश्मिर्देषां रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दीप्यन्ते स्म । राजेलिटि '२३५४।
फणां च सप्तानाम् । १।४।१२५।' इति पृथाभ्यासलोपा । आकुलाः इसकृतौ
यायिनः पद्पदा येप्सविति । (चलितपत्राणामग्निशिखातुल्यात्वात् पद्पदानां च
धूमतुल्यात्वात् सधूमदीप्ताग्निरुचीनीत्युक्तम्) ॥

३०—विम्बाऽऽगतैस् तीर-वनैः समृद्धि-
निजां विलोक्याऽपहृतां पयोभिः ॥
कूलानि साऽऽमर्पयन्ते तेनः
सरोज-लक्ष्मीं स्थल-पद्म-हासैः. ॥ ३ ॥

विम्बेत्यादि—विम्बं, प्रतिविम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति । पृतीयेति योग-
विभागात् समासः । तीरवनैः कुमुदितैरित्यर्थात् तैः करणभूतैः । पयोभिः
कर्तृभिः समृद्धि विभूति निजामाप्तीयां अपहृतां विलोक्य कूलानि कर्तृ-
भूतानि सामर्पयन्ते साक्षमतयेव सरोजलक्ष्मीं कमलशोभां पयःसम्बन्धिनी
तेनः विस्तारितवन्ति । (२२६०) अत एकह्रस्वमध्ये—१।४।१२०।' इत्यादिना
पृथाभ्यासलोपा । कूले 'सरोजासम्भव' इति चेन्नाह—स्थलपद्महासैरिति
स्थलकमलविक्राशैरित्यर्थः ॥

३१—निशा-नुषारैर् नयनाऽम्बु-कल्पैः
पत्राऽन्त-पर्यागलदच्छ-विन्दुः ॥
उषारुरोदेव नदत्-पतङ्गैः
कुमुदतीं तीर-तरुर् दिनाऽऽदौ. ॥ ४ ॥

निशेत्यादि—निशायां तुषारैः हिमैः । नयनाम्बुजैः अधुतुल्यैः ।
नयनानुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्दत्तभूतैः पत्रान्तर्पर्यामलदृष्टविन्दुः ।
पत्रान्ताप्यामलन्तः अचञ्चलपारविन्दवो यस्य तीरतरोः । स दिनादौ दि-
नारम्भे कुमुदतीमुपारोदेव आकन्दितवानिव भाति । ननिविद्योगादीदृशी
त्वं भूतासीति । रोदनक्रिययो आकन्दनविशिष्टया कुमुदस्या इंप्रतिवतन-
त्वात् रुदिः सकर्मकः । तदाकन्दनं योजयन्नाह—नदत्पतद् इति कृत्वा रक्षी-
त्यर्थः । 'पतेरक्ष पक्षिणि' इत्यौगादिकः । कुमुदती '१३०६। कुमुदनट-
।१।२।८७।' इत्यादिना अगुप् । '१८९८। मयः ।८।२।१०।' इति पञ्चम् ।
वर्गित्वान् टीप् ॥

३२—यनानि तोयानि च नेत्र-कल्पैः

पुष्पैः सरोजैश्च च निलीन-भृङ्गैः ॥

परस्परां विस्मयन्वन्ति लक्ष्मी-

मालोकयाश्चकुरिवाऽऽदरेण ॥ ५ ॥

यनानीत्यादि—यनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः । छीयतेः स्वा-
दय '३०१५। ओदितः ।८।२।४५।' इति निष्ठानयं । नेत्रकल्पैः नेत्रगुल्फैः ।
तोयानि च सरोजैः निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः । विस्मयवन्ति आठविरमयानि ।
परस्परामन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभाम् मालोकयाश्चकुरिव । आदरेण ता-
त्पर्येण ॥

३३—प्रभात-याताऽऽदृति-कम्पिताऽऽकृतिः

कुमुदती-रेण-पिशङ्ग-विग्रहम् ॥

निराग भृङ्गं कुपितेय पक्षिनी,

नै मानिनी संसहतेऽन्य-सङ्गमम् ॥ ६ ॥

प्रभातेत्यादि—प्रभाते यो बालमन्यापानेन कम्पिता यन्त्रिता आकृ-
तिराकारो परयाः पक्षिण्डाः सां भृङ्गं निराग निरस्मयती । कुमुदतीरेणुना
पिशङ्गः करिषाः विग्रहो यस्य भृङ्गस्य । कुपितेय । यथा भगवता क्षिपा
सहोपितं तद्वत्संज्ञक्यविरिण्डकृत्प्रमाणमागदितिं वाविष् । कुपिता निर-

२४ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्यति तद्वत् । सा किमिति निरस्यति—यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गमम्
अन्यया सह संगमं न सहते । आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न संसहते न क्षमते ॥

३४—दत्ताऽवधानं मधुलेहि-गीतौ

प्रशान्त-चेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥

आकर्णयन्नुत्सुक-हंस-नादान्

लक्ष्ये समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

दत्तेत्यादि—मधुलेहिगीताविति मधु लेहं शीलमेवामिति गिनिः ।
मधुलेहिगीताविति पाठान्तरं तत्र लिहन्तीति लेहाः पचाद्यच् । मधुनो लेहा
इति पद्योसमासः । मधु लिहन्तीति वा कर्मण्यण् । दत्तावधानं दत्तमानसं
हरिणं प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमिच्छुरपि मृगावित् म्याधः । मृगाम्बिध्य-
तीति क्तिप् । '२४१२। ग्रहि-ज्या-१६।१।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
'१०३०। नहि-वृत्ति-१६।३।११६।' इत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये मध्वे समाधिं
चित्तैकाग्रतां न दधे न धारितवान् । जित्वात्तद् । लिट् कित्त्वे आतो लोपः ।
उत्सुकानां हंसानां नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्राभिरतचित्तकत्वात् । वर्तमा-
नकालो भूतेनाभिसम्बध्यमानः साधुः । '२८२४। घातु-सम्बन्धे प्रत्ययाः
।३।४।१। इति च । आकर्णयन्निति 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्' इति
गिच् । '३१०३। लक्षण-हेत्वाः-१३।२।१२६।' इति शतृप्रत्ययः ॥

३५—गिरिर् नितम्बे मरुता विभिन्नं

तोयाऽवशेषेण हिमाऽऽभमभ्रम् ॥

सरिन्-मुखाऽभ्युच्चयमादधानं

शैलाऽधिपस्याऽनुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

गिरिरित्यादि—गिरेः कस्यचित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमभ्रं कर्तुं, म-
रुता विभिन्नं विह्वलीकृतं तोयावशेषेण पयसोऽवशिष्टतया हिमाभं हिमस-
दृशं सरिन्मुखानां गिरिर्नदीनिर्गमाणासम्युच्चयं वृद्धिम् आदधानं कुर्वाणं
शैलाधिपस्य हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनुचकार अनुकृतवत् ॥

१—'५४। अमुं मेघो वारिन्नाहः स्तनविस्तुर वलाहकः । घोरान्धरो जल-
धरस् तद्वित्वा न वारिन्दो ऽम्बुमृत् ॥' इति ना० अ० ।

३६—गर्जन् हरिः साऽम्भसि शैल-कुञ्जे
प्रतिध्वनीनात्म-कृतान् निशम्य ॥
कमं वचन्ध क्रमितुं स-कोपः
प्रतर्कयन्नन्य-मृगेन्द्र-नादान् ॥ ९ ॥

गर्जन्नित्यादि—हरिः सिंहः गर्जन् शब्दं कुर्वन् । कः शैलनिकुञ्जे गिरे-
गंद्हने । साम्भसि सप्तलिङ्गे । एवंविधे प्रदेशे प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान् आ-
त्मकृतान् निशम्य श्रुत्वा सरोपः सकोपः कमं वचन्ध (क्रमितुमुत्पतितुं यत्
सामर्थ्यं सद्यकारेत्यर्थः) । अनेकार्थत्वाद्वातूनां वन्धिरश्च करणे वर्तते । किमिति
प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥

इदानीं रामं व्यापारेण वर्णयन्नाह—

३७—अदक्षतां ऽम्भांसि नवोत्पलानि,
रुतानि चां ऽश्रोपत पद्मैदानाम्, ॥
आघ्रायि वान् गन्धन्वहः सु-गन्धस्
तेनां ऽरविन्द-व्यतिपद्म-चांश्च ॥ १० ॥

अदक्षतेत्यादि—नवाम्युत्पलानि येष्वम्भस्सु जलेषु तानि रामेणारक्षत
दृष्टानि । दशैः कर्मणि लुट् । '२३३६। दल इयुषा-॥३११४५॥' इति प्रा-
सत्य वतादेनास्य '२४००। न दशः-॥३११४०॥' इति प्रतिषेधात् '२२६९।
इरितो वा-॥३११५०॥' इति सिद्धेव भवति । तेन विरुद्धेनाहो विधीयमा-
नायात् '२३००। लिङ्गसिचा-॥३११११॥' इति सिद्धे गुणाभावः ॥ पदप-
दानां रुतानि अश्रोपत धृतानि । दृष्टोक्तेः कर्मणि लुट् ॥ पश्यतीति वहः
पचाद्यच् । गन्धस्य वह इति दृष्टोक्ते पठ्यी समस्यते । गन्धवहो वायुराघ्रायि
आघ्रातः । कर्मणि लुट् । अरविन्देन पद्मेन व्यतिपद्मः संपर्कः सोऽस्ति यस्य
भायोः सः । यातीति वान् यातेः शतृमूलकः । सुगन्धः शोभनो गन्धो यस्य
सः । अरविन्दव्यतिपद्मत्वात् । '८०४। गन्धस्येदुत्-पति-सु-मुरभि-म्वः ।

१—'१३८३। यमाऽनिलेन्द्र-चन्द्राऽर्क-विष्णु-सिंहाऽशु-नामिषु । शुक्राऽहि-
वपि-भेदेषु हरिद ना, वपिले त्रिषु ॥' २—'१९८। कोलादलः कलकलम्,
तिरथा पातितं रुतम्, ।' ३—'५४९। मधुमेनो मधुच्छरो मधुलिङ्ग-मधु-
पाडतिनः । द्विरेफ-गुम्फिङ्-भृङ्-वट्-वृष-भमराऽलवः ॥' ४—'६९। म-
रुतः स्पर्शेनो वायुर् मातरिन्धां गदान्गमिः । पृष्टभो गन्धन्वहो गन्धन्वाह-

२६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

५।४।१३५।' इतीकारः समाप्तान्तो न भवति । गन्धस्येत्वे तदेकान्तप्रहण-
मिति वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥

३८—लताऽनुपातं कुसुमान्यगृह्णात्

स, नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च चं, ॥

कुतूहलाच्च, चारु-शिलोपवेशं

काकुत्स्थ ईपत् स्मयमान आस्त. ॥ ११ ॥

लतेत्यादि—'३३७८। विशि-पति-पदि-स्कन्दां व्याप्यमानासेष्यमानयोः
।३।४।५६।' इति द्वितीयान्त उपपदे णमुल्लिखीयते । तत्र व्याप्यमाने प्रप्य-
वचनस्य आसेष्यमाने च क्रियावचनस्य '३१३७। नित्य-धीन्सयोः '।८।१।४।'
इति द्विवचनं विधीयते । अत्र तु समासेनैवोक्तत्वात् नोपयुज्यत इति स्थि-
तम् । स काकुत्स्थो रामो गच्छन् लतां लतामनुपास्य कुसुमान्यगृह्णात् गृ-
हीतवान् । लतामनुपालानुपास्य च । '७८४। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्
।१।२।२१।' इति समासः । ग्रहेर्लङ् । आप्रत्ययस्य, अपिदिति द्विवे-
'२४।२। ग्रहि-ज्या-।६।१।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥ नद्यवस्कन्दमिति
नदीं नदीम् अवस्कन्द्य सर्पा नदीमवस्कन्द्य दौकित्या नदीं वा अवस्कन्द्या-
वस्कन्द्य, उपास्पृशत्, 'आचमनं कृतवान् । कुतूहलादिति सर्वत्र योग्यम् ॥
चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य चारुशिला उपवि-
श्योपविश्य वा आल आसितवान् । आसेर्लङ् रूपम् । ईपत् स्मयमानः
ईपदस्तन् ॥

३९—तिग्मांशु-रश्मिच-छुरितान्य-दूरात्

प्राप्ति प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ॥

गभस्ति-धाराभिरिव द्रुतानि

तेजांसि भानोर् भुवि संभृतानि. ॥ १२ ॥

तिग्मांश्वित्यादि—अदूरात्समीपे सलिलान्यपश्यत् । एतेर्लङ्
'२३६०। पा-प्रा । ७।३।७८।' इति पश्चादेशः । तिग्मांशोरादिस्य रश्मिभिः
छुरितानि रश्मितानि । गुरु । प्राप्ति पश्यंसां दिशि अवस्थितानि । प्रपूर्वाद्-

१—'अल-राज्योः प्रतिपेययोः प्राचा फर्या (ग्या) ।३।४।१८॥३३१६।

गमान-कर्तृद्वयोः पूर्व-कान्ते — ।३।४।२१॥३३२०।

शार्भाश्च्ये णमुल् (अम्) च — ।३।४।२२॥३३४३।

उगाधे ऽनम्-पूर्वे यत्नो ल्यप् (य) ।७।१।३७॥३३३२।

इति गर्वनाऽऽलप्याप्यां पानिनिः, ५० अ० च ।

अन्तेः '३७३। ऋत्विग्-१३।२।५९।' इत्यादिना किर । अनुपहलोपः । शिः । नपुंसकस्य नुम् । भानोरिव तेजांसि भुवि संभृतानि पिण्डीकृतानि । गभ-
स्तिभिः रश्मिभिः धारामिरिव द्रुतानि गलितानि । धारा प्रपात इति भि-
दादिपाठाद्दृष्टव्यम् ॥

४०—दिग्-व्यापिनीर् लोचन-लोभनीया

मृजाऽन्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ॥

ऋज्वाऽऽयताः शस्य-विशेष-पङ्क्तीस्

तुतोप पश्यन् वितृणाऽन्तरालाः ॥ १३ ॥

दिग्-व्यापीत्यादि—शस्यविशेषाणां शास्त्रादीनां पङ्क्तीः पश्यन्तुतोप
पुष्टवान् । दिग्-व्यापिनीः सर्वदिग्-व्यापनशीलाः । लोभयन्तीति लोभनीयाः ।
बहुलवचनात्कर्तव्यनीयः । लोचनानां लोभनीया इति पद्यीसमासः । मार्जनं
मृजा शुद्धिः । '३२८१। पित्रिदादिभ्योऽह १३।१।१०९।' तुमा, भ्रम्यो
ऽनुगमो यासां । शुष्यनुगता इत्यर्थः । सतः स्नेहमिव स्रवन्तीः । ऋजवश्च
सा आयताश्च । वितृणान्तरालाः । उत्पाटितानि तृणानि अन्तराले मध्यभागे
यासां ताः ॥

४१—वियोग-दुःखाऽनुभवाऽनभिज्ञैः

काले नृपांऽशं विहितं ददद्भिः ॥

आहार्य-शोभा-रहितैरमार्य-

रक्षिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

वियोगेत्यादि—पुम्भिः गोपैः प्रचितान् घ्याप्तान् गोष्ठान् गावन्निष्ठान्ति
येष्विति '२९१६। सुवि स्थः १३।२।१९।' इति कः । '२९१८। अम्बाम्य-
१८।१।९०।' इत्यादिना मूर्द्धन्यः । तान् स राम पेशिष्ट दृष्टवान् । अनुदात्ते-
त्वात्तद् । इदं । वियोगदुःखस्य योऽनुभवः अनुभवं तस्यानभिज्ञैः तेषां
पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र गमनात् ॥ एतावता कालेन एतापदेयमिति विहितं
कृतम् । दद्यात्तेर्हिः । नृपांशं करं ददद्भिः । आहार्यो कटकादिभिः आहर-
णीया वा शोभा दीप्तिः तथा रहितैः । अमार्यैः ऋजुभिः । आहार्येति
'२८७२। ऋ-हलोर्ण्वत् १३।१।१२९।' शोभयतीति शोभा पद्याद्यप् ।
'३२८१। ण्याराधन्यो युच् १३।१।१०९।' इति युच् न भवति तस्य स्त्रीलिङ्गे
भाषे भक्तार्हि च करके विधानात् । नन्यादिपाठाद् व्युत्पन्नं भवति तस्य
'२८३०। याऽसरूपोऽक्षिपाम् १३।१।९९।' इति विकक्षितत्वात् । भयवा

२८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

शोभनं शोभा स्त्रीलिङ्गे भावे घञ् । '२८४१। कृत्य-ल्युटौ बहुलम् ।
।३।३।१३।' इति बहुलवचनादन्येऽपि कृतः प्राप्तमपि स्वाभिधेयं व्यभि-
चरन्ति ॥

४२—स्त्री-भूषणं चेष्टितम-प्रगल्भं

चारुण्यं-वक्राण्यपि वीक्षितानि ॥

ऋजूंश्च विश्वास-कृतः स्वभावान्

गोपाऽङ्गनानां मुमुदे विलोक्य. ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणमित्यादि—गोपाङ्गनानां चेष्टितं गमनागमनादि । अत्रागदभं
लजावत् । तच्च स्त्रीविभूषणं स्त्रीणामलङ्कारः । तथा वीक्षितानि विलोकि-
तानि अवक्राण्यपि कटाक्षादिरहितान्यपि चारुणि शोभनानि । स्वभावान्
स्वाभिप्रायान् ऋजून् अकुटिलान् विश्वासकृतो विश्वासस्य जनकान् विलोक्य
मुमुदे हृष्टवान् । स रामः । लितोऽपि स्वात्किंचे गुणाभावः । कार्याणां दर्श-
नात् स्वभावानां दर्शनमित्युक्तम् ॥

४३—विवृत्त-पार्श्वं रुचिराऽङ्गहारं

समुद्रहृत्-चारु-नितम्ब-रम्यम् ॥

आमन्द्र-मन्थ-ध्वनि-दत्त-तालं

गोपाऽङ्गना-नृत्यमनन्दयत् तम्. ॥ १६ ॥

विवृत्तेत्यादि—गोपाङ्गनानां दधिमन्यनाय यत् स्थानं कृतं तत् नृत्य-
मिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्तुं तं रामम् अनन्दयत् सन्तोषितवत् । नन्देर्ण्य-
न्तस्य छटि रूपम् । विवृत्ते तिर्यक् चलिता पार्श्वे यत्र नृत्ये । रुचिरः शोभ-
नोऽङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो यत्र । समुद्रहृता तिर्यक् समुद्रच्छता चारुनितम्बेन
कटिभागेन रम्यं मनोहरम् । आमन्द्र ईपद्रुम्भीरो यो मन्थकृतो ध्वनिः
तेन दत्तशालो यत्र ॥

४४—विचित्रमुञ्चैः प्लवमान्मारात्

कुतूहलं त्रस्तु ततान तस्य ॥

मेघाऽत्ययोपात्त-वनोपशोभं

कदम्बकं यातमजं भृगाणाम्. ॥ १७ ॥

विचित्रमित्यादि—भृगाणां कदम्बकं घृन्दं तस्य रामस्य कुतूहलं
ततान विरतृतवत् । विचित्रम् कृष्णचेतस्यात् । उच्चैः प्लवमानम् ऊर्ध्वं त्रि-

हानम् । धारात् समीपे । यस्तु व्रतनशीलम् । '३१२०। व्रसि-गृधि-
।३।२।१४०।' इत्यादिना कृः । मेघालयेन मेघापगमेन उपात्तवनोपशोभम् ।
उपात्तं गृहीतं वनम् उपशोभा च येनेति व्यधिकरणबहुवीहिः । व्रातमजति
वातमजम् । वाताभिमुखं गच्छतीत्यर्थः । 'वात-शुनी-तिल-शर्धेपु-' इति सप्त ।
'२९४२। अरुद्धिप-।६।३।६७।' इति सुम् ॥

५५—सिताऽरविन्द-प्रचयेषु लीनाः

संसक्त-फेणेषु च सैकतेषु ॥

कुन्दाऽवदाताः कलहंस-मालाः

प्रतीयिरे श्रोत्र-मुखैर् निनादैः ॥ १८ ॥

सितेत्यादि—सितारविन्दानां प्रचयेषु समूहेषु । '३२३१। परम् ।
।३।३।५६।' । '३२१४। सङ्गे चानीत्तराधये । ३।३।४२।' इति घञ्की न
भयतः प्राणिषु सङ्गशब्दस्य रूढत्वात् । लीनाः कलहंसमालाः । तथा संस-
क्तफेणेषु च सैकतेषु पुलिनेषु लीनाः । प्रिकृता येषु विद्यन्ते इति । '१९१२।
देशे लुपिलर्चा च । ५।१।१०५।' इति चकारादण् । कुन्दावदाताः कुन्दमिवा-
वदाताः शुद्धाः । '०३४। उपमानानि-।२।१।२२।' इत्यादिना समासः ।
प्रतीयिरे ज्ञाताः । तेन रामेणेति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । कर्मणि
लिट् । '२४५५। हणो षण् । ६।१।८१।' । '२२४३। द्विर्वचनेऽधि । १।१।५९।' इति
स्थानियङ्गावाद्द्विर्वचनम् । श्रोत्रमुखैर्मधुरनिनादैः करणभूतैः । '३२४१।
मी गद-।३।३।६४।' इत्यादिना षम् ॥

शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह—

४६—न तज्जलं, यन् न सु-चारु-पङ्कजं;

न पङ्कजं तद्, यद-लीन-पट्-पदम्; ॥

न पट्-पदोऽसौ, न जुगुञ्ज यः कलं;

न गुञ्जितं तन्, न जहार यन् मनः ॥ १९ ॥

१—पटोऽस्मिन्नेकायल्यलशरः । तल्लक्षणं चाव्यप्रकाशे महम्मटः—
'स्थायनेऽनेहते षाऽपि यथा-पूर्वं परं-परम् ॥ विशेषतस्तथा चस्तु यत्र, सैका-
यली द्विधाः ॥' इति । स्थापने यथा—'पुराणि यस्यां स-वराऽह्नानि, वराऽह्ना
रूप-पुरस्ततोऽह्नयः, ॥ एवं समुन्मीलित-सद्-विलसन्नेत्रं विलासाः जुगुप्सा-
ऽऽगुधरा, ॥' किं वा—'त पण्डितो, यः स्व-हिताऽर्थे-दर्शी; हितं ॥ तद्, यत्र
पराऽनपत्तिः, ॥ परे च ते, ये व्रित-साधु-भावाः; सा साधुता, यत्र चकार्युमा-

३० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

न तज्जलमित्यादि—किम्बहुनोक्तेन सर्वथा न तज्जलं यत् सुचारुप-
क्कजं न बभूव । पक्कजमपि यदलीनपदपदं तदपि न । असौ पदपदोऽपि
तथाविधो नाभूत् । यः कलं मधुरं न जुगुज न गुञ्जितवान् । '२१२। गुञ्जि
अ-व्यक्ते शब्दे ।' । '२२६२। इदितो नुम् धातोः । ७। १। ५८।' इति नुमि
लिटि रूपम् । गुञ्जितमपि तत् नैवासीत् । यन्मनो न जहार न हतवत्
रामस्य लोकस्य वा ॥

४७—तं यायजूकाः सह भिक्षु-मुख्यैस्

तपः-कृशाः शान्त्युदकुम्भ-हस्ताः, ॥

यायावराः पुष्प-फलेन चाऽन्ये

प्राणर्चुरर्च्या जगदर्चनीयम् ॥ २० ॥

तमित्यादि—यायजूकाः, अत्यर्थं यजनशीलाः । '३१४६। यज-जप-दशा
यका । ३। २। १६६।' इत्यूकः । '२३०८। अतो लोपः । ६। ४। ४८।' । '२६३१।
यस्य हलः । ६। ४। ४९।' । ते तपोवनस्थितास्तं राममगच्छन्तमानर्चुः सुष्ठु
पूजितवन्तः । अर्चेलिटि द्विर्घचनम् । '२२४८। अत आदेः । ७। ४। ७०।' इति
दीर्घत्वम् । '२२८८। तस्माधुद् द्विहलः । ७। ४। ७१।' इति जुद् । सह भिक्षु-
मुख्यैः । भिक्षणशीला भिक्षवः परिवाजकाः । '३१४८। सनाशंसभिक्ष उः
। ३। २। १६८।' तेषां ये प्रधानास्तैः सह । तपःकृशाः तपसा दुर्बलाः । शा-
न्त्यर्थमुदकं तेन पूर्णः कुम्भः । '९९७। एकहलादौ-। ६। ३। ५९।' इत्यादिना,
उदकस्य उदभावः । स हस्ते येषामिति बहुव्रीहिः । परनिपातश्चात्र घाहि-
ताभ्यादिदर्शनात् । प्रहरणार्थेभ्य इति वा । शान्त्युदकुम्भस्तद्विस्तारिण्यारण-
साधर्म्यात् उपचारेण प्रहरणम् । ते शिरःसूदकदानेन प्राणर्चुः । भुक्ष्ये मुनयो
यायावरा एकग्रानियतनिलयाः । यातेर्यदन्तात् । '३१५६। यक्ष यङः
। ३। २। १७६।' इति यरप् । अतो लोपादि । पुष्पफलेन प्राणर्चुः । पुष्पाणि च
फलानि चेति '९१०। जातिरप्राणिनाम् । २। ४। ६।' इत्येकवद्भावः । अर्च्या
अर्चनादाः । '२८२२। अर्हे कृत्य-। ३। ३। १६९।' अर्चनीयमित्यत्रापि । जगतां

धवः ॥' अपोहने यथा—'निरत्ययं सामं न दान-वर्जितं, न भूरि दानं विरहद्वय
रात्-क्रियाम् ॥ प्रवर्तते तस्य विशेष-शालिनी गुणाऽनुरोधेन विना न सत्-क्रिया ॥'
इति श्री-भारवि-किरात्ताऽर्जुनीये-१। १२। किं वा—'नाऽऽर्यः स, यो न स्व-हितं
समीक्षते; न तद् दितं, यत् न पराऽनुतोषणम् ॥ न ते परे; यैर् न हि साधुता
प्रिता; न साधुता सा, न हि यत्र मान्यवः ॥'

१—'७१४। इत्यादीलो-यायजूकः ।' २—'७४९। भिक्षुः परिवाट
वर्मन्दी पाराशर्यपि मत्करी ॥'

जगद्भिर्वा, अर्चनीयम् । '६२९। कृत्यानां कर्तरि वा । २। ३। ७१।' इति पक्षे पठ्यते । ननु '६२३। कर्तुं-कर्मणोः कृति । २। ३। ९५।' इति पठ्यते ॥

४८—विद्यामर्धनं विजयां जयां च

रक्षो-गणं क्षिप्रुम-विक्षताऽऽत्मा ॥

अध्यापिपद् गाधि-सुतो यथावन्

निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

विद्यामित्यादि—सप्तोचनं प्राप्तेः गाधिसुतः पुनं रामं । '३५१। द्वितीया-टी-१२। ४। ३१।' इत्येनादेशः । विद्यां नाम्ना विजयां जयां च । यथावत् यथाविधि । अध्यापिपद् पाठितवान् । '२६०१। गौ च संश्रद्धोः । ६। १। ३१।' इति ग्राह्यभाष्ये रूपम् । अधिपूर्वादिहो हेतुमणिचि '२६००। श्रीहृजीनां गौ । ६। १। ४८।' इत्यात्वम् । युगादिविधयः । रक्षोगणम् । क्षिप्रुं प्रेरयितारम् । '३१२०। प्रसि-गृधि । ३। २। १४०।' इत्यादिना कृत् । '६२७। न लोका- । २। ३। ६९।' इति पठ्यतेप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अविक्षतात्मा रागादिभिरनभिभूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा भवति । संप्राप्ते युधि । यातुधानान् रक्षांसि । निघातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेहेतुमणिच । धात्व । एद नदः सदादेशः ॥

४९—आयोधने स्थायुकर्मस्त्रजात-

ममोघमभ्यर्ण-महाऽऽहवाय ॥

ददौ वधाय क्षणदान्चराणां

तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

आयोधन इत्यादि—स मुनिः तस्मै रामायास्त्रजातम्, अस्त्रसमूहं ददौ दत्तवान् । ददातेर्लिङ् । णङ् । '२३७१। आत औ णङ् । ७। १। ३१।' । आयुष्यन्ते अस्मिन्निति आयोधनं संप्राप्तः । अधिकरणे ल्युट् । तत्र स्थायुकं स्थितिकरणशीलम् जयावहत्वात् । '३१३१। लप-पत्-१३। २। १५४।' इत्यादिना ङकम् । आतो युक् । अत एवामोघम् अवन्ध्यम् । अच्युयामोक्षत्वात् । अभ्यर्णो निकटो महाह्वो यस्य तस्मै । अभिपूर्वादर्थेनिर्णयाम्, '३०६५। अभेश्राविदूथे । ७। २। २५।' इतीदमतिषेधः । '३०१६। र-दा-भ्याम्-१८। २। ४२।' इति नात्वम् । अभ्यर्णः । आहव इति आहूयन्ते अस्मिन्पुद्गायेति ह्यतेरा-रूपत्वात् '३२५०। आटि सुदे । ३। ३। ७३।' इति सम्प्रसारणम् । अप्रमत्तयः ।

३१ भट्टि-कान्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

गुणावादेशौ । वधाय क्षणदाचराणामिति क्षणदा रात्रिः-तत्र चरन्तीति
'२०३०। चरेष्टः । १३।२।१६।' । तत्र हि महाहवे रामो राक्षसान् हनिष्य-
तीति । '३२५३। हनश्च वधः । १३।३।७६।' इति वधादेशः । कृत्प्रयोगे क्षण-
दाचराणामिति कर्मणि पठ्यते । श्रेयसि जागरूकः तत्कल्याणे सावधानः
जागर्तरूकः ॥

५०-तं विप्र-दर्शः, कृत-घात-यत्ना

यान्तं वने रात्रि-चरी हुँढौके, ॥

जिघांसु-वेदं, धृत-भासुराऽखस्

तां ताडकाऽऽख्यां निजघान रामः, ॥२३॥

तमित्यादि—विद्यामन्त्रज्ञातं चादाय यज्ञकर्मणि विप्रोपशमनाय वने
यान्तं रामम् रात्रिचरी राक्षसी ताडकाभिधाना हुँढौके ढौकते स्म । ढौकते-
रात्मनेपदिनौ लिटि रूपम् । तां च रामो निजघान निहतवान् । विप्रदर्शं
कृतघातयत्ना विप्रान् प्राक्षणान् दृष्ट्वा कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी । रा-
मोऽपि जिघांसुवेदं धृतभासुराखः । जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं भासन-
शीलम् अखं येनेति बहुमीहिः । विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति '३३५०। कर्मणि
दक्षि-विदोः साकल्ये । ३।१।२९।' इति णमुत् ॥

५१-अथाऽऽलुलोके हुत-धूम-केतुः

शिखाऽञ्जन-स्निग्ध-समृद्ध-शाखम् ॥

तपोन्वनं प्राध्ययनाऽभिभूत-

समुच्चरच्-चारु-पतत्रि-शिञ्जम् ॥ २४ ॥

अथेत्यादि—अथासौ रामो राक्षसीं हत्वा तपोवनम् आलुलोके दृष्ट-
वान् । कथम्भूतम् । हुतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् । हुतश्चासौ
धूमकेतुरग्निश्च हुतधूमकेतुः । तस्य शिखाञ्जनेन स्निग्धाः समृद्धाश्च फला-
दिनां शाखा यस्य तपोवनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता
समुच्चरन्ती चार्वा शोभना पतत्रिणां पक्षिणां शिखा ध्वनिर्यत्र । '१०९८
शिञ्जि' अग्न्यक्ते दान्दे ।' शिञ्जं शिञ्जा '३२८०। गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।' इत्यकारप्रत्ययः । पतन्तं ग्रायन्त इति पतत्राणि पक्षाः । '२९१५। आतोऽनु-
पसर्गे कः । ३।२।३।' । तानि येषां सन्तीति पतत्रिणः । पतत्रशिञ्जमिति
पाठान्तरम् ॥

५२—क्षुद्रान् न जक्षुर् हरिणान् मृगेन्द्रा,
विशम्भसे पक्षि-गणैः समन्तात्, ॥

नन्नम्यमानाः फल-दित्सयेव

चर्काशिरे तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥

क्षुद्रानित्यादि—सत्र तस्मिन्लपोवने (तपोधनानां मित्रभावात्) क्षुद्रानि-
तरानपि हरिणान्मृगेन्द्राः सिंहाः च जक्षुः न बाधितवन्तः । क्षुद्रन्त इति
क्षुद्राः । स्फावितश्चीत्यादिना औणादिको रक् । '२४२४। लिट्यन्यतरस्वाम्
। २।४।४०।' इति अदेर्यस्त । '२३६३। गम-हन-। १।४।९८।' इत्यादिनोपधालोपः
'१२१। खरि च । ८।४।५५।' इति चत्वंम् । '२४१०। दासि-वसि-। ८।३।६०।' इत्यादिना परत्वम् । पक्षिगणैः समन्तात्सर्वत्र विरुद्धैरपि फाकोल्ला-
दिभिः परस्परं विशम्भसे विश्वस्तम् । भावे लिट् । लताश्च विलोलाश्च-
पलाश्चकाशिरे शोभन्ते स्म । फलदित्सयेव मुनिभ्यः फलं दातुमिच्छयेव
नन्नम्यमानाः अत्यर्थं नमन्त्यः । 'दातुमिच्छा दित्सा । ददातेः सन् । '२६५३।
सन्ति मी-मा-। ७।४।५४।' इत्यादिना हस् '२६२०। अत्र लोपोऽभ्यासस्य
। ७।४।५८।' इति अभ्यासलोपश्च । '२३४२। सः सि-। ७।४।४९।' इत्यादिना
सकारस्य तकारः । '३२७९। अ प्रत्ययात् । ३।३।१०२।' इत्यकारप्रत्ययः
फलानां दित्सेति कर्मणि पठ्यं विधाय कृद्योगे समासः । नन्नम्यमाना
इति नमेर्येति '२६४३। जुगतोऽनुनासिकः-। ७।४।८५।' इति जुक् । पङ्क्ता-
च्छानच् । आने मुक् ॥

५३—अपूपुजन् विष्टर-पाद्य-माल्यै-

रातिथ्य-निष्णा वनन्वासि-मुख्याः, ॥

प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्क-मिश्रं

तावांसनाऽऽदि क्षिति-पाल-पुत्रौ ॥ २६ ॥

अपूपुजन्नित्यादि—वनवासिमुख्याः महर्षयो विष्टरादिभिः अपूपुजन्
पूजितवन्तः । तौ क्षितिपालपुत्रावित्यर्थात् द्वितीयान्तेन योज्यम् । वनवा-
सीति '९७६। दाय-वास-। ६।३।१८।' इत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अलुक् ।
पूजेः स्वार्थिकण्यन्तस्य णौ चर्चि ह्रस्वः । '२३१८। दीर्घो लघोः । ७।४।९४।'

१—'६९४। काट्टे दीप्तौ ।' २—'१३७८। विष्टरो विटपी दर्भ-मुष्टिः
पीठाऽऽद्यमांसनम् ।' ३—'७३८। पाद्यं पादाय वारिणि ।' ४—'६९९।
माल्यं माला-रज्जौ मूर्ध्नि ।'

३४ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

इति अभ्यासस्य दीर्घः । विष्टरमासनम् । '३२३३। वृक्षासनयोर्विष्टरः ।
८।३।९३।' इति निपातनात् । पाद्यं पादार्थमुदकम् । '२०५३। पादाद्याभ्यां च
।५।४।२५।' इति यत् । तदर्थत्वात्पद्माभावात् । माल्यानि कुसुमानि ।
मालायां साधूनि । '१६५०। तत्र साधुः ।४।४।९८।' इति यत् । आतिथ्य-
निष्ठाः । आतिथ्यर्थम् आतिथ्यम् । '२०९४। अतिथेर्भ्यः ।५।४।२६।' तत्र
निष्ठाः कुशलाः । '३०८२। नि-नदी-भ्यां स्नातेः कौशले ।८।३।८९।' इति
पत्वम् । तौ च क्षितिपालपुत्रौ रामलक्ष्मणौ तदासनादि प्रत्यग्रहीष्टां प्रति-
गृहीतवन्तौ । प्रतिपूर्वात् ग्रहेर्लुङ् । तसस्ताम् । '२५६३। ग्रहोऽलिटि-
।७।२।३७।' इति दीर्घः । पत्वष्ट्वे । मधुपर्कमिश्रम् मधुपर्केण सहेत्यर्थः ॥

५४—दैत्याऽभिभूतस्य युवामवोढं

मग्नस्य दोर्भिर् भुवनस्य भारम्, ॥

हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं, तौ

तपो-धनैरित्थमभाषिपाताम्. ॥ २७ ॥

दैत्येत्यादि—दितेरपत्यानि दैत्याः । '१०७७। दित्सदित्वा-।४।१।८५।' इत्यादिना ण्यः । तैरभिभूतरस्य मग्नस्य क्षरण्यस्य भुवनस्य भारमिति कर्त-
व्यतालक्षणं दोर्भिर्भुजैः युवामवोढम् ऊढवन्तौ । ऋणारापणौ युवामि-
त्युक्तौ । इयं च त्वं चेति ण्यतेः । अवोढमिति बहेर्लुङ् । धसस्तम् ।
इत्यन्तलक्षणा वृद्धिः । सिञ्जलोपः । '२३५७। सहि-वहोः ।४।३।१३२।' इत्योत्पम् । इत्यष्टयल्लोपाः । दोरिति दमेर्दोसिस्त्रीणादिको दोर । हवींषि
होतव्यानि । संप्रत्यपि रक्षतम् । अर्धिरचिदुत्पिच्छादिच्छादिभ्य इति रि-
स्त्रीणादिक इति । राक्षसेरपहन्वमानानि रक्षतम् । प्रार्थनायां लोट् । दाप् ।
धसस्तम् । इत्यमिति '१९६५। दृढमस्यभुः ।५।३।२४।' अनेनोक्तप्रकारेण ।
तपोधनैरतप ण्य धनं वेपामिति । अभाषिपाताम् अभिहितौ । भाषतेः क-
र्मणि लुङ् । सिजिदौ ॥

५५—तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि—

यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम्, ॥

तपो-मरुद्भिर् भवतां शराऽग्निः

संधुक्ष्यतां नो ऽरि-समिन्धनेषु ॥ २८ ॥

तानित्यादि—अथैतस्मिन् प्रस्तावे रावबोऽपि रघुमुतः तान्मुनीन् प्र-
त्यवादीत् । '२२६७) वद-यज-१७।२।३।' इत्यादिना वृद्धिः ॥ यथेप्सितं यथा-
मिमत्तम् । आप्नोतेः '२६१९) आप-ज्ञप्ठ्यामीत् । ७।३।५।' इतीत्त्वम्
अभ्यासलोपश्च । सप्तम्यन्तार्कर्मणि निष्ठा । धर्मादनपेतं धर्म्यम् यागादि
कर्म । प्रस्तुत प्रारम्भश्चम् । प्रपूर्वः स्तौतिः प्रारम्भे घर्तते । तस्मात्प्रिमघ्ने
नियोगकरणे ङोद । यस्य तः । शपो लुक् ॥ तृप्तांति मरुत इव तपोमरुद्भिः ॥
भवतां तपोमरुद्भिर्नोऽस्माकम् । '४०५) यदुपचनस्य यस्-नसी । ८।१।२।' इति
नसादेशः । शराग्निः शरोऽग्निरिव । संधुक्ष्यतां दीप्यताम् । '६३४।
धुक्ष्, धिक् सन्दीपन-कृदन्-जीवनेषु ।' तस्मात्कर्मणि ङोद । अरिसमिन्धनेषु
अरिकाष्ठेषु । समिन्धते पृथिरिति समिन्धनानि । करणे ह्युद । अरयः
समिन्धनानीव ॥

५६—प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृषेत्

ते यज्ञियैर् द्रव्य-गणैर् यथावत्, ॥

दक्षिण्य-दिष्टं कृतमात्विजीनैस्

तद् यातुधानैश् चिचिते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

प्रतुष्टुरित्यादि—ततो रामवचनादनन्तरं तपोधनाः कर्म यागक्रियां
प्रतुष्टुवुः । यथावत् यथाविधि प्रारम्भयन्तः । यज्ञियैः यज्ञकर्माहं । द्रव्य-
गणैः प्रकृषेः मिलितैः । '२३५०) कृपो रो लः । ८।२।१।८।' दक्षिणामहंस्तीति
दक्षिण्याः महामुनयः । '१७३३) कङ्कूर-दक्षिणाच्छ च । ५।१।१९।' इति
चकाराद्यत् । सैर्दिष्टमुक्तम् । कृतमात्विजीनैः । ऋषिकर्माहंरनुष्ठितम् । ऋषि-
जश्च महादयः षोडश पटिताः । तथ कर्म प्रसर्पत् वृद्धि गच्छत् । यातुधानै
राक्षसैः चिचिते ज्ञातम् । '३९ चित्तां मंजाने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । यज्ञि-

१—पथेऽस्मिन् रूपकाऽलङ्कारः । तद्वक्ष्यं का० प्र० भ० मम्मटः—'तद्
रूपकम्-भेदो य उपमानोपमेययोः ॥' इति । यथा—'एष मनःस्वर-पशुर
धावति पर-वन-श्यामिनी-निवृत्तम्, ॥ तस्माद् विवेक-पाशैः कण्ठे वैराग्य-काष्ठ-
मायध्यम् ॥' किं वा—'दुष्यन्त-राज-यज्ञं सा श्री-श्रीः कण्व-भानु-शिष्य-करैः ॥
नीता स-मुत-गुणन्धा सद्-धर्म-नयाऽम्बु-गुण-पुर-सरसि ॥' इति स्वतन्त्र-त-
रुत-भाषान्तर-पद्य-मादायाम्-

३६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

धैराविनीनैरिति '१०३५। यज्ञविगम्यां घञ्जौ । ५।१।७१।' इति तत्क-
माहंतीति ॥

५७-आपिङ्ग-रूक्षोर्ध्व-शिरस्य-बालैः

शिराल-जम्घैर् गिरि-कूट-दम्भैः ॥

ततः क्षपाऽटैः पृथु-पिङ्गलाऽक्षैः

खं प्रावृषेण्यैरिव चाऽऽन्तशेऽब्दैः ॥ ३० ॥

आपिङ्गस्यादि—ततः कर्मप्रवर्तनादनन्तरम् । क्षपाटैः निशाचरैः । अ-
टन्तीत्युदाः । पचाघश्च । क्षपावामटा इति । सप्तमीति योगविभागात् स-
मासः । समाकाशमानशे व्यासम् । अश्रोतेः कर्मणि लिट् । '२५३३। अश्रोतेश्च
। ७।४।७२। इति लुङ् ॥ शिरसि जाताः शिरस्याः । '३६६६। क्षरीरावयवाघ्नत्
। ५।१।६।' आपिङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विद्युदिव । रूक्षाः सूक्ष्माः ऊर्ध्वशिरसा
बाला येषां तैः । अन्योऽपि शिरस्यो भवति इति बालग्रहणम् । अमङ्गलबाला
इत्यर्थः । शिराः सन्ति वातामिति '३९०३। प्राणिस्थादातो लज्जन्वतरस्याम्
। ५।२।९६।' इति लृच् । शिराला जह्वा येषां तैः । गिरिकूटदम्भैर्गिरिकूटप्र-
माणैः । '३८३८। प्रमाणे द्वयस्य-। ५।२।३७।' इति वज्रश्च । पृथूनि निस्ती-
र्णानि पिङ्गलानि चाक्षिणि येषां तैः । '८५२। बहुमीहौ सक्थ्यङ्गोः-
। ५।४।११३।' इति पण्य । प्रावृषेण्यैरिवेति '१३८८। प्रावृष पण्यः । ४।३।१७।'
अट्टैर्मैवैः कृष्णसाधर्म्याम् । अपो ददतीति अट्टाः । चकारः पादपूरणार्थः ॥

५८-अधि-ज्य-चापः स्थिर-बाहु-मुष्टि-

रुदञ्चिताऽक्षो ऽञ्चित-दक्षिणोरुः ॥

तान् लक्ष्मणः सन्नत-वाम-जहो

जघान शुद्धे-पुर-मन्द-कर्पी ॥ ३१ ॥

अधीत्यादि—तान् क्षपाटान् शिगनस्यान्दे लक्ष्मणो जघान इत्ययम् ।
षीटतः अधिज्यचापः । अध्याख्या वत्कलिता ज्या गुणो यस्य चापस्य तद-
धिज्यम् । प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासः । अधिज्यं चापं यस्य लक्ष्म-
णस्य । स्थिरो निखलो बाहुमुष्टिश्च यस्य । रुदञ्चिते अक्षिते अधिणी येन
स रुदञ्चिताक्षः । आकाशस्यापितटहिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणो-
र्येन सोऽञ्चितदक्षिणोरुः । अग्रेः पूवायामितीदोऽनुस्यन्नस्यान् व्यन्तस्य

१—'१४३४। रुक्षस्त्वं-प्रेम्ण्य-चिह्ने ।' इति ना० अ० । '२०५६।
रुक्ष पादये ।' इति घा० पा० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ३७

रूपम् । न चात्र पूजा गम्यते किन्तु गतिविशेष एव । अनुपद्वलोपोऽपि न भवति गिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । मूमन्तात् नता वामजङ्घा यस्य ॥ सद्यतवामजङ्घः । शुद्धेषु निशितवाणः । भमन्दमत्यन्तं ऋतुं शीलमस्या-सापमन्दकर्षा । कर्णान्ताकृष्टचाप इत्यर्थः ॥

५९—गाधेय-दिष्टं विरसं रसन्तं

रामो ऽपि मायाचणमस्त्रचुश्रुः ॥

स्थास्तुं रणे स्मेर-मुखो जगाद

मारीचमुच्चैर् वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

गाधेयेत्यादि—गाधेरपत्वं गाधेयो विनामित्रः । अथ इत्यनुवर्तमाने '११२५' इत्यनियमः । ११११२२' इति उक्त्वा । तेन दिष्टं कथितं मारीचं नाम राक्षसं रामो जगाद गदितवान् । रसन्तम् वदन्तम् । विरसमभाष्य-मिति क्रियाविशेषणम् । मायाचणं मायया वित्तम् । अस्त्रचुश्रुः अस्त्रैः प्र-तीतो रामः । '१८२७' तेन वित्तश्चुश्रु-चणपी । ५१२१२६' इति । स्थास्तुं रणे स्थितिशीलम् । तस्य सेनापनित्वात् । स्मेरमुखः शित्तस्याक्षोभाद्रीप-द्वसनशीलवदनः । '३१४७' नमि-कम्पि । ३१२१२६७' इत्यादिना रः । उच्चै-स्तरां जगादेति क्रियाविशेषणम् । वचनं वक्ष्यमाणं महार्थं प्रधानार्थम् । मु-विशासीत्यत्र मुवीत्यर्थप्रहणाद्विकर्मकता । मारीचं वचनं च ॥

६०—आत्मम्भरिस् त्वं पिशितैर् नराणां

फलेऽग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम्, ॥

शौवस्तिकन्त्यं विभवा न येषां

व्रजन्ति, तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

आत्मेत्यादि—नराणां पिशितैर्मांसैः आत्मानं विमर्षि पुष्पासि । नान्यदपि शरीरस्थितिहेतुर्भवतीति भावः । स त्वमात्मम्भरिः आत्मभर-णाय फलानि गृह्णन्ति ये वनस्पतीनां तान् फलेऽग्रहीन् फलाशिनो मुनीन्

१—'१११८' स्थास्तुः स्थिर-तरः स्थेवान् । २—'१०६६' उभौ त्वात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्त्रोदर-पूरके ॥ ३—'३५४' वानस्पत्यः फलेः पुष्पात्, तैरे-पुष्पाद् वनस्पतिः, ॥ ओषध्यः फलपाक-ऽन्ताः सूर-वन्द्यः फलेऽग्रहिः, ॥' इति सर्वत्र ना० न० ।

३८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

हंसि मारयसि । शपो लुक् । '२९४०। फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ११२। १६।'
इति निपातितौ । 'ओ भवितारः शौवस्तिकाः । '१३८५। श्वसस्तुद च
। ११३। १५।' इति ठञ् सुडागमश्च । द्वारादित्वादौजागमः । शौवस्तिकत्वं त-
द्येषां विभवा न व्रजन्ति तेषामश्वस्तनिकवृत्तीनां कस्मान्न दयसे न रक्षसि ।
'६१३। अधीगर्ध-दयेशाम्-। २। ३। ५२।' इति कर्मणि षष्ठी ॥

६१—अघ्नो द्विजान्, देवयजीन् निहन्मः,

कुर्मः पुरं प्रेत-नराऽधिवासम्, ॥

धर्मो ह्ययं दाशरथे ! निजो नो,

नैवाऽध्यकारिष्महि वेद-वृत्ते. ॥ ३४ ॥

अथ इत्यादि—राक्षसः प्राह । द्विजान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् अघ्नो
भक्षयामः । देवयजीन् देवान् व्रजन्ति आराधयन्ति ये तासिहन्मः । 'अच
इः' इत्यनुवर्तमाने खनीत्यादिपूखनानेष्वादिष्वेभ्यः सुत्रेषु यद्यपि यजिर्न प-
ठितस्तथापि यजेरिः प्रकृतेश्च तदुच्यमिति यचनात् । '६१७। जासि-विमृहण-
। २। ३। ५६।' इत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्ययप्रहणात् षष्ठी प्राप्तापि न भवति ।
कर्मणः शेषत्वेनाविषक्षितत्वात् । पुरं नगरं प्रेतनराणां मृतनराणाम् । अधि-
वासमवस्थानं कुर्मः । नित्यहन्नेन आशान्तुल्यमित्यर्थः । कस्मादेषमित्याह-
धर्म इति । दाशरथस्यापत्यं दाशरथिः । '१०९५। भत इम् । १११। ९५।' हे
दाशरथे ! हि यस्मादर्थं वर्तते । यस्मादयं धर्मः आचारः । निजो नित्यः ।
न ह्यस्माकम् । वेदविरुद्ध इति चेत्-नैवाऽध्यकारिष्महि वेदवृत्ते । वेदवि-
हितं वृत्तमिति मध्यमपदलोपी समासः । यद् ब्राह्मणानामुक्तमनुष्ठानं तत्र
ययं नैवाधिकृता इत्यर्थः । अधिपूर्वात्करोतेः कर्मणि मुह । '२७५७। स्व-
सिप्-। ६। १। ६२।' इत्यादिना णिष्वादिद् ॥

६२—धर्मो ऽस्ति सत्यं तव राक्षसाऽय-

मन्यो व्यतिस्ते तु ममाऽपि धर्मः, ॥

ब्रह्म-द्विषस् ते प्रणिहन्मि येन,

राजन्य-वृत्तिर् धृत-कार्मुकेषु. ॥ ३५ ॥

धर्म इत्यादि—रायः प्राह । हे राक्षस रक्ष पय राक्षसः । मशादित्वा-

१—'१३४७। धर्माः पुण्य-यम-न्याय-स्वभावाऽऽचार-धोमन्याः ।' इति
मा० अ० ।

दण् । स्वार्थिका अतिवर्तन्त इति पुँलिङ्गता । तवायं पूर्वोक्तः पराभिद्रोह-
लक्षणो धर्मोऽस्तीति सत्यमेतत् । किन्तु-ममापि रामस्य अन्यो धर्मोऽशिष्ट-
निग्रहलक्षणो व्यतिस्ते । व्यतिभवते । इदमुक्तं भवति-यद्यप्येवंप्रकारस्व-
द्धर्मो भविष्यति तथापीदानीमेव या त्वद्धर्मेण विद्यमानतया निष्पाद्या सा
अस्मद्धर्मेणैव निष्पादकत्वेन व्यतिस्ते । ततश्चान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः
करोति इतरसम्बन्धिनीमितर इति धर्मव्यतिहारसम्भवात् । अस्तेः '२६८०।
कर्म-व्यतिहारे १।३।१४।' तद् । तथाहि यो यदवसरे यां काञ्चित् क्रियां करोति
स तत्क्रियाकारीत्युपचाराद्धोक्तं उच्यते । येन धर्मेण हेतुना ब्रह्माद्विपलौ प्रणि-
हन्मि मारयामि स व्यतिस्ते इति योज्यम् । '२२८५ । नैर्गद-१८।४।१७।'
इत्यादिना णत्वम् । '६१७। जासि-नि-२।३।५६।' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ।
तथा, कथं तव धर्म इति चेदाह—राजन्यवृत्तिरिति । क्षत्रियवृत्तिः । ततो
राज्ञोऽपत्यम् । '११५३। राजश्वशुराघत् ४।१।१३७।' । '११५४। ये च
६।४।१६८।' इति प्रकृतिभाषः । धृतं कार्मुकम् इषवश्च येन सः । यतः अहं
राजन्यवृत्तिः ततोऽहं धृतकार्मुकेषुरिति । 'धृतकार्मुकेषु' इति पाठान्तरम् ।
क राजन्यवृत्तिः सायुधेऽप्यित्यर्थः ॥

६३—इत्थं-प्रवादं युधि संप्रहारं

प्रचक्रतू राम-निशा-विहारौ, ॥

तृणाय मत्वा रघु-नन्दनो ऽथ

बाणेन रक्षः प्रधनान् निरास्थत् ॥ ३६ ॥

इत्थमित्यादि—इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रवादः अन्योन्याभिघातो यत्र
संप्रहारे तं संप्रहारं परस्पराभिमवलक्षणं प्रकृतवन्तौ । युधि रणभूमौ । यु-
ध्यन्ते अस्त्वामिति । सम्पदादित्वाद्धिकरणे क्रिप् । रामनिशाविहारौ ।
रामो निशाविहारो निशाघरो मारीचश्चेत्यर्थः । निशायां विहारो यस्येति
समासः । अध्यानन्तरं रघुनन्दनो रघुवंशस्य नन्दयिता रामो मारीचं बाणेन
तत्सम्बन्धिति सत्यपि तृणाय मत्वा तृणमिव अवमस्य । '५८४। मन्दकर्म-
प्यनादरे-२।३।१७।' इति चतुर्थी । तत्र प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह
मा भूत् । तृणं मत्वेति । प्रधनात् संप्रामात् निरास्थत् अपनीतवान् ॥

६४—जग्मुः प्रसादं द्विज-मानसानि,
द्यौर वरुका पुष्प-चयं बभूव, ॥
निर-व्याजमिज्या ववृते. वचश् च
भूयो वभापे मुनिना कुमारः—॥ ३७ ॥

जग्मुर्नित्यादि—यागविघ्नकारिषु निरस्त्रेषु द्विनानां मानसानि मर्ता-
स्तेव मानसानि '२१०६। प्रज्ञादि-५।४।३८।' इत्यण् । प्रसादम् अग्न्याकु-
लत्वं जग्मुः गतानि । '२३६३। गम-हन-६।४।९८।' इत्युपधालोपः । द्यौः
पुष्पचयं वरुका वर्षणशीला बभूव भवति स्म । '३१३४। लप-पत-पद-
३।२।१५४।' इत्यादिना उक्तम् । '६२०। न लोका-२।३।६९।' इति षष्ठीप्र-
तिषेधः । निर्व्याजं निर्विघ्नम् । इज्या यागः । '३२७५। व्रज-यजोर्भावे-
३।३।९८।' इति क्यप् । ववृते । वृत्तः लिट् ॥ भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन ।
कुमारः रामः । अकृतदारकर्मत्वान् । वचो वक्ष्यमाणं वभापे । कर्मणि
लिट् । ईषीत्यर्थप्रहणात् द्विकर्मकता वचः कुमारश्च ॥

६५—महीर्यमाना भवता ऽतिमात्रं
सुराऽध्वरे घस्मर-जित्वरेण ॥
दिवोऽपि वज्राऽऽयुध-भूषणाया
हिणीयते वीर-वती न भूमिः ॥ ३८ ॥

महीत्यादि—भवता भूमिः पृथिवी महीर्यमाना पूज्यमाना । अति-
मात्रं सुषु सम्पक् पालनादिवोऽपि स्वर्गस्य न हिणीयते न लज्जते किन्तु प्र-
तिस्पर्धत इति भावः । '२१३८। हिणी महीरु' इति कण्ठादिपाठाद्यक् ।
टित्वासाह । अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति महीर्यशाब्दा-
त्कर्मणि लकारः । शानच् । यक् । अतो लोपः । मुक् । महीर्यमानेति
रूपम् । सुराध्वरे सुरानुद्दिश्य योऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र । ये घस्मराः
अदनशीला राक्षसाः । '३१४०। सृ-घस्युदः वमरप् ३।२।१६०।' तेषां जि-
त्यरेण जयशीलेन भवता । '३१४३। इण्-नश-जि-३।२।१६३।' इत्यादिना
घरप् । वज्रायुधभूषणायाः । शक्र इवालङ्कारो यस्याः । दिवः । वीरवती
त्वद्विधो वीरो यस्यां मूमाविति ॥

१—'१२३६। दन्त-विघ्नाऽण्डञ्जा द्विजाः ।' २—'१०६५। भद्रवो
घस्मरो ऽन्नरः ।' ३—'८४२ जेता निष्णुश्च जित्वरः ।' इति सर्वत्र
ना० अ० ।

संक्षेपेण स्तुतिमाह—

६६—चलिर् ववन्धे, जलधिर् ममन्धे,
जह्रे ऽमृतं, दैत्य-कुलं विजिग्ये, ॥
कल्पाऽन्त-दुःस्था वसुधा तथोहे
यैनेप भारो ऽति-गुरुर न तस्य. ॥ ३९ ॥

चलिरित्यादि—येन भवता चलिर्ववन्धे बद्धः । जलधिर्ममन्धे म-
धितः । मन्दरं धोभिर्गृहीत्वा । ‘४३। मन्ध विलोढने ।’ इत्यस्य रूपम् ।
संयोगान्तत्वाद्द्विदोऽकिञ्चे अनुनासिकलोपो न भवति । जह्रेऽमृतम् । स्त्री-
रूपधारिणा । दैत्यकुलं विजिग्ये विजितमनेकधा । ‘२३३। सन्-लिटोर्जैः
७।३।५७।’ इति कुरवम् । ‘२७२। परनेकाचः ६।४।८२।’ इति यणादेशः ।
तथा कल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थिता वसुधा पृथिवी । जह्रे उद्धृता । व-
राहरूपिणा । बह्वैर्यजादिवात् संप्रसारणम् । यस्य भवत, एष भारो मुनि-
जनरक्षणम् अतिगुरुर्न भवति । सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥

६७—इति ब्रुवाणो मधुरं हितं च
तमाञ्जिहन् मैथिल-यज्ञ-भूमिम् ॥
रामं मुनिः प्रीत-मना मखाऽन्ते
यशांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन्. ॥ ४० ॥

इतीत्यादि—इति यथोक्तप्रकारेण मधुरं श्रोत्रमुखं हितं च ब्रुवाणः अ-
भिदधानः । ‘३१०३। लक्षण-हेत्योः—३।२।१२६।’ इति शानम् । मुनिः प्री-
तमनाः मखान्ते यज्ञायसाने तं रामं मैथिलस्य यज्ञभूमिं आञ्जिहत् गमि-
तवान् । मिथिलानां राजेति । ‘११८६ जनपद-सम्भात् क्षत्रियादम्
४।१।१६८।’ इत्यत्र तस्य राजन्यपर्यवदित्यतिदेशादम् । ‘६७८ अहिं गतौ।’
। ‘२२६२। इदितो जुम्—७।१।५८।’ प्रयोजकृत्यापारे णिच् । लुह आह चङि
णिलोपः ‘२२४३। द्विर्वचनेऽचि । १।१।५९।’ इति स्थानिवद्भावात् ‘२१७६।
अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२।’ इति हिशब्दस्य द्विर्वचनम् । ‘२४४६। न म्दाः—
६।१।३। इति नकारस्य प्रतिषेधः । अभ्यासकार्यम् । आञ्जिहदिति रूपम् ।
राज्ञां यशांसि निजिघृक्षयिष्यन् निग्रहीतुमभिमवितुमेषयिष्यन् । ग्रहेः सन् ।
‘२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।’ इति इट्प्रतिषेधः । द्विर्वचनादि ।
‘२६०९। रुद-रिद—१।१।२।८।’ इत्यादिना सनः क्तिवम् । ‘२४१२। ग्रहि-ज्या—
६।१।१६।’ इत्यादिना संप्रसारणम् । इत्यमरभाष्ये । गकारस्य घकारः । क-

४२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षणं-रूपे द्वितीयो वर्गः,

त्वपत्वे । पश्चाद्विष्णु । तदन्ताद्भविष्यत्सामान्यविवक्षायां छद् । तेन भवि-
ष्यदनयत्ने छद् न भवति ॥

६८—एतौ स्म मित्रा-वरुणौ किमेतौ,
किमश्विनौ सोम-रसं पिपासू, ॥
जनं समस्तं जनकाऽऽश्रम-स्थं
रूपेण तावौजिहतां नृ-सिंहौ. ॥ ४१ ॥

एतावित्यादि—एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहाविष । जनकाश्रमस्थं
जनं रूपेण स्वरूपतया भौजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ । सिंहाविष । '६९५।
ऊर्ह वितर्कौ' इत्यस्माद्धातोः प्यन्तात् कर्तुः क्रियाफलाविषक्षायां । '२५६४।
णिचश्च । १।३।७४।' इति सद् न भवति । चङि णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
'२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । ऊहमाह—मित्रा-
वरुणौ आदिश्यवरुणौ । '२२२। देवता-द्वन्द्वे च । १।३।२६।' इत्यानङ् । तयो-
र्महानुभावत्वात् सोमरसं पिपासू पातुमिच्छ । '६२७। न लोका-। २।३।६९।' इति पठ्यप्रतिषेधः । एतावतागतौ । आरूपव्यस्येणो विद्यायां रूपम् । किम-
श्विनौ अश्विनीकुमारौ सोमरसं पिपासू । एताविति । एवं जनम् भौजिह-
ताम् । तुदाब्धपाठे एतौ सुमित्रेति पाठः । एतौ स्म मित्रेति स्मदाब्धौ
निपातः पादपूरणार्थः ॥

६९—अजिग्रहत् तं जनको धनुस् तद्
'थेनाऽर्दिदद् दैत्य-पुरं पिनाकी', ॥
जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर-
हसन्नभाहीद् रघु-नन्दनस् तत्. ॥ ४२ ॥

अजिग्रहदित्यादि—येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आर्दिदत्
हिसितवान् । अर्देः स्वार्थिकण्यन्तात् चङि । '२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य
। ६।१।२।' इति दिशब्दो द्विरुच्यते । रेफस्य प्रतिषेधः । तद्धनुः तं रामं ज-
नकः अजिग्रहत् बोधितवान् । अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति । ग्रहेर्हेतुम-

१—नृ-सिंहानित्युपमान-पूर्वपदः कर्मधारय-समासस्य त्रोदाहरणं समास-कुमु-
मावस्थाम्—'रामो ऽयं पुरुष-व्याघ्रः संवृतः कपि-कुञ्जरैः ॥ इतिष्यति बलाद्
युद्धे रावणं राक्षस-वर्मणम्. ॥ १७ ॥' । 'स्युर्लृत्तर-पदे व्याघ्र-मुहव-वर्म-कु-
ञ्जराः ॥ ११०५। सिंह-शार्दूल-नागाऽऽद्याः पुंसि धेष्टाऽर्थ-नोचराः ॥'
इति ना. श. १

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ४३

ण्यन्ताच्चहि णिलोपः । '२३१४। णौ चङ्-।७।४।१।' इति ह्रस्वः । सन्व-
द्वावादित्वम् । ग्रहेश्व-बुद्ध्यर्थत्वात् । '५४०। गति-बुद्धि-।१।४।५२।' इत्या-
दिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य बाह्योर्भुजयोर्वलं जिज्ञासमानो ज-
नकः ॥ एवंभूतं धनुः हसन् स्मयमानो रघुनन्दनो रामः अभादृक्षीत् म-
प्रवान् । भजेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । तत्र हि ह्रस्वग्रहणं समु-
दायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥

७०-ततो नदी-प्पान् पथिकान् गिरि-ज्ञा-

नाहायकान् भूमि-पतेर्योध्याम् ॥

दित्सुः सुतां योध-हरैस् तुरङ्गैर्

व्यसर्जयन् मैथिल-मर्त्य-मुख्यः ॥ ४३ ॥

तत इत्यादि—धनुर्भङ्गादनन्तरं महानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतां
दुहितरं दित्सुः दातुमिच्छुः । ददातेः । '२६२३। सनि मी-मा-।७।४।५४'
इत्यादिना भच ह्रस्वः । द्विर्वचनम् । '२६२०। अत्र लोप-।७।४।५८।' इत्य-
भ्यासलोपः । '२३२७। सः सि-।७।४।७९।' इति सत्वम् । '३१४८। सनाक्षं-
त-भिक्ष डः ।३।२।१६८।' भूमिपतेर्दक्षारथस्य आहायकान् आह्वयन्ति आ-
कारयन्तीति कर्तरि ण्युल्ल । '२७६१। आतो युरु-।७।३।३३।' कृष्णयोने
भूमिपतेः कर्मणि षष्ठी । तान् योध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् । विपू-
र्वस्य तुजेर्हेतुमण्यन्तस्य लङि रूपम् । गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । नद्यां
प्राप्तीति नदीप्पान् । '२९१६। सुपि स्थः ।३।२।७।' इति योगविभागात्कः ।
'२३७२। आतो लोपः-।६।४।६४।' । '३०८२। नि-नदीभ्यां आतेः-।८।३।८९.'
इति पठ्यम् । 'नदीं सतीतुं कुशलानित्यर्थः । पथिकान् पथि कुशलान् ।
'१८६३। तत्र कुशलः षयः ।५।२।६३।' इति ठक् । गिरिज्ञान् । यथाप्रदेशं
गिरिज्ञान् । '२८९७। इगुपध-।३।१।१३५।' इत्यादिना कः । तुरङ्गैः अभैः
करणभूतैः । युध्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् । तानाहर्तुं क्षमैः । '२९२४।
वयसि च ।३।२।१०।' इत्यच् । 'हसिमृगिष्वामिदमित्पृष्विभ्यस्तन्' इत्यो-
णादिकस्तन् । त्रियन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति मर्त्यो भूलोकः । तस्य भवा मर्त्या
मनुष्याः । दिगादेराकृतिगणत्वात् यन् । आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं देवमनुष्य-
पुरणपुरमर्त्येभ्य इति निर्देशः । मुख्यमेव मुख्यः प्रधानम् । '२०५८। शाखा-
दिभ्यो यन् ।५।३।१०३।' । मर्त्यानां मुख्यो मर्त्यमुख्यः । मैथिलश्चासौ मर्त्य-
मुख्यश्चेति विशेषणसमासः । जनक इत्यर्थः ॥

७१—क्षिप्रं ततो ऽध्वन्य-तुरङ्ग-यायी

३५१७

यविष्ठ-वद् वृद्ध-तमो ऽपि राजा ॥

आख्यायकेभ्यः श्रुत-सूनु-वृत्ति-

रं-ग्लान-यानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

क्षिप्रमित्यादि—आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः श्रुता सूनुवृत्तिर्येन स राजा वंशरथः । सूयत इति सूनुः पुत्रः । 'दाभान्यां तुः' इति वर्तमाने 'सुवः किञ्च' इत्यादिना को नुप्रत्ययः । ततोऽनन्तरमेव क्षिप्रं शीघ्रम् । 'स्कापि-तश्चि-' इत्यादिना एह । क्रियाविशेषणं यैतत् । मिथिला-मगच्छत् । भरतशत्रुघ्नभ्यां सहेत्यर्थादनुपपन्नम् । गमेल्लि '२४००' इत्यु-गमि-यमां छः । ७।१।७७' अप्यानम् अलंगामिनो ये तुरङ्गा भवाः ते अध्वन्याः । अलंगामीत्यस्मिन्नर्थे '१८१७' अप्वनो यत्-स्त्री-।५।२।१६' इति यत् । '११५४' ये चामावकर्मणोः । ६।४।१६८' इति प्रकृतिभावः । तैः साधु यातीति साधुकारिणि णितिः । अध्वन्यतुरङ्गयायी । एवं च कृत्वा अग्ला-नयानः न विद्यते ग्लानं ग्लानिर्यस्मिन्पाने सत् अग्लानं । अग्लानं पानं यस्य । सादृशैस्तुरङ्गैः सुखयानः । ग्लानेति भावे निष्ठा । '३०१७' संयोगादे-रातः—।८।२।४३' इति मत्वम् । वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत् । युवशब्दस्त्वैष्टनि '२०१५' स्थूल-दूर-।६।४।१५६' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः । पश्चात् '१७७८' तेन तुल्यम्-।५।१।११५' इति वतिः ॥

७२—वृन्दिष्ठमार्चीद् वसुधाऽधिपानां

तं प्रेष्ठमेतं गुरु-वद् गरिष्ठम् ॥

सदृङ्-महान्तं सुकृताऽधिवासं

वंहिष्ठ-कीर्तिं यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठमित्यादि—तं राजानमेतमायान्तं जनक आर्चीत् पूजितवान् । अर्चेल्लि रूपम् । वृन्दिष्ठं वृन्दारकवृक्षम् । प्रसन्नताममित्यर्थः । केषां वसुधा-धिपानां पृथ्वीपतीनाम् । प्रेष्ठं प्रियतमम् । गुरुवत् गुरुणा तुल्यं वर्तमानं गरिष्ठम् गुरुतमम् । सदृङ् समानान्ययोश्चेत्युपसंहारानाद् दृशोः क्तिप् । रुदिशब्दश्चाप्यम् । नाल दर्शनक्रिया विद्यते । अभिजन्मादिभिरनुच्यो जनक

१—'११५७' क्षेपिष्ठ-क्षोदिष्ठ-प्रेष्ठ-चरिष्ठ-स्यविष्ठ-वंहिष्ठाः ॥ क्षिप्र-शु-द्राऽभीष्टित-पृथु-पीवर-बहुल-प्रकर्षार्थोः ॥ ११५८' साधिष्ठ-द्राधिष्ठ-स्पेष्ठ-गरिष्ठ-हसिष्ठ-वृन्दिष्ठाः ॥ बाढ-व्यावत्-बहु-गुरु-वामन-वृन्दारकाऽतिशये ॥ इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ४५

इत्यर्थः । महान्तं महानुभावं सदृशां मध्ये महान्तम् । सुकृताधिवासं सुकृत-
निलयम् । अधिवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् । बंहिष्टा बहुलतमा कीर्ति-
र्यस्य स बंहिष्टकीर्तिः । यशसा वरिष्ठं गुस्तमम् । अत्र वृन्दारकप्रियगुस्वहु-
लोत्तुगामिष्टनि यथासंग्यं '२०१६। प्रिय-स्थिर-।६।१।५७।' इत्यादिना
वृन्दप्रगर्भहवर इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

७३—त्रिन्वर्ग-पारीणमसौ भवन्त-

मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ॥

विवेक-दृश्य-त्वमगात् सुराणां,

तं मैथिलो वाक्यमिदं वभापे ॥ ४६ ॥

त्रिघणेत्यादि—तं दशरथं मैथिलो जनकः वाक्यमिदं वभापे । मुषी-
त्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । किं तद्वाक्यमित्याह—असाविन्द्रो भवन्तम् एका-
सनमध्यासयन् आरोपयन् विवेकदृश्यत्वमगादिति संबन्धः । आसनस्य
'५४२।अधिशीङ्-।१।१।४६।' इत्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा । भवन्तमिति
'५४०। गति-बुद्धि-।१।१।५२।' इत्यादिना अस्तेरप्यन्तायस्थायाम्कर्मकरत्वात् ।
पारंगमीत्यस्मिन्वाक्ये '१८१२। अवार-पार-।५।२।११।' इत्यादिना पारश-
ब्दात् एषः । तस्य विगृहीतविपर्यस्तग्रहणात् । त्रिन्वर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारी-
णमिति पठ्यमानासः । त्रिन्वर्गपारीणं भवन्तम् । सुराणां मध्ये स एवैको
विवेकदृश्यत्वं विवेकशतामगात् । '२४५८। इणो गा लुङि ।२।१।४५।' ।
'२२२३। गति-स्था-।२।१।७७।' इत्यादिना सिचो लुक् । विवेकं दृष्टवानिति
दशोः कनिष् ॥

७४—हिरण्मयी साल-लतैव जङ्गमा

च्युता दिवः स्थासुरिवाऽचिर-प्रभा ॥

शशाङ्क-कान्तेरधिदेवताऽऽकृतिः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली. ॥ ४७ ॥

हिरण्मयीत्यादि—तस्य दशरथस्य सुताय रामाय । सुवत इति सुतः ।

१—'त्रिन्वर्गो धर्म-कामाऽर्थश्च, चतुरन्वर्गः स-मोक्ष-कैः, ॥ ७६६ ।
स-वैलम् तस्य चतुरन्मद्रम् ।' २—'आत्म-जस्य तनयः सुतः सुतः
पुत्रश्च, प्रियां लोमी ॥ ५९१। आहुर दुहितरं सर्वे,ऽप्यस्य तोक् तयोः समे ।'
इति गर्भश्च ना० अ० ।

४६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

‘१००७। पु प्रसवैश्वर्ययोः’ इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । सुता मैथिली सीता वदे जनकेनेत्यर्थात् । कर्मणि लिट् । मैथिलस्यापत्वं ‘१०९५। अत इन् ॥११॥९५।’ तदन्तात् ‘५२०। इतो मनुप्य-जातेः ॥११॥९५।’ इति ङीप् । रामस्य ज्येष्ठत्वात्तस्यैव कथिता परिणय उक्तः न शेषाणाम् । तेन अन्या अपि तदेव दुहितरो दत्ताः । हिरण्ययी सुवर्णनिर्मितेव साललता । वृक्षलता सुवर्णच्छ-यित्वात् तस्याः । हिरण्यविकार इति मयटि ‘११४५। दाण्डिनायन-॥११॥१०४।’ इत्यादिना यलोपनिपातनम् । अंगमा संचारिणी ननु स्थावरा । अस्यैव गच्छतीति यटि ‘२६४३। जुगतः-॥११॥८५।’ इति जुक् । पङ्क्ता-त्पचापयि ‘२६५०। यतोऽधि च ॥२१॥०४।’ इति यटो लुक् । प्युता द्विः भाकाशात्पतिता । अचिरप्रमेय विद्युदिव तेजस्वितात् तन्वीत्वाच्च । किन्तु स्थायुरेवञ्चला । सा तु चञ्चलेति व्यतिरेकः । ‘५२१। ऊढुतः ॥११॥९९।’ इति ऊढ न भवति क्रियाशब्दत्वात् । तच्च मनुप्यजातेरिति वर्तते । आशाङ्क-कान्तेर्याधिदेवता अधिष्ठात्री देवता तस्या आकृतिर्यस्याः । सौम्यात्वात् । आक्रियते अनयेत्याकृतिः संस्थानम् । ‘३१८८। अकर्तरि च कारके-॥३१॥१९।’ इति णिपो क्तिन् ॥

७५—लब्धां ततो विश्वजनीन-वृत्तिस्-

तामात्मनीनामुदबोढ रामः ॥

सद्-रत्न-मुक्ता-फल-भर्म-शोभां

संबंहयन्तीं रघुवर्ग्य-लक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

लब्धामित्यादि—ततो दानानन्तरम् लब्धां तामात्मनीनाम् आत्मने हिताम् । ‘१६७०। आत्मन्विश्व-॥५१॥१९।’ इति खः । रामः उदबोढ । बह्वेः स्वरितेत्वात्कर्तुः क्रियाफलविक्षया तद् । विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्य रामस्य सः । पूर्ववत् खः । सुती उत्कृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः । तैरलंकृतत्वात् । तां सद्गुणमुक्ताफलभर्मशोभाम् । भर्म स्वर्णम् । सर्वधातुभ्यो भनिन् । ‘भर्ममूषाम्’ इति पाठान्तरम् । सद्गुणादिभूषा अलं-कारो यस्या इति योज्यम् । ‘३२८०। गुरोश्च हलः ॥३१॥१०३।’ इत्यकारः । संबंहयन्तीं संबहुलामतिस्थिरां कुर्वणाम् । बहुलशब्दात् ‘तत्करोति-’ इति णिचि इष्टवद्भावात् ‘२०१६। मिय-स्थिर-॥६१॥१०१।’ इत्यादिना बंधादेशः । पश्चात्तदन्तस्य संपूर्वस्य साधनेन योगः । कामित्याह—रघुवर्ग्यलक्ष्मीमिति ।

१—‘९८० । स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शातकुम्भं गात्रेयं भर्मं कर्तुरम् ॥’ इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ४७

रघुवर्गे भवा विभूतिम् । '१४४२। वर्गान्ताच्च । १४३। ६३।' इत्यनुवृत्ती
'१४४३। अशब्दे यत्सावन्यतरस्याम् । १४३। ६४।' इति यत् ॥

७६—सु-प्रातर्मासादित-संमदं तद्

वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ॥

अश्वीय-राजन्यक-हास्तिकाऽऽभ्य-

मेगात् स-राजं यलमध्वनीनैम् ॥ ४९ ॥

सुप्रातेति—विवाहं निर्वर्त्य प्रभाते अयोध्याभिमुखं तदलं दशरथस्या-
गात् गतवत् । सुप्रातं निरुपद्रवत्वात् । शोभनं प्रातर्दिनमुखं यस्य बलस्य ।
'८६०। सुप्रात-सुभ-१५। ४। १२०।' इत्यादिना समासान्तट्टिओपक्ष निपात्यते ।
आसादितसंमदं प्राप्तहर्षम् । '३२४५। प्रमद-संमदौ हर्षे । ३। ३। ६८।' इति
निपातनम् । वन्दारुभिः संस्तुतं कृतस्तवम् । अभ्ययोध्यम् । अयोध्याभि-
मुखम् । '६९८। लक्षणेनाऽभि-प्रती आभिमुख्ये । २। १। १४।' इति अभ्ययी-
भावः । अध्वानां समूहो अश्वीयम् । '१२५७। केनाध्वान्यां यन्तौ-
। ४। २। ४८।' इति छः । राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहो राजन्यकम् । '१२४६।
गोसौक्ष-१४। २। ३९।' इत्यादिना वुम् । 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः'
इति प्रकृतिभावादपत्यकारलोपो न भवति । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् ।
'१२५६। अचित्त-हस्ति-१४। २। ४७।' इति टक् । एषां सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्व एक-
यज्ञावः । सेनाभ्यमुपचितमिति तृतीयेति योगविभागात् समासः । स्रष्ट
राज्ञेति विगृह्य साकल्यवचने मीगपदे वाच्ययीभावः । '६९०। अभ्ययीभावे
चाकाले-१६। ३। ८१।' इति स-भावः । '६७८। अनश्व-१५। ४। १०८।' इति टप्
समासान्तः । अध्वनीनमध्वानमलंगामीति '१८१०। अप्जनो यत्-सौ
। ५। २। १६।' । '१६७१। आत्माध्वानी से । ६। ४। १६९।' इति प्रकृतिभावः ॥

७७—विशङ्कटो वक्षसि वाण-पाणिः

संपन्न-ताल-द्वयसः पुरस्तात् ॥

१—'गुप् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदऽऽमोद-संमदाः १४७। स्वादीनन्द-
पुरानन्दः धर्म-शात-मुक्तानि च ।' २—'८१३। वृन्दे त्वंश्वीयमीश्वरः ॥
३—'७६९। अय राजकम् । राजन्यकं च वृषति-क्षत्रियाणां गणे क्मात् ॥'
४—'८०२। हास्तिकं गजता वृन्दे, ५—'७८२। अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः
वान्यः पथिष्ठ इत्यत्रि ॥' ६—'११०६। विशङ्कटं शृङ्ग-वृद्ध विशालं शृङ्गं
मष्टम् ।' इति सर्वत्र मा० अ० ।

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरति-

रैति स्म रामः पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

विशङ्कटेत्यादि—एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे । सप्तम्यां '२६८। मस्य टेलोपः । ७।१।८८।' पुरस्तादग्रतः । '१९७६। अस्ताति च । ५।३।४०।' इति पूर्वस्य पुरादेशः । रामो जामदग्न्यः । जमदग्नोरपत्यं रामोऽयम् । गर्गोदिपा-
दाद्यत् । स ऐति स्म आगतवान् । आहपूर्वादिणो लट् । '७३। एत्येघात्यू-
इसु । ६।१।८९।' इति वृद्धिः । विशङ्कटो वक्षसि विशाल उरसि । '१८२९।
वेः शालच्छङ्कटयौ । ५।२।२८।' इति शङ्कटश्च । याणः पाणावस्तेति याण-
प्राणिः । 'प्रहरणार्थेभ्य' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । संपन्नो नि-
प्पन्नो यस्तालवृक्षः स प्रमाणं यस्य स तथोक्तः । '१८३८। प्रमाणे द्वयसच-
। ५।२।३७।' भीयते अस्मादिति भीष्मः । 'भियः पुष्वा' इति औणादिको
मयप्रत्ययः । वा पुगागमश्च । '३१७३। भीमादयोऽपादाने । ३।४।७४।' इत्य-
पादाने साधुः । धनुष्मान् धनुषा युक्तः । संसर्गे मनुष्य । जानुनोः समी-
पनुपजानु । समीप्येऽभ्यधीभावः । उपजानु भरक्षिर्वस्य ॥ तथोक्तः
प्रलम्बयाहुरित्यर्थः ॥

७८—उच्चैरसौ राघवमाहतेदं

धनुः स-बाणं कुरु, माऽतियासीः ॥

पराक्रम-ज्ञः प्रिय-सन्ततिस् तं

नम्रः क्षितीन्द्रो ऽनुनिनीपुरुंचे ॥ ५१ ॥

उच्चैरित्यादि—उच्चैर्महता ध्वनिना शश्वत् दाशरथि एवं वक्ष्यमाणमा-
हूत आहूतवान् । '२७०४। स्पर्शायामाहः । १।३।३१।' इत्यात्मनेपदम् ।
'२६९६। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २।४।४४।' इति ष्वेरेह । धनुः सबाणं
कुरु । धनुषि बाणमारोप्य मुञ्चाम्य सजीमवेत्यर्थः । आतिपासीः मातिक्रम्य
गमनं कार्पीः । यातेर्मोहि लुट् । भटभावः । '२३७७। यम-रम-नमातां
सक । ७।२।७३।' इति इट् । '२२६६। इट् ईटि-१८।२।२८।' इति सिचो-
लोपः । अथ क्षितीन्द्रो दशरथः तमूचे । '२४५३। मुचो वचिः । २।४।५३।' ।
आदेशस्य स्थानिवद्भावेन कर्तुः क्रियाफलविवक्षायां तद्ध न । वचेः परस्मै-
पदित्वात् । '२४०९। वचि-१६।१।१५।' इत्यादिना संप्रसारणम् । पराक्रमज्ञः

१—'भूम-निन्दा-प्रशंसा-सु नित्य-योगेऽति-शायने ॥ संसर्गे ऽति-विव-
क्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥ १ ॥' इति वै० ग० । २—'रामम्' इति
वा कचित्पाठः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ४९

यतस्तस्य पराक्रमं जानाति राजा । प्रियसन्ततिः प्रिया सन्ततिर्यस्य । रामे
व्यापादिते मा मूल्यन्तानविच्छेद इति नम्रः प्रणतो भूत्वा अनुनिनीपुः अनु-
नेतुमिच्छुः ॥

तदनुनयमाह—

७९—अनेकशो निर्जित-राजकस् त्वं,
पितृनृताप्सीर् नृप-रक्त-तोयैः, ॥

संक्षिप्य संरम्भम-सद्-विपक्षं,

का ऽऽस्था ऽर्भके ऽस्मिंस्तव राम ! रामे. ५२

अनेकश इत्यादि—संरम्भं क्रोधं संक्षिप्य उपसंहर । क्षिपेः छोटि म-
ध्यमकवचने रूपम् । इयन् । एकमेकमिति विगृह्य '२११० । सद्-वैकवच-
नाद्य-१५।४।४३।' इति शब्द । पञ्चाशत्प्रममासः । अनेकशोऽनेकप्रकारमिति
क्रियाविशेषणमेतत् । निर्जितं पराजितं राजकं राजा समूहो येन स निर्जित-
राजकः । '१२४६। गोसोक्ष-१४।२।३९।' इत्यादिना कुम् । त्वं पुनः पितृन-
ताप्सीः प्रीणितवानसि । कैः—नृप-रक्त-तोयैः । '१२०१। नृप प्रीणने ।' इत्य-
स्मादुद् । सिप् । दलन्तलक्षणा वृद्धिः । असद्विपक्षम् । असद्विषयमानो
विपक्षो यस्मिन् संरम्भे । निर्जितराजकत्वात् । रामो विपक्ष इति चेदाह—
कास्यार्भकेऽस्मिन्तव राम रामे । हे-परशुराम अर्भके बालके रामे तव का
आस्था क आदरोऽस्ति नैवेत्यभिप्रायः ॥

८०—अजीगणद् दाशरथं न धाक्यं

यदा स दर्पेण, तदा कुमारः ॥

धनुर व्यकाक्षीद् गुरु-बाण-गर्भं,

लोकानलायीद् विजितांश्च तस्य. ॥ ५३ ॥

अजीगेत्यादि—दाशरथं दशरथस्येदं दाशरथम् । '१५००। तस्येदम्
।४।३।१२०।' इत्यण् । धाक्यं पचनम् । यदा दर्पेण मदेन हेतुना स जा-
मदग्नयः नाजीगणत् । न गमितवान् । '१९९६। गण संघट्टने ।' इत्यस्या-
दन्ताबाध वृद्धिः । '२३१५। चटि । १६।३।११।' इति द्विवचनम् । '२५०३।
हं च गणः । ७।४।९३।' इति अभ्यामन्येकारः । यदा कुमारो रामो धनुर्प-
काक्षीन् भाट्टयान् । '१०५९। हृन् आकर्षणे ।' एष्टागुनेत्यादिनोपसंघा-

१—रामभार्गीयरोन-पदाशतमाऽष्ट(४९)—यद-गण-राजन्यक-उन्तोपरि-
तनं टीकनं प्रेरयताम् ।

५० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

नेन सिचि पक्षे रूपम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९५। प-दोः कः सि ॥८।२।४१॥' इति काव्यम् । कृतदारकमांषि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यपदिश्यते । गर्भयतीति गर्भः । गुदयांशो गर्भो यस्य धनुषः । लोकां स्वप्नभावाद्विजितान् । तस्य परशुरामस्य । अलापीत् टिप्पणम् । मुनातेर्लुङि सिचि वृद्धौ रूपम् । समुच्छिद्यन्तामस्य लोका इति भ्रमोपगमं मुक्तवानि-त्यर्थः । ततः प्रभृति तस्य सर्वे तेजोऽपहृतम् ॥

८१-जिते नृपाऽरौ, सुमनीभवन्ति
शब्दायमानान्य-शनैर-शङ्कम् ॥
वृद्धस्य राज्ञो ऽनुमते बलानि
जगाहिरे ऽनेक-मुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

जित इत्यादि—जिते नृपारौ । परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गांश्च पथः । जगाहिरे अवष्टब्धवन्ति । वृद्धस्य राज्ञे दशरथस्यानुमते सति गच्छ-तेति । जामदग्न्यसंरम्भादमुमनांसि सुमनांसि सन्ति सुमनीभवन्ति बलानि । '२१२१। अरुमन-॥५।४।५१॥' इत्यादिना स्वायन्त्यस्य लोपे '२११८। अस्य पथौ ॥७।४।३२॥' इतीत्ये रूपम् । शब्दायमानानि । अशनैः सुप्तु शब्दं कुर्वाणानि । 'पूर्वं जितमथा जितो नृपारिरिति' । '२६७३। शब्द-वैर-॥३।१।१७॥' इत्यादिना वयम् । अशङ्कं निर्भयं जगाहिरइति क्रियाविशेष-णम् । अनेकमुखाणि पृथग्भूतानि पूर्वं भवेन बहुलीभूतत्वादनीकानां बहुव-चनमिति ॥

८२-अथ पुरु-जव-योगान् नेदयद् दूर-संस्थं
दययदति-रयेण प्राप्तमुर्वी-विभागम् ॥
कुम्भ-रहितमचेतन् नीरजीकारित-क्षमां
बलमुपहित-शोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

१—'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥ ११०५। पुरुहः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश् च भूरि च. ।' २—'ऽयं शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं हुतम् ॥ ७३। सत्वरं चपलं तूर्णम-विलम्बितमोघु च. ॥' ३—'पयोऽसिन्धुतं मा-लिनी । तल्लक्षणम्—वामभागीय-पाङ्क्तिशतितमाद्(२६)-पय-टीकनान्तर्-गृह्यम् ।

अथेत्यादि—अथेत्यानन्तर्ये । बलं दाशरथम् । तूर्णे शीघ्रम् । '३०६९।
रूप्यमखर-।७।२।२८।' इत्यादिना पक्षे इडभावः । '२६५४। ज्वर-खर-
।६।४।२०।' इति वकारोपधयोरुह । '३०१६। र-दाम्याम्-।८।२।४२।' इति
नखम् । अयोध्यामायात् आगतम् । आरूपावांघातेर्लङि रूपम् । पुष्पमहान्
वेगो जवः तेन योगात् । पूर्यते वर्धते इति पुरः । 'कुर्वन्श्च' इत्यधिकृत्य
'पृ-भिदि-व्यधि-' इत्यादिना कुप्रत्ययः । दूरसंस्थं दूरे सन्तिष्ठत इति कः ।
उर्वीधिभागम् । जेदयत् अन्तिकं कुर्वत् । अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः
सत्करोतीति णिप् । इष्टवद्भावात् '२०१४। अन्तिक-आठयोर्नेदसाधौ
।५।३।६३।' इति नेदादेशः पश्चात्तद । शतरि शाप् अयादेशः । प्राप्तं विप-
यीकृतं चोर्वीधिभागं भूधिभागम् । अतिरयेण अतिरयेणेन । इदमत् दूरीकु-
र्वत् पश्चाद्भागेन । दूरशब्दात् पूर्ववर्णिषि इष्टवद्भावे च '२०१५। स्थूल-
दूर-।६।४।१५६।' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः । पश्चात्तया
पुष लडावयः । कुमरहितम् अपगतश्रमम् । अथेतत् कियदूरमागतोऽहमि-
त्यवुच्यमानम् । '३९। चिती संज्ञाने ।' इत्येतस्य शतरि रूपम् । अनीरजा
नीरजाः कारितेति '२१२१। अस्मन्-।५।४।५१।' इत्यादिना च्वावन्यलोपः ।
'२११८। अस्य च्वा ।७।४।३२।' इतीत्यम् । नीरजीकारिता इमा भूमि-
र्यस्यामयोध्यायां ताम् । सितसंगृष्टभूतलमित्यर्थः । उपहितशोभाम् छत्र-
ध्वजपताकाभिरारोपितशोभाम् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽम्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-मद्विक्रान्ते-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्ष्मण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-सीता-परिणयो नाम द्वितीयः
सर्गः पर्यवसितः ।

तृतीयः सर्गः—

८३—यधेन संख्ये पिशिताऽऽनानां

क्षत्राऽन्तकस्याऽभिभवेन चैव ॥

आढ्यंभविष्णुर् यदास्ता कुमारः

प्रियंभविष्णुर् न स यस्य नाऽऽसीत् ॥१॥

यधेनेत्यादि—संख्ये संग्रामे पिशिताऽनानां राक्षसानाम् । पिशितं
मांसम् भक्षणं येषामिति । तेषां यधेन हननेन । '३२५३। हनश्च यधः ।

५२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

३।३।७६।' इति अप्रत्यये यथादेशः । कृत्प्रयोगे कर्मणि पठ्यी । क्षत्रान्तकस्य परशुरामस्य । अभिमवेन पराजयेन च '३२३२। ऋदोरप् ३।३।५७।' चैव-
शब्दो निपातसमुदायः समुच्चये । तेन हेतुभूतेन । यत्तस्मा आद्यंभविष्णुः ।
अनाद्य आद्यो भूतः । '२९७४। कर्तरि मुचः-३।३।५७।' इति लिप्ताप् ।
'२९४२। अरुद्विपत्-१६।३।६७।' इति मुम् । कुमारो यस्य न प्रियंभविष्णुः ।
यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियो भूतः स नासीत् न
बभूव ॥

८४-ततः सुचेतीकृत-पौर-भृत्यो

'राग्ये ऽभिपेक्ष्ये सुतमिंत्य-नीचैः ॥

आघोषयन् भूमि-पतिः समस्तं

भूयो ऽपि लोकं सुमनीचकार. ॥ २ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रियंभविष्णुत्वाया अनन्तरं भूमिपतिर्दशरथो लोकं
सुमनीचकार । किमयं सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च
जाताः ते सम्यक्पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्यः । भूयो-
ऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार । कथमित्याह—राग्ये राजकर्मणि
पालनलक्षणे सुतं रामं अभिपेक्ष्ये तदभिपेक्षं करिष्यामीति । सिचेरुभयपदि-
त्वात्तद् । अनीचैर्महता ध्वनिना । आघोषयन् घोषणां कारयन् । सुचेती-
सुमनीशब्दौ '२१२१। अरुम्व-१५।४।५१।' इत्यादिना साधू ॥

२५

८५-आदिक्षदादीप्त-कृशानु-कल्पं

सिंहासनं तस्य स-पादन्पीठम् ॥

सन्तप्त-चामीकर-ध्वल-वर्जं

विभाग-विन्यस्त-महार्घ-रत्नम्. ॥ ३ ॥

आदिक्षंदित्यादि—तस्य रामस्य सिंहासनमादिक्षत् आदिष्टवान् एवं-
विधं कारयेति । दिशोः स्वरितेत्तो लुङि '२३३६। शल इगुपधात्-३।१।४५।' इत्यादिना च्लेः क्तः । अकर्तृगामिक्रियाफलत्वात्तिप् । आदीप्तकृशानुकल्पं
ज्वलिताग्निमुल्यं । तस्य कारणमाह—सन्तप्तचामीकरवर्णानि उत्तमसुवर्ण-
वर्णानि चम्राणि यस्मिन् । तथा विभागेषु विन्यस्तानि अतिमहार्घाणि रत्नानि
पद्मरागादीनि यत्र । सपादपीठं सह पादपीठेन ॥

८६-प्रास्थापयत् पूंग-कृतान् स्व-पोषं
पुष्टान् प्रयत्नाद् दृढ-गात्र-बन्धान् ॥
स-भर्म-कुम्भान् पुरुषान् समन्तात्
पत्कापिणस् तीर्थ-जला-र्ध्यमाशु. ॥ ४ ॥

प्रास्थेत्यादि—तीर्थजलार्थं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरेण । समन्तात् सर्वांशु दिक्षु । आशु शीघ्रं प्रास्थापयत् ग्राहिणोत् । प्रपूर्वस्तिष्ठतिर्गमने वर्तते तस्य हेतुमण्यन्तस्य छटि रूपम् । पूंगकृतान् अपूगाः पूगाः कृता इति । 'श्रेण्यादिषु ऋष्यर्थवचनम्' इति समासः । सङ्घीकृतानित्यर्थः । स्वपोषपुष्टान् । '३३६१। स्वे पुषः । ३।४।४०।' इति णमुत् । '७८३। भर्मवाप्ययेन । २।२।२०।' इति समासः । यथाविष्यनुप्रयोगश्च । दृढो गात्रयन्त्रो येषां तान् । संयतकायान् । महाभारोद्बहनक्षमत्वात् । सभर्मकुम्भान् । समुवर्णकलशान् । पत्कापिणः । प्रादौ कपितुं हिमितुं शीलं येषामिति । '२९८८। मुष्यजातौ णिनिः । ३।३।७८।' '९९२। हिमकापिहतिषु च । १।३।५४।' इति पदादेशः । पदातीनित्यर्थः । आधिति 'कृषापात्रि-' इत्यादिना ण् ॥

८७-उक्षान् प्रचक्रुर् नगरस्य मार्गान्,
ध्वजान् ववन्धुर्, मुमुचुः ख-धूपान्, ॥
दिशश्च पुष्पैश्चकरुर् विचित्रै-
र्येषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

उक्षानित्यादि—ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राज्ञा दत्तार्थेन नियुक्ताः अ-
धिकृतास्ते नगरस्य मार्गान् पथः । उक्षान् सेकवतः प्रचक्रुः । उक्षणमुक्षा । '३९८०। गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।' इत्यकारः सा विग्रहे येषामिति '१९३३। अर्शभ्रादिभ्योऽण् । ५।२।१२०।' '२९३७। इजादेश्च गुरुमतः । ३।१।३६।' इत्यादिना आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयोगो न घटते '२२३९। कृञानुप्रयुज्यते । ३।१।४०।' इत्यनुदात्तस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वात् । ध्वजान् ववन्धुः उद्गा-
यितवन्तः । मुमुचुः सधूपान् आकाशे घटिकादिभिर्धूपान्मुमुचुः प्रमुक्त-
वन्तः । दिशश्च पुष्पैश्चकरुः छादितवन्तः '१५०३। कृ विक्षेपे ।' इत्यस्य छटि
'२३८३। ऋज्जपृणाम् । ७।१।११।' इति गुणः । विचित्रैः नानाप्रकारैः ॥

८८-मातामहाऽऽवासमुपेयिवांसं
मोहाद-पृष्ट्वा भरतं तदानीम् ॥

तत् केकयी सोढुम-शक्रुवाना

ववार रामस्य वन-प्रयाणम् ॥ ६ ॥

मातेत्यादि—तत्पूर्वोक्तमभिप्रेक्षसंविधानं सोढुमशक्रुवाना असहमाना केकयी रामस्य वनप्रयाणं ववार प्रार्थितवती राज्ञ इत्यर्थात् । सहेः शक्रो-
तावुपपदे '३१७७। शक्र-एष-१३।४।६५।' इत्यादिना तुमुन् । तत्र नञा श-
क्त्यर्थस्य प्रतिषेधेऽपि न दोषः प्रतिषेधस्य बहिरद्गत्वात् । शक्रोतेः परस्मैप-
दित्वात् शानञ् नास्ति । '३१०९। साच्छीत्यवयोवचन-१३।२।१२९।' इत्या-
दिना चानञ् । स्वादित्वाच्छः । '२७१। अचि शु-धातु-१६।४।७७।' इत्यादिना
उवङ् । किं कुरवेत्याह—तदानीं प्रार्थनाकाले देशान्तरावस्थितत्वात् किमेवं
क्रियते न वेति न भरतं पृष्ठवती । देशान्तरावस्थितिं दर्शयन्नाह—माता-
महायासमिति । मातुः पिता मातामहः । '१२४२। विवृष्य-मातुल-१४।२।३६।' इत्यादिना
निपातनात् दामहच् । आवासः निलयम् । आवासस्यस्मिन्निति
अधिकरणे घञ् । उपेयिवांसम् । '३०९८। उपेयिवांसनाश्वाननूषानश्च
१३।२।१०९।' इत्यादिना निपातितः । मोहावज्ञानात् । दूतप्रेषणेनापृष्ट्वा ।
रामस्येति कर्तरि षष्ठी । वनस्य प्रयाणं गमनमिति । चतुर्थीति योराधिमा-
गात् समासः । '५८५। गत्यर्थकर्मणि-१२।३।१२।' इत्यादिना चतुर्थी । पर-
त्वात्कुलक्षण्या पठ्वा भवितव्यमिति चेत् न । पुनर्द्वितीयामहणारपरामपि
षष्ठीं बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यादिति यथेवं द्वितीयैव स्यात् न चतुर्थी ।
नैप दोषः । द्वितीयाप्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । तथा च वृत्तावुभयमुक्तं—
ग्रामं गन्ता ग्रामाय गन्तेति ॥

८९—कर्णेन्जपैराहित-राज्य-लोभा

स्त्रेणेन नीता विकृतिं लघिन्ना ॥

राम-प्रवासे व्यमृशन् न दोषं

जनाऽपवादं स-नरेन्द्र-मृत्युम् ॥ ७ ॥

कर्ण इत्यादि—कर्णे जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्थरादयः । '२९२७।
सम्ब-कर्णयोः-१३।२।१३।' इत्यच् । '९०२। तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४।' इति
सप्तम्या बहुलम् । तैराहितः आनायितो राज्यलोभो यस्याः सैवम् ।
स्त्रेणेन स्त्रिया अयम् । '१०७९। स्त्री-पुंसाम्बां नञ्-जघौ-१४।१।८७।' इति
नञ् । लघोर्भावो लघिमा । '१०८४। पृष्वादि-१५।१।२२।' इत्यादिना इम-
निष् । टिलोपः । तेन विकृतिमन्वधात्वं नीता केकयी रामप्रवासे सति दोषं
न व्यमृशत् नालोचितवती । '१५१९। मृशं आमर्शने ।' इति तौदादिकस्य

लक्षि रूपम् । किंस्वरूपं दोषम्—जनापचादं लोकवैमुच्यम् (राज्याहो ज्येष्ठः पुत्रो जनया प्रमाजित इति) नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना सह वर्तमानम् ॥

९०—वसूनि देशांश्च निवर्तयिष्यन्

रामं नृपः संगिरमाण एव ॥

तया ऽवजज्ञे, भरताऽभिपेको

विपाद-शङ्कुश्च मती निचख्ने. ॥ ८ ॥

वसूनीत्यादि—रामं निवर्तयिष्यन् रामं निवर्तयितुं वसूनि द्रव्याणि दे-
वांश्च सङ्गिरमाण एव प्रतिजानाम एव दास्यामीति नृपो राजा कैकेय्या त-
दनङ्गीकरणादवजज्ञे अवज्ञातः । ज्ञा इत्ययं धानुरपपूर्वोऽवज्ञाने घर्तते । त-
स्मात्कर्मणि लिट् । '२३६३। गम-हन-१६।४।९८।' इत्युपधालोपः । तत्र
घृतेर्हेतुमण्यन्तात् क्रियार्थोपपदे लट् । सङ्गिरणं च क्रिया । गिरेस्तौदादि-
कान् '२७२४। अवाहः । १।३।५१।' इति अधिकृत्य '२७२५। समः प्रतिज्ञाने
। १।३।५२।' इति लट् । ज्ञानच् । '२३९०। प्रत इत् । ७।१।१००।' । '३।०१।
आने मुक् । ७।२।८२।' इदं चापरमनुष्टिपं तथा भरतो राज्येऽभिपिच्यतामिति
भरताभिपेको मती मनसि निचख्ने निखातः । कर्मणि लिट् । '२३६३। गम-
हन-१६।४।९८।' इत्यादिना उपधालोपः । तथा विपादः शङ्कुरिव शङ्कमिव
निचख्ने । ज्येष्ठत्वात् नार्यं समभिपिच्यत इति विपादः (संभ्रामारिकल परि-
श्रान्तमागतं दशरथं कैकेयी परिचचार तेन परितुष्टेनोक्तं किं ते दास्यामीति
सा प्राह यदार्पयिष्यते तदा यूयं दास्यथेति सा तदवसरं बुद्ध्वा परद्वयं प्रार्थि-
तवती । एको रामस्व घनगमनं द्वितीयो राज्ये भरतोऽभिपिच्यतामिति ॥

९१—ततः प्रविश्राजयिषुः कुमार-

मादिक्षदस्यां ऽभिगमं वनाय ॥

• सौमित्रि-सीताऽनुचरस्य राजा

सुमन्त्र-नेत्रेण रथेन शोचन्. ॥ ९ ॥

तत इत्यादि—कैकेयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रविश्राजयिषुः
अग्रजन्तमेनं अग्रजयितुमिच्छुः । अज्येहेतुमण्यन्तासन् । अरवः कुमारम् ।
रथेन वनाभिगममभिगमनम् । '३२३४। ग्रह-वृ-द-निश्चि-गमश्च । ३।३।५८।' इत्यप् ।
आदिक्षत् आदिष्टवान् । अस्येति कर्तरि षष्ठी । वनायेति । '५८५। ग-
त्यर्थकर्मणि-१।३।१२।' इति चतुर्थी । सौमित्रिमीतानुचरस्य लक्ष्मणसी-
तासहायस्य । सुमित्राया अपत्यम् । बाह्यादित्वादिच् । सहचरत्वेनाभ्य-

५६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

हितत्वात् पूर्वनिपातः । अनु पश्चाच्चरतीति अनुचरः । '२९३१। भिक्षा-से-
नादायेषु च । ३।२।१७।' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः । अनुचर-
श्चानुचरी च । '९३३। पुमान् स्त्रिया । १।२।६०।' तावनुचरौ सीमितिसीते
अनुचरौ सहायौ यस्य । कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति अनधिकरणोपपदे
चरेष्टः इत्यर्थः । नीयतेऽनेनेति नेत्रं लोचनम् । '३१६२। दाक्षी-। ३।२।१८२।' इत्यादिना धृन् । सुमन्त्रनामा रथवाहको नेत्रमिव यस्य रथस्य तद्वशात्तस्य
प्रवृत्तेः । शोचन् परिदेयमानो राजा ॥

९२—केचिन् निनिन्दुर् नृपर्म-प्रज्ञान्तं,

विचुक्रुशुः केचन साऽस्रमुच्चैः, ॥

ऊचुस् तथा ऽन्ये भरतस्य मायां,

धिक् केकयीर्मित्यपरो जगाद- ॥ १० ॥

केचिदित्यादि—राज्ञा वनगमने समादिष्टे सति केचिज्जना नृपं निनि-
न्दुः कुत्सितवन्तः । '६८। गिदिं कुत्सायाम् ।' अप्रज्ञान्तं वृद्धभावेऽपि स्त्रीव-
शम् । केचन केचिःसास्रं सवाप्समुच्चैः सुष्टु विचुक्रुशुः सुतरामाक्रन्दितवन्तः ।
तथान्वये भरतस्य मायां शाठ्यमूषुः उक्तवन्तः । 'सकृतोऽयं प्रयोगो वेनात्मर-
क्षणार्थं मातामहनिवासे स्थित इति' । अपरो धिक्केकयीं ययैवमनुष्ठितमिति
जगाद गदितवान् । 'धिगुपयादिषु त्रिषु' इति धिग्योगे द्वितीया ॥

९३—'गतो वनं श्वो भवितेति रामः,'

शोकेन देहे जनता ऽतिमात्रम्, ॥

धीरास् तु तत्र च्युत-मन्यवो ऽन्ये

दधुः कुमारानुगमे मनांसि- ॥ ११ ॥

गत इत्यादि—श्व आगामिनि दिवसे वनं गतो रामो भवितेति तात् ।
जनता जनसमूहः '१२५१। प्रात-जन-धन्तु-। १।४।२।३३।' इत्यादिना तत् । दे-
हे दग्धा । कर्मणि लिट् । '२२६०। अत एकहन्-। ६।४।१२०।' इत्येत्वान्यास-
लोपौ । गत इति भूतकालः श्वोभवितेति भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः
साधुः । '२८२४। घातु-सम्बन्धे प्रत्ययाः । ३।४।११।' इति । ये तु तत्र धीराः ते
च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमारानुगमे कुमारस्य पश्चाद्गमननिमित्तं
मनांसि दधुः हृतवन्तः । राममनुव्रजाम इति । निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्त-
मीति । मनांसीति कर्मणा योगात् ॥

९४—प्रस्थास्यमानावुपसेदुपस् तां
शोशुच्यमानानिदमूचतुस् तान्, ॥
‘किं शोचतेहा ऽभ्युदये वर्ता ऽस्मान्
नियोग-लाभेन पितुः कृताऽर्थात्, ॥ १२ ॥

प्रस्थेत्यादि—तौ रामलक्ष्मणौ प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ । ‘२६८९। समुव-प्र-वि-भ्य-स्यः । १।३।२२। इति सङ् । जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः उक्त-
पन्तौ । शुचीत्यर्थप्रवृत्त्यात् पथेद्विकर्मकता । उपसेदुपसौ दीकृतयतः जनान् ।
‘३०९७। भाषायां सद्-वस—।३।२।१०८। इत्यादिना कसुः । शोशुच्यमा-
नान् अत्यर्थं शोर्क कुर्वतः । शृङ्गार्थे यद् । किमूचतुरित्याह—किं शोचतेति ।
हे जनाः ! कस्मादस्मान् शोचत परिदेवयध्वम् । विधात्रपूर्वार्थप्रकाशेन
लोद । इहाभ्युदये वतशब्दो विस्मये । तस्मिन् आश्चर्यभूते अभ्युदये वृद्धा
सत्याम् । कुत इत्याह—पितुर्मियोगलाभेन वनगमनाद्वलाभेन कृतार्थान्
लब्धप्रयोजनान् । कृतार्थत्वादशोप्या वयमित्यर्थः ॥

९५—असृष्ट यो, यश्च भयेर्ध्वरक्षीद्,
यः सर्वदा ऽस्मानेषुपत् स्व-पोषम्, ॥
महोपकारस्य किमस्ति तस्य
तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः, ॥ १३ ॥

असृष्टेत्यादि—असृष्ट जनितवान् । सृजेर्देवादिकस्यारमनेपदित्वात् लु-
टि रूपम् । न तौदादिकस्य परस्मैपदित्वात् ‘२४०५। सृजि-द्विः—।६।१।५८।’
इत्यम् । यश्च भयेषु सरसु अरक्षीत् पालितवान् । ‘७०६। रक्षे पालने।’ इत्यस्य
लुटि रूपम् । यः सर्वदा सर्वकालम् । ‘१९६३। सर्वैकान्य—।५।३।१५।’ इत्या-
दिना दाप्रत्ययः । यश्चापुपत् पुष्टवान् । स्वपोष-धनेनास्मानपुपत् । पुपेलुङि
रूपम् । ‘२३४३। पुपादि—।३।१।५५।’ इत्यङ् । ‘३३६१। स्वे पुपः । ३।४।४०।’
इति णमुल् । ‘७८३। अमेवाच्ययेन । २।२।२०।’ इति समासः । ‘२८२७।
यथाविध्यनुप्रयोगश्च । ३।४।४।’ तस्य पितुः संबन्धिनो महोपकारस्य किमस्ति
मोक्षः प्रत्युपकारो नैवेति भावः । केनेत्याह—तुच्छेन असारेण वनस्य
यानेन । यातेर्भावे ल्युट् । वनस्येति शेषसामान्ये पथी । कृलक्षणायास्तु
पृथ्वा गत्यर्थकर्मणि चतुर्थ्या वाच्यमानत्वात् ॥

९६—विद्युत्-प्रणाशं स वरं प्रनष्टो,
यद्वोर्ध्व-शोषं तणचद विशष्कः, ॥

अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे न शासने ऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥१४॥

विद्युदित्यादि—अर्थे कार्यविशेषे दुरापेऽपि कृच्छ्राप्येऽपि । ‘३३०५। ईपद्दुःसुपु । ३।३।१२६।’ इत्यादिना खल । गुरुणां यच्छासनमादेशः तस्मिन् यो नावास्थित भावस्थितयान् । अवपूर्वाचिष्टतेर्लुङ् । ‘२६८९। समव- । १।३।२२।’ इत्यादिना तश्च । ‘२३८९। स्था-प्वोरिच । १।३।१७।’ इति क्त्वि- मित्त्वं च । ‘२३६९। ह्रस्वादङ्गात् । ८।२।२७।’ इति सिचो लोपः । स वरं विद्युत्प्रणेशं प्रनष्टः । विद्युदिवोत्पत्यनन्तरमेव विनाशं गतः । ‘३३६६। उपमाने कर्मणि च । ३।४।४५।’ इति चकारात् । ‘३३६४। कर्त्रोर्जीवि-पुरुषयोः । ३।४।४३।’ इत्यतः कर्तृप्रहणानुवृत्तौ कर्तृवाचिनि विद्युच्छब्द उपपदे णमुच् । ‘२२८७। उपसर्गादसमासे-८।४।१४।’ इत्यादिना णत्वम् । यद्वैल्यथा । स ऊर्ध्वशोषं तृणवद्विशुष्कः । ‘३३६५। ऊर्ध्वेशुषी । ३।४।४४।’ इत्यादिना ण- मुच् । वभयप्रामेदेत्यादिना समासः । ‘२८२७। यथाविष्मनुप्रयोगश्च । ३।४।४। किमु-प्रवासे किमुनः प्रवासविषये यच्छासनं तत्र ताम्रवनवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥

९७—पौरा ! निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्,
‘तातस्य शोकाऽपनुदा भवेत्, ॥
मा दर्शताऽन्यं भरतं च मत्तो,’
निवर्त्तयेत्याह रथं स्म सूतम्- ॥ १५ ॥

पौरा इत्यादि—हे पौरा ! यथागतं निवर्त्तध्वम् । विधौ लोट् । इति तान् न्यगादीत् उक्तवान् रामः । गदेः ‘२२८४। अतो हलादेः । ७।२।७।’ इति वृ- द्धिः । ‘२२६६। इट् ईटि । ८।२।२८।’ इति सिचो लोपः । तातस्य पितुः शोकाप- नुदाः शोकस्यापहतारो भवेत् । तुन्दशोकयोरित्यादिना कः । भवतेर्बिधौ प्रा- र्थनायां वा लिङ् । मध्यमपुरुषबहुवचनम् । भरतं च मत्तो मत्तः सकाशात् । अस्मदः ‘१९५३। पञ्चम्यास्तसिद्ध । ५।३।७।’ । ‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७।२।९८।’ इति मदादेशः । अन्यं भरतं मा दर्शत मा द्विष्टारः स्त । अपि तु योऽहं स एव भरतः स च प्रतिष्ठितः राज्यं पालयिष्यतीत्येव न्यगादीत् । इशे- र्माङि लुङ् । ‘२२६९। इरितो वा । ३।१।५७।’ इत्यङ् । ‘२४०६। क्त-दशोऽङि गुणः । ७।४।१६।’ निवर्त्तय रथमिति सूत्रं च सुमन्त्रमाह स्त । ‘२७७८। लट् स्मे । ३।२।११८।’ इति लट् । ‘२४५०। नुवः पञ्चानाम्-३।४।८४।’ इत्याहा- देशः तिपो णल् ॥

९८—ज्ञात्वैङ्गितैर् गत्वरतां जनाना-

मेकां शयित्वा रजनीं स-पौरः ॥

रक्षन् वने-वास-कृत्ताद् भयात् तान्

प्रातश् छलेनाऽपजगाम रामः ॥ १६ ॥

ज्ञात्येत्यादि—निवर्तध्वमित्युक्ते ये सप्रानिवृत्ताः तेषां जनानां रामो गत्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा । '३१४४ गत्वरश्च । ३।२।१६४' इति निपातितः । तैरिङ्गितैरभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः । इदमेवायं निष्ठा । वनेषां इति सप्तमीति योगविभागात् समासः । '९७६। शय-वास-वासिषु । ६।३।१८।' इति विभाषासप्तम्या भलुक् । तेन कृत्तास्तिहादिभयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान् सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा । '५५८। कालाव्यनोः—२।३।५' । इति द्वितीया । शयित्वेति '३३२९। न क्त्वा सेट् । १।२।१८।' इति । किरणप्रतिपेधात् गुणो भवति । प्रातः प्रातःकाले । छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम गतवान् ॥

९९—अस्त्राक्षुरसं करुणं रुवन्तो,

मुहुर्मुहुर् न्यश्वसिषुः कवोष्णम्, ॥

हा राम ! हा कष्टमिति श्रुवन्तः

पराङ्-मुखीस् ते न्यवृत्तन् मनोभिः ॥ १७ ॥

अस्त्राक्षुरित्यादि—ते पौरा राममपश्यन्तः । करुणं रुवन्तो विलपन्तः । '११०७ ह शब्दे ।' इत्यस्य शतरि रूपम् । अस्त्रम् अशु अस्त्राक्षुः । मुक्तवन्तः । सृजेत्तौदादिकस्य परस्मैपदिनः सिचि '२४०५। सृजि-दन्तोः—१।१।५८।' इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '३२८। चोः क्तुः । ८।२।३०।' । '१३१। खरि च । ८।४।५५।' इति चत्वंम् । मुहुर्मुहुः भूयोभूयः कवोष्णमीषदुष्णमन्तःरान्तापात् । '१०३३। कवं चोष्णे । ६।३।१०७।' इति क्तोः कवादेशः । न्यश्वसिषुः । श्वसेर्लुङ् । '२२९९। ह्यन्त—१।०।२।५।' इत्यादिना श्वसेर्वृद्धिप्रतिषेधः । '२२८४। अतो ह-लादेर्लघोः । ७।२।७।' इति विकल्पस्य प्राप्तवान् । हा राम ह कष्टं कष्टमिति श्रुवन्तः पराङ्मुखैः येन गतो रामस्तेन गतैर्मनोभिरित्यंभूतैः । न्यवृत्तन् निवृत्तवन्तः । '२३४५। धुङ्ग्यो लुङि । १।३।९१।' इति परस्मैपदविकृत्यान् । श्रुतादित्वादस्य ॥

१००—सूतोऽपि गङ्गा-सलिलैः पचित्वा

सहाऽश्वमात्मानमनल्प-मन्युः ॥

स-सीतयो राघवयोरधीयन्

श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश. ॥ १८ ॥

सूत इत्यादि—सूतोऽपि सुमन्त्रः सहाश्वमधैः सह । अनल्पमन्युः प्रवृ-
न्दशोकः । राघवयोः रामलक्ष्मणयोः । '१८८। सरूपार्णा -११२।६४।' इत्ये-
कशेषः । ससीतयोः सीतासहितयोः । अधीयन् स्मरन् । '११२०। इ-क् स्मरणे।' इत्यस्य शतरि रूपम् । यणादेशः । '६१३। अधीगर्थ-१२।३।५२।' इति कर्मणि
पठ्यते । श्वसन् । कदुष्णं द्रुपदुष्णम् । '१०३३। कवं चोष्णे १६।३।१०७।' इति
चकारात् कदादेशः । गङ्गातटात्प्रतिनिवृत्त्य पुरमयोध्यामाजगाम आगतवान् ।
गङ्गासलिलैः आमानं याह्यमान्यन्तरं च पवित्रीकृत्य । '३०५०। पूरञ्च
१७।२।५१।' इति विकल्पेनेदं । '३०५१। पूरुः क्त्वा च ११।२।२२।' इति
कितवप्रतिषेधात् शुणः ॥

१०१-प्रतीय सा पूर ददशे जनेन

द्यौर भानु-शीतांशु-निराकृतेव ॥

राजन्य-नक्षत्र-समन्विता ऽपि

शोकाऽन्धकार-क्षत-सर्व-चेष्टा. ॥ १९ ॥

प्रतीयेत्यादि—जनेन रामानुयामिना-प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य । पूरयोध्या
ददशे दृष्टा । कर्मणि लिट् । प्रतीय इति ईङ् गताधित्यस्य रूपं न पुनरिणः ।
तस्य हि तुकि प्रतीयेति स्यात् । '३३३३। पय-तुकोरसिङ्गः । ६।१।८६।' इत्येक-
देशस्यासिद्धत्वात् । प्रतीयुषा सा ददशे इति पाठान्तरम् । प्रतिनिवृ-
त्तेन सा पूर्वदशे दृष्टेत्यर्थः । अस्मिन् पाठे तु '३०९८। उपेयिवाङ्-१३।२।१०९।' इत्यादिना
इणः कसौ रूपं द्रष्टव्यमत्रोपसर्गस्थातन्त्रत्वात् । शोकोऽन्धकार इव शोकान्धकारः । तेन क्षता नीतानुष्ठेयकर्मणि चेष्टा परिस्पन्दो यस्यां
पुरि सा तथोक्ता । रात्रौऽपत्यनि । '११५३। राज-शशुराद्यत् । ४।१।१३०।' राजन्याः क्षत्रियाः । '११५४। ये चाभावकर्मणोः । ६।४।१६८।' इति प्रकृति-
भावः । राजन्या नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि द्यौः भानुशीतांशुविनाकृतेव
(सूर्य)राकाशः यया नक्षत्रसमन्वितापि रात्रौ भानुचन्द्राभ्यां विनाकृता रहिता
अन्धकारच्युतसर्वचेष्टा तद्वत्तापि भानुचन्द्रस्थानीययोः राघवयोर्विरहात् ॥

१०२-विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र-

मच्योष्ट सत्वान् नृपतिश् च्युताऽऽशः ॥

मधूनि नैपीद् व्यलिपन् न गन्धैर्,

मनोन्मत्ते न व्यवसिष्ट वस्त्रे. ॥ २० ॥

विलोकयेत्यादि—रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य दृष्ट्वा नृपतिर्दशरथः
सत्वात् स्वभावादच्योष्ट च्युतः । च्यवतेरकर्मकालुङ्ग । गतोऽपि मद्भजनम-
तिक्रम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आशा सा च्युता यस्य स च्युताश्च ।
सत्वात् च्युतश्च मधूनि पातुं नैपीत् नेष्टवान् । '२२६८। नेष्टि । ७।२।४।' इति
सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । गन्धैश्चन्दनादिभिर्नालिपत् । लिपेः '२४१८। लिपि-
सिचि-ह्रस्व । ३।१।५३।' इत्यङ् । मनोरमे चेतोहारिणी वस्त्रे न व्यवसिष्ट न
परिहितवान् । '१०९२। वस्त्रं आच्छादने।' इत्यस्मात् लुङ् । अनुदातेवात्तङ् ॥

१०३—आसिष्ट नैकत्र शुचा, व्यरंसीत्

कृताऽकृतेभ्यः क्षिति-पाल-भाग्-भ्यः, ॥

स चन्दनोशीर-मृणाल-दिग्धः

शोकाऽग्निना ऽगाद् द्यु-निवास-भूयम्. २१

आसिष्टेत्यादि—एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः । आ-
सेरामनेपदिनो लुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति । '७३९। केन नन्-विशि-
ष्टेनानन् । २।१।६०।' इति समासः । असमापितेभ्य इत्यर्थः । क्षितिपालं
भजन्ते यानि । दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः । व्यरंसीत्
विरतः । विमुक्तोऽभूदित्यर्थः । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंन्यानमिति
अपादानसंज्ञा । रमेर्लुङ् । '२७४९। व्याह-परि-भ्यो रमः । १।३।८३।' इति
तिप् । '२३७७। यम-रम-। ७।२।७३। इत्यादिना सगिटी । स पृथग्भूतो राजा
चन्दनोशीरमृणालैः शोकमिप्रतीकारभूतैर्दिग्धः उपलितोऽपि उद्वेगमिमैव
द्युनिवासभूयं देवत्वमगात् गतवान् । दिदेर्भिष्टायां '३२५। वादेर्भातोर्घः
। ८।२।३२।' इति घः । '३२८०। षपस्योर्घोघः । ८।२।४०।' । '५२। शळां जङ्ग-
क्षशि । ८।४।५३। इति जङ्गत्वम् । दिवि निवासो येषां ते द्युनिवासाः देवाः
तेषां भाग इति । '२८५५। भुवो माघे ३।१।१०७।' इति क्यप् ॥

१०४—विचुक्रुशुर् भूमि-पतेर् महिष्यः,

केशाँल् लुलुञ्चुः, स्व-वपूंषि जम्भुः, ॥

विभूषणान्युन्मुमुचुः, क्षमायां

पेतुर्, वभञ्जुर् वलयानि चैव. ॥ २२ ॥

विचुक्रुशुरित्यादि—भूमिपते राज्ञो महिष्यः पत्न्यः । अविमलोष्टि-
पथ् हृत्प्राणादिकष्टिपथ् । विचुक्रुशुः रदितवत्य इत्यर्थः । ह्रि स्वाभिधिति ।
तथा केशान् लुलुञ्चुः । वत्पादितवत्यः । स्ववपूंषि स्वशरीराणि जम्बुस्ताडि-

६२ भट्टि-कान्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-वाण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तद्यत्नः । विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुक्षुर्गुणवत्सः । क्षमार्थं भुवि पेतुः ।
चलयानि भवैधव्यचिह्नानि यमभुः । चूर्णितवत्सः । पृथे लिङ्गन्ताः । पतरे-
त्वाभ्यासलोपो ॥

१०५—ताः सान्त्वयन्ती भरत-प्रतीक्षा
तं बन्धुन्ता न्यक्षिपदांशु तैले, ॥
दूतांश्च राजाऽऽत्मजमानिनीपून्
प्रास्थापयन् मन्त्रि-मतेन यूनः ॥ २३ ॥

ता इत्यादि—बन्धुता बन्धुसमूहः । '१२५१। ग्राम-जन-यन्धु-भ्यस्तत्त्वं
।१।२।४३।' तामदिपीः सान्त्वयन्ती संस्थापयन्ती । सान्त्वं करोतीति णिङ् ।
तं दशरथं मृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिपवती । आशु शीघ्रं । (मा भूषतिरिति)
क्षिपेत्तुह । '२३४३। पुपादि-।३।१।५५।' इत्येदं । कस्मात्तमक्षिपदित्याह—
भरतप्रतीक्षां सेन संस्कारः कर्त्तव्य इति सा भरतं प्रतीक्षते । 'ईक्षि-क्षमिभ्यां
च ।' इत्युपसंख्यानान्णः । दूतान् प्रास्थापयत् प्रहितवती । राजारमजं भरतमा-
निनीपून् आनेतुमिच्छन् । अन्यथा केकयीवैमुण्याद्वरतेऽपि वैमुण्यादूता
अपि ज्ञानेतुमिच्छन्ति । तत्रापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन । यूनः तेषां गन्तुं
समर्थत्वात् ॥

१०६—सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षां-
चक्रे विवस्वन्तमधःस्फुरन्तम्, ॥
आख्यद् वसन् मातृ-कुले सखिभ्यः
पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

सुप्त इत्यादि—भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत्
कथितवान् । ख्यतेर्लुङ् । '२४३८। अत्यति-वक्ति-।३।१।५२।' इत्यादिना
अद् । क्रियाप्रहर्षं कर्त्तव्यमिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । किमाख्यदित्याह—
अहं सुप्तः सन् नभस्तो नभस्तलात् आकाशात्पतितं विवस्वन्तमादित्यं स्फुरन्तं
चलन्तं निरीक्षांचक्रे निरीक्षितवान् । ईक्षेः '२२३७। इजादेः-।३।१।३६।' इ-
त्याम् । उत्तमविषये सुप्तप्रमत्तावस्थायां चित्तव्याप्तेषात् परोक्षे लिट् । पश्यन्
विलोकयन् । राज्ञो-दशरथस्य । प्रमादमनिष्टम् ॥

१०७—अशिश्रवन्नात्ययिकं तमेत्य
दूता यदा ऽर्थं प्रयियासयन्तः, ॥

आंहिष्ट जाताऽञ्जिहिपस् तदा ऽसा- वृत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम् ॥ २५ ॥

अशीत्यादि—दूता गृह्य आगत्य भरतमातृकुलमित्यर्थः । आरुपूर्वादिजः
कृत्वाप्रत्ययस्य ह्यपि तुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं वचनमदिश्रवन्
आवितपन्तः । अर्थयतेऽनेनेति निष् घञ् । शृणोतेर्ण्यन्तालुटि '२३१५।
चटि । १।१।११' इति द्विवचनम् । '२५७८। स्वति-शृणोति-१।७।४।८१।'
इत्यभ्यासस्येत्यम् । आत्ययिकम् अत्ययो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य
प्रयोजनमिति ण् । पिता ते ग्लानस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति आत्ययिकं घञनम् ।
तमिति '५४०। गति-बुद्धि-१।१।४।५२।' इत्यादिना कर्मसंज्ञा । शृणोतेः शब्द-
कर्मत्वात् अर्थमिति । '५३५। कर्तुंसीप्सिततमं-१।१।४।४९।' इत्यनेन । प्रयियास-
पन्तः प्रयातुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजितवन्तः । सन्नन्तण्यन्तोऽयम् । तदा असौ
भरतो जाताञ्जिहिपः । जाता अञ्जिहिषा गमनेच्छा यस्य सः । '१९३३। अङ्गि'
गती ।' । '२२६२। इदितो नुम्-७।१।५।८।' तस्मादंहितुमिच्छतीति सन् ।
इद । '२१७६। अजादेद्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विशब्दो द्विरुच्यते । नका-
रस्य '२२४६। न न्द्राः-१।१।१।३।' इति प्रतिषेधः । अभ्यासकार्यम् । अनुस्वा-
परसवर्णौ । '३२७९। अः प्रत्ययात् । ३।३।१०२।' इत्यकारप्रत्ययः । टाप् ।
आंहिष्ट गतवान् । तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् । वृत्कण्ठमानः स्मरन् ।
'२७२। मटि, २७३। कटि शोके ।' इत्यस्मादारमनेपदिनो रूपम् । अनेकार्थ-
त्वाद्वाच्यम् । गुरुणां पितामहादीनाम् । '६१३। अधीगर्थ-१।२।१।५२।'
इति कर्मणि षष्ठी ॥

१०८—वन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा-

दासेदुपः स्नेह-वशादपायम्, ॥

गोमायु-सारङ्ग-गणाश् च सम्यङ्-

नां ऽयासिपुर्, भीममरासिपुश्च ॥ २६ ॥

वन्धूनित्यादि—दुःस्वप्नदर्शनेन अकस्माच्च पितृदूतागमनेऽपि स्नेहवशात्
चेतसि समाकुलवाज्जरतो वन्धूनशङ्किष्ट शङ्कितवान् उप्रेक्षितवानित्यर्थः ।
शङ्कतेरारमनेपदिनो लुङि रूपम् । कीदृशान् आसेदुपः अपायं विनाशं ग-
तवतः । '३०९७। आपायां सद-वस-१।३।२।१०८।' इत्यादिना ऋतुः ।
'२२६०। अत एक-हल्-१।६।१।२०।' इत्येत्वाभ्यासलोपो अस्मद्वन्तुः क-
श्चित् व्यसनभापशोऽभूदिति । यच्छतस्तस्य गोमायुसारङ्गगणाः शृगालमृ-
गगणाश्च सम्यगनुकूलं नायासिपुः नायताः । यातेर्लुटि '२३७७। यम-रम-

६४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

।७।२।७३। इति सगिटौ । शुभालाः प्रदक्षिणं गताः शुभाश्च सव्यमित्यर्थः ।
भीममुद्वेगकरमरासिपुः रसिताः । रसेः परस्मैपदिनो लुङ् । '२२८४।
अतो हलादेः-।७।२।७। इति वृद्धौ रूपम् । न रसेः तस्यात्मनेपदिवात् ॥

१०९—स प्रोपिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्

शुश्राव घोषं न जनौघ-जन्यम्, ॥

आकर्णयामास न वेद-नादान्,

न चोपलेभे वणिजां पणाऽयान् ॥ २७ ॥

स इत्यादि—स भरतः प्रोपिवान् मातामहकुलात् प्रोपितः सन् ।
'३०९७। भाषायां-।३।२।१०८।' इत्यादिना क्तुः । यजादिवात् सम्प्रसारणं
द्विवचनम् । '३०९६। वस्तेकाजाद्धसो ।७।२।६७। इति इट् । पुरमयोध्यामेत्य
आगत्य प्रवेक्ष्यन् गृहमित्यर्थात् पुरं प्रविष्टः । घोषं शब्दं न शुश्राव न श्रुत-
वान् । जनौघजन्यं जमसमूहेन जन्यमुत्पाद्यम् । 'शक्ति-शसि-चति-यति-।' इति
जनेर्पत् । तथा वेदध्वनीनाकर्णयामास न श्रुतवान् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति
णिच् । तदन्तात् लिट्यामि । '२३११। अयामन्त-।६।४।५५।' इत्यादेर्देशः ।
न चोपलेभे नोपलब्धवान् । वणिजां पण्यजीविवान् । पणाऽयान् पणला-
भान् । क्रयविक्रयकूप्यवहारस्योच्छिन्नत्वात् । पण्यन्ते इति वणिजः पणेरि-
जादेश्च व ह्रस्वीणादिकः । पण्यन्ते इति पणाः । '३२४३। नित्यं पणः परि-
माणे ।३।३।६६।' इत्यप् । व्यवहर्तव्याः । ङ्यन्ते प्राप्यन्ते वणिगिभरित्ययाः
लानाः । '३२३१। पुरप् ।३।३।५६।' इति इणः कर्मणि अप् । पणानामयाः
पणायाः तान् । पणायामिति पाठान्तरम् । वणिजां स्तुतिं संख्यवहारविषयां
नोपलेभे । संख्यवहारकुशलाः साधव इति गुणादिषु स्तुत्यर्थपणिना साह-
चर्यात् पणेरपि तदुपादेवायमत्ययः । '३२७९। अः प्रत्ययात् ।३।३।१०२।'
इत्यकारः । टाप् । वणिजां प्रलापानिति तृतीयः पाठः । वणिक्प्रसार-
कलहानित्यर्थः ॥

११०—चक्रन्दुरुच्चैर् नृपतिं समेत्य

तं मातरो ऽभ्यर्णमुपागताऽस्त्राः, ॥

पुरोहिताऽमात्य-मुखान् च योधा

विवृद्ध-मन्यु-प्रतिपूर्ण-मन्याः ॥ २८ ॥

चक्रन्दुरित्यादि—तं भरतं गृहगतमभ्यर्णं समीपीभूतं समेत्य दंड-
कित्वा मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दितवत्यः । हा

स्वामिन् ! हा राजन् ! क गतोऽसीति । उपागतं प्राप्तमस्तमश्रुजलं यासां ताः । एवंविधाः । युध्यन्त इति योधाः पचादित्वादृ५ । ज्ञे-च तं समेत्य नृपतिं चक्रन्दुः । पुरोधीयत इति, पुरोहितः । '८९९। निष्ठा । १२। १३६।' '३०७६। दधातेर्हिः । ७। ४। ४२।' अमाशब्दः सहाय्ये । -सह- राज्ञा कार्येषु भवतीत्यमात्यः । अमेहकृतसिन्धेयः इति निपातात् । पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां योधानां ते पुरोहितामात्यमुखाः । अमात्यस्याजायदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । विवृद्धमन्युना शोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गलशिरे येषामिति ॥

१११—दिदृक्षमाणः परितः स-सीतं

रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणं च, ॥

रोरुद्यमानः स तदा ऽभ्यपृच्छद्,

यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै. ॥ २९ ॥

दिदृक्षमाण इत्यादि—स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणं च परितः सर्वतो दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् । '२७३। ज्ञा-धु-स्मृ-दृशार् सनः । १। १। ५७।' इति तद् । '२९। ३। दृहन्ताद्य । १। २। १०।' इति सनः किरवे '२४०५। धृ-जि-दृशोः-। ६। १। ५८।' इत्यम् न भवति । नैक्षत न दृष्टवान् । तदा रोरुद्यमानः अलसं रुदन् । यल्लि रूपम् । अभ्यपृच्छत् पृष्टवान् । पृक्षताभ्यपृच्छ-दिति भूतसामान्यवियक्षया लङ् । अभ्यधा कवेः परोक्षत्वात् लिट् स्यात् । भूयैतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्तं भूतं तथावत् आख्यन् कथितवन्तः पुरोहितामात्यमुखा अस्मै भरताय । व्यातेः '३४३८। अत्यति-। ३। १। ५९।' इत्यादिना प्लेरश् । आतो लोपः ॥

११२—आवद्ध-भीम-भुकुटी-विभङ्गः

शैथीयमानाऽरुण-रीद्र-नेत्रः ॥

उच्चैरुपालब्ध स केकयीं च,

शोके मुहुश् चाऽविरतं न्यमाङ्क्षीत्. ॥ ३० ॥

आयङ्ग्रेत्यादि—स भरत उच्चैर्महता प्वनिना केकयीं च मुहुर्मुहुर्भूयो नूय उपालब्ध उपालब्धवान् । उपाङ्गपूर्वो लभिरुपालम्भे वर्तते । तस्मा-दारमनेपदिनो '२२८१। सलो झलि ८। २। २६।' इति मिश्रलोपे घात्वमश्वे रूपम् । शोके च मन्यौ अविरतमजघ्नं न्यमाङ्गीत् निमग्नः । मस्तेर्लुङि '२५१७। मस्ति-नशोर्लुङि । ७। १। ६०।' इति नुम् । तत्रापि मस्तेरन्यादिनि-

६६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो घर्गः,

यमात् नुम् । संयोगादिलोपः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हलमहणं समुदाय-
प्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् । कीदृशः आवद्धभीमधुकुटीविभक्तः । भ्रमेश्व डुरिलौ-
णादिको द्वुः । कुडे खीलिके भावे कृशादिभ्य इतीः । तदन्तात् कृदिकार-
दिति डीप् । भुयोः कुटी कौटिस्त्वं धुकुटी । '९९९। इको हस्वोऽलघो गाल-
वस्य । ६।३।६१।' इति हस्वः । तस्या विभक्तो विरचनम् । आवद्धः कृतः
प्रयत्नेनायासवृत्तेन भीमो भयानको धुकुटीविभक्तो येन यस्य वेति । ग्रेभी-
यमाने अत्यर्थं द्रव्यमाने अरुणे लोहिते रीद्रे भयानके नेत्रे यस्य सः ।
ध्वयतेर्यदि '२४२०। विभाषा श्वेः । ६।१।३०।' इति वा सम्प्रसारणम् ॥

तमुपालम्भमाह—

११३—नृपाऽऽत्मजौ चिह्निशतुः स-सीतौ,

ममार राजा, विन्धवा भवत्यः, ॥

शोच्या वयं, भूर-नृपा, लघुत्वं

केकयुपज्ञं वत बहूनर्थम्. ॥ ३१ ॥

नृपेत्यादि—नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिह्निशतुः
छिद्यौ । ममार मृतो राजा । '२५३८। त्रियतेर्लुङ्-लिङोश्च । १।३।६१।' इति
नियमात्तडोऽभावः । विधवाः धवो भर्ता तेन विना भवत्यो जाताः ।
शोच्याः शोचनीया वयम् (अयशोभाजनत्वात्) । '२८७२। ऋ-हलोर्ण्यत्
। १।१।१२४।' शङ्क-या इति पाठान्तरम् । शङ्कनीया वयम् । एतत्कृतोऽयं
प्रयोग इति । भूषानृपा । न विद्यते नृपो यस्यामिति । ननोऽस्यार्थानामिति
बहुमीहि । लघुत्वं राज्यप्रार्थनालक्षणं । केकयुपज्ञम् । केकयः प्रथमतो
ज्ञातं नान्यस्य कस्यचित्पूर्वं ज्ञातम् । उपज्ञावत इत्युपज्ञम् । '२८९८। आत्-
खोपसर्गे । १।१।१३६।' इति स्त्रियामह । कृलक्षणा पठौ । केकयः उपज्ञेति
समासः । '८२४। उपशोपक्रमं—। २।४।२१।' इति नपुंसकता । वत कष्टम् ।
बहूनर्थं बहुदोषम् । छेदमरणाद्यनिष्ठानां सम्भवात् ॥

भरतकृत पुराणं प्रयोग इत्येतत्परिहरमाह—

११४—नैतन् मत्तं मत्कर्मिति ब्रुवाणः

सहस्र-शो ऽसौ शपथानंशप्यत् ॥

उद्गाश्यमानः पितरं स-रामं

लुब्धन् स-शोको भुवि रोरुदा-वान्. ॥ ३२ ॥

नैतदित्यादि—यदेतत्केकयनुष्ठितं मतमभिप्रायः । न मत्कृतं तत् ।

६८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

ये नियुक्ताः । क्षिपेत्सौदादिकस्य ग्रहणम् । येषुष्टदङ्गकांस्वं वंशगुरजकां-
स्यतालमवाद्यन् प्रादितवन्तः । पदेर्ण्यन्तस्यैव प्रयोगः । '२१०। जातिर-
प्राणिनाम् । २।१।६।' इत्येकवद्भावः । न पुनस्तूर्याद्वत्त्वात् । तत्र हि प्राणिनां
तूर्याङ्गाणां द्वन्द्वैकवद्भावः । यथा मार्दङ्गिकपाणविकमिति । 'वृ-वृ-वदि-हनि-
कमि-कपि-भ्यः सः ।' इत्यौणादिकः कंसशब्दः । तदर्याय हितं कंसीयम् । त्रपुणा
दृढद्रव्यम् । प्रकृतिविकारभावे छः । तस्य विकार इति । '१५४७। कंसीय-
रशब्दयोर्यमौ लुक् च । १।३।१६८।' इति छस्य लुक् यम् च प्रत्ययः ।
कम्बून्-शङ्खान् । तारान् उच्चैस्तरध्वनीन् । अधमन् शब्दिदतवन्तः । '२३६०।
पा-प्रा-। १।३।७८।' इत्यादिना धमादेशः । तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन्
आनीतवन्तः । सर्वत्र लङि रूपम् ॥

अन्त्येष्टिं दर्शयन्नाह—

११७—श्रोत्राऽक्षि-नासा-वदनं स-रुक्मं

कृत्वा ऽजिने प्राक्-शिरसं निधाय ॥

सञ्चित्य पात्राणि यथा-विधान-

मृत्विग् जुहाय ज्वलितं चिताऽग्निम् ॥ ३५ ॥

श्रोत्रेत्यादि—अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वं शिरो मूर्द्धा यस्येति
तं प्राक्शिरसं शब्दं निधाय स्थापयित्वा पश्चात् श्रोत्राक्षिनासावदनम् ।
प्राण्यङ्गावादेकवद्भावः । वृत्तवदीत्यादिसूत्रस्यानन्तरं नयतेरा चेति प्रकृतेरा-
कारे नासेल्यौणादिकं रूपम् । सरुक्मं ससुवर्णं कृत्वा । सञ्चित्य विन्यस्य
अङ्गप्रत्यङ्गेषु । पात्राणि सुगादीनि । यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं गृ-
ह्यशास्त्रे । ऋग्विष्णुयजुः । ऋतौ यजतीति । '३७३। ऋग्विष्णु-दृष्टम् । १।३।
५९।' इत्यादिना निपातितः । ज्वलितं चिताग्निम् । ज्वलनं चितं तदर्थमग्निं
जुहाय जुहोति स ॥

११८—कृतेषु पिण्डोदक-सञ्चयेषु,

हित्वा ऽभिपेकं प्रकृतं प्रजाभिः ॥

प्रत्यानिनीपुर् विनयेन रामं

प्रायार्दरण्यं भरतः स-पौरः ॥ ३६ ॥

कृतेष्वित्यादि—पिण्डोदकदानास्थिसञ्चयेष्वनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं
प्रस्तुतमभिपेकमादिकर्मणि कः । हित्वा त्यक्त्वा । '३३३। जहातेऽथ विव
। १।१।३३।' इति हिरादेशः । रामं प्रत्यानिनीपुः प्रत्यानेषुमिच्छुः । विनयेन

७० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तेलिटि '२२१४। उखपदान्तात् । ६।१।९६।' इति पररूपम् । पितृन्-विप्रियुः
उदकाजलिना तपितयन्तः । श्रीणातेलिटि ह्यटादेशः । आपगासु नदीषु ।
एतत् कृत्वा पुलिनानि सैकृतानि ह्रत्वा आरेदुः आरटिताः । आरेमुरिति पाठा-
न्तरम् । शोकापनोदनार्थं कियन्तमपि कालमारमन्ति स्म । '२७४९। व्याह-
परि-भ्यो रमः । १।३।८३।' इति परस्मैपदम् । अशङ्कं विसन्ध्यम् । छायां स-
माधित्य विशधमुः विधान्ताः ॥

१२१—संप्राप्य तीरं तमसाऽऽपगाया

गङ्गाऽम्बु-सम्पर्क-विशुद्धि-भाजः ॥

विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं

ययुर् निरुद्ध-श्रम-वृत्तयस् ते. ॥ ३९ ॥

संप्राप्येत्यादि—तमसापगायाः तमसाख्यायाः आपगायाः गद्याः । अत्य-
वि-चमि-तमि-नमि रभि-लभि-तपि-पति-जनि-पणि-नाहि-भ्योऽसप् । यस्याः
स्मरणात्पापं ताम्यति सा तमसा । तरसा इति पाठान्तरम् । तत्र तरसा वेगेन
आपगाया अर्धोत्तमसाया गद्या गङ्गाम्बुसम्पर्कात् विशुद्धिं पवित्रतां भजते
या तस्यास्तीरं कूलं संप्राप्य गत्वा ते जना निरुद्धश्रमवृत्तयः ययुः गताः ।
गङ्गेति गन् गम्बद्योरित्यौणादिक्ये गन् । विगाहितुं विगाहिष्यामह इति
कृत्वा । यामुनमम्बु यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलम् । पुण्यं पुण्यहे-
तुत्वात् पुण्ययुक्तत्वाद्वा ॥

१२२—ईयुर् भरद्वाज-मुनेर् निकेतं,

यस्मिन् विशश्राम समेत्य रामः ॥

च्युताऽशनायः फलवद्-विभूत्या

व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः. ॥ ४० ॥

ईयुरित्यादि—भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रममीयुः गताः । '२४५५। इणो
यण् । ६।१।८३।' इति यत्त्वम् । अभ्यासस्य '२४५६। दीर्घे इणः किति
। ७।४।६९।' इति दीर्घत्वम् । यस्मिन्निकेते रामो विशश्राम विशान्तः । स-
मेत्य मिलित्वा । तृतीयुर्नवा इति योज्यम् । फलवद्धिभूत्या फलयतां वृक्षाणां
समृद्ध्या हेतुभूतया च्युताशनायोऽपगतबुभुक्षः । '२६६१। अशनायो-
। ७।४।३४।' इत्यादिना निपातितः । व्यस्यन् उदन्यां पारयन् । असेदैवादि-
कस्य रूपम् । उदन्यां पिपासां शिशिरैः शीतलैः पयोभिः ॥

१२३—वाचं-यमान् स्थण्डिल-शायिनश्च

युयुक्षमाणानंनिशं मुमुक्षून् ॥

अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः

पद्मा भरद्वाज-मुनिं स-शिष्यम् ॥ ४१ ॥

पाचमित्यादि—ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं शिष्यैः सह वर्तमानं प्रणेमुः प्रणमन्ति स्म । विनयात् विनयेन । अत एव-पद्माः पदातयः पादाभ्यां गच्छन्तीति । '३०११ अन्येष्वपि दृश्यते । ३।२।१०१' इति छः । '९९२। हिमकापिहृतिषु च । ६।३।५४' इति चकारस्य अनुकसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः । पदिति योगविभागाद्वा । कीदृशम् । अध्यापयन्तं पाठयन्तम् । कान् वाचंयमान् मौनप्रतान् । '२९५६। वाचि यमो व्रते । ३।२।४०।' इति खच् । '२९५७। वाचंयम-पुरंदरी च । ६।३।६९।' इति निपातनात् पूर्वपदस्य अमन्तता । स्थण्डिलशायिनः भूशायिनः । '१२१६। स्थण्डिलाच्छ्रितरि व्रते । ४।२।१५।' इति णिनिः । युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छतः । योगाभ्यासनिष्ठानित्यर्थः । अनिशमविच्छेदेन मुमुक्षून्मोक्षामिलापिण इत्यर्थः । अत एव योगाभ्यासमिच्छून् ॥

१२४—आतिथ्यभैभ्यः परिनिर्विवप्सोः

कल्प-द्रुमा योग-बलेन फेलुः, ॥

धाम-प्रथिन्नो अदिमाऽन्वितानि

वासांसि च द्राघिम-वन्त्युद्बुधुः ॥ ४२ ॥

आतिथ्यमित्यादि—अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्नपानादि । '२०९४। अतिथेर्भ्यः । ५।४।२६।' । एभ्यो भरतादिजनेभ्यः इति संप्रदाने चतुर्थी । परिनिर्विवप्सोः निर्व्यमुमिच्छोर्दातुमिच्छोरित्यर्थः । निपूर्वो वपिर्दाने वर्तते । धामप्रथिन्नाः । धाया तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य । तेजसो बहिर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते । तस्य भरद्वाजमुनेर्योगबलेन समाधिबलेन । '१२५३। युजं समाधौ।' इत्यस्य रूपम् । कल्पद्रुमाः फेलुः फलिताः गिह्यान्नपानादिकमित्यर्थः । '२३०१। तृ-फल-भज-सपथ । ६।४।१२२।' इत्येत्वमभ्यासलोपश्च । वासांसि च यस्ताणि उद्बुधुः उद्बुहन्ति स्म । यजादित्वान् संप्रसारणम् । अदिमाऽन्वितानि गृह्ययुपगतानि । द्राघिमवन्ति दैर्घ्ययुक्तानि । पृथुमृदुदीर्घशब्देभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे '१०८४। पृष्वादिभ्य इमनिच्-। ५।१।१२२।' । पृथुमृदुशब्दयोः '१०८५। र ऋतो हलादेः । ६।४।१६१।' इति सदेशः । दीर्घशब्दस्य '२०१६। म्रिय-स्थिर-। ६।४।१५७।' इत्यादिना दाघादेशः पश्चान्मतुप ॥

७२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१२५—आज्ञां प्रतीपुर, विनयादुपास्थुर,

जगुः स-रागं, ननृतुः स-हावम्, ॥

स-विभ्रमं नेमुरुंदारमूचुस्

तिलोत्तमाऽऽद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥४३॥

आज्ञामित्यादि—तस्मिन्सुपोवने तिलोत्तमाद्या वनिता दिव्यस्त्रियः
आगता आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीपुः प्रतीष्टवत्यः । चेटीभवत्य इत्यर्थः । प्रति-
पूर्वं इपिर्महणे वर्तते तस्य लिटि रूपम् । विनयादुपास्थुः । उपस्थिताः ।
पादप्रक्षालनादिदानेन उपस्थानं कृतवत्यः । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लुङि सिच् ।
'२२२३। गति-स्था-।२।४।७७।' इति सिचो लुक् । '२२२६। सिजभ्यस्तवि-दि-
भ्यश्च ।३।४।१०९।' इति ज्ञेर्जुप् । '२२१४। उत्स्यपदान्तात् ।६।१।९६।' इति
पररूपम् । जगुः सरागं सरकं गीतवत्यः । ननृतुः सहावं सशृङ्गारचेष्टं न-
तितवत्यः । सविभ्रमं नेमुः सविह्वलं मणताः । उवारमूचुः अप्राम्यमुक्तवत्यः ॥

१२६—वस्त्राऽन्न-पानं शयनं च नाना

कृत्वा ऽयंकाशे रुचि-संप्रकृतम् ॥

तान् प्रीति-मानाह मुनिस् ततः स्म—

'निवध्वमध्वं, पिवताऽत्त, शोधयम्' ॥४४॥

वस्त्रेत्यादि—ततो वनितोपस्थानानन्तरमवकाशे प्रवेशे यथाभिमते व-
स्त्रापानम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषकवद्भवतीत्येकवद्भावः । शयनमित्यधिकरणे
ल्युट् । नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा । रुचिसंप्रकृतम् । यस्य यावदभिरुचितं
तत्तथैव संपादितम् । '२३५०। कृपो रो लः ।८।२।१८।' । प्रीतिमान्मुनिस्ताव
भरतादीनाह स्म उक्तवान् । किमाह—निवध्वं परिधत्त वस्त्राणि । '१०९२।
वर्त्त भाञ्जवने ।' इत्यस्य विधौ लोट् । '५२। झलाजश् झशि ।८।४।५३।' इति
सकारस्य दकारः । आध्वं उपविशत । भासेः पूर्ववत् दादेशः । अत्त
खादन्न अन्नादिकम् । '१०८०। अर्द्ध भक्षणे ।' इत्यस्मात् लोट् । पानादिकं
पिवत । पिवतेः '२३६०। पा-प्रा-।१।७।८।' इति सूत्रेण पिवादेशः ।
शोधयम् स्वपित शयने । सर्वत्र विधौ लोट् ॥

१२७—ते मुक्तवन्तः सु-सुखं वसित्वा

वासांस्युपित्वा रजनीं प्रभाते ॥

द्रुतं समध्वा रथ-वाजि-नागैर्

मन्दाकिनीं रम्य-वनां समीयुः ॥ ४५ ॥

ते भुक्तेत्यादि—ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम् । भुक्तवन्तः सन्तो वासांसि । वसित्वा परिधाय । रजनीमुपिवा रजनीं रात्रिं । '३०४६। वसति-क्षुधोः-।७।२।५२।' इतीद । '५५८। कालाऽध्वनोः-।२।३।५।' इति द्वि-
तीया । द्रुतं क्षीघ्रं प्रभाते मन्दाकिनीं नदीं समीयुः संभूय गताः । समध्वा
अविच्छिन्नाध्वानः । सद्गता अध्वन इति प्रादिसमासः । '९५३। उपसर्गा-
ध्वनः ।५।४।८५।' इति समासान्तष्टच् । रथवाजीति द्वन्द्वैकवद्भावात् । तेन-
सहिता नागा इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । अम्यथा सेनाङ्गत्वात् स-
मुदायस्यैकवद्भावः स्यात् । रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलां वा ॥

१२८—धैर्यानसेभ्यः श्रुत-राम-वार्तास्

ततो विशिज्ञान-पतन्नि-सङ्गम् ॥

अभ्रं-लिहाऽग्रं रवि-मार्ग-भङ्गम्

आनंहिरे ऽद्रिं प्रति चित्र-कूटम् ॥ ४६ ॥

धैर्यानसेत्यादि—ततो मन्दाकिनीयमनानन्तरं धैर्यानसेभ्यस्तृतीया-
धमिभ्यः । चित्रकूटे रामोऽस्तीति श्रुतरामवार्ताः । चित्रकूटनामानमद्रिं
पर्वतं प्रति । '५५३। लक्षणेत्यम्भूताख्यान-।१।४।९०।' इत्यादिना कर्मप्रव-
चनीयसंज्ञा । '५४८। कर्मप्रवचनीययुक्ते-।२।३।८।' इति द्वितीया । तं लक्ष्यी-
कृत्य आनंहिरे जग्मुः । अहतेर्लिटि द्विवचनम् । '२१७९। हलादिः शेषः
।७।४।६०।' । '२२४८। अत आदेः ।७।४।७०।' इति दीर्घः । '२२८८। तस्मान्नुद्
द्विहलः ।७।४।७१।' इति नुद् । विशिज्ञानपतन्निर्घञ् कूटपक्षिगणम् । अभ्रं-
लिहाग्रं अभ्रस्पृक्षशिखरम् । '२९४७। यहाऽग्रे लिहः ।३।२।३२।' इति खश् ।
'२९४२। अहर्द्रिपत्-।५।४।५१।' इत्यादिना मुम् । रविमार्गभङ्गम् । अर्ध-
स्तरत्वात् रवेर्मार्गभङ्गो यस्मिन्नद्राविति ॥

१२९—दृष्टोर्णवानान् ककुभो बलीघान्

वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य ॥

तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः

सौमित्रिरक्षि-भ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

दृष्टेत्यादि—बलीघान्दृष्ट्वा सौमित्रिस्तस्थौ स्थितः । अभ्यासस्य '२२५९।

७४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

शर्पूर्वाः खयः । ७।४।११' इति खयः शेषः । कीदृशः ककुभो दिश ऊर्णवानाम्
आच्छादयत्तः । ऊर्णोत्तरादादिकस्योभयपदिनः शानचि उवडादेशे च रूपम् ।
शार्ङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्य भारोपितगुणं कृत्वा । '३३३४। वा ह्यपि
। ६।१।३८।' इत्यनुनासिकलोपः । कर्चं पिनह्य बद्धा । '१२४१। गह्वं
येन्धने ।' इत्यस्य स्यपि । अपिशब्दाकारलोपस्तु—'वष्टि भागुरिरलोपम-
वाप्योरुपसर्गयोः ॥ धाम्कृजोखनिनह्योश्च यहुलत्वेन शौनकिः ॥' इति ।
सिसंग्रामयिषुः संग्रामयितुमिच्छुः । '२०७१। संग्रामं युद्धे ।' इति चौरा-
दिको णिष् । तदन्तस्य सनि प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनम् । शितेपुः तीक्ष्ण-
शरः । अक्षिणी च ध्रुवौ च अक्षिध्रुवम् । '९४५ अचतुर-। ५।४।७७।'
इत्यत्र निपातितः । अक्षिहानः ऊर्ध्वं नयन् । '११६४। ओ-हा-ह गतौ ।'
इत्यस्य जुहोत्पादिकस्य '२४९६। मृजामित् । ७।४।७६।' इतीष्वम् ॥

१३०-शुक्लोत्तरासङ्ग-भृतो वि-शस्त्रान्

पादैः दानैरापततः प्र-मन्युन् ॥

औहिष्ट तान् वीत-विरुद्ध-बुद्धीन्

विब्रन्दिपून् दाशरथिः स्वन्धर्यान् ॥४८॥

शुद्धेत्यादि—दाशरथिस्नानं स्वर्ग्यान् स्वर्गो भवान् । '१४४३। अश्वमे
 यस्त्री । १४। १४४।' इति यत् । आत्मीया अपि कदाचित् दुष्टदुष्टयो भवन्ती-
 त्याह—धीवविस्वदुद्धिन् । अहिष्ट उहितवान् । उहितेरात्मनेपदिनो ह्यहि
 आह वृद्धिः । अदेवाविस्वदुद्धिन् दर्शयमाह—शुद्धोत्तरासहभृतः । शुद्धो य
 दत्तरासहः उत्तरीयं तं विभ्रतीति किप् । विद्वान् निरायुधान् । पादैरापतव
 भागच्छतो शुक्तवाहनत्वात् । शनैर्न स्वरया । प्रमन्यूनं प्रकृष्टशोकान् ।
 आगतशोकान् वा । विवन्दिषून् वन्दिषुमिच्छन् ॥

१३१-सन्मूल-कार्पं चकपू. रुदन्तो

रामाऽन्तिकं बृंहित-मन्यु-वेगाः ॥

आवेदयन्तः क्षिति-पालमुच्चैः-

कारं मृतं राम-वियोग-शोकात्. ॥ ४९ ॥

समूलेत्यादि—ते रामान्तिकं रामसमीपं प्राहाण्यकपुः पिष्टवन्तः । स-
मूलकापं समूलं कपित्वा भूमेरुषोभाग्रमुत्खन्य । '३३५५। निमूल-समूलयोः
कपः । १। १४। ३५।' इति कपेर्णमुत् । - '३३६७। कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः

१—'स्-मन्युन्' इति पाठान्तरम् ।

।३।४।४।' । रुदन्तः रोदनं कुर्वन्तः । वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगाः ।
'७८६। वृद्धिं वृद्धौ।' इत्यस्य रूपम् । रामवियोगशोकात् कारणात् क्षितिपालं
दशरथमुच्चैःकारं कृत्वा । मृतं निधनंगतं आवेदयन्तः । '३३८१। अव्यये
यथाभिप्रेताख्यान-।३।४।५९।' इति कृष्णो णमुद्ध । पृथग्रथाभिप्रेताख्यान-
मिति नीचैराख्यातुमभिप्रेतत्वात् उच्चैरावेदयन्ति ॥

१३२—चिरं रुदित्वा करुणं स-शब्दं

गोत्राऽभिधायं सरितं समेत्य ॥

मध्ये-जलाद् राघव-लक्ष्मणाभ्यां

प्रप्तं जलं ह्यञ्जलमन्तिके ऽपाम् ॥ ५० ॥

चिरमित्यादि—चिरं महान्तं कालं करुणं समन्वु सशब्दं प्रतिकृत्य
रुदित्वा । '२६१७। र-लो व्युपधाद्दलादेः-।१।२।१९।' इति कृष्णे विकल्पिते
'२६०९। रद-विद-।१।२।८।' इत्यादिना कितम् । सरितं समेत्य नदीं संभूय
गाया । मध्येजलात् । जलस्य मध्यात् तस्माद्द्वास्तवोरुत्थाय भवतीर्य । स्य-
दलोपे पञ्चमी । '६७२। पारे मध्ये षष्ठ्या या ।२।१।१८।' इत्यम्ययीभावः ।
अपञ्चम्या इति प्रत्ययेधात् अद्भ्य भवति । नाट्ययीभावादिति लुङ्प्रतिषेधश्च ।
राघवलक्ष्मणाभ्याम् । अपामन्तिके समीपे जलं प्रप्तं दत्तम् । '१०७८। अघ
व्यसर्गात्तः । ७।४।४०।' गोत्राभिधायं नामाभिधायम् । '३९०। द्वितीयायां च
।७।२।८७। इति णमुद्ध । अञ्जलमिति । अञ्जलिपरिच्छिन्नम् । जलमञ्जली
द्वौ विगृह्य । सदिक्षार्थं समासः '८०४। द्वि-त्रिम्यामञ्जलेः । ५।४।१०२।' इति
टप् । ताभ्यां प्रत्येकमञ्जलिप्रदानात् । द्वावञ्जली प्रमाणमस्येसस्मिन्वाक्ये
प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुङ् द्विगोर्नित्यमिति लुङ् । ततः समासान्तो न
प्राप्नोति । अतद्विस्तृतीत्यधिकारात् ॥

१३३—'अरण्य-याने मुन्करे पिता मां

प्रायुक्त, राज्ये वत दुष्करे त्वाम्, ॥

मा गाः शुचं वीर !, भरं वहां ऽमुम्,'

आभापि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

अरण्ययान इत्यादि—अरण्याय यानं अरण्ययानं तस्मिन् मुन्करे मु-
नसाप्ते पिता मां प्रायुक्तं नियुक्तवान् । युजे शीघ्रादिकृत्य लङि रूपम् ।
कर्त्रभिप्राये '२०३५। प्रोपाग्यां युजेः-।१।३।१६।' इत्यागमनेपदम् । राज्ये दु-
ष्करे मुनसाप्ते त्वं प्रायुक्तः । एवं च सति हे वीर शुचं शोकं मा गाः ।

७६ भट्टि-काव्ये—प्रथम प्रकाश-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

मा कार्पासित्यर्थः । '२४५८। इणो गा लुङि । २।१।४५।' । '१२२२३। गति-स्था-
। २।१।७७।' इति सिचो लुक् । वत इति खेदे । किन्तु भरभसुं पितुर्निर्योगम् ।
'९६४। ऋ-ञ् भरणे ।' इत्यस्मात् '१२३२। ऋदोरप् । ३।३।५७।' वह
संपादय । विधौ लोट् । एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भरतः
आभापि भाषितः । कर्मणि लुङ् । सुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । अल्पश-
ब्दादीयसुति '२०१९। युवाल्पयोः-। ५।३।६४।' इत्यादिना कनादेशः ॥

१३४—'कृती श्रुती वृद्ध-मतेषु धीमांस्
त्वं पैतृकं चेद् वचनं न कुर्याः, ॥
विच्छिद्यमाने ऽपि कुले परस्य
पुंसः कथं स्यादिह पुत्र-काम्या. ॥ ५२ ॥

कृतीत्यादि—कृदात्तं पण्डितानां मतेषु धुस्तानि कृतानि चानुष्ठितानि
यनेति । आद्धमनेनेत्यधिकृत्य '१८८८। इष्टादि । ५।२।८८।' इतीति । कस्ये-
न्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी । स्वमते भावकान्तादस्यर्थे इप् । कः स्वमेवं-
विद्यः धीमान् पैतृकं पितुरागतम् । '१४५८। पितुर्यच्च । ७।३।७९।' इति च-
कारादतद्धमि '१२२१। इत्तुसुक्तान्तात्कः । ७।३।५१।' चेद्यदि वचनं न कुर्याः ।
मध्यमपुरुषैकवचने लिङि रूपम् । तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे, परस्यापि
अन्यस्यापि पुंसः । अपिस्तद्वशे भिन्नक्रमः । कथं स्यादिह लोके पुत्रकाम्या
आत्मनः पुत्रेच्छा नैवेत्यर्थः । पुत्रशब्दात् '२६३३। काम्यच्च । ३।१।९।' इति
काम्यच् । तदन्तादप्रत्ययः । टाप् ॥

१३५—अस्माकमुक्तं बहु मन्यसे चेद्,
यदींशिपे त्वं न मयि स्थिते च, ॥
जिह्रेष्य-तिष्ठन् यदि तात-वाक्ये,
जहीहि शङ्कां, व्रज, शाधि पृथ्वीम्.' ॥ ५३ ॥

अस्माकमित्यादि—अस्माकमुक्तं अस्मत्सम्बन्धि वचनं चेद् यदि
बहु मन्यसे आद्रियसे (पितृतुल्यो भ्राता अस्यानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति)
यदि च मयि स्थिते नेशिपे न प्रभुत्वं करोषि । (प्रभुस्त्वमहं त्वदाशङ्कः)
इति । इन्द्रेणादादिकस्य '२४३९। ईशः से । ७।२।७७।' इतीदागमः । (गुरुवच-
नमनतिक्रमणीयं विशेषतस्तत्तातवाक्ये) तस्मिन्नतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि
जिह्रेपि लजसे । '२४९०। छौ । ६।१।१०।' इति द्विवचनम् । एतन्निश्चिन्त्याह-
जहीहि शङ्कां लज विकल्पम् । व्रज गच्छ अयोध्याम् । शाधि पालय पृथ्वीम् ।

‘२४९८। जहातेश्च । ६।४।११६।’ इति इत्वे विकल्पिते । ‘२४९७। ई हल्यघोः । ६।४।११३।’ इतीत्वम् । शासेः ‘२४८७। शा हौ । ६।४।३५।’ इति शाभावः । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् ‘२४२५। हु-शल्भ्यो हेधिः । ६।४।१०१।’ ॥

१३६—‘वृद्धौरसां राज्य-धुरां प्रवोढुं

कथं कनीयानहमुत्सहेय, ॥

मा मां प्रयुक्थाः कुल-कीर्ति-लोपे,’

प्राह स्म रामं भरतो ऽपि धर्म्यम्. ॥ ५४ ॥

वृद्धौरसामित्यादि—भरतः प्राह । धूर्वहनशीला । धूर्नयनशीला इ-
त्यर्थः । भवेकार्थत्वाद्वातूनाम् ‘१३१५७। भाज-भास-१३।२।१७७।’ इति क्तिप् ।
‘२६५५। राहोपः । ६।४।९१।’ इति वलोपः । ‘राज्यस्य सप्ताङ्गस्य धूर्यात्री ।
प्रकृतिरिति विगृह्य । ‘९४०। ऋक्-पूः-१।५।४।७४।’ इत्यकारप्रत्ययः । ‘८१२।
परवल्लिङ्ग-१२।४।२६।’ इति धूरिति स्त्रीलिङ्गम् । ततष्टाप् । कीदृशीं-वृद्धौ-
रसां वृद्धो ज्येष्ठः औरसः पुत्रो यस्याम् । उरसा निर्मित इति छन्दसो निर्मित
इत्यनुवृत्तौ ‘१६४६। उरसोऽण् च । ४।४।९४।’ इत्यण् । तर्हि सिद्धति रामे प्रवोढुं
कथमुत्सहेय । कनीयान् सन् । निवेत्यर्थः । ‘३१७७। शक-ष्टप-३।४।६५।’
इत्यादिना षहेः सहायुषपदे शुमुन् । गर्हायां लट्पि आरवोरित्यनुवृत्तौ
‘२८००। विभाषा कथमि लिङ् च । ३।३।१४३।’ इति लिङ् । सहस्रपूर्वस्य
आत्मनेपदित्वात् सीपुट् । ‘२२५७। इटोऽम् । ३।४।१०६।’ । ‘२२११। लिट्ः स-
लोपोऽनन्त्यस्य । ७।२।७९।’ अतो मा मां प्रयुक्थाः । मा वियोजय । ‘२२१९।
माटि लुङ् । ३।३।१७५।’ ‘२२८१। झलो झलि । ८।२।२६।’ इति सिचौ
लोपः । कुलकीर्तिलोपे । लोपयतीति लोपः । पचायन् । रघुवंतस्य वा कीर्तिः
तस्या लोप इति समासः । पूर्ववताचरितत्वात् । एवं च धर्म्यं धर्मादनपेतं
भरतोऽपि प्राह स्म उक्तवान् ॥

पुनश्चाह—

१३७—‘ऊर्जस्त्वंलं हस्ति-नुरङ्गमेतद्,

अमूनि रत्नानि च राज-भाञ्जि, ॥

राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्रस्

त्वयि स्थिते स्पामिति शान्तमेतद्.’ ॥ ५५ ॥

ऊर्जत्यादि—एतदस्तिनुरङ्गं सेनाद्वत्पादेकवद्भाषः । ऊर्जम्बलं बलवन् ।
ऊर्जनमूर्धं । संपदादित्वात् क्तिर । सा विद्यते यस्येति । ‘१९२१। ज्योत्स्ना-त-

७८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

मित्रा—१५२१११३। इत्यादिना चलत् । अमुगागमश्च । अमूनि च रत्नानि
राजभाञ्जि राजगृहाणि । एतच्च राजन्यकं क्षत्रियसमूहः । क्षितीन्द्रो राजा
अहं त्वयि स्थिते स्यामिति भवामीति शान्तमेतन्मूलीकमेतत् । स्यामिति
निमन्तणे नियोगकरणे लिट् ॥

१३८—इति निगदितवन्तं राघवस् तं जगाद—

‘प्रज भरत ! गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये, ॥

च्युत-निखिल-विशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः

सकल-भुवन-राज्यं कारया ऽस्मन्-मतेन.’ ॥ ५६ ॥

इतीत्यादि—इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवो रामो
जगाद उक्तवान् । किमित्याह—हे भरत मदीये पादुके उपानहौ गृहीत्वा
त्वं प्रज गच्छ । विधौ लोट् । अस्मदस्त्वदादित्वे ‘१३३६। त्वदादीनि च
११११७३।’ इति वृद्धसंज्ञायां तत्त्वेदमर्थे ‘१३३७। वृद्धाच्छः ११२११३।’
‘१३३३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च १७१२१८।’ इति मदादेशः । ततश्च पूज्यमानो
जनौघैर्जनसमूहैः । च्युतनिखिलविशङ्कः अपगताशेषविकल्पः । सकलभु-
वनराज्यं सर्वत्र भूमण्डले राज्यं कारय अनुष्ठापय । पादुके इति योज्यम् ।
अस्मन्मतेन अस्माकमभिप्रायेण । (अत्र मदादेशो न भवति अस्मदो बहुव-
चनान्तस्य विपक्षितत्वात् । तत्र द्वेकवचन इति वर्तते । ननु कथं मदीये
इत्यत्र मदादेशः बहुवचनान्तरादिति विरोधः पादुके रामस्यैव तद्व्यस्मन्म-
तेन इत्यत्रापि एकवचनम् । आवयो रामलक्ष्मणयोर्मतेनेति पट्टीसमासे न दोषः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-प्रवासो नाम तृतीयः

सर्गः पर्यवसितः ।

चतुर्थः सर्गः—

१३९—निवृत्ते भरते धी-मानत्रे रामस् तपो-वनम् ॥

प्रपेदे, पूजितस् तस्मिन् दण्डकाऽरण्यमीयिवान्. १॥

निवृत्त इत्यादि—धीमान् बुद्धिमान् स्थिते मयि कदाचिद्भरतः

१—मालिनी-चन्द्रः । तल्लक्षणे, (२६) श्लोकोक्तं टीकानं प्रेत्यम्. ।

पुनरेष्यतीत्येवं बुद्धिमान् रामः) अग्रेर्महर्षेणपोवनं प्रपेदे गतः । तस्मिंश्च तपोवने अर्घ्यपाषादिभिः पूजितः । दाण्डक्यो नाम मोक्षो भार्गवकन्याम-
हरत् । तच्छापात् पांसुचर्पेणाग्नान्तः सवन्धुराष्टविनाशो यस्मिन् स्थाने तत्पो-
पलक्षितम् अरण्यमभूत् । तद्दीपिवान् गतवान् । '३०९८। उपेयिवान्-
३।२।१०९।' इत्यत्र उपसर्गस्वात्प्रत्याक्तेवलादपीनः क्तुः ॥

१४०—अटाट्यमानो ऽरण्यानीं स-सीतः सह-लक्ष्मणः ॥

बलाद् बुभुक्षुणोऽक्षिप्य जह्रे भीमेन रक्षसा. ॥ २. ॥

अटाट्येत्यादि—महदरण्यमरण्यानी । '५०५। इन्द्र-वरुण-४।१।४९।' इत्यादिना हिमारण्ययोर्महत्त्वे टीपायुक्तौ । तां अटाट्यमानः अत्यर्थमटन् रामः । 'सूचि-सूत्रि' इत्यादिना यद् । ससीतः सहलक्ष्मणः '८४९। घोषसर्जनस्य । ५।३।८२।' इति विकल्पेन सभावः । बलाद् बलवत्तया जह्रे हतः गृहीत इत्यर्थः । कर्मणि लिट् । अक्षिप्य कथाप्य हन्ताभ्यां केनापि रक्षसा । संध्रव-
णशायात् तुम्बुरुनाम्ना गन्धर्वेण राक्षसीभूतेन विराधाख्येन बुभुक्षुणा भोक्तु-
मिच्छुना) भीमेन भयानकेन । भियः पुङ् इत्सीणादिक्युगभावपक्षे रूपम् ॥

१४१—अवाक्-शिरसमुत्त्पादं

कृतान्तेना ऽपि दुरन्दमम् ॥

भङ्क्त्वा भुजौ विराधा-

ऽऽख्यं तं तौ भुवि निचखनुः. ॥ ३. ॥

अवागित्यादि—तं विराधाख्यं राक्षसं । कृतान्तेनापि यमेनापि । दु-
र्वमं दुःखेन दम्यत इति खट् । तौ रामलक्ष्मणौ भुवि निचखनुर्निखातवन्तौ ।
कीदृशम् अवाक्शिरसं अघोमसकम् । अवाक्शिरो यस्येति । वृषं पादौ य-
स्येति वत्पादम् । भुजौ महत्तया मोटयित्वा । '३३३०। जान्त-नशां विभापा
। १।१।३२।' इत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥

१४२—आंहिपातां रघु-व्याघ्रौ शरभङ्गाऽऽश्रमं ततः ॥

अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैः पिणाम्. ॥ ४. ॥

आंहित्यादि—ततो विराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ शरभङ्गनाम्नो मुनेरा-
श्रमं आंहिपातां गतवन्तौ । आंहिर्मुहुरित्यर्थः । अध्यासितं आश्रयीकृतम् ।
श्रिया लक्ष्म्या । ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या । शरण्यं इयमित्यण् । '११५८।
शास्त्रोऽजाती । १।१।१०१।' इति निपातनात् टित्येपः । '४००। टिङ्गणम्-
। १।१।१५।' इत्यादिना टीप् । शरणे अवस्थाने साधु अनुकूलं शरण्यम् ।

८० भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-पाण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

‘१६५०। तत्र साधुः ।१।१।१८।’ इति यत् । शरणैपिणां शरणं ताजमेष्टुं
शीलं चेपाम् ॥

१४३—पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ॥

शरभङ्गः प्रदिश्याऽऽरात् सुतीक्ष्ण-मुनि-केतनम्. ५

पुर इत्यादि—शरभङ्गे रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने अग्नौ
जुहवाञ्चकार-कुष्ठित्यात्स्य । ‘२४९१। भी-ही-भृ-हुवां-३।१।३९।’ इति आम् ।
आमि इलुभावे द्विवचनम् । किं कृत्वेत्याह—प्रदिश्य कथयित्वा । किम्-भा-
रात् समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुनेः केतनं आश्रमम् । तत्र चांसमुपकल्पयेति ॥

तत्र किमग्रावस्थानमिति चेदाह—

१४४—‘यूयं समैष्यथेत्यस्मि-

न्नासिभमहि वयं वने, ॥

दृष्टाः स्य, स्वस्ति वो, यामः

स्य-पुण्य-विजितां गतिम्.’ ॥ ६ ॥

यूयमित्यादि—अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ । आहपूर्वं इण्
आगमने वर्तते । ‘७३। एत्येधत्यूदसु ।६।१।८९।’ इति वृद्धिः । इत्यस्मात्कार-
णात् । अस्मिन्वने वयमासिभमहि स्थिताः । आसेलुंछि रूपम् । ‘८१८। अ-
स्मदो द्वयोश्च ।१।१।५९।’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयत्वादेकत्वे बहुवचनम् ।
(अस्मदागमने किं नै फलमिति चेदाह—दृष्टाः स्य अधुना दृष्टा भवथ ।
अस्तेनैष्यमपुरुषबहुवचने ‘२४६९। अस्तेरलोपः ।६।१।१३।’ इत्यकारलोपः ।
स्वस्ति कल्याणम् । वः शुष्मभ्यम् । ‘५८३। नमः-स्वस्ति-५१।३।१६।’ इत्यादिना
चतुर्थी । ‘४०५। बहुवचनस्य वक्षसौ ।८।१।२१।’ स्वपुण्येन विजितां लब्धां
गतिं जन्म । यामः प्रजामः । रामरूपेण विष्णुरवतीर्णः सं दृष्ट्वा यास्याम
इत्यत्र वयं स्थिता इति, ॥

१४५—तस्मिन् कृशानुन्साद्भूते सुतीक्ष्ण-मुनि-सन्निधौ ॥

जवास पर्ण-शालायां अमन्ननिशर्माऽऽश्रमान्. ॥७॥

तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुन्साद्भूते कार्त्स्न्येनाग्नीभूते ।
‘२१२२। विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये ।५।१।५२।’ इति सातिः । रामः सुती-
क्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुट्यामुवास ऊपितवान् । तत्र
कृताधिवासस्य वृत्तिमाह—अमन्ननिशर्माऽऽश्रमान्, पर्णदन् सदा संपोवनानि
मुनीन् उपासितुम् ॥

१४६-वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्ण-संस्तरः ॥

शय्योत्थायं मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥८॥

वनेष्वित्यादि—वासतेयेषु वसतौ साधुषु । '१६५६। पध्यतिथि-
।१।१।१०४।' इत्यादिना दम् । निवसन् शयानः । संस्तीर्यत इति संस्तरः । '३२३२।
'कदोरप' । '३।३।५०।' पर्णानि संस्तरो यस्येति पर्णसंस्तरः । शय्योत्थायं शय्याया
उत्थाय । उत्पूर्वात्तिष्ठतेः । '३३७३। अपादाने परीप्सायां । '३।१।५२।' इति
णमुत् । शय्यते अस्यामिति शय्या । '३२७६। संशयां । '३।३।९९।' इत्या-
दिना वप । शय्या सुखावनादीन्यपि न कृत्वा । मृगाभ्यिष्यन् ताडयन् ।
'३४१२। ग्रहि-ज्या-६।१।१३६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । तत्रापि नारमार्थं
लुब्ध इत्याह-आतिथेयः अतिथौ साधुः । पूर्ववत् दम् । विचक्रमे विहरति
स्म । '२७१४। वेः पाद-विहरणे । '१।३।४१।' इति तद् ॥

१४७-ऋग्-यजुर्मधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ॥

बुभुजे देवमातृ-कृत्या शूल्यमुख्यं च होम-यान् ९

ऋग्यजुर्मध्यादि—ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । '९४५। अचतुर-
।५।१।७७।' इत्यादिना निपातितम् । '९३०। इन्द्राद्यु-य-प हाऽन्तात् समाहारे
।५।१।१०६।' इति टप् । ऋग्वेदं यजुर्वेदं च अधीयानान् पठतः । इजोऽधि-
पूर्वस्य छटि शानचि रूपम् । '६२७। न लोक-।२।३।६५।' इति पट्टीप्रतिषेधः ।
सामान्यांश्च सामसु साधून् द्विजात् । '१६५०। तत्र साधुः । '१।१।९८।' इति
यत् । '११५४। ये चाभावकर्मणोः । '६।१।१६८। इति प्रकृतिभावः । समर्चयन्
पूजयन् । शूल्यमुख्यं च मांसं बुभुजे भुक्तवान् । शूले वस्त्रायां च स्थाल्यां
संस्कृतम् । '१२१८। शूलोऽन्धत् । '१।२।१७।' । '२०३७। भुजोऽनयने
।१।३।६६।' इति तद् । किं कृत्या-देवमातृकृत्वा देवेभ्यो दत्त्वा । तदधीनं
कृत्वा । '२१२४। देये प्रा च । '५।१।५५।' इति चकारात् सातिश्च । होमयान्
होमो विद्यते यस्येति कृत्याभिकार्यं इत्यर्थः ॥

युग्मम् (२)—

१४८-यसानस् तन्त्रेक-निभे सर्वाङ्गीणे तरु-त्वचौ ॥

काण्डीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुन्नयान् ॥

यसान् इत्यादि—असौ रामो वनेष्वानभ्र भ्रान्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लो-

८२ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

केन सम्यग्धः । वंसानः परिदधानः । '१०९२। वसं आच्छादनो' इत्यस्मात् शान-
घ् । तत्त्वचौ चत्कले प्रत्यये । तन्त्रकः '१८७०। तन्त्रादधिरापहते । ५।२।३०।'
इति कन् । तन्निभे तत्तुल्ये । सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्यामुवंसौ । '१८०८।
तत्सर्व-। ५।२।३०।' इत्यादिना खः । काण्डीरः काण्डोऽस्यास्तीति । '१९१८।
काण्डाण्डादीरस्मीरचौ । ५।२।१११।' । खाङ्गिकः खङ्गोऽस्यास्तीति । '१९२२।
'अत इनिठनौ । ५।२।११५।' खाङ्गिक इति पाठान्तरम् । सत्र खङ्गः । '१६००
प्रहरणं । ४।४।५७।' इति ठक् । छाद्दीं सधनुः । तनुप्रधान् तनुं शरीरं प्रायत
इति तनुत्रम् । '२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः । १।२।११।' । संसर्गे मनुपे । पि-
नद्धकवच इत्यर्थः । स एवंविधो विप्रान् ब्राह्मणान् रक्षन् ॥

१४९—हित्वाऽऽशितङ्गवीनानि फलैर्येष्वशितम्भवम्, ॥
तेष्वंसौ दन्दशूकाऽरिर् वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥ ११

हित्वेत्यादि—आशितास्तृसा गावो येषु भवन्ति तृणप्रायत्वात् ।
'२०७९। अपदक्ष-। ५।४।७।' इत्यादिसूत्रेण खः पूर्वपदस्य च मान्तर्यं
निपात्यते । तान्यदण्यामि हित्वा येषु वनेषु फलैराशितम्भवमाशितस्य भवर्ग
तृप्तिर्वसतो '२०९२। आशिते भूयः-। १।२।४५।' इत्यादिना भावे खण्यतेष्वानभ्र ।
'५९७। अर्धे, ५९८। वर्धे इति गत्यर्थो धातुः । लिटि '२२४८। अंत आदेः
७।४।७०।' इति दीर्घे '२२८८। तस्माद्बुद्धिहलः ७।४।७१।' इति नुद् । दन्द-
शूकारिः । व्यालानां हन्ता । '२६३५। लुप-सद-। १।१।२४।' इत्यादिना दंशो-
र्यद् । तदन्तान् '३१४६। यज-जप-। ३।२।१६६।' इत्यादिना ऊकः ॥

१५०—व्रातीन-व्याल-दीप्राऽखः सुत्वनः परिपूजयन् ॥

पर्वद्वलान् महा-ब्रह्मराट नैकटिकाऽऽश्रमान् ॥ १२

व्रातीनेत्यादि—तेषु वनेषु भ्रमन् नैकटिकाश्रमानाट गतेवान् । अदे-
रम्यासस्य '२२४८। अत आदेः । ७।४।७०।' इति दीर्घस्वम् । प्रमत्स्यान्तिके
क्रोशमात्रं त्यक्त्वा यतयो-भिक्षवो ये निवसन्ति ते नैकटिकाः । '१६२४।
निकटे वसति । १।१।७३।' इति ठक् । तेषामाश्रमांस्तपोवनानि । कीदृशः ।
मातीनव्यालदीप्राखः । गानाजातीयाः अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जी-
यन्ति ते व्रातास्तेषां यत्कर्म तदपि व्रातं तेन जीवन्ति इति व्रातीनां ।
'१८२२। व्रातेन जीवति । ५।२।२१।' इति खञ् । तेषां व्याला हिंसाः उप-
घातकाः । तेषु दीप्राखः । ज्वलदायुधः । सप्तमीति । योगविभागात्सः । सु-
त्वनः सुतपतः परिपूजयन् । सोमपायिन इत्यर्थः । '३०९३। सुयजोर्द्विनि ९
। ३।२।१०३।' तुक् । '३५५। न संयोगात्-६।४।१३७।' इत्यलोपो न । पर्व-

८४ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

।२।१।१७।' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादव्ययीभाव एव । पुनः समास-
न्तरं न भवति । प्रातस्तमामिति । प्रातरित्यव्ययं प्रभातनाचि । प्रकर्षविवक्षायां
तरप् । तदन्तात् '२००४। किमेन्-।५।१।११।' इत्यादिना भाम् भक्तिप्रभाते ।
पतत्रिम्यः कुक्कुटादिभ्यः प्रथमं प्रबुद्ध उत्थितः । '६३९। पञ्चमी विभक्ते
।२।३।४२।' इति पञ्चमी । रविमादित्यं प्रणमन् यदा चरति तदा प्रियम्मा-
युक्तामगादिति पूर्वणं योज्यम् ॥

१५३—दृष्टो पर्ण-शालायां राक्षस्या ऽभीकया ऽथ सः, ॥

भार्योऽहं तमेवज्ञाय तस्ये सौमित्रये ऽसकौ. ॥ १५ ॥

दृष्टो इत्यादि—पर्णानां शालायां स्थितः स रामः राक्षस्या दृष्टो
दृष्टः । कीदृश्या । अभीकया कामुक्या । '१८७४। अनुकाऽभिका-५।२।७४।'
इत्यादिना निपातितः । दृष्टोः कर्मणि लिट् । अथ दर्शनान्तरं भार्योऽहं ऊह-
भार्यमूढा भार्या यस्येति । भाहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनि-
पातः । अवज्ञाय अनादृत्य । सद्भार्यत्वात् । असकौ राक्षसी पापासौ । कु-
स्तायां '२०२६। अभ्यय-सर्वनाम्नामकच् ।५।३।७१।' सौमित्रये लक्ष्मणाय ।
'५३२। श्लाघ-हुह ।१।४।३४।' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । तस्ये स्वाभिप्रायं मै-
थुनायाविष्कृतवती । '२६९०। प्रकाशन-स्थेयाख्ययोश्च ३।३।२३।' इति प्रका-
शने तत् ॥

कलापकम् (४)—

१५४—दधाना वलि-भं मध्यं कर्ण-जाह-विलोचना ॥

वाक्-त्वचेनाऽति-सर्वेण चन्द्र-लेखेव पक्ष्मौ ॥ १६ ॥

दधानेत्यादि—सा तं प्रार्थयाच्चक्र इति पश्चमार्त्तन सम्प्रत्ययः । की-
दृशी मध्यं स्तननयनयोरन्तरम् । वलिभं बलयोऽस्मिन् सन्तीति । '१९४५।
तुन्दि-वलि-वटेभः ।५।२।१३९।' दधाना धारयन्ती । कर्णजाहविलोचना । कर्ण-
जाहं कर्णमूलसमीपमित्यर्थः । '१८२५। तस्य पाकमूल-५।२।२४।' इत्यादिना
जाह्व । कर्णजाहवोर्विधान्ते विलोचने यस्या इति सप्तस्युपमानेत्यादिना उप-
पदलोपी यदुमीहिः । वाक्त्वचेन वाक् च त्वक् चेति प्राप्यद्वत्वादेकवद्भावः ।
'९३०। द्वन्द्वाशु-द-य-हाऽन्तात्-।५।४।१०६।' इति टच् । अतिसर्वेण अतिक्ता-
न्तेन सर्वम् । अत्यादय इति समासः । '६५५। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

१।२।४४।' इति सर्वशब्दस्योपमर्जनत्वेऽपि पूर्वनिपातो न भवति अपूर्वनिपात इति प्रतिपेद्यात् । चाकवचेन चाहमयेन माधुर्येण मार्दवेन चासाधारणेनो-पलक्षितेनेत्यर्थः । इत्यम्भूते तृतीया । चन्द्रलेखेव पक्ष्मौ तनुत्यात् । पक्षोऽ-प्राघमासः । तस्य मूले प्रतिपदि । '१८२६। पक्षातिः । १।२।२५।' ॥

१५५—सुपाद् द्विरद-नासोरुर् मृदु-पाणि-तलाऽङ्गुलिः
प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

सुपादित्यादि—शोभनी पादौ यस्याः भसौ सुपात् । '८७९। सह-या-सुपूर्वस्य । १।४।१४०।' इति पादान्तलोपः । '४५७। पादोऽन्यतरस्यां । १।४।१।८।' इति यदा ङीप् नास्ति तदेत्थं रूपम् । द्विरदनासोरुर्द्विरदनासे इव करि-पोतकराविव ऊरु यस्याः । उपमानपूर्वो बहुव्रीहिः । '५२४। ऊरुतरपदादौ-पम्ये । १।४।१।६९।' इति ऊरु । रघते अनेनेति रदः दन्तः । '३२९६। पुंसि संज्ञायां घः—।३।३।११८।' करणे । द्वौ रदौ यस्येति द्विरदः । मृदुपाणितला-हुलिः । तलल्ल अहुलिश्चेति द्वन्द्वः । तत्र ध्यस्तात्पाच्छरयोः अल्पापतरस्य पूर्वनिपातः । पाण्योस्तलाहुलि पाणितलाहुलि । मृदु पाणितलाहुलि यस्य । इति योग्यम् । प्रथिमानं गृधुतां दधानेन धारयता । घनेन उपचितेन जघने-नोपलक्षिता सा राक्षसी ॥

१५६—उन्नसं दधती वक्रं शुद्ध-दल् लोल-कुण्डलम् ॥

कुर्याणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सु-हसाऽऽनना १८

उन्नसमित्यादि—उच्यते अनेनेति घट्टम् । सर्वपातुभ्य भीणादिकः घृन् । तत्र वक्रशब्दो मुखैकदेशे वर्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयुज्यते । वक्रं मुखमुन्नसं दधती । '४२७। नाम्यस्ताच्छतुः । १।०।१।७८।' इति तुम् न भवति । उपगता नासिका यस्मिन्निति । अन्ननासिकायाः संज्ञायां नसे चेल-धिकृत्य '८५८। उपसर्गाच्च । १।४।१।१९।' इत्यप् । नासिका च नसादेशमाप-यते । शुद्धदल् शुद्धाः शुद्धा दन्ता यस्मिस्तच्छुद्धदल् । '८८३। अमान्तशुद्ध-। १।४।१।४५।' इत्यादिना ददादेशः । लोले चञ्चले कुण्डले यस्मिन् तत् लोल-कुण्डलम् । पश्यतो जनान् शंयून् विद्यमानसुखान् कुर्याणां वा सुखं तदस्या-स्तीति । '१९४१। कं-शं-भ्यां य-भ-युस्ति-तु-त-यसः । १।५।२।१३८।' इति युस् । तिरवारपदसंज्ञा । अनुस्वारः । अपश्यतो वा शंयून् कुर्याणा पश्यतां तु पी-डाकरी । स्रग्विणी मालावती । '१९२८। अस्माया—। १।५।२।१२१।' इत्यादिना विनिः । सुहसानना हसनं हसः । '३२३९। स्वन-हसोर्वा । ३।३।६२।' इत्यप् । शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥

८६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१५७—प्राप्य चञ्चूर्यमाणा ऽसौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ॥

अनुका प्रार्थयाञ्चके प्रिया-कर्तु प्रियंवदा. ॥ १९ ॥

प्राप्येत्यादि—प्राप्य ङीकित्वा । चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती । प्रा-
गिनो हन्तव्या इति । चरेः '२६३५। सुप-सद-। ३। १। २४।' इत्यादिना भाव-
गर्हायां यङ् । '२६३६। चर-फलोश्च । ७। ४। ८७।' इत्यभ्यासस्य नुष् ।
'२६३७। उपरस्यात्तः । ७। ४। ८८।' इत्युत्त्वम् । '१५४। हलि च । ८। २। ७७।' इति दीर्घत्वम् । पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती । '२६५७। सुप आ-
त्मनः कपच् । ३। १। ८।' अनुका अभिलाषुका । '१८७४। अनुका-। ५। २। ७४।' इत्यादिना निपातितः । रघूत्तमं लङ्मणं प्रार्थयाञ्चके प्रार्थितवती । प्रिया-
कर्तुमनुलोमयितुम् । पतिर्मे स्या इति । '२१३४। सुब्रप्रियादानुलोम्ये । ५। ४। ६३।' इति डाच् । प्रियंवदा प्रियवादिनी । '२९५३। प्रिय-वशे वदः खप् । ३। २। ३८।' ॥

तां प्रार्थयामाह—

१५८—'सौमित्रे! मामुपायंस्थाः कच्चामिच्छुर वशंवदाम् ॥

त्वद्-भोगीनां सहचरीम-शङ्कः पुरुषाऽऽयुपम्.' ॥ २० ॥

सौमित्रे इत्यादि—हे सौमित्रे इच्छुरेपणशीलः । '३१४९। विन्तु-
'रिच्छुः । ३। २। १६९।' इति निपातितः । अशङ्कः निर्विकल्पः सन् । किं मां
वक्ष्यिष्यतीति । मामुपायंस्थाः परिणय । '२७९०। आशंसायां भूतवच । ३। ३। १३२।' इति लुङ् । '२७२९। उपाद्यमः स्वीकरणे । १। ३। ५६।' इति
सङ् । '२७३०। विभाषोपयमने । १। २। १६।' इत्यकिट्त्वपक्षे रूपम् । कन्नाम् ।
'३१४७। नमि-कम्पि-। ३। २। १६७।' इत्यादिना रः । वशंवदाम् । अहं ते
वक्ष्येति वदन्तीम् । त्वङ्गोगीनां त्वच्छरीराय हिताम् । अवैधव्यादिलक्षण-
योगात् । '१६७०। आत्मन्विभजन-। ५। १। ९।' इत्यादिना खः । सहचरीं
सहगामिनीम् '२९३१। मिह्ना-सेना-दायेषु च । ३। २। १७।' इति चकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टप्रत्ययः । कियन्तं कालम्— पुरुषायुषं पुरुषस्यायु-
र्मावत् । '९४५। अचतुर-। ५। ४। ७७।' इत्यादौ निपातितः । '६९३।
अत्यन्तसंयोगे च । २। १। २९।' इति द्वितीया । चरणक्रियायाः कृत्स्नसंयोगात् ।
यथा मासमुपित इति ॥

१५९—तामुवाच स—'गौष्ठीने वने स्त्री-पुंस-भीषणे ॥

अ-सूर्य-पश्य-रूपा त्वं किम-भीरुरार्यसे. ॥ २१ ॥

तामित्यादि—राक्षसो लक्ष्मण उवाच । उक्तवान् । किमित्याह—गौ-
ष्टीने वने-गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन्वने । इदानीं नामापि न ज्ञायते । '१८१९।
गोष्टात् खञ् भूतपूर्वं । ५।२।१७।' इति खञ् । स्त्रीपुंसमीपणे । स्त्री च पुमां-
श्चेति स्त्रीपुंसौ । '९४५। अचतुर-१।५।४।७७।' इत्यादौ निपातितौ । तयोर्भी-
षण इति पट्टीसमासः । विभेतेर्णिचि हेतुभये पुङ् । तदन्तात् '२८४१। कृत्य-
ल्युटो बहुलम् । ३।३।१३।' इति कर्तरि ल्युट् । तस्मिन्भीरुः सती किमित्यारयसे
अत्यर्थमटसि । अतः 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना यद् । '२६३३। यङि च
। ७।४।३०।' इति गुणः । '२४४६। नन्दाः । ६।१।३।' इति प्रतिपेक्षस्य प्रतिपेक्षो
यकारपरस्य न द्वित्वनिषेध इति रणे द्विरुच्यते । मयशीला भीरुः । '३१५४
भियः कुङ्कुनौ । ३।२।१७४।' क्रियाशब्दत्वात् '५२१। ऊङुतः । ४।१।६६।' इति ऊङ् न भवति । अमनुष्यत्वाच्च । तथाहि लक्ष्मणेनामानुषीयमिति
ज्ञाता । तथाच भङ्ग-याः दर्शयन्नाह—असूर्यम्पश्यरूपा । अतिगोपनीयतया ।
सूर्यमप्यनिपिदुर्दर्शनं न पश्यतीति । '२९५३। अ-सूर्य-ललाटयोः-। ३।२।३६।' इत्यादिना खञ् । '२३६०। पा-प्रा-। ७।३।७८।' इत्यादिना पश्यादेशः । अ-
सूर्यम्पश्यं रूपं यस्या इति समासः । सा न पश्यतीति क्वमपि न पश्य-
तीत्युक्तम् ॥

१६०—मानुषानभिलप्यन्ती रोचिष्णुर् दिव्य-धर्मिणी ॥

त्वमप्सरायमाणेह स्वन्तत्रा कथमश्नसि ॥ २२ ॥

मानुषानित्यादि—मत्तोत्पत्त्यानि मानुषाः । '११८५। धनोजातावन्यर्ता
पुङ् च । ४।१।१६१।' सामभिलप्यन्ती कामयन्ती रन्तुमिच्छन्ती । '२३२१।
वा भाश-। ३।१।७०।' इत्यादिना इयञ् । रोचिष्णुः । रोचनस्वभावा । '३११६।
अलङ्कृन्-। ३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुच् । अत एव दिव्यधर्मिणी । दिवि
भवा दिव्याः देवाः । राक्षसा अपि देवयोनित्वात् । तेषां धर्मः स्वभावः
सोऽस्या अस्तीति । '१९३८। धर्म-शील-। ५।२।१३२।' इत्यादिनेति । अप्स-
रायमाणा । अप्सरा इवाचरन्ती । राक्षसमात्रं गोमुमिति भावः । 'उपमाना-
दाचारे' इत्यधिकारे '२६६५। कर्तुः क्यङ् स-ल्येषश्च । ३।१।११।' 'ओजसोऽ-
प्सरसो नित्यम्' इति वचनात् । इह वने स्वतन्त्रा कथमश्नसि अमसि । स्व
आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः । अपराधीनत्वात् । अनयोक्तया राक्षसीत्वं दर्शयति ॥

१६१—उग्रं पश्याऽऽकुले ऽरण्ये शालीनन्त-विवर्जिता ॥

कामुक-प्रार्थना-पट्टी पतिवली कथं न वा ॥ २३ ॥

उग्रमित्यादि—उग्रम्पश्यन्तीत्युग्रम्पश्याः । पापाशयत्वात् । शयरादयः ।

८८ भट्टि-कान्ये—प्रथमे प्रकीर्णकाण्डे लक्षण-ह्ये चतुर्थो धर्मः,

‘२९५२। उपस्पदय-१३।२।३०।’ इत्यादिना खग्र निपात्यते । तैराकुले व्याप्ते
अरण्ये । पतिवधो जीवत्पतिः कथं केन प्रकारेण न वा नैवं भवसीत्यर्थः ।
‘४८९। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् १४।१।३२।’ इत्यस्य पतिर्विद्यते अस्या इति मनुष्य
सिद्धः । जीवत्पत्यां मनुष्यो यत्वं निपात्यते । नुक् सूत्रेणैव विधीयते । षीप्-
प्रत्ययस्तूगित्वादेव सिद्धः । शालीनत्वविवर्जिता । अष्टतया वर्जिता । शा-
लाप्रवेशमर्हतीति ‘१८२१। शालीन-कौपीने-१५।२।२०।’ इति खग्र निपात्यते ।
अष्टष्टेऽभिधेये प्रवेशाशब्दस्य लोपः । तस्य भावः शालीनत्वम् । कामुकः ।
कामशीलः । ‘२१३४। रूप-पत-१३।२।१५४।’ इत्यादिना ढकञ् । तस्य प्रार्थ-
नायां पट्टी चतुरा । ‘५०२। चोतो गुणवचनात् १४।१।४४।’ इति ङोष् ॥

१६२—राघवं पर्ण-शालायामिच्छा ऽनुरहसं पतिम्, ॥

यः स्वामी मम कान्ता-वानौपकर्णिक-लोचनः, २४

राघवमित्यादि—रामं पर्णशालायामवस्थितं पतिमिच्छ । अनुरहसं
विवेकप्राप्तमनुगतो रह इति विगृह्य ‘९४९। अन्ववत्साराग्रहसः १५।४।८१।’
इत्यच् । यो राघवो ममापि स्वामी प्रभुः । ‘१९३२। स्वामिन्निश्चये १५।२।१२६।’
इति निपातितम् । कान्तायान् सभायः । प्रवृत्तसम्भोगोऽसौ माहमिति व-
र्णयति । तमेव रूपशौर्याभ्यां वर्णयन्माह—औपकर्णिकलोचनः । कर्णयोः स-
मीपमुपकर्णम् । समीपार्थे अव्ययीभावः । तस्य प्रायभव इति । ‘१४१५।
उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् १४।३।४०।’ शेषमपि शब्दद्वयं प्रयोक्ष्यते । औपक-
र्णिके लोचने यस्य कर्णान्तायतलोचन इत्यर्थः ॥

१६३—वपुश् चान्दनिकं यस्य, कार्णवेष्टकिकं मुखम्, ॥

संग्रामे सर्व-कर्मीणौ पाणी यस्यौपजानुकौ, ॥२५॥

वपुर्दित्यादि—यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन सम्पद्यते
प्राप्तशोभं भवति । मुखं च कार्णवेष्टकिकम् । कर्णवेष्टकाम्यां कर्णालङ्काराभ्यां
कार्णवेष्टकिकम् । तत्रोभयत्र ‘१७६३। सम्पादिनि १५।१।९९।’ इति ठक् ।
पाणी हस्तौ संग्रामे युद्धे सर्वकर्मीणौ धनुःसङ्गादिन्यापारकर्माणि व्यामुतः ।
‘१८०८। तत्सर्वादे-१५।२।७।’ इति सः । औपजानुकौ । आजानुकौ । आ-
जानुलम्बावित्यर्थः । अत्र ठक् । ‘१२२१। इसुसुकान्तात्कः १७।३।५१।’ ॥

१६४—बद्धो दुर्बल-रक्षाऽर्थमसिर् येनोपनीविकः, ॥

यश् चापमाश्मन-प्रख्यं सेपुं धत्ते ऽन्य-दुर्बलम्, २६

बद्ध इत्यादि—येन अस्ति खड्गः औपनीविकः । नीवीसमीपे प्रायेण

भवतीति । 'स हि नीवीं प्राप्य वर्तमानः पार्श्वयोश्चोर्ध्वं निबद्धः । किमर्थ-
दुर्वलरक्षार्थं दुर्वलरक्षार्थं हृदमित्यस्मिन्नर्थे चतुर्थी । तदर्थेत्यादिना सः । त-
त्रार्थेन निवृत्तमासः सर्वलिङ्गता च । यश्चापं धनुर्धत्ते धारयति । आश्रम-
प्रत्ययम् । अश्रमनो विकार इत्यण् । '११५५ अन् । ६।१।१६७' इति प्रकृति-
भावे प्राप्ते आश्रमनो विकार उपसङ्गुधानमिति टिलोपः पाक्षिकः । विभा-
पर्जोरित्यतो मण्डकमुखा विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्विकारे वाच्ये । अन्यप्राश्रम-
एव भवति । आश्रमनेन प्रख्या सादृश्यमस्य तदाश्रमप्रत्ययमुपलब्धमिति ।
मेपुं सशरम् । अन्यदुर्वहं दुःखेनोद्धत इति खल्व् । रामादन्वेन दुर्वहमित्यर्थः ॥

१६५—जेता यज्ञ-दुहां संख्ये धर्म-सन्तान-सूर धने ॥

प्राप्य दार-गवानां यं मुनीनाम-भयं सदा.' ॥२७॥

जेतेत्यादि—पञ्चाय दुष्मन्तीनि यज्ञदुहो राक्षसाः । '१९७५। सरसु-
द्विप-१।१।१६१' इत्यादिना क्तिप् । तेषां संग्रामे जेता । वृजन्तोऽयम् ।
ततश्च कृष्णयोगे क्रमंणि पृष्टी । धर्मसन्तानसूः पूर्ववत् क्तिप् । धर्मरत इ-
त्यर्थः । धने वर्तमानानां मुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः । तेषां भार्याग्नि-
परिग्रहात् पानि दारगवानि । दाराश्च गावश्चेति दारगवानि '१४५। अचतुर-
५।४।७७' इत्यादिना निप् । जेतानि । दारयन्तीति दाराः । 'दारजारी कर्तारि
णिलुक्च' इति धम् । तेषां च येनाभयं सदा दत्तमिति योज्यम् । येषामेव
प्राप्तिक्रिया तेषामेवाभयमिति समानकर्तृकत्वम् ॥

१६६—ततो याग्यमानाऽसौ राम-शालां न्यविक्षत, ॥

'मामुपा^{शरी} रामे'ति वदन्ती साऽऽदरं वचः. २८

तत इत्यादि—ततो लक्ष्मणवचनान्तरमग्रे राक्षसी वापुस्त्वमाना रामं
पृष्वाना । '१२३५। वा धृनुं यरणे ।' इति देवादिङः आश्रमनेपदी । रामशालां
रामस्य पर्णकुटीरं न्यविक्षत प्रविष्टा । विष्टेः '२३३६। शल इगुपधादनिटः
मसः । ३।१।४५।' । '२६८३। नेविशः । १।१।१७।' इति तट् । मामुपायं
रामेति हे-राम अहं प्रार्थये मयान् मामुपायं परिणयत्यिति वाक्यभेदेन
योज्यम् । '२७९०। आशंसायां भूतयच । १।३।१३२।' इति लुट् । '२७२९।
उपायमः स्वरणे । १।१।५६।' इति तट् । '२७३०। विभापोपयमने
१।२।१६।' । इत्यकिरणपक्षे रूपम् । इत्येवं वचः सादरं वदन्ती ॥

१६७—'अन्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान्, स पुष्यतिन्तरां तव ॥

पतिरित्यब्रवीद् रामस्—'तमेव व्रज, मा मुचः.' ॥२९॥

१७०—‘अहं शूर्पणखा नाम्ना
नूनं नाऽज्ञायिषि त्वया, ॥
दण्डो ऽयं क्षेत्रियो येन
मर्यपातीति सा ऽब्रवीत्. ॥ ३२ ॥

अहमित्यादि—सा राक्षसीत्यब्रवीत् । अहं शूर्पणखेति नाम्ना नूनमवश्यं
एषा नाज्ञायिषि न ज्ञातास्मि । ज्ञा इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । ‘२७५७। स्य-सि-
१।४।१२।’ इत्यादिना अजन्तत्वात् चिण्वदिद् । ‘२७६१। आतो युङ् । ७।१।३१।’
इति युङ् । ‘५१०। स्वाहाच्च । ४।१।५४।’ इति ङीप् प्राप्ते ‘५१४। नल्लमु-
त्वात् संज्ञायां । ४।१।५८।’ इति प्रतिषेधः । ‘८५७। पूर्वपदात्संज्ञायां-। ८।४।३।’
इति णवम् । अज्ञाने कारणमाह—येनायं दण्डो नासाष्टेद्वलक्षणो मर्यपाति
पातितः । पातेः कर्मणि लुङ् । चिणादेशः ‘२२८२। अत उपधायाः । ७।२
११३१।’ इति वृद्धिः । ‘२३२९। चिणो लुङ् । १।४।१०४।’ । क्षेत्रियः परक्षेत्रे
चिकित्स्यः परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे यदि शक्यश्चिकित्सितुं सदा नासिकायाः
सम्भवात् । ‘१८९२। क्षेत्रियश्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५।२।९२।’ इति निपातनम् ॥

१७१—पर्यशाप्सीद् दिविष्ठा ऽसौ संदर्श्य भयन्दं वपुः ॥
अपिस्फवच्च बन्धूनां निनङ्क्षुर विक्रमं मुहुः. ३३

पर्यशाप्सीदित्यादि—असौ राक्षसी पर्यशाप्सीत् आक्रुष्टवती । शपे-
रनिटः सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । शप उपालम्भन इति सङ् न भवति ।
उपालम्भनं हि वार्धं शरीरस्पर्शनम् । दिविष्ठा नमसि वर्तमाना । ‘९७२।
तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४।’ इति सप्तम्या अलुङ् । ‘२९१८। अम्याम्ब-
। ८।३।९७।’ इति पठम् । भयन्दं रीदं वपुः शरीरं संदर्श्य दर्शयित्वा । बन्धूनां
विक्रमं शौर्यं मुहुः पुनः पुनः । अपिस्फवत् स्फीतीचकार । ‘२५७०। अति-
श्री-। ७।३।३६।’ इत्यादिना णावित्यनुवृत्तौ ‘२५९७। स्फायो वः । ७।३।४१।’ इति
वकारः । स्फायतेऽष्टि गिलोपः । ह्रस्वद्विर्वचनादि । अम्यासस्य त्रयः शेषः ।
घर्षमित्यर्थं च सन्वद्भावे । निनङ्क्षुः नष्टुमिच्छुरित्यर्थः । नशोः सनि ‘२५१७।
मस्तिन-नशोर्गलि ७।१।६०।’ इति जुम् ॥

१७२—खरदूषणयोर् भ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ॥
विजिग्राहयिषू रामं दण्डकाऽरण्य-वासिनोः. ३४

खरेत्यादि—खरदूषणयोर्भ्रात्रोर्दण्डकारण्यवासिनोः पुरः अग्रतः पर्य-
देविष्ट परिदेवनं कृतवतीति । ‘५३४। देई देवने ।’ इत्यस्याग्रतेपदिनः सेटो

९२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

लुङि रूपम् । परिदेवने कारणमाह—विजिग्राहविषुः रामं विग्राहयितुं
योधयितुमिच्छुः । ग्रहेर्ण्यन्तस्य सन्नन्तस्य रूपम् । '१७३। रो रि । ८। ३। १४।'
इति रेफलोपः । '१७४। दू-लोपे—। ६। ३। १११।' इति दीर्घत्वम् ॥

किं पर्यदेविष्ट इत्याह—

१७३—'कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ॥

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ, पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५

कृते इत्यादि—भरतस्य कृते कार्दनिमित्तं राज्ये अभियेक्ष्यमिति ।
सुभगा केकयी तस्या अपत्यं सौभागिनेयः । '११२३। स्त्रीभ्यो षक्
। ४। १। १२०।' कस्याप्यादीनामिन्द्र । तत्र सुभगा दुर्भगा चेति पश्यते ।
'११३३। हज्जग-। ७। ३। १९।' इत्युभयपदवृद्धिः । पित्रा यौ विवासितौ
निष्कासितौ । दौर्भागिनेयौ कौसल्या सुमित्रा च दुर्भगे तयोरपत्ये रामल-
क्ष्मणौ तयोश्चेष्टितं भासाच्छेदनं पश्यतम् । विधौ प्रार्थनायां वा लोट् ।
यस्यस्य ॥

१७४—मम रावण-नाथाया

भगिन्या युवयोः पुनः ॥

अयं तापसकाद् ध्वंसः,

क्षमध्वं, यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

ममेत्यादि—रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः मम विशेषणम् । युवयोर्भगिन्या-
अयं तापसकात् कुतापसात् । कुत्सायां कन् । ध्वंसी नासिकाविनाशः ।
यदि वः पुष्पाकं गुरुणां क्षमं युक्तम् क्षम्यमित्यर्थात् । पुष्पादि गुरावेकेषा-
मिति बहुवचनं तयोर्ज्येष्ठत्वात् । तर्हि क्षमध्वं अपेक्षध्वम् । रावण पुनः शा-
सतीति भावः ॥

पुनरप्येजयितुमाह—

१७५—अ-संस्कृत्रिम-संव्यानावनुष्ठिम-फलादिनौ ॥

अ-भृत्रिम-परीवारौ पर्यभूतां तथापि माम् ॥ ३७

असमित्यादि—संस्कारेण चापेन भरणेन च निर्धृत्तं संस्कृत्रिमम् ।
अप्यिमं भृत्रिमं च । '२२६६। द्वितः तितः । ३। ३। ८८।' क्तेर्मम् नित्यम् ।
'२५५०। संपुर्णपेभ्यः । ६। १। १३०।' इति सुट् । सम्पूर्वस्य कश्चिद्भूषणे-
ऽपीष्यते । संस्कृत्रिमं न विद्यते येषामिति नमसमासः । असंस्कृत्रिमाणि

संभ्यानानि परिधानानि उत्तरीयाणि ययोः । वल्कलवाससावित्यर्थः । अनु-
प्लिमाणि फलानि अशनमाहारो ययोः । तौ वन्यफलाहारौ न शालिमो-
जना । परित्रियतेऽनेनेति घञ् । '१०४४। उपमर्गस्य घञि । ६।३।१२२।' इति दीर्घः । मृगाणाममनुप्यत्वात् । अभृशिमः परीवारोऽनुजीविलोको
ययोस्तौ । मृगपरीवारौ । तथापि मां पर्यभूतां परिभूतवन्तौ । लुङि रूपम् ॥

१७६—'श्वःश्रेयसमवाप्तासि' आतृभ्यां प्रत्यभाणि सा—॥

'प्राणिवस् तव मानाऽर्थ, व्रजाऽऽश्वसिहि, मा रुदः.

श्वःश्रेयसमित्यादि—श्वःशब्दः प्रशंसामाह । शोभनं श्रेय इति
वाक्ये '९४८। श्वसोषसीयः श्रेयसः । ५।४।८०।' इत्यप् । मयूरव्यंसकादित्वात्
सः । श्वः श्रेयसं कल्याणमवाप्तासि प्राप्स्यसि । भविष्यदनघतने लुङ् । मा-
रयावस्त्वापित्युक्तं भवति साभ्यां आतृभ्यां प्रत्यभाणि प्रतिभणिता सा । क-
र्मणि लुङ् । प्राणिवस्तव मानार्थम् । तव मानखण्डनं मा भूदिति जीवावः ।
'११४३। श्वसं प्राणने, ११४४। अने च' । '२४७४। रुदादिभ्यः सार्वधातुके
। ७।२।७६।' इति इङ् । '२४७८। 'अनितेः । ८।४।१९।' इति णवम् । तस्माद्
प्रज । ययास्थानं गच्छ । आश्वसिहि । उद्वेगं त्यज । विधौ प्रार्थनायां वा
लोट् । मा रुदः । '२२१९। माठि लुङ् । ३।३।१७५।' । '२२३९। इति लो वा
। ३।१।५७।' इत्यङ् यदा नास्ति तदा मा रोदीरिति ॥

१७७—जक्षिमोऽनुपराधेऽपि ।

नरान् नक्तं-दिवं वयम्, ॥

कुतस्-त्यं भीरु ! यत् तेभ्यो

दुह्यद्भ्योऽपि क्षमामहे.' ॥ ३९ ॥

जक्षिम इत्यादि—वयं अनुपराधेऽपि । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् ।
'९४५। अघतुर—५।४।७७।' इति निपातितम् । नरान् जक्षिमो भक्षयामः ।
'११४५। जक्ष भक्ष-हसनयोः ।' इति भक्षार्थस्य '२४७४। रुदादिभ्यः—
। ७।२।७६।' इतीदं । '८१८। अस्मदो द्वयोश्च । १।२।५९।' इति द्वित्वे वयमिति
बहुवचनम् । यत् पवं हे भीरु ! संवृद्धौ गुणो न भवति 'संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्यः' इति । कुतस्त्यम् कुत एतदागतम् । '१३२४। अभ्ययात् त्यप्
। ४।२।१०४।' अमहेकतसितेभ्य इति त्यप् । तेभ्यो नरेभ्यो दुह्यद्भ्योऽपि द्रोहं
कुर्यान्मेभ्योऽपि क्षमामहे । नैवेत्यर्थः । '५७५। कृष्-दृष्ट—१।१।३७।' इति
सम्प्रदानत्वम् । क्षमामहेत्यमानो नत्रर्थस्तत्सास्यार्थत्वात् क्षमप्वं यदि वः
क्षममित्यस्य प्रतिवचनम् ॥

१७८—तौ चतुर्दश-साहस्र-

बलौ निर्ययतुस् ततः ॥

पारश्वधिक-धानुष्क-

शाक्तिक-प्रासिकाऽन्वितौ. ॥ ४० ॥

ताचित्यादि—ततो निगदनादुत्तरकालं निर्ययतुर्निर्गतवन्तौ । चतुर्दश-
सहस्राणि परिमाणं यस्य बलस्य । तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये '१६९२'
शतमानविंशतिकसहस्रवत्तनादण् । १५।१।२७। प्राग्वतेः । '१७५२। सहस्रायाः
संवत्सरे । ७।३।१५।' इत्युत्तरपदवृद्धिः । चतुर्दशसाहस्रं बलं ययोः तौ ।
तथा पारश्वधिकधानुष्कयाष्टिकप्रासिकान्वितौ । परश्वधः प्रहरणमेवामिति
'१६०८। परश्वधात् डच् । ४।४।५८।' । तथा धनुः प्रहरणमेवामिति । यष्टिः प्रहर-
णमेवामिति '१६०९। शक्ति-यष्टयोरीकच् । ४।४।५९।' प्रासः कुन्तः प्रहरणमि-
त्यौत्सर्गिकपृक् । तत्त धनुपपृक् । '१२२१। इसुसुक्तान्ताकः । ७।३।५१।'
ततः सेनाद्वयव्यक्तैकवज्रावः सेनाम्बितावनुगतौ ॥

१७९—अथ सम्पततो भीमान् विशिखै राम-लक्ष्मणौ ॥

बहु-मूर्द्धा द्वि-मूर्द्धाश्च त्रि-मूर्द्धाश्च चाऽहतां मृधे.

अथेत्यादि—अथेतस्मिन् प्रस्तावे रामलक्ष्मणौ मृधे सम्प्रामे विशिखैः
शरैरहतां हतवन्तौ । हन्तिः परस्मैपदी सस्माहङि ससस्ताम् । तस्य शिखे
'२४२८। अनुदात्त-। १।४।३७।' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । कान्-राक्ष-
सान् । विशेषणोपादानात् विशेष्यप्रतिपत्तिः । प्रकृतत्वाद्वा । सम्पततोऽभि-
पततः । बहुमूर्द्धा बहुशिरसः । तथा द्विमूर्द्धास्त्रिमूर्द्धाश्च । '८५४। द्वि-त्रि-भ्यां
॥ मूर्ध्निः । ५।४।११५।' इति समासान्तः यः । अत एव भीमान् भयानकान् ।
त्रिमूर्द्धाश्चेत्यत्र '१४०। नञ्छभ्यप्रज्ञान् । ८।३।७।' इति रुः । पूर्वस्य त्वनुनासिकः ।
'१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४।' श्रुत्वम् ॥

१८०—तैर् वृक्ण-रुग्ण-संभुग्न-क्षुण्ण-भिन्न-विपन्न-कैः ॥

निमग्नोद्विग्न-संह्रीणैः पत्रे दीनैश्च मेदिनी. ४२

तैरित्यादि—तैः राक्षसैर्मेदिनी पत्रे पूरिता । '११३५। प्रा पूरणे ।' इत्य-
स्मात्कर्मणि ङिङ् । वृक्णैः छिन्नैः । रुग्णैः मग्नहस्तपादैः । संभुग्नैः वकी-
कृतदेहैः । क्षुण्णैः सम्पिष्टशरीरैः । भिन्नैः विदारितैः । विपन्नकैः नष्टैः ।
'२०३१। अनुकम्पायां कन् । ५।३।७६।' निमग्नैः परिभूतैः । उद्विग्नभूतैः ।
संह्रीणैर्लज्जितैः । वयमपीदृशीं वशां प्राप्ता इति । दीनैः हा मातः हा

आनरिलेखं भाषमाणैः । तत्र वृद्धि-रुजि-भुजि-मभूजि-विजि-भ्यो निष्ठायां
'२०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति नखम् । '३७८। षोः कुः । ८। २। ३०।' इति कुः । धुदि-भिदि-पदि-भ्यो '३०१६। इ-दाम्यां-८। २। ४२।' इति दस्य च नः । संह्रीण इति '३०३८। नुद-विद-८। २। ५६।' इत्यादिना । '१२०९। दी-दृ क्षये ।' इत्यस्य स्यादय ओदितः इति '३०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति नखम् ।

१८१-केचिद् वेपथुमासेदुर्न्ये दवधुमुत्तमम्, ॥

स-रक्तं वमथुं केचिद्, आजथुं न च केचन. ४३

केचिदित्यादि—तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पम् । '३९३। दु-वेर्दु कम्पने ।' आसेदुः प्राप्ताः । अन्ये दवधुमुपतापमुत्तमं महान्तम् । '१३३६। दु-दु उपतापे ।' केचिदमथुं छर्दं सरक्तं सशोणितम् । '९०६। दु-वर्मे वदिरणे ।' आजथुं शोमां नैव केचन न केचिदपि '८०८। दु-भ्रातृ दीप्ती ।' सर्वत्र '३२६७। द्वितो ऽधुष । ३। ३। ८९।' ॥

१८२-मृगयुर्मिव मृगो ऽथ दक्षिणेर्मा,

दिशर्मिव दाहवर्ती मराबुदन्यन्, ॥

रघु-तनयमुपाययी त्रि-मूर्धो,

विपभृदिवोम्र-मुखं पतत्रि-राजम्. ॥ ४४ ॥

मृगयुमित्यादि—अथैतस्मिन् राक्षसविष्वंसनप्रस्तावे त्रिमूर्धः त्रिशिरा नाम राक्षसः रघुतनयमुपाययी उपागतः । मृगयुमिव लुब्धकमिव । मृगान् यातीति मृगयुः । मृगस्यादयश्चेत्स्त्रीणादिकङ्कप्रत्ययान्तः । दक्षिणेर्मा दक्षिणे ईर्मे वर्णं यस्येति । '८३५। दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५। ४। १२६।' इत्यनिष् । यथा मृगो लुब्धकप्रणितदक्षिणाङ्गः तमेव मरणायोपयाति । दिशमिव दाहवर्ती यथा दिशं दायामित्युतां मरी जिर्जले देशे मृग उदस्यन् उदकपानाभिलाष उपयाति । उदकमिच्छति '२६५७। सुप आरमनः-१। ३। १। ८।' इति क्यप् । उदकस्योदन् भावः । '२६६३। वननायो-१। ७। ३। ३१।' इत्यादिना निपातितः । तदन्ताल्लद भग्नप्रत्ययः । विपभृदिव यथा विपधरः सर्प उग्र-मुखं भीषणमुखं पतत्रिराजं गरुडमुपयाति तद्वच्चमिति । '७८८। राजाऽहः सखिम्यष्ट । ५। ४। ९१।' ॥

१—सर्गान्तरत्वाद वृत्त-भेदः । तदर्धसममार्ता 'पुष्पिताम्रा' नाम । तद-क्षणम्—अ-युजि न-युग-रेफ-तो यकारो, युजि च न-जी ज-र-गाश् च पुष्पि-ताऽम्रा ॥ इति वृत्त-रत्नाकरे मठ-केदारः ।

१८३-शित-विशिख-निकृत्त-कृत्स्न-वक्रः

क्षिति-भृदिव क्षिति-कम्प-कीर्ण-शृङ्गः ॥

भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्

अखिल-कुल-क्षय-पूर्व-लिङ्ग-तुल्यः ॥ ४५ ॥

शितेत्यादि—त्रिमूर्धो राक्षसानां भयमुपनिदधे उपनिहितवान् । कीदृशः शितविशिखैस्तीक्ष्णविशिखैः निकृत्तानि छिन्नानि कृत्स्नानि सर्वाणि वक्राणि मुखानि यस्य सः । क्षितिभृदिव मूपर इव । कीदृशः क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितेभूमेः कम्पेन कीर्णानि क्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य क्षितिभृतः । अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य क्षये विनाशे यत् पूर्व लिङ्गं तेन तुल्यः असावज्य-खिलराक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यवा व्याख्यया समलङ्कृते श्री-भट्टिकाव्ये-

प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-प्रवासो नाम चतुर्थः

सर्गः पञ्चमस्ततः ।

पञ्चमः सर्गः—

१८४-निराकरिष्णू वर्तिष्णू वर्धिष्णू परितो रणम् ॥

उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खर-दूपणौ ॥ १ ॥

निरेत्यादि—खरदूपणौ रणं परितः समन्तात् । 'अभित' इत्यादिना द्वि-
तीया । चेरतुः भ्रान्तौ । निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ । वर्तिष्णू अभि-
मुखं वर्तनशीलौ न पलायनशीलौ । वर्धिष्णू मायया महाप्राणोद्भावनशीलौ ।
उत्पतिष्णू नभ उत्पतनशीलौ । सहिष्णू शस्त्रप्रहारसहनशीलौ । सर्वत्र
'३११६। अलंकृत्-१३।२।१३६।' इत्यादिना दृष्युच् ॥

१८५-तौ खड्ग-मुसल-प्रास-चक्र-चाण-गदा-करौ ॥

अकार्षामायुध-च्छायं रजः-सन्तमसे रणे ॥ २ ॥

ताचित्यादि—रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे । सङ्गतं तमः सन्तमसम् ।
'१४७। अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥५।४।७९।' इत्यच् । रजसा सन्तमसं अस्मिन्
इति रजःसन्तमसं तस्मिन् रजसा कृतान्धकारे तौ खरदूपणौ आयुधच्छाय-

मायुधबाहुल्यमकार्षाम् कृतवन्तौ । आयुधानां छायेति '८२५। छाया-बाहुल्ये । १।१।२२।' इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । खट्वादीनां बाणान्तानां द्वन्द्वैकवद्भावं कृत्वा पञ्चासेन सहिता गदेति शाकपार्थिवादित्वात् सः । अन्यथा समुदा-
यस्य '९१०। जातिरप्राणिनाम् । २।१।६।' इत्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात् ।
बाणगदमिति । सङ्गमुत्पलप्रासचक्रबाणगदाः करे येषामिति समासे प्रहर-
णार्थेभ्य इत्यादिना करशब्दस्य परनिपातः ॥

१८६—अथ तीक्ष्णाऽऽयसैर् बाणैरधि-मर्म रघूत्तमौ ॥

व्याधं व्याधम-मूढौ तौ यमन्साच-चक्रतुर द्विपौ. ३

अथेत्यादि—अथेतस्मिन् संग्रामे रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्तुंभूतौ । क-
र्मभूतौ द्विपविति । '२९७५। सत्सुद्विप-। ३।१।६१।' इत्यादिना किर ।
यमसाचक्रतुः यमाधीनौ कृतवन्तौ । '२१२५। सद्यधीनवचने । ५।१।५१।' इति
सातिः । तीक्ष्णायसैर्बाणैः । तीक्ष्णमायसं फलं येषामिति । व्याधं व्याधं
विद्धा विद्धा । '३३४३। आभीक्ष्ये जमुत् । ३।१।२२।' तत्र '३३२०। समा-
नकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।१।२१।' इति वर्तते । 'आभीक्ष्ये द्वे भवतः' इति
द्विर्यचनम् । अधिमर्मेति विभक्त्यर्थेऽध्ययीभावः । अमूढौ सावधानौ राम-
लक्ष्मणौ ॥

मर्मवेधमेवाह—

१८७—हत-बन्धुर जगामां ऽसौ ततः शूर्पणखा घनात् ॥

पारेन्समुद्रं लङ्कायां घसन्तं रावणं पतिम्. ॥ ४ ॥

एतेत्यादि—असौ शूर्पणखा हतबन्धुः व्यापादितवन्नातृद्वयात्ततो घना-
दण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभुं शरणं जगाम गतपती पारेसमुद्रम् । समु-
द्रस्य पार इति '६७२। पारे मध्ये पट्टया या । २।१।१८।' इत्यध्ययीभावः ।
तात्पत्ययोगेन पूर्वपदस्यैकारान्तरत्वम् । पञ्चाससमी । '१५७। नाध्ययीभावात्
। १।१।८३।' इत्यम्भावः । समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां घसन्तं राव-
णमिति ॥

१८८—संप्राप्य राक्षस-सभं चक्रन्द क्रोध-चिह्ना, ॥

नामन्प्राह्मरोदीत् सा आतरो रावणाऽन्तिके. ॥ ५ ॥

संप्राप्येत्यादि—सा शूर्पणखा राक्षससभं संप्राप्य स्त्रीकृत्वा । राक्ष-
साणां सभेति '८२६। सभा रात्रा-। १।१।२३।' इत्यादिना नपुंसकता । चक्रन्द
चक्रन्दं कृतवती । क्रोधचिह्ना क्रोधविभवा । आतरो धारदूषणावरोदीत्

१८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

रुदितवती । नामग्राहं नाम गृहीत्वा । आतरो खरदूषणाविति । '२३८०।
नाम्यादिशिग्रहोः । ३।४।५८।' इति णमुल् । अत्र नामग्रहणविशिष्टाया
रोदनक्रियाया व्याप्तुमिष्टत्वादुदिः सकर्मकः । रावणान्तिके रावणसमीपे ।
सप्तम्यधिकरणे चेति चकाराहुरान्तिकार्येभ्य इति सप्तमी ॥

तयोः किं जातमिति रावणेन पृष्टाह—

१८९—'दण्डकानध्यवात्तां यौ वीर ! रक्षः-प्रकाण्डकौ, ॥
नृभ्यां संख्ये ऽकृपातां तौ स-भृत्यौ भूमि-वर्धनौ, ॥

दण्डकानित्यादि—हे वीर दण्डकान् दण्डकारण्यसन्निवेशान्-अध्यवा-
त्ताम् अभ्युपितवन्तौ । '१०७४। वसें निवासे ।' इत्यस्मात्तुह । हस्तलक्षणा
'वृद्धिः । २३४२। सः सि । ७।४।४९।' इत्यादिना धातुसकारस्य सत्वम् । '२३८१।
सलो सलि । ८।२।२९।' इति सिचो लोपः । रक्षः-प्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ ।
'७४७। प्रशंसावचनैश्च । २।१।१६।' इति समासः । ततः स्वार्थे कन् 'स्वार्थिकाश्च
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति भर्तृसको न भवति । अन्यथा रुदि-
शब्दाः प्रशंसावचना आविष्टलिङ्गत्वादप्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादा-
नादेव समानाधिकरणाः स्युः । यथा 'गोप्रकाण्डमिति । तौ-नृभ्यां सनु-
प्याभ्यां सङ्ख्ये युद्धे भूमिवर्धनावकृपाताम् कृतौ । कर्मणि लुङ् । अचिण्व-
ज्ञावे रूपम् । वर्धते इति वर्धनौ । '२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३।३।१३।'
इति कर्तरि ल्युट् । भूमेर्वर्धनाविति सः भस्मीकृतशरीरस्य भूमौ लीयमान-
त्वात् । सभृत्यौ नैकाकिनौ ॥

१९०—विग्रहस् तव शक्रेण बृहस्पति-पुरोधसा ॥

सार्धं कुमार-सेनान्या, शून्यश् चाऽसीति को नयः ॥

विग्रह इत्यादि—बृहस्पतिः पुरोधा मन्त्री यस्य शक्रस्य तेन । कार्येषु
पुरो धीयत इति पुरोधाः । पुरःपूर्वादाजः सर्वधातुभ्य असुन् । तथा कुमारः
कार्तिकेयः सेनानीर्यस्य । सेनां नयतीति '२९७५। सस्-द्विप-३।२।६१।'
इत्यादिना क्तिप् । तेन शक्रेण सार्धं सह तव विग्रह आसीत् (इदानीं कार्य-
निपुणाभावात्) शून्यश्चासि '२१९१। तासल्योलोपः । ७।४।५०।' इति सकार-
लोपः । तस्मात्को नयः । नय एव न भवतीत्यर्थः ॥

तदेव दर्शयन्त्याह—

१९१—यद्यहं नाथ ! नां ऽयास्यं विनसा हत-वान्धवा, ॥

नां ऽज्ञास्यस् त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यंश् चार-दुर्बलः ॥

यदीत्यादि—विनसा विगता नासा यस्याः (नासैव नासिकेति '८३४।

केऽणः । ७।४।१३।' इति ह्रस्वत्वे रूपम् । तस्या नसादेशस्य विधीयमानत्वात् ।
अत्र सम्भव एव नास्ति । विनसेति पाठान्तरम् । तत्र विगता चासौ नासिका
च विनासिका । तत इत्यम्भूतलक्षणायां तृतीयायां '२२८। पद्मोमास-
।६।१।६३।' इत्यादिना नसादेशः । विगतया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः । विगता
नासिका अस्या इति बहुव्रीहिणा व्याख्याने अञ्जनासिकेत्यादिना अञ्ज नसा-
देशश्च प्रामुतः । तस्य संज्ञाविषयत्वात् । उपसर्गाच्चेत्यसंज्ञायां विधीयमानो
न भवति चेष्टां वक्तव्य इति आदेशो वाच्यः । हे-नाम यद्यहं विनसा हतवा-
न्धवा भायास्यं न याताऽभविष्यम् तदा तदिदं सर्वं आश्रयेषं नासाच्छेदं च
नाशास्यः न ज्ञातोऽभविष्यः । क्रियातिषत्तौ लङ् । अज्ञाने कारणमाह—
प्रमाद्यन् विषयेषु प्रमादं गच्छन् । चारदुर्बलः चारहीनः । चारा हि चक्षु-
राणां कार्याकार्यज्ञानाय लोके । चरतीति चरः पचाद्यच् । चर एव चारः
'२।०९। प्रज्ञादि-।५।४।३८।' इत्यण् ॥

१९२—करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं, किं नु कृतं परैः, ॥

अपकारे कृते ऽप्यज्ञो विजिगीषुर् न वा भवान्. ९

करिष्यमाणमित्यादि—परैः शत्रुभिरपचयचिकीर्षया करिष्यमाणं
कार्यं विज्ञेयम् । किं नु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः । त्वं पुनः परै-
रपकृतोऽपि अज्ञोऽविदितस्वरूपः । अतो विजिगीषुर् न वा भवान् । (सुतो न
राज्यं सम्भावयतीत्यर्थः) ॥

१९३—वृतस् त्वं पात्रे-समितैः

खट्वाऽऽरूढः प्रमादन्वान् ॥

पान-शौण्डः श्रियं नेता

ना ऽत्यन्तीनन्त्वमुन्मनाः. ॥ १० ॥

वृत इत्यादि—अत्यन्तं गामिनीति '१८१३। अवारपा-।५।२।११।' इत्यादिना सः । तस्य भावोऽत्यन्तीनत्वम् । नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियं नेता न प्रापणशीलः । '३।१।५। वृत् । ३।२।१३।' इति साङ्गीलिकस्तृत् । '६२७। न लोक-।२।३।६९।' इति पट्टीप्रतिषेधः । (यद्यपि महोदयं राज्यं प्राप्तवानसि तथापि न चिरकालमित्यर्थः) । यतस्त्वमुन्मनाः भ्रान्तचित्तः । यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः । '७।१०। सप्तमी शौण्डैः २।१।४० इति सः । अत एव प्रमादवान् । अतोऽपि खट्वाऽरूढः उत्पद्यप्रस्थितः । '६८८। खट्वाक्षेपे । २।१।२६।' इति द्वितीया सः । यत एव पात्रेसमितैः भोजन एव सन्निहितैः अनुजीविमिर्हृतैः । '७२५। पात्रेसमितादयश्च । २।१।४८।' इति क्षेपे सः ॥

१०० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

१९४—अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत् आश्रमान् ॥

अत्तुं महेन्द्रियं भागमेति दुश्चयवनो ऽधुना ॥११॥

अध्वरेष्वित्यादि—स्वयमेवमूतेऽधुना दुश्चयवन इन्द्रः आश्रमानेति भागच्छति । आश्रमपूर्वस्थेणः '७३। एत्येधत्पूइसु । १६।१।८९।' इति वृद्धिः सोमसुत्वत् । सोमं सुनोतीति '३०००। सोमे सुजः । १३।२।९०।' इति क्तिप् । सोमसुतः सन्ति येष्वाम्रमेष्विति मत्तुप् । '१८९६। तसौ मत्वर्थे । १।४।१९।' इति भत्वे सकारस्य जश्च न भवति । '१८९८। म्रयः । ८।२।१०।' इति मतो-र्वत्वम् । किमर्थमेतीत्याह—अत्तुं भक्षयितुं महेन्द्रियं भागम् । महेन्द्रो देवता अत्येति । '१२३१। महेन्द्राद्वाणौ च । १।१।२९।' इति घः । क अध्वरेषु य-ज्ञेषु । अग्निचित्वत्सु । अग्निं चितवन्तोऽग्निचितः । आहिताम्रयः । '३००१। अमौ चः । १३।२।९१।' इति क्तिप् । ते सन्ति येष्विति पूर्वधम्मत्तुप् ॥

१९५—आमिक्षीयं दधि-क्षीरं पुरोडाशयं तर्धोपधम् ॥

हविर्ह्यङ्गवीनं च नाऽप्युपगन्ति राक्षसाः ॥१२॥

आमीत्यादि—दध्ना सहितं दूतं पय आमिक्षा । तस्मै हितमामिक्षी-यम् । '१६६१। विभाषा हविरूपादिभ्यः । ५।१।४।' इति छयतौ । दधि च क्षीरं चेति । '९१६। विभाषा वृक्ष-१२।४।२।' इत्यादिना व्यञ्जनत्वादेकव-ज्ञावः । पुरोडाशाय हितमोषं नीवारतण्डुलादि पुरोडाशयम् । अपूपादि-त्वाद्यत् । ओषधिरौषधम् । '२१०५। ओषधेरजातौ । ५।४।३७।' इत्यण् । तण्डुलानामजातित्वात् । 'स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनाभ्यतिवर्तन्ते' इति मरुंसकलिङ्गता । हविः दूयत इति हविः । 'अर्चि-शुचि' इत्योणादिक इत् । ह्यङ्गवीनं धृतम् । सोमोदोहस्य विकार इत्यर्थे '१८२४। ह्यङ्गवीनं सं-ज्ञायाम् । ५।२।२३।' इति निपातनात् खञ् ह्यङ्गत्वादेशश्च । तानि नाप्युप-गन्ति राक्षसाः स्वयुदासीने सति ॥

इदानीं कार्यप्रदर्शनेन प्रोक्ताहयितुमाह—

१९६—युव-जानिर्धनुष्पाणिर्भूमिष्ठः ख-विचारिणः ॥

रामो यज्ञ-द्रुहो हन्ति काल-कल्प-शिलीमुखः ॥१३॥

युवेत्यादि—युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः । '८७२। जायाया निष् । ६।१।७६।' बलि लोपः । '८३१। स्त्रियाः पुंस्त्व-१६।३।३४।' इत्यादिना पुंवन्नादात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्तते । धनुष्पाणिः पाणौ धनुर्यस्य । प्रहरणेत्यादिना परनिपातः । भूमिष्ठः भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः । नाकारश्चरः । '२९१६। सुपि

१०२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

लोपः । '७७८। नित्यं हस्ते पाणौ-११।४।७७।' इति गतिसंज्ञायां समासे
व्यवादेशः ॥

तां लोलतां दर्शयन्नाह—

२००—लक्ष्मीः पुं-योगमाशंसुः

कुलटैव कुतूहलात् ॥

अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्च

छलेनाऽन्यं निरीक्षते. ॥ १७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि—स्वयैवं न मन्तव्यम् अन्यैः प्रार्थ्यमाना अपि न मां
परित्यजतीति । यतः छलेन व्याजेन अन्यं निरीक्षते । किमर्थं—पुंयोगमा-
शंसुः । अभिलपन्ती । '३१४८ समाशंस-भिक्ष वः । ३।२।१६८।' । कुतूह-
लात् कोऽस्य विशेष इति । जेहादन्तिके अदूरेऽपि स्थिता पत्युः । '६११।
दूराऽन्तिकार्यैः-१२।३।३४।' इत्यादिना पृष्टी । कुलटैव वन्द्यकीव ।
शकम्भवादिषु दर्शनापररूपम् ॥

युवजानिरियुक्तं तद्योपिप्रलोभनायाह—

२०१—योपिद्-वृन्दारिका तस्य दयिता हंस-गामिनी ॥

दूर्वा-काण्डमिव श्यामा न्यग्रोध-परिमण्डला. १८

योपिवित्यादि—योपिकासी वृन्दारिका चेति । '७४१। वृन्दारक-
।२।१।६२।' इत्यादिना सः । रूपेण प्रियेत्याह—दयिता प्रिया । प्रशस्त्रावे
कारणमाह—हंस इव गन्तुं शीलं यस्याः । '२९८९। कर्तयुपमाने । ३।२।७९।' इति
गिनिः । दूर्वाकाण्डमिव श्यामा दूर्वास्तम्बं तदिव श्यामा । न्यग्रोध-
परिमण्डला । '७३४। उपमानानि-१२।१।५५।' इत्यादिना सः ॥

२०२—नाऽऽस्यं पश्यति यस् तस्या,

निस्ते दन्तच्छदं न वा, ॥

संशृणोति न चोक्तानि,

मिथ्याऽसौ विहितेन्द्रियः. ॥ १९ ॥

नास्यमित्यादि—तस्या आस्यं मुखं यो न पश्यति । दन्तच्छदं भोष्टम् ।

१—स्तनौ मु-कठिनौ यस्या, नितम्बे च विशालता, ॥

मध्ये क्षीणा भवेद् या, सा न्यग्रोध-परिमण्डला. ॥ १ ॥

छाद्यते भवेनेति यः । '३२९७। छादेर्धेऽधुपसर्गस्य । ६। १। ९६।' इति ह्रस्वः ।
दन्तानां छद् नवा निम्बे न चुम्बति । '१०९६। निम्बे चुम्बने ।' इत्यादादिक
आत्मनेपदी । '२२६२। इदितो जुम् धातोः । ७। १। ५८।' । उक्तानि उदितानि न
संशृणोति । '२६९९। समो गमि-१। १। ३। २९।' इत्यादिना तश्च न भवति ।
अकर्मकादित्यधिकारात् । मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः । कृष्येव तस्य वेधसा वि-
हितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥

२०३—सारो ऽसार्विन्द्रियाऽर्धानां,

यस्या ऽसौ तस्य नन्दथुः, ॥

तल्पे कान्ताऽन्तरैः सार्धं

मन्ये ऽहं धिङ् निमज्जथुम् ॥ २० ॥

सार इत्यादि—इन्द्रियाणां मध्ये सारोऽसौ दयिता इन्द्रियार्थः ।
रूपाद्यतिशययोगात् । यस्यासौ संपद्यते तस्य नन्दथुः आनन्दक्षेतसः । तल्पे
शयनीये यस्य कान्तान्तरैरन्यस्त्रीभिः सार्धं निमज्जथुं शयनम् । सर्वत्र
'३२६७। द्वितोऽधुच् । ३। ३। ८९।' । तस्य धिङ् कुरित्तमहं मन्ये । 'वमसर्ध-
तसोः' इत्यादिना धिग्योगे द्वितीया । तथा सार्धं शोभनमित्यर्थादुक्तं भवति ॥

२०४—न तं पश्यामि, यस्या ऽसौ

भवेन् नोदेजया मतेः, ॥

त्रैलोक्येना ऽपि विन्दस् त्वं

तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

न तमित्यादि—सर्वथा न तं पश्यामि जानामि जगति यस्य संच-
न्धिण्याः मतेऽक्षेतसः उदेजया उत्कम्पिकासौ न भवेत् । चित्तक्षोभजनिके-
त्यर्थः । 'उदेजयतीति' '२९००। अनुपसर्गाद्विम्प-१। ३। १। ३८।' इति कर्त्तरि
शः । कृत्योगे कर्मणि पठ्यते । तस्मात् त्रैलोक्येनापि । प्रपञ्चं ते लोकाश्च ते
त्रिलोकाः । त एव त्रैलोक्यम् । चानुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ण्यम् । 'स्वार्थिका
अतिवर्तन्ते' इति नपुंसकत्वम् । तेनापि तां क्रीत्वा लब्ध्वा विन्दस्त्वं सुकृती
भव पण्डितो भव । आत्थो वा भव । पाण्डित्यमस्य त्रैलोक्यमात्रेणापि स्त्री-
रत्नं क्रीत्वा लब्धमिति । विन्दतीति तेनैव सूत्रेण शः ॥

अन्या अपि क्षियः सन्तीति चेदाह—

२०५—नैवेन्द्राणी, न रुद्राणी,

न मनावी, न रोहिणी, ॥

वरुणानी न, नां ऽग्रायी

तस्याः सीमन्तिनी समोः ॥ २२ ॥

नैवेत्यादि—तस्यास्तु सीतायाः । ‘६३०। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्
॥२॥३॥७२॥’ इति पृष्ठी । (न काचित् सीमन्तिनी स्त्री समा तुल्योऽ) ‘सीमन्तः
केशवेशे’ इति पररूपस्त्वम् । अन्यत्र सीमान्तः । स विद्यते यस्या इति इति ।
इन्द्राणी इन्द्रभार्या । न सम्यक् किं पुनरन्या । तथा रुद्राणी रुद्रभार्या ।
वरुणानी वरुणभार्या । ‘५०५ । इन्द्र-वरुण-॥१॥१॥४९॥ इत्यादिना भानुक् ।
मनावी भानुभार्या । ‘४९५। मनोरी चा ॥१॥१॥३८॥’ इत्यौकारः । भग्या
भगिभार्या । ‘४९४। वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिद-॥१॥१॥३७॥’ इत्यादिना ऐ-
रिति सर्वत्र ‘५०४। पुंयोगादाख्यायां ॥१॥१॥४८॥’ इति ङीप् । रोहिणी च-
न्द्रभार्या । रोहितशब्दात् ‘४९६। घर्णादनुदात्त-॥१॥१॥३९॥’ इत्यादिना ङीप्
नकारश्च । वरुणानी न भग्यायीत्यत्र प्रतिषेध एकः पूर्वैर्ण योजयः द्वितीया
परेणेति । न चाभग्यामीति पाठान्तरम् ॥

२०६—प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस् ताम्—

‘आश्वसिहि, विभेपि किम्, ॥

त्यज नक्तञ्चरि । क्षोभं,

वाचाटे ! रावणो ह्यहम् ॥ २३ ॥

प्रत्यूच इत्यादि—राक्षसेन्द्रो रावणः । राक्षसीः प्रत्यूचे । प्रतिवचनमु-
क्तवान् । आश्वसिहि खेदं त्यज । ‘२४७४। रुद्रादि-॥७॥२॥७६॥’ इत्यादिना
इद् । विभेपि किं किमर्थं तापसकात् । हे नक्तञ्चरि मद्रिपये क्षोभं रोपं
त्यज । वाचाटे बहूभाषिणि । ‘१९३१। आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥५॥२॥१२५॥’
यस्माद्रावणोऽहम् । अनेनात्मोत्कर्षमावेदयति ॥

तमेव स्फुटयन्नाह—

२०७—भामुपास्त दिदक्षान्वान्

याष्टीक-व्याहतो हरिः ॥

आज्ञा-लाभोन्मुखो दूरात्

काऽक्षेणा ऽनादरेक्षितः ॥ २४ ॥

भामित्यादि—भामुपास्त सेवितवान् । हरिरिन्द्रः । दिदक्षावान् दृष्ट-

मिच्छावान् । आत्मदर्शनेच्छावानित्यर्थः । दूरादेव चाष्टीकैः यैश्चप्राहिभि-
र्याहतोऽपसारितः । '६९४। कर्तु-करणे कृता-१२।१।३२।' इति सः । यष्टिः
ग्रहरणमेवामिति । '१६५९। शक्ति-यष्ट-योरीकृ १४।४।५९।' । आशालाभे
किमभिधास्यतीत्युत्सुकः वन्मुखः तत्परः । सप्तमीति योगविभागात् सः ।
अनादरेक्षितः अवज्ञाविलोकितः । काक्षेण कुदृष्ट्या । '१०३०। का पथ्य-
क्षयोः । ६।३।१०४।' इति कुशब्दस्य कादेशः । यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्तते
तदा कृत्स्नतमक्षमिति विग्रहः । अक्षशब्दस्येन्द्रियसामान्याभिधायित्वेऽपि
इक्षितशब्दोपपदत्वाच्चक्षुषि वर्तते । अथ तत्पुरुष इति नानुवर्तते सामान्ये-
नादेशस्तदा कृत्स्नतमक्षि यस्येति । '८५२। बहुव्रीही सकृप्यक्ष्णोः-१५।४।११३।' इति पथ् । काक्षेण मयेत्यर्थः ॥

२०८—विरुणोद्ग्र-धाराऽग्रः कुलिशो मम वक्षसि ॥

अनभिन्नं शतधा ऽऽत्मानं मन्यते बलिनं बली. २५

विरुणेत्यादि—विरुणानि अवसन्नानि कुण्डितानि वद्ग्राणि महान्ति
धाराग्राणि यस्य स कुलिशो वज्रः मम वक्षसि (पतितः सन्) बली । आ-
त्मानमभिन्नं शतधा शतप्रकारम् । '१९८८। संख्यायां विधायै धा ।
१५।३।४२।' बलिनं मन्यते । अहो बलवानहं न येन शतधा भक्त इति ।
तस्य देवतारूपत्वात् बलमस्त्येव । आत्मानं बलिनं मन्यत इवेत्युपेक्षा ॥

२०९—कृत्वा लङ्का-द्रुमाऽऽलानमहमैरावतं गजम् ॥

बन्धने ऽनुपयोगित्वान्नतं तृणन्वदस्यजम् ॥ २६ ॥

कृत्वेत्यादि—एष्वालीयत इत्यालानम् । अधिकरणे ह्युद् । '२५०९।
विभाषा लीयतेः । ६।१।५१।' इत्यात्वम् । लङ्काद्रुमा आलानानि यस्यैराव-
ताख्यस्य गजस्य सं कृत्वा । नतं नम्रमुक्षम् । तृणमिव मत्वा । सोऽहम-
स्यजं त्यक्तवान् । बन्धनेऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥

२१०—आहोपुरुषिकां पश्य

मम, सद्-रत्न-कान्ति-भिः ॥

ध्वस्ताऽन्धकारे ऽपि पुरे

पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा. ॥ २७ ॥

आहो इत्यादि—अहो पुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वाद्भुम् । आहोपु-
रुषिका कार्यसिद्धावपि तत्साधने वृत्तिः । तां मम शूर्पणखे पश्य । सद्-

१०६ मट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो धर्मः,

एकान्तिभिः ध्वसान्धकारेऽपि पुरे पूर्वेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा
सन्निधानं । न पुनस्तेन कृत्यं रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात् ॥

२११—हृत-रत्नम् च्युतोद्योगो रक्षोभ्यः करन्दो दिवि ॥

पूतक्रतार्यीमभ्येति सन्त्रपः किं न गोत्र-भित् २८

हृतेत्यादि—हृतोचैःधवआदिरसो गोलमिदिन्द्रः । अत एव च्युतो-
द्योगः । दिवि वर्तमानोऽपि रक्षोभ्यः करन्दः । रागप्रादं विसं मयच्छद् ।
पूतक्रतार्यी शर्ची '४९३। पूतक्रतोरै च । ४१।१३६।' इति ङीप् । पुंयोगादा-
ण्यायामिति । सन्त्रपः समीपः । किं नाम्येति न ङीकते ॥

२१२—अ-तुल्य-महसा सार्धं रामेण मम विग्रहः ॥

त्रपा-करस्, तथाप्येव यतिष्ये तद्-विनिग्रहे.' ॥२९

अतुल्येत्यादि—उदेवंपिधस्य मम अतुल्यमहसा अनुत्पत्तेजसा रामेण
सह विग्रहस्त्रपाकरः । '२९३४। कृजो हेतु-। ३।२।२०।' इत्यादिनाटः । तथापि
एवप्रार्थनया । एष च यतिष्ये तद्विनिग्रहे विविधनिग्रहविषये तस्य यतिष्ये
यत्नं करिष्यामि । '२७८९। वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३।३।१३१।' इति
विकल्पेन लटो विधानात् लङुदाहृतः ॥

२१३—उत्पत्य खं ददा-ग्रीवो मनो-यायी शिताऽस्त्र-भृत् ।

समुद्र-सविधाऽऽवासं मारीचं प्रति चक्रमे. ॥३०॥

उत्पत्येत्यादि—उदैखयं समाकाशमुत्पत्य मारीचं प्रति चक्रमे । यत्र
मारीचो राक्षससङ्घ गत इत्यर्थः । '२७१६। अनुपसर्गाद्वा । १।३।४३।' इति
क्रमेस्तद् । मनोवदाशु यातुं शीलमस्येति । '२९८९। कर्तुंयुपमाने
। ३।२।७९।' इति णिनिः । शितास्त्रभृत् गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः । समुद्रस्य
सविधे समीपे आवासो यस्य मारीचस्य । सह विधेन सविधमिति व्युत्प-
त्तिमात्रं शब्दस्तत्समीपवाची ॥

२१४—सम्पत्य तत्-सनीडे ऽसौ तं वृत्तान्तमंशिश्चवत्, ॥

त्रस्तुना ऽथ श्रुताऽर्थेन तेनाऽगादि दशाऽऽननः. ३१

सम्पत्येत्यादि—असौ दशग्रीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे । अत्रापि
सह नीडेनेति व्युत्पत्तिमात्रम् । समेल यात्वा । तं वृत्तान्तम् दूर्यणखाकधि-
तमंशिश्चवत् । आवितवात् । शृणोतेर्ष्यन्तस्य लुङि रूपम् । तेन मारीचेन
श्रुतार्थेन त्रस्तुना वसन्तशीलेन दशाननः अगादि उक्तः कर्मणि लुङ् ॥

२१५—‘अन्तर्धत्स्व रघु-व्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर !,॥

यो रणे दुरूपस्थानो हस्त-रोधं दधद् धनुः. ॥३२॥

अन्तरित्यादि—हे राक्षसेश्वर त्वं तस्माद्रघुव्याघ्रादन्तर्धत्स्व अन्तर्हितो भव्यवहितो भवेति यावत् । दधातेर्लोडि ‘२४८३। आभ्यस्तयोः— ॥६।४।११२।’ इत्याकारलोपः । अभ्यासस्य ‘२५०१। दधस्तयोश्च ॥८।२।३८।’ इति भपभावः । ‘५९१। अन्तर्धौ येना—११।४।२८।’ इत्यपादानसंज्ञा । य-स्मात् स रामः रणे दुरूपस्थानः दुःखेन उपस्थीयते उपगम्यत इति । आतो युष् । यतो हस्तरोधं दधद् धनुः हस्तेन रुद्धा सदैव यो धनुर्धत्ते स कथं दुरूपस्थानो न भवति । हस्तशब्दे तृतीयान्त उपपदे ‘३३७०। सप्तम्यां चोप-पीड-रुध-कर्षः ॥३।४।४९।’ इति णमुल् । चकारेण तृतीयायाः समुच्चितत्वात् ‘७८४। तृतीयाप्रभृत्याभ्यन्तरस्याम् ॥२।२।२१।’ इति सः ॥

तदेव दुरूपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह—

२१६—भवन्तं कार्तवीर्यो यो हीन-सन्धिर्मचीकरत्, ॥

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम्. ३३

भवेत्यादि—यः कार्तवीर्यः कृतवीर्यस्यापत्यं सहस्रबाहुः भवन्तं हीन-सन्धिर्मचीकरत् । हीनेन दुर्बलेन यः सन्धिः तं भवन्तं कारितवान् । तेन हीनत्वम् । (दलाभिर्जित्वा कारित इति दुरूपस्थानमुक्त्वा) । ‘५४१। ह-क्रोर-न्यतरस्याम् ॥१।४।५३।’ इति द्विकर्मकता । तस्य कार्तवीर्यस्य यो हन्ता पर-शुरामः । कृतप्रयोगे कर्मणि षष्ठी । तेन हि तस्याभिहोत्रधेनुमपहृत्य गच्छतः परशुना बाहुसहस्रं छिन्नम् । तस्य हन्तारं स रामो जिगाय जितवान् । जय-तेर्लोडि धातुजकारस्य ‘२३३१। संहिदोर्जेः ॥७।३।५०।’ इति कृतवम् । सार्व-लौकिकं सर्वलोके विदितम् । ‘१७१०। लोक-सर्वलोकाभ्यां ठञ् ॥५।१।४४।’ ‘१४३८ अनुशतिकादी—१७।३।२०।’ इत्युक्ताबाहुभयपदबुद्धिः । सार्वलौकिक इति पाठान्तरम् । अस राम इति योग्यम् ॥

२१७—यमाऽऽस्य-दृश्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम्, ॥

शूरं-मन्यो रणाच्च चाऽहं निरस्तः सिंह-नर्दिना. ३४

यमेत्यादि—तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति ज्ञातवती । ‘२७८९। वर्तमानसामीप्ये—१३।३।१३३।’ इति भूते छद् । कीदृशी यमास्यदृश्वरी । तच्छ्रुतादिता यममुपं दृष्टवती गृहेत्यर्थः । ‘२००४। द्योः कनिष् ॥३।२।९४।’ ‘४५६ यनो र ष ॥४।१।०।’ इति णिमेकौ । अहमपि शूरम्मन्यः शूरमात्मानं मन्यमानः । ‘२९९३। आत्ममाने सञ्च ॥३।२।८३।’ सिंहनर्दिना रामेण ।

१०८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

सिंह इव नर्दतीति '२९८९। कर्तर्युपमाने-॥३।२।७९।' इति णिनिः रणा-
भिरस्तः बहिष्कृत इत्यर्थः ॥

२१८—न त्वं तेनाऽन्वभाविष्ठा,

नाऽन्वभावि त्वयाऽप्यसौ, ॥

अनुभूतो मया चाऽसौ,

तेन चाऽन्वभविष्यहम्. ॥ ३५ ॥

न त्वमित्यादि—तेन रामेण त्वं नान्वभाविष्ठाः । त्वमनेन नानुभूतः ।
कर्मणि लुङ् । यासि '२७५७। स्व-सिप्-॥१।४।६२।' इत्यादिनां चिण्वदिद्
हुत्वम् । नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः । येनैवमुच्यते । अत्र '२७५८।
चिण् भाव-कर्मणोः ॥३।१।६६।' इति चिण् । अनुभूतो मया चासौ । चस्रब्दः
पुनरित्यर्थः । त्वया पुनरसावनुभूतः । न शक्यो जेतुमिति । तेन रामेण चा-
न्वभविष्यहमनुभूतोऽहम् । तेन सह योद्धुमक्षम इति । अत्र चिण्वद्भावो
न कृतः किन्तु लुङि वत्तमपुरुषैकवचने धलादिलक्षण इदं । तेन वृष्णभा-
वात् गुण एवेति ॥

२१९—अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो,

न्यञ्चस् तं प्राप्य मद्विधाः, ॥

स कन्या-शुल्कमभनङ्

मिथिलायां मखे धनुः. ॥ ३६ ॥

अध्यङित्यादि—शस्त्रभृतां मध्ये रामोऽध्यङ् अधिकः । अध्यङ्गत्वा-
धिक्येन वर्तत इति '३७३। ऋत्विग्-॥३।२।५९।' इत्यादिना किन् सस्मिन्
लुप्ते अनुनासिकलोपे '३६१। उगिदघा-॥७।१।७०।' इति नुम् । तस्यानुस्वार-
परसवर्णत्वे कृते च हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो । नकारस्य '३७७। किन्प्रत्ययस्य
कुः ॥८।२।६२।' इति कुत्वेन रुकारः । तं तादृशं प्राप्य मद्विधान्वजो हीनाः ।
निशब्दोऽप्राधोभावे वर्तते । न्यञ्च इति पूर्ववत् किन् । अनुनासिकलोपः ।
नुम् । अलोपो नास्ति अहत्त्वात् कुत्वं च नास्ति अपदसंज्ञत्वात् । ध्यो मि-
थिलायां महद्भनुरभनङ् भगवान् सोऽस्मादपि कारणात् शस्त्रभृतामध्यङ् ।
मञ्जेलङि '२५४४। आन्रलोपः ॥६।४।२३।' । हल्ङ्यादिलोपः । कुत्वं च ।
कन्याशुल्कं कन्यामूल्यम् । तद्धि यो रौद्रं धनुरारोपितगुणं करोति अस्मै
कन्या दीयत इति मूल्यीकृत्य स्थापितम् ॥

२२०—सं-वित्तः सह-युध्वानौ तच्-छक्तिं खर-द्रूपणौ, ॥

यज्वानश्च स-सुत्वानो, यानगोपीन् मखेषु सः ॥ ३७

संवित्त इत्यादि—माहमेव रामशक्तिमवैमि अपि तु खरद्रूपणावपि संवित्तः ज्ञातवन्तौ । '२७८९। वर्तमानसामीप्ये-॥३१३१३१॥' इति भूते लक्ष । सकर्मकरत्वात् '२६९९। समो गम्य-॥११३१२९॥' इत्यादिना तद् न भवति त-द्राकर्मकादिति वर्तते । सहयुध्वानौ सह तेन सुद्ववन्तौ । '३००६। सहे च ॥३१२१९१॥' इति युधेः कनिष् । यज्वानश्चाहिवाग्रयः ससुत्वानः सोमपा-त्रिसहिताः । '३०९१। सु-यजोर्द्विष् ॥३१२१०३॥' । संविद्वन्तीति घचन-विपरिणामेन योग्यम् । यानगोपीन् अरक्षीत् मखेषु स रामः । लुकि रूपम् । तथा मखबुहो राक्षसान् ज्ञतो रामस्य शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥

२२१—सुख-जातः सुरा-पीतो

नृ-जग्धो माल्य-धारयः ॥

अधिनलङ्कं स्त्रियो दीव्य,

मा ऽऽरब्धा बलि-विग्रहम् ॥ ३८ ॥

सुखेत्यादि—यत् एवं दुरूपस्थानः स तस्माद्गलिना रामेण विग्रहं मा ऽऽरब्धा । मा कार्पीः । रमेराहपूर्वात् '२२१९। माकि लुह ॥३११७५॥' धात् । '२२८१। जलो जलि ॥८१२२६॥' इति सिञ्जलोपः । '२२८०। जप-स्तथोर्पोऽधः ॥८१२४०॥' । '५२। जलो जश् जसि ॥८१५३॥' । किं कार्यमि-त्याह—अधिनलङ्कं लङ्कायामधि । विभक्त्यर्थेऽध्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य । श्रीङ् । लोटि रूपम् । '५६२। दिवः कर्म च ॥११४१३॥' इति कर्मसंज्ञायां '३०२। वाऽम्-शसोः ॥६१४८०॥' इतीयद् । कीदृशः सुखजातः । जातं सुख-मस्येति बहुमीहिः । कृतासवपानत्वात् । यदाह—सुरापीतः पीतमदिरः । नृजग्धः मुक्तमानुषः । निष्ठामामदो जग्धिः । पूर्ववदस्वम् । एषु बाहि-ताभ्यादिदर्शनात् परनिपातः । माल्यं धारयतीति माल्यधारयः । '२९००। अनुपमर्गात् लिम्प-॥३११३८॥' इत्यादिना शः ॥

२२२—तं भीतं-कारमाक्रुदय रावणः प्रत्यभापत—॥

'यात-यामं विजितवान् स रामं यदि, किं ततः ॥ ३९

तमित्यादि—तं मारीचं पूर्वोक्तं निराकुर्वन् रावणः प्रत्यभापत प्रायु-क्तवान् । लुकि रूपम् । भीतकारमाक्रुदय । भीतं कृत्वा भीतोऽस्तीति ।

११० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

‘३३४६। कर्मण्याक्रोशे । ३।४।२५।’ कृजः ससुम् । यातयामं गतवयसम् ।
यदि विगितयान् रामो दाक्षारथिः । किं ततः । किं तापसः शूरः ॥

२२३—अघानि ताडका तेन

लज्जा-भय-विभूषणा, ॥

स्त्री-जने यदि तच् छाध्यं,

धिग् लोकं क्षुद्र-मानसम् ॥ ४० ॥

अघानीत्यादि—तेन रामेण ताडका अघानि द्यापादिता । हन्तेः क-
र्मणि लुङ् । लज्जा च भयं च विभूषणं यस्याः । स्त्रीवाद्य शौर्यम् । पूर्व-
विधाया अनेन रामेण यदि गद्यमपि हनन् स्त्रीजने छाद्यं क्षात्रनीयम् ।
‘६२९। कृत्यानां कर्तरि वा । २।३।७१’ इति वृत्तीया । तं धिक् लोकं क्षुद्रमानसं
हीनमानसम् ॥

२२४—यद् गेहे-नर्दिनमसौ शरैर् भीरुमभाययत् ॥

कु-ब्रह्म-यज्ञ-के रामो भवन्तं, पौरुषं न तत् ४१

यद्वेह इत्यादि—असौ रामो यज्ञवन्तं भीरुं शरैरभाययत् भायितवान् ।
पुगात्मनेपदे न भवतुः भयहेतोरभावात् । अत्र हि शरैर्म्यो भयम् न तु
रामात् । तत् किम् । पौरुषकारः किमसौ । युवादिस्वाद्यत् । गेहेनर्दिनं गेह
पुष नर्दिनम् । ‘७२५ ‘पात्रे-समितादयश्च । २।१।४८।’ इति सः । कुब्रह्मयज्ञके ।
कुत्सिता प्रह्लाणः कुब्रह्माः । कुः पापार्थ इति सः । ‘८०६। कु-महद्भयामन्व-
तरणाम् । ५।४।१०५।’ इति समासान्तष्टप् । तेषां-कुत्सितो यज्ञः । तस्मिन्
तति कुत्सायां कर्त्तु । तेन शूरम्मन्वोऽहं रणात्तेन निरसः इत्यपुष्कल-
मुक्तम् ॥

२२५—चिर-कालोपितं जीर्णं कीट-निष्कुपितं धनुः ॥

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियन्काऽन्तिके ४२

चिरेत्यादि—यदि रामेण क्षत्रियकान्तिके । कुत्सितक्षत्रियसमीपे । भग्नं
धनुः किं तच्चित्रमाश्रयेम् । क्षत्रिया जनकादयः तस्य कुत्सायां कर्त्तु । क्षत्रिय-
कसान्तिके । दूरान्तिकार्थयोगे पट्टीसमासं विधाय पश्चात् ‘६३३ सप्तम्यधिकरणे
च । २।३।३६’ इति चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्चेति सप्तमी । किमिति न चित्रमि-
त्याह—चिरकालमुपितमिति । ‘५५८। कालाऽध्वनोः-२।३।५।’ इति द्विती-
यां विधाय ‘१९१। अत्यन्त-संयोगे च । २।१।२९।’ इति द्वितीयासमासः । जीर्णं
चिरकालोपितत्वात् । ‘१२०५। जृ-प वयो-हानी’ । निष्ठा । ‘२३९०। ऋत

इन्द्रातोः । ७।१।१००।' इको '३५४। हलि च । ८।२।७७।' इति दीर्घः । '३०१६।
र-दाम्याम्-१।८।२।४२।' इति निष्ठानन्तम् । कीटैर्धुर्ननिष्कृपितं प्रादितम् ।
निरः कुपः इत्यनुवर्तमाने '३०४५। इण् निष्ठायाम् । ७।२।४७।' इतीद ।

२२६—वन-तापस-के वीरौ विपक्षे गलिताऽऽदरौ ॥

किं चित्रं यदि साऽवज्ञौ मघतुः खर-दूषणौ. ४३

घनेत्यादि—वने तापसो वनतापसः । कुत्सायां कन् । तस्मिन् वन-
तापसके रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपक्षे किमर्थं करिष्यतीत्यश्रद्धयैव घो-
षितवन्तौ । खरदूषणौ वीरौ यदि मघतुः सृतां को दोषः किं चित्रम् ।
'३५३८। त्रियतेलुङ्-लिङोश्च । १।३।११।' इति नियमात् लिङ्यात्मनेपदं न
भवति ॥

२२७—त्वं च भीरुः सु-दुर्बुद्धे ! नित्यं शरण-काम्यसि, ॥

गुणांश्च चाऽपह्रुपे ऽस्माकं, सौपि शत्रूंश्च नः सदा.

त्वं चेत्यादि—हे दुर्बुद्धे त्वं पुनः भीरुश्च भवसि नित्यं शरणकाम्यसि ।
आत्मनोऽतिशं शरणमिच्छसि । आरमेच्छयां काम्यश्च । अस्माकं च सतौ
गुणानपह्रुपे अपनयसि । '११५६। हु-ङ् अपनये' आदादिकः । शिवास्तद् ।
शत्रूंश्च नोस्माकं सौपि । सौतेः '२४४३। जतो वृद्धिलुङि हलि । ७।३।८९।' ॥

२२८—शीर्षच्-छेद्यमतोऽहं त्वा करोमि क्षिति-वर्धनम्, ॥

कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर् वनौकसौ. ४५

शीर्षेत्यादि—यत् एषंविधसत्त्वं दुष्टे अतोऽहम् । '४०७। त्वा-मी द्वि-
तीयायाः । ८।१।२३।' इत्याष्टमिकलक्षणेन त्वादेशः । शीर्षेच्छेद्यं शीर्षेच्छेदा-
हम् । '१७३०। शीर्षेच्छेदाद्यत् । ५।१।६५।' क्षितिवर्धनं करोमि । शिर-
शिष्ठावा व्यापादयामीत्यर्थः । अथवा कृत्यं करणीयम् । '२८७३। विभाषा
कृ-वृषोः । ३।१।१२०।' इति क्यप् । कारयिष्यामि । '५४१। ह-क्रोः-१।४।५३।'
इति द्विकर्मकता । विजिघृक्षुः विग्रहीतुमिच्छुः । '२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च
। ७।२।१२।' इतीदमतिषेधः । '२६०९। रुद-विद्-१।२।८।' इत्यादिना सनः
क्रित्त्वे '२४१२। ग्रहि-ज्या-१।६।१।१६।' इत्यादिना संप्रसारणम् । '३२४। हो
ठः । ८।२।३१।' । '३२६। एकाचो वज्रो भण-१।८।२।३७।' । '२९५। पदोः कः
सि । ८।२।४१।' । वनौकसौ रामलक्ष्मणौ । वनमोको गृहं ययोः । '६२७। न
लोक-२।३।१९।' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥

२२९—तमुद्यत-निशाताऽसिं

प्रत्युवाच जिजीविषुः ॥

मारीचोऽनुनयंस् त्रासाद्

‘अभ्यमित्र्यो भवामि ते. ॥ ४६ ॥

तमित्यादि—तं रावणं पृथमुक्तवन्तम् । निशात इति ‘३०७५। शा-
चोदन्यतरस्याम् । ७।४।४१।’ इतीत्वाभावपक्षे रूपम् । उद्यतः उद्यपितः नि-
शातस्तीक्ष्णोऽसिर्येन तं मारीचस्त्रासात् प्रत्युवाच वचनमुक्तवान् । अभ्य-
मित्र्यो भवामि ते । अभिग्रस्याभिमुखमभ्यमित्र्यमाभिमुख्येऽभ्ययीभावः ।
अभ्यमित्रमलंगामीत्यस्मिन्नर्थे ‘१८१८। अभ्यमित्राच्छ च । ५।२।१७।’ इति
चकाराद्यात्वेति वत् । त्वदमित्राभिमुखं गच्छामीत्यर्थः । अनुनयन् अ-
नुकूलयन् । किमर्थं जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः ॥

२३०—हरामि राम-सौमित्री मृगो भूत्वा मृग-द्युवौ, ॥

उद्योगमभ्यमित्रिणी यथेष्टं त्वं च सं-तनु. ॥ ४७॥

हरेत्यादि—अहं मृगो भूत्वा रामसौमित्रि हरामि । देशान्तरं प्राप-
यामि । आखेटकाभिरतत्वात् । यदाह मृगद्युवौ मृगैर्दीन्यत इति क्विप् ।
‘२५६१। ऋः शूडनुनासिके च । ६।४।१९।’ इति चकारात् कौ च ऊद् यणा-
देशः । उषह् । मृगद्युताविति पाठान्तरम् । तत्र ‘शु अभिगमने’ मृगान्
द्यौति अभिगच्छतीति क्विप् । त्वं च यथेष्टं ययारुचि । तमुद्योगं संतनु वि-
स्तारं कुर्वित्यर्थः । तनोतेल्लोडि ‘२३३४। उतश्च—। ६।४।१०६।’ इति हेतुश्च ।
अभ्यमित्रिणीः अभिग्रामिमुखमलंगामी । ‘१८१८। अभ्यमित्राच्छ च
। ५।२।१७।’ इति चकाराद्यात्वेति खः ॥

२३१—ततश्च चित्रीयमाणोऽसौ हेम-रत्न-मयो मृगः ॥

यथामुखीनः सीतायाः पुपुवे बहु लोभयन्. ४८

तत इत्यादि—उक्तान्तरगतौ मारीचो मायायुगीभूतः सन् हेमरत्न-
मयः रत्नं च हेम चेति विगृह्य । ‘१५२३। मयद्वैतयोर्मायायाम्—। ४।३।१४३।’
इति विकारे मयद् । निर्मलत्वात् । सीताया अप्रतो यथामुखीनः प्रति-
यिम्याश्रय इव भूत्वा पुपुवे भ्रमति स्म । इवशब्दलोपो द्रष्टव्यः । ‘१८०७।
यथामुल्लसंमुखस्य दर्शनः खः । ५।२।६।’ । बहु लोभयन् मुहु स्मृहां जन-
यन् । यतश्चित्रीयमाणः । आश्चर्यं भवन् । हेमरत्नमयत्वात् । ‘२६७५। न-

मोक्षरिप-॥३॥११॥' इत्यादिना ययत् । 'चित्र-श्च वाध्र्ये' । इकारस्यात्मने-
पदार्थत्वात् शानत् । अययवकृतं लिङ्गं समुदायस्य भवतीति ॥

२३२—तेनाऽदुष्पयद् रामं मृगाणां मृग-लोचना ॥

मैथिली चिपुलोरस्कं प्राबुध्पुर् मृगाऽजिनेम् ४९

तेनेत्यादि—तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुष्पयत् प्रीदितुम् ।
उक्तं प्रयुक्तयती गृह्यतामयमिति । इयन्तस्य द्विवेः '२६१८' सनीवन्त-
॥३॥११॥' इत्यादिना यदा नेह तदा '२५६१' यत्तोः शूद्र-६॥३॥११॥'द्विवच-
नम् । तस्मान् सप्तान्तपयन्तात् लटि रूपम् । मृगलोचना मृगस्य लोचने
इय लोचने यस्याः । मय्यमपदलोपी मः । चिपुलोरस्कं विस्तीर्णवक्षस्थलम् ।
'८८९' उरःप्रभृतिभ्यः कर् ॥५॥३॥५१॥' । किमयमदुष्पयत् । मृगाजिनं
मृगधर्मं प्राबुध्पुः प्रावरीतुमिच्छुः । प्राहपूर्वस्य '२६२५' इह सति वा
॥३॥११॥' इत्यभिदृष्टे '२६१४' अग्ननगमांसनि ॥३॥११॥' इति दीर्घः
'२४९४' वदोदयपूर्वस्य ॥३॥११॥०२॥' इत्युवम् । रपरत्वम् । '४३३' योदय-
धाया दीर्घ इहः ॥८॥११॥०६॥' द्विवचनम् । '२११' इण्कोः ॥८॥१॥५१॥' इति
पयम् । रेफस्येणमहणेन ग्रहणादन्त्योष्ठयोऽपि वकार भोष्ठ्यग्रहणेन गृह्यते ॥

२३३—योग-क्षेम-करं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ॥

मृगस्याऽनुपदी रामो जगाम गज-विक्रमः ॥५०॥

योगेत्यादि—ततो दुष्पयान्तरं रामो जगाम । योगक्षेमौ शरीरस्थि-
तिपाटने करोतीति '२९३४' कृजो हेतु-॥३॥११॥०१॥' इत्यादिना हेतौ टः ।
ग्रहणयता तदन्तविधेरमावान् '२९६१' क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥३॥११॥४॥'
इत्यण्पर्या न भवतः । सीतायाः स्थितिपाटनहेतुभूतं लक्ष्मणं कृत्वा रामः
मृगस्यानुपदी सम्बेष्टा '१८९०' अनुपद्यम्बेष्टा-॥५॥११॥०१॥' इति निराननात्
साधुः । गजविज्रमः । गजगमनमिव गमनं यम्येत्यर्थः ॥

२३४—स्थायं स्थायं क्वचिद् यान्तं

क्रान्त्या क्रान्त्या स्थितं क्वचित् ॥

वीक्षमाणो मृगं रामश्च

चित्र-वृत्तिं विसिम्भिये ॥ ५१ ॥

स्थापमित्यादि—मृगं चित्रवृत्तिमद्भूतशरीरचेतं वीक्षमाणो रामो वि-
मिश्रिते विमिश्रितः । विमिश्रो लिखास्यात्मनेपदम् । योरुदेतायावाभ्यामेतः

११४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्ष्मण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

परस्य सस्य पः । चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह—स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा ।
कचित् प्रदेशे यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा । कचित्प्रदेशे बहुल्योक्तस्य स्थितम् ।
आभीक्ष्ण्ये णमुलि कन्त्वा च ॥

२३५—चरं क्लिशित्वा मर्मा-विद् रामो विलुभित-हवम् ॥
शब्दायमानमेव्यात्सीत् भयन्दं क्षणदान्चरम्. ५२

चिरमित्यादि—रामः क्षणदाचरं मारीचमव्यात्सीत् विद्ववान् । व्य-
धेर्लुकि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । मर्माविद्वामः मर्माणि विध्यतीति क्लिप् ।
'१०३७। नहि-वृत्ति-११३।११६।' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । चिं
क्लिशित्वा महान्तं कालमायस्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । '३०४९ क्लिषाः
कथा-निष्ठयोः । ७।२।५०।' इति विकल्पेनेद । तत्र '२६१७। रलो व्युपधात्-
। १।२।२६।' इति कित्त्वविकल्पे '३३२३। मृड-मृदं-११।२।७।' इत्यादिना
क्लिप्यम् । विलुभितहवं व्याकुलितगमनम् । '३०४८। लुभो विमोहने
। ७।२।५३।' इतीद । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणम् ।
'२६७३। शब्द-वैर-१३।१।१७।' इति क्यङ् । 'भयन्दं निशाचरम् । शब्द-
विशेषणं वा ॥

२३६—श्रुत्यां विस्फूर्जथु-प्रख्यं निनादं परिदेविनी ॥

मत्या कष्ट-श्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत्. ५३

श्रुत्वेत्यादि—विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुल्यम् । '२४४। दु-भौ-स्फूर्ज-
वज्र-निर्घोषे' । '३२६७। द्वितोऽधुष । ३।३।८९।' निनादं शब्दम् । '३२४१। मौ-
गद-नद-१३।३।६४।' इति विफल्सनात् पक्षे घञ् । श्रुत्या मैथिली, कष्टभितं
कृष्णप्राप्तं रामम् । '६८६। द्वितीया भित-१२।१।२४।' इत्यादिना सः । मत्वा
गुद्धा । कृष्णप्राप्तेन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवनशीला प्राङ्मात्रा ।
'३१२२। संष्टानुरध-१३।२।१४२।' इत्यादिना यिनुण् । सौमित्रिं गन्तुमै-
जिहत् । ईदं कारितवती । ईदेष्यन्तात् लुङि द्विवचनेऽचीति रथानिवन्ना-
पादजादेर्द्वितीयरथेति द्विशब्दस्य द्विवचनम् । अभ्यासकार्यं च ॥

२३७—'एष प्रावृषिज्जाऽम्भोन्द-
नादी भ्राता विरोति ते, ॥
ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे !,
भयात् प्रायस्य राघवम्.' ॥ ५४ ॥

११६ भट्टि-काण्डे—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो पर्वः,

दिशः वाणैः छादयन्तम् । ऊर्णोतेः शतरि उवङ् । क्षमत इति क्षमः ।
पचाद्यच् ॥

२४०—देहं विभ्रक्षुरस्त्राऽग्नौ मृगः प्राणैर् दिदेविपन् ॥

ज्या-घुष्ट-कठिनाऽद्भुष्टं राममायान् मुमूर्षया. ५७

देहमित्यादि—एष मृगो राममायात् आगतवान् । यातेर्लङि रूपम् ।
किमर्थं देहं शरीरं अस्त्राग्नौ अस्त्रे अग्नाविव । विभ्रक्षुः अष्टुमिच्छुः । असृजेः
'२६१८। सनीयन्तर्धे-१७।२।४९।' इत्यलेखभावपक्षे '३८०। स्कोः संयोगघोः-
।८।२।२९।' इत्यनेन सलोपे पत्वकुत्वयोश्च रूपम् । प्राणैर्दिदेविपन् क्रीडितुमि-
च्छत् । '५६२। दिवः कर्म च । १।४।४३' इति चकारात् करणसंज्ञा । '२६१८।
सनीयन्त-१७।२।४९।' इतीदपक्षे रूपम् । ज्याया गुणेन घुष्टौ निघृष्टौ भत एव
कठिनौ अद्भुष्टौ सन्वापसन्वयकर्पणाद्यस्य । '३०६३। घुपिरविशब्दने । ७।२।२३'
इति निष्ठापामनिह । मुमूर्षया मर्तुमिच्छया । मृकः सति '२४२४। उदो-
ष्ठयपूर्वस्य । ७।१।१०२।' इत्युत्त्वम् । '३२७९। अः प्रत्ययात् । ३।३।१०२।' ॥

२४१—शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः, ॥

मा स्म भैपीस्, त्वया ऽद्यैव कृताऽर्थो द्रक्ष्यते पतिः.

शत्रून्मित्यादि—तं रामं शत्रून् भीषयमाणं भीतान् क्रुप्योगम् । '२५९५।
भिषो हेतुभये पुह । ७।३।४०।' । '२५९४। भी-स्म्योर्हेतुभये । १।३।६८।' इति
तद् । विस्मापयेत कः क्षुभितचित्तं क्रुप्यात् । वैवेत्यर्थः । '२५९६। नित्यं स्मयतेः
। ६।१।५७।' इति णावात्वम् । '२५७०। अर्ति-ही-१७।३।३६।' इत्यादिना पुह ।
नित्यग्रे निषोमे वा लिङ् । पूर्ववदात्मनेपदम् । तस्मान्मा स्म भैपीः मा
भूर्भीता । '२२२० स्मोत्तरे लङ् च । ३।३।१०६।' इति चकारात् लुङ् । सिधि
वृद्धिः । त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिर्द्रक्ष्यते । दृशोः कर्मणि लङ् ॥

२४२—'यायास् त्वमिति कामो मे, गन्तुमुत्सहसे न च, ॥

इच्छुः कामयितुं त्वं माम्,' इत्यसौ जगदे तया.

याया इत्यादि—तदन्वेष्टणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिलाषः । '२८१०।
कामपेदेनेऽरुचि । ३।३।१५३।' इत्यरुचित्युपपदे लिङ् । न च गन्तुमुत्सह-
से । '३१७७। शक-ष्टप्-१३।४।६५।' इति तुमुन् । तस्मान्न त्वं मां कामयितुमिच्छुः
पूज्यशीलः । '३१७६। समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३।३।१५८।' । '३१७९। विन्दु-
रिप्ठुः । ३।२।१६९' इति निपातनात्सधुः । इत्येवमसौ लक्ष्मणो जगदे गदि-
तस्तया सीतया ॥

२४३—मृपोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्य-वद्यो रघूत्तमः ॥

निरगात् 'शत्रु-हस्तं त्वं यास्यसी'ति शयन् वंशी.

मृपोद्यमित्यादि—हामां कामयितुमिच्छुरित्येतन्मृपोद्यम् मृषावादम् ।
'२८६५। राजसूय-१३।१।१३।' इत्यादिना भावे कथम् । यज्ञादित्यान् सम्प्र-
सारणम् । प्रवदन्तीं तां सीताम् । रघूत्तमो लक्ष्मणः । शयन् शत्रुहस्तं त्वं
यास्यसीति शपथं प्रयच्छन् । भोवादिकोऽथ शपिन् ईषादिकः । निरगात्
निर्गतः । तस्मादुदजादित्यर्थात् । कथं मृपोद्यमित्याह—वंशी वदन् वंशीः
इन्द्रियसंपन्नम् । 'वशिरण्योदयसंख्यानम्' इत्यम् । स यस्यास्ति स वंशी जि-
तेन्द्रियः । अत एव—सत्यवद्यः । अवितथवादी । शत्रुहस्तं यास्यसीति सत्यं
वदतीति '२८७१। कृष्ण-स्युतो बहुलम् । १३।१।१३।' इति कर्तरि यत् ।
'२८५४। वदः सुवि कथय च । १३।१।१०९।' इति चकाराणम् । भावे वा यत्
विधायाच् अर्थाभादित्यात् ॥

कालापकम् (४) —

२४४—गते तस्मिन्, जल-शुचिः

शुद्ध-दन् रावणः शिखी ॥

जङ्गपूको ऽक्ष-माला-यान्

धारयो मृदुलावुनः ॥ ६१ ॥

गत इत्यादि—तस्मिन् लक्ष्मणे गते सति रावणः (सीतामूष इति वदुः)
माणेन सम्बन्धः । कीदृशः जलशुचिः स्नात इत्यर्थः । शुद्धदन् निर्मलदन्तः ।
शुद्धा इत्यादि परम् । '८८३। अमान्त-१५।४।१४५' इत्यादिना दन्तस्य ददा-
देशः । शिखा भस्वास्तीति शिखी परिवाजकः । बाह्यादित्यादिनिः । जङ्ग-
पूकः पायादायवान् गर्हितं जपतीति । '२६३५। सुप-सद-१३।१।२४।' इति यच्च
'२६३८। जप-जम-१०।४।८९।' इत्यभ्यासस्य जुह । '११४९। यज-जप-दशां
परः । १३।२।१६९।' इत्युक्तः । अक्षमालायान् अक्षमूषयुक्तः । संपर्गे मनुष्य ।
धारयतीति धारयः । '२९००। अनुपमगात्-१३।१।१३८।' इति दाः । कस्य
मृदुलावुनः । 'ननि लम्बेर्नछोपय' इत्यादिनादिक उच्चारं प्रत्यये अलायः ।
तस्य विचारः कलमिति '१५१९। भोरम् । १०।१।१३९।' । तस्य कळे लुह ।
मनुष्यरूपस्यायम् । शरणमलायु इति मध्यमपरलोपी मः । कृत्रयोमे
कमेति वही । '३२०। इहोऽधि विमयी । १०।१।०३।' इति जुम् ॥

११८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

२४५—कमण्डलु-कपालेन शिरसा च मृजान्वता ॥

संवक्ष्य लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाण्ड्य दण्डन्वान्

कमेत्यादि—कमण्डलुना कपालेन च '११०१ जातिरप्राणिनाम् । २।४।१।

इति द्वन्द्वैकवद्भावः । मृजान्वता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षित इत्य-
म्भूते तृतीया । संवक्ष्य परिचाय । 'वर' समाच्छादने' इति '२६७७। मुण्ड-
मित्र-।३।१।२१।' इत्यादिना णिप् । लाक्षिके वस्त्रे । लाक्ष्या रक्ते । '१२०३।
'लाक्षा-रोचनात्-।४।२।२।' इत्यादिना ण्डक् । मात्राः कमण्डलुवादि-संभाण्ड्य
समाचित्य राशौ कृत्येत्यर्थः । 'भाण्डात् समाचयेने' इति '२६७६। मुण्ड-भाण्ड-
।३।१।२०।' इत्यादिना णिक् । दण्डवान् गृहीतत्रिदण्डः संसर्गं मनुष्य ॥

२४६—अधीयन्नात्म-विद्-विद्यां धारयन् मस्करि-व्रतम् ॥

वदन् बहुद्गुलि-स्फोटं भ्रू-क्षेपं च विलोकयन् ॥

अधीत्यादि—मा कुस्त कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्येष घोषयन्ति ये ते
मस्करिणः परिवाजकाः । तेषां व्रतमकृच्छ्रमसी धारयन् । '१०६८। मस्क-
र-मस्करिणौ-।६।१।१५४।' इति पारवाजके सुट । आत्मविदां योगिनाम् ।
विद्यामुपनिषदमधीयन् जपन् । '३११०। इह-धार्योः-।३।२।१३०।' इतीहो
धारेष्व अकृच्छ्रवति कर्तारि शकृप्रत्ययः । अन्तरा बहु प्रभूतं वदन् । अनुलि-
स्फोटं पुनः पुनः स्फोटिकान्दत्वा भ्रूक्षेपं च विलोकयन् भ्रुवाभुविक्ष्ण्वोक्ष्ण्य
विलोकयन् । उभयत्रापि '३३७६। स्वाङ्गेऽधुवे । ३।४।५४।' इति णमुल् ॥

२४७—सन्दिदर्शयिषुः साम निजुद्धुपुः क्षपाटन्ताम् ॥

चक्रमान्वान् समागत्य सीतामूचे—'सुखामव.' ६४

सन्दीत्यादि—इह अयं मा भूदिति साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्दि-
र्शयितुमिच्छुः । वदन् बहुद्गुलिस्फोटमिति योज्यम् । दशोर्ण्यन्तसन्नन्तत्वे
रूपम् । क्षपाटतां राक्षसत्वं निजुद्धुपुर्निहोतुमिच्छुः । धारयन्मस्करिव्रतमिति
योज्यम् । ह्योतेः '२६१४। अजस्रनगमां सनि । ६।४।१६।' इति दीर्घः । कुटिलं
क्रमणं चक्रमा । क्रमेः '२६३४। नित्यं कौटिल्ये गतो । ३।१।२३।' इति यङ् ।
'२६४३। युगतः-।७।४।८५।' इत्यभ्यासस्य जुह । '३२७९। अः प्रत्ययात् ।
।३।३।१०२।' इत्यकारः । '२३०८। अतो लोपः । ६।४।४८।' । '२६३१। यस्
इलः । ६।४।४९।' टाप् । सा वक्ष्यास्ति चक्रमावान् । कुटिलगतिमानि-
त्यर्थः । समागत्य वीक्षित्वा । सीतामूचे । किमित्याह—सुखामवेति अनुद्धुपुः
भवेत्यर्थः । 'पदद्वं प्रार्थये तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः । '२१३४। मुक्क-
मियादानुलोभ्ये । ५।४।६३।' इति कृन्वस्तिर्योगे टाप् ॥

युग्मम्—

२४८—सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवान्तनीम् ॥

कान्ति कान्त्या सदान्तन्या हेषयन्ती शुचि-स्मिता

सायमित्यादि—का त्वमिति—‘रूपमाणेन’ सम्बन्धः । सायं दिनाव-
सानं तत्र भवति कान्तिम् । यदा पौर्णमासीत्येतस्मात् घञ्प्रत्ययान्तः तदा
‘१३९१। सायं-चिरं-१४।३।२३।’ इति दुर्लभं तुद् च मकारान्तरत्वं च निपा-
त्यते । यदा सायंशब्दो मकारान्तः तदाप्यव्ययत्वादेव प्रत्ययागमो द्याताम् ।
कस्येत्यपेक्षया तिथिप्रणयः चन्द्रमसः । पञ्चदश कलाः तासां वृद्धिहासाभ्यां
पञ्चदश तिथीः प्रगपति प्रयतं पति । ‘२९७५। सत्स्-द्विष-१३।२।६१।’ इति क्विप् ।
‘२२८७। उपसर्गादसमासे-१८।४।१४।’ इति जयम् । ‘२७२। प्रमेकाधः
।३।४।८२।’ इति यणादेशः । पङ्कजानां च कान्ति कीर्त्ती दिवातनीं दिवाभ-
याम् । कान्त्या त्वदीयया सदान्तन्या सदाभवया हेषयन्ती लज्जयन्ती । दिवा-
तन्याः सायन्तन्याश्च सदाभवत्वात् । त्रिहेतेः ‘२५७०। अर्ति-१७।३।३६।’
इत्यादिना णौ पुङ् । शुचिस्मिता शुभ्रहस्ता ॥

२४९—का त्वमेकाकिनी भीरु! निरन्वय-जने वने, ॥

क्षुध्यन्तो ऽप्यघसन् व्यालास् त्वाम्-पालां कथं न धा.

का त्वमित्यादि—का त्वं देवी मानुषी राक्षसी पति । एकाकिनी अ-
नद्याया । ‘१९९८। एकादाकिन्यासहाये ।५।३।५३।’ इति भाकिक्विप् ।
भीरु इत्यामन्प्रणं भयप्रकृतित्वात् स्त्रीणाम् । निरन्वया निरनुगमा जना व-
सिन्त्यने (यत्र ॥ कथञ्चिन्मनुष्याणां सम्भवः) । क्षुध्यन्तोऽपि पुमुक्षमाणा
अपि । दिवादित्वात् इयन् । व्याला हिंसा व्याघ्रादयः कथं वा त्वां नाच-
सन् न भक्षितवन्तः । भदेः ‘२४२७। तुद्सन्तोर्षस्त् १३।४।३७।’ लङित्वात्
एरेरङ् । क्षुध्यन्तो नापमक्षिति पाठान्तरम् । तत्र कथं न वा अवरिपित्ताने-
पापमन् इति योग्यम् । अगलां सर्तीं अविद्यमानः पालो यस्या इति ।
‘१७२६ पाल रक्षणे’ इति चौरादिकः । पालयतीति पालः । पचायच् । यदा
प्रयोजकप्रियता तदा पातंतुमागमो णौ षक्तव्य इति लुङ् । ततः पचायच् ॥

२५०—हृदयं-नाम-मूर्तिसत्त्वं सुभगं-भावुकं वनम् ॥

कुर्याणा भीममर्च्यतद् यदा ऽर्च्यः केन हेतुना. ६७

हृदयमित्यादि—केन हेतुना हृदं वनमर्च्यः अमिगनामि यद् वनम् ।
अभिर्दृष्टिर्लो लङ् । मर्च्यमनुगैरवयनम् । ‘२१५४। आदजादीनाम्’

१२० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

।६।१।७२।'२६९। आटश्च ।६।१।९०।' इति वृद्धिः । हृदयं गच्छति वा मूर्तिः शरीरमत्यन्तमौन्दर्यात् । '२९६४। गमश्च ।३।२।४७।' इति खच् । सा एवंविधा मूर्तिर्यस्याः सा त्वं भीममप्येतद्वनं सुभगम्भावुकं सर्वस्यैवाग्रियं प्रियं कुर्वाणा । असुभगं भूत्वा सुभगं भवतीति '२९७४। कर्तेरि भुवः-।३।२।५७।' इति सुक्म् ॥

२५१—सुकृतं प्रिय-कारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे, ॥

पुण्य-कृच् चाडु-कारस् ते किङ्करः सुरतेषु कः. ६८

सुकृतमित्यादि—सुकृतं पुण्यकारिणं शोभनं कृतवानिति '२९९९। सुकर्म-पाप-।३।२।८९।' इत्यादिना किप् । कं रहसि विजने त्वमुपतिष्ठसे उप-क्षिप्यसि । संगतकरणे तह् । प्रियकारी अनुकूलवर्तिनी सती । प्रियमेनुकूलं करोतीति । '२९६३। क्षेम-प्रिय-मन्वेऽण् च ३।२४४।' इति अण् '४७०। टिड्ढाणम्-।४।१।१५।' इत्यादिना ङीप् । पुण्यकृत् कृतपुण्यः । तस्य पूर्ववत् किप् । चाडु-कारः प्रियवाक्यकरः । '२९३७। न शब्दश्लोक-।३।२।२३।' इत्यादिना टे मतिपिद्धेऽणोव भवति । ईदृशस्ते किङ्करः दासः । '२९३५। दिवा-विभा-।३।२।२३।' इति टः । किं यत्तद्गुणं कृणोऽपिधानमिति सत्स्वीविषये द्रष्टव्यम् । सुरतेषु शोभनरतेषु । '३०९०। नपुंसके भावे कः ।३।३।११४।' '२४२८। अनुदात्तो-।६।४।३७।' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । अनेनोभयरुधिरालयात् ॥

२५२—परि-पर्युदधे रूपमा-द्यु-लोकाच्च च दुर-लभम् ॥

भावत्कं दृष्टवत्स्वैतदस्मास्वधि सु-जीवितम्. ६९

परीत्यादि—एतद्रूपं भावत्कं भवत्या इदमिति '१३१९। भवतच्छब्दयो ॥४।२।११५।' इति टक्छसौ । 'टक्छतोश्चोपसंख्यानम्' इति पुंनञ्भावः । '१२९१। इमुसुक्कान्तात्कः ।७।३।५१।' दुर्लभं परिपर्युदधेः '५९६। अप-परीवर्जने ।१।४।८८।' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीयायां प्राप्तायां '५९८। पञ्चम्यपार्हपरिभिः ।२।३।१०।' इति पञ्चमी । '६६६। अप-परि-वहिरञ्चः पञ्चम्या ।२।१।१२।' इति विभाषासमासश्च । अस्मात्सपक्षे '२१४१। परेवर्जने ।८।१।५।' इति द्विवचनम् । उदधिं यज्ञयित्वा चतुरदधिमेललायां भुवि दुर्लभमाद्युलोकाच्च स्वर्गलोकान्तं च यावत् दुर्लभमत्रापि पूर्ववत्पञ्चमी । तादृशं दृष्टवत्स्वस्मासु ओधि सुजीवितमस्माद्विषये आधिक्येन सुजीवितम् । अहो वा सुजीवितमिति अहो शब्दार्थे अधिशब्दो वर्तते ॥

२५३—आपीत-मधुका भृङ्गैः सुदिवेवां ऽरविन्दिनी ॥

सत्-परिमल-लक्ष्मीका नां ऽ-पुंस्काऽसीति मे मतिः.

आपीतेत्यादि—परि=सर्वतो मार्जनमिति परिमलः । ऋक्षप्रपञ्चेलधि-
हृत्य मृजेष्टिलोपश्चेति कलप्रलय औणादिकः । इह सुरतोपभोगविमर्दः प-
रिमलोऽभिप्रेतः । तस्य लक्ष्मीः तत्कृतत्वात् । सती विद्यमाना परिमलशोभा
यस्याः । '८८९। उरःप्रमृतिभ्यः कप् । ५। ४। ५५।' सा त्वमपुंस्का अविद्य-
मानमर्तुका नासीति मे मतिः । पूर्ववत्कप् । किमिव सुदिवेवारविन्दिनी
पद्मिनी । शोभनन्दिषा नीहाराद्यभावादिव दिवसं यस्याः । '८९०। सुप्रात-
। ५। ४। ५५।' इत्यादिना अच् । आपीतमधुका मृद्धैः आपीतं मधु यस्याः ।
'८९१। सेपादिभाषा । ५। ४। ५५।' इति कप् । यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथा
त्वमपीति ॥

२५४—मिथ्यैव श्रीः श्रियं न मन्या, श्रीमन् न मन्यो मृषा हरिः,
साक्षात् कृत्याऽभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः.

मिथ्यैवेत्यादि—श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिमन्यन्तीं त्वां सा-
क्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य । विभाषा कृषीत्यनुवर्तमाने '७७५। साक्षात्प्रभृतीनि
च । १। ४। ७४।' इति गतिसंज्ञा । गतिसमासे स्ययादेशः । अहमभिमन्ये किं
मिथ्या श्रीः श्रियं न मन्या अहमेव श्रीर्नाम्येति मन्यमाना श्रीर्मिथ्या नैव श्रीः
किन्तु त्वमेवेति । '२९९३। आत्ममाने खश् । ३। २। ८३।' । '२५०५। दिवा-
दिभ्यः श्यन् । ३। १। ६९।' । '२९९४। इच् एकांचोऽम्प्रत्ययवच् । ६। ३। ६८।'
इत्यम्भावः । तस्यामः प्रत्ययत्वान्मलोपाभावः । '१९०। न विभक्तौ तुस्माः
। १। ३। ४।' इति वचनात् । अचीतीयछादेशः । कियन्त्वा घातुर्त्वं न गृह्णीति
किञ्चिच्चीत्यादिना श्रयतेरीणादिकः क्तिप् । हरिश्चात्मानं श्रीमन्तं मन्यमानो
मृषा न श्रीमानित्यहमभिमन्ये ॥

२५५—नोदकण्ठप्यताऽत्यर्थं, त्वामैक्षिष्यत चेत् स्मरः॥

खेलायन्ननिशं नापि सज्जः कृत्य रतिं वसेत्॥७२॥

नोदेत्यादि—स्मरभार्या रतिः सापि रूपेण निकृष्टेति दर्शयति । चेत्
यदि स्मरः त्वामैक्षिष्यत दृष्टवानभविष्यत् तदा अस्यर्थं नोदकण्ठप्यत रतिं
मति भृशमुत्कण्ठितो नाभविष्यत् । '६५२। ईक्षं दर्शने' इति, '२७३।
कठि' शोके' इति भौवादिकात् क्रियातिपत्तौ लट् । नापि रतिं स्वभार्या
सज्जः कृत्य सदायीकृत्य वसेत्, अपि तु परिश्रमेत् । अत्र क्रियातिपत्तिर्न
विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः । नापि रतिं सज्जः कृत्य वसेत् यदि स्वामी-
क्षेतेति हेतुपदमभ्युह्य हेतुमद्भावदर्शनात् । ऊर्थादिषु 'सज्जः सदायः' इति
वचनात् गतिसंज्ञा । खेलायन् अनिशं ग्रीहन् सर्वदा । खेलादाब्दात्
कण्ठादिवात् यक् ॥

२५६—वल्लूयन्तीं विलोक्य त्वां

स्त्री न मन्तूयतीह का, ॥

कान्ति नाभिमनायेत

को वा स्थाणु-समो ऽपि ते. ॥ ७३ ॥

यल्लूयत्यादि—त्वां वल्लूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न मन्तूयति स्त्रीह का । इह-जगति का स्त्री न मन्तूयेत् न कुप्येत् । सर्वदा कुप्यत्येव ईर्ष्यायुक्तायात् स्त्रीणाम् । असम्भावेने हिह । वल्लु-मन्तुशब्दाभ्यां कण्ठ्वा-दित्वाद्यद् । को वा को नाम स्थाणुसमो ऽपि काष्ठतुल्यो ऽपि गुणदोषान-भिज्ञत्वात् तस्य कान्ति विलोक्य नाभिमनायेत पूर्वमदृष्टत्वादनभिमानः सन् अभिमनाः सचेता भवेत् । पूर्ववहिह । अभिमनसो भृशादिद्वाराद्य-द् सलोपश्च । निहादेयतुल्यो वा आस्तामन्यः सो ऽपि तावदभिमनायेत ॥

२५७—दुःखायते जनः सर्वः, स एवैकः सुखायते, ॥

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसे ऽन्तिके. ७४

दुःखेत्यादि—स एवैको जनः सुखायते सुखं वेदयते । यस्मान्तिके समीपे न त्वं प्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्तिनी भवसि । उत्सुकायमाना उत्का-यमाना सती । यस्य पुनरन्तिके उत्सुकायमाना प्रतीपायसे स सर्वो जनः दुःखायते दुःखं वेदयते । सुख-दुःखशब्दाभ्यां '२६७४। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ११।१८।' इति वयद् । उत्सुक-प्रतीपशब्दाभ्यां भृशा-दित्वात् ॥

२५८—कः पण्डितायमानस् त्वा-

मादायाऽऽमिप-सन्निभाम् ॥

त्रस्यन् वैरायमाणेभ्यः

शून्यमन्ववसद् वनम्. ॥ ७५ ॥

क इत्यादि—पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवन् । भृशादित्वात् वयद् । त्वामामिपसन्निभां सर्वजनप्रार्थनीयत्वात् । आदाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसत् । शून्ये घने अपसदित्यर्थः । '५४४। उपान्वध्याइवसः । १।४।१८।' इति कर्मसंज्ञा । कीदृशः त्रस्यन् बिभ्यत् । वैरायमाणेभ्यः । वैरं कुर्वाणेभ्यः । '२६७३। शब्द-वैर-१३।१।१७।' इत्यादिना वयद् । '५८८। भी-आर्यानाम्-१।१।२५।' इत्यपादानसंज्ञा ॥

२५९—ओजायमाना तस्याऽर्घ्यं प्रणीय जनकाऽऽत्मजा ॥

उवाच दश-मूर्धानं साऽऽदरा गद्गदं वचः ॥७६॥

ओजेत्यादि—(एवमुक्तवति रावणे) जनकमुता दशमूर्धानमुवाच । दश मूर्धानः शिरांसि यस्य तस्यार्घ्यं प्रणीय दत्त्वा अतिविरयमिति । सम्प्र-दानस्य शेषत्वेन विचक्षितत्वात् पृष्टी । ओजायमाना ओज इवाचरन्ती '२६६५। कर्तुः वयद् सलोपश्च । ३।१।११।' 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' इति वचनात् । मां माभिर्भूदित्यतितेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः । किमुवाच वचो वक्ष्यमाणम् । सादरा-सती-परिधाजक इति । गद्गदमनभिष्यक्त-मसंसृतावात् ॥

कालापकम् (४)—

२६०—'महा-कुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर् मम ॥

पितुः प्रियं-करो भर्ता क्षेम-कारस् तपस्विनाम् ७७

महेत्यादि—यदुक्तं तेन कं रहस्युपतिष्ठत इति अस्य प्रतिवचनं मम भर्ता महाकुलीनः महाकुलस्यापत्यमिति । '११६४। महाकुलादन्-खणौ । १।१।१४१।' इति खन् । किमादित्यवंशसंभवः । किं सोमवंशसंभवो वा महाकुलस्यापत्यमित्याह । ऐक्ष्वाके वंशे इक्ष्वाकूणामयमैक्ष्वाकः । '११४५। दाण्डिनायन-। १।४।१७४।' इत्यादिना टिलोपनिपातवम् । अन्ये तत्र सन्ती-त्याह दाशरथिः दशरथस्यापत्यं यः स मम भर्ता । महाकुलीनः कीदृशः । पितुः प्रियंकरः अनुकूलकारी । तपस्विनां च क्षेमकारः । '२९६१। क्षेमप्रियमद्रेऽणू च । ३।२।४४।' इति चकारान् खच् ॥

२६१—निहन्ता वैर-काराणां सतां बहु-करः सदा ॥

पारश्वधिक-रामस्य शक्तेरन्त-करो रणे ॥ ७८ ॥

निहन्तेत्यादि—वैरकाराणां शत्रूणाम् । वैरपूर्वात् कृजः '२९३७। न शब्द-श्लोक-। ३।२।२३।' इत्यादिना टे प्रतिषिद्धे अण्वेव भवति । निहन्तेति हृन्तस्य प्रयोगः । तत्र कर्मणि पृष्टी । सतां धर्मे स्थितानो बहुकरः बहुकः करोतीति । '२९३५। दिवा-विभा-। ३।२।२१।' इति टः । स्त्रीविशेषायां ॥ 'किं-यद् तद्गुण-।' इति करोतेरप्य । 'आहपरयोः रजि-शून्यां ङिच' इत्याणा-दिकः कुः परशुशब्दः । तत्पर्याय एवान्युत्पन्नः परश्वशब्दः । स महारणं यस्य । '१६०८। परश्वघातुश्च । १।४।५८।' तस्य परशुरामस्य सम्बन्धिन्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्तकरो विनाशयिता । अन्तं करोतीति पूर्ववद् । रणे संग्रामे तत्र भवः ॥

१२४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

२६२—अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्ती कर्मसु सर्वदा ॥

पितुर्नियोगाद् राजन्त्वं हित्वा यो ऽभ्यागमद् वनम्

अध्वरेष्वित्यादि—इष्टमेभिरिति इष्टिनो यज्वानः । '१८८८' इष्टा-
दिभ्यश्च । ५।२।८८' इतीनिः । किमिष्टवतः । अध्वरान् कर्माणि तत्र 'कस्ये-
न्विपयस्य' इति कर्मणि सप्तमी । अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि षष्ठी कृद्योगे ।
पाता रक्षिता । पूर्ती कर्मसु सर्वदा । वृणोतेर्निष्ठायां '२४९४' वदोष्ठयपूर्व-
स्य । ७।१।१०२' इत्युत्त्वम् । '३०४०' न ध्या-उया-१८।२।५७' इत्यादिना
निष्ठानत्यप्रतिषेधः । पूर्वमनेनेति पूर्ववदिनिः । किं पूर्वमिति सर्वदा आ-
ह्लादिकर्मणि । पूर्ववत्सप्तमी । स राजत्वं राज्यम् । हित्वा त्यक्त्वा । वनम्-
भ्यागमत् । आभिमुख्येन आगतवान् । लुह । च्छेरहि रूपम् । पितुर्नियो-
गात् । तायोत्पत्त्यात् । स मे भर्तेति योज्यम् ॥

२६३—पतत्रि-क्रोष्टु-जुष्टानि रक्षांसि भयन्दे वने ॥

यस्य बाण-निष्कृतानि श्रेणी-भूतानि शेरते ॥८०॥

पतत्रीत्यादि—यस्य बाणैर्निष्कृतानि छिन्नानि रक्षांसि भयन्दे वने दी-
र्घनिम्नया शेरते स मम भर्तेति योज्यम् । शेरत इति '२४४२' शीहो रुद
। ७।१।६१' । कीदृशानि । अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि । '७६२' कर्पादिष्वि-
डाचश्च । १।१।६१' इति ऋन्तानां '७६१' कुगतिमादयः । १।१।१८' इति
सः '२१२०' च्चौ च । ७।१।२६' इति दीर्घः । अयर्थानां तु '७३८' श्रेण्या-
दयः कृतादिभिः । १।१।५९' इत्ययं विषयः । पतत्रिभिः क्रोष्टुभिश्च जुष्टानि
परिहृतानि ॥

२६४—दीव्यमानं शितान् बाणानस्यमानं महा-गदाः ॥

निघ्नानं शात्रवान् रामं कथं त्वं नोऽवगच्छसि ॥

दीव्येत्यादि—शितान्मीष्टान् बाणान् । दीव्यमानं क्षेप्तुं शक्तं तच्छीलं
वा । अनकार्यत्वाद्दानूनां दिवेः '३१०९' ताच्छील्य-वर्णोपचन-१।२।१२९'
इत्यादिना शानच् । '२५०५' दिवादिभ्यः इयन् । ३।१।६१' महागदाः अस्य-
मानं क्षेप्तुं शक्तं तच्छीलं वा । पूर्ववच्छानच् । शात्रवान् शत्रून् । प्र-
शादित्वादण् । निघ्नानं हन्तुं शक्तं तच्छीलं वा । पूर्ववत् प्रत्ययः । हन्तेः
'२३६३' गम-हन-१।६।१९८' इत्युपधालोपः । '३५८' हो हन्तेः—। ७।१।५४'
इति कुत्वम् । एवंविधं रामं कथं नावगच्छसि । तेन कर्मणा सर्वलोकविदि-
ति भावः ॥

२६५—भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ, ॥
एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्याऽनुजो वनम्. ॥

भ्रातरीत्यादि—यद्येवं कथावित्याह । असौ रामो मां भ्रातरि न्यस्य
अप्रेषित्वा मृगयामालेटकं यातः । मृगोः स्वार्थिको णिच् । अदन्तत्वाच्च
गुणो न भवति । तदन्तात् '३२००। कृजः ज्ञ च । ३।३।१००।' इत्यधिकृत्य
'परिचर्या-परिसर्या-मृगयादाद्यानामुपसंख्यानम्' इति भावे रामस्ययः । यद् ।
अज्ञोपाभावश्च । टाप् । 'मृगान्विध्यतीति मृगाविद् । कथासौ भ्रातेति सौ-
दाह । तस्यानुजः कनिष्ठो मया प्रेषितः सन् यातो वनम् । अनु पश्चाज्जा-
यत इति । '१४२२। अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३।३।१३०।' इति ङः । अगौ
कर्मण्युक्तमकर्मण्यपि भवति । किमर्थं येषामुम् । तमेव ज्ञानुम् । '१२०२।
इषं गतौ' इत्यस्य रूपम् । ज्ञानार्थत्वात् । प्रेषित इति तस्यैव रूपम् ॥

२६६—अथाऽऽयस्यन् कपायाऽक्षः

स्यन्न-स्वेद-कणोल्बणः ॥

संदर्शिताऽऽन्तराऽऽकृतस्

तामघादीद् दशाननः ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि—अथैवमुक्तो जानक्या दशाननस्तामघादीत् उक्तवान् ।
आपस्यन् क्रोधाविष्टत्वात् क्षीरं स्नेदयन् । '१२८१। यस्तुं प्रयत्ने' इति दैवादिकः
परस्मैपदी । क्रोधादेय कपायाक्षः । '८५२। बहुव्रीहौ सरस्यक्ष्णोः—
। ५।४।११३।' इति पथ् । स्वघ्नैः सृतैः स्वेदकणैस्त्वण उद्गदः व्याप्त इत्यर्थः ।
स्यन्देर्निष्ठायां रूपम् । संदर्शितमान्तरमन्तर्गतमाकृतमभिप्रायो येन स
पूर्वविधः ॥

२६७—'कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ॥

को नग्न-मुपित-प्रख्यं बहु मन्येत राघवम्. ॥ ८४ ॥

कृत इत्यादि—कनिष्ठाया अपत्यं ज्येष्ठाया अपत्यमिति '११२३। स्त्रीभ्यो
ढक् । ४।१।१२०।' । '११३१। कल्याण्यादीनामिन्ड् । ४।१।१२६।' तपोः
कल्याण्यादिषु पठितत्वात् । कनिष्ठासुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते । ज्येष्ठायाः
सुतः निरुपयोगितया विवासितः विसर्जितः । विपूर्वस्थ वसतेर्हेतुमण्यन्तस्य
निष्ठायां रूपम् । तं नग्नमुपितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुपितो नग्नो भवति तद्वद्
भूतम् । '७२१। पूर्वकाट-१२।१।४९।' इति सः । तपोः पूर्वापरकालत्वात् ।
राजदन्तादिवात्परनिपातः । ईदृशं राघवं को यद् मन्येत श्लाघेत नैवेत्यर्थः ॥

१२८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

किमिति खया सह वसामीति चेदाह—

२७४—संगच्छ पौंस्त्रि ! स्त्रैण मां युवानं तरुणी शुभे ! ॥

राघवः प्रोप्य-पापीयान्, जहीहि तर्म-किञ्चनम्. ॥

संगच्छेत्यादि—हे पौंस्त्रि, पुमांसमर्हति तद्धिता वा । अर्हापि हितार्थं वा '१०७९। स्त्री-पुंसाम्यां नञ्-स्रजौ-॥१॥१८०।' स्त्रीप्रत्यये 'नञ्-स्रजौ-रु-ह्युंस्तरुण-तलुनानामुपसंख्यानम्' इति । मां युवानं तरुणं संगच्छ मञ्जीकुर । गमेः 'प्रार्थनायां लोट् '२४००। इषु-गमि-॥७॥३७७।' इत्यादिना छवम् । '२६९९। समो गम्यच्छि-॥१॥३१२९।' इत्यादिना तद् न भवति सकर्मकत्वान् । विशेषतः स्त्रैण स्त्रियै हितमर्हन्तं वा । पूर्ववत्प्रत्ययः । तरुणी युवती सती शुभे कल्याणि । शोभत इति इषुपधलक्षणः कः । ममादि-सादृशो भर्ता-स्तीति चेदाह—राघवः प्रोप्यपापीयानिति । पापशब्दाद् '२०२०। विन्मत्तोर्लुङ् ॥५॥३१६५।' इति ईयसुच् लुक्च मतुपः । प्रोप्यपापीयानिति '७५४। मयूरभ्यंसकादयः ॥२॥१७२।' इति सः । 'देशान्तरं यात्वा पापवत्तरः । समकिञ्चनं वरिष्ठम् । न विद्यते किञ्चन यस्येति । 'सर्वनामाभ्ययसंज्ञाया उपसर्ग-नप्रतिषेधः' इति वचनाप्राभ्ययसंज्ञा । तेन न विभक्तिलोपः । जहीहि त्यज । ईत्वस्य '२४९८। जहातेष्व ॥६॥११९१।' इति वा वचनाद्विकल्पः ॥

२७५—अश्रीत-पिवतीयन्ती प्रसिता स्मर-कर्मणि ॥

वशे-कृत्य दश-ग्रीवं मोदस्व वर-मन्दिरे. ॥ ९२ ॥

अश्रीतेत्यादि—अश्रीतपिवतेति '७५४। मयूरभ्यंसक-२॥१७२।' इत्यादि-त्वात् सः । तत्र हि 'आख्यातमारुपातेन क्रियासातत्वे' इति पठ्यते । सततमभीतं पिवतेत्येवं भूयज्जनानादेष्टुमिच्छतीति '२६५७। सुप आत्मनः क्यच् । ३॥१८।' अश्रीतपिवतीयन्ती । प्रसिता स्मरकर्मणि आधिक्येन प्रयुक्ता काम-व्यापारे । '६४१। प्रसितोऽसुकाभ्यां तृतीया च ॥२॥३७४।' इति चकारात् सप्तमी । वशेकृत्यानुवर्तिनं दशग्रीवं कृत्वा । '७७५। साक्षात्प्रभृतीनि च ॥१॥१७७१।' इति गतिसंज्ञा । मोदस्व हर्षे जनय वरमन्दिरे श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥

२७६—मा स्म भूर्ग्राहिणी भीरु, गन्तुमुत्साहिनी भव, ॥

उद्भासिनी च भूत्वा मे वक्षः-संमर्दिनी भव. ॥ ९३ ॥

मा स्मेत्यादि—हे भीरु मा स्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः । न या-स्थामीत्यमुमर्थं गृह्णामीति कृत्रेण । '२२२०। स्मोघरे लङ् च ॥३॥१७६।' इति चकारात् लुङ् । गन्तुमुत्साहिनी उत्सुक्ता भव । '३१७७। सक-ष्टप-॥३॥१६५।' इत्यादिना तुमुन् । उत्साहिनीति सहोपपदत्वात् । तत्तत्प्रालंभतशरीरत्वा-दुद्भासिनी शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं स्तनाभ्यामुरः

स्थलस्य पीडिका भव । ग्रहोत्साहोन्नाससम्मदानां ग्रहादिषु पठितत्वात्
कर्तरि णिनिः । '३०६। क्रत्वेभ्यो ङीप् । १४। १। ५।' ॥

२७७—तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर् भीम-विग्रहः ॥

बाहुपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ९४

तामित्यादि—यदेवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा तां प्रातिकूलिकीं
प्रतिकूलवर्तिनीं मत्वा शास्वा । ओजःसहोम्भसा चर्वत इत्यधिकृत्य प्रति-
कूलं घतंत इत्यस्मिन्नर्थे '१५७८। सत्प्रत्यनुपूर्व—१४। ४। २८।' इत्यादिना टक् ।
जिहीर्षुः हर्तुमिच्छुः । भीमविग्रहः भीमपशुरीरः । दृष्टराक्षसदारीरूपः ।
मुखेन ह्रियत इति बाहुपपीडमाश्लिष्य बाहुभिरुपपीड्य । '३३७०। स-
सम्पां चोपपीड—१३। ४। ४९।' इति चकारात् मृत्तीयान्त उपपदे णमुक् । ज-
गाहे रथेनोत्पत्य ग्रामाकाशं निशाचरो गाहवे स्म । दिवशब्दसमानार्थो
घोराब्द औणादिकः । 'गमेढो' इत्यत्र घुतेऽनेति यचनात् । '२८५। औतोऽम्-
शसोः । ११। १९३।' इत्यात्वम् । कालापिनस्तु दिव्यशब्दादेव व्युत्पादयितुं
सुप्रमधीयते याम्येति । दिवः अमि विकल्पेनाकारादेश इति ॥

२७८—त्रस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिन्चराऽऽलयम् ॥

तूष्णींभूय भयादासांचक्रिरे मृग-पक्षिणः ॥ ९५ ॥

त्रस्यन्तीमित्यादि—त्रस्यन्तीं च तां रुद्रपदशब्दात् समादाय गृहीत्वा
यातो गच्छतो रात्र्यात् । यातेः शतरि पञ्चम्या रूपम् । किं यातो रात्रि-
चरालयं लङ्काम् । रात्रौ चरतीति '२९३०। चरेष्टः । १३। २। १६।' । '१००८।
रात्रेः कृति विभाषा । ११। ३। ७९।' इति मुम् । तस्माद्वाचणाद्यदयं ततो भयात्
तूष्णींभूय । '३३८५। तूष्णीमि भुवः । १३। ४। ६३।' इति '७८५। षावा ॥
११। १। ९९।' इति समासे वयवादेशः । आसांचक्रिरे आसितः । '२३२४।
दयापासथ । १३। १। ३०।' इत्याम् । मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिणश्च । समानजाती-
यानामिति यचनादेकवद्भावोऽयं न भवति ॥

२७९—उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां राम-लक्ष्मणी ॥

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ९६ ॥

॥ इति प्रकीर्ण-काण्डः प्रथमः समाप्तः ॥

उच्चैरित्यादि—तां सीतो जटायुः पक्षीन्द्रः । रावणं परुषं निष्ठुरं घदन्
प्राप प्रोक्तवान् । कीदृशीम् । उच्चैरारस्यमानाम् । 'हा राम, हा लक्ष्मण' इति वाग्दो-
र्दा रथेन हता प्यनिता पुनः पुनः रमन्तीमित्यर्थः । रतेः चोद्धर्म्मकत्वात् ।
क्रियासुः परिहारे यद् । कृपणां दीनानाम् ॥

१३० भट्टि-काव्ये—द्वितीये अधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमोऽवर्गः,

॥ अतः परमधिकारकाण्डम् ॥

तत्र प्रथमं टाधिकारः—

इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते । यत्र प्राधान्येनैकैकप्रधिकृत्य लक्षणं प्रदर्शितं तदधिकारकाण्डम् । शेषलक्षणेभ्यः प्रकीर्णकमेव द्रष्टव्यम् । एवं च कृत्वा अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थं प्रकीर्णकश्लोकाभिधानम् । अत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकाश्चत्वारः परिच्छेदाः । सत्र प्रथमे भागं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते । सर्गाधेस्य विवक्षितस्यापरिसमाप्त्यात् समेयाभिरान्वयायाह—

२८०—‘द्विपन् वनेचराऽऽद्याणां त्वर्मादायचरो वने ॥

अग्नेसरो जघन्यानां मा भूः पूर्वसरो मम ॥९७॥

द्विपन्नित्यादि—एवञ्च कृत्वा मिश्रक उच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । परं वदन् । कीदृशम् । ‘हे द्विपन् मा भूः पूर्वसरो ममेति । ममाग्रतो भूत्वा मा गा इत्यर्थः । पूर्व सरतीति ‘२९३३। पूर्वं कर्तरि । ३।२।१९।’ इति टः । यतस्त्वमग्नेचरो जघन्यानाम् । अग्नेसरतीति ‘२९३२। पुरोऽग्रतः—३।२।१८।’ इत्यादिना टः । जघन्य इति ‘२०५८। शापादिभ्यो यः । ५।३।१०३।’ इतीवाथेयः । पापानां प्रथमस्त्वम् । कुतः आदायचरो वने । आदायचरतीति ‘२९३१। निष्ठा-सेना—३।२।१७।’ इत्यादिना । वने चरन्तीति वनेचराः । अधिकरणे चरेष्टः । तेषामग्न्याः प्रधाना अपयः । तानादाय चरसि भक्षयसि । कर्मणि षष्ठी ॥

२८१—यशस्कर-समाचारं ख्यातं भुवि दद्यान्करम् ॥

पितुर्वाक्यन्करं रामं धिक्त्वां दुन्वन्तर्मन्त्रपम् ।

यशस्करेत्यादि—रामं दुन्वन्तमुपतापयन्तमग्रं निर्लज्जं धिक्त्वां । गहाँ । ‘१३३६। दुहुं उपतापे’ इत्यस्य सौवादिकस्य शतरि ‘२३८७। हु-भुवोः सार्वधातुके । ६।४।८७।’ इति यणादेशो रूपम् । कीदृशं रामम् । यशस्करसमाचारम् । समाचरणं समाचारः चरितं भावे घञ् । यशस्करोतीति यशस्करः । ‘२९३४। कुजो हेतु—३।२।२०।’ इत्यादिना टः । ‘१३८। विसर्जनीयस्य सः । ४।३।३४।’ यशस्करणे हेतुभूतः समाचारो यस्य । ख्यातं भुवि प्रसिद्धं दयाकरं करुणाकरणशीलम् । ताच्छीत्ये टः । पितुर्वाक्यन्करं पितुर्वचनानुगुणे अनुकूलम् । आनुलोम्ये टः ॥

२८२—अहमन्त-करो नूनं ध्वान्तस्येव दिवा-करः ॥

तव राक्षस ! रामस्य नेयः कर्म-करोपमः ॥

अहमित्यादि—हे राक्षस अहं तव जूनमवश्यमन्तकरः विनाशयिता । कीदृशः । रामस्य नेयो यद्वयः । '२८४२। अचो यत् । ३। १। १९७। कर्मकरोपमः मृतकमुल्यः । '२९३६। कर्मणि मृतौ । ३। २। २२।' इति टः । ध्वान्तस्त्रेव दिवाकरः । यथान्यकारस्यान्तकरो दिवाकरः सूर्यः तथा । अन्तकरदिवाकरो '२९३५। दिवा-विभा-३। २। २३।' इति टप्रत्ययान्तौ । एवमुक्त्वा खं पपातेति सम्यन्धः ॥

२८३—सतामरुप्-कारं पक्षी चैर-कारं नराऽशिनम् ॥

हन्तुं कलह-कारो ऽसौ शब्द-कारः पपात खम् ॥

सतामित्यादि—एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी स्वमाकाशं पपात पतितः । किमर्थं नराशिनं राक्षसं हन्तुं हनिष्यामीति । कीदृशं राक्षसं सतामरुप्कारम् । धर्मे स्थितानां पीडाकरम् । अदःशब्दः पीडोपलक्षणपरः । '२९३५। दिवा-विभा-३। २। २३।' इति टः । चैरकारं चैरकरणशीलम् । कलहकारः पक्षी कलहयितुमनुकूलः । अन्योः '२९३७। न शब्द-श्लोक-३। २। २३।' इति टे प्रतिषिद्धे-ऽणेष भवति । कर्मण्यणः प्राप्तिरस्तीति टाधिकार उदाहृतः । कियत्खं पपात । पावति दूरे शब्दपातस्तावत्प्रमिति ॥

॥ टाधिकारः समाप्तः ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह—

२८४—धुन्वन् सर्व-पथीनं खे वितानं पक्षयोरेसौ ॥

मांस-शोणित-संदर्श तुण्ड-घातमयुध्यत ॥ १०१॥

धुन्वन्नित्यादि—असौ पक्षी अयुध्यत युध्यते स्म । युधेर्द्विवादिभ्यश्च लटि रूपम् । तुण्डपातमिति क्रियाविशेषणम् । तुण्डेन चक्षुषा घातो हननं यस्मिन् युद्ध इति । '३३५८। करणे हनः । ३। ४। ३७।' इति न णमुक् '३३६७। कृपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३। ४। ४६।' इति वचनान् अहिंसार्थेऽप्यत्र सदारमस्य यथा पादुषाणं भूमिं हन्तीति । '३३६९। हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३। ४। ४८।' इत्यनेनापि न भवति समानकर्मकत्वाभावात् । अकर्मक्याशुभेः । तेन भावे धम् । धुन्वन् कम्पयन् खे आकाशे पक्षयोर्वितानम् । सर्वपथीनं सर्वः पन्था इति '७२६। पूर्वकाल-३। २। १। ४९।' इत्यादिनातः । '७४७। क्ररु-युः-५। ४। ७४।' इति ममाणान्तोऽकारः । सर्वपथान् स्पामोतीति '१८०८। तत्सर्वादेः-५। २। ७।' इत्यादिनातः । मांसशोणितसन्दर्श कारस्वर्धन

१३२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये अधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

मांसं शोणितं च दृष्ट्वा । '३३५०। कर्मणि दशि-विदोः साकस्ये । ३।१।२९।'
इति णमुल् । '७८३। जमैवाव्ययेन । २।२।२०।' इति सः ॥

२८५—न विभाय, न जिह्राय, न चक्लाम, न विव्यथे ॥

आघ्नानो विध्यमानो वा रणान् निववृते न च ॥

नेत्यादि—आघ्नानः पक्षी ग्रहरन् । '२६९५। आहो यमहनः । १।१।२०।'
इति लङ् । न विभाय न भीतः । तस्मान्न जिह्राय न लजितः । सम्यक्
मया न हत इति न चक्लाम न क्लान्तः । न विव्यथे । '२३५३। व्यथो लिटि
। ७।१।६८।' इति सम्प्रसारणम् । जितधमत्वात् । विध्यमानो वा । वाश-
द्वक्षार्थे । परेण हन्यमानश्च न विव्यथे न पीडां भेजे । सर्वाधिकत्वात्
रणाच्च न निववृते न निवृत्तः । जममोत्साहत्वात् ॥

२८६—पिशाच-मुख-धौरेयं स-च्छत्र-कवचं रथम् ॥

युधि कद्-रथ-वद् भीमं वभञ्ज ध्वज-शालिनम् ॥

पिशाचेत्यादि—युधि संग्रामे पक्षी रथं वभञ्ज भगवान् । तस्य दुष्प-
कादन्यत्वात् । तथा हि कद्-रथ-वद् कुत्सितरथमिव । '१०२८। रथ-वदपौत्र
। १।३।१०२।' इति कदादेशः । धुरं वहन्ति धौरेया अश्वाः । '१६२८। धुरो
यहुक्वौ । ४।१।७७।' । पिशाचस्येव मुखं येषां ते धौरेया यत्र रथे तं पिशाच-
मुखधौरेयम् । सच्छोभनं छत्रं कवचं च यस्मिन् । तं भीमं भयानकं तथा
धुर्यत्वात् । ध्वजशालिनं ध्वजवन्तम् । शालिन्शब्दः किम्प्रत्ययान्तस्तद्व-
न्तमाह । अन्यस्त्वाह ध्वजेन शालितुं श्लाघयितुं शीलमस्येति गितिः । अने-
कार्थत्वाद्वातूनामिति ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

मोऽमित्वमदन्तत्वात् । '२२३८। आमः । २। १। ८। १।' इति लुक् । '२३११। अयामन्त-३। १। ५। ५।' इत्यादिना अयादेशः । आमकारान्तस्य कृतंशार्था प्रा-
तिपदिकत्वे प्रथमैकवचनम् । तस्य '४५२। अव्ययात्-२। १। ८। २।' इति लुक् ।
स्वरादिषु 'अम् आम्' इति पठितत्वादव्ययत्वम् । आमन्तस्थानभिव्यक्तपदा-
र्थत्वात् '२२३९। कृद्धानुप्रयुज्यते-३। १। ४। ०।' इत्यादिना लिट्परस्य कृनो
ऽनुप्रयोगः । कर्त्रभिप्रायाभावाभावे ऽनुप्रयोगे तद् न भवति । सुरांश्च प-
श्यतो युद्धं जटायुः पिप्राथ 'प्रीणितवान् । शत्रुनासनं सीतायाजनं च दे-
वानां प्रीतिः कारणम् ॥

२८८—अ-सीतो रावणः कासांचक्रे शस्त्रैर् निराकुलः, ॥

भूयस्तं वेभिदांचक्रे नख-तुण्डाऽऽयुधः खन्नाः, ॥

असीत इत्यादि—असीतः परित्यक्तसीतो रावणः (आकाशस्थः) कासांचक्रे
कुक्षितमभिहितवान् (एषेहीति विहगाधिपेति । '१६६। कर्षे शब्दकुत्साया-
म्' इत्यनुदात्तेत् । '२३०६। कास्-२। १। ३। ५।' इत्यादिना आम् । शस्त्रैः इत्य-
म्भूते तृतीया । निराकुलः पूर्व बाहुभिः सीताग्रहणे व्याकुलत्वात् । भूयः
पुनरपि । खगः पक्षी । दम्परणे '३०११। अन्येष्वपि दृश्यते । ३। २। १०। १।' इति वचनात् गमेर्हः । तं मिताचरं वेभिदांचक्रे । अत्यर्थं भिन्नवान् । वेभि-
दंतेयं कृन्तादाम् । नख-तुण्डान्येवायुधानि यस्य ॥

२८९—हन्तुं क्रोधन्वशादीहांचक्राते तौ परस्परम्, ॥

न वा पलायांचक्रे विरं दयांचक्रे न राक्षसः, १०६

हन्तुमित्यादि—तौ पक्षि-रावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्परम-
न्योर्म्यं हन्तुमीहांचक्राते चेष्टां कृतवन्तौ । '२२३०। हृगादेः-२। १। १। ३। ६।' इत्यादिना आम् । विः पक्षी । अनि-यसिभ्यामित्यधिकृत्य 'वेजो विच्च' इत्याणा-
दिक इक् । न वा नैव । याशब्द एवार्थः । पलायांचक्रे पलायितः । '२३२६।
वपसर्गस्यायतौ । ८। २। १५।' इति लृत्वम् । राक्षसश्च न दयांचक्रे न दयते
स्म । पक्षिणं खल्वहं कथं व्यापादयामीति । वभयग्रापि '२३२४। दयायास-
श्च । ३। १। ३। ०।' इत्याम् ॥

२९०—उपासांचकिरे द्रष्टुं देव-गन्धर्व-किन्नराः, ॥

छलेन पक्षौ लोढ्यांचक्रे क्रैव्यात् पतत्रिणः, १०७

१—'१२२५। शराऽर्क-विहगाः खगाः ।' २—'५५३ । पतत्रि-पत्रि-
पतग-पतत्-पत्ररणाऽण्डजाः । नगीको-वाजि-विकिर-वि-विधिर-पतत्रयः ॥'

३—'६०। राक्षसः क्रीणयः कट्यात् क्रव्यादोऽस्य आसरः' इति सर्वत्र ना० अ० ।

१३४ भट्टि-काव्ये—द्वितीयेऽधिकार-अण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उपेत्यादि—देव-गन्धर्व-किन्नरा द्रष्टुं युद्धं द्रक्ष्याम इति उपासांचक्रौ उपगताः । पूर्वंयदाम् । ऋष्यात् रावणः । ऋष्यं-मांसमस्तीति ऋष्यात् । '२९७७। अदोऽनखे । ३।२।६८।' इति विद । पतत्रिणः पक्षिणः पक्षां लोह-यांचक्रे भक्ष्यं लूनवान् । यद्भवत्ययान्तत्वादाम् । छलेन मायया प्रसह्य जेतुं न शक्यत इति । अस्तेनेति पाठान्तरम् ॥

२९१-प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृतं

दश-वदनः स्व-चरोत्तमं प्रहस्यन् ॥

रथ-चरमधिरुह्य भीम-धुर्य

स्व-पुरमगात् परिगृह्य राम-कान्ताम्. १०८

प्रलुठितमित्यादि—पक्षराः पक्षिणः । से चरन्तीति अधिकरणे '२९३०। चरेष्ट । ३।२।१६।' तेषामुत्तमं जटायुं कृतं छिन्नं लूनपक्षवान् । अवनौ भुवि प्रलुठितं विलोक्य प्रहस्यन् हर्षं प्राप्नुवन् निवृत्तो विघ्नकारीति दशाननो रथपरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकाख्यमास्त्रं भीमधुर्यं रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात् गतवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-हरणः श्री-राम-प्रवासो
नाम पञ्चमः सर्गः पर्ववसितः ॥ ५ ॥

पष्ठः सर्गः—

अत्राधिकारस्यापरिसमाप्तत्वात्तमेवाममधिकृत्याह—

२९२-ओपांचकार कामाऽग्निर दश-वक्रमहर्-निशम्, ॥

विदांचकार वैदेहीं रामादन्य-निरुत्सुकाम्. ॥ १ ॥

ओपांचकारेत्यादि—अयशब्दो वक्ष्यमाणतृतीयश्लोके यः सोऽत्र द्र-ष्टव्यः । अयं तस्मिन् सीतापरिग्रहे आते कामाग्निः कामो ऽग्निरिव दशवक्त्रं दशाननमोपांचकारं ददाह । '७४६। उपैदाहे' । '२३४१। उप विद-३।१।३८।' इत्याम् । अहर्निशं अहस्य निशा च । 'सर्वो ह्यन्द्रो विभापैक्यस्यति' इत्येक-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १३५

वन्नावात् । ‘५५८। काळाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।२।३।५।’ इति द्वितीया । अहो नकारस्य ‘१७२। रो ऽसुपि ।८।२।६९।’ इति रत्वम् । कस्माद्दाह इत्याह । रात्रौ । वैदेहीमन्यनिरत्सुकां रामादन्यस्मिन् सर्वत्र निरभिलाषां विदांचकार । अगुणत्वं विदेस्तथेति विदेरकारान्तनिपातनात् गुणाभावः ॥

२९३—प्रजागरांचकारारेरीहास्वनिशमादरात्, ॥

प्रविभयांचकारा ऽसौ काकुत्स्थादभिशङ्कितः, ॥२॥

प्रजागरांचकारेत्यादि—अरे रामस्य ईहासु चेष्टासु । ‘३२८०। गुरोश्च— ।३।३।१०३। इत्यकारः । आदरादादरेण प्रजागरांचकार जागरितवान् । शत्रु-चिकीर्षितज्ञानपरो यभूवेत्यर्थः । पूर्ववदाम् । अनिशम् अविच्छेदेन । (अनि-शमिति निशाक्रियाविच्छेदो नास्ति यस्मिन् प्रजागरण इति । निशेति क्रियाविच्छेदोपलक्षणम् । प्रायेण हि निशायां क्रियाणामप्रवर्धनम्) किमिति जागरितवानित्याह । काकुत्स्थादसौ प्रविभयांचकार प्रभीतवान् । ‘२४९१। भी-हि— ।३।१।३९।’ इत्यादिनाम् । श्लुवकार्यं घातोर्गुणायादेशौ । अभिश-ङ्कितः किमयं करिष्यतीति ॥

२९४—न जिह्यांचकारा ऽथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः, ॥

नाप्यूर्जा विभरामास वैदेह्यां प्रसितो भृशम्, ॥३॥

न जिह्यांचकारेत्यादि—सीतामभ्यर्थ्य याचित्वा न जिह्याञ्चकार न लज्जितः । तर्जितः भर्तितो ऽपि तथैवेत्यर्थात् । नाप्यूर्जा बलं विभरामास धारितवान् । ‘२२३९। कृन्— ।३।१।४०।’ इति प्रत्याहारप्रहणादस्तेरप्यनुप्र-योगः । ह्रीघातोर्गुणायादेशौ । ‘११६२ कुम्भं धारण-पोषणयोः’ उभय-त्रापि पूर्ववदाम् श्लुवश्च । कथं न धारितवान् इत्याह । वैदेह्यां प्रसितः मत्तकः । भृशमत्यर्थम् ॥

२९५—विदांकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्थकान्, ॥

रक्षांसि रक्षितुं सीतामाशिपू च प्रयत्नवान्, ॥४॥

विदांकुर्वन्तिवत्यादि—स्थकानात्मीयान् शुक्सारणादीन् अवदुक्त-वान् । किमित्याह—रामस्य वृत्तमनुष्ठितं किं तस्मैहानन्तमुद्यमोऽस्ति न चेति विदांकुर्वन्तु । ‘२४६५। विदांकुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ।३।१।४१।’ इति निपा-तितम् । सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिपद्वादिष्टवान् । शासः ‘२३८२। सति- ।३।१।५६।’ इत्यह । ‘२४८६। शास इदहहलोः ।६।४।३४।’ इति शासे-रुपधाया इत्वं ‘२४१०। शासि-षसि— ।८।३।६०।’ इति षत्वम् । प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आग्रधिकारो गतः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम पष्ठः सर्गः— ११७

१६।३।१३८' इति त्रीयः । कुतः अमुं व्रसनशीलाम् । क्रियाशब्दत्वाद्बहू न भवति । पृक्तिकां लक्ष्मणेन त्यक्तत्वात् । '१९९८। एकादाकिनिचासहाये १७।३।५२।' इति चकारात्कन् । '४६३। अत्ययस्थात्-१७।३।४४।' इतीत्वम् ॥ ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

अतः परं दुहादिः—

इतो द्विकर्माधिकारः—

२९९—सोऽपृच्छत् लक्ष्मणं सीतां याचमानः शिवं सुरान् ॥

रामं यथास्थितं सर्वं भ्राता ब्रूते स्म विह्वलः ॥८॥

सोऽपृच्छदित्यादि—'५३९। अकथितं च ११।४।५१।' इत्यत्र दुहि-
याचीत्यादिश्लोकेस्थान् भावन् प्रपुङ्गे कविः । तत्र रामोऽपृच्छत् सीता-
मिति प्रधानं कर्म-लक्ष्मणमित्यकथितं कर्म । याचमानः प्रार्थयमानः । शिवं
कल्याणम् । अर्थात् सीतायाः शिवं प्रधानं कर्म सुरान् देवान् इत्यकथितं
कर्म । भ्राता लक्ष्मणः सर्वं यथावत् स्थितं ब्रूते स्म वक्तवान् । सर्वमिति प्र-
धानं कर्म राममित्यकथितम् ॥

३००—संदृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ॥

प्राणान् दुहन्निवाऽऽत्मानं शोकं चित्तमयारुधत् ॥

संदृश्येत्यादि—रामः शरणं गृहं शून्यं संदृश्य दृष्ट्वा । शोकं चित्तमवा-
रुधत् चित्तं शोकं प्रावेशयत् । कीदृशः प्रियां जावकीं वनं भिक्षमाणः ।
प्राणान् दुहन्निव स्वजन्निव । प्राणानिति प्रधानं कर्म आत्मानमित्यकथितम् ।
आत्मानः प्राणान् स्वजन्निव ॥

३०१—गता स्यादवचिन्वाना कुसुमान्याश्रम-द्रुमान् ॥

आ यत्र तापसान् धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति, तत्र सा ॥

गतेत्यादि—यत्र यस्मिन्स्तपोवने सुतीक्ष्णो नाम कविः धर्मं शास्ति
शिक्षयति । धर्ममिति प्रधानं कर्म तापसानित्यकथितम् । तत्र तपोवने गता
स्यात् । सम्भावने विद् । आकरो निपातः स्वरणे । किं कुर्वती कुसुमान्यव-
चिन्वाना । कुसुमानीति प्रधानं कर्म आश्रमद्रुमानित्यकथितम् । अवचिन्वा-
नेति विप्रोतेः कर्त्रभिप्राये वाद् । दुहादिदण्डको वातः ॥

इति दुहादिर्द्विकर्मकः ।

१—दुह-याच्-पञ्-दण्ड-दधि-प्रच्छि-वि-भू-शाशु-जि-मप्-मुपात् ।

२—गुक् स्वाद-कथितं तथा स्यान् नी-ह-कृप्-बहाम् ॥ १ ॥

३—शरणं गृह-रक्षितोः इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १५७

तद्वतां तथोपचार्यवतां उपचीयते इत्युपचार्यो ऽग्निः । '२८९२। अग्नौ परि-
चार्य-॥३॥११३१।' इति निपातितः । उपपूर्वाचिनोतेर्ण्यदायादेशौ । तद्वतां
कथामी रमसे शुभे कल्याणि ॥

इति कृत्याधिकारः ॥

अथ प्रकीर्णकाः—

अतः परं प्रकीर्णकाः—

३५९—वर्धते ते तपो भीरु! व्यजेष्टा विघ्न-नायकान्, ॥

अजैपीः काम-संमोहौ, संप्राप्या विनयेन वा. ॥६८॥

वर्धत इत्यादि—कातरचित्ते तव तपो वर्धते तस्य-च मे विघ्नास्तेषां ये
नायकाः प्रणेतास्तान् व्यजेष्टाः जितवत्यसि । लुटि '२६८५। वि-पराम्प्यां
जेः ॥१॥३॥१९।' इत्यात्मनेपदम् । कामसंमोहौ कचिदजैपीः जितवत्यसि ।
'२२९७। सिचि वृद्धिः-॥७॥२॥११।' विनयेन वा संप्राप्याः संप्राप्तासि । कर्मणि
लुट् । '२२८१। हलो हलि ।८॥२॥२६।' इति सिचो खोपः । (अग्राणुक्तमपि
कचिद्विति पदमयाद्योग्यम्) ॥

३६०—नां ऽऽस्यस्यसि तपस्यन्ती, गुरुन् सम्यगंतूतुपः ॥

यमान् नोदविजिष्ठास् त्वं, निजाय तपसे ऽतुपः. '६९

नायस्यसीत्यादि—तपस्यन्ती तपश्चरन्ती कचिन्नायस्यसि न रिचसे ।
तपश्चरणशीलीभूतेत्यर्थः । '२६७१। कर्मणो रोमन्थ-॥३॥१॥५॥' इति क्यङ् ।
'तपमः परस्मैपदं च ।' गुरुन् आचार्यादीन् सम्यक् यथायदनुवृत्त्या ऽतूतुपः
तोपितवत्यसि । तुपेर्ण्यन्तस्य लुटि रूपम् । चटि णिलोपादि । यमाम्बु-
खोर्नोदविजिष्ठाः नामैपीः । पुण्यकृतां न मृत्युमयमित्यर्थः । भोभिजेरा-
त्मनेपदम् । लुटि सिच इद् । '२५३६। विज इद् ॥१॥२॥२॥' इति सिचो
टिचि न गुणः । निजायात्तीयाय तपसे । अतुपः तुष्टवत्यसि । '२३४३।
पुपादि-॥३॥१॥५॥' इत्यङ् ॥

३६१—अर्था ऽर्घ्यं मधुपर्काऽऽद्यमुपनीया ऽऽदरादसौ ॥

अर्चयित्वा फलेरर्च्यौ सर्वत्रा ऽऽख्यदनामयम्. ७०

अथेत्यादि—अथानन्तरमसौ शयरी अर्घ्यमर्घार्थम् । '२०९३। पादा-
र्पाम्प्यां च ॥५॥४॥२५।' इति यत् । मधुपर्कायम् । अर्चयितुमिष्टमुदकं मधु-

१५८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

पङ्कः तदाद्यं भादौ भवमाद्यं तदुपनीयादरात् फलैरर्चयित्वा । अर्च्यौ अर्च-
नाहौ ण्यत् । रामलक्ष्मणौ सर्वश्रेष्ठेषु अनामयं कल्याणं आरुह्यत्कथितवती ।
'२४३८। अत्यन्ति-१३।१।५२।' इत्यह् ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अतः परं कृदधिकारः—

अथ कृदधिकारमाह—कृत्यानां कृदन्तर्भावे ऽपि भावकर्मणोः कृत्वा-
इति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथगधिकारः । शेषास्तु कृतः कर्तरि भवन्ति '७८१।
तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । १३।१।९२।' इत्येतदधिकृतम् । यत्रैतन्नावतिष्ठते तात्-
कृतो दर्शयन्नाह—

३६२—'सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपि-नन्दनः, ॥

द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः,' सैवमुक्त्वा तिरो ऽभवत्.

सख्यस्येत्यादि—सा शबरी तिरो ऽभवदन्तर्भूता । एवमुक्त्वा । किं त-
दित्याह— तव सख्यस्य सखित्वस्य । '१७९१। सख्युर्यः । १५।१।१२६।' कर्मणि
पठ्यते । कारकः सुग्रीवः । '२८९५। ण्युल्-तृचौ । १३।१।१२३।' इति ण्युल् (विषा-
सह मैत्री करिष्यति) कपिनन्दनः 'करीतां नन्दयित्वा । '२८९६। नन्दि-
प्रहि-१३।१।१३४।' इत्यादिना ल्युः । कृषोणे पठ्यते । ततो द्रुतं द्रष्टासि मै-
थिल्याः । पूर्ववत्कर्तरि तृष् कर्मणि पठ्यते । असीति वर्तमाने लट् ॥

३६३—नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ॥

वनानि भेजतुर् वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥ ७२

नन्दनानीत्यादि—तत उक्तादन्तरं वीरौ राघवौ रामलक्ष्मणौ वनानि
भेजतुः सेवितवन्तौ । एत्वाभ्यासलोपी '२३०१। व-कल-१६।४।१२२।' इत्या-
दिना । पाम्पानीति पम्पाया अदूरम् । '१२८२। अदूरभवश्च । ११।२।७०।' इत्यण् ।
मुनीन्द्राणां नन्दनानि प्रमोदकारीणि । वनौकसां वनेष्वराणाम् ।
'१३०९ उच्चं समवाये ।' अस्मादौणादिष्वो ऽमुम् । शृपोदरादिस्वाङ्ग-
विपर्ययः । वनमोको येषां तेषां रमणानि रक्षितवनकानि । '२८९६। नन्दि-
१३।१।१३४।' इत्यादिना ल्युः । कर्मणि पठ्यते ॥

३६४—'भृङ्गाऽऽली-कोकिल-कुङ्भिर्

वाशनेः पश्य लक्ष्मण ! ॥

रोचनेर् भूषितां पम्पा-

मस्माकं हृदयाविधम् ॥ ७३ ॥

भृङ्गालीत्यादि—हे लक्ष्मण पर्मां पश्य । अस्माकं हृदयाविधम् । चेतः-
पीडयन्तीम् । हृदयं विभ्यतीति क्विप् । '२४१२। ग्रहि-ग्या-१६।१।१६।' इत्या-
दिना संश्रसारणम् । '१०३७। नहि-वृति-१६।३।१३।' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
भूषितां कामिः भृङ्गालीभिः अमरपङ्क्तिभिः । कोकिलैः कुङ्कुभिः क्रीडैः ।
वाशनैः कृजद्भिः । रोचनैः शोभनैः । कुङ्कु इति '३०३। ऋत्विग्-१३।२।५९।'
इत्यादिना किन् । निपातनसामर्थ्यादनुनासिकलोपाभावः । '५४ संयोगा-
न्तस्य लोपः । ८।२।२३।' । '३०७। किन्प्रत्ययस्य-१८।२।१२।' इति कुरावम् ॥
३६५ परिभाषीणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ॥

उज्जासीनि जले-जानि दुन्वन्त्य-दयितं जनम्. ७४

परिभाषीणीत्यादि—जलेजानि पद्मानि पश्य । '९०२। तरु-रूपे कृति-
१६।३।१४।' इत्यादिना ऽलुक् सप्तम्याः । उज्जासीनि मासमानानि । अत एव
ताराणां परिभाषीणि तिरस्कृन्ति । तत्रश्वेतसां मन्थीनि पीडाकराणि । अतो
जनमदयितं प्रियारहितं दुन्वन्ति । '१३३६। दुर्दु उपतापे' सौवाद्रिकः ।
मन्योऽज्ञासपरिभूम्यो ग्रहादिस्वाणिनिः ॥

३६६—सर्वत्र दयिताऽधीनं सु-व्यक्तं रामणीयकम्, ॥

येन जातं प्रियाऽपाये कद्-वदं हंस-कोकिलम्. ७५

सर्वत्रेत्यादि—हे लक्ष्मण सर्वत्र यत्किञ्चिद्दामणीयकं रमणीयस्य भावः ।
'१०९७। योपधाद्-१५।१।१३२।' इति वुञ् । तत्सर्वं दयिताधीनं दयिताय-
सम् । '२०७९। अयङ्ङ-१५।४।७।' इत्यादिनाप्युत्तरपदारसः । सुव्यक्तं स्प-
ष्टम् । कुतः चेत् प्रियाया अभावे सति हंसकोकिलं हंसाश्च कोकिलाश्चेति
शकुनिवात् द्वन्द्वैकत्वम् । कद्दवं कुरित्तप्रलयितं वदतीति पचापच । कु-
रित्तं वदतीति '१०२८। रय-वदयोश्च । १६।३।१०२।' इति कोः कदादेशः ।
दयितायां सत्यां मधुरप्रलापमासीदित्यर्थः ॥

३६७—पक्षिभिर् वितृदैर् यूनां

शांखिभिः कुसुमोत्किरैः

अ-ज्ञो यो, यस्य वा ना ऽस्ति

प्रियः, प्रग्लो भवेन् न सः. ॥ ७६ ॥

पक्षिभिरित्यादि—'१५४०। वृष्टिर् हिंसाऽनादरयोः ।' इत्यस्मा-

१—'१५३। पृथो महीरुहः शाखी विटपी पादपस् तरुः । अनोकरुहः कुटः

शाखः पलाशी ह-द्रुमागमाः ॥' इति ना० अ० ।

१६० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

दिगुपधलक्षणः कः । यूनां वित्तदैः हिंसकैः पक्षिभिः शाखिभिर्युक्षैश्च । ग्रीष्मा-
दित्वादिभिः । कुसुमोत्किरैः । उत्किरन्ति उत्क्षिपन्तीत्युत्किराः । पूर्ववत्कः ।
कुसुमानामुत्किराः । कृद्योगलक्षणां पृष्ठीं विधाय समासः । तैर्हेतुभूतैः करण-
भूतैर्वा । स प्रग्लो न भवेत् । प्रकर्षेण ग्लायते प्रग्लः । '२८९८। आतश्चोपसर्गे
।३।१।३६।' इति कः । यो ऽज्ञः गुणदोषानभिज्ञः । जानातीति शः पूर्व-
वत्कः । यस्य वा प्रियो जनो नास्ति तस्य प्रयोजनाभावः सर्वत्र विवे-
कित्वात् । ग्रीणातीति प्रियः । पूर्ववत् कः ॥

३६८—ध्वनीनामुद्धमैरैभिर् मधूनामुद्धयैर् भृशम् ॥

आजिघ्रैः पुष्प-गन्धानां पतङ्गैर् ग्लपिता वयम् ॥

ध्वनीनामित्यादि—पतङ्गैर्भ्रमरैरुल्लपिताः पीडिता वयम् । 'ग्ल-ग्ल-व-
नु-यमां च' इति मिथ्यात् ह्रस्वः । 'पतेरङ्गप् पक्षिणि' इत्याणाविकः । कीदृशैः
ध्वनीनामुद्धमैः ध्वनीन् कुर्वन्ति । '२३६०। पा-घ्रा-ध्मा-।७।३।७८।' इति
धमादेशः । मधूनामुद्धयैः मधूनि पुनः पुनः पियन्ति । '९६८। धेद् पाने' इत्य-
स्यायादेशः । आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पुष्पगन्धान् जिघ्रन्ति । पूर्ववजिघ्रा-
देशः । सर्वत्र '२८९९। पा-घ्रा-ध्मा-धेद्-दशः शः ।३।१।१३७।' इति शः ।
(कृद्योगलक्षणा पृष्ठी) ॥

३६९—धारयैः कुसुमोर्मिणां पारयैर् वाधितुं जनान् ॥

शाखिभिर् हा हता भूयो हृदयानामुदेजयैः ॥७८

धारयैरित्यादि—हा कष्टं शाखिभिर्दुर्मैर्भूयो ऽस्वर्धं ययं हताः । की-
दृशैः हृदयानामुदेजयैः चेतसामुत्कम्पकैः । धारयैः कुसुमोर्मिणां कुसुमनि-
धयान् धारयन्ति । जनान् मद्दिधान् वाधितुं पीडयितुं पारयन्ति । समर्थः ।
'९६६। एम् धारणे', '११६०। पूं पालन-पूरणयोः', '२७३। पूज्जं कम्पने च ।' इत्यो
गितन्तेभ्यः '२९००। अनुपसर्गात्लिम्प-विन्द-।३।१।१३८।' इत्यादिना शः ॥

३७०—ददैर् दुःखस्य माहृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ॥

लिम्पेरिव तनोर् वातैश्च चेतयः स्याज् ज्वलो न कः ॥

ददैरित्यादि—वातैर्ददैः दुःखस्य दुःखं ददन्ति । केभ्यो माहृग्भ्यः ।
अस्मादशेभ्यो विरदिभ्यः । '७२९। एदादिषु दशो ऽनास्तेचने कश्च ।३।२।६०।' इति क्तिन् । '१०१०। दग्-दश-पगुपु ।६।३।८९।' इत्याकारः । धायैरामोदमुत्तमं
आमोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावद्विरदिभ्यो दशस्य दुःखस्य धायैः पोषकैरि-
त्यर्थः । उत्तममिति क्रियाविशेषणम् । उत्तममामोदं धायैः पुगुमानां परिमलं
धारयन्निरिति व्याख्यानं अनित्यत्वात् दृश्ययोगे कर्मपदस्य भावः । लिम्पेरिव

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १६१

तनोः शरीरं लिम्पद्गिरिव । वातैर्हेतुभिः । को नाम-विरहाग्निना यश्चेतय-
मानः ज्वलद्गिरिव न स्यात् । किन्तु भवेदेवेति भावः । वृद्धैर्धायैरिति '२९०३
श्यायधा-१३।१।१४१' इति आकारान्तलक्षणे शो प्राप्ते '२९०१' ददाति-द-
धात्योः-१३।१।१३९' इति शार्णा भवतः । शो आतो लोपः । णे चातो युक् ।
लिम्पश्चेतय इति '२९०० । अनुपसर्गात्-१३।१।१३८' इति शः । ज्वल इति
'२९०२ । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः-१३।१।१४०' इति णस्य विकल्पनात्पचाच्च ॥

३७१—अवश्याय-कणाऽऽस्त्रावाभ् चारु-मुक्ता-फल-त्विपः ॥

कुर्वन्ति चित्त-संस्त्रावं चलत्-पर्णाऽग्र-संभृताः ॥

अवश्यायेत्यादि—अवश्यायत इत्यवश्यायः । तस्य कणा यिन्दवः ।
आस्त्रवन्तीत्यास्त्रावाः क्षरन्तः । '२९०३ । श्यायधा-१३।१।१४१' इति णः
कर्तरि । तयोर्विशेषणसमासे राजदन्तादिस्वात्परनिपातः । ते कुर्वन्ति चित्त-
संस्त्रायम् । संस्त्रवतीति संस्त्रावः । पूर्वषत् णः । चित्तं-संस्त्रावं-चलत्कुर्वन्ति
इत्यर्थः । पूर्वषत् समास-परनिपातौ । कीदृशाश्चलत्पर्णाग्रसंभृताः संग-
लिताः । अत एव चारुमुक्ताफलत्विपः वृशनीयमुक्ताफलानुकारिणः (सी-
ताहारस्थमुक्ताफलानि स्मारयन्तीत्यर्थः) ॥

३७२—अवसायो भविष्यामि दुःखस्याऽस्य कदा न्वहम् ॥

न जीवस्याऽग्रहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥८१

अवसाय इत्यादि—कदा नु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य अव-
सायो ऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्याग्रहारो ऽग्रहर्ता यमो मां सुखिनं न
करोति मारयतीत्यर्थः । अपश्यति इति अवसायः । '१२२२ । यो ऽन्तकर्मणि ।'
अग्रहर्तात्यग्रहारः । '२९०३ । श्यायधा-१३।१।१४१' इति सर्वत्र णः । युक् ॥

३७३—दह्ये ऽहं मधुनो लेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः, ॥

नायः को ऽत्र स, येन स्यां वतां ऽहं विगत-ज्वरः ॥

दह्ये इत्यादि—मधुनो लैर्देर्भृद्भैः अहं दह्ये । '२९०३ । श्यायधा-
१३।१।१४१' इति णः । दावैर्वनाग्निभिरुग्रैः प्रचण्डैर्यथा गिरिर्दह्यते तद्वत् ।
अत्र को नायः नयतीति नायः उपायः इन्मित्तप्रापकः । उभयत्र '२९०४ ।
दु-न्योः-१३।१।१४२' इति णः । येन नायेन विगतज्वरः विगतपीडः स्या-
मिति । आशंसायां लिङ् । यत येदे व

१—'१०१ अवश्यायस् तु नीहारस् गुपारस् तृदिनं दिवम् । प्रालेयं
मिदिषा य ।' इति ना० अ० ।

१६२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

३७४—समाविष्टं ग्रहेणैव ग्राहेणैवा ऽऽत्तर्मर्णवे ॥

दृष्ट्वा गृहान् स्मरस्यैव वनाऽन्तान् मम मानसम् ॥

समाविष्टमित्यादि—वनान्तान् वनपर्यन्तान् । स्मरस्य कामस्य गृह-
मिव । उन्मादकत्वात् । '२९०६। गेहे कः । ३।१।१४३।' इति ग्रहेः कः ।
अर्धर्चादिपाठात् पुँल्लिङ्गता । दृष्ट्वा मम स्थितस्येत्यर्थात् योज्यम् । अन्यथा कथं
समानकर्तृकत्वम् । मानसं चेत्तः ग्रहेणाद्वारकादिना । समाविष्टमिव विगृ-
हीतमिव । '२९०५। विभाषा ग्रहः । ३।१।१४३।' इति णप्रत्ययः । अक्षौ
ऽपवादः । तत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् जलचरे ग्राहः ज्योतिषि ग्रह
इति जलचरे वाच्ये ऽपवादो णप्रत्ययः ज्योतिषि वाच्ये ऽच् प्रत्ययः । ग्रा-
हेणैवात्तर्मर्णवे । अर्णः पानीयं यन्नास्तीति । '१९१६। केशाद्रौ ऽन्यतरस्याम् ।
५।२।१०९।' इत्यत्र 'अर्णसो लोपञ्च' इति भूम्नि नित्ययोगे ऽतिशायने वा
यः सलोपञ्च । अर्णवे समुद्रे वर्तमानेन ग्राहेण नक्षत्रविना आसं गृहीतम् ।
आरूपपूर्वस्य घाजः '३००८। अच उपसर्गात्तः । ७।१।४७।' ॥

३७५—वाताऽऽहति-चलच्-छाखा नर्तका इव शाखिनः ॥

दुःसहा ही परिक्षिप्ताः कणञ्जिरलि-गाथकैः ॥ ८४ ॥

घातेत्यादि—ही कष्टं एते शाखिनः नर्तका इव । '२९०७। शिखिपि
प्युन् । ३।१।१४५।' दुःसहा दुस्तेन सहन्त इति '३३०५। ईपद्-३।१।२१।' इत्यादिना खल् । नर्तकैः साधर्म्यमाह । वाताहतिचलच्छाखा वाताहतिभिः
चलन्त्यः शाखा बाहुलता इव येषां ते । अलयो भ्रमराः कणन्तः । गाथका
गायना इव । '२९०८। गस्थकन् । ३।१।१४६।' सैश्च परिक्षिप्ता परि-
वेष्टिता इति ॥

३७६—एक-हायन-सारङ्ग-गती रघु-कुलोत्तमौ ॥

लवकौ शत्रु-शक्तीनामृप्यमूकमगच्छताम् ॥ ८५ ॥

एकहायनेत्यादि—रघुकुलोत्तमौ रामकृष्णौ । कृप्यमूकमगच्छतां
गतवन्तौ । लळि रूपम् । हायनः संयत्तरः स एको यस्य सारङ्गस्य मृगस्य
तस्यैव गतिर्ययोः शीघ्रगामित्वात् । '२९१०। हृष धीहि-कालयोः । ३।१।१४८।' इति हा घातोर्पुंढ । आतो युह । तौ शत्रुशक्तीनां लवकौ अपनेतारौ ।
'२९११' । मु-सु-स्वः समभिहारे-३।१।१४९।' इति युन् । तत्र समभिहार-
ग्रहणं साधुकारित्वोपलक्षणार्थम् ॥

१—'भूम-निन्दा-प्रशंसायु नित्ययोगे ऽतिशायने।' इति मातृधोय इत्यर्थः ।
२—'१४२ । संयत्तरौ वाचरो ऽन्धौ हायनौ ऽप्री वारण समाः ।' इति ना० भ०

३७७—तौ वालि-प्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत् कपिः,॥
‘बन्धुना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथम्. ॥’

तावित्यादि—तौ रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् चिन्तितवान् । प्रणिधीयते नियुज्यते कार्येषु प्रणिधिः । ‘३२७०। उपसर्गे घोः किः । ३। ३। ९२।’ । बन्धुना भ्रात्रा विगृहीतो विरोधितः सन् कथं जीवको भूयासमिति । आशंसायां लिङ् । जीवेः ‘२९१२। आक्षिपि च । ३। १। १५०।’ इति युक् ॥

इति निदपपदकृद्धिकारः ।

इतः प्रभृति ‘७८१। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३। १। ९२।’ इति अस्योपस्थापनेन कृतो धर्तृयन्माह—

३७८—स शत्रु-लाघौ मन्वानो राघवौ मलयं गिरिम् ॥
जगाम स-परीवारो व्योम-मायमिवोत्थितम्. ॥८७

स इत्यादि—स सुग्रीवः सपरीवारः सपरिकरः । ‘१०४४। उपसर्गस्य घञि— । ३। ३। १२२।’ इति दीर्घः । कपीनाममनुप्यत्वात् । मलयं गिरिं जगाम । राघवौ शत्रुलाघौ शत्रून् लुमासीति ‘२९१३। कर्मण्यण् । ३। ३। १।’ शत्रूणामुन्मूलकाविति मन्वानोऽवगच्छन् । ‘१५६६। मनु भवबोधने’ इत्यस्मादात्मनेपदिनः ‘२४६६। तनादिकृन्म्य वः । ३। ३। ७९।’ व्योममायमिवोत्थितं व्योम आकाशं मिमीत इति ‘२९१४। ह्लाषामश्च । ३। ३। २।’ इत्यण् । नमः परिच्छेत्तुमिवोत्थितं कियत्प्रमाणमस्येति ॥

३७९—शर्मन्दं मारुतिं द्रुतं विषमस्थः कपि-द्विपम् ॥
शोकाऽपनुदम-व्यग्रं प्रायुक्क कपि-कुञ्जरः. ॥ ८८ ॥

शर्मदमित्यादि—कपिकुञ्जरः सुग्रीवः हनूगन्तं द्रुतं प्रायुक्कः प्रत्यावित्तवान् । ‘७४१। घृन्दारक-नाग-कुञ्जरैः— । ३। ३। ६२।’ इत्यादिना कर्मधारयः सः । ‘वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात्’ । प्रायुक्क इति ‘२७३५। प्रोषाभ्यां युजेः— । ३। ३। १४१।’ इत्यात्मनेपदम् । ‘२५४३। रुधादिभ्यः शम् । ३। ३। ७८।’ कपिकुञ्जरः किम्भूतः विषमे दुर्गपर्वते विष्टवीति विषमस्थः । ‘२९१६। सुपि स्थः । ३। ३। ४।’ इति कः । मारुतिं कीदृशं शर्मं कल्याणं ददातीति शर्मदः । ‘२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः । ३। ३। ३।’ इति कः । श्रेष्ठवमाह कपिद्विपं कपिश्रेष्ठम् । द्वा-

१६४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

भ्यां पियतीति द्विषः । कपिरयं द्विष इव । '७३५। उपमितं व्याघ्रादि-
।२।१।५६।' इत्यादिना कर्मधारयः । पुनः कीदृशं श्लोकापनुदं श्लोकमपनुदति ।
'२९१९। तुन्द-शोकयोः—।३।२।५।' इति कः । अन्यग्रं सुचित्तमित्यर्थः ॥

३८०—विश्वास-प्रद-वेपो ऽसौ पथि-प्रज्ञः समाहितः ॥

चित्त-संख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्-तलम्. ८९

विश्वासेत्यादि—असौ मारुतिर्नभस्तलमुत्पपात । विश्वासं प्रददातीति
विश्वासप्रदः । '२९२०। मे दाज्ञः ।।३।२।६।' इति कः । विश्वासप्रदो वेपो
यस्य भिक्षुवेप इत्यर्थः । वेप्यते आत्मानेनेति '३१८८। अकर्तरि च कारकं
।३।३।१९।' इति घञ् । '११७०। विप्लवं व्यासौ' इत्यस्य रूपम् । प्रत्यानं
प्रजानातीति पथिप्रज्ञः समाहितः मभ्रान्तचित्तः (इदमादिष्टं इदं च मया तत्र
वक्तव्यम्' इति) जिगीषूणां जेतुमिच्छताम् । चित्तसंख्यः चित्तं संख्याति
परिच्छिनत्तीति '२९२१। समि ख्यः ।।३।२।७।' इति कः ॥

३८१—सुरा-पैरिच घूर्णद्भिः शाखिभिः पवनाऽऽहतैः ॥

ऋष्यभूकमगाद् भृङ्गैः प्रगीतं साम-गैरिच. ॥९०॥

सुरापैरित्यादि—मारुतिकं ऋष्यभूकमगात् । शाखिभिरुपलक्षितम् ।
घूर्णद्भिः कम्पमानैः पवनाहतत्वात् । अत एव सुरापैरिच मत्तैरिच । '२९२२।
गापोष्टक् ।।३।२।८।' इत्यत्र 'पियतेः सुरा-शीघ्रयोः' इति टक् । प्रगीतं-प्रगीयते
ऽप्रेति अधिकरणे क्तः । कैर्भृङ्गैः सामगैरिच सामवेदपाठकैरिव । साम गाय-
न्तीति '२९२३। गापोष्टक् ।।३।२।८।' ॥

३८२—तं मनो-हरमागत्य गिरिं वैर्म-हरौ कपिः ॥

धीरी सुखाऽऽहरो ऽवोचद् भिक्षुर् भिक्षार्ह-विग्रहः॥

तमित्यादि—ऋष्यभूकं गिरिमागत्य कपिर्धीरो रामलक्ष्मणौ अवोचद्
वक्तवान् । कीदृशं मनोहरं रम्यत्वात् । मनो हरतीति '२९२३। हरतेरनुपम-
ने ऽप् ।।३।२।९।' पर्महरी कथयं हर्तुं क्षमः । संभाष्यमानवयसादित्यर्थः ।
'२९२४। ययसि च ।।३।२।१०।' इत्यर्चः । सुखाहरः सुखाहरणशीलः । '२९२५।
भाटि सापटीर्ये ।।३।२।११।' इत्यर्चः । भिक्षुः परिवाट्टेयः न कपिरूपः यतो
विश्वासप्रदवेप इत्युक्तम् । भिक्षार्हविग्रहः भिक्षायोग्यक्षरीरः कृतावा-
दित्यर्थः । भिक्षामहंतीत्यर्चः ॥

१—'८२९। सनुग्रं घर्म दंजन्म् ।' २—'६३४। अय यत्तेवरम् ।
गाग्रं यतुः संहननं दातीरं ययं विग्रहः ॥' इति ना० अ० ।

किमवोचदित्याह—

३८३—‘वल्लिनावमुमंद्नीन्द्रं युवां स्तम्बे-रमाविंव ॥

आचक्षाथामिधः कस्माच्छङ्करेणा ऽपि दुर्गमम् ९२

वल्लिनावित्यादि—युवां अमुं अद्रीन्द्रम् । कस्मात् कारणादियः प्राप्तौ । ‘१११८। इण् गतौ’ इत्यस्मान् ‘२७८९। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । १३। १३३।’ इति धसि रूपम् । मूले लट् थम् । एतदाचक्षार्थां कथयतम् । छोटि रूपम् । वल्लिनीं वलयन्ती । यतः शङ्करेणापि महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यते । काथिव स्तम्बेरमाविध यथा मत्तद्विपीं प्राप्तुस्तद्वत् । ‘२९२७। स्तम्ब-कर्णयोः—१३। २। १३।’ इत्यथ कर्तरि हस्तिभ्ये ‘हस्ति-सूचकयोः’ इति वचनात् । शङ्कर इति ‘२९२८। क्षमि धातोः—१३। २। १३।’ इत्यथ ॥

दुर्गमत्वदर्शनायाह—

३८४—व्याप्तं गुहा-शयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः स-निशाचरैः ॥

तुङ्ग-शैल-तरु-छन्नं मानुपाणाम-गोचरम् ॥ ९३ ॥

व्याप्तमित्यादि—क्रीडशमद्रीन्द्रं क्रव्यमपकमांसं भक्षयन्ति । क्रव्योप-पशुद्वे। ‘२९७८। क्रव्ये च । ३। १। ९९।’ इति विद् । क्रूरैः हिंसकैः सिंहादिभिः सनिशाचरैः राक्षससहितैर्व्याप्तम् । गुहाशयैः गुहायां शेरते इति शैलः । ‘२९२९। अधिकरणे शैलेः । ३। २। १५।’ इत्यथ । तुङ्गाः वृक्षाः शैलाः शिलायां भवा ये तरुस्तैश्छन्नं व्याप्तम् । अत एव मानुपाणामगोचरं अगम्यम् । ‘३९९८। गोचर-सङ्घ-१३। ३। १९।’ इत्यादिना निपातितः ॥

प्रागुक्तव्याधिकारः । इत ऊर्ध्वं लक्षादिप्रत्ययानाह—

३८५—सत्यमेजय-सिंहाऽऽव्यान् स्तनं-धय-सम-त्विषी ॥

कथं नाडिंधमान् मार्गानागतौ विपमोपलान् ९४

सत्यमित्यादि—युवामिमान् मार्गानागतौ । सत्यमेजयसिंहाव्यान् । सत्यमेजयन्ति ये सिंहाः । ‘२९४३। पुजेः खत् । ३। २। २८।’ । ‘२९४२। अरद्धि-पत्—१६। ३। १७।’ इति मुम् । तैराव्यान् व्याप्तान् । सिंहमहणं तद्वद्विघ्नोपलक्ष-णार्थम् । हिनस्तीति सिंहः । शृणोदरादित्वाद्गर्णविपर्ययः । नाडिंधमानिति

१—‘७५५ । दन्ती दन्तावली हस्ती क्षिरदो ऽनेरूपो द्विपः ॥ मतः जगो गजो नागः कुजरो वारणः करी । इमः स्तम्बेरमः पशौ ।’ २—‘१११५। उग्र-प्राश्रुततोदप्रोच्छ्रितास् तुष्टे ।’ इति ना० ण० ।

१६६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उचनीचाधिरोहणात् मुहुर्मुहुर्निःश्वातैर्नाटि घमन्तीति '२९४५। नाडी-मु
ष्टयोश्च ।३।२।३०।' इति खश्च । '२९४३। स्तिलनव्ययस्य ।६।३।६६।' इति-
ह्रस्वः । विपमोपलान् उन्नतपापाणयुक्तान् । -स्तनन्धयसमत्विषौ बालवत्सु-
कुमारौ । सामर्थ्यं पुनर्युवयोरचिन्त्यम् । स्तनं धयतः पिबतः । '२९४४।
नासिका-स्तनयोः-।३।२।२९।' इति खश्च । '२९४२। अरुर्द्विपद्-।६।३।६७।' इति मुश्च ॥

३८६—उत्तीर्णो वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्रहाः, ॥

आसादितौ कथं मृतं न गजैः कूलमुद्रुजैः, ॥' ९५

उत्तीर्णाचित्यादि—कथं वा केनोपायेन युवां सरितो नदीरुतीर्णौ ।
भीमास्त्रासकरीः । यतः कूलमुद्रहाः कूलमापूर्य वहन्त्यः । '२९४६। उवि
कूले-।३।२।३१।' इति खश्च । गजैः कूलमुद्रुजैः कूलं भिन्दन्तिः कथं आसा-
दितौ न व्यापादितौ इति मृतं कथयन्तम् ॥

३८७—रामो ऽवोचद्धनूमन्तम्

‘आवामभ्रं-लिहं गिरिम् ॥

एव विद्वन् ! पितुः कामात्

पान्तापल्पं-पचान् मुनीन्, ॥ ९६ ॥

राम इत्यादि—हनुवदनैकदेशः स निन्दितो ऽस्यास्तीति निन्दार्यामतुः ।
'१५३९ अन्येषामपि इदमते ।६।३।१३७।' इति दीर्घः । 'हनुमान् हनुमानपि'
इति विश्वदर्शनात् । तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्यतो हनुद्वयं भ्रम-
मिति श्रूयते । तं रामो ऽवोचत् उक्तवान् । तत् किमित्याह—हे विद्वन् यदमुं
गिरिमावामेव आगतौ तत् पितुः कामादभिप्रायात् । आरूपूर्वादिणो छवि
रूपम् । अभ्रंलिहमुचिस्तरम् । अभ्रं लेदीति '२९४७। बहाम्ने लिहः ।३।२।३२।' इति खश्च । किं कुर्वाणौ पान्तौ रक्षन्तौ । मुनीन् अल्पपचान् अल्प-
सन्तुष्टान् । अल्पं पचन्तीति '२९४९। मितनखे च ।३।२।३४।' इति मिने-
त्यर्थग्रहणात् खश्च । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा ॥

कः पुनः पिता यदादेशादागतावित्यत आह—

३८८—अ-मितं-पचमींशानं सर्व-भोगीणमुत्तमम् ॥

आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि, ॥९७

अमितम्पचमित्यादि—आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १६७

विद्धि जानीहि । '२४२५। हु-क्षल्यो हेर्धिः । ६।४।१०१।' अमितम्पचं महास-
त्रिणं पूर्ववत् खश्च सुम् च । ततो नमस्मासः । ईशानमीशानशीलं स्वामि-
नमित्यर्थः । '३१०९। ताच्छील्य-१३।२।१२९।' इत्यादिना चानश्च । सर्वभो-
गीणं सर्वसत्त्वभोगाय हितम् । '१६७०। आत्मन्-विश्वजन-१५।१।९।' इति
श्वः । भोगशब्दो ऽत्र शरीरवाची । '१९७। अद-कुप्वाद्-१८।४।२।' इत्या-
दिना णत्वम् ॥

यदि पितुरादेशादागतौ किमत्र गमनेनान्वेषय इत्याह—

३८९—छलेन दयिता ऽरण्याद् रक्षसा ऽरुं-तुदेन नः ॥

अ-सूर्य-पश्यया मूर्त्या हता, तां मृगयावहे.' ९८॥

छलेनेत्यादि—नो ऽस्माकं दयिता अरण्याद्राक्षसेन हता । कीदृशेन
अरुं-तुदेन मर्मस्पर्शा । '२९५०। विष्वरूपोस्तुदः । १३।२।३५।' इति खश्च ।
सुम् । असूर्यम्पश्यया आदित्यगोप्यया मूर्त्या शरीरेणोपलक्षिता । '२९५१।
असूर्यं छलाटयोः-१३।२।३६।' इति खश्च । तां हतां मृगयावहे गमेपयावः ।
'२०४६। मृग अन्वेषणे' स्वार्थिकण्यन्तः । युवयोः पौरुषान्वितत्वात् कथं
हतेत्याह—छलेन छपना ॥

त्वं पुनः कस्य वेत्यत आह—

३९०—प्रत्यूचे मारुती रामम्—'अस्ति वाली'ति यानरः, ॥

शमयेदपि संग्रामे यो छलाटं-तपं रविम्. ॥ ९९ ॥

प्रत्यूच इत्यादि—रामं मारुतिः प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् । अस्ति वाली'ति
नाम्ना कपीश्वरः यः संग्रामे युद्धे छलाटं-तपं सर्वेषामुपरि वर्तमानं रविं पू-
र्ववत् पश्य । शमयेत् पराजयेदिति सम्भावने लिङ् । वालिशब्दो नाम्नाः
इदन्तश्च । तथा च 'वाली वालिश कथ्यते' इति शब्दभेदः ॥

३९१—उग्रं-पश्येन सुग्रीवस् तेन भ्रात्रा निराकृतः, ॥

तस्य मित्रीयतो दूतः संग्राप्तो ऽस्मि वशं-चदः. १००

उग्रम्पश्येनेत्यादि—तेन भ्रात्रा उग्रम्पश्यता पापं विज्ञानता । '२९५२।
उग्रम्पश्य-१३।२।३७।' इत्यादिना निपातितम् । यश्च सुग्रीवो निराकृतो ऽस्मि-
तस्तस्य हि दूतः प्राप्तो ऽस्मि । वशं-चदः । वशमनुकूलं वदतीति वशं-चदः ।
'२९३५। प्रिय-वशो चदः खश्च । १३।२।३८।' कीदृशस्य—मित्रीयतो मित्रमि-
च्छतः । '२६५७। सुष आत्मनः कथञ्च । १३।१।८।' ॥

१६८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

किं तेन सत्येति चेदाह—

३९२—प्रियं-वदो ऽपि नैवा ऽहं ब्रुवे मिथ्या परं-तपः! ॥

सख्या तेन दश-ग्रीवं निहन्तासि द्विपं-तपम् ॥

प्रियंवद इत्यादि—प्रियंवदतया लोको मिथ्या वदति अहं प्रियंव-
दो ऽपि नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि । पूर्ववत् खच् । परन्तप शत्रूणामुपताप-
यितः । '२९५४। द्विप-परयोः—१३।२।३९।' इति खच् । तेन सुग्रीवेण सत्या
मित्रेण दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि । हन्तेर्लुटि रूपम् । कीदृशं द्विप-
न्तपम् शत्रूणामुपतापयितारम् । पूर्ववत् खच् ॥

३९३—वाचं-यमो ऽहमनृते सत्यमेतद् ब्रवीमि ते, ॥

एहि, सर्व-सहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरम् ॥ १०२ ॥

वाचंयम इत्यादि—'२९५७। वाचंयम-पुरन्दरौ च । १३।१६९।' इति
सुमागमो निपात्यते । तस्मात् सत्यमेतद् पूर्वोक्तम् । ब्रवीमि तेनुभ्यम् । ता-
दर्थ्ये चतुर्थी । यत् एवं तस्मादेहि आगच्छ । सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु ।
कीदृशं सर्वसहं सर्वं सहत इति '२९५८। पूः-सर्वयोः—१३।२।४१।' इति खच् ॥

३९४—सर्व-कप-यशः-शाखं राम-कल्प-तरुं कपिः ॥

आदाया ऽभ्रं-कपं प्रायान् मलयं फल-शालिनम् ॥

सर्वकूपेत्यादि—रामः कल्पतरुविषयस्तस्मादाय गृहीत्वा कपिः
प्रायात् गतः । कीदृशं रामम् सर्वकूपयशःशाखं सर्व-कपन्ति श्यामुवन्ति
यानि यशांसि । '२९५९। सर्व-कूल-३।२।४२।' इत्यादिना एष । तान्वैव
शाखा यस्य । फलशालिनमभिमतफलसम्पादनात् । अहङ्कपगुचैस्तरं मल-
यम् । पूर्ववत् खच् ॥

३९५—मेघ-करमिवायान्तमृतुं रामं कुमान्वितः ॥

दृष्ट्वा मेने न सुग्रीवो वालि-भानुं भयं-करम् ॥ १०४ ॥

मेघकरमित्यादि—राममायान्तं दृष्ट्वा सुग्रीवो वालिनं भानुमिव भ-
यंकरं भीतिजनकं न मेने न उद्वहान् । '२९६०। मेघति—१३।२।४३।' इत्या-

१—'१३८ । सखं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च
नानृतं ब्रूयादेव धर्मः यनातनः ॥' गनुस्मृतिः अ= ४ । इति धर्म जानमाह—
'नैवा ऽहं ब्रुवे मिथ्या' इत्यादि । २—'७४९ । तपस्वी तापघः पारिकाही
वाचं-यमो गुणिः ।' इति ना= अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम पष्ठः सर्गः— १६९

दिना खच् । इमान्वितो ग्लानो बालिभानुना फेडितत्वात् । कीदृशं रामम्
मेवद्वरं ऋतुमिव प्रावृद्धालमिव । पूर्ववत् खच् ॥

३९६—उपाऽग्न्यंकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियं-करौ, ॥

क्षेमं-कराणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः ॥१०५॥

उपाग्नीत्यादि—उपाग्नि अभिसमीपे रामसुग्रीवौ सख्यमंकुरुतां 'हितः-
प्रभृत्यावयोः सख्यम्' इति । अन्योन्यस्य प्रियङ्करी । '२९६१। क्षेम-प्रिय-
ममे ऽण्व । १३।२।४४।' इति चकाराच् खच् । ततः सख्यकरणानन्तरं क्षेमङ्क-
राणि । हितजनकानि यथास्वं कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तावित्यर्थः ।
पदपुटेलत्र पुरादिकाण्डे धातौ लोच् पठ्यवे तस्य लङि रूपम् ॥

३९७—आशितं-भयमुत्कुष्टं वलितं शयितं स्थितम् ॥

बहुमन्यत काकुत्स्थः कपीनां स्वेच्छया कृतम् ॥

आशितम्भयमित्यादि—आशितम्भयमशनम् । '२९६२। आशिते
शुभः करण-भाषयोः । १३।२।४५।' इति खच् । उत्कुष्टं किलकिलायितम् । व-
लितं धायनम् । तथा शयितं स्थितं च । कपीनां स्वेच्छया कृतं पतत्का-
कुत्स्यो बहुमन्यत श्लाघितवान् । पुण्यभाज इमे वदेयां स्वेच्छाविद्धारिणां
चेष्टितं, अस्माकं तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति । सर्वत्र भाषे निष्ठा ॥

३९८—ततो बलिन्दम-प्रख्यं कपि-विश्वंभराऽधिपम् ॥

सुग्रीवः प्राग्रवीद् रामं बालिनो युधि विक्रमम् ॥

तत इत्यादि—ततः कार्यालोचनानन्तरं सुग्रीवो ऽग्रवीत् । लङि '२९५२।
मुप ईद् । ७।३।९३।' किमुक्तवान् बालिनो युधि विक्रमं शीर्षमिति प्रधानं कर्म
राममित्यकथितम् । कीदृशं रामम् बलिन्दमप्रख्यं विष्णुतुल्यम् । बलिं दमयती-
ति '२९६३। संशयां नृ-पृ-वृजि-१३।२।४६।' इत्यादिना खच् । अमन्तस्य
मित्यह्स्वावे । तथा विश्वं विमर्तीति विश्वम्भरा तस्या अधिपं अधिपातीत्य-
धिपः । '२८९८। आतश्चोपसर्गो-१३।१।३६।' इति कः ॥

३९९—'वसुन्धरायां कृत्स्नायां नाऽस्ति बालि-समो बली,

हृदयं-गममेतत् त्वां ब्रवीमि, न पराभवम् ॥१०८॥

वसुन्धरायामित्यादि—वसुन्धरायां पूर्ववत् खच् । बालिना समो ऽग्नो
बली बलयुक्तो नास्तीति हृदयङ्गमं गम । स्वातुमवं हि वस्तु हृदयङ्गममि-

१७० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

त्युच्यते । तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य '२९६४। गमत्र ॥३।२।४७।' इति खष् ।
न पुनस्त्वां पराभवमभिभवं ब्रवीमि ॥

इति खजधिकारः ।

एवंपराक्रमो ऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह—

४००—दूर-गैरन्त-गैर् बाणैर् भवानन्त्यन्त-गः श्रियः ॥

अपि संक्रन्दनस्य स्यात् क्रुद्धः, किमुत वालिनः ॥

दूरगैरित्यादि—यतो भवान् क्रुद्धः सन् संक्रन्दनस्यापि शक्नोत्यापि ।
'२८९६। नन्दि-ग्रहि-॥३।३।१३४।' इत्यादिना ह्युः । बाणैः करणभूतैः । दूरगैः
दूरं गच्छन्तीति । अन्तगैः कार्यसमापकैः । '२९६५। अन्तात्यन्त-॥३।२।४८।'
इत्यादिना हः । श्रियो लक्ष्म्याः अत्यन्तगः विनाशयिता स्यात् । अत्यन्तं
पर्यवसानं गच्छतीति । किं पुनर्वालिनो लक्ष्म्या अत्यन्तगो भवा-
न्विनाशयितेति ॥

४०१—वरेण तु मुनेर् वाली संजातो दैस्युहो रणे ॥

अ-वार्य-प्रसरः प्रातरुद्यन्निव तैमोऽपहः ॥११०॥

वरेणेत्यादि—मुनेस्तु वरेण दैस्युहः दैस्युन् शत्रून् वध्यादिति । '२९६६।
आशिपि हनः ॥३।२।४९।' इति हः । अतो रणे भवार्यप्रसरो ऽनभिभवनीय-
गतिः सञ्जातः । क इव तमोऽपह इव । तमोऽपहः आदित्यः । तमोऽपह-
न्तीति । '२९६७। अपे क्लेश-तमसोः ॥३।२।५०।' इति हः । प्रातः प्रभाते रु-
द्यन् उद्विच्यन् । उपपूर्वादिणः शतरि इणो यण् । अवार्यप्रसरस्तद्वत्सावपि ।
सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन्नवार्यप्रसर एवेति तेन सर्व-
काले अस्वावार्यप्रसरत्वं सिद्धं न तु प्रातरेवोद्यन्नवार्यप्रसर इति ॥

४०२—अतिप्रियत्वात् न हि मे कातरं प्रतिपद्यते ॥

चेतो वालि-वधं राम ! क्लेशापहमुपस्थितम् ॥ १११ ॥

अतीत्यादि—हे राम ! मदीयं चेतो वालिवधं कर्माभूतमुपस्थितं प्रातः

१—'५० । संक्रन्दनो दुष्यवनस् तुरापाण् भेषवाहनः । आलम्बता
सदस्याश्च कमुधाः ।' २—'७७६ । रिपी वैरि-सपत्नाऽरि-द्विपद्-द्वेषण-दुर्हरः ।
द्विह-विपक्षाऽहिताऽमित्र-दस्यु-शात्रव-शात्रवः ॥' ३—'१४४० । राहो ध्वान्तो
गुणे तमः ।' इति सर्वत्र ना० ख० । तमः-शब्दार्थाख्यः—'तमः-करि-हरिं सोमं
प्रपीड्य कुर्वते तमः । चक्षोरान् स-तमस्-कान् यत्, तद् युक्तं तमसो ऽस्य वै ॥'
इति शोभाशतकः । '—तमो ऽन्धकारः । '—तमो राहुः । '—तमो गुणः ।
स-तमस्कान् शोकमुष्णानिखर्यः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १७१

न हि प्रतिपद्यते नैव, प्रत्येति । यस्मात् कातरं ध्वाकुलम् । वालिनो ऽति-
बल्युक्तत्वात् । कीदृशं वधं ह्येतापहम् । दुःस्वस्थोन्मूलकम् । पूर्ववद्भूः ।
भेतिप्रियत्वाद्वालिबधस्य । यस्य हि यथियं तत्सिद्धमपि असौ न प्रत्येति ॥

इति दाधिकारः ॥

वपस्थितो ऽस्य वध इति कथं ज्ञायत इत्याह—

४०३—शीर्ष-घातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् ॥

पतिघ्नी-लक्षणोपेतां मन्ये ऽहं वालिनः श्रियम्. ११२

शीर्षेत्यादि—मरीणां शीर्षघातिनम् । '१९६८। कुमार-शीर्षपोर्णिनिः
॥३॥१५॥' इति निपातनात् सिरसः शीर्षमाधः । आयातं विलोकयन् वालिनः
श्रियं पतिघ्नीलक्षणोपेतामहं मन्ये । प्रति हन्ति यद्यक्ष्णं सेनोपेतामिवेतीषा-
धौ ऽत्र द्रष्टव्यः । '२९७०। अमनुष्यकर्तुके च ॥३॥१५॥' इति टक् । '२९६३।
गम-हन-॥३॥१५॥' इत्युपधालोपः । '३५८। हो हन्ते-॥३॥१५॥' इति
कृत्वम् ॥

४०४—शत्रुघ्नान् युधि हस्तिघ्नो

गिरीन् क्षिप्यन्न-कृत्रिमान् ॥

शिल्पिभिः पाणिधैः क्रुद्धस्

त्वया जय्यो ऽभ्युपाय-वान्. ॥ ११३ ॥

शत्रुघ्नानित्यादि—किञ्च युधि संग्रामे वाही त्वया जय्यः शत्रुघ्नो जेतुं
यदि युष्मदक्षाणां शक्तिर्दृष्टा तां च द्रष्टुमिच्छामीति वदयमाणाभिप्रायः ।
'३५। क्षय्य-जय्यो शक्यार्थे ॥३॥१८॥' इत्ययादेशनिपातनम् । कीदृशः अ-
भ्युपायवान् युद्धोपाययुक्तः । किं कुर्वन् क्रुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् । दिवादि-
त्वाच्छयन् । अकृत्रिमान् देवनिर्मितान् । शत्रुघ्नान् शत्रून् हन्तीति '२९७०।
अमनुष्य-॥३॥१५॥' इति टक् । हस्तिघ्न इव हस्तिघ्नः । हन्तुं शक्तः ।
'२९७१। शक्ती हस्ति-कपाटयोः ॥३॥१५॥' इति सूत्रस्य मनुष्यकर्तृकार्यो-
रम्मकात्वात् । वाही चामनुष्यः । शिल्पिभिर्युद्धकुशलैः धानरैः सह क्षिप्यन् ।
सहार्थस्य गम्यमानत्वात् सहयोगे कृतीया । पाणिधैः पाणिवादकैः । से हि
हस्तियुद्धे ऽन्यस्य यावत्सार्थमवात् हस्तिमुखमेव यादयित्वा गिरीन्
ग्रहरणान् क्षिप्यन्ति । '२९७२। पाणिध-काटयोः शिल्पिभिः ॥३॥१५॥' इति
कर्तरि निपातनम् ॥

४०५—आद्वयं-करणं-विक्रान्तो महिषस्य सुर-द्विपः ॥

प्रियं-करणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् वधम्. ॥

१७२ महि-काव्य—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

आढ्यमित्यादि—अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनेति । '२९७३। आढ्य-सुभग-
।३।२।५९।' इत्यादिना करणे ख्युन् । आढ्यङ्कुरणं विक्रान्तं यस्य वाचिनः ।
अनाढ्यः सन् विक्रान्तेनाढ्यो भूत इत्यर्थः । महिपस्य सुरद्विपो दुस्तुभेर्वचं
मरणं यः कृतवान् दुष्करं कृच्छ्रसाध्यं प्रियङ्कुरणमिन्द्रस्य तुष्टिकरम् । अप्रियं
प्रियं करोत्यनेनेति पूर्ववत् ख्युन् ॥

४०६—प्रियं-भावुकतां यातस् तं क्षिपन् योजनं मृतम् ॥

स्वर्गे प्रियं-भविष्युश्च कृत्स्नं शक्तो ऽप्यबाधयन् ।

प्रियमित्यादि—तमेवं सुरद्विपं मृतं प्रादाद्दुष्टेन योजनमध्वानं क्षिपन् प्रे-
रयन् । क्षिपेत्सौदादिकस्योभयपदिनो रूपम् । प्रियम्भावुकतां यातस्तया
स्वर्गे प्रियम्भविष्युश्चासीत् । '२९७४। कर्तरि भुयः-।३।२।५७।' इत्यनेनाका-
दिपूपपदेषु खिष्युष्युक्त्रौ । शक्तो ऽपि समर्थो ऽपि कृत्स्नं लोकमित्यर्थात् ।
अबाधयन् अपीडयन् । '१६५१। अध संयमे' इति चौरादिकः तस्य शतरि
रूपम् । स ईदृशस्त्वया शक्यो जेतुं यदि त्वदस्त्राणां सामर्थ्यं दृढमित्य-
भिप्रायेणाग्रसीत् सुग्रीवः ॥

रामो ऽपि तदभिप्रायं विदन् यत् कृतवान् तदाह—

४०७—जिज्ञासोः शक्तिर्मस्त्राणां रामो न्यून-धियः कपेः ॥

अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योम-स्पृशस् तरुन् ॥

जिज्ञासोरित्यादि—अस्त्राणां शराणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञातुमिच्छोः कपे
सुग्रीवस्य न्यूनधियः स्वल्पबुद्धेः विषयः प्रमाणान्तरेणापरिज्ञानात् प्रत्यक्षेण ज्ञा-
तुमिच्छतीति प्रतिपत्त्यर्थं संप्रत्ययार्थं रामः सप्त तरुन् ताकाद् पङ्क्त्या स्थितान्
पुकेन शरेणाभिनत् व्योमस्पृशः । '४३२। स्पृशो ऽनुदके किन् । ३।२।५८।' ॥

४०८—ततो घालि-पशौ वध्ये राम-त्विग्-जित-साध्वसः ॥

अभ्यभून् निलयं भ्रातुः सुग्रीवो निनदन् दधृक् ॥

तत इत्यादि—ततस्तरुभेदादनन्तरं सुग्रीवो भ्रातुर्निलयमभ्यभूत् अ-
भिभूतवान् । कीदृशः दधृक् दधृः । '३०३। ऋविष्-।३।२।५९।' इत्यादिना
निपातितम् । दधेः किन् । द्विवचनं । '३०७। किन्प्रत्ययस्य कुः । ८।२।६२।' ॥
इति पुर्वं लकारः चर्चककारः । यस्माद्घालिनि पशविव वध्ये वधार्हे । रामेण
ऋविष्ना यात्रकेन जितसाध्यसः अपनीतसाध्यसः । तस्माददधृक् । ऋतो यत्रति
ऋतुं वा यजति ऋतुप्रयुक्तो वा यजनीति ऋतुपूर्वाच्चेः किन् । पत्रादिभ्याम्
सम्प्रसारणम् । ददृग्भृतिवद्भृतिवचनम् । रुडितस्तु यात्रयिभ्यु माह्वनेषु
किन्प्रत्ययस्य कुः । निनदन् किलकिलाशब्दं कुर्वन् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम पष्ठः सर्गः— १७३

४०९—गुहाया निरगाद् वाली सिंहो मृगमिव द्युवन् ॥

आतरं युद्धं भियः संख्ये घोषेणाऽऽपूरयन् दिशः ॥

गुहाया इत्यादि—तस्य शब्दमाकर्ण्य गुहाया निरगाद्वाली निर्गतः ।
'२४५८' इणो गा लुलि । २।४।४५।' । '२२२३। गाति-स्या-१२।४।७७।' इति
सिन्धो लुक् । आतरं द्युवन् अभिगच्छन् । '१११३। अभिगमने' भत्यादादि-
कस्य, वर्तमानसामीप्ये लटः शतरि डवटादेशे रूपम् । संख्ये युद्धे । भियो
युद्धं भीतयोक्ता कर्मणि पठौ । भीति युद्धमित्यर्थः । युजेः पूर्ववत् किन्
'१७६। युजेरसमासे । ७।१।७१।' इति जुम् । संयोगान्ठलोपः । किन्प्रत्य-
यस्य कुः । टकारः । कः कमित्य । सिंहो मृगमिव द्युवन् । घोषेण दिशः
आपूरयन् । दिशन्ति इति दिशः पूर्ववत् किन् ॥

४१०—व्यायच्छमानयोर् मूढो भेदे सदृशयोस् तयोः ॥

बाणमुद्यतमायंसीर्दिश्याकु-कुल-नन्दनः ॥ ११९ ॥

व्यायच्छेत्यादि—तयोर्बालिसुग्रीवयोर्ग्यायच्छमानयोः कलहापमानयोः
सदृशयोः समानयोः भेदे पृथक्त्वे मूढो भ्रान्तः सन् इक्ष्वाकुकुलनन्दनो रामो
बाणमुद्यतं सजीकृतमायंसीत् उपसंहृतवान् । '२७४२। समुदाहृत्यो यमो ग्रन्थे
'१।१।७५।' इति तद् न भवति । अकर्त्रभिप्रायत्वात् । तत्र 'कर्त्रभिप्राये' इति
वर्तते । '२६९५। आहो यमहनः । १।१।२८।' इत्यनेनापि न स्यात् सकर्मक-
त्वात् । तत्र 'अकर्मकात्' इति वर्तते । समानपूर्वस्य दशोः 'समानान्वयोश्च'
इत्युपसंज्यानात् । '४२९। स्वदादिपु-१।१।२।६०।' इत्यादिना कर्त्तृ । '१०१७।
टग्-टङ्-वतुपु । ६।१।८९।' इति समानस्य समायः ॥

४११ ऋष्यमूकमगात् क्लान्तः

कपिर् मृग-सदृग् द्रुतम् ॥

किष्किन्धाऽद्रिसदाऽत्यर्थं

निष्पिष्टः कोष्णमुच्छ्वसन् ॥ १२० ॥

ऋष्यमूकमित्यादि—कपिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा वालिना किं
किं दधातीति किष्किन्धा गुहा । '२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः । १।२।३।' ।
पारस्करादिदशन्तात् पूर्वस्य सुदागमो मलोपः यत्वं च निपात्यते । तदुपल-
क्षितोऽद्रिः किष्किन्धाद्रिः । तत्र सीदतीति '२९७५। सत्युद्दिप-१।२।६१।' ।
इत्यादिना किन् । तेनात्यर्थं निष्पिष्टः पीडितः । निष्पिष्टत्वात् क्लान्तः सन्
ऋष्यमूकं मृगसदृग् द्रुतमगात् । समानोपपदात् दशोः पूर्ववत् किन् । को-

१७४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

ष्णमीपदुष्णमुच्छसन् । '१०३३। कवं चोष्णे । ६।३।१०७।' इति चकाराव
कोः कादेशः ॥

४१२—कृत्वा वालि-द्रुहं रामो मालया स-विशेषणम् ॥

अङ्गद-स्वं पुनर् हन्तुं कपिना ऽऽहाययद् रणे ॥

कृत्वेत्यादि—वालिद्रुहं मुग्धीवम् । वालिवं द्रुहतीति '२९७५। सख्य
-।३।२।६१।' इत्यादिना क्तिप् । मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा भेदपरि-
ज्ञानार्थं रामः अङ्गदस्वं वालिनम् । अङ्गदं सूत इति पूर्ववत् क्तिन् '२८१।
ओः सुपि । ६।४।८३।' इति यणादेशः । तं रणे हन्तुं कपिना मुग्धीवेणाङ्गदवत्
अभिभवं कारितवान् । ह्यतेर्हंतुमणिषि '२५८५। शा-च्छा-।७।३।३७।' इत्यादिना युक् ॥

४१३—तयोर् वानर-सेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदम् ॥

वालिनो दूर-भाग् रामो वाणं प्राणाऽदमत्यजत् ॥

तयोरित्यादि—वानरसेनान्योः वानरस्वामिनोः '२७२। पुरनेकाचः ।
६।४।८२।' इति यण् । संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामो वाणमत्यजत् । वालिन-
स्तनुच्छिदं तनुं शरीरं छिनत्तीति पूर्ववत् क्तिप् '१४६। छे च । ६।१।७३।' इति युक् । प्राणादं प्राणापहारिणम् । प्राणान्छीति प्राणादम् । '२९७७।
अदो ऽमस्ते । ३।२।६८।' इति विद् । दूरभाक् दूरमवस्थितो रामो दूरं
भजत इति '२९७६। भजो णिवः । ३।२।६२।' ॥

४१४—वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा रिपु-घातिनम् ॥

वान्धवाऽऽक्रोशिनो भेजुरनाथाः ककुभो दशः ॥

वालिनमित्यादि—रिपुघातिनं रिपून् हन्तुं शीलमस्तेति '२९८६।
सुप्यशती णिनिः-।३।२।७८।' । तं वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा दश ककुभो
दश दिशो भेजुः । अनाथाः संन्तः स्वामिनो हतप्याम् । वान्धवाक्रोशिनो
वान्धवा इव आक्रोशन्तीति '२९८९। कर्तव्युपमाने । ३।२।७९।' इति णिनिः ॥

४१५—धिग् दाशरधिमित्यूचुर

मुनयो वन-वर्तिनः ॥

उपेयुर् मधु-पायिन्यः

क्रोशन्त्यस् तं कपि-स्त्रियः ॥ १२४ ॥

धिगित्यादि— येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च घन एव वर्तितुं शास्त्रतो नियमः, ते घनवर्तिनो मुनयः । '२९९०। मते । १३।२।८०।' इति णिनिः । धिगिमं दाशरथिमित्यूचुः उक्तवन्तः । येनानपराधे ऽपि चालिनोदशं कृतमिति । कपिलियश्च चालिनमुपेयुः मधुपायिन्यः आभीक्ष्ण्येन मधु पिबन्त्यः । '२९९१। बहुलमाभीक्ष्ण्ये । १३।२।८१।' इति णिनिः । क्रोशन्त्यः 'हामाथ !' इति रुदन्त्यः ॥

४१६—राममुच्चैरुपालब्ध शूर-मानी कपि-प्रभुः ॥

प्रण-वेदनया ग्लायन् साधुं-मन्यम-साधुवत् ॥

राममित्यादि— कपिप्रभुर्वाल्मीकि राममुच्चैर्महता शब्देनोपालब्ध उपालब्धवान् । लभिरात्मनेपधनिद । तस्य लुङि '२९८१। ग्लायो ग्लायि । ८।२।२६।' इति सिचो ङोपः । '२९८०। शपस्योर्धोऽधः । ८।२।८०।' । '५२ ग्लायो अग्लायि । ८।१।५३।' । शूरमानी शूरमारमानं मन्यमानः । '२९९३। आरममाने खश्च । १३।२।८३।' इति चकाराणिनिः । प्रणवेदनया ग्लायन् । ग्लानिमुपगच्छन् । साधुमन्यं साधुमारमानं मन्यमानं रामम् । तेनैव खलु । तस्मिन् सार्वधातुके परतो दिवादिस्वात् श्यन् । पूर्वपदस्य मुम् । असाधुवदसाधुमिव । असाधुना तुल्यं वर्तते इति वृत्तिः ॥

४१७—मृषा ऽसि त्वं हविर्-याजी राघव ! छंदा-तापसः ॥

अन्य-व्यासक्त-घातित्वाद् ब्रह्मघ्नां पाप-संमितः ॥

मृषेत्यादि— हे राघव त्वं छत्रना तापसः स त्वं मृषैव मिथ्यैव हविर्याजी हविषा करणेनेष्टवानसि न लोकप्राप्तय इत्यभिप्रायः '२९९६। करणे पृज । १३।२।८५।' इति भूते णिनिः । इतः प्रभृति भूत इत्यधिक्रियते । यतो ब्रह्मघ्नां पापसंमितः ब्रह्म हतवन्त इति '२९९८। ब्रह्म-१३।२।८७।' इत्यादिना क्रिय । तेषां पापेन तुल्यः । कुतः अन्यव्यासक्तघातित्वात् अन्यस्मिन् सुग्रीवे व्यासक्तं मां हतवान् । '२९९०। कर्मणि हन्तः । १३।२।८९।' इति णिनिः । तत्र 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तम् । यदि सुग्रीवेण मम विरोधः किं तवायातमिति कुत्सितहर्तनम् ॥

१—'१४८० । मृषा मिथ्या च वितथे ।' इति ना० ध० । २—'९० न वृटेरायुधैर् हन्याद् युध्यमानो रणे रिपून् । न कर्गिभिर् नापि दाधैर् नामि-ज्वलित-तेजसैः ॥ १०४ अमाययैव वर्तते न कथंचन मायया ।' मनुस्मृतिः अ० ७ । इत्यादि राजधर्मान् स्मारयन्नाह—'छत्रतापसः' इति । '२३० रूपटोऽग्नी व्याज-दम्भोपधयश् छत्र-कैतवे ।' इति ना० ध० ।

१७८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

‘३००८’ पञ्चम्यामजातो । ३।२।९८।’ इति दः । मन्तं मारयन्तम् । अक्ष-
त्रियजे रणे क्षत्रियादजाते । हे लक्ष्मणाधिज लक्ष्मणाग्रज दुर्वृत्त नो ऽस्माक-
मनुजेन भ्राता प्रयुक्तम् प्रेरितम् । तत्र ‘पञ्चम्यामजातो’ इत्युक्तं जातापि
दृश्यते अक्षत्रियज इति । ‘वपसर्गे च संज्ञायाम्’ इत्युक्तं असंज्ञायामपि
दृश्यते । लक्ष्मणाधिज इति ‘अनौ कर्मणि’ इत्युक्तं अकर्मण्यपि दृश्यते ।
अनुज इति सर्वत्रान्येष्वपि दृश्यत इति दः ॥ इत्युपपदाधिकारः ॥

४२५—प्रत्यूचे वालिनं रामो—‘नां ऽकृतं कृतवानहम् ॥

यज्वभिः सुत्वभिः पूर्वैर् जैरद्भिश्च कपीश्वर ! ॥

प्रत्यूच इत्यादि—रामो ऽपि वालिनं प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् । किमित्याह ।
हे कपीश्वर पूर्वैर्जैरद्भिर्वृद्धैः । ‘३०९२ । जीर्यतेरत्तुन् । ३।२।१०४।’ यज्वभिः
याज्ञिकैः सुत्वभिः सोमयाजिभिः । ‘३०९१। सु-यजोर्हुनिप् । ३।१।१०३।’ ।
माकृतं कृतवानहं अपि तु कृतमेव कृतवानहम् । ‘८९९ । निष्ठा । २।२।३९।’
इति भूते क्तवत् ॥

४२६—ते हि जालैर् गले पाशैस् तिरश्चांमुपसेदुषाम् ॥

उद्युषां पर-दारैश्च सार्धं निधनमैपिपुः ॥ १३५॥

त इत्यादि—यस्मात्ते पूर्ववृद्धाः जालैर्गले पाशैश्च तिरश्चां मृगपक्षिसती-
मृपाणाम् । शिरो ऽञ्जतीति ‘३७३ । ऋत्विग्-३।२।५९।’ इत्यादिना क्त्वि ।
आमि ‘४१९। अचः । ६।४।१३८ ।’ इत्यहोपः । तेषां निधनं विनाशमैपिपुः
इद्वन्तः । इपेलुंक्ति रूपम् । कीदृशाम् । ‘उपसेदुषां समीपमुपगतवतां तेषां
समीपवर्तिनामुपद्रवकारित्वात् । ‘३०९७। भाषायाश्च-३।२।१०८।’ इति
क्त्वि । परदारैश्च सार्धंमूषां वपितयताम् । पूर्ववत्क्त्वि । वसेयंजावित्वा-
त्संप्रसारणम् ॥

४२७—अहं तु शुश्रुवान्-भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयैसा ॥

उपेयिवानर्नूचानैर् निन्दितस्त्वं लता-मृग !’ १३६

१—ततो रामः परदारसेवनादिदुष्कर्मकरणात् दण्ड्य एव त्वं तथाभूतस्य
च दण्डाकरणं ‘२० यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वेतन्निद्रतः । श्ले
मास्यानिर्वा ऽपश्यन् दुर्बलान् यत्नवत्तराः ।’ म० अ० ७। इति स्मृते राक्ष
दोषायैवेति युक्तमनेतदित्याह—‘नां ऽकृतं कृतवान्’ इत्यादि २—‘६०५
प्रययाः स्पन्निरो वृद्धो जीनो जीणो जैरर्घ्यापि ।’ ३—‘१४४३ वृद्धप्रशस्य-
योर्ज्यायान् कनीयांस् तु युवा ऽस्पयोः ।’ ४—‘७१५ । अनूचानः
प्रपचने सऽद्रे ऽधीतो ।’ इति सर्पत्र चा० अ० ।

अहमित्यादि—हे लतामृग हे शास्तामृग ! अहं पुनः शुश्रुवान् श्रुतवान् । पूर्ववत् कसुः । यदुत आया कमीयसा भुक्तां स्त्रियं स्वमुपेयिवान् सन् अनू-
धानैर्वेदविनिर्निन्दितस्त्वतो मे नैव दोषः ॥ ३०९८ ॥ उपेयिवाननूचानश्च
॥ ३१२१०९१ ॥ इति उपेयिवानित्यादिना निपातितौ ॥

४२८—अन्यनैपीत् ततो वाली त्रपा-वानिव राघवम्, ॥
न्यक्षिपच् चाऽद्भुतं यत्नात् काकुत्स्थे तनयं प्रियम्.

अन्यित्यादि—ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्यनैपीत् अनु-
नीतवान् । (देव क्षम्यतां यदज्ञानता मयोक्तम्' इति) नयतेर्लुङित्यनेन भूत-
सामान्ये लुङ् । त्रपावानिव यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तद्वत् । अद्भुतं
च प्रियं तनयं काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत् न्यस्तवान् । यत्नादादरात् । क्षिपे-
रनघतने लुङ् । लकारप्रत्ययस्यातिङीति प्रतिषेधात् कृत्संज्ञा ॥

४२९—त्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सद्-भावमागतः—॥
'संभविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि. १३८

त्रियमाण इत्यादि—स वाली त्रियमाणः सन् सद्भावं शोभनभावमा-
गतः सन् सुग्रीवं प्रोचे । किमित्याह । अभिजानासि स्मरसि । एकस्यां मा-
तरि सम्भविष्यावः । सम्भवाव इत्यस्मिन्नर्थे '२७७३। अभिज्ञावचने लट्
॥ ३१२११२१ ॥ इत्यनघतने लट् । अभिजानासीत्यभिज्ञावचनस्योपपदत्वात् ॥

४३०—अवसाव नगेन्द्रेषु, यत् पास्यावो मधूनि च, ॥
अभिजानीहि तत् सर्वं, बन्धूनां समयो ह्ययम्. ॥

अवसावेत्यादि—अभिजानीहि स्मर । वनगेन्द्रेषु अवसाव उपितव-
न्तौ । अत्राभिज्ञावचनस्य वच्छब्दसहितत्वात् '२७७४। न यदि ॥ ३१२११२१ ॥
इत्यनेन लटि प्रतिषेधे लुङेव भवति । अत्र वासमात्रं स्मर्यते । मधूनि च
परवास्यायः तत्र पीतवन्तौ । तत्सर्वमभिजानीहि । अत्र '२७७५। विभाषा
साकाङ्क्षे ॥ ३१२११२१ ॥ इति पक्षे लट् । साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्ष-
णयोः सम्बन्धे । तत्र वासो लक्षणं धानं च लक्ष्यमिति । यस्माद्बन्धूनामय-
मेव समयः कालः ॥

४३१—दैवं न विदधे नूनं युगपत् सुखमावयोः, ॥
शश्वद् बभूव तद् दुःस्थं यतो न' इतिहाऽकरोत्.

दैवमित्यादि—नूनमवश्यं दैवमावयोः सुखं युगपदेककालं न विदधे
न हि विहितवत् । परोक्षे लिट् । गित्वाच्चट् । मातो लोपः । यतो य-

१८० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

स्मात्तत् दैवं शश्वत् नित्यं दुःस्यमूननुकूलं नो ऽस्माकं बभूव तस्मादिति ह
 एवमकरोत् । ह्येवं कृतवान् । यद्युपदावयोः सुखविधानं तदुःस्यं शश्व-
 द्बभूव । ह्यकरोदिति भूतानद्यतनपरोक्षे लिटि प्राप्ते '२७७६। ह-शश्वतोर्लङ्
 च । ३।२।११६।' इति लङ् । चकारात् लिट् । तत्र शश्वच्छब्दे उपपदे कि-
 ङेवोदाहृतः न लङ् । ह्यशब्दे लङेव न लिङपीति ॥

४३२—ददौ स दयितां भ्रात्रे मालां चा ऽग्र्यां हिरण्मयीम्,
 राज्यं संदिश्य भोगांश्च ममार व्रण-पीडितः ॥

ददाचित्यादि—स पाली दयितां ताराख्यां भ्रात्रे सुग्रीवाय ददौ
 मालां चाग्र्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटिताम् । राज्यं सामात्यादिद्रव्यप्रकृ-
 तिम् । सन्दिश्य दृष्ट्वा । भोगांश्च राज्याङ्गानि । ममार व्रणपीडितः । त-
 त्रापि परोक्षे लिट् ॥

४३३—तस्य निर्वर्त्य कर्तव्यं सुग्रीवो राघवाऽऽज्ञया ॥
 किष्किन्धाऽद्रि-गुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतम् ॥

तस्येत्यादि—तस्य कृतस्य कर्तव्यं विण्शेवकादिकर्तव्यं कृत्वा सुग्रीवो
 राघवाह्वया 'गच्छ वर्षासमयगतीत्य शरधागमिष्यसि' इति आज्ञया किष्कि-
 न्धाद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे कृतवान् । अत्रापि परोक्षे लिट् ॥

४३४—नाम-ग्राहं कपिभिरंशनेः स्तूयमानः समन्ता-
 दन्यगू-भावं रघु-घृपभयोर घानरेन्द्रो विराजन् ॥
 अन्यर्णे ऽम्भः-पतन-समये पर्णलीभूत-सानुं
 किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधु-क्षीव-गुञ्जद्-द्विरेफम्.

नामेत्यादि—यानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिं न्यविशत निविष्टवान् ।
 '२९८३। नेर्विशः । १।३।१०।' इति लङ् । अनातनः सुगु कपिभिः स्तूयमानः ।
 घतमाने लङ् । तस्य कर्मणि विहितत्वान् । '३१०३। लक्षणहेतवोः क्लिबाणा-
 —। ३।२।१२६।' इति शानप् । नामग्राहं नाम गृहीत्वा । '३३८०। नाम्ना
 दिति-प्रदोः । ३।४।५८।' इति णगुप् । समन्तात्सर्वतः । विराजन् सौम-
 मानः । अत्र परमैषदसंज्ञकः शत्रुप्रत्ययः । किं कृत्वा रघुघृपभयोरन्यगूभावं

१—मन्दाकान्ताश्रमिदम् । यत्तदर्थं यु-१७ मन्दाकान्ता अमभि-
 परगैर् मन्त्री मन्त्री साठ्ठु रेत् । इति वृत्तरत्नादरे मन्त्रेदारः ।

अनुकूलो भूत्वा । अन्वक्पूर्वाङ्गवतेः '३३८६। अन्वच्यानुलोम्ये । ३।४।६४।' इति णमुत् । तदनुकूलवर्तित्वादिराजन् । कदा न्यविशत । अभ्यर्णे निकटे । अभ्यःपतनसमये प्रावृषीत्यर्थः । पर्णलीभूतसातुं पर्णानि सन्ति येषामिति सिध्मादिपाठालुत् । तदन्तादभूततद्भावे च्चिः । पर्णलीभूताः सानव एक-देशा यस्यादेः । मधुक्षीया मधुमत्ता गुञ्जन्तो द्विरेका यत्र । क्षीव इति '३०३५। अनुपसर्गात् कुल-क्षीव-कृशोलाघाः । ८।२।५५।' इति निपातितः । '४०७। क्षीवृ मदे ।' इत्यस्मात् कप्रत्ययस्य लोप इडभावश्च निपात्यते । गुञ्जेल्लह । कचित् प्रथमासमानाधिकरणे ऽपि सन्तुप्रत्ययः ॥

इति सोपपदकृतः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया ध्याप्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (सर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम पटः

सर्गः पर्यवसितः ।

सप्तमः सर्गः ।

इतस्ताण्डीलिकं कृतमधिकृत्योच्यते । ताण्डीलिकमिमुपलक्षणम् । तद-
मैत्रसाधुकारिष्वपि द्रष्टव्यम् । गतः '३११४। आक्रेस्तच्छील-तदर्म-तत्साधु-
कारितु । ३।२।१३४।' इति नत्राधिक्रियते—

४३५—ततः कर्ता वनाऽऽकम्पं ववौ वर्षा-प्रभञ्जनः, ॥

नभः पूरयितारश्च समुन्नेमुः पयो-धराः, ॥१॥

तत इत्यादि—ततः प्रवेदान्ततरं वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृद्धातो ववौ घाति
हम । '११२४। या गमि-गन्धनयोः' इति । कर्ता वनाकम्पं साधु कुर्वन् । '३११५।
तृन् । ३।२।१३५।' इति तृन् । '४२७। न लोक-१।२।३।६९।' इति पट्टीप्रति-
पेयः । पयोधरा मेधाश्च समुन्नेमुः समुद्यताः । कीदृशा नभः पूरयितारः । तृन् ॥

४३६—तर्पणं प्रजनिष्पूनां शस्यानाम-मलं पयः ॥

रोचिष्णवैः स-विस्फूर्जा मुमुचुर् भिन्न-यद् घनाः ॥

१—'१४१। श्रियां प्रावृद् श्रियां भूशि घर्षाः' । २—'७०। नमस्वद्-वात-
पवन-पद्मान-प्रभञ्जनाः' । ३—'१३७२ । वी-स्वनाद्री पयो-धरो' ।
४—'३६३ । वृशाऽऽदीनां फलं शस्यम्' । ५—'६६५ । निष्पाद भ्राजिष्णु-
रोचिष्ण' । इति सर्वत्र ना० अ० ।

१८२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तर्पणमित्यादि—घना अमलं पयो मुमुक्षुः । भिन्नवत् भिन्ना इव ।
कीदृशं पयः । तर्पणं शस्यानां तर्पणं तर्पयतीति '२८४१। कृष्यल्युटो बहुलम्
।३।३।१३।' इति कर्तरि ल्युट् । प्रजनिष्पूनां साधु प्रादुर्भवताम् । रोचि-
ष्णवः साधु दीप्यमानाः । सविस्फूर्जाः सवज्रनिस्वानाः । '३११६। अलं-
कृञ्-।३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुच् ॥

४३७—निराकरिष्णवो भानुं दिवं वर्तिष्णवो ऽभितः ॥

अलंकरिष्णवो भान्तस् तडित्वन्तश् चरिष्णवः ॥

निरेत्यादि—भानुं निराकरिष्णवो निराकरणशीला (घनाः पयो मुमुक्षु-
रिति योज्यम्) । दिवमभितो वर्तिष्णव आकाशमभितो वर्तनस्वभावाः ।
पूर्वपश्चिमयोर्वर्तनहेतुत्वात् । पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे तसिः । 'अभितः परितः—'
इति द्वितीया । तडित्वन्तः सविद्युतः । अत एव भान्तो दीप्यमानाः । एवं
च कृत्वा अलंकरिष्णवो ऽलङ्करणशीला इव । चरिष्णवः इतस्ततो गम-
नशीलाः । पूर्ववदिष्णुच् ॥

४३८—तान् विलोक्या ऽसहिष्णुः सन्

विललापोन्मदिष्णु-वत् ॥

वसन् माल्यवति ग्लास्नु

रामो जिष्णुरं-धृष्णु-वत् ॥ ४ ॥

तानित्यादि—तान् घनान्विलोक्य असहिष्णुरसहनशीलो रामः माल्य-
वति पर्वते वसन्विललाप । उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः उन्मत्तस्तद्वत् ।
पूर्ववदिष्णुच् । ग्लास्नुः ग्लानशीलः जिष्णुर्मेघशीलः । अंधृष्णुपदमगदम
इव । शोकाभिभूतत्वात् । '३११९। ग्ला-जि-स्थश्च ग्लुः ।३।२।१३९।' । धृ-
ष्णुरिति '३१२०। त्रसि-गृधि-३।२।१४०।' इत्यादिना वक्तुः ।

१—'१०७५ । निराकरिष्णुः क्षिप्रः स्यात्' । २।३—'१०७४ । उत्पतिष्णुर्
तृपतिता, ऽलंकरिष्णुस् ॥ मण्डनः । भूष्णर् भविष्णुर् भविता चतिष्णुर्
वर्तनः सर्मा ।' ४—'१० । अर्धं मेघो वारिषादः स्तनयितुर् बलादकः । धारा-
धरो जल-धरास् तडित्यान् वारिषो ऽम्बुधृत् ।' ५—'१११९ । चरिष्णु
जहम-चरम् ।' ६—'१०७६ । सहिष्णुः सहनः क्षन्ता' । ७—'१०९८ । सोन्मा-
दस् तून्मदिष्णुः स्यात्' । ८—'६२१ । ग्लान-ग्लास्नु, आमयापी विशृतो
व्यापितो ऽपटुः ।' ९—'८४२ । जेता जिष्णुर् च जित्वरः ।' इति तर्पण
ना० अ० ।

किं तद्विलपनमित्याह—

४३९—‘भ्रमी कदम्ब-संभिन्नः पवनः शमिनामपि ॥

कुमि-त्वं कुरुते ऽत्यर्थं मेघ-शीकर-शीतलः. ॥ ५ ॥

भ्रमीत्यादि—भ्रमी भ्रमणशीलः । कदम्बसंभिन्नः, कदम्बगन्धसंश्लिष्टः शमिनामपि शमनशीलानामपि कुमित्वं कुरुते अत्यर्थं ग्लानिं कुरुते । ‘३१२१। शमित्यष्टाम्यो विनुण् । ३। २। १२१।’ । ‘२७६३। नोदात्तोपदेश-। ७। ३। ३४।’ इत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥

४४०—संञ्चारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ॥

द्रोहि खद्योत-संपर्किं नयनाऽऽमोपि दुःसहम्. ६

संञ्चारिणेत्यादि—मयेतत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सहात इति । मनसा करणभूतेन । कीदृशेन । संञ्चारिणेव रोगशीलेनेव । आयासिना आयासशीलेन मयेति । द्रोहि अपहारशीलम् । ध्वान्तं खद्योतसम्पर्किं ज्योतिरिक्कणसंसर्गशीलम् । नयनामोपि चक्षुर्मोषणशीलम् । ‘३१२२। संपृ-चानुरूप-। ३। २। १४२।’ इत्यादिना सर्वे विनुणन्ताः ॥

४४१—कुर्वन्ति परिसारिण्यो विद्युतः परिदेविनम् ॥

अभ्याघातिभिरामिश्राश्च चातकैः परिराटिभिः. ७

कुर्वन्तीत्यादि—एता विद्युतः परिदेविनं परिदेवनशीलं कुर्वन्ति । ‘मा-मित्यर्थात् । कीदृशः । परिसारिण्यः परिसरणशीलाः । चातकैः पक्षिविशेषैः परिराटिभिः परिरटनशीलैः । एवंचाम्याघातिभिः अभिहननशीलैः । दुःखोत्पादनात् । आमिश्रा युक्ता विद्युतः । पूर्ववदिनुण् ॥

४४२—संसर्गी परिदाहीव शीतो ऽप्याभाति शीकरः, ॥

सोढुमाक्रीडिनो ऽशक्याः शिखिनः परिघादिनः. ८

संसर्गीत्यादि—संसर्गी संसर्जनशीलः । शीतो ऽपि शीकरो पिन्दुः । परिदाहीव परिदहनशील इवामाति । शिखिनश्च मयूराः सोढुमशक्याः । आक्रीडिनो नर्तनशीलाः । परिघादिनः परिवहनशीला इव । ‘इव’ इवशब्दश्चात्र लुप्तो द्रष्टव्यः । पूर्ववद् विनुण् ॥

१—‘५५। पारासंघात आसारः, शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः।’ २—‘५४८।

सर्मा पतङ्ग-शलभा, खद्योतो ज्योतिरिहणः ।’ ३—‘५३६ अथ । सारङ्गः शोककश्च चातकः समाः ।’ ४—‘५५०। मयूरो बहिष्णो बर्ही नील-कण्ठो भुज-ह-भुक् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादाऽनुलस्यपि ।’ इति पूर्वत्र ना० अ० ॥

१८४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

४४३—एता दैवानुरोधिन्यो द्वेपिण्य इव रागिणम् ॥

पीडयन्ति जनं धाराः पतन्त्यो ऽनपकारिणम् ॥९

एता इत्यादि—एता धाराः पतन्त्यो द्वेपिण्य इव द्वेपणशीला इव जनं रागिणं रागशीलम् । अनपकारिणमनपराधशीलं पीडयन्ति । दैवानुरो-
धिन्यः भार्यानुरोधान् प्रवर्तनशीलाः । पूर्वपदं धिनुण् । धिनुणि च 'रक्षे-
रूप-
संख्यानम्' इत्यनुनासिकलोपः । कृताननुनासिकनिर्देशाद्वा लोपनिपातनम् ॥

४४४—कुर्याद् योगिनमप्येष स्फूर्जावान् परिमोहिनम् ॥

त्यागिनं सुख-दुःखस्य परिक्षेप्यम्भसामृतुः ॥१०॥

कुर्यादित्यादि—एष ऋतुरम्भसां जलानां परिक्षेपी परित्यजनशीलः ।
कर्मणि पठौ । योगिनमपि योगशीलमपि । सुखदुःखस्य त्यागिनं त्याग-
शीलम् । कर्मणि पठौ । परिमोहिनं परिमोहनशीलम् । कुर्यात् । कीदृशः
स्फूर्जावान् वज्रनिर्घोषयुक्तः । पूर्वपदं धिनुण् ॥

४४५—विकत्थी याचते प्रत्तम-विश्रम्भी मुहुर् जलम् ॥

पर्जन्यं चातकः पक्षी निकृन्तन्नैव मानसम् ॥११॥

विकत्थीत्यादि—चातको मानसं निकृन्तन्नैव खण्डयन्नैव । प्रत्तं प्रद-
त्तम् । '३०७८। मघ उपसर्गात् सः । ७। ४। ४७।' जलं याचते इति प्रधानं कर्म ।
पर्जन्यमित्यपहितम् । विकत्थी विकत्थनशील इव पर्जन्यो ऽपि मयं
जलं ददाति । इवशब्दो लुप्तो ऽस्य द्रष्टव्यः । अविश्रम्भी अविश्वासशीलः ।
मानसखण्डनात् । '३१२३। घौ कप-लस-। ३। २। १४३।' इति धिनुण् ॥

४४६—प्रलापिनो भविष्यन्ति कदा न्येते ऽपलापिणः ॥

प्रमाथिनो वियुक्तानां हिंसकाः पाप-दर्दुराः ॥१२॥

प्रलापिन इत्यादि—एते पापदर्दुराः पापार्थं ते दर्दुराश्चेत्याक्रोशाभि-
धानम् । कदा तु अपलापिणो भविष्यन्ति । अपलापणशीलाः व्यपगतकामा
इत्यर्थः । '१५३। लप कान्तौ । '३१२४। अये च लपः । ३। २। १४४।' इति
धिनुण् । प्रलापिनः प्रलपनशीलाः । प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः । चेतसा-
मित्यर्थात् । '३१२५। मे लप-। ३। २। १४५।' इत्यादिना धिनुण् । अता एव
वियुक्तानां माघनां हिंसकाः हिंसनशीलाः । (इत्येवं विद्वत्पात्रः) '३१२६।
निन्द-हिंस-। ३। २। १४६।' इत्यादिना ।

४४७—निन्दको रजनिमन्यं दिवसं क्लेशको निशाम् ॥

प्रावृष्यनैपीत् काकुत्स्थः कथंचित् परिदेवकः १३॥

निन्दक इत्यादि—काकुत्स्थो दिवसं रजनिमन्यं रजनीमात्मानं मन्यमानं घनान्धकारित्वात् । ‘२९९३। आत्ममाने खश्च । ३।२।८३।’ ‘२९४३। खित्यनन्यस्य । ६।३।६६।’ इति द्वयत्वम् । निशां च प्रावृषि कथमप्यनैपीत् नीतवान् । निन्दकः निन्दनशीलः । नक्तन्दिनस्येत्यर्थात् । क्लेशकः क्लेशनशीलः । परिदेवकः परिदेवनशीलः । आत्मन इत्यर्थात् ॥

४४८—अथोपशरदे ऽपश्यत् क्रीञ्चानां चेष्टनैः कुलैः ॥

उत्कण्ठा-वर्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततम् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरमुपशरदे शरत्समीपे इति । ‘३७७। अग्न्यदीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५।४।१०७।’ इति समासान्तष्टप् । ‘६५८। तृतीया-सप्तम्योर्द्वयलुम् । २।४।८४।’ इत्यमभावः । क्रीञ्चानां कुलैस्ततं व्याप्तमम्बरं शुभ्रं शुक्लमपदपत् पृष्ठवान् । चेष्टनैः व्यापारशीलैः । रवणैः शब्दनशीलैः । अवयोश्चलनशब्दार्थत्वात् ‘३१२८। चलनशब्द-। ३।२।१४८।’ इत्यादिना युष् । उत्कण्ठावर्धनैः उत्कण्ठावर्धनशीलैः । ‘३१२९। अनुदात्तेतश्च-। ३।२।१४९।’ इति युष् । क्रीञ्च इति किन्मत्स्यान्तरत्वात् प्रज्ञादित्यादण् ॥

४४९—विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनो ऽवदत्-॥

‘पश्य दन्द्रमणान् हंसानंरविन्द-समुत्सुकान् ॥ १५

विलोकयेत्यादि—चन्द्रं विलोक्य द्योतनं साधु द्योतमानम् । ‘३१२९। अनुदात्तेतश्च-। ३।२।१४९।’ इति युष् । शोचनः शोचनशीलः । ‘३१३०। शुचद्वय-। ३।२।१५०।’ इत्यादिना युष् । रामो लक्ष्मणमवदत् । पश्य हंसान् दन्द्रमणान् शनैर्द्रमणशीलान् । द्रमेर्मिश्रं कौटिल्य एव भवति नतु क्रियास- कुरि
ममिहार इत्युक्तम् । तदन्ताद्युच् । अतो लोपः । यस्य हलः । अरविन्दस- म
शुशुकान् । ‘६४१। प्रसित-। २।३।४४।’ इति सप्तमी विधाय ‘सप्तमी’ इति ३
योगविभागात् सः ॥ ३

४५०—कंपिश्च चङ्क्रमणो ऽद्यापि ना ऽसौ भवति गर्धनः ॥

कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य माम् ॥ १६

१८६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

कपिरित्यादि—नासौ कपिः सुग्रीवो ऽद्यापि चक्रुर्मणः शनैर्गमनशीलो न भवति । यतो गर्धनो ऽभिलापशीलः स्त्रीष्वित्यर्थात् । पूर्ववद्युच । ताराश्च मां कोपनं कोपनशीलं तद्विषय एव कुर्वन्ति । कीदृश्यः । गगनस्य मण्डनाभूषणाः । '३१३१। क्रुध मण्डार्येभ्यश्च । ३। २। १५१।' इति युच ॥

४५१—नां ऽवैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ॥
दीपितारं दिनाऽऽरम्भे निरस्त-ध्वान्त-संचयम् ॥

नावैतीत्यादि—किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति । कमलान्याप्यायितारं साधु वर्धयन्तम् । '३१२९। अनुदात्तेतश्च-३। २। १२९।' इति प्राप्ते '३१३२। न यः ३। २। १५२।' इति प्रतिषेधे तृत्वेव भवति । ततश्च '६२७। न लोक-३। ३। ६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । दिनाऽरम्भे दीपितारं साधु दीपयाम् । पूर्ववद्युचि प्राप्ते '३१३३। सूद-दीप-दीक्ष-३। २। १५३।' इति प्रतिषेधः । निरस्तध्वान्तसंचयं अपनीतान्वकारसंहतिकं किमसौ शरत्समयं नावैतीत्यर्थः ॥

४५२—अतीते वर्षुके काले, प्रमत्तः स्थायुको गृहे ॥

गामुको ध्रुवमध्वानं सुग्रीवो वालिना गतम् ॥ १८

अतीतेत्यादि—वर्षुके वर्षणशीले काले अतीते ऽपि गृहे स्थायुकः स्थितिशीलः शरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवो वालिना गतं अध्वानं प्राप्तुमागं ध्रुवमवश्यं गामुकः साधु गन्ता । '३१३४। लप यत्-३। २। १५४।' इत्युक्तम् । '६२७। न लोक-३। ३। ६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

४५३—जल्पाकीभिः सहा ऽऽसीनः

स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ॥

गत्वा लक्ष्मण ! वक्तव्यो

जयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

जल्पाकीभिरित्यादि—देवदत्तमण । त्वया प्रजविना प्रकृष्टगमनशीलेन । '३१३६। प्रजोरितिः । ३। २। १५६।' जयिना अभिभवन्शीलेन । '३१३७। जि-ह-क्षि-३। २। १५७।' इत्यादिना इभिः । सुग्रीवो निष्ठुरं पक्षोभिघातम् । जल्पाकीभिः जल्पगशीलाभिः स्त्रीभिः सहासीनः । '३१३५। जल्प-मिह-३। २। १५५।' इति पाकम् । पित्रात् षष्ठी । तन्मध्ये हि परस्परमभिधीयमानः परिमर्षं मन्यत इति भावः ॥

१—'१०८१। स्पर्श-जल्पाकस्त्वं वाचालो वापाटो बहुगर्भवाक्।' इत्यनुशासनात् त्रिषु लिङ्गेष्वयं शब्दः ।

४५४—शैले विश्रयिणं क्षिप्रमेनादरिणमभ्यमी ॥

न्याय्यं परिभवी ब्रूहि पापम-व्यथिनं कपिम्. २० ॥

शैल इत्यादि—कपिं क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्यकथितं कर्म । न्याय्यं वच इति प्रधानं कर्म । अस्म्य चातिस्पष्टार्थत्वादिदं तदिति न संदिष्टम् । अनाद-रिणमनादरशीलं कपिं कालातिक्रमणात् । जारपूर्वो दृष्ट । अत एव पापं दु-राचारम् । अव्यथिनं निर्भयशीलम् । नष्टपूर्वो व्यथिः । शैले विश्रयिणं तत्र स्थितिशीलम् । विपूयः श्रयतिः । एवं चाभ्यमी अभिमुख्यमानशीलः । अभिपूर्वोऽगमत्वादिषु । परिभवी साधु परिभवं जनयन् । परिपूर्वो भवति । अत्र सर्वत्र '३१३७। जि-द-क्षि-१३।२।१५७।' इत्यादिना इतिः ॥

४५५—स्पृहयालुं कपिं स्त्रीभ्यो निद्रालुम-दयालु-यत् ॥

श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्गुमद्री वद द्रुतम्. ॥२१॥

स्पृहयालुमित्यादि—स्त्रीभ्यः स्पृहयालुं कपिं साधु स्पृहयन्तम् । स्पृहिः स्वार्थिकप्यन्तो ऽदन्तश्च । '२३११। अयामन्त-१६।१।५५।' इत्यादिदेशः । '५७४। स्पृहेरीप्सितः । १।४।३६।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । द्रुतं यद ब्रूहि । भदयालुवत् भदयनशील इव । निद्रालुं विद्राशीलं अस्मत्कार्येणनवपानत्वाद् शयनीय एव सर्वदा स्थितायात् स्त्रीभिः सह । श्रद्धालुं साध्वभिलषन्तम् । किम् । भ्रा-मरं भ्रमरः कृतम् । '१४९९। क्षुद्राभ्रमर-१४।३।११९।' इत्यादिना भम् । मभिव्रत्यर्थात् । '६२७। न लोक-१२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । '३१३८। स्पृहि-स्पृहि-१।३।२।१५८।' इत्यादिना आलुच् । श्रद्धालुत्वादेव धारुं साधु पिबन्तं भ्रामरमेव । सद्गुं साधु सीदन्तम् । क भद्रौ । '३१३९। दा-धेद-नि-शद-सदो रुः । १।३।१५९।' ॥

४५६—सुमरो भङ्गुर-प्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः ॥

विदुरो जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्वरान् कपीन्. ॥

सुमर इत्यादि—लक्ष्मणः कपीन् प्राप । कीदृशः । सुमरः साधु गन्ता । '३१४०। गृह्यत्यदः वमरश्च । ३।२।६०।' भङ्गुर ये स्वयमेव भङ्गयन्ते । '३१४१। भङ्ग-भाल-३।३।१६३।' इति कुरच् । जम् । ज्ञानात्तीति भङ्गुरस्यः । '३१४२। प्रे दाणः । ३।२।४।' इति कः । विदुरः साधु वेदी । '३१४२। विद्-भिदि-विद्रेः कुरच् । ३।२।१६३।' जित्वरः साधु जयशीलः । '३१४३। इण-न-

१—'१०७८। सप्तह दयालुर् निद्रादर निद्राण-शयितो सर्मा' । २—

१०७९। श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते' इति सर्वत्र ना० ध० ॥

१८८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपेद्वितीयो वर्गः,

इ-जि-१२।२।१६३। इत्यादिना करप् । गृहीत्वा धनुर्मासुरं भासनशीलम् ।
गत्वरान् गमनशीलान् कपीन् अस्थिरप्रकृतीनित्यर्थः । 'गत्वरश्च' इति निपा-
तितम् । गमेः करप्यनुनासिकलोपः ॥

४५७—तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूक-रिपुं कपिः ॥

अ-कैम्प्रं मारुतिर् दीप्रं नम्रः प्रावेशयद् गुहाम् २३॥

तमित्यादि—तं लक्ष्मणं कपिमारुतिः गुहां प्रावेशयत् । विशेषेणु-
पप्यन्तात् लङि रूपम् । कार्येषु कृत्येषु जागरूकः सावधानः । '११४५।
जागरूकः । १२।२।१६५।' इति जागर्तेरूकः । दन्दशूकरिपुं हिंसारिम् । '११४५।
यज-जप-१२।२।१६६।' इत्यादिना दंशोर्यङन्तादूकः । '२६३५। तुप-सद-
१२।१।२४।' इत्यादिना यङ् । दीप्रं साधु दीप्यमानम् । अकम्प्रं अकम्पन-
शीलं अभीरुमित्यर्थः । नम्रः साधु प्रह्वीभूतः । सर्वत्र '३१४७। नमि-कम्पि-
१२।२।१६७।' इत्यादिना णः ॥

४५८—कैम्प्राभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः ॥

इच्छुः प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवः प्रावदन् नृपम् ॥२४॥

कम्प्राभिरित्यादि—सुग्रीवः प्रावदन् नृपं लक्ष्मणम् । स्त्रीभिरावृतः
परिवृतः सन् प्रणमन् । ताभिः सहेत्यर्थः । कम्प्राभिः कमनशीलाभिः । पूर्ववद्गः ।
आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः । '३१४८। सनाशंसभिश्च ३ः
१२।२।१६८।' । '३२७। नलोक-१२।२।१६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । इच्छुः प्रसादं
प्रसादयिष्यशीलः । 'अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यात्' इति । '३१४९। विष्णु-
रिधुः । १२।२।१६९।' इति विपातनम् ॥

४५९—अहं स्वमक् प्रसादेन तव वन्दारुभिः सह ॥

अ-भीरुरेवसं स्त्रीभिर् भासुराभिरिहेश्वरः ॥२५॥

अहमित्यादि—अहं तव प्रसादेन इह गुहायामवसं उपतिष्ठान् स्वमक्
निद्रालुः चिन्ताभाषात् । '३१५२। स्वपि-नृपोर्नेजिद् । १२।२।१७२।' । वन्दारु-
भिर्वन्दनशीलाभिः सह । '३१५३। नृ-वन्दोराहः । १२।२।१७३।' अभीरः

१—'१०७७। जागरूको जागरिता' । २—'दन्दशूकस् पुंलिङ्गो
राक्षसे च सरीसृपे ।' इति कौशान्तरम् । ३—'११२०। चलनं कम्पनं यम्प्रं,
चलं लोलं चलाचलम् ।' । ४—'१०६९। कम्प्राः कमयिता उगीकः कमनः का-
मनो ऽधिकः ।' । ५—'१०७३। आशंसुर्माशंसितारि' । ६—(४५५) श्लोकस्य
टिप्पणं प्रेषणीयम् । ७—'१०७३। वन्दारुभिर्वादे' इति रा० ना० अ० ॥

अभयशीलः । '३१५४। भियः कु-कुको । ३१। ३०३।' आसुराभिः भास-
नशीलाभिः । ईश्वरः ईशानशीलः । '३१५५। स्येश-भास-३१। ३०५।' इति
वर्ष ॥

४६०—विद्युन्-नाशं खेर् भासं
विभ्राजं शश-लाञ्छनम् ॥
राम-प्रत्तेषु भोगेषु
नाहमज्ञासिपं रतः ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि—रामप्रत्तेषु रामदत्तेषु भोगेषु रतः सकः । नाहमज्ञासिपं
नाहं ज्ञातवान् । लुटि '२३०७। यम-रम-०७। २। ०३।' इत्यादिना समिदी ।
पिपुत्राशं द्योतनशीला विपुतः तामो माधव । स्पेभाः भासनशीला वीतिः ।
[ताम्] विभ्राजं साधु दीप्यमानं शशलाञ्छनं चन्द्रम् । प्रापृष्टतिकास्ता
शरदापातेति नाज्ञासिपमित्यर्थः । सर्वत्र '३१५७। भास-भास-३१। ३०७।' इति
किम् ॥

४६१—एष शोक-च्छिदो वीरान् प्रभो ! सम्प्रति वानरान्
धरा-शैल-समुद्राणामन्त-गान् प्रहिणोम्यहम् ॥ २७

इति तापटीलिकाः समाप्ताः ।

एष इत्यादि—हे प्रभो ! एषो अहं सम्प्रति वानरान् प्रहिणोमि प्रस्था-
पयामि । शीघ्रान् शोकच्छिदः शोकपनोदनशीलान् । जम्बेभ्यो अदिष्ट-
इत्यत इति किम् । वीरान् शूरान् । धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छन्ति ये
ज्ञानान्तगान् । '२९१५। अन्तात्पन्त-३१। २। ४८।' इति टः । धरा पृथ्वी ध-
राममुद्रशीलानामिति पाठान्तरम् । अथ 'बहुष्वनियमः' इति पूर्वनिपातः ।
यथा वीणासमुद्रमुद्रभयः ॥ इति तापटीलिककृतः ॥

अथ निरधिकारकृत्—

इतो विशेषाधिकारमावाप्तुं निविशेपकृतो दर्शयप्राद—

४६२—राघवस्य ततः कार्यं कारु वानर-पुङ्गवः ॥

सर्व-यानर-सेनानामांश्वागमनमादिशत् ॥ २८ ॥

राघवस्येत्यादि—ततो अभिधानामन्तरं वानरपुङ्गवः सुग्रीवः सर्वयान-
रसेनानामानु शीघ्रमागमनमादिशत् आदिष्टवान् । पुष्पाग्रामो गोधेति ।
('०२९। गोरवदित्तुकि । ५। ४। ९०।' इति यमागमनपट्ट । प्युपसिमाग्रमे)

१९२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

इव । उपाध्याय इवेति । उपेत्याधीयते अस्मादिति '३१९१। इलश्च । ३।३।२१।' इति घञ् ॥

४६९—स-जलाऽम्भो-द-संरावं हनु-मन्तं सहाऽङ्गदम् ॥

जाम्बवं नील-सहितं चारु-सैन्द्रावमव्रवीत्—॥३५॥

सजलेत्यादि—सुग्रीवो हनुमन्तमव्रवीत् । सजलाम्भोदसंरावं सजल-
मेघस्येव संरावो यस्य हनुमतः । '३१९२। उपसर्गे रुबः । ३।३।२२।' इति
घञ् । सहाङ्गदं अङ्गदसहितम् । तथा जाम्बवं ऋक्षाधिपतिं नीलसहि-
तमव्रवीत् । जाम्बवशब्दो ऽकारान्तो ऋष्ट्यः । 'चारुसैन्द्रावं चारुगतिम् ।
'३१९३। समि सुहुवः । ३।३।२३।' इति घञ् ॥

कुलकम् ३६-४०—

४७०—'यात यूयं यम-श्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥

विक्षावैस् तोय-विश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः॥३६॥

यातेत्यादि—यूयं यात गच्छत । यमश्रायं यमस्थानम् । श्रयत्वेनमिति
'३१९५। धि-णी-भुवो ऽनुपसर्गे । ३।३।२४।' इति घञ् कर्मणि । काम् ? दक्षिणां
दिशम् । सामान्याभिधानाद्विशेषाभिधानम् । नायेन नीत्या सामादिना ।
जीयते ऽनेनेति पूर्ववत्करणे घञ् । महोदधेस्तोयविश्रावं तोयध्वनिं तर्जयन्तो
न्यकुर्वाणाः । कैः । विक्षावैः स्वैः शब्दैः । वभयत्रापि '३१९६। यौ हु-भुवः
। ३।३।२५।' इति कर्मणि घञ् ॥

४७१—उन्नोयानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधा-भृताम् ॥

वनाऽभिलाषान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारु-विक्रमाः

उन्नायानित्यादि—वसुधाभृतां पर्वतानां उन्नायानुचयानुचयान्मधि-
गच्छन्तः जानन्तः । '३१९७। अवोदोर्नियः । ३।३।२६।' इति भावे घञ् ।
कैः प्रद्रावैः प्रकृष्टगतिभिः । '३१९८। मे हु-स्तु-सुयः । ३।३।२७।' इति घञ् ।

१—'१९५। शब्दे निनाद-निनद-ध्वनि-ध्वान-रष-स्वनाः । १९६। स्तान-
निर्घोष-निर्घाद-नाद-निस्तान-निःस्वनाः । आरवाऽऽराव-संराव-विरावाः ।
२—'८७६। प्रद्रावोद्भाव-संद्राव-संदावा विदयो द्वयः । ३—'११७०। उन्नाय
उन्नये, ध्रायः धयणे, जयने जयः । ४—'११९५ निगारोद्धार-विश्रायो-
द्धारस् तु गरणादिषु । ५—(४७०) श्लोदस्थं टीक्ष्णमपलो रयम् । ६—(४६९)
श्लोदस्थं टिप्पणमालोचनीयम् । ७—'११८२ लघोऽभिलाषो लघने निःपावः
पवने पवः' । इति सर्वत्र ना० भ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेपणं नाम सप्तमः सर्गः— १९३

वनाभिलावान् वनविष्वंसान् । '३१९९। निरम्बोः पूल्बोः । ३।३।२८।' इति भावे घञ् । स्वेच्छया कुर्वन्तः । चारुविक्रमाः असाधारणपराक्रमाः । यात मूयमिति संबन्धः ॥

४७२—सदोद्गार-सुगन्धीनां फलानामलमाशिताः ॥

उत्कारेषु च धान्यानामनभीष्ट-परिग्रहाः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि—सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं श्वसनपूर्वके शब्दोच्चारणे यानि सुगन्धीनि तेषामलं पर्याप्तमाशिताः गृह्णाः । '१५९५। गृ शब्दे' इत्यस्मादुत्पूर्वात् '३२००। उन्मयोर्भः । ३।३।२९।' इति घञ् । आहपूर्वादभातेः '३०५३। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३।३।३०।' इति कर्तरि क्तः । कृत्प्रयोगे कर्मणि पठ्यी नलोकेति निषिद्धाऽतः शेषे पठ्यी । उत्कारेषु च राशिषु धान्यानाम् । '१५०३। कृ विक्षेपे' इत्यस्मादुत्पूर्वात् '३२०१। कृ धान्ये । ३।३।३०।' इति कर्मणि घञ् । अनभीष्टपरिग्रहाः अनभिलाषुक्ता इत्यर्थः ॥

४७३—संस्तावमिव शृण्वन्तश्च छन्दोगानां महाध्वरे ॥

शिक्षितं मधु-लेहानां पुष्प-प्रस्तार-शायिनाम् ॥ ३९ ॥

संस्तावमित्यादि—मधुलेहानां भ्रमराणां पुष्पप्रस्तारशायिनाम् । '३२०३। प्रेक्षो ऽयत्ने । ३।३।३२।' इति घञ् । शिक्षितं शब्दं शृण्वन्तः सूयं यात । छन्दोगानां महाध्वरे-संस्तावमिव सम्भूय स्तवमिव पाठ्यनिविशोपमिव वा । '३२०२। यत्ने समि स्तवः । ३।३।३१।' इति घञ् ॥

४७४—आलोचयन्तो विस्तारमम्भसां दक्षिणोदधेः ॥

स्यादयन्तः फल-रसं मुष्टि-संप्राह-पीडितम् ॥ ४० ॥

आलोचयन्त इत्यादि—दक्षिणोदधेरम्भसां विस्तारं विस्तीर्णताम् । विपूर्वात् हृणोतेः '३२०४। प्रथमे वावशब्दे । ३।३।३३।' इति घञ् । आलोचयन्तो निरूपयन्तः । ह्यातस्य विस्तार इति । फलरसमास्यादयन्तः । मुष्टिसंप्राहपीडितम् । मुष्टेः संप्राहेण हस्तेन पीडितम् । प्रहेः '३२०८। सक्ति मुष्टी । ३।३।३४।' इति घञ् । भावे मुष्टिविषये ण्युत्पादितत्वात् । मुष्टिमह-७ गमभिष्यत्तयर्थे ज्ञातव्यम् ॥

ति-

१—(४७०) श्लोकस्य टीकान् प्रेक्ष्यम् । २—'११९४। उत्कारद्वयं च निष्का—रम् च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थका' । ३—'१९०। अय मर्मतः । स्वनिर्गते वज्र-पर्णानां नी-भूयणानां ॥ शिक्षितम्' । इति ना० अ० ॥

म् ।

१९० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तत् । पुरुषशब्दस्तु प्रधानमाचष्टे । कारुः करोतीति '३१६९। उणादयो बहुलम् । ३।३।१।' इत्यौणादिकः । 'कृ-वा-पा-जि-' इत्यादिना उण् । एव माशु । कस्य कर्तव्याह । राघवस्य कार्यम् ॥

४६३—'वयमद्यैव गच्छामो रामं द्रष्टुं त्वराऽन्विताः ॥

कारका मित्र-कार्याणि सीता-लाभाय', सोऽब्रवीत्.

वयमित्यादि—आगमनमादिश्य सुग्रीवोऽब्रवीत् उक्तवान् । वयमद्यैव गच्छाम इति । रामं द्रष्टुं रामं द्रक्ष्याम इति । त्वरान्विताः त्वरिता इत्यर्थः । कीदृशा वयम् । सीतालाभाय सीतां प्राप्स्याम इति । कारका-मित्रकार्याणि रायणवधादेः कार्यस्य कर्तारो भविष्याम इति । गच्छाम इति क्रिया । तस्यां क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमुन्-ण्वलौ भविष्यति काले स्याताम् । मित्रकार्याणीति । '६२८। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २।३।७०।' इति पट्टी-प्रतिपेधे द्वितीयैव स्यात् । सीतालाभायेति '३१८०। भाववचनाश्च । ३।३।११।' इति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति घञ् । '५८२। तुमर्थाच्च भाव-वचनात् । २।३।१५।' इति चतुर्थी ॥

४६४—ततः कपीनां संघाता हर्षाद् राघव-भूतये ॥

पूरयन्तः समाजग्मुर् भय-दाया दिशो दशः ॥३०

तत इत्यादि—तत आदेशादनन्तरं कपीनां संघाताः समाजग्मुः । हर्षाद् हर्षेण । आदेशादानमेव हर्षहेतुः । राघवभूतये कापि नाम राघवस्य संप-त्त्यादिति समाजगमुरित्यस्यां क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे '३१८० भाववच-नाश्च । ३।३।११।' इति भविष्यति क्तिन् । चतुर्थी च पूर्ववत् । पूरयन्तो व्या-मुवन्तः । दश दिशः । भयदायाः भयं दास्याम इत्यस्यां क्रियायामुपपदे । '३१८१। अण् कर्मणि च । ३।३।१२।' इत्यण् । आतो युक् ॥

४६५—सुग्रीवाऽन्तिकमासेदुः सादयिष्याम इत्यरिम् ।

करिष्यन्त इवां ऽकस्माद् भुवनं निर्-दशाननम्.

सुग्रीवेत्यादि—अरिं शत्रुं सादयिष्यामो व्यापादयिष्याम इति सुग्री-वान्तिकमासेदुः आगताः । '२१९३। लट् शेषे च । ३।३।१३।' इति चकाराद् क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति लट् । आसेदुरिति क्रिया क्रियार्था । अकस्मा-दतर्कितं भुवनत्रयं निर्दशाननं रावणरहितं करिष्यन्त इव तथाविधमहासं-रम्भदर्शनादुरग्रेक्ष्यते । '२१९३। लट् शेषे च । ३।३।१३।' इति लट् । अत्र क्रियायाः क्रियार्थाया अन्यः शुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥

४६६—कर्ता ऽस्मि कार्यमायातैरेभिरेत्यवगम्य सः ॥

काकुत्स्थ-पादप-च्छायां शीत-स्पर्शमुपागमत्. ३२

कर्तास्मीत्यादि—एभिरायातैर्वानरैः कार्यं सीतान्वेषणादि कर्तास्मि करिष्यामीति अवगम्य । अनघतने भविष्यति लुह । सुग्रीवः काकुत्स्थपाद-पच्छायामुपागमत् । प्रयन्त इति पादाः । '३१८२। पद-रज-१३।३।१६।' इति कर्तरि घञ् । तत्र भविष्यतीति निवृत्तम् । प्राद्विः विवतीति पादपो वृक्षः । '२९।५। भावो ऽनुपसर्गे कः।३।२।३।' काकुत्स्थः पादप इव समाश्रयणीयवान् । तस्य छायां शीतस्पर्शम् अनुद्बेज्जनकरीम् । स्पृश्यत इति स्पर्शस्तन्मात्र उच्यते । '३१८८। अकर्तरि च-।३।३।१९।' इति घञ् । ततु '३१८९। पद-रज-१३।३।१६।' इत्यादिना । तत्र हि 'स्पृश उपताप इति घञ्' इत्युक्तं स्पृश-तीति स्पर्श उपतापः ॥

४६७—कार्यं सार-निभं दृष्ट्वा वानराणां समागमम् ॥

अवेन् नाशं दशाऽऽस्यस्य निवृत्तमिव राघवः. ३३

इति निरधिकारकृत् ।

कार्यमित्यादि—राघवो वानराणां समागमं दृष्ट्वा-कार्यं सारनिभं सीतालाभतुल्यम् । अरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्तरि कारके '३१८३। सृ-स्थिरे।३।३।१०।' इति घञ् । दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निवृत्तमिव निष्पत्तमिव भवेत् ज्ञातवान् । भवपूर्वादिणो लङि रूपम् ॥

इति निरधिकाराः कृतः ॥

अतः परं भावे ऽकर्तरि च कारक इत्यधिकृत्य कृदुच्यते—

४६८—ततः कपि-समाहारमेकनिश्चायमागतम् ॥

उपाध्याय इवाऽऽयामं सुग्रीवो ऽध्यापिपद् दिशाम्.

तत इत्यादि—ततः कपिसमागमनामन्तरं सुग्रीवः कपिसमाहारं कपि-समूहं दिशामायामप्यापिपद् बोधितवान् । अमुका अमुका दिग् ईदृशीति । '५४०। गति बुद्धि-।१।१।५२।' इत्यादिना समोद्दिश्य कर्मसंज्ञा । आयामप-रिज्ञानं चास्य पाहिमयादूरपरिश्रमणान् । पृक्तनिश्चायमागतं पृक्काशितं प्राप्तं आयाममित्यर्थः । निश्चायमिति '३१९०। परिमाणाख्यायाम्-।३।३।२०।' इति घञ् । पश्चादेकतद्देन '०२६। पूर्वकाहैक-।२।१।१४।' इति सः । क

१९८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,
शीलाः । '३१४८। सनाशंसमिक्ष उः । ३। २। १६८।' तरलवौ '३२३२। ऋदोरप
। ३। ३। ५७।' इति अप्रप्रत्ययान्तौ विनिश्चय इति ग्रहेत्यप ॥

४९०—आदरेण गमं चक्रुर्
विपमेष्वप्य-सङ्घसाः ।

व्यामुवन्तो दिशो ऽन्यादान्

कुर्वन्तः स-व्यधान् हरीन् ॥ ५६ ॥

आदरेणेत्यादि—विपमेष्वपि प्रवेक्ष्य गमं गमनं चक्रुः । आदरेणा-
नयज्ञया । ग्रहेत्यप । असंघसाः स्वकाहाराः । '३२३५। उपसर्गो ऽदः
। ३। ३। ५९।' इत्यपि '३२३६। घनपोष । २। ४। ३८।' इति भवेर्घस्लादेशः ।
हरीन् सिंहान् । सव्यधान् समहारान् । '३२३८। व्यध-जपोः-। ३। ३। ६१।' इत्यपि । समहारत्यावन्त्यादान् परित्यक्ताहारान् कुर्वन्तः । '३२३७। नौ ण
च । ३। ३। ६०।' इति निपूर्वाद्दो ऽण् प्रत्ययः । तस्मिन्नुदेर्न घस्लादेशः । च-
कारादपि तत्र विधसः । दिशो व्यामुवन्तः सर्वग्यापिनः ॥

४९१—संचेरुः स-हसाः केचिद्-स्वनाः केचिदाटिपुः ॥

संयाम-वन्तो यति-वन्, निर्गदानपरे ऽमुचन् ॥

संचेरुरित्यादि—सहसाः तस्मिन्नाः । अस्यनास्त्वृज्जीकाः । '३२३९।
स्वन-हसोर्वा । ३। ३। ६२।' इत्यपि । यतिवत् संयामवन्तः नियमवन्तः '३२४०।
यमः समुप-नि-विपु च । ३। ३। ६३।' इति घञ् । आटिपुः अटितवन्तः । अटेलुकि
रूपम् । अपरे निर्गदान्यवनान्यमुचन् । '३२४१। नौ गद—। ३। ३। ६४।' इत्यादिना विकल्पेनापो विधानात् घञ् ॥

४९२—अथ कृमाद-निःकाणा नराः क्षीण-मणो इव ॥

अ-मदाः सेदुरंकस्मिन् नितम्बे निखिला गिरेः ॥

अथेत्यादि—अथ परिभ्रमणादमन्तरं कृमेन परिधमेण अमदाः गत-
दपोः । '३२४४। मदो ऽनुपसर्गो । ३। ३। ६७।' इत्यपि । अत एव निःकाणाः नि-
शब्दाः '३२४२। कणो घीणार्वा च । ३। ३। ६५।' इत्यपो विकल्पेन घञ् ।
घीणादिविषयमेतत् । कणेनिपूर्वाद्दनुपसर्गाद्वीणादिविषयाच्च विकल्पेनारम्भ-

त्यय इत्युक्तम् । एकस्मिन् गिरेर्नितम्बे सेटुः निपण्णाः । निखिलाः समस्ता वानराः । स्त्रीणपणा इव अर्धरहिता नरा इव । अर्ण्यन्त इति पणाः । व्यव-
हाराय कृते पणे व्यवस्थाप्यन्ते । '३२४३। नित्यं पणः परिमाणे । ३।३।६९।' इत्यप् ॥

४९३—ततः स-संमदास् तत्र निरेक्षन्त पतत्रिणः ॥

गुहा-द्वारेण निर्यातः संमजेन पशूनिव. ॥ ५९ ॥

तत इत्यादि—ततो विद्यामानन्तरं ते तत्र तस्मिन् पर्वते पतत्रिणः पक्षिणो निरेक्षन्त ईक्षितवन्तः । ईक्षेर्लङि रूपम् । कीदृशान् गुहाद्वारेण निर्यातः निर्गच्छतः । निष्पूर्वाद्यात्वेः वाच्यन्तस्य दासि रूपम् । संमज्जः सहर्षाः । '३२४५। प्रमद-संमज्जो-॥३।३।६८।' इति निपातितम् । संमजेन वृन्देन पशूनिव निर्यातः '३२४६। समुदोरजः पशुपु । ३।३।६९।' इत्यप् ॥

४९४—वीनामुपसरं दृष्ट्वा ते ऽन्योन्योपहवा गुहाम् ॥

प्राविशन्नाहव-प्रज्ञा आहवमुपलिप्तवः. ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि—वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनं दृष्ट्वा । उपसर इव उपसरः नैरन्तर्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् । उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्ग-
वानामभिगमनमुच्यते स च नैरन्तर्येण भवति । '३२४८। प्रजने सतैः ॥३।३।७१।' इत्यप् । ते वानरा अन्योन्योपहवाः परस्परमाह्वानं येषां आगच्छतागच्छत प्र-
विशन्ति इति । '२५८६। ह्यः संप्रसारणम् । ६।१।३२।' इत्यप् संप्रसारणं च ।
गुहां प्राविशन् प्रविष्टवन्तः । आहवप्रज्ञाः पुङ्गवप्रज्ञाः । आह्वयते पुङ्गव
स्पर्धते ऽत्र '३२५०। आहि बुद्धे । ३।३।७३।' इत्यप् संप्रसारणं च । आहवमु-
पलिप्तवः उदकाधारमुपलब्धुमिच्छवः । '३२५१। निपानमाहावः । ३।३।७४।' इति षणि संप्रसारणं निपात्यते वृद्धिरस्येव । अप्रत्यये स्वबुद्धिः ॥

४९५—कुर्वन्तो हवमाप्तानां पिपासा-वध-काक्षिणः ॥

द्वारं तमो-धनै-प्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतम्. ॥

कुर्वन्त इत्यादि—(गुहां प्रविश्य) तस्याः द्वारमपरं प्राविशन् । आप्तानां

१—'५६२ । पजूनां समजो ऽन्येषां समाजो ऽय सधर्मिणाम् ।' २—
'११८३ । प्रजनः स्वादुपसरः ।' ३—'८७१ । अभ्यामर्द-समाघात-
संप्रामोऽभ्यागमा ऽऽहवाः ।' ४—'२८० । आहवस् द्रु निपानं स्यादुप-
कूप-जलाशये ।' ५—'१३१८ । घनो मेघे मूर्मिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।'
इति ना० अ० ॥

२०० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्त्रिगुणानां हेवमाह्वानं कुर्वन्तः । '३२५२। भावे ऽनुपसर्गस्य । ३। ३। ७५।'
इत्यप् संप्रसारणं च । विधासा पातुमिच्छा तस्या वधोऽपनयनम् । '३२५३।
हनश्च वधः । ३। ३। ७६।' इत्यप् वधादेशश्च । तं काङ्क्षितं शीलं येषामिति ।
'७१७। काक्षि माक्षि काङ्क्षायाम्' इत्यस्मात् '२९८८। सुप्यजातौ णिनिः-
। ३। २। ७८।' । '२२६२। इदितो जुम्-। ७। १। ५८।' साधुकारिणि वा । कीदृशं
द्वारं प्रमोघनप्रत्ययं तमसो घनः मूर्तिः काठिन्यं तेन सदृशम् '३२५४।
मूर्तौ घनः । ३। ३। ७७।' इति हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते । मूर्तिम-
त्तम इव द्वारमित्यर्थः ॥

४९६—तस्मिन्नन्तर्धणे ऽपश्यन् प्रघाणे सौध-सद्वनः ॥
लौहोद्घन-घन-स्कन्धा ललिताऽपघनां स्त्रियम् ॥

तस्मिन्नित्यादि—द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रवेशः सोऽन्तर्धण इत्यु-
च्यते । तथाहन्तर्हन्त्यते क्रोडीभवत्यस्मिन्निति अनुगतार्थत्वम् । '३२५५।
अन्तर्धनो वेधो । ३। ३। ७८।' इत्यन्तःपूर्वाहन्तेरप् घनादेशः घनादेशो वा वे
णकारं पठन्ति । यत्तु संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष इत्युक्तं तत् संज्ञाशब्द-
माश्रित्य । तस्मिन्नन्तरे यत् सौधसद्य धवलगृहं तत्स्य प्रघाणे एकदेशे ।
'३२५६। प्रघणः प्रघाणश्च । ३। ३। ७९।' इति निपातितम् । स्त्रियं ललितापघनां
ललिताङ्गीमपश्यन् । '३२५८। अपघनो ऽङ्गम् । ३। ३। ८१।' इति निपातनम् ।
लौहोद्घनघनस्कन्धाः । तस्मिन्-स्थापयित्वा काष्ठादीनि संस्क्रियन्ते स उ-
द्घनः । तद्वत् घनः स्कन्धो येषामिति । '३२५७। उद्घनो ऽस्याधानम् ।
। ३। ३। ८०।' इति निपातनम् ॥

४९७—ता स्तम्बेभ्य-पद-न्यासान् विघनेन्दु-सम-द्युतिः ॥
परिधोरु-भुजानाह हसन्ती स्वागतं कपीन् ६३

सेरयादि—ता स्त्री हसन्ती कपीन् स्वागतं यच्च आह । कीदृशी वि-
घनेन्दुसमद्युतिः । विहन्यते अभिमूयते अन्या द्युतिर्वैव स विघनः '३२५९।
करणे ऽप्योविमुषु । ३। ३। ८२।' इत्यप् घनादेशश्च । स घनेन्दुमेति सः ।
तमसा द्युतिर्पस्याः । स्तम्बो हन्यते येन पादन्यासेन स स्तम्बाः । गृणका-
द्यादिः । '३२६०। स्तम्बे कच । ३। ३। ८३।' इति करणे कः । '२३६३। गम-हन-

१—'३२३। प्रघाण-प्रघणऽतिन्दा यदिर्द्वार-प्रकोष्ठके । २—'११९३।
निषाद्य तद्वत्तैर्यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ।' । ३—'६३४। अङ्गी प्रतीको
ऽपघनो ऽपघनो, यऽप कतेवरम् ।' । ४—'११९३। स्तम्बेभ्यस्त्वं स्तम्बपनः
स्तम्बो येन विहन्यते यः ।' । इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेपणं नाम सप्तमः सर्गः— २०१

॥२१॥

॥१॥१९८॥' इत्युपधालोपः । तादृशः पदिन्यासो येषां कपीनामिति । अरि-
हन्यते येन । '३२६१' परीचः । ॥३॥३१८॥' इत्युपधादेशश्च । परिघो ऽर्गलः ।
तदनुकारिणो विगुला बाहवो येषामिति ॥

४९८—पिप्रायाऽद्रि-गुहोपघ्नानुद्धान् संघसमागतान् ॥

फलैर् नाना-रसैश् चित्रैः स्वादु-शीतैश् च वारिभिः ॥

पिप्रायेत्यादि—तान्विविधैः फलैर्वारिभिश्च पिप्राय तर्पितवती । अ-
द्रिगुहोपघ्नान् । अद्रिगुहैव उपग्र आश्रयो येषां कपीनाम् । '३२६१' उपग्र
आश्रये । ॥३॥३१८॥' इत्युप धालोपश्च निपात्यते । संघसमागतान् समू-
हेनागतान् । उद्धान् प्रशस्तान् । '३२६४' संघोद्धौ गण-प्रशंसयोः । ॥३॥३१८॥'
इति समुदोहपदयोः इन्तरेपि टिलोपश्च निपात्यते ॥

४९९—निघाऽनिघ-तरु-च्छन्ने तस्मिन् ते लब्धिमैः फलैः ॥

तृप्तास् तां भ्राजथु-मतीं पप्रच्छुः-कस्य पूरियम् ॥

निघेत्यादि—तस्मिन्प्रधने निघानिघैर्निमित्तानिमितैस्तरुभिश्छन्ने ।
'३२६५' निघो निमित्तम् । ॥३॥३१८॥' इति निपूर्वाद्धन्तेरपि टिलोपे निपात्यते ।
समाराह-परिणाहाभ्यां-निमित्तमित्युच्यते । ते कपयः । लब्धिमैर्लभनि-
वृत्तैः । '३२६६' द्वितः क्रिः । ॥३॥३१८॥' फलैस्तृप्ताः सन्तस्तां कियं भ्राज-
थुमतीं शोभावतीम् । पप्रच्छुः पृष्टवन्तः कस्येवं पूरिति । '३२६७' द्वितो ऽधुच्
॥३॥३१८॥' तदन्तान्मत्तु ॥

५००—'रक्षणं करोपि कस्मात् त्वं, यत्नेनाऽऽख्यायतां शुभे !

स्वमे निधि-वदाभाति तव संदर्शनं हि नः ॥ ६६

रक्षामित्यादि—हे शुभे! कस्माद्वा रक्षणं रक्षार्करोपि । यत्तत्त्वेनादरेण
नो ऽस्माकमाख्यायताम् । उभयग्रापि '३२६८' यज-याच-॥३॥३१९॥' इति
नङ् । यस्मात्स्वमे निधिवत् निधिरिव तव संदर्शनमाभाति । नो ऽस्माक-
मतदुर्लभत्वात् । स्वम् इति '३२६९' स्वपो नञ् । ॥३॥३१९॥' निधिरिति
'३२७०' उपसर्गे घोः क्रिः । ॥३॥३१९॥' ॥२॥१॥

॥२॥१॥

१—'११७७' । स्वादुपघ्नो ऽन्तिकाग्रये ।' । २—'१४९' । मतङ्गिका
मचङ्गिका प्रकाण्डमुद्ध-तलङ्गी । प्रशस्तवाचकान्यमूनि ।' । ३—'११६६' ।
रक्षणस् प्राणे, रणः कणे ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२०२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

५०१—ततो जलधि-गम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा—
'इयं दानव-राजस्य पूः सृष्टिर् विश्वकर्मणः॥६७॥

तत इत्यादि—ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच । जलं धीयते अस्मि-
न्निति अधिकरणे चेति किः । जलधिः समुद्रः । तद्वद्गम्भीरानक्षोभ्यत्वात् ।
इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्मणः सृष्टिः । सृज्यत इति सृष्टिः । कर्मणि
'३२७२। स्त्रियां क्तिन् । ३।३।९४।' ॥

इतः स्त्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते—

५०२—निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवो ऽसौ बल-द्विषा,
दुहिता मेरुसावर्णेरंहं नाम्ना स्वयं-प्रभा॥ ६८ ॥

निहत इत्यादि—असौ दानवराजः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् । '३२७३।
स्था-गा-पा-पचो भावे । ३।३।९५।' इति क्तिन् । बलद्विषा इन्द्रेण निहतः ।
यस्य चाहं दुहिता । स पिता । नाम्ना मेरुसावर्णिः अहं च नाम्ना स्वयं-
प्रभेति ॥

५०३—जूतिमिच्छथ चेत् तूर्णं, कीर्तिं वा पातुमात्मनः ।
करोमि वो बहिर्-यूतीन्, पिधध्वं पाणिभिर्दशः॥

जूतिमित्यादि—यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ । कीर्तिं वा
आत्मनः पातुं रक्षितुम् । यः युष्मान् बहिर्यूतीन् बहिर्भूतान् । '३२७४।
जति-यूति-। ३।३।९७।' इत्यादिना निपातितः । तत्र यौतेर्जबतेश्च क्तिन् दीर्घत्वं
च निपात्यते । कीर्तिरपि '१७७५। कृत संशब्दने' स्वाधिको णिष् '२५७१।
उपधायाश्च । ७।१।१०१।' इतीत्यं तस्मात् क्तिन् । अतः पाणिभिः । दशो दष्टीः
पिधध्वं आच्छादयध्वम् । अपिपूर्वादाजो लोटि द्विर्वचने '२५०१। दधस्-थोश्च
'। ८।२।३८।' इति अम्यासस्य भत्त्वात् '२४८३। आभ्यस्तयोः-। ६।४।११२।' इत्याकारलोपे
'५२। शर्लां जश् शशि । ८।४।५३।' इति घातोर्दकारे 'वृष्टि भा-
गुरिः-' इत्युपसर्गाकारलोपे च रूपम् ॥

५०४—प्रज्या-यती निरुद्धाऽक्षान् विद्येर्वाऽनुष्ठित-क्रियान्
निरचिक्रमदिच्छा-तो वानरांश्च चङ्गमा-यतः॥७०॥

प्रज्येत्यादि—सा प्रज्यायती प्रशस्तयमनयती । '३२७५। प्रज-यजो-
गांये ययत् । ३।३।९८।' प्रजंसायां मगुप् । वानराभिरुद्धाक्षान् निरचिक्रमन्

निष्कासितवती । क्रमेण्यन्तस्य लुटि '२३१६। सन्वल्लघुनि-१७।१।९३।' इति सन्वद्भावात् '२३१७। सन्वतः १७।१।७९।' इतीत्वम् । '२३१८। दीर्घो लघोः १७।१।९३।' इति न दीर्घत्वं संयोगपरस्य गुरुत्वात् । अनुष्ठित-क्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् । '३२७७। कृत्रः श च १३।३।१००।' इति शः । '२७५६। सार्वधातुके यद् १३।१।६७।' । रिडादेशश्च । चङ्गमावतः कुटिलगतितमतः । '३२७९। अः प्रत्ययात् १३।३।१०२।' इत्यकारः । इच्छात् इति वानराणामिच्छायाः । '३२७८। इच्छा १३।३।१०१।' इति निपातितं रूपेः शप् प्रत्ययः छभावश्च निपात्यते । विद्या । '३२७६। संज्ञायाम् १३।३।९९।' इति क्यप् । (यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिच्छातोऽभीष्टं सम्पादयति तद्वत्सेति) ।

५०५—निष्क्रम्य शिक्षया तस्यास्त्रपा-यन्तो रसा-तलात् ॥
ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥७१॥

निष्क्रम्येत्यादि—तस्याः शिक्षया उपदेशेन '३२८०। गुरोश्च हलः १३।३।१०३।' इत्यकारः । तस्माद्रसातलात्निष्क्रम्य निर्गम्य त्रपायन्तः । (स्त्रिया उप-देशेन निष्क्रान्ता वयमिति त्रपेति) । '३२८१। पिङ्गिदादिभ्यो ऽङ् १३।३।१०४।' । मासमतिक्रान्तं ज्ञात्वा (हिहिर्निगताः सन्ते) व्यथां भवम् । भिदादित्वादङ् । अवललम्बिरे वयं मासावधिना त्रेपिताः स च मासो विनैव कार्येणातिक्रान्त इति स्वामिनो भवम्) ॥

५०६—चिन्ता-यन्तः कथां चक्रुरुपधा-भेद-भीरवः ॥

‘अ-कृत्वा नृ-पतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम् ॥’

चिन्तेत्यादि—उपधानमुपधा परीक्षा । '३२८३। आतश्चोपसर्गे । १३।३।१०६।' इत्यङ् । (तृपरिशुद्धो हि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते) । तदकरणादु-पधाया भेदो ऽभावः तस्माद्भीरवः । चिन्तायन्त इति कर्तृव्यतामूदाः कथां चक्रुः कृतवन्तः । कीदृशीमित्याह । अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथमिति नैवेत्यर्थः । चिन्तादयः । '३२८२। चिन्ति-पृथि-१३।३।१०५।' इत्यादिना भटन्ताः ॥

५०७—प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो वालि-संभवः ॥

युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्त-वेदनाम् ॥

प्राय इत्यादि—उपासनेति । '३२८४। ण्यासश्चन्यो युच् १३।३।१०७।' ।

१—‘७८७ । भेदोपजापाधुपधा धर्माऽऽवैर्यत्परीक्षणम् ।’ इति ना० ध० ।

२०२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

५०१—ततो जलधि-गम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा—

‘इयं दानव-राजस्य पूः सृष्टिर् विश्वकर्मणः॥६७॥

तत इत्यादि—ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच । जलं धीयते अस्मि-
न्निति अधिकरणे चेति किः । जलधिः समुद्रः । तद्गम्भीरानक्षोभ्यत्वात् ।
इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्मणः सृष्टिः । सृज्यत इति सृष्टिः । कर्मणि
‘३२७२। छियां क्तिन् । ३। ३। ९४।’ ॥

इतः श्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते—

५०२—निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवो ऽसौ बल-द्विषा,
दुहिता मेरुसावर्णेरहं नाम्ना स्वयं-प्रभा॥ ६८ ॥

निहत इत्यादि—असौ दानवराजः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् । ‘३२७३।
स्था-गा-पा-पचो भावे । ३। ३। ९५।’ इति क्तिन् । बलद्विषा इन्द्रेण निहतः ।
यस्य चाहं दुहिता । स पिता । नाम्ना मेरुसावर्णिः अहं च नाम्ना स्वयं-
प्रभेति ॥

५०३—जूतिमिच्छथ चेत् तूर्णं, कीर्तिं वा पातुमात्मनः ।
करोमि वो वहिर्-यूतीन्, पिघध्वं पाणिभिर्दशः॥

जूतिमित्यादि—यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ । कीर्तिं वा
आत्मनः पातुं रक्षितुम् । वः युष्मान् वहिर्यूतीन् वहिर्भूतान् । ‘३२७४।
जति-यूति-। ३। ३। ९७।’ इत्यादिना निपातितः । तत्र यौतेर्मयतेश्च क्तिन् दीर्घत्वं
च निपात्यते । कीर्तिरपि ‘१७७५। कृत संशब्दने’ स्वार्थिको णिप् ‘२५७१।
उपधायाश्च । ७। १। १०१।’ इतीत्यं तस्मान् क्तिन् । अतः पाणिभिः । दशो दष्टीः
पिघध्वं आच्छादयन्त्यम् । अपिपूर्वादाधो लोटि द्विर्यचवे ‘२५०१। दधस्त-धोश्च
। ८। २। ३८।’ इति अम्यासस्य भच्भावे ‘२४८३। आभ्यस्तयोः-। ६। ४। ११२।’
इत्याकारलोपे ‘५२। शलां जन् शशि । ८। ४। ५३।’ इति घातोर्दकारे ‘वृष्टि मा-
गुरिः-’ इत्युपसर्गाकारलोपे च रूपम् ॥

५०४—मज्या-वती निरुद्धाऽक्षान् विघ्नैर्वाऽनुष्ठित-क्रियान्
निरचिक्रमदिच्छा-तो वानरांश्च चङ्गमा-वतः॥७०॥

मज्येत्यादि—सा मज्यावती प्रशस्तगमनवती । ‘३२७५। मज-मजो-
मापे ष्यप् । ३। ३। ९८।’ प्रशंसार्था मजुप् । वानराश्चिरुद्धाक्षान् निरचिक्रमन्

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेयणं नाम सप्तमः सर्गः— २०३

निष्कासितवती । क्रमेर्ष्यन्तस्य लुङि '२३१६। सन्बलघुनि-।७।१।९३।' इति सन्बलघात् '२३१७। सन्यतः ।७।१।७९।' इतीत्वम् । '२३१८। दीर्घो लघोः ।७।१।९४।' इति न दीर्घत्वं संयोगपरस्य गुरुत्वात् । अनुष्ठित-क्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् । '३२७७। कृमः श च ।३।३।१००।' इति शः । '२७५६। सार्वधानुके यक् ।३।३।६७।' । रिडादेशश्च । चङ्गमावतः कुटिलगतिमतः । '३२७९। जः प्रत्ययात् ।३।३।१०२।' इत्यकारः । इच्छात् इति वामराणामिच्छायाः । '३२७८। इच्छा ।३।३।१०१।' इति निपातितं इपेः शप् प्रत्ययः छमावश्च निपात्यते । विद्या । '३२७६। संज्ञायाम् ।३।३।९९।' इति ष्यप् । यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिच्छातोऽमीष्टं सम्पादयति तद्वत्सेति ।

५०५—निष्क्रम्य शिक्षया तस्यास्त्रपा-वन्तो रसा-तलात्॥
ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे. ॥७१॥

निष्क्रम्येत्यादि—तस्याः शिक्षया उपदेशेन '३२८०। गुरोश्च हलः ।३।३।१०३।' इत्यकारः । तस्माद्रसातलादिष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः (शिक्षया उप-देशेन निष्क्रान्ता कथमिति प्रपेति) । '३२८१। पिङ्गिदादिभ्यो ऽह् ।३।३।१०४।' । मासमतिक्रान्तं ज्ञात्वा (बहिर्निर्गताः सन्तः) व्यथां भयम् । भिदादिवाद्ह । अवललम्बिरे कथं मासावधिना प्रेषिताः स च मासो विनैव कार्येणातिक्रान्त इति स्वामिनो भयम् ॥

५०६—चिन्ता-वन्तः कथां चक्रुर्मुपधा-भेद-भीरवः ॥

‘अ-कृत्वा नृ-पतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम्. ॥’

चिन्तेत्यादि—उपधानमुपधा परीक्षा । '३२८३। आत्प्रोपसर्गे ।३।३।१०६।' इत्यह । (तिपरिशुद्धो हि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते) । तदकरणादु-पधाया भेदोऽभावः तस्माद्भीरवः । चिन्तावन्त इति कर्तृभ्यतामूढाः कथां चक्रुः कृतवन्तः । कीदृशीमित्याह । अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथमिति नैवेत्यर्थः । चिन्तादयः । '३२८२। चिन्ति-पूजि-।३।३।१०५।' इत्यादिना अदन्ताः ॥

५०७—प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो वालि-संभवः ॥

युक्त्वा योगं स्थितः शैले त्रिवृण्वंश्चित्त-वेदनाम्. ॥

प्राय इत्यादि—उपासनेति । '३२८४। ण्यासभन्वो युच् ।३।३।१०७।' ।

१—‘७८७ । भेदोपजापार्तुपधा धर्माऽऽचर्यपरिक्षणम् ।’ इति ना० क्ष०

२०४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

प्रायेण अविच्छेदेन उपासेनोपासना अनशनेनासनमित्यर्थः । तथा शान्ति
कल्याणं मन्वानो ऽवगच्छन् उपायान्तराभावात् । बालिसम्भवो ऽद्भुतः ।
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तं युक्त्वा संबध्य शैले स्थितः । चित्तवेदनां चित्त-
पीडां विवृण्वन् । 'घटि-विदि-वन्दिम्यो युज वक्तव्यः' इति युक् ॥

५०८—प्रस्कन्दिकामिव प्राप्सो

ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान्—

‘धिकं शालभञ्जिका-प्रख्यानं

विषयान् कल्पना-रुचीन् ॥ ७४ ॥

प्रस्कन्दिकामित्यादि—स्वया का क्रिया कर्तव्येत्यन्यैः पृष्टः सन्त्रो-
जाम्बवान् ध्यात्वा विचिन्त्य ब्रूते स्म । प्रस्कन्दिकामिव रोगविशेषमिव प्राप्सो
यातः वस्ताहाभावात् । '३२८५। रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् । ३।३।१०८।'
शालभञ्जिका क्रीडाविशेषः । '३२८६। संज्ञायाम् । ३।३।१०९।' इति ण्वुल् ।
'७११। नित्यं क्रीडा—२।२।१०।' इत्यादिना सः । तत्प्रख्या विषया रूपादयः ।
अतिवृच्छत्वात् । अतस्तान् धिक् । किन्तु कल्पनारुचीन् कल्पनीयान् ॥

५०९—यां कारिं राज-पुत्रो, ऽयमनुतिष्ठति, तां क्रियाम् ॥

अहमप्यनुतिष्ठामि' सो ऽप्युक्त्वावमुपाविशत् ॥

यामित्यादि—भयं राजपुत्रो ऽद्भुतो यां कारिं क्रियामनुतिष्ठति तां
क्रियां अहमप्यनुतिष्ठामि । '३२८७। विभाषा ऽऽख्यान-परिप्रश्नयोरिन् ॥
३।३।११०।' इति करोतेरिन् । पक्षे '३२७७। कृत्तः श च । ३।३।१००।'
इति शः । सो ऽप्येवमुक्त्वा उपाविशत् अनशनेन स्थितः ॥

५१०—उवाच मारुतिर् बृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान् ॥

‘अहं पर्याय-संप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकाम् ७६

उवाचेत्यादि—मारुतिर्वानरानुवाच बृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि अ-
नशनवति अहमप्यत्र शैले पर्यायेण परिपाठ्या संप्राप्तां प्रायोपवेशिकां
अनशनं कुर्वे । '३२८८। पर्यायार्हण—३।३।१११।' इत्यादिना ण्वुल् ॥

५११—अ-भावे भवतां यो ऽस्मिन्

जीवेत्, तस्याऽस्त्वं-जीवनिः, ॥'

इत्युक्त्वा सर्व एवां ऽस्थुर

बद्धा योगाऽऽसनानि ते ॥ ७७ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— २०५

अभाव इत्यादि—अभावे विनाशे भवतां यो ऽस्मिन् लोके जीवेत् तस्या-
स्वजीवनिः धिग्जीवितम् । '३२८९' आक्रोशे नम्यनिः । '३३१' एवमुक्त्वा
सर्वं एव अस्थुः स्थिताः । तिष्ठतेः '२२२३' गति-स्था- '११' '१७७' इति
सिचो लुक् । बद्धा योगासनानि विरचय्य पद्मासनादीनि ॥

इतः स्त्रीलिङ्गभावं निवर्त्य कृदुदाह्रियते—

५१२—अ-क्लेश्यमसिना ऽश्रयन्तं कबन्ध-वधमभ्यधुः, ॥

धिङ् नः प्रपतनं घोरं क्लेदाऽन्तत्वर्म-नाथ-वत् ॥

अक्लेश्यमित्यादि—कबन्धवधं योजनबाहोर्वधमभ्यधुः अभिहितपन्ता ।
अभिपूर्वो धाञ्भिधावे वर्तते । कीदृशं अक्लेश्यं प्रयासरहितम् । कस्मात्
असिना सुखनरणात् । तं चान्यन्तं अन्ते तस्यामिरभूत् । अस्माकं धिक्
प्रपतनं विनाशम् । दुःखेन घोरत्वात् । क्लेदान्तरत्वं अन्ते पूतीभायं तद्य-
न्नास्ति । अशंभादिवाद् । अनाथानामिव । अक्लेश्यप्रपतनशब्दौ भाषसा-
धनौ । कृत्स्न्युदो बहुलमिति ॥

५१३—ततो मन्द-गतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनम् ॥

अशनीयमिवांशंसुर महानायाद-शोभनः ॥ ७९ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सम्पातिनामा शटाकु-
भाता । आयात् आगतः । मन्दगतो मन्दगमनः । '३०९०' मनुंसके भावे
क्तः । '३३११४' आहितामिस्त्वात् परनिपातः । तेषां यत्प्रायोपवेशनं तदश-
नीपमिव भोजनीयमिव । '२८४१' कृत्स्न्युदो बहुलम् । '३३११३१' इति
कृत्यः । आंशंसुः आंशंसनशीलः । अशोभनः शोभारहितः । दासामिना
मुष्टशरीरत्वात् । '३२९०' व्युद् च । '३३१११५' इति भावे व्युद् । '३२९१'
कर्मणि च येन- '३३१११६' इत्येतत्परिहृत्योदाहृतत्वात् ॥

५१४—देहं-व्रश्चन-तुण्डाऽग्रं तं विलोक्या ऽशुभाऽऽकरम् ॥

पाप-गोचरमात्मानमशोचन् वानरा मुहुः ॥ ८० ॥

देहत्यादि—वृक्षवते येन तुण्डामेण । '३२९३' करणाधिकरणयोश्च ।
'३३१११०' इति करणे व्युद् । देहस्य व्रश्चनमिति कृष्णो गे पटी । देहव्रश्चनं
तुण्डाग्रं यस्य तं विलोक्य । वानरा अशुभाकरं पापस्थोऽपि विद्वानम् ।
आकर इवाकरः । '३२९६' पुंसि संज्ञायं घः- '३३१११८' इत्यत्र दि कृ-
णाधिकरणयोरिति वर्तते । एवं उत्तरत्राणि चात्मानं पापगोचरं दास्यन्ति

प्राये २०६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये अधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,
कल
योग पापविषये पतितः वयमिति मुहुरशोचन् शोचिष्वन्तः । '३२९८ गोच-
पीठ २-सञ्चर-१३।३।१११' इत्यधिकरणे निपातितः ॥

५१५—जटायुः पुण्य-कृत् पक्षी दण्डकाऽरण्य-सञ्चरः ॥

कृत्वा राघव-कार्यं यः स्वराऽऽरूढो ऽग्नि-संस्कृतः ॥

जटायुरित्यादि—कृत्वा राघवकार्यम् । अग्निसंस्कृतः अग्निना कृतसं-
स्कारः । स्वः स्वर्गमारूढः । जटायुः पुण्यकृत् । संचरत्यस्मिन्निति संचरः ।
पूर्ववत् निपातितः दण्डकारण्यं संचरो ऽवस्थानं यत्सेति ॥

५१६—नरकस्या ऽवतारो ऽयं प्रत्यक्षो ऽस्माकमागतः, ॥

अ-चेष्टा यदिहा ऽन्यायार्दनेना ऽत्स्यामहे वयम् ॥

नरकस्येत्यादि—अवतीर्यते येन कर्मणेति । '३२९९ अवे तृ-स्योर्धम् ।
१३।३।१२०' ॥ एवायं नरकस्यावतारः प्रत्यक्षो ऽस्माकमागतः । यद्यस्माद्-
धर्मचेष्टाः निश्चलाः अनेन पक्षिणा अन्यथादपुण्या । भीषते अनेनेति निष्-
र्वादिणः '३३०१ अध्याय-न्याय-१३।३।१२१' इति निपातनात् घञ् । अ-
त्स्यामहे भक्षयिष्यामहे । कर्मणि लट् ॥

५१७—हृदयोदङ्क-संस्थानं कृतान्ताऽऽनार्य-सन्निभम् ॥

शरीराऽऽखन-तुण्डा ऽग्रं प्राप्या ऽमुं शर्म बुलभम् ॥

हृदेत्यादि—अमुं पक्षिणं प्राप्य । कीदृशं हृदयोदङ्कसंस्थानम् उदङ्गयते
आकृष्यते अनेनेति तत्पूर्वादद्यतेः '३३०२ उदङ्को ऽनुदके १३।३।१२३' इति
घञ् निपात्यते । हृदयस्योदङ्कः संदंशः तत्संस्थानं तत्सदृशम् । कृतान्ताग्ना-
यसन्निभम् । यमजालनुर्ध्वं तत्प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात् । '३३०३ जा-
लमानायः १३।३।१२४' इति न्यसेराहपूर्वाकारणे घञ् निपात्यते । आख-
न्यते येन तुण्डाग्रेण । खनो घञ् । शरीरस्याखनं खारणं तुण्डाग्रं पत्येति ।
प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं कृच्छ्रलभ्यम् । '३३०४ ईपद्-१३।३।१२६' इत्या-
दिना खल । अत्र करणाधिकरणबोधेति निवृत्तम् । '२८३३ तयोरेव
कृतय-त-खलयाः १३।४।००' इति योग्यम् । '३३०५ उपसर्गाद् तत्-वज्रोः ।
१४।१।६७' इति प्राप्तस्य नुमः '३३०७ न सुदुर्मार्ग-१०।१।६८' इति
प्रतिषेधः ॥

५१८—ईपदाढ्यङ्करो ऽप्येव न परत्रा ऽशुभ-क्रियः, ॥

अस्मान्चुर्मितो ऽभ्येति परिग्लानो वुमुक्षया' ८४

ईपदित्यादि—य एष अस्माननुमितः प्रदेसादभ्येति आगच्छति स परत्र परलोके ईपदादयङ्करो ऽपि अनाङ्गरीपदाङ्गो ऽपि न कृतः । अशुभेन कर्मणेत्यर्थः । ‘३३०८। कर्तृ-कर्मणोश्च भू-कृतोः । ३। ३। १२७।’ इति ध्ययर्थे कर्मोपपदात्करोतेः खल । यतः परिग्लानो बुभुक्षया यो हि कर्मणा शु-भेन ईपदादयङ्करो ऽपि न कृतः स कथं न बुभुक्षया पीड्यते । परिग्लायतीति कर्तरि षडुल्लेखनात् ल्युट् । निष्ठान्तो वा । ‘३०१७। संयोगादेः-। ८। ३। ४३।’ इत्यादिना निष्ठानतरम् । अशुभक्रियः सारवद्रोहाभिरतत्यान् ॥

५१९—संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः—

‘के यूयं दुरूपस्थाने मनसा ऽप्यद्रि-मूर्धनि ॥ ८५ ॥

इति वृद्धधिकारः ।

संप्राप्येत्यादि—वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद गदितवान् । के यूयं अद्रिमूर्धनि पर्वतशिरसि दुरूपस्थाने दुःखेनोपस्थानं शक्ये मनसापि किं पुनः शरीरेण । ‘३३०९। भानो युष्-। ३। ३। १२८।’ तत्रापि ईपदादयो ऽनुवर्तन्ते । कर्तृ-कर्मणोरिति न स्मर्यते ॥

इति वृद्धधिकारः ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह—

५२०—आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो राम-संकथाम्, ॥

समानोदर्यमस्माकं जटायुं च स्तुथा ऽऽदरात् ॥’

आत्मन इत्यादि—आत्मनः परिदेवध्वे शोचय ‘५३४। देवदेवने इति’ भौवादिकः । शशि ‘३५५। न संयोगाद्भ्रमस्तान् । ९। १। १३७।’ इत्यतोपो न भवति । जटायुं च समानोदर्यं भ्रातरमस्माकम् । ‘३५५। समानोदरे शयितः । १। १। १०८। इति यत् । आदरान् प्रस्तुय प्रस्तुतिं कुर्यात् । जटायुः पुण्यवृद्धिरादिना रामसंकथां च कुर्वन्तः (अतः के यूयमिति ॥)

५२१—शङ्का-ध्विन्न-वचनं प्रत्यूचुर वानराः रागम्—

‘वयं शत्रु-लेवित्रेपोर दूता रामस्य भू-यतेः ॥ ८७ ॥

१—‘५९७। समानोदर्यं-सोदर्यं-गणन्यं-महताः गमाः ।’ २—‘७२९। ध्विन्नं शङ्कनं तद् दद् रश्मिं मृगचर्मणा ।’ ३—‘८९८। शत्रु-लेवित्रेपोरयोः शोचं योचमपो यत्नम् ।’ इति ना० क० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेपणं नाम सप्तमः सर्गः— २०७

इंपदित्यादि—य एष अस्मान्तुमितः प्रदेशादभ्येति आगच्छति स परत्र परलोके इंपदाद्वक्त्रोऽपि अनाद्वैरीपदाद्वोऽपि न कृतः । अ॥ भेन कर्मणेल्लयांते । '३३०८। कर्तृ-कर्मणोश्च भू-कृतोः । ३।३।१२७।' इति च्यर्थे कर्मोपपदात्करोतेः खल । यतः परिग्लानो वुमुक्षया यो हि कर्मणा शु-भेन इंपदाद्वक्त्रोऽपि न कृतः न कथं न वुमुक्षया पीड्यते । परिग्लायतीति कर्तरि बहुलवचनात् स्युद् । निष्ठान्तो वा । '३०१७। संयोगादेः—१८।२।४३।' इत्यादिना निष्ठानत्वम् । अशुभक्रियः सत्त्वद्रोहाभिरतत्वात् ॥

५१६—संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः—

‘के यूयं दुरुपस्थाने मनसा ऽप्यद्रि-मूर्धनि ॥८५॥

इति रुद्रधिकारः ।

संप्राप्येत्यादि—वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद वदितवान् । के यूयं अद्रिमूर्धनि पर्वतशिखि दुरुपस्थाने दुःखेनोपस्थानुं शक्ये मनसापि किं सातावान् ॥

५२७—यत्नं प्रोर्णवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणाम्, ॥

प्रोर्णवित्रीं दिवस् तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ॥

यत्नमित्यादि—दक्षिणां दिशं प्रोर्णवितुं आच्छादयितुं छादयिष्याम इति तुमुन् । तूर्णं क्षीघ्रं यत्नं कुरुत । तस्यां दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ । काञ्चनीं '१५३२। प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् । ४।३।१५४।' । प्रोर्णवित्रीं अभिव्यापिनीम् । तृषि रूपम् । दिवः आकाशस्य । कर्मणि पक्षी । '२४४७। विभाषोर्णोः । १।२।३।' इति द्विवपक्षे वषट् । अट्टिवपक्षे च गुणः । कुरुतेति '२२३४। सार्धधातुकम-पित् । १।२।४।' इति द्विवे विकरणस्य गुणो न भवति । तस्य चार्धधातुकरत्वात् अट्टिवे धातोर्गुणः '२४६७। अत उत् सार्धधातुके । १।४।११०।' इति वत् ॥

शालापकम् ९४-९७-

५२८—लङ्कां नाम्ना गिरेर् मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालिताम् ॥

निर्जित्य शक्रमाणीता ददशुर् यां सुर-स्त्रियः ९४

लङ्कामित्यादि—यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियो ददशुः दष्टवत्यः । '२२४२। असंयोगाद्विद् कित् । १।२।५।' इति कित्त्वम् । तां यातेति वक्ष्य-माणेन सम्यन्धः । गिरेः सुषेडस्य मूर्ध्नि स्थितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति दुर्गमावमारुपात्मम् । शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रिय आनीता इति च रावणस्य माहारम्यम् ॥

२१० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-च्छाण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

५२९—बभूव या ऽधिशैलेन्द्रं मृदित्वेर्वेन्द्र-गोचरम् ॥

कुपित्वा जगतां सारं सैका शङ्के कृता भुवि. ९५

बभूवेत्यादि—अधिशैलेन्द्रं शैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि । सप्तम्यर्थे ऽव्ययी-
भावः । इन्द्रगोचरमिन्द्रनिलयममरावद्याख्यं मृदित्वेव तिरस्कृत्येव बभूव ।
'३३९३। इन्धि-भवतिभ्यां च । १।२।६।' इति कित्वम् । जगतां सारं कुपित्वा
निष्कुप्य । सैका भुवि कृता निर्मितेत्यहं शङ्के । तां यात । मृदित्वा कुपि-
त्वेति '३३२२। न क्त्वा सेट् । १।२।१८।' इति कित्वप्रतिषेधे प्राप्ते '३३२३।
मृड-मृद-। १।२।७।' इत्यादिना कित्वम् ॥

५३०—अ-मृडित्वा सहस्राऽक्षं क्लिशित्वा कौशलैर् निजैः
उदित्वा ऽलं चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता.

अमृडित्वेत्यादि—सहस्राक्षमिन्द्रममृडित्वा अमुस्त्रिनं कृत्वा । निजैः
आत्मैर्यैः कौशलैः चिरं क्लिशित्वा प्रयत्नं कृत्वा । उदित्वा अभिधायालं प-
र्याप्तमेवं करिष्यामीति । यत्नात् सहसा प्रयासेन । सैका धात्रा-विनिर्मिता ।
पूर्ववत्किञ्चम् ॥

५३१—मुपित्वा धनं-दं पापो यां गृहीत्वा ऽवसद् द्विषन्,
तां रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षिताम्. ९७

मुपित्वेत्यादि—मुपित्वा धनदं वैश्रवणं तस्मात्पुरं पुष्पकं च विनाम-
मपहतम् । पापः पापाचरणात् यां गृहीत्वा अवसत् उपितः । द्विषन् शत्रुः ।
शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधीरिताम् । '२६०९। रुद-विद-। १।२।८।' इति
किञ्चम् । तस्य चकारेण कर्त्वेत्यनुवर्तते ॥

५३२—विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ॥

उक्तं पिष्टुच्छिपूणां वो मा स्म भूत सुपुप्सवः॥९८॥

विदित्वेत्यादि—आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा । पूर्ववत्किञ्चम् ।
रावणं विजिघृक्षवः विग्रहीतुमिच्छवः । सुपुप्सवः शक्तिमुमिच्छवो मा स्म
भूत । न प्रमत्ता भवतेत्यर्थः । रावणस्य यक्षीयत्वादिदेमुक्तं मया वो पुष्पाकं
पिष्टुच्छिपूणां प्रपुमिच्छुनाम् । अत्र '२६०९। रुद-विद-। १।२।८।' इति सप्तः
कित्वे सम्प्रसारणम् । प्रच्छेः '२६११। कित्श्च पञ्चम्यः । ७।२।७।' इतीदमगमः ॥

१—'७६ । कुवेरस्य ध्वम्बक-सखो यक्षराट् गुञ्जकेश्वरः । मनुष्य-धर्मा ध-
न-दो राजराजो धनाधिपः ॥' इति ना० अ० ॥

५३३—ना ऽविविदिपुमभ्येति सम्पद् रुरुदिपुं नरम्, ॥

किं मुमुषिषुचद् यातु द्विपो नाऽपचिकीर्षया ॥९९॥

नेत्यादि—वेदितुं ज्ञातुमिच्छुर्यो न भवति तं नरमविविदिपुं रुरुदिपुं रोदितुमेपणस्वभावं सम्पद्भिभूतिर्नाम्येति नागच्छतीति वो मयोक्तमिति योज्यम् । किं न यातु न गच्छत । मुमुषिषुचद् चौरवदित्यर्थः । पूर्ववक्तित्वम् । द्विपः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया । '२६१२। इको झल ॥१२।९१' इति क्तिवे गुणो न भवतीति '२६१४। अङ्गनगर्मा सनि ॥१४।१६।' इति दीर्घः । '२३९०। ऋच ह्रस्वोः ॥०१।१००।' ॥

५३४—बुभुत्सवो हुतं सीतां भुत्सीध्वं, प्रव्रवीमि यः, ॥

मा च भुदध्वं मृपोक्तं नः, कृपीद्वं स्वामिने हितम्

बुभुत्सव इत्यादि—बुभुत्सवो ज्ञातुमिच्छवः यदि सीताम् । बुधेः सन्नन्तात् '२६१३। हलन्ताच्च ॥१२।१०।' इति क्तिवम् । '३२६। एकाचः— ॥८।२।३७।' इति भ्रमावः । तदा हुतं तां भ्रुत्सीध्वं जानीतेति वो युष्माद् प्रव्रीमि । '२३००। लिङ्-सिधौ—॥१२।११।' इति क्तिवम् । मृपोक्तं मिष्योक्तं नो ऽस्माकं मा च भुदध्वं न जानीत, (अपि तु सत्यम्) । '२९८१। झलो झलि ॥८।२।२६।' इति सिचो लोपः । '५२। झलां जझ झलि ॥८।४।५३।' इति पूर्ववत् । अतो यूयं स्वामिने रामाय हितं कृपीद्वं कुरुत । '२३६८। उश्च ॥१२।१२।' इति क्तिवम् । '२२४०। इणः पीध्वं—॥८।३।७८।' इति मूर्धन्यः ॥

५३५—समगध्वं पुरः शत्रोर्, मोदयध्वं रघूत्तमम्, ॥

नोपायध्वं भयं, सीतां नोपायंस्त दशाननः, १०१

समगध्वमित्यादि—इदमहमाक्षंसे यदुते शत्रोः रावणस्य पुरः अग्रतः समगध्वं संगता भवत । '२७९०। आक्षंसायां भूतवच्च ॥३।१।१३२।' इति छुद् । '२६९९। समो गन्मृच्छि—॥१२।११।' इति तद् । '२७००। वा गमः ॥११।३।२९।' इति सिचः क्तिवे '२४२८। अनुदात्त—॥६।४।३७।' इत्यनुनासिकलोपः । '२३६९। ह्रस्वादद्वात् ॥८।२।२७।' इति सिचो लोपः । मोदयध्वं रघूत्तमं हर्षयत । तत्कार्यकरणात् । मा च मयमुपायध्वं सूचयत भयं मा कार्षेत्यर्थः '२६९५। आलो यमहनः ॥११।३।२८।' इति तद् । '२६९८। यमो गन्धने ॥१२।१५।' इति तद् । यमो गन्धन इति सिचः क्तिवे अनुनासिक-

१—'७७६। रिपो वैरि-सपञ्जारि-द्विपद्-द्वेषण-दुर्हदः । द्विद्-विपक्षा ऽहिताऽमित्र-दस्तु-शात्रव-अत्रवः ।' इति ना० ल० ।

२१२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

लोपः । गन्धनं सूचनम् । अन्यथा युष्मासु गन्धितनयेषु नियतमसौ दशा-
ननः सीतामुपायंस्तु स्वीकृतवान् स्यात् । तस्य दुर्वृत्तत्वात् । '२०९०। आश-
सायां भूतवच्च । १३। १३२।' इत्यनिष्टाशौसायां लुङ् । '२०२९। उपाधमः
स्वकरणे । ११। ३। ५६।' इति तद्ध । स्वीकरणं चात्र विवाहनमुक्तम् । '२०३०।
विभाषोपयमने । ११। २। १६।' इति अकिरवपक्षे रूपम् ॥

५३६—ततः प्रास्थिपता ऽद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ॥

सर्वे किलकिलायन्तो, धैर्यं चा ऽऽधिपता ऽधिकम् ॥

तत इत्यादि—ततः सम्पातिवचनानन्तरं सर्वे वानरा महेन्द्रं पर्वतं
प्रास्थिपतं प्रस्थितवन्तः । धैर्यं चाधिकमाधिपतं आहितवन्त आत्मनि ।
तिष्ठतेर्दधातेश्च '२३८९। स्थान्चोरिश्च । ११। २। १०।' इति किरवमित्यं च । ति-
ष्ठतेः '२६८९। समेव-प्र-विभ्यः स्यः । ११। ३। २२।' इति तद्ध । किलकिलायन्तः
किलकिलाध्वनिं कुर्वाणाः । '८१। अत्यक्तानुकरण-। ६। १। ९८।' इत्यादिना
डाच् । तदन्तात् '२६६८। छेहितादिडाङ्म्यः क्यप् । ३। १। १३।' । '२६६९।
वा क्यपः । ११। ३। ९०।' इति परस्मैपदम् ॥

कुलकम् १०३-१०७—

५३७—निकुञ्जे तस्य वर्तित्वा रम्ये प्रक्ष्वेदिताः परम् ॥

मणि-रत्ना ऽधिशयितं प्रत्युदैक्षन्त तोय-धिम् १०३

निकुञ्ज इत्यादि—तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने वर्तित्वा
स्थित्वा । '३३२२। न क्त्वा सेह । ११। २। १८।' इति किरवप्रतिषेधः । परं प्रक्ष्वे-
दिता उच्चैरव्यक्तशब्दं कुर्वाणाः । '३०५२। निष्ठा शीह-। ११। २। १९।' इति किरव-
प्रतिषेधः । तोयधिं प्रत्युदैक्षन्त दृष्टवन्तः । कटि रूपम् । कीदृशं मणिरत्ना-
धिशयितम् । '३०८०। क्तो ऽधिकरणे च । ३। १। ७६।' इति क्तः । पूर्ववत्किरवप्र-
तिषेधः । मणिर्यद्रत्नमिति स्त्रीरत्नादावपि रत्नशब्दस्य दृष्टत्वात् एकपदव्य-
भिचारे विशेषणविशेष्यभावः । तस्याधिशयितमवस्थानमित्यर्थः ॥

५३८—अ-मर्पितमिव घ्नन्तं तदा ऽद्रीन् सलिलोर्मिभिः ॥

श्रिया समग्रं द्युतितं मदेनैव प्रलोठितम् १०४

अमर्पितमित्यादि—सलिलोर्मिभिः कलोलेः । तदाद्रीन् तदस्यान् प-
र्वतान् घ्नन्तं प्रत्युदैक्षन्त । अमर्पितमिव '३०५५। मृपस्तितिक्षायाम्

१—'१८४। निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे ।' । २—'२५९।
भद्रसूतस्य ऊर्मिः वा शिवां वीचिर्योर्मिषु ।' इति ना० अ० ।

॥११२।२०॥ इति कित्वप्रतिषेधः । पश्चात् नञसमासः । श्रिया हेतुमृतया समग्रं संपूर्णम् । द्युतितमिति कर्तरि निष्ठा । यदि वा श्रिया कर्तृमृतया द्युतितं शोभितम् । यत्रेत्यध्याहृत्य तमैश्वर्येति योज्यम् । एवं च कृत्वा '३०५६। उदुपपात्-॥११२।२१॥' इत्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्व-प्रतिषेधान् कित्वमुदाहृतम् । मदेनेव भक्तयेव । श्रिया हेतुमृतया प्रलो-टितं घूर्णितुमारब्धम् । '३०५३। आदिकर्मणि-॥१११।११॥' निष्ठायामकित्व-मुदाहृतम् ॥

५३९—पूतं शीतैर् नभस्वद्भिर् ग्रन्थित्वेव स्थितं रुचः ॥

गुम्फित्वेव निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतो मुहुः १०५

पूतमित्यादि—नभस्वद्भिर्वायुभिः शीतैः पूतं पवित्रीकृतम् । '३०५०। रुचः ॥११।५१॥' इति विकल्पेनेह । अत एव पक्षे पूतः कृतानिष्टयोः कित्व-प्रतिषेधो ऽत्र न भवति । तत्र सेदित्यनुवर्तते । रुचो दीप्तीप्रमियावेव संदम्येव स्थितम् । '३३२४। नोपघात्यफान्ताद्वा ॥११२।२३॥' इति कित्वप्रतिषेधपक्षे रूपम् । सर्वतस्तरङ्गान् गुम्फित्वेव निरस्यन्तं क्षिपन्तम् । नोपघादिति वि-कल्पेन कित्वप्रतिषेधः । यत्रेत्यध्याहृत्य तमैश्वर्येति योज्यम् ॥

५४०—वञ्चित्वा ऽप्यम्बरं दूरं स्वस्मिन् तिष्ठन्तमात्मनि ॥

तृपित्वेवा ऽनिशं स्वादु पिबन्तं सरितां पयः ॥

वञ्चित्वेत्यादि—स्थित्यनतिक्रमादम्बरं दूरं वञ्चित्वातिक्रम्य । '३३२५। वञ्चि-लुञ्चि-॥११२।२४॥' इति कित्वप्रतिषेधः । स्वस्मिन्नात्मनि स्वरूपे तिष्ठ-न्तम् । अत्र '१४०। नञ्छम्यप्रदान् ॥८।३।०॥' इति नकारस्य रुचम् । पूर्वस्य त्वनुनासिकादेशः । तृपित्वेव तृपित इव भूत्वा । '३३२६। तृपि-मृपि-॥११२।२५॥' इत्यादिना [कित्वविकल्पः] प्रतिषेधः । तरसद्विकस्य स्वादु-त्वात् । सरितां पयः स्वादु पिबन्तं अनिशमञ्जसम् ॥

५४१—द्युतित्वा शशिना नैक्तं रश्मिभिः परिवर्धितम् ॥

मेरोर जेतुमिवा ऽऽभोगमुच्चरं दिद्योतिषुं मुहुः १०७

द्युतित्वेत्यादि—शशिना नक्षत्रं रात्रौ द्युतित्वा दीप्तिमता भूत्वा । रश्मिभिः परिवर्धितं वृद्धिं नीतं सन्तं तोयावि मेरोरभोगं महत्त्वं जेतु-मिव मुहुर्दधेर्दिद्योतिषुं वर्धितुमिच्छुमित्यर्थः । अनेकार्थत्वादान्नाम् । द्युतित्वा

१—'४०। नभस्वद्-वात-पवन-पवमान-प्रमञ्जनाः ।' २—(५३८) श्लोकस्य टिप्पणं विलोकनीयम् । ३—'१४०१। दिवा ऽर्द्धीत्यध दोषा च नक्तं च रजनादिति ।' ४—'११८ । किरणोद्यमयूक्षाऽऽशु-गमसि-पृणि-रदमयः ।' इति सर्वत्र ना० ञ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २१५

अगाधतेति—ततो विसर्जनानन्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योमाकाश-
मगाधतं प्रस्थितवान् । 'अगाधं प्रतिष्ठा-लिप्सवोः ।' इत्यस्माच्छब्दः । '२१५०।
अनुदात्तहितः—११।३।१२।' इत्यनुदात्तेवादात्मनेपदम् । अहविप्रहः (कामरू-
पित्वात् तदानीमुत्पादितविपुलकाय) । तस्य चोत्पत्तौ वेगं गहवादिस्व-
पयनाः नात्यशेरत नातिशयितवन्तः । दिव्याच्छब्दः । '२४४२। शीटो रूढः ।
।०।१।६।' । '२४४१। शीटः सार्वधानुके गुणः ।०।१।२।१।' ॥

५४४—अभायत यथा ऽर्केण सुप्रातेन शरन्-मुखे, ॥

गम्यमानं न तेना ऽऽसीर्दगतं कामता पुरः ॥२॥

अभायतेत्यादि—यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्यभावात् ।
शोभनं प्रातरनेनेति । '८६०। सुप्रात-मुख-१५।४।१२०।' इति समासान्तनिपा-
तनम् । शरन्मुखे शरदारम्भे । अभायत दीप्यते स्म । '२६७९। भाय-कर्मणोः
।१।३।१३।' इति भावे तद् । सङ्घत्तेनाभायत । पुरो अगतौ यदुर्केण गम्यमान-
मयष्टन्यमानं पार्श्वेऽर्धत्वात् । 'कर्मण्यमात्मनेपदम् । तेन हनूमता कामता ग-
च्छता । शिति क्रम इति दीर्घत्वम् । नागतमासीत् अपि तु सर्वमेव ग-
तमिति ॥

५४५—वियति व्यत्यतन्यातां मूर्ती हरि-पयोनिधी, ॥

व्यत्येतां चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दु-निपेयितम् ॥३॥

वियतीत्यादि—हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्री मूर्ती स्वदेही विपत्या-
काशे द्वापयतन्यातां व्यतिविस्तारितवन्ती । तनोतेर्लङ् । '२६८०। कर्तरि
कर्मव्यतिहारे ।१।३।१४।' इत्यात्मनेपदम् । उत्तमं च मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिपेयितं
व्यत्येतां व्यतिगतवन्ती । इणः परस्मै अङ्गः कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं प्राप्तं
। '२६८१। न गति-हिंसार्थेभ्यः ।१।३।१५।' इति गत्यर्थत्वात् प्रतिपिदं, तेन तस-
त्तामादेशः । तत्र हरेर्गच्छतः पुरतो यस्मिन्निवद्यदेशे स्वमूर्तिं विस्तारितुमव-
सरो भविता, सत्र पयोनिधिरुर्मिभिः स्वमूर्तिं विवस्तार । पयोनिधेश्च वेला-
तटं गच्छतो यत्र स्वमूर्तिं विस्तारावसरो भावी सत्र हरिः स्वमूर्तिं विवस्तार ।
तथा पयोनिधेयं मार्गं गन्तुमवसरो भविता, हरिरुत्पत्य सं मार्गं गन्तुमैच्छत् ।
यं च हरेर्मार्गं गन्तुमवसरो भविता तं मार्गं पयोनिधिरभ्रंलिहैरुर्मिभिरे-
च्छत् । यत्र यत्क्रियावसरे क्रियां करोति स तत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते ।
यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यश्च दत्तः कुर्वन् तत्कारीत्युच्यते । ततश्चेतरेणेतरः

१—'१३८३ । यमाऽनिलेन्द्र-चन्द्राऽर्क-विष्णु-सिंहोऽशु-वाजिषु । शुक्राऽहि-
कपि-भेकेऽ-हरिर् ना कपिले त्रिषु ।' इति नानार्थेऽमरः ।

दृश्य-रूपे कथयन्ते 'ऽशोक-धानेका-मङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २१७

पदमतिपेधः । तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो
तत्र राक्षसो म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्वच्छन्दैर्युयाव । राक्ष-
न्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्रोदन्वाननिलोद्धतः
इ भीषणात् राक्षसीशब्दैर्युयाव ॥

—न्यविक्षत महा-ग्राह-संकुलं मकराऽऽलयम् ॥

सैका बहूनां कुर्वाणा नक्राणां स्वाऽऽशितम्भवम्.

विक्षतेत्यादि—महद्भिर्माहैः संकुलं मकरालयं समुद्रं न्यविक्षत
वती । '२६८३। नेर्विशः । १।३।१७।' इत्यात्मनेपदम् । '२३३६। शल
शदनिटः वसः । ३।१।४५।' बहूनां नक्राणामेकापि सती स्वाशितम्भवं
इति कुर्वाणा । '२९६२। आशिते शुभः—३।२।४५।' इति भावे खण्ड ॥

०—कृतेनोपकृतं घायोः परिक्रीणानमुत्थितम् ॥

पित्रा संरक्षितं शक्रात् स मैनाकाऽद्रिमैक्षत. ८

कृतेनेत्यादि—अ इन्मान् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्रिमैक्षत । घायो-
त्तमुपकारं कृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिक्रयं विचिन्वन्तम् ।
८४। परि-व्यवेभ्यः क्रियः । १।३।१८।' इत्यर्कप्रमितायदिपयमात्मनेपदम् ।
। घायुना रक्षितं शक्रात् तिन हि पक्षच्छेदकाले महता वेगेन समुद्रं
वा रक्षित इति श्रूयते ॥

११—खं पराजयमानो ऽसावुन्नत्या पवनाऽऽत्मजम् ॥

जगादा ऽद्रिर् 'विजेयीषा मां ये विश्रम्य वैरिणम् ॥

अमित्यादि—असावद्रिः उन्नत्या उन्नततया खं पराजयमानो ऽभिभवन्
नात्मजं जगाद । मयि विश्रम्य स्थित्वा वैरिणं शत्रुं विजेयीषा । एवमभि-
शः । आशिपि छिद्र । उभयत्रापि '२६८५। वि-पराभ्यां जेः । १।३।१९।'
६ खण्ड ॥

५२—फलान्यादत्स्व चित्राणि, परिक्रीडस्व सानुषु, ॥

साध्वनुक्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणाम् ॥

फलानीत्यादि—चित्राणि नानाविधानि फलानि आदत्स्व गृहाण ।
६८९। आहो दो ऽनास्यविहरणे । १।३।२०।' इत्यात्मनेपदम् । सानुषु
वेकदेशेषु परिक्रीडस्व विहर । पक्षिणां च वृन्दानि साधु शोभनं अनुक्री-

१—'२७५। ग्राहो ज्वहारो, नक्रम् तु कुम्भीरः ।' इति ना० अ० ।

२१८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-अष्टे लक्षण-रूपे तृतीये वर्गे,

ढमानानि विहरन्ति सन्ति पश्य । वसयत्र '२६८७। क्रीडो ऽनु-सं-परिभ्यश्च । ११३।२१।' इति तद् ॥

५५३—क्षणं भद्रा ऽवतिष्ठस्व, ततः प्रस्थास्यसे पुनः ॥

न तत् संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया. ११

क्षणमित्यादि—हे भद्र कल्याण ! क्षणमवतिष्ठस्व । ततः प्रस्थाप्रस्थास्यसे यास्यसि । यद्य कार्य करणीयं दक्षेणानुसरेण त्वया क्रीकृतमङ्गीकृतं न च संस्थास्यते अपि तु निष्पत्स्येत पृथेक्यर्थः । सर्वत्र '२६८९। समव-अ-विभ्यः स्याः । ११३।२२।' इति तद् ॥

५५४—त्वयि नस् तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयम्, ॥

वतिष्ठमानं मित्राऽर्थे कस् त्वां न बहु मन्यते. ॥

त्वयीत्यादि—त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति । तेन संशये अस्मा-भिरन्यो निर्णेता ज्ञान्वेपणीयः । किंतु नो ऽस्माकं प्रीतिरेव निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठते । '२६९०। प्रकाशान-स्थेयारूपयोश्च । ११३।२३।' इत्यात्मनेपदम् । विवादपदनिर्णेतारथेय उच्यते । तुभ्यं तिष्ठामहे वयमिति त्वयि विषये अस्माकं चेत्तो धर्तेत इति स्वाभिप्रायम् । 'तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभिप्रायं निवे-दयाम इत्यर्थः । अत्र प्रकाशनं च स्वाभिप्रायकथनम् । '५७२। आघ-हुह-स्था-शर्पा क्षीण्यमानः । ११३।२४।' इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । कस्मा-देवं मां आघस इति चेदह । वतिष्ठमानं वतमानम् । '२६९१। उदो ऽनूर्ध्व-कर्मणि । ११३।२४।' इत्यात्मनेपदम् । कस्त्वां न बहु मन्यते न आघते ॥

५५५—ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः संध्या-त्रयं द्विजाः, ॥

रक्षोभिस् तापितास्ते ऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति ते ऽधुना.

य इत्यादि—ये द्विजा मन्त्रैः करणभूतैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते प्राप्नुयासते । '२६९२। उपान्मञ्जरणे । ११३।२५।' इत्यात्मनेपदम् । संध्यात्रयं त्रिसध्यम् । अत्यन्तसंपोगे द्वितीया । ते ऽपि रक्षोभिस्तापिताः उपद्रुताः अधुना ते सिद्धिं ध्यायन्ति किं पुनरहं यत् पितुः सहन् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

५५६—अ-व्यग्रमुपतिष्ठस्व वीर ! चायो रंहं सुहृत्, ॥

रविर् वितपते ऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यताम्. १४

१—'१०१६। दक्षे तु चतुर-पेशल-पटवः सूत्यान जग्मश् च ।' ।

२—'११५४। ऊरीकृतमुंरीकृतमङ्गीकृतमाश्रितं प्रतिज्ञातम् ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२२० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-अष्टे लक्षण-रूपे तृतीयो धर्मः,

क इत्यादि—वायोर्मैनाकाद्विर्यया ससेति के न संविद्रते जानन्ति । वेतेः पूर्ववदात्मनेपदम् । '२७०१। येचेर्विभाषा १०१११०' इति रुद्र । तस्मात् प्रीतः सन् अहं यत्तादुपाह्वये भवन्तमाह्वयामि । ततः संहयस्व कथय विवक्षितमभिप्रेतम् । '२७०३ । नि-समुप-विभ्यो ॥ ११३१३०' इत्यकर्त्रभि-प्राये लट् लोटोरात्मनेपदम् । ततो ऽर्कमादिति निवृत्तम् । सामान्येन विधानम् ॥

५६०—द्यामिवाह्वयमानं तमवोचद् भूधरं कपिः ॥

उपकुर्वन्तमन्त्यर्थे प्रकुर्वाणो ऽनुजीवि-वत् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि—द्यामिवाकाशमिवाह्वयमानं महत्तया स्पर्द्धमानम् । '२७०४। इपदायामाहः ११३१३१' इत्यात्मनेपदम् । अन्त्यर्थमुपकुर्वन्तं औ-तिथ्येन तमीदृशं भूधरमवोचत् । कपिः प्रकुर्वाणः सेवमानो ऽनुजीवि-वत् मृत्यवत् । '२७०५। गन्धन-११३१३२' इत्यादिना सेवने तद् ॥

५६१—'कुल-भार्या प्रकुर्वाणमहं द्रष्टुं दशाननम् ॥

यामि त्वरा-यान् शैलेन्द्र !, मा कस्यचिदुपस्कृथाः,

कुलभार्यामित्यादि—अहं दशाननं द्रष्टुं यामि । कुलभार्या प्रकुर्वाणं कुलनारीमभिगच्छन्तम् । (तस्यां सहसा प्रवर्तमानमित्यर्थः) । साहसिक्ये तद् । त्वरायान् त्वरायुक्तः । अतः हे शैलेन्द्र !, मा कस्यचिदशनपानादि-कस्य उपस्कृथाः अविक्षापन्तं मा कार्षीदित्यर्थः । नाहि लुक् । प्रतिपत्ते तद् । '२५४७। तनादिभ्यस्त-यासोः १२११०९' इति सिचो लुक् । '२५५३। वयात्प्रतियत्-१६१११३९' इति सुट् । कस्यचिदिति '६१४। कृजः प्रतियत्ते १२११५३' इति कर्मणि पठो ॥

५६२—यो ऽपचक्रे वनात् सीतामंधिचक्रे न यं हरिः, ॥

विकुर्वाणः स्वरांनद्य बलं तस्य निहन्म्यहम्. २०

य इत्यादि—यः सीतामपचक्रे अभिवभूव । अवक्षेपणे तद् । वनादिति वनमुपगम्य । स्वच्छलोपे कर्मणि पठ्यमी । यं हरिरिन्द्रो नंधिचक्रे न प्रसेहे । '२७०६। अपेः प्रसहने ११३१३३' इति तद् । तस्य बलं दशाननस्य साम-

१—'८० । द्यो-दिवी द्वे स्त्रियामधं व्योम पुष्करमम्बरम् । नमो ऽन्तरिक्षं गगनमेतन्तं सुरवरम् यम् । विवद् विष्णुपदं वा तु पुंस्त्वाकाश-विदांयसी ॥

२—'७७४ । पण्डो वर्ण-वरस् तुल्यो, सेवकार्यनुजीविनः ।' । ३—(५४५) शोकस्थं टिप्पणमालोचनीयम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २२१

ध्वम् । कीदृशं स्वरान् विकुर्वाणं विविधान् स्वरान् कुर्वाणम् । '२७०७। वेः
शब्दकर्मणः । ११३।३९।' इति तद् । तस्य दशाननस्य बलं निहन्मि ॥

५६३—विकुर्वे नगरे तस्य पापस्या ऽद्य रघु-द्विपः, ॥

विनेप्ये वा प्रियान् प्राणानुदानेप्ये ऽथवा यशः ॥

विकुर्वे इत्यादि—तस्य रघुद्विपो रामशत्रोः पापस्य नगरे पुर्या महमघ
विकुर्वे विविधं चेष्टे । '२७१८। अकर्मकाश्च । ११३।४५।' इति तद् । तत्र विकु-
र्वाणो यदि वा प्रियानपि प्राणान् स्वाम्यर्थे, विनेप्ये अपनेप्यामि । '२७०९।
समानन-११३।३९।' इत्यादिना प्यये तद् । 'यतो धर्मोऽपि विनियोगो
ह्ययः' । यशो वा उदानेप्ये ऊर्ध्वं नेप्यामि तस्यापकारकरणात् । भत्रोत्सञ्जने
तद् । उत्सञ्जनमुखेपणम् ॥

५६४—विनेप्ये क्रोधमथवा क्रममाणो ऽरि-संसदि ॥

इत्युक्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं सूनुर नभस्वतः ॥२२॥

विनेप्य इत्यादि—यदि वा क्रोधमात्मनो विनेप्ये अपनेप्यामि ।
'२७१०। कर्तृस्थे च-११३।३९।' इति तद् । कर्तृस्थस्य क्रोधकर्मणो ऽशरी-
रत्वात् अथ प्ययो न संभवसीति । अरिसंसदि शत्रुसभायां क्रममाणः
अप्रतियन्धेन प्रवर्तमानः । '२७११। वृत्ति-सर्ग-११३।३८।' इत्यादिना वृत्तौ
तद् । वृत्तिरप्रतियन्धः । इत्येवमुक्त्वा सूनुर नभस्वतः वायोस्तनयः खे तूर्णं
पराक्रंस्त शीघ्रमुत्सेहे । '२७१२। उप-पराम्याम् । ११३।३९।' इत्यनेन सर्गे
तद् । सर्गे उत्साहः ॥

५६५—परीक्षितुमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमम् ॥

दिवमाक्रममाणेव केतु-तारा भय-प्रदा. ॥ २३ ॥

परीत्यादि—तस्य हनूमतो विक्रमं शीघ्रं परीक्षितुं राक्षसी उपाक्रंस्त
उत्सेहे । पूर्ववत्तद् । दिवमाक्रममाणेव । यथा केतुः स्वर्भानुः तारा नभस्यु-
द्गच्छति भयंकरा । '२७१३। आह उद्गमने । ११३।४०।' इति तद् । तत्र हि
ज्योतिरुद्गमन इत्युक्तम् । केतुतारायाश्च ज्योतिःस्वभावात् ॥

५६६—जले विक्रममाणाया हनूमान् शत-योजनम् ॥

अस्य प्रविश्य निष्णादं भूया ऽप्रचेतितः. ॥२४॥

१—'७२० । समज्या परिपद् गोष्ठी समा-समिति-संसदः ।' २—(५३५)
शोकस्य टीकनं विलेख्यताम् । ३—'१२६७ । प्रहृष्टो दे ध्वजे केतुः, पा-
विने तनये पुतः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२२२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

जल इत्यादि—विक्रममाणायाः पद्मार्था विचरन्त्याः । '२०१४। वेः' पादविहरणे । ११३।४३।' इति तद् । जलग्रहणात् गतिविशेषं दर्शयति । आस्थं शतयोजनं शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः । तदणूभूय सूक्ष्मीभूय प्रविश्य निरगात् निर्गतः । उदरं विदार्यैत्यर्थात् । अप्रचेतितः अविज्ञातः ॥

५६७—द्रष्टुं प्रक्रममाणो ऽसौ सीतामम्भोनिधेस् तटम् ॥

उपाक्रंस्ता ऽऽकुलं घोरैः क्रममाणैर् निशाचरैः, २५

द्रष्टुमित्यादि—असौ हनूमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभमाणः आदि-कर्मणि यथा भोक्तुं प्रक्रमते इति । उदधेस्तटमुपाक्रंस्व गन्तुं आरब्धवानित्यर्थः । ततश्च प्रोपयोरादिकर्मणि समानार्थत्वात् '२०१५। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । ११३।४२।' इति तद् । घोरैः राक्षैः । निशाचरैराकुलं व्याप्तम् । तटं क्रम-माणैः इतस्ततो गच्छद्भिः । '२०१६। अनुपसर्गाद्वा । ११३।४३।' इति तद् ॥

५६८—आत्मानमपजानानः शैश-मात्रो ऽनयद् दिनम्, ॥

ज्ञास्ये राजाविति प्राज्ञः प्रत्यज्ञास्त क्रिया-पटुः, ॥

आत्मानमित्यादि—मा कश्चिद्प्राक्षीदिति तथाविधेनात्मानं शरीर-मपजानानः अपहुवानः । '२०१७। अपह्ववे ज्ञः । ११३।४३।' इति तद् । यो हि शशमात्रो भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् । अनपदिनं अगमयदिवसम् । ज्ञास्ये राजाविति प्रत्यज्ञास्त प्रतिज्ञासत्त्वानित्यर्थः । '२०१९। सं-प्रतिभ्यामनाध्याने । ११३।४६।' इत्यात्मनेपदं लुक् भवति । आध्यानं चोत्कण्ठनम् । ज्ञास्ये इत्यकर्मकाच्चेत्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मनेपदम् । प्राज्ञः क्रियापटुरिति बुद्धिकौशलं कर्मकौशलं च दर्शयति ॥

५६९—संजानानान् परिहरन् रावणाऽनुचरान् बहून् ॥

लङ्कां समाविशद् रात्रौ वदमानो ऽरि-दुर्गमाम्, २७

संजानानानित्यादि—रावणस्यैषु कार्येषु ये चरन्तीति '२१३०। चरेष्टः । ३।२।१६।' तान् बहून् संजानानान् चेतयतः परिहरन् । अनाध्याने तद् । रात्रौ लङ्कां समाविशत् प्रविष्टवान् । अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमाम् । वदमानो भासमानः । '२७२०। भासनोपसंभाषा-११३।४०।' इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २२३

५७०—कंचिन् नोपावदिष्टा ऽसौ, केनचिद् व्यवदिष्ट न, ॥

शृण्वन् संप्रवदमानाद् रावणस्य गुणान् जनात्. ॥

कंचिदित्यादि—असौ प्रविष्टः सन् न कंचिदुपावदिष्ट उपसान्वित-
वान् । उपसम्भाषायां तद् । केनचिद् प्रवदिष्ट न, न भाषितवान् । विमतौ
तद् । विमतिर्नामान्तिः । शृण्वन् आकर्णयन् । जनात् संप्रवदमानान्
संभूय भाषमाणान् । रावणस्य संबन्धिनो गुणान् । '२७२१। व्यक्तवाचाम्
—११३।४८।' इत्यारम्भेपदम् । जनानां व्यक्तवाक्त्वात् ॥

५७१—जल्पितोत्फुष्ट-संगीत-प्रनृत्त-स्मित-वैलिंगितैः ॥

घोषस्यान्यवदिष्टेव लङ्का पृत-क्रतोः पुरः. ॥ २९ ॥

जल्पितेत्यादि—पृतक्रतोर्लङ्कायां या पुरः तस्या अमरावत्याः संय-
न्धिनो घोषस्यान्यवदिष्टेव लङ्का । 'अनुसन्दः सादये । सद्यः वाङ् कृत-
वती' । तज्जल्पितादिभिः । 'अभयश्रुतिं जल्पितादिघोषस्य मुख्यत्वात्' । लं-
ङ्कैति तत्स्थो जन उच्यते । तेन व्यक्तवाग्विषयत्वात् '२७२३। अनोरकर्म-
कात्—११३।४९।' इति तद् । सत्र व्यक्तवाचामित्यनुवर्तते न समुच्चारण इति ।

५७२—येद् विप्रवदमानैस् तां संयुक्तां ब्रह्म-राक्षसैः ॥

तथा ऽवगिरमाणैश्च पिशाचैर्मांस-शोणितम्. ॥

येदित्यादि—तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां हनूमान् जगाम । इणो लटि
रूपम् । विप्रवदमानैः परस्परविद्वद्वाचाभिप्रायिभिः । विप्रहापात्मके व्य-
क्तवाचां समुच्चारणे '२७२३। विमाणा विप्रहापे । ११३।५०।' इति तद् ।
तथा पिशाचैर्मांसशोणितमवगिरमाणैः भक्षयन्तिः संयुक्तम् । गिरतेरभ्यवहा-
रार्थत्वात् '२७२४। भयाद् भः । ११३।५१।' इति तद् । मांसशोणितमिति '९१०।
जातिरप्रणिनाम् । ११३।५१।' इत्येकवद्भावः ॥

५७३—यथा-स्वं संगिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनो गुणान्, ॥

पान-शौण्डोः पथः क्षीवा वृन्दैरुदचरन्त च. ३१

१—'११५३ । उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमांश्यातममिदितं लपि-
तम् ।' । २—'२३५ । कन्दितं रुदितं कुष्टं, जृम्भन् तु त्रिषु जृम्भणम् ।' ।
३—'८१४ । आरुणितं भीरुतकं रेवितं पल्लितं कुतम् ।' । ४—
(५६४) शोकस्थं टिप्पणं विलोक्यताम् । ५—'१०६८ । मत्ते शौण्डो-
रुद-क्षीवाः वामुके वमिता ऽनुक्तः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

यथास्यमित्यादि—ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च ब्रह्मास्वमात्मीयस्य स्वा-
मिनो गुणात् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये संगिरन्ते स्म अम्युपगतवन्तः । '२७२५।
समः प्रतिज्ञाने । ११३।५२।' इति तद् । पानशौण्डाः पानसंक्ताः क्षीया मत्ताः
सन्तः पथो मार्गानुदचरन्त उत्क्रम्य गच्छन्ति स्म । '२७२६। उदधरः स-
कर्मकात् । ११३।५३।' इति तद् । वृन्दैरिति सम्भूयेत्यर्थः ॥

५७४—यानैः समचरन्ता ऽन्ये कुञ्जराऽश्व-रथाऽऽदिभिः,
संप्रायच्छन्त वृन्दीभिरन्ये पुष्प-फलं शुभम्. ३२

यानैरित्यादि—अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त संचरन्ते स्म ।
'२७२७। समस्तृतीयायुक्तात् । ११३।५४।' इति तद् । अन्ये वृन्दीभिरानी-
ताभिः । 'सम्प्रदाने तृतीया । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति' इति
वचनाद्वृन्दीभ्य इत्यर्थः ॥ पुष्पफलं शोभनं संप्रायच्छन्त ददति स्म ।
'२७२६। दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । ११३।५५।' इति तद् । पुष्पफलमिति
जातिरेकवद्भावः ॥

५७५—कोपात् काश्चित् प्रियैः प्रत्तमुपायंसत ना ऽऽसैवम्,
प्रेम जिज्ञासमानाभ्यस्ताम्यो ऽशप्सत कामिनः॥

कोपादित्यादि—काश्चित् स्त्रियः कोपात् अन्यस्त्रीयमनजनितात् । आ-
सवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्वीकृतवत्यः । '२७३०। विभाषोपयमने
। १।२।१९।' इत्येकितपक्षे रूपम् । '२७२९। उपायमः स्वकरणे । ११३।५६।'
इति तद् । पाणिग्रहणपूर्वस्य स्वीकरणस्य तत्र स्थितत्वादीपचारिकमत्र स्वी-
करणं द्रष्टव्यम् । '२७३२। समुदाहृत्यो यमो ग्रन्थे । ११३।७५।' इति वा
तद् । उदाहृपूर्वस्य यम आदानार्थत्वात् । अघसरप्राप्तं सूत्रद्वयमुदाहृतं
स्यात् । प्रियैः प्रत्तं दत्तम् । '३०७८। अघ उपसर्गात्तः । १७।४।७७।' प्रेम
जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमास्ति वा न वेति कृतकोपप्रकाशेन शान्ति-
मिच्छन्तीभ्यः । '२७३१। शान्ति-स्मृ-दशां सनः । ११३।५७।' इति तद् ।
ताभ्यो योपिन्नयः । कामिनः अशप्सत न मे त्वदन्वा प्रियास्तीति सदीय-
शरीरस्पर्शनेन ज्ञपयं चक्रुः । तप उपालम्भने इत्यात्मनेपदम् । वाचा उपल-
म्भनं शरीरस्पर्शनम् '५०२। श्लाघ-कुह-११।४।३४।' इत्यादिना सम्प्रदानसं-
शयां चतुर्थी । तासां शपयितुमिष्यमाणत्वात् ॥

१—'८२३। सर्वं स्याद् वाहनं यानं युग्यं पथं च धोरणम् ।' ।

२—'८६३। स्युर मागधात् तु मगधा चन्दिनस् स्तुतिपाठकाः ।' ।

३—'१०३९। मरेयमांसवः क्षीघ्र मेदको जगत्स रामौ ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २२५

५७६—प्रादिदृक्षत नो नृत्यं, ना ऽशुश्रूयत गायनान्॥

रामं सुस्मूर्पमाणो ऽसौ कपिर् चिरह-दुःखितम्. ३४

प्रादिदृक्षतेत्यादि—असौ कपिलंङ्गायां नो नृत्यं प्रादिदृक्षत । गायनान् गायकान् । '२९०८। गस्पकन् । ३। १। १३६।' ण्युद च । नाशुश्रूयत न श्रो-
तुमिष्टवान् । किमिति रामं चिरहदुःखितं सुस्मूर्पमाणः रमर्तुमिच्छन् । स-
न्तेभ्यः पूर्वपदारम्भेपदम् । '२६१३। अज्जनयमां सनि । ६। १। १६।' इति
दीर्घत्वम् । '२४९४ । उदोष्टयपूर्वस । ७। १। १०२।' इत्युत्त्वम् ॥

५७७—अनुजिज्ञासतेवा ऽथ लङ्का-दर्शनमिन्दुना ॥

तमोऽपहविमुक्तांऽशु पूर्वस्यां दिश्युंदयत. ॥ ३५ ॥

अन्वित्यादि—अर्धतस्मिन् प्रस्तावे इन्दुना चन्द्रेण उदैयत उदितम् ।
इणो भावे लटि रूपम् । पूर्वस्यां दिशीति पूर्णेनेति दर्शयति । इदयते यन्
दर्शनं रूपम् । लङ्काया रूपमनुजिज्ञासतेषां । पूर्वेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य
'२०३२। नागोर्धः । १। १। ५८।' इति प्रतिषेधः । तमोपहास्तमोविष्वंसमानाः
विमुक्ताः प्रेरिता अंशवो यस्मिन् उदय इति ॥

५७८—आशुश्रूयन् स मैथिल्या वार्ता हर्म्येषु रक्षसाम् ॥

शीयमानाऽन्धकारेषु समचारीद-शङ्कितः. ॥ ३६ ॥

आशुश्रूयन्त्रित्यादि—स कपिमैथिल्याः सीताया वार्तामाशुश्रूयन् श्रो-
तुमिच्छन् । '२०३२। प्रत्यादस्यां श्रुयः । १। १। ५९।' इत्यात्मनेपदप्रतिषेधः ।
रक्षसां हर्म्येषु गृहेषु । समचारीत् संक्रान्तवान् । '२३३०। अतो व्रान्तस्य
७। १। १।' इति पृथिः । शीयमानान्धकारेषु अपगच्छतमः सु । '९१२। दादु
शातने' । '२३६२ दादेः शितः । १। १। ६०।' इति तट् । '२३६०। पा-प्रा-
। ७। १। ०८।' इति शीपादेशः । अशङ्कितः सङ्कारहितः ॥

५७९—दात-साहसमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः ॥

ददर्श, यं कृतान्तो ऽपि धियेता ऽऽसाद्य भीषणम्.

दातेत्यादि—मध्यगं मध्यमकोष्ठगतं आरक्षं गोपकं दातमाह्वं रक्षसां
लक्षमात्रं ददर्श विलोचितवान् । कृतमहत्वं परिमाणमस्येति प्राग्वत्रेः संप्रत्या-

१—'१४४७। व्यूहो वन्दे ऽप्यंतिर् वत्रे ऽप्यमीन्द्राण् तमोपहाः ।'

२—'१२९। हर्म्योऽऽदि धनिनां बाणः, प्राणादो देव-मृत्युनाम् ।' ३—'६६

कृतान्तो यमुना-प्राता यमनो यमराट् यमः ।' इति सर्वत्र ना-

२२६ भाट्ट-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति वचनात् । '१६९२। शतमानविंशतिक-
।५।१।२७।' इत्यादिना अणि '१७५२। संख्यायाः संवत्सर-।७।३।१५।'
इत्युत्तरपदवृद्धिः । मीपणं भयानकं आसाद्य प्राप्य । कृतान्तो ऽपि यमो ऽपि
म्रियेत प्राणान् संसृजेत् । '२५३८। म्रियतेर्लुङ्-लिङ्गोश्च ।१।३।६१।' इति
तद् । तत्र हि शित इत्यनुवर्तते ॥

५८०—अध्यासिसिपमाणे ऽथ वियन्-मध्यं निशा-करे ॥
कासांचक्रे पुरी सौधैरतीवोद्भासिभिः सितैः ॥ ३८

अधीत्यादि—अथ निशाकरे चन्द्रमसि वियन्मध्यं अध्यासितुमारोडु-
मिच्छति सति । '२७३४। पूर्ववत्सनः ।१।३।६९।' इत्यात्मनेपदम् । आस्ते-
रनुदात्तेष्वमात्मनेपदनिमित्तम् । तेनैव सङ्गन्तादपि भवति । अत्र सनि
इति कृते भजादोद्वितीयस्येति द्विवचनम् । पुरी लङ्का कासांचक्रे शोभते स्म ।
सौधैः सौधानां ज्योत्स्नया चोद्भास्यमानत्वात् । '२२४०। आम्प्रत्ययवत्-
।१।३।६३।' इति तद् ॥

५८१—इन्दुं चपक-संक्रान्तमुपायुक्त्वा यथा ऽमृतम् ॥

प्रयुञ्जानः प्रिया वाचः समाजाऽनुरतो जनः ॥ ३९

इन्दुमित्यादि—एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः पानगोष्ठीरतो
जनः चपकसंक्रान्तं मधुभाजने प्रतिविम्बेन संक्रान्तमिन्दुमुपायुक्त्वा उपभुक्त्वा
वान् । प्रतिविम्बावच्छिन्नस्य मधुस्थोपलक्ष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । यथा ऽमृतं
अमृतमिव । प्रिया अनुकूला वाचः प्रयुञ्जानः अभिदधानः । '२७३५। प्रो-
पाभ्याम्-।१।३।६४।' इति तद् ॥

५८२—संक्षुवान इवोत्कण्ठामुपाभुक्त्वा सुरामलम् ॥

ज्योत्स्नायां विगलेन्-मानस् तरुणो रक्षसां गणः ॥

संक्षुवान इत्यादि—रक्षसां तरुणो गणः उत्कण्ठा(प्रियासु)संस्मरणं
संक्षुवान इव समुत्तेजयन्निव । '२७३६। समः क्षुण्वः ।१।३।६५।' इति
तद् । ज्योत्स्नायां सुरां अलं पयोसमुपाभुक्त्वा अम्याहृतवान् । '२७३७।
भुजो ऽनवने ।१।३।६६।' इति तद् । विगलन्मानः ॥

१—'१२५। सौघो ऽक्षी राजसदनमुपकार्योपकारिका ।' २—'१०४०।
चपको ऽक्षी पानपात्रं सरको ऽप्यनुतर्पणम् ।' ३—'१००। चन्द्रिका
कोमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस् तु प्रसन्नता ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-मङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २१७

५८३—मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयिताऽन्तिके ॥

आत्मानं सुरताऽऽभोग-विश्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥

मध्वित्यादि—कीदृशं मधु स्वच्छत्वात् सोत्पलतया सुरमित्यात् शो-
भनं जातं यतः स्वयमारमानं मुहुरपाययत पावितवत् । '२७३८। गेरणौ-
।१।३।१७।' इति तद् । दयितान्तिके दयितस्य समीपे । सुरताभोगः सुरत-
विमर्दः तत्र विश्रम्भः तस्योत्पादनं जनकम् । उत्पादयतीति '२८४१।
हृत्पत्सुगो षडुलम् । ३।३।११३।' इति कर्त्तरि ल्युट् ॥

५८४—अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसा रण-पण्डिताः ॥

अविस्मापयमानस् तान् कपिराटीद् गृहाद् गृहम् ॥

अभीषयन्तेत्यादि—पुंश्च रक्षःसु यथायथं चैष्टमानेषु ये राक्षसा रण-
पण्डिताः संप्रामविश्राः शक्रमभीषयन्त भीषितवन्तः । '२५९४। भी-स्मो-
हेतुमये । १।३।१८।' इति तद् । '२५९५। भियो हेतुमये पुद् । ७।३।४०।' इति
भयग्रहणमुपलक्षणं तेन स्मयतेरपि भवति । ज्ञानसौ कपिरविस्मापयमानः
विस्मयमकारयन् । '२५९६। नित्यं स्मयतेः । १।३।५७।' इत्यात्वम् । गृहा-
द्गृहनाटीद् गतवान् । लुटि कृष्णम् ॥

५८५—सीतां दिदक्षुः मच्छन्नः सो ऽगर्धयत राक्षसान् ॥

अवक्षयत मायां च स्व-मायाभिर् नरद्विषाम् ॥

सीतामित्यादि—त कपिः सीतां दिदक्षुः सीतां द्रष्टुमिच्छुः मच्छन्नः
राक्षसानगर्धयत व्यामोहयत् । स्वमायाभिश्च नरद्विषां मायाश्च अवक्षयत
भतिसंहितवान् । '२७३९। गृधि-वश्योः प्रलम्भने । १।३।१९।' इति तद् ।

५८६—अपलापयमानस्य शत्रूस्तस्या ऽभवन् मतिः ॥

'मिथ्या कारयते चौरैर् घोषणो राक्षसाऽधिपः ॥

अपेत्यादि—तस्य कपेः शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य व्यकुर्वतः ।
'२५०९। विभाषा लोयतेः । १।३।५३।' इत्यात्वे '२५९२। लिपः सम्मानन-

१—'७८९। समी विश्रम्भ-विश्राप्ती, त्रेषो ब्रंशो यथोचितात् ।' ।

२—'४७। इन्द्रो मरुत्वान् मपया विदीजाः पादशागनः । इद्वधयाः पु-
नागीरः पुरदूतः पुरदरः । जिष्णुर् जेष्णमः द्यक्तः ।' । ३—'७७९। चा-
रन् च गूढ-पुरयन् चा ऽऽश-प्रत्ययिती समी ।' । ४—'१८३। आघेष्टितं
दिग्-त्रिदक्षुर्मुक्षिर् पुष्टं तु घोषणा ।' इति सर्वत्र ना० थ० ॥

२२८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

।१।३।७०।' इत्यादिना शास्त्रिणीकरणे न्यग्भावने आत्मनेपदम् । मतिरभवत् ।
कीदृशीत्याह—मिथ्याकारयत इति । अयं राक्षसाधिपतिश्चरैर्दण्डवाहकैः
यां घोषणां पुनः पुनः कारयति जागृत जागृतेति तां मिथ्या कारयते येना-
हमविज्ञात एव प्रविष्टः । '२७४०। मिथ्योपपदात् कृजो ऽभ्यासे । १।३।७१।'
इति तद् । अभ्यासश्च पुनः पुनः करणम् ॥

कुलकम् ४५-४९—

५८७—गूहमानः स्व-माहात्म्यमटित्वा मन्त्रि-संसदः ॥

नृभ्यो ऽपवदमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

गूहमान इत्यादि—स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः आवृण्वन् ।
'२३६४। कतुपधाया गोहः । १।३।८९।' इत्युत्पन्नम् । '२१५८। स्वरित-
नितः—१।३।७२।' इति तद् । अटित्वा मन्त्रिसंसदः शुकसारणादिगृहाणि
गत्वा रावणस्य गृहं ययौ । कीदृशस्य । नृभ्यो ऽपवदमानस्य कुप्यतः असूयतो
या । '२७४१। अपाददः । १।३।७३।' इति तद् । नृभ्य इति '५७५। कुप-गुह-
—१।३।७३।' इति सम्प्रदानसंज्ञया चतुर्थी ॥

कीदृशं गृहमित्याह—

५८८—दिशो द्योतयमानाभिर् दिव्य-नारीभिराकुलम् ॥

श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम् ॥ ४६ ॥

दिश इत्यादि—दिशः द्योतयमानाभिः भासयमानाभिः । '२५६४।
णिचश्च । १।३।७४।' इति तद् । दिव्यनारीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायिकाभिः
राकुलं व्याप्तम् । श्रियमनुत्तममतिशयवर्ती आच्छमानाभिः स्पीकुर्वा-
णाभिः । '२७४२। समुदाहृत्यः—१।३।७५।' इति तद् ॥

५८९—नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मर-संभोग-कर्मसु ॥

जानानाभिरलं लीला-किलकिंचित-विभ्रमान् ॥

नित्यमित्यादि—स्मरसंभोगकर्मसु कामोपभोगक्रियासु । नित्यमुद्यच्छ-
मानाभिः उत्सहमानाभिः । लीला जानानाभिः । '२७४३। अनुपसर्गाञ्जः
। १।३।७६।' इति तद् । पूर्ववत्तद् । स्त्रीलाः स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषाः ।
(तथा चोक्तम्—'विलास-लीलाः किलकिंचितानि विन्वोक-मोहायित-विभ्र-
माणि । विच्छिन्नमाकुट्टिमितेक्षितानि योज्यानि तज्ज्ञैः सुकुमारगृते' इति
लक्षणं तेषां नृत्यशास्त्रे) ॥

१—'७७० । मन्त्री धीतमिवो ऽमालो, ऽन्ये कर्मसन्निवात् ततः ।' ।

२—(५६४) श्लोकस्य टीकनमवलोकयन्तु । इति सर्वत्र ना० अ० ॥

५९०—स्वं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तो या झप-ध्वजः, ॥

स्वा ऽर्थ कारयमाणाभिर् यूनो मद-विमोहितान् ॥

स्वमित्यादि—स्वमात्मीयं मोहनादिकर्म दिव्यनारीः कारयन् अनुष्ठा-
पयन् पुप झपध्वजः कामदेवः निश्चिन्त आस्ते । ताभिराकुलमिति योज्यम् ।
'५४१। ह-कोरन्यतरस्याम् । १।१।५३।' इति द्विकर्मकता । यूनः स्वार्थं स्व-
प्रयोजनं मैथुनाख्यं कारयमाणाभिः आकुलम् । ता हनूमानिति वक्ष्यमाणेन
संबन्धे । कीदृशान् । मदविमोहितान् अनुष्ठानमदपरवशान् । ताभिः ॥

कीदृशीभिरित्याह—

५९१—कान्तिं स्वां वहमानाभिर्

यजन्तीभिः स्व-विग्रहान् ॥

नेत्रैरिव पिबन्तीभिः

पश्यतां चित्त-संहतीः ॥ ४९ ॥

कान्तिमित्यादि—स्वां कान्तिं शोभां वहमानाभिः यजन्तीभिः । स्व-
विग्रहान् ददन्तीभिः कामिन्यैः । तत्र स्वं कर्मेति निचक्षेत्रस्य विषयः ।
कान्तिं स्वां स्वविग्रहानिति स्वरितेन इत्यस्य विषयः । '२७४४। विभापोप-
पदेन प्रतीपमाने । १।१।७०।' इति विभाषा आत्मनेपदम् ॥ इत्यात्मनेप-
धाधिकारः ॥ शेषभूतत्वात् परस्मैपदविधानमाह—नेत्रैरिति । प-
श्यतां चित्तसंहतीः । चित्तसंदोहान् पिबन्तीभिरिव गृह्णन्तीभिरिव ।
'२।५९। शेषाकर्तारि परस्मैपदम् । १।१।७८।' ॥

५९२—ता हनूमान् पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति ॥

विमानं मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वदिव श्रियम् ॥ ५० ॥

ता इत्यादि—ता दिव्यनारीः पराकुर्वन्नपक्षिण् । अगमत् । पुष्पकं
प्रति पुष्पकविमानं प्रति । येन पुष्पकविमानेन जगाम । कीदृशं मन्दरस्याद्रेः
धियमनुकुर्वदिव । '२७४५। अनु पराम्यां कृजः । १।१।७९।' कर्गमिप्राये चा-
त्मनेपदस्य प्राप्तत्वात् ॥

१—'६३४। अथ कलेवरम् । मात्रं यपुः संहननं शरीरं वर्ष्मं विग्रहः ।
कायो देहः स्त्रीयपुंसोः, स्त्रियां मूर्तिस् तनुस् तनूः ।' । २—'७८। अस्थो-
(कुबेरस्य) दानं चैत्ररथं, पुत्रस् तु नलकूबरः, । केल्यसः स्थानमूलका पूर,
विमानं तु पुष्पकम् ।' इति ना० अ० । ३—धीर् वैपरवना सोमा भारती
सरल-द्रुमे । दृग्म्या त्रि-वर्ग-संपत्ती वैशेषकरणे गती ।' इति विश्व-मेदिन्यौ ।

२३० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण स्वे तृतीयो वर्गः,

युग्मम् ५१, ५२—

५९३—तस्मिन् कैलास-संकाशं शिरः-शृङ्गं भुज-दुमम् ॥

अभिक्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वत-श्रियम् ॥ ५१ ॥

तस्मिन्चित्यादि—तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट । कैलाससंकाशं कै-
लासतुल्यम् । शिरःशृङ्गं शिरसि शृङ्गाणीय यस्य । भुजदुमं भुजा दुमा
इव यस्य । तं पर्वतस्य श्रियमभिक्षिपन्तं अभिमवन्तम् । '२७४६। सभि-
प्रत्यतिभ्यः क्षिपः । ११।३।८०।' इति परस्मैपदम् । तस्य स्वरितोष्वात् कर्त्र-
भिप्राय आत्मनेपदं प्राप्तम् ॥

५९४—प्रयहन्तं सदाभोदं सुप्तं परिजनाऽन्वितम् ॥

मघोने परिमृप्यन्तमारमन्तं परं स्मरे ॥ ५२ ॥

प्रयहन्तमित्यादि—सदाभोदं कस्तूरिकादिपरिमलं प्रयहन्तम् । '२७४७।
माह्वह । ११।३।८१।' इति परस्मैपदं स्वरितोष्वात् । सुप्तं शयने संविष्टम् ।
परिजनाभितं पारिषार्थिकाधिष्ठितम् । मघोने हन्त्राय परिमृप्यन्तं अमृप-
न्तम् । '२७४८। परेर्यपः । ११।३।८२।' इति परस्मैपदं मृपेः स्वरितोष्वात् ।
'५७५। कुप-हुह-११।३।३०।' इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । स्मरे कामे
परमत्यर्थं आरमन्तं सक्तिं कुर्वाणम् । '२७४९। व्याह-परिभ्यो रमः । ११।३।८३।' इति परस्मैपदम् । स्मेरशुदात्तोष्वात् ॥

५९५—व्यरमत् प्रधेनाद् यस्मात् परित्रस्तः सहस्र-दृक्, ॥

क्षणं पर्यरमत् तस्य दर्शनान् मारुताऽऽत्मजः, ५३

व्यरमदित्यादि—यस्मादावणात् सहस्रदृगिन्द्रः परित्रस्तः '५८८। मी-
प्रार्थितान्-११।३।२५।' इत्यपादाने पञ्चमी । प्रधेनात् युद्धाय व्यरमत् ।
उपरतयापारोऽभूत् '२७४९। व्याह-परिभ्यो रमः । ११।३।८३।' इति परस्मै-
पदम् । शुगुप्सा-विराम-प्रमादार्थानामपादाने पञ्चमी । तस्य दर्शनान्मारुता-
त्मजः हन्तृमान् क्षणं पर्यरमत् तृष्टिमानभवदित्यर्थः । 'साधु रावण' इति ।
पूर्वबल्लभः परस्मैपदम् ॥

१—'१०३५। निम-संकाश-नीकाश-प्रतीकाशोपमादयः ।' इति ना० अ० ॥

२—अस्मिन् 'शिरः-शृङ्गं' पदे द्वादेष्टपमावाचकस्य साधारण्यमस्य च लोपात्
समासणा ह्यतोपमा—'वादेर लोपे समासे सा कर्माधार-व्यवि क्यदि । कर्म-क-
र्त्रोर्गुणैतद् द्विलोपे कि-समासण ॥' इति तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे दत्तम्
'दृश्यते । ३—'१६४। विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जन-मनोदरे । आमोदः

'१६५। वाध्य-लिङ्गत्वमा-शुणात् ।' ४—(५८४) शोकस्थं टिप्पणं

५—'८६९। युद्धमायोधनं जन्य-प्रधनं' इति ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २३१

५९६—उपारंसीच्च च संपश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् ॥
रम्यं मेरुमिवाऽऽधूत-काननं श्वसनोर्मिभिः ॥५४॥

उपेत्यादि—तं रावणं पश्यन् वानरः चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात् सीता-
न्वेपणादुपारंसीत् निवृत्तः । उपाधेत्यधिकृत्य '२७५१ विभाषा ऽकर्मकात्
।१।३।८५।' इति लुङः परस्मैपदम् । तस्य मेरोरिव रम्यत्वात् यदाह मेरु-
मिव । श्वसनोर्मिभिः घातसमूहैः । आधूतकाननं प्रचलितवनं मेरुम् । तथा
[श्वसनोर्मिभिः] श्वस्तिकहोलेः आधूतानि शिरांस्थाननानि च यस्येति ॥

५९७—दृष्ट्वा दयितया साकं रहीभूतं दशाननम् ॥
ना ऽत्र सीतेत्युपारंस्त दुर्मना वायु-संभवः ॥५५॥

दृष्टेत्यादि—रहीभूतं विजनस्य दशाननम् । '२१२१ अरुमनश्चक्षुः
-।५।४।५१।' इत्यादिना चो सलोपः । दयितया साकं दृष्ट्वा नात्र सीतेति
दृष्ट्वा उपारंस्त विमता त्रिवर्तते स्म । '२७५१ विभाषा ऽकर्मकात् ।१।३।८५।'
इति सङ् । वायुसंभवो हनूमान् ॥

५९८—ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविबोधयन्, ॥
ना ऽयोधयत् समर्थो ऽपि सीता-दर्शन-लालसः ॥

तत इत्यादि—तत उत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरुढवान् । क्षपाटान्
राक्षसान् अविबोधयन् अचेतयन् । '२५६३ निचक्ष ।१।३।७४।' इत्यात्मने-
पदे प्राप्ते । '२७५२ युध-युध-।१।३।८५।' इत्यादिना वा लटः परस्मैपदम् । यु-
धेरणौ सकर्मकस्य चित्तवत्कर्तृकत्वात् हनूमतश्चित्तवत्त्वात् । तत्र क्षकर्मका मे-
तेषामचित्तवत्कर्तृत्वार्थमुपादानमित्युक्तम् । तास्माद्योधयत् समर्थो ऽपि न सं-
प्राप्तितयान् । यतः सीतादर्शन(लालसः) लम्पटः । '२७५३ अणायकर्मकात्-
।१।३।८५।' इत्यनेन अभयप्रापि लटः परस्मैपदम् । युधेरकस्याचित्तवत्क-
र्तृकत्वात् ॥

५९९—अध्यासीद्, 'राघवस्या ऽहं नाशयेयं कथं शुचम्, ॥
पैदेह्या जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

अध्यासीदित्यादि—राघवस्याहं कथं केन प्रकारेण शुचं शोकं नाश-
येयम् । कथं वा पैदेह्याः सीताया आनन्दं जनयेयमिति हनुमान्प्रासीत्

१—'१२०५ । कं शिरोऽम्बुनोः । २—'१०५३ । दुर्मना विमता अ-
न्तर्गताः स्फाटुक् उन्मताः ।' ३—'३२३ । प्राकारो वरणः घातः ।' इति
ना० अ० ॥

२३२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

चिन्तितवान् । '२७४। ध्ये चिन्तायाम्' इत्यस्य लुठि रूपम् । नशिजन्यो-
रकर्मकरत्वात् '२७५४। अणौ-११।३।८८।' इत्यनेन लिङः परस्मैपदम् । न बुधे-
त्यादिना जनीजृपित्यादिना जनेर्मिसंज्ञायां ह्रस्वत्वम् ॥

६००—दृष्ट्वा राघव-कान्तां तां द्रावयिष्यामि राक्षसान्,

तस्या हि दर्शनात् पूर्वं विक्रमः कार्य-नाश-कृत् ॥

दृष्टेत्यादि—इयमसाविति राघवस्य कान्तां दृष्ट्वा द्रावयिष्यामि राक्ष-
सान् पलाययिष्यामि । अथ अणावित्यनेन न बुधेत्यादिना तस्याकर्मकस्य
चित्तवत्कर्तृकरत्वात् । हि यस्मात् तस्याः सीताया दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यस्य
सीतादर्शनरूपस्य नाशकृत् ॥

६०१—चिन्तयन्नित्यमुत्तुङ्गैः प्रावयन्तीं दिवं वनैः ॥

अशोक-वनिकामारोदपश्यत् स्तवकौऽऽचिताम् ॥

चिन्तयन्नित्यादि—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्नास्मिन्ने अशो-
कवनिकामपश्यत् । उत्तुङ्गैरक्षैर्वनैर्दिशमाकाशं प्रावयन्तीं व्यामुवानाम् ।
'२७५२। बुध-बुध-११।३।८६।' इत्यादिना सिप् । प्रवतेरकर्मकस्याचित्तवत्कर्-
तृकरत्वात् । अशोकवनिकायाश्चाचित्तवतीत्वात् । स्तवकाचितां अशोकपुष्प-
स्तवकैः उन्नाम् ॥

कुलकम् ६०-६४-

६०२—तां प्राविशत् कपि-व्याघ्रस् तरुर्न-चलयन् शनैः ॥

अ-त्रासयन् वन-शयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः

तामित्यादि—तामशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिव्याघ्र इव शनैर्मन्दं
प्राविशत् । तरुर्नचलयन् अकम्पयन् । चलेरकर्मकस्याचित्तवत्कर्तृकादणावि-
त्यनेन च लटः परस्मैपदं न निगरणेत्यादिना तद्धि तत्र सकर्मकार्थं अचि-
त्तवत्कर्तृकार्थं चेत्युक्तम् । वनशयान् पक्षिणः शाखासु सुप्तान् अत्रासयन् ।
'२७५४। अणौ-११।३।८८।' इत्यनेन परस्मैपदम् । वने शेरत इति '२९२९।

१—'१११५। लघ-प्रांसूत्रतोदग्रोच्छ्रितास् तुङ्गैः' । २—'१४५१। आ-
राद् दूर-समीपयोः ।' ३—'३६४। स्याद् शुच्छकस् तु स्तवकः, कुङ्मलो
मुकुलो ऽक्षियाम् ।' ४—'३५३। वृक्षो गहीरुहः शाखी विटपी पादपस् तरुः।' ५—'१५९। सने शाखा-लते, स्कन्धशाखा-वाले, शिफ-जटे ।' इति
• अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-मङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २३३

अधिकरणे शेषः । ३।२।१५।' इत्यष्ट । '९७६ शय-वास-वासिपु-।६।३।१८।'
इत्यादिना सप्तम्या विभाषा अलुक् ॥

६०३—अवाद् वायुः शनैर् यस्यां लतां नर्तयमान-वत् ॥

नाऽऽयासयन्त संव्रस्ता ऋतवो ऽन्योन्य-संपदः ॥

अवादित्यादि—यस्यामशोकवनिकायां वायुर्वातः शनैर्मन्दमवान् वाति
स्म । (ताम्रादेति यक्षमाणेन संबन्धे) । लतां नर्तयमानवन् मृग्यमिव कार-
यन् । नृतिश्चलने घर्तते । तन्व । '२७५३। निगरज-।१।३।८७।' इत्यादिना
परस्मैपदं प्राप्तं '२७५५। न पादमि-।१।३।८९।' इत्यादिनां प्रतिपिदम् ।
ऋतवो ऽन्योन्यसंपदः परस्परस्य विभूतीः नावागमन्त भोषपीडयन्ति स्म ।
संव्रस्ता दायणात् । आहपूर्वाद्यसेः विसवल्कलृङ्यवान् अणावित्यादिना पर-
स्मैपदं प्राप्तं 'न पादमि' इत्यादिना प्रतिपिदम् ॥

६०४—ज्योत्स्ना ऽमृतं शशी यस्यां घापीर् विकसितोत्पलाः ॥

अपाययत संपूर्णः सदा दश-मुखाऽऽज्ञया ६२

ज्योत्स्नेत्यादि—यस्यां रावणाज्ञया शशी सदा संपूर्णः सन् ज्योत्स्नामृतं
घापीरपाययत पायितवान् । निगरणार्थत्वात्तिपि प्राप्ते न पादमीत्यादिना
प्रतिपिदे निचधेति तद् ॥

६०५—प्रादमयन्त पुष्पेषु यस्यां बन्धः समाहताः ॥

परिमोहयमाणाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥६३॥

प्रादमयन्तेत्यादि—यस्यां बन्धः समाहताः समानीताः पुष्पेषु कामं
प्रादमयन्त शमितयतः । तन्मतस्याचरणात् । कीदृश्यः । परिमोहयमाणाभिः
प्यामोहयन्तीभिः राक्षसीभिः परिवृताः । दमि-परिमुखोः अणावित्यादिना
प्राप्तस्य परस्मैपदस्य न पादमीत्यादिना प्रतिपेये निचधेत्यागनेपदम् ॥

६०६—यस्यां वासयते सीतां केवलं स्म रिपुः स्मरोत् ॥

न त्वरोचयता ऽऽत्मानं चतुरो वृद्धि-भानपि ६४

यस्यामित्यादि—रिपुर्दृष्टान्नरः स्मरन् कामादेतोः केवलं निष्कलं
यस्यां सीतां वागयते स्म वामितवान् । न त्वरोचयत आत्मानं नैवात्मान-

१—'२८२। घापी ॥ दीपिका ।' २—यन्दिशालास्थिताः श्रिय इत्यर्थः ।

'८८४। प्रप्रहोपप्रहो बन्धां, कारा इत्याद् बन्धनलये ।' ३—'२७। मदनो

गन्मयो मारः कामः पञ्चरतः स्मरतः ।' इति जा० अ० ॥

२३४ मट्टि-कान्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

मुपरोचितवान् । चतुरो ऽपि योपिदाराधनकुशलो ऽपि । हृदिमानपि संप-
द्युक्तो ऽपि । रोचि-वास्योरणाविस्मादिना प्राप्तस्यापि च परस्मैपदस्य न पाद-
मीति प्रतिपेधे णिचश्चेति तद् ॥

६०७—मन्दायमान-गमनो हरितायत्-तरुं कपिः ॥

द्रुमैः शकशकायद्भिर् मारुतेना ऽऽट सर्वतः-॥६५॥

मन्देत्यादि—कपिः सर्वतः सर्वत्र सामाट विग्रहार । यत्तदोर्निह्यसंय-
न्नात्तामिति गम्यते । मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गमनः । कीदृशीम् । हरि-
तायत्तरुं शाद्वलीभवद्दृशाम् । अप्राणिजातेष्वेत्यूह । द्रुमैरुपलक्षिताम् । की-
दृशीः । शकशकायद्भिः शकस्वभावाः शकीभवद्भिः । केन मारुतेन । 'अग्रामन्दं
मन्दं भवति अहरिता हरिता भवन्तीति लोहितादित्वात् वयप् । अशकाः
शका भवन्तीति वाक्ये '२१२८। अन्यक्तानुकरणात्-॥५।४।५०।' इति ङाच् ।
तस्मिन्विषयभूते 'डाचि बहुलं द्वे भवतः ।' 'नित्यमात्रेष्ठिते डाचि' इति पररूप-
रयम् । डाजन्तात् शकशकाशब्दात् वयप् । '२६६९। वा वयपः । १।३।९०।' इति परस्मैपदं आत्मनेपदं च ॥

६०८—अस्यन्दन्निन्दु-मणयो, व्यरुचन्-कुमुदाऽऽकराः, ॥

अलोठिपत घातेन प्रकीर्णाः स्तवकोच्चयाः ॥६६॥

अस्यन्दन्निन्द्यादि—चन्द्रोदयादिन्दुमणयः अस्यन्दन् रूपन्दन्ते स्म ।
सामाटेति योज्यम् । व्यरुचन् कुमुदाकराः विराजितवन्तः । स्तवकोच्चयाः गु-
ण्टराशयः । घातेन प्रकीर्णाः इतस्ततो विक्षिप्ताः सन्तः अलोठिपत लुडन्ते
स्म । सर्वत्र '२३४५। घुन्न-यो लुठि । १।३।९१।' इति विभाषा परस्मैपदम् ।
घुत्तादपञ्च कृपूपर्यन्ताः ॥

६०९—सीताऽन्तिके विवृतसन्तं वत्स्यत्-सिद्धिं लुबङ्गमम् ॥

पतत्रिणः शुभा मन्द्रमानुवानास् त्वंजिहदन् ६७

सीतेत्यादि—सीतासमीपे विवृतसन्तं पतितुमिच्छन्तं लुबङ्गमं वत्स्य-
त्सिद्धिं वत्स्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनलक्षणा यस्य । '२३४०।
घुन्न-यः स्य सनोः । १।३।९२।' इति विभाषा तिप् । सं पक्षिणः शुभाः प्रशस्ता

१—'१११२। समीपे निवृत्ताऽऽसन्न-सन्निवृत्त-सनीहयत् । रादेशाभ्यादा-
यविष-यमर्याद-सदेववत् ॥ १११३। उपकण्टान्तिक्ताऽऽभ्यर्णोऽभ्यर्ण-
अभ्यर्णितो ऽभ्यर्णम् ।' २—'५५३ । घातुन्ति-पक्षि-घातुनि-घातुन्त-घातुन-
॥ ५५३ पतत्रि-पत्रि-पतन-पतत्-पत्ररथाऽऽजाः ।' इति सर्वत्र ना० ण० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२३५

भञ्जिहृदन् सुखयन्ति स्म । णिचि लुटि चटि रूपम् । कीदृशाः मृन्त्रं गम्भीरं
मधुरमातुंवाना वाद्यमानाः । 'आटि नु-प्रच्छयोत्पसंख्यामम्' इति तद् ।
'११०८। पु स्तुती' इत्यादादिकस्य परस्मैपदित्वात् ॥

६१०—वर्तिप्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवा ऽन्तिके ॥

उदपश्यत् तदा तथैर् निमित्तरिष्ट-दर्शनेः ॥६८॥

वर्तिप्यमाणमित्यादि—सीतापि तदा तस्मिन् काले पत्यु रामस्या-
न्तिके आत्मानं वर्तिप्यमाणमिव उदपश्यत् उपेक्षते स्म । '२३४७। वृद्धयः
स्व-सनोः । ११३। ९२।' इति विभाषावचनात्तद् । निमित्तैश्चतुःस्पन्दमादिभिः ।
तथैरपिसंवादिभिः दृष्टदर्शनेः इष्टार्थप्रकाशकैः । दर्शनमिति । '२८४१।
कृत्यप्युदो बहुलम् । ११३। ११३।' इति कर्तरि ल्युट् ॥

६११—'निरवत्स्यन् न चेद् धार्ता सीताया, वितर्ध्व नः ॥

अकल्पस्यदुद्यतिः सर्वा', हनूमानित्यचिन्तयत्. ६९

इत्यात्मनेपदाधिकारः ।

निरवत्स्यन्नित्यादि—चेदिति यद्यर्थे । यदि सीताया धार्ता न निर-
वत्स्यन् निर्मुक्तिं नावाप्त्यन्, तदा वृद्धेव निष्कलैव नो ऽस्माकमुद्यतिः सर्वा
भयमुद्यमः (समुद्रकलनादिकः) । अकल्पस्यत् अभविष्यत् । इत्येवं हनूमान-
चिन्तयत् । क्रियातिपत्तौ लृट् । तत्र निरवत्स्यदिति '२३४७। वृद्धयः स्व-स-
नोः । ११३। ९२।' इति विभाषापरस्मैपदम् । अकल्पस्यदिति '२३५१। लुटि
च कृपः । ११३। ९३।' इति चकारात् स्व-सनोरपि भवति विभाषापरस्मैपदम् ।
उद्यतिरिति यमेः '३२०२। त्रिषां क्तिन् । ११३। ९३।' । '२४२८। अनुदात्त-
। ११४। ३७।' इत्यादिना अनुनामिकलोपः ॥ इत्यात्मनेपदाधिकारः ॥

इतः प्रभृति कारकमधिकृत्याह—

विशेषकम् ७०-७२—

६१२—वृक्षाद् वृक्षं परिक्रामन् रावणाद् विभ्यर्ता भृशम् ॥

शत्रोस्त्राणाम्-पश्यन्तीमि-दृश्यो जनकाऽऽरमजाम् ॥

वृक्षादित्यादि—तां जनकात्मजां सीतां स कपिकुञ्जरो ऽपश्यदिति

१—'१९५। सत्यं तथ्यमृन् सम्यग्मूनि त्रिषु तद्वति ।' । ९—'१२८३।
निमित्तं देव-मृगमणोः ।' । १—'१७८। धार्ता प्रवृत्तिर् वृत्तान्त उदन्तः
रयान् ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२३६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

वक्ष्यमाणेन संबन्धः । वृक्षात् वृक्षं परिकामन् गच्छन् । '५८६। ध्रुवमपाये
ऽपादानम् । ११४।२४।' इत्यपादानसंज्ञायां पञ्चमी । रावणात् बिभ्यतीं
भृशं लस्यन्तीं अत्यर्थं शत्रो रावणाद्रक्षामपश्यन्तीं यतो भयं ततः कुतो
रक्षेति । '५८८। भी-त्रा-र्यानाम्-११४।२५।' इत्यपादानसंज्ञा । अदृश्यः प्रच्छन्नो
भूत्वा । '२८५९। ऋदुपघ-१३।११।१०।' इत्यादिना कथम् ॥

६१३—तां पराजयमानां स प्रीते रक्ष्यां दशाऽऽननात् ॥

अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां म्लान-मूर्धजाम् ॥

तामित्यादि—प्रीतेः रावणसंबन्धिभ्याः पराजयमानां विमुक्तीभवन्तीम् ।
'५८९। पराजेरसोढः । ११४।२६।' इत्यपादानत्वम् । भूतोऽर्थः प्रीतिः ।
रक्ष्यां दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्यप्रसराम् । '५९०। वारणार्थाना-
नीप्सितः । ११४।२७।' इत्यपादानत्वम् । प्रवृत्तिविधातलक्षणया रक्षणक्रियया
आत्मसंबन्धिभ्या दशाननस्य व्यासुमभिप्रेतरवात् । अन्तर्दधानां रक्षोभ्यः
(मा मां रक्षांसि प्राक्षुरिति) तत्तत्र '५९१। अन्तर्धौ येनादर्शनम्-११४।२८.'
इत्यपादानसंज्ञा । अन्तर्धिनिमित्तं हि रक्षोभिरात्मनोदर्शनस्यानीप्सितत्वात् ।
मलिनां क्षरीरेण म्लानमूर्धजां मलिनकेशां दृढवेणीत्वात् ॥

६१४—रामादधीत-संदेशो वायोर् जातश्च्युत-स्मिताम् ॥

प्रभवन्तीमिवादित्यादपश्यत् कपि-कुञ्जरः ॥७२॥

रामादित्यादि—सकृत्त्व अधीतसंदेशो गृहीतसंदेशः कपिकुञ्जरः ।
'५९२। आख्यातोपयोगे । ११४।२९।' इत्यपादानसंज्ञा । रामस्याख्यातत्वात् ।
(साधधानतया संदेशग्रहणात् नियमपूर्वकविद्यावत् संदेशग्रहणम्) । वायो-
र्जात इति '५९३। जनिकर्तुः-११४।३०।' इत्यपादानसंज्ञा (जन्यर्थस्य ज-
न्मनः कर्ता हनूमान् तस्य वायुः प्रकृतिः कारणम्) । च्युतस्मितां शोकाका-
न्तत्वात् । प्रभवन्तीमिवादित्यात् । '५९४। भुवः प्रभवः । ११४।३१।' इत्यनेन
भवत्वर्थस्य सीतायाः कर्तुंभूतायाः प्रथमतः उपलभ्यमानत्वात् । अतः प्रभव
आदित्यः तस्यास्तेजसित्वात् ॥

६१५—रोचमानः कु-दृष्टिभ्यो रक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियम् ॥

श्लाघमानः पर-स्त्रीभ्यस् तत्राऽऽगाद् राक्षसाऽधिपः.

रोचमान इत्यादि—तत्र तस्यामशोकवनिकायां राक्षसाधिपो रावणः
आगात् आगतः । रोचमानः कुदृष्टिभ्यः त्यक्तप्रयीधर्मत्वात् । ये कुदृष्टयः कु-
शुदयः सान् स्वविषये स्पृहावनः कारयन्तित्यर्थः । '५९५। दृष्ट्यर्थानां प्रीय-
माणः । ११४।३३।' इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । रुचेरमिलापस्य तत्रावस्था-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २३७

नात् । कुदृष्टयः प्रीयमाणाः । रक्षोभ्यः श्रियं विभूतिं प्रप्तवान् । '५६९। क-
र्मणा यमभिप्रैति—११।४।३२।' इति सम्प्रदानम् । ददातिक्रियया राक्षसाना-
मभिप्रीयमाणत्वात् । श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः सुप्तिद्विपये ऽस्माकं श्लाघेति
परकलत्राणि ज्ञापयितुमेपयन् । '५७२। श्लाघ-दुह-११।४।३४।' इत्यादिना
सम्प्रदानत्वम् । श्लाघया बहुमानेन ज्ञापयितुमिष्यमाणत्वात्तात्ताम् ॥

६१६—अशप्त निहुवानो ऽसौ सीतायै स्मर-मोहितः, ॥

धारयन्निय चैतस्यै वसूनि प्रत्यपद्यत. ॥ ७४ ॥

अशप्तेत्यादि—सीतायै निहुवानः कौर्यादिकं न मे ऽस्तीति सीतां ज्ञाप-
यितुमेपयन्नित्यर्थः । तस्यै सीतायै अशप्यत् । क्षापयं सीतां ज्ञापयितुमैपदि-
त्यर्थः । किमिष्येषमाह । स्मरमोहितः । अत्र क्षपयापहुतिक्रियया सीतामा-
ज्ञापयितुमिष्यमाणत्वात् । पूर्ववत् सम्प्रदानसंज्ञा । किंचास्यै सीतायै स्वामि-
नीभूतायै वसूनि द्रव्याणि प्रत्यपद्यत अह्नीकृतवान् । धारयन्निय गृहीतवित्त
इव । अत्र '५७३। धारेरुत्तमर्णः ११।४।३५।' इति सीतायाः कयाचिदुत्तम-
र्णया तुल्यत्वात् ॥

६१७—तस्यै स्पृहयमाणो ऽसौ बहु प्रियमभापत, ॥

सानुनीतिभू च सीतायै ना ऽकुप्यन्, नाप्यसूयत.

तस्या इत्यादि—असौ राक्षसाधिपः स्पृहयमाणः सीतामातुमिच्छन्
बहु प्रियमभापत वदयमाणम् । '५७४। स्पृहेरोत्तितः ११।४।३६।' इति स्पृह-
यतेः स्पर्धिरूप्यन्तस्य प्रयोगे सीताया ईप्स्यमानत्वात् । सानुनीतिश्च सा-
नुनयः सीतायै नाकुप्यत् तां प्रति कोपं न कृतवान् । ज्ञाप्यसूयत दोषा-
विपरणलक्षणात्मकयो न कृतवान् । कुप्यतिसूयत्योर्दिवादिप्रयोददात्तेर्नृदि-
तोर्लङ्घि प्रयोगे '५७५। कुप-दुह-११।४।३७।' इत्यादिना सम्प्रदानम् ॥

६१८—'संकुप्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे !, ॥

ईक्षितव्यं पर-स्त्रीभ्यः स्व-धर्मो रक्षसामयम्. ७६

संकुप्यसीत्यादि—किं त्वं शुभाशुभे दिदृक्षुं द्रष्टुमिच्छुं मां हे मृगे-
क्षणे ! संकुप्यसि । '५७६। कुप-दुहोरपगृह्योः—११।४।३८।' इति कर्मसंज्ञा ।
मृगेक्षणेण शुभेक्षणत्वात् । तुतस्ते परिज्ञानं यत्परस्त्रीषु शुभाशुभं निरूपयसि
अन्यत्र दुष्टानापापात् । अथ कथं मृषा संकुप्यामीति चेदाह—ईक्षितव्यं
परस्त्रीभ्यः वा शुभा न शुभेति यदीक्षितव्यमीक्षणीयं तदयं स्वधर्मो रक्ष-
साम् । '५७७। रापीद्वयोर्वस्य विप्रभः ११।४।३९।' इति सम्प्रदानसंज्ञा ।
यतः स्त्रीविषये विविधस्य प्रभस्य विषयमागच्छात् ॥

३३८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६१९—शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु! नोत्तमाः;
गृणद्भ्यो ऽनुगृणन्त्यन्ये ऽकृताऽर्था, नैव मद-विधाः.

शृण्वद्भ्य इत्यादि—अनेनात्मनः प्रभावं दर्शयति । शृण्वद्भ्यः प्रार्थ-
यमानेभ्यः स्वामिच्छिदं क्रियतामिति । मध्यमाः प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति गो-
मित्युपगच्छन्ति । हे भीरु ! नोत्तमा मादशाः । ते हि स्वातन्त्र्यात्स्वयमेव
हितं प्रतिपद्यन्त इति भावः । '५७८। प्रत्याहभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता
।१।४।४०।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । पूर्वस्याः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थयितुः कर्तृ-
त्वात् । भूम्यै प्रभवो ऽकृतार्थाः अलब्धलाभाः गृणद्भ्यः अनुमाद्यस्य शृ-
ण्वस्य कस्यचिच्च स्तुतिं कुर्वद्भ्यो मद्भिभ्यः अनुगृणन्ति तान् प्रोत्साहयन्ति ।
अनुगृणीत अनुगृणीतेति ममानुगतो भवतीति नैव मद्भिधा अनुगृणन्ति
कृतार्थत्वात् । '१५९५। गृ शब्दे' इत्यस्य प्रयोगे '५७९। अनु-प्रतिगृणश्च
।१।४।४१।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । गृणातेः स्तुतिक्रियापेक्षया कर्तृत्वात् ॥

६२०—इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरम्, ॥
संभोगाय परिक्रीतः कर्तास्मि तव ना ऽप्रियम्, ॥

इच्छेत्यादि—इच्छं पूजितं भुवनेश्वरं तिलोकविजयिनमिच्छ अङ्गीकुरु ।
आत्मानमुद्दिश्य स्नेहेन प्रेम्णा । '५६०। साधकतमं करणम्—।१।४।४२।' इति
करणसंज्ञा । दीव्यन्ती कीडन्ती विषयान् शब्दादिभिरित्यर्थः । '५६२। दिवः
कर्म च—।१।४।४३।' इति करणसंज्ञापवादात् कर्मसंज्ञा । संभोगाय परि-
क्रीतः त्वद्विषयभोगेन परिक्रीत इत्यर्थः । '५८०। परिक्रयणे सम्प्रदानम्—
।१।४।४४।' इति सम्प्रदानत्वम् । तव नाप्रियं कर्तास्मि न करिष्यामि ॥

६२१—आस्व साकं मया सौधे, मा ऽधिष्ठा निर्जनं वनम्
मा ऽधिवात्सीर् भुवं, शय्यामधिषेप्य स्मरोत्सुकाः ॥

आस्वेत्यादि—मया साकं सार्धं सौधे घवलगृहे आस्व तिष्ठ । आ-
सेल्लेति रूपम् । '६०२। आधातो ऽधिकरणम् ।१।४।४५।' इत्यधिकरणसंज्ञायां
सप्तमी । मा ऽधिष्ठा निर्जनं वनम् । '५४२। अधि-शीङ्-स्थासं कर्म ।१।४।४६।' इत्यधिकरणे कर्मसंज्ञा । लुटि रूपम् । मा ऽधिवात्सीः भुवं भूमी मा श-
यिषाः । माहि लुटि रूपम् । '५४४। उपान्वप्याह्वसः ।१।४।४८।' इति
अधिकरणे कर्मसंज्ञा । किंतु शय्यामधिषेप्य । शीङो लोटि रूपम् । '५४२।
अधिशीङ्—।१।४।४९।' इति कर्मसंज्ञा । स्मरोत्सुका कामार्थिनी ॥

१—'५६६ । विरोपास् त्वहना भीरुः कामिनी वामलोचना ।' इति ना०
अ० । 'भीरुरांते प्रितिहः स्याद् वरयोपिति योपिति ।' इति मेदिनी च ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽश्लोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२३५

६२२—अभिन्यविक्षयासू त्वं मे यथैवाऽव्याहता मनः, ॥

तथा ऽप्यध्यावसन्तं मां मा रीत्सीर् हृदयं तथा. ॥

अभीत्यादि—यथैव त्वमव्याहता अनिवारिता सती मे मम मनः अभि-
न्यविक्षयाः अभिनिविष्टास्ति । तुल्लि रूपम् । '२६८३। नेर्विशः ॥११३॥७॥'
इति तद् । '५४३। अभि-नि-विशश्च ॥११३॥७॥' इत्यधिकरणे मनसः कर्म-
संज्ञा । तथा त्वमपि त्वद्वृद्धयमध्यावसन्तं मां मा रीत्सीः मा निवारय ।
रुपेर्लुटि रूपम् । '५४३। वपान्वध्याह-॥११३॥८८॥' इति हृदयस्य कर्मसंज्ञा ॥

६२३—मा ऽधमंस्था नमस्यन्तर्म-कार्य-ज्ञे ! जगत्-पतिम्, ॥

संहृष्टे मयि काकुत्स्थर्म-धन्यं कामयेत ? का. ॥८१॥

मेत्यादि—हे अकार्यज्ञे ! अधिशेषज्ञे ! मां जगत्पतिं नमस्यन्तं माऽधमं-
स्थाः । तुल्लि रूपम् । '५३५। कर्तुरीप्सिततमम्—॥११३॥९९॥' इति कर्मसंज्ञा ।
अयमानक्रियया कर्तृमयमिन्द्रिया जगत्पतेरामुमिष्टत्वात् । संहृष्टे मयि काकु-
त्स्थमधन्यं मन्दभावं का कामयेत का इच्छेत् । नैवेत्यर्थः । '५३८। तथायुक्तं
षानीप्सितम् ॥११३॥९०॥' इति कर्मसंज्ञा । येनैव प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं
क्रियया युक्तं तेनैवेप्सितादन्वस्य रामस्य प्रयुज्यमानत्वात् ॥

६२४—यः पयो दोग्धि पापाणं, च रामाद् भूतिर्मांमुयात्,

रायणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताऽहितम्. ८२

य इत्यादि—यथा पापाणात् पयो न संभवति तथा रामादपि विभू-
तिरिति निराश्चर्यं दर्शयति । पयसः पूर्वमेव कर्मसंज्ञा । पापाणस्य '५३९।
अकथितं च ॥११३॥९१॥' इत्यनेन । रायणं गमय प्रीतिं भयया सह प्रीतिं
यच्छन्तं गमय प्रीतिम् । स्वयमेव हितादितं भवतीं सुख्यमानां बोधयन्तम् ।
'५४०। गति-पुद्दि ॥११३॥९२॥' इत्यादिना कर्मसंज्ञा । गति-पुष्पोत्पन्नत्वाव-
स्थायां तयोः कर्तृत्वात् ॥

६२५—प्रीतो ऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवन-त्रयम्, ॥

किं विलापयसेऽत्यर्थं, पार्श्वे शायय रायणम्. ८३

प्रीत इत्यादि—अहं प्रीतः सन् भुवनत्रयं तन्मनुष्यं भोग्यं भोक्तुं
योग्यं भवतीं भोजयिष्यामि । मत्पयसानार्थेणाहं कर्मसंज्ञा । मत्पयसानम-
प्यवहारः । अक्षत्रं निमाषे '६५६९। निषञ्ज ॥११३॥९३॥' इत्यामनेपदं न

२४० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

भवति । विलपन्तं विविधं भाषमाणं किं विलापयसे ऽत्यर्थं (नाहं त्वामिच्छामीति ध्रुवाणां) अतः शब्दकर्मकत्वात् कर्मसंज्ञा । कर्त्रभिप्राये निबध्नेत्यात्मनेपदम् । तस्मादिदं-प्रार्थये—पार्थे रावणं शायय । अत्राकर्मकत्वात्कर्मसंज्ञा ॥

६२६—आज्ञां कारय रक्षोभिर्, मा प्रियाण्युपहारय, ॥

कः शक्रेण कृतं नैच्छेदधिमूर्धानमञ्जलिम् ॥८४॥'

इति कारकाधिकारः ॥

आज्ञामित्यादि—रक्षांसि स्वदाज्ञां कुर्वन्त्येव । कारय प्रियाणि च त्वत्संबन्धीनि मामुपहरन्तमुपहारय वत्पादय । '५४१। ह-कोरन्यतरस्याम् । १।१।५३।' इति कर्मसंज्ञा । शक्रेण कृतं विरचितं अञ्जलिमधिमूर्धानं अधिगतः प्राप्तो मूर्धा येनेति । को नैच्छेत् '५५९। स्वतन्त्रः—१।१।५३।' इति कर्तृसंज्ञा । शक्रेण प्रणतो ऽहमित्यर्थः । प्रयोज्यकर्ता नोदाहृतोप्यन्ताप्रत्यायामुदाहृतत्वात् ॥ इति कारकाधिकारः ॥

इतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिकृत्याह—

६२७—वचनं रक्षसां पत्युरनु क्रुद्धा पति-प्रिया ॥

पापाऽनुवसितं सीता रावणं प्राब्रवीद् वचः ८५

वचनमित्यादि—रक्षसां पत्यू रावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य । '५४७। अनुलक्षणे । १।१।८४।' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया । क्रुद्धा सती सीता । पतिप्रिया पतिः प्रियो यस्या इति । रावणं प्राब्रवीद्वचो यक्ष्यमाणम् । पापानुवसितं पापेन संयुक्तम् । '५४९। तृतीयार्थे । १।१।८५।' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया । पापमन्ववसित इति । द्वितीयेति योगविभागात् सः सुपुंसेति वा ॥

६२८—'न भवाननु रामं चेदुप शूरेषु वा, ततः ॥

अपवाह्य छलाद् वीरौ किमर्थं मामिहा ऽहरः ॥

नेत्यादि—यदि भवाद्यानुरामं रामान्न हीन इत्यर्थः । '५५०। हीने । १।१।८६।' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अनुशब्दश्च स्वहीनार्थघोतकः । हीनघोःकृष्टापेक्षः । उपशूरेषु वा शूरेभ्यो वा यद्यधिको भवान् । '५५१। उपोऽधिके घ । १।१।८७।' इति चकारादीने उपनादस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तस्मादधिक-

१—'८७४। प्रसभं तु वलात्कारो दृष्टो, ऽप स्तलितं छलम् ।' इति ना० अ० । 'छलं छप-नलितयोः' इति हेमच ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२४१

मिलनेन ससुमी । उपशब्दस्याधिक्योत्तनात् । किमर्थं कनकमृगच्छलेन । वीरौ
रामलक्ष्मणौ अपवाह्य अन्यतो नीत्वा । मामिहाहरः लङ्कामानीतवान् ॥

६२९—उप-शूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिचराऽधम ! ॥

यत् संप्रत्यंपलोकेभ्यो लङ्कायां वसतिर् भयात्-८७

उपेत्यादि—हे रात्रिचराधम ! कथं ते वृत्तं चरितं नोपशूरं शूरेभ्यो न
हीनम् । '५५१। उपो ऽधिके च । १।१।८७।' इति चकारादीने उपशब्दस्य
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यद्यस्मात् संप्रत्ययानां मया लङ्कायां जलपर्वतदुर्गायां
वसतिः । वसेरतिः 'बहि-यस्वर्तिम्यञ्चित्' इत्यौणादिकः । अर्पलोकेभ्यो लोकान्
वर्जयित्वा । '५९६। अप-परी वर्जने । १।१।८८।' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां
'५९८। पञ्चम्यपाह-परिभिः । १।१।१०।' इति पञ्चमी ॥

६३०—आ राम-दर्शनात् पाप ! विद्योतस्व स्त्रियः प्रति ॥

सद्-वृत्ताननु दुर्-वृत्तः परिस्त्रीं जात-मन्मथः ८८

आ रामेत्यादि—हे पाप ! आ रामदर्शनात् रामदर्शनं यावत् । '५९७।
आह् मर्यादावचने । १।१।८९।' इति पूर्ववत्पञ्चमी । स्त्रियः प्रति योषितो
लक्ष्यीकृत्य । विद्योतस्व स्थिरो भव । स्त्रिय इति '३०२। वा ऽद्-शस्त्रोः
। १।१।८०।' इति इयङ् । '५५२। लक्षणेत्यंभूत-। १।१।९०।' इत्यादिना कर्म-
प्रवचनीयत्वम् । सद्-वृत्ताननु दुर्-वृत्तः सदाचारिणामुपरि दुर्गत् इत्यर्थः ।
इत्यंभूताख्याने ऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । परिस्त्रीं जातमन्मथः । अथ
वीप्सायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

६३१—अभि द्योतिष्यते रामो भवन्तम-चिरादिह, ॥

उद्गूर्ण-वाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति. ॥८९॥

अभीत्यादि—भवन्तमभि भवन्तं लक्ष्यीकृत्य । '५५३। अभिरभागे
। १।१।९१।' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । अचिरादिह लङ्कायां रामो द्योतिष्यते
असङ्गतेजाः भाविष्यति । य उद्गूर्णवाणः उद्यतवाणः संग्रामे नारायणतः
प्रति तेन तुल्यः । '५९९। प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः । १।१।९२।' इति
प्रतिनिधी कर्मप्रवचनीयत्वम् । '६००। प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यस्मात्
। १।१।११।' इति पञ्चमी । प्रतियोगे पञ्चम्यास्ततिः । मुख्यसदसः प्रति-
निधिः ॥

२४२-भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६३२—कुतो ऽधियास्यसि कूर ! निहतस् तेन पत्रिभिः, ॥
न सूक्तं भवता ऽत्युग्रमतिरामं मदोद्धत ! ॥ ९० ॥

कुत इत्यादि—हे कूर ! तेन रामेण उदूर्णबाणेन पत्रिभिः शरैः निहतः
सन् कुतो ऽधियास्यसि केन प्रकारेण निःसरिष्यसि । ‘५५४। अधि-परी अ-
नर्थकौ । १।१।९३।’ इति अर्थः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । चात्वर्थन्यतिरेकेणार्थ-
स्यानभिधानादनर्थकत्वम् । संज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था । तेन ‘३९७८।
तिष्ठि चोदात्तवति । ८।१।७१।’ इति निधाताभावो द्रष्टव्यः । पञ्चमी च
‘प्रभाष्यामयोः’ इत्युपसंख्यमानाद्भवति । किमिति हनिष्यतीति चेत्—यतो
भवता न सूक्तं प्रवक्तुमुक्तम् । ‘५५५। शुः पूजायाम् । १।१।९४।’ इति
कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘३७८३। गतिरनन्तरः । ६।२।४९।’ इति स्वराभावः ।
अत्युग्रमतिरौघम् । अतिरामं राममधिक्षिप्य । कृत्कुरस्थमध्वन्यमिति । ‘५५६।
अतिरतिक्रमणे च । १।१।९५।’ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । चकारात्पूजायां
च तत्र चाप्युक्तमिति प्रयोगः । हे मदोद्धत ! ॥

६३३—परिशेषं न नामा ऽपि स्थापयिष्यति ते विभुः, ॥
अपि स्थाणुं जयेद् रामो, भवतो ग्रहणं कियत् ॥

परीत्यादि—रामो विभुः प्रभुः ते परिशेषं नामापि संज्ञामपि न स्था-
पयिष्यति, किमु देहम् । ‘५५७। अपिः पदार्थ-१।१।९६।’ इत्यादिना पदार्थं
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पदस्य देहस्याप्रमुख्यमावस्थार्थे अपिशब्दो पतति ।
अपि स्थाणुं जयेद्रामो यमाराध्याधिपत्यं प्राप्तवानसि तमपि स्थाणुं महादेवं
जेतुं संभाव्यते भवतो ग्रहणं कियत् । वसुधैव न भवति । अत्र संभाव-
नायां कर्मप्रवचनीयत्वम् । संभावने लिट् । उपसर्गबाधनत्वात्संज्ञायाः
‘२२७० उपसर्गात्सुनोति-१।८।३।६५।’ इत्यादिना पदं न भवति ॥

६३४—अपि स्तुह्यपिसेधा ऽस्मांस्तथ्यमुक्तं नराऽशन !, ॥
अपि सिन्धेः कृशानौ त्वं दर्प, मर्यपि यो ऽभिकः ॥

अपीत्यादि—हे नराशन ! मया तथ्यमुक्तं यद्यप्यापि न स्थापयिष्य-

१—‘१२१२ । मायाणौ शैल-पापाणौ पत्रिणौ शर-पक्षिणौ ।’ २—‘२५
व्योमकेशोमयो भीमः स्थाणू रुद्र उमा-पतिः ।’ इति ना० अ० । ‘स्थाणुः
फीले हरे पुमान्’ इति कोशान्तरं च । ३—‘५९। ‘अग्रि-’ इत्यादित आरभ्य
‘६१ । आध्यायो बृहद्-आनुः छन्दानुः पापकोऽनलः ।’ इति ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्ग—२४३

तीति । अस्मानपि स्तुति-साधूक्तमिति प्रशंस । '२२०१' सेहपिच । १३।४।८७।
इति अपिति किञ्चाहुणाभावः । अपिसेध निगृहाण (यथेच्छं तथा क्रियताम् ।
मया ॥ सत्यमेवोक्तमिति भावः । अत्रान्वयसर्गो कामचारानुज्ञाने कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा । किञ्च कृशानावसौ दर्प अपि सिञ्चेः क्षरेस्त्वम् । अत्र गर्हायां
लिङि रूपम् । यो ऽयं मय्यपि मद्रिपये ऽपि अभिकः कामयिता । १८७४।
अनुकाभिक—। ५।२।७४।' इत्यादिना निपातितः । उपसर्गसंज्ञावाधनार्थत्वात्
स्तौति-सेधि-सिचिं परं न भवति ॥

६३५—अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्ता स ते क्षयम्, ॥

इत्युक्त्वा मैथिली तूष्णीमासांचक्रे दशाऽननम् ॥

अधीत्यादि—पराक्रान्तस्य शौर्यस्य राम ईशितेष्टस्मिन्नर्थे अधिरामे
पराक्रान्तम् । '३०९०। नपुंसके भावे कः । १३।३।११४।' । '६४४। अधिरी-
श्वरे । १।४।९७।' इति स्वस्वामिसंबन्धे अर्थः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । '६४५।
यस्मादधिकम्—१२।३।९।' इत्यादिना सप्तमी । यश्चैवं न रामस्ते क्षयमधिकर्ता
करिष्यति । अत्र कर्मण्येव द्वितीया । न '५४८। कर्मप्रवचनीययुक्ते । २।३।८।'
इति '७७४। विभाषा कृति । १।४।१२।' इति या संज्ञा तस्या गत्युपसर्गसं-
ज्ञावाधनार्थत्वात् । संज्ञापक्षे '३९७८। तिङि चोदात्तवति । ८।१।७१।' इति
निघाताभावो द्रष्टव्य इति । एवमुक्त्वा दशाननं मैथिली तूष्णीमासांचक्रे
तूष्णीं स्थितवती ॥

इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥

इतः प्रभृति 'अनभिहिते' इत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह—

६३६—ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूर-विग्रहः ॥

वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्चसन् ॥९४॥

तत इत्यादि—ततः सीतावचनादुत्तरकालं रावणः खड्गं समुद्यम्य
वर्क्षिष्य कर्मणि द्वितीया । क्रूरविग्रहः दुष्प्रेक्ष्यत्वात् । वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः
वैदेया वधे कुपितः । '५४५। अन्तरा ऽन्तरेण युक्ते । २।३।११।' इति षष्ठ्यप-
यादाद्वितीया । (अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे, आधेयश्चात्र वधः)
क्षणमूचे वक्तव्यात् । उक्तिप्रियया क्षणस्य कालस्य साकृद्व्येन संबन्धात् '५५८।
काष्ठाप्यनोः—१२।३।५।' इति द्वितीया । विनिश्चसन् प्रोधात् ॥

६३७—'चिरेणा ऽनुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्ति-पराङ्मुखी ॥

न मासे प्रतिपत्तासे मां चेन्, मर्तासि मैथिलि ! ॥

चिरेणेत्यादि—हे मैथिलि ! चिरेणापि कालेनानुगुणमनुकूलं मया प्रो-

२४४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

क्वापि सती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी । ईकस्यार्थस्यानुष्ठानं प्रतिपत्तिः तस्यां पतां-
इमुखी । इदानीं यदि त्वं मासे त्रिंशद्विसलक्षणे मां न प्रतिपत्तासे नाङ्गी-
करिष्यसि तदा मर्तासि मरिष्यसि । उभयमपि लुटि रूपम् । (तत्र चिरेण
मोक्ता इति । '५६३। अपवर्गे तृतीया । २।३।१।' विवक्षितार्थप्रकाशनं फलं
तस्य प्राप्तौ तत्क्रियापरिसमाप्तिरपवर्ग इति । मां मासे न प्रतिपत्तास इति
'६४३। सप्तमी-पञ्चम्यौ कारकमण्ये । २।३।७।' इति सप्तमी । कर्म-कर्त्राः कार-
कयोर्मध्यस्वात् मासस्य ॥

६३८—प्रायुक्क राक्षसीर् भीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् ॥

‘भयानि दत्त सीतायै सर्वा यूयं कृते मम. ॥’

प्रायुक्तेत्यादि—रावणो राक्षसीभीमा भवानकाः प्रायुक्क समादिष्टवान्
लङ्कित रूपम् । मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहाय प्रतिव्रजन् । '५८५। गत्यर्थकर्मणि-
। २।३।१९।' इत्यादिना तु चतुर्थी । कर्मप्रवचनीयादिसूत्रचतुष्टयेनोदाहृतं कर्म-
प्रवचनीयाधिकार एव दर्शितत्वात् । किमादित्तदित्याह—सर्वा यूयं सी-
तायै भयानि दत्त । लोटि रूपम् । चतुर्थी संप्रदाने । संप्रदायादस्य प्रकर्षेण
दीयत इति संप्रदानम् । मम कृते मदनुग्रहविमित्तम् ॥

६३९—गते तस्मिन् समाजगमुर् भयाय प्रति मैथिलीम् ॥

राक्षस्यो, रावण-प्रीत्यै क्रूरं चोचुरलं मुहुः. ९७

गत इत्यादि—तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः समाजगमुः संभूय
गताः । '२६९९। समो गत्यृच्छि-। १।३।२९।' इत्यादिना भात्मनेपदं न भ-
वति । आटा व्यवहितत्वात् । मैथिलीं प्रति लक्ष्यीकृत्य भर्त्राय सीतायै भयं
दानुम् । '५८१। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यानिनः । २।३।१४।' इति च-
तुर्थी । ददातेः क्रियार्थोपपदस्य स्यानिनः प्रयुज्यमानस्य भयं कर्म । क्रिया
चात्र समागमः । तत्रोपपदं क्रियार्थमिति । क्रूरं च भयानकम् । मुहुः
प्रतिक्षणं अलं पर्याप्तमूत्रुः उक्तवत्यः । रावणप्रीत्यै रावणस्यैव प्रीतिः स्यादिति ।
'५८२। तुमर्थाच्च भाववचनात् । २।३।१५।' इति चतुर्थी । क्रियायां क्रियार्थ-
मिति तुमुना समानार्थत्वात् । भाववचनाश्रयेण विहितस्य क्रिनः
क्रियार्थ उपपदं कृतमिधानम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाटमः सर्गः—२४५

६४०—'रावणाय नमस्क्रुयाः, स्यात् सीते! स्वस्ति ते ध्रुवम्
अन्यथा प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयम्. ९८'

रावणायेत्यादि—हे सीते! रावणाय नमस्क्रुया रावणं नमस्कुरु । एवं
च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कल्याणं ध्रुवं स्यात् । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवच-
नान्तस्य ते आदेशः । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । तत्र नमस्कृत्वा स्थितायै
तुभ्यमित्याद्याहृत्य योज्यम् । अन्यथा इत्यमानकर्तृकत्वात् बत्वाप्रत्ययो न घटते ।
नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । साक्षात्प्रभृतिषु नमःशब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा ।
गत्यभावपक्षे नित्यं गतिसमासाभावे ह्यवादेशः । '१५४। नमस्पुरसोर्गत्योः
।८।३।४०।' इति विसर्जनीयस्य सकारादेशश्च न संभवतीति । अन्यथेति
यदि न नमस्क्रुयाः तदा अलं प्रातराशाय प्रातर्भोजनाय त्वां कुर्याम वय-
मित्यूषुः । '१९००। नित्यं टितः । ३।४।९९।' इति सलोपः । रावणायेत्यादिषु
'५८३। नमःस्वस्ति—।२।३।१६।' इत्यादिना चतुर्थी ॥

६४१—तृणाय मत्वा ताः सर्वा वदन्तीस् त्रिजटा ऽवदत्
'आत्मानं हत दुर्वृत्ताः! स्व-मांसैः कुरुता ऽशनम्.

तृणायेत्यादि—भयानन्तरं राक्षसीर्बदन्तीः त्रिजटा रावणस्वता भयदत्
वक्ष्यती । तृणाय मत्वा तृणमिव संगणय्य । '५८३। मन्थकर्मण्यनादरे—
।२।३।१७।' इति चतुर्थी । तत्र 'कुरितप्रहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तम् । इह मा मृत
तृणं मत्वेति । किमवदन् आत्मानं हत मारयत । दुर्वृत्ताः दुराचाराः । स्व-
मांसैः कुरुताशनमिति करणे तृतीया ॥

किमर्थमेवमाहेत्याह—

६४२—अद्य सीता मया दृष्टा सूर्य चन्द्रमसा सह ॥

स्वप्ने स्पृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना. ॥'

अद्येत्यादि—स्वप्ने मया अद्य सीता दृष्टा । कर्तरि तृतीया । सूर्य

१—अत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति पाठिकबलात्
कर्मणि द्वितीयेव प्राप्ता, परं च तस्याप्यपवादभूतेन '५८९। क्रियार्थोपपदस्य च
कर्मणि स्थानिनः । २।३।१४।' इति सूत्रेण चतुर्थ्येव भवति । तेन 'नमस्क्रुयो
नृतिहाय, स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यादिवत् 'रावणाय—' इत्यस्य रावणं प्रसाद-
यितुमित्यर्थो युक्त इति ज्ञेयम् । एवं सति 'नमः—स्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी
इति टीकाशुद्धिर् प्रमादगमितम् । केवलं 'नमः, स्वस्ति' इत्याकारकशब्दयोग
एव तस्या विधानादिति भाति । किन्तु 'प्रातराशायत्वां अलं कुर्याम' इत्यत्र
अलंशब्दयोगात् 'नमःस्वस्ति—' इत्यनेनेवेति । अत्र युक्त्यायुक्तविशेषनं तु विद्वद-
धीनमित्यलम् ।

२४६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

स्पृशन्ती चन्द्रमसा सह । सहयोगे तृतीया । सूर्याचन्द्रमसाविति रामल-
क्ष्मणाविति भावः । मध्येन तनुः तन्वी । '५६६' इत्थंभूतलक्षणे । २।३।२१'
तृतीया '५०२' वोतो गुणवचनात् । १।१।४४' इति लीबभावपक्षे रूपम् ।
श्यामा वर्णेन । सुलोचना शोभननेत्रा ॥

६४३—तास् तथा तर्जिताः सर्वा मुखैर् भीमा यथाऽऽगतम्
ययुः सुपुप्सवस् तल्पं भीमैर् वचन-कर्मभिः ॥ १०१

ता इत्यादि—ता राक्षसस्तथा त्रिजट्या तर्जिता भस्मिताः । सुपुप्सवः
स्वसुमिच्छवस्तल्पं शयनीयं ययुर्गताः । यथागतं यतो यतस्तत्पादुत्थाया-
गताः । '६६१' यथा ऽसादृश्ये । २।१।७' इति धीप्तायामव्ययीभावः । मुखै-
र्भीना रीवाः । सुस्नानां विकृतत्वात् । '५६५' येनाहविकारः । २।३।२०'
इति तृतीया । भीमैर्वचनकर्मभिः उपलक्षिताः । इत्थंभूते तृतीया ॥

६४४—गतासु तासु मैथिल्या संजानानो ऽनिलाऽऽत्मजः ॥

आयातेन ददाऽऽस्यस्य संस्थितो ऽन्तर्हितश्च चिरम्

गतास्थित्यादि—तासु राक्षसीषु गतासु । अनिलामजो हनूमान्
'रामसंकथां प्रास्तावीत्' इति यक्ष्यमाणेन संबन्धः । मैथिल्या संजानामः
इयं सेखवगच्छन् । '५६७' संज्ञो ऽभ्यतरस्याम्—२।३।२२' इति कर्मणि
तृतीया । '२०१५' सं-प्रतिभ्याम्—१।३।४६' इति तद्ध । ददास्यस्यायाते-
नागमनेन हेतुना चिरमन्तर्हितो निलीनः स्थितः । '५६८' हेतौ । २।३।२३'
इति तृतीया ॥

६४५—ऋणाद् वद्ध इवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतु-द्विपः ॥

हेतोर् बोधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद् राम-संकथाम्.

ऋणादित्यादि—ऋणाद्धेतोर्वद्धः इवोन्मुक्तो यथा स्थानान्तरं गतवान् ।
'६०१' अकर्तव्ये—२।३।२४' इति पञ्चमी । ऋणस्याकर्तृहेतुत्वात् । ऋ-
णेन बन्धित इवेति नोक्तम् । अप्रयोजककर्तृत्वाद्यणस्य । उन्मुक्तः क्रतुद्विपो रा-
वणस्य वियोगेन विच्छेदेन । '६०२' विभाषा गुणे ऽखियाम्—२।३।२५' इति
पक्षे तृतीयोदाहृता न पञ्चमी । वियोगस्य गुणपदार्थत्वात् । किमिति संकथां
प्रास्तावीदित्याह—हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः । पूष रामदूत इति मैथिल्या
बोधो ऽवगमः स्यात् । '६०७' पठौ हेतुप्रयोगे । २।३।२६' इति बोधनाम्नस्य
पठौ । प्रास्तावीदिति '२३८५' लु-भु-धूम्वः परस्मैपदेषु । ७।२।७९' इतीद ।
'२२६८' भेटि । ७।२।८१' इति हलन्तलक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधः । नेगन्त-
लक्षणायाः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२४७

६४६—तं दृष्ट्वा ऽचिन्तयत् सीता-हेतोः कस्यैव रावणः ॥
अवरुह्य तरोरादैति वानर-विग्रहः ॥ १०४ ॥

तमित्यादि—तं हनूमन्तं रामं स्तुवन्तं दृष्ट्वा सीता अचिन्तयत् । कस्य हेतोः रावणो वानरविग्रहः सन्न येति आयाति । आहपूर्वत्येणो रूपम् । '६०८। सर्वनाशस्तृतीया च।२।३।२७।' इति पट्टी । किंशब्दस्य सर्वनामत्वान् । आरात् भन्तिके । तरोरिति '५९५। अन्यारात्-।२।३।२९।' इत्याराच्छब्दयोगे पञ्चमी । अपरदृष्टायतीर्येति । अनरोहणापेक्षया क्षपादने पञ्चमी । अपेक्षया पीतापचान्नावात् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः पंजीवसी' आराधोगे न वसन्ते ॥

६४७—पूर्वस्मादन्य-त्रद् भाति भावाद् दाशरथिं स्तुवन्, ॥
ऋते क्रीयात् समायातो मां विश्वासयितुं नु किम् ?

पूर्वस्मादित्यादि—पूर्वस्माद्रावणादन्यत्रद् भाति शयते । अन्येन तुल्यं वर्तते इति दृष्ट्वा, अन्यशब्दयोगे पञ्चमी । यतो भावात्, खेदादाशरथिं स्तु-
यन् । किं नु क्रीयादते क्रीर्यं वर्जयित्वा । ऋतेशब्दयोगे पञ्चमी । मां विश्वा-
सयितुं संभावयितुं किमागत इत्यचिन्तयत् ॥

६४८—इतरो रावणादेव राघवाऽनुचरो यदि, ॥
स-फलानि निमित्तानि प्राक् प्रभातात् ततो मम.

इतर इत्यादि—इति रावणादितरः प्रतिपेयी राघवानुचरः राघवा-
र्थकारी । इतरयोगे पञ्चमी । ततो मम सफलानि स्वस्रलक्षणानि दर्शना-
दीनि निमित्तानि । प्राक् प्रभातात् आदित्योदयात्पूर्वस्मिन् काले । अन्यस्य
हि प्रभातादुत्तरकालं सफलानि । अग्रुत्तरपदयोगे पञ्चमी ॥

६४९—उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद् रक्षसां पुरम् ॥
अर्बुल् लवण-तोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम्. ॥

उत्तराहीत्यादि—रामभूतो ऽयमिति न संभाव्यते । यतः समुद्रादुत्तरा
या दिक् तस्यामुत्तरादि वसन् रामः । आदि च कूरे उत्तराधेति । उत्तराहि-
प्रायपान्तेन उत्तरादिशब्देन योगे समुद्रादिति पञ्चमी । लवणतोयस्य
लवणसमुद्रस्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि स्थिता रक्षसां पुरीं लङ्कां कथ-
मर्हन् ज्ञापयान् । दक्षिणत इति '१९७८। दक्षिणोत्तराभ्यामगमुर्' । २।३।२८।
तदभ्युत्थेन योगे '६०९। अष्टवतस्यप्रत्ययेन । २।३।३०।' इति पट्टी ॥

२४८ भट्टि-काव्ये.—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः.

६५०—दण्डकान् दक्षिणेना ऽहं सरितो ऽद्रीन् घनानि च
अतिक्रम्या ऽम्बुधिं चैव पुंसांमगममाहता. १०८

दण्डकानित्यादि—दण्डकानामदूरे या दक्षिणा दिक् तस्यामिति ।
'१९८४। एनबन्धतरस्याम्—१५।३।३५' इति सप्तम्यन्तादेनप्यप्रत्ययः । त-
दन्तेन योगे '६१०। एनपा द्वितीया ।२।३।३१।' इति द्वितीया । दक्षिणेन
दण्डकानां दक्षिणस्यां दिशि । सरितो ऽद्रीन् घनानि च अम्बुधिं चातिक्रम्य
पुंसांमगममगम्यम् । '३२३४।' ग्रह-वृ-ट-निश्चि-नामश्च ।३।३।५८।' इत्यप्य ।
अहमाहता आनीता । (तत्कथमवैदित्यचिन्तयेत् ॥

६५१—पृथङ् नभस्वतश्चण्डाद् वैनतेयेन वा विना ॥

गन्तुमुत्सहते नैह कश्चित् किमुत वानरः. १०९'

पृथगित्यादि—नभस्वतो चात्तात् चण्डात् पृथक् वायुं त्यक्त्वा । वैनते-
येन वा विना गरुडं वा वर्जयित्वा । '६०३। पृथग्विना—१।२।३।२।' इत्या-
दिना तृतीया-पञ्चम्यौ । इह लङ्कायां कश्चित् गन्तुं मोत्सहते किमुत वानरः ॥

६५२—इति चिन्ता-वतीं कृच्छ्रात् समासाद्य कपि-द्विपः

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचे—'ऽहं राम-किङ्करः ॥

इतीत्यादि—एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावतीं कपिद्विपो वनूमात् । कृ-
च्छ्रात्समासाद्य कथमभ्युपगम्य । अहं रामकिङ्करः रामप्रेषणकर इति प्रोचे ।
मुक्तां स्तोकेनाल्पेन रक्षोभिः कर्तुंभिः । '६०४। करणे च स्तोकाल्प-
।२।३।३३।' इत्यादिना तृतीयापञ्चम्यौ । कृच्छ्र-स्तोकयोरसत्यवचनयोः क-
र्णत्वात् ॥

यदि त्वं रामकिङ्करः कासावित्याह—

६५३—विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्य-पर्वतात् ॥

ना ऽनभ्याशे समुद्रस्य तव मात्यवति प्रियः. १११

विप्रेत्यादि—मात्यवति पर्वते तव प्रियो रामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य
विप्रकृष्टं दूरं । विन्ध्यपर्वताच्च न दूरम् । '६११। दूरान्तिकार्थः षष्ठ्य-
न्तरस्याम् ।२।३।३४।' इति षष्ठी-पञ्चम्यौ । महेन्द्रपर्वत-विन्ध्ययोर्दूरविप्र-
कृष्टयोस्तु '६०५। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।२।३।३५।' इति द्वितीया ।
नानभ्याशे न दूरे समुद्रस्य । '६११। दूरान्तिकार्थः—१।२।३।३४।' इति षष्ठी ।
मात्यवति '६३३। सप्तम्यधिकरणे ।२।३।३९।' इति सप्तमी । चकारादू-
न्तिकार्थेभ्यश्च । तेनानभ्याशे इति सप्तमी ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-भङ्गो' नायाष्टमः सर्गः—२४९

६५४—अ-संप्राप्ते दश-ग्रीवे प्रविष्टो ऽहर्मिदं वनम् ॥

तस्मिन् प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः. ११२

अस्मित्यादि—[दशग्रीवे] दशवदने असंप्राप्ते अप्रविष्टे अहमचे-
तितः सन् इदं वनमशोकवनिकाख्यं प्रविष्ट इति। तस्मिन् प्रतिगते त्वां द्रष्टु-
मुपाक्रंसि समुत्सहे स्म । '६३४। यस्य च भावेन—१२।३।३७।' इति सप्तमी ।
कपेः प्रवेशोपक्रमयोः रावणसंप्राप्तिप्रतिगमनक्रियाभ्यां लक्ष्यमाणत्वात् ।
उपाक्रंसीति '२७।२। उपपराभ्याम्—११।३।३५।' इत्यनेन वृत्त्यादिषु सर्गं वत्साहे
जमेस्तद् । उत्तमपुरुरूपैकवचनम् '२३२३। सु-कमोरनारामनेपदनिमित्ते
।७।३।३६।' इति सिच इदं न भवति ॥

यथादावेव प्रविष्टो ऽसि तर्हि किमिति स्वकर्म न दर्शितवानसीत्याह—

६५५—तस्मिन् वदति रुष्टो ऽपि ना ऽकार्षं देवि ! विक्रमम्

अ-विनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरम्. ॥

तस्मिन्नित्यादि—हे देवि ! तस्मिन् वदति रुष्टो ऽपि विक्रमं नाकार्षं स्तं
तथा वदन्तमनाहत्य विक्रमं नाकार्षमित्यर्थः । '६३५। पृष्टी चानादरे
।२।३।३८।' इति चकारात्सप्तमी । किमर्थं कार्यस्य संदेशकथादेरविनाशाय ।
विचिन्वानः परापरं पौर्वापर्यं निरूपयन् । कर्त्रेभिप्राये तद् ॥

कथं घानरस्त्वं तस्य किङ्कर इत्याह—

६५६—घानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा ॥

जातो रामस्य सुग्रीवस् ततो दूतो ऽहमागतः. ॥

घानरेष्वित्यादि—घानरेषु स्वामी यः कपिः सुग्रीवः स नरेष्वधिपतेः
रामस्य सखा जातः । '६३६। स्वामीश्वर—१२।३।३९।' इत्यादिना पृष्टी-सप्तम्यो-
विधानान् सप्तम्युदाहृता । ततो ऽहं दूत आगतः ॥

आगत्य च लङ्कां प्रविश्य इहायात इत्याह—

युग्मम्—११५—११६

६५७—ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीम् ॥

कुशलो ऽन्वेपणस्या ऽहमायुक्तो दूत-कर्मणि ११५

ईश्वरस्येत्यादि—निशाटानां राक्षसानामीश्वरस्य दशाननस्य । अत्र
पष्ठगुदाहृता । पुरीं निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्तत इति (प्राप्त
इति षडपमाणेन संभवन्त्यः) । कुशलो ऽन्वेपणस्याहं सीतारया अन्वेपणस्य
निपुणः । आयुक्तो दूतकर्मणि दूतक्रियायां व्यावृत्तः । '६३७। आयुक्त-
कुशलभ्याम्—१२।३।४०।' इति पृष्टी-सप्तम्यौ ॥

६५८—दर्शनीय-तमाः पश्यन्

स्त्रीषु दिव्यास्वपि स्त्रियः ॥

प्राप्तो व्याल-तमान् व्यस्यन्

भुजङ्गेभ्यो ऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

दर्शनीयेत्यादि—तत्र दिव्यास्वपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन् । '६३८। यत्तत्र निर्धारणम् । २।३।४१।' इति सप्तमी । दर्शनीयतमात्वेन गुणेन पृथक्करणात् । भुजङ्गेभ्यो ऽपि व्यालतमान् हिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन् अपक्षिपन् । '६३९। पञ्चमी विभक्ते । २।३।४२।' इति पञ्चमी । भुजङ्गेभ्यो राक्षसानां विभागात् । प्राप्तो देव्याः पादमूलमिस्पर्शात् ॥

किमप्यथो राम इत्याह—

६५९—भवत्यामुत्सुको रामः प्रसितः संगमेन ते ॥

मघासु कृत-निर्वापः पितृभ्यो मां व्यसर्जयत् ॥

भवत्यामित्यादि—भवत्यां त्वयि उत्सुकः उन्मत्ताः रामः । तव संगमेन प्रसितः प्रसक्तः । '६४१। प्रसितोत्सुकान्यां तृतीया च । २।३।४४।' इति चकारात्सप्तमी । मघाभिर्युक्तः कालः तत्समीपे चन्द्रमसो वर्तमानत्वात् । '१२०४। नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४।२।३।' इत्यण् । तस्य '१२०५। लुपवि-शेषे । ४।२।४।' इति लुप् । तस्मिन् काले पितृभ्यः कृतनिर्वापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् । '६४२। नक्षत्रे च लुपि । २।३।४५।' इति सप्तमी । तत्रापि '१२९४। लुपि युक्तवद्भयक्तिवचने । १।२।५१।' इति स्त्रीलिङ्ग-यदुपचने भवतः । व्यसर्जयदिति विशब्दात् '५३२। प्रातिपदिक-। २।३।४६।' इत्यादिना प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥

संदेहनिवृत्त्यर्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्नाह—

६६०—अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्या ऽङ्गुलीयकः ॥

भवत्याः स्मरता ऽत्यर्थमपिंतः सादरं मम. ११८

अयमित्यादि—काकुत्स्थस्यायमङ्गुलीयको ऽभिज्ञानं चिह्नमयमभिज्ञानमिति लिङ्गाधिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा । मैथिलीति संबोधनादिके '५३३। संबोधने च । २।३।४७।' इति । सामश्रितं संयुद्धिश्चात्रैव प्रष्टव्यम् । काकुत्स्थस्येति '६०६। षष्ठी शेषे । २।३।५०।' इति षष्ठी । मयसा अत्यर्थं स्मरता सादरमपिंतम् । '६१३। अधीगर्थ-। २।३।५२।' इत्यादिना स्मरणार्थं कर्मणः शेषविपश्चयां षष्ठी ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२५१

६६१—रामस्य दयमानो ऽसार्वध्येति तव लक्ष्मणः, ॥

उपास्कृपातां राजेन्द्रावांगमस्येह, मा त्रसीः, ॥

रामस्येत्यादि—असौ लक्ष्मणो रामस्य दयमानो रामं रक्षन् श्रुचं मा कार्षीरिति । दयतेः कर्मणि पठ्यते । तवाध्येति त्वां स्मरति । '६१३। अधी-
गर्थ-२।३।५२।' इति पठ्यते । आश्वासनार्थमाह— मा त्रसीः उद्वेगं मा कार्षीः ।
प्रसेरीद्विषान्निष्ठाया मिदप्रतिषेधात् सिद्ध इदं भवति । यतो राजेन्द्रो राम-
लक्ष्मणौ । इहागमस्यागमनस्य । भावे अप् । उपास्कृपातां प्रतिवरनं कृत-
वन्तो । आगमनस्य निश्चितत्वात् तस्यैव मुमोक्षसंख्येन गुणाधानात् तेन
'६१४। कृतः प्रतिपत्ते । २।३।५३।' इति कर्मणि पठ्यते । प्रतिपत्ते लुक्
तद् मुद् ॥

६६२—रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कपयो भीम-विक्रमाः, ॥

धृत्या नाथस्व वैदेहि !, मन्योरुज्जासया ऽऽत्मनः, ॥

रावणस्येत्यादि—इह लङ्कायां कपयो भीमविक्रमाः असह्यपराक्रमाः
रावणस्य रोक्ष्यन्ति सरोगं रावणं करिष्यन्ति । भीमविक्रमा इति गुणप्रधानो
निर्देशः । ततश्च विक्रमे रुजः भावकर्तृकरत्वात् '६१५। रुजापांतां भाववच-
नानामग्वरेः । २।३।५४।' इति पठ्यते । अतो हे वैदेहि ! धृत्या नाथस्व आशंसस्व
एति लभस्येत्यर्थः । '६१६। आशियि नाथः । २।३।५५।' इति कर्मणि पठ्यते ।
आशियि नाथ इत्युपमंस्थानात्तद् । मन्योरुज्जासयात्मनो मन्युं नाथाय ।
'१८५। जसु हिंसायां ताडने ।' चीरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन '६१७। जा-
सि-निप्रहण-२।३।५६।' इति कर्मणि पठ्यते ॥

६६३—राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति ॥

प्राणानामपणिष्टा ऽयं रावणस् त्वामिहानयन्, ॥

राक्षसानामित्यादि—मयि गते रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्ष-
सान् मारयिष्यति । पूर्ववत् कर्मणि पठ्यते । निप्रहण इति संघातविगृही-
तविपर्यस्तप्रहणमित्युक्तम् । '२२८५। नेगद-१।८।७।१७।' इत्यादिना ण्यप् ।
किंच प्राणानामपणिष्टावमिति ज्ञयं रावणस्त्वामिहानयन् प्राणानपणिष्ट वि-
प्रीतवान् । '६१८। व्यवह-पणोः समर्थयोः । २।३।५७।' इति पठ्यते । 'प्राणा-
नामपणायिष्ट' इति पाठान्तरम् । तद्वपुर्ध्वं, स्तुत्यर्थेन पणोस्त्र प्रहणात् '२३०३।
गुप्-५५-१।३।२८।' इत्यादिना आप्रत्ययो न भवति ॥

२५२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६६४—अदेवीद् बन्धु-भोगानां, प्रादेवीदात्म-संपदम्, ॥

शत-कृत्वस् तवैकस्याः स्मरत्यहो रघूत्तमः ॥ १२२ ॥

अदेवीदित्यादि—अ केवलं प्राणानपणिष्टे बन्धुभोगानामदेवीन् बन्धु-भोगान् विक्रीतवान् । '६१९। दिवस्तदर्थस्य ॥ २। ३। ५८।' इति पद्ये । दिवो व्यवहारार्थत्वात् । प्रादेवीदात्मसंपदं विक्रीतवान् । '६२०। विभापोपसर्गे ॥ २। ३। ५९।' इति पक्षे द्वितीया । प्रशब्देन युक्तत्वात् । रामानुरागं पुनर्द-शयन्नाह, शतकृत्य इति बहुत्वोपलक्षणार्थम् । '२०८५। क्रियाभ्यावृत्ति-गणने कृत्वसु ॥ ५। ४। १७।' । तवैकस्याहो रघूत्तमः स्मरति । '६१३। अ-धीगर्प-॥ २। ३। ५२।' इति पद्ये । मेह इति एकस्मिन्नप्यहि । '६२२। कृत्वो-ऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥ २। ३। ६४।' इति पद्ये ॥

एवं तामाश्वास्य संदेशं दापयितुमाह—

६६५—तवोपशायिका यावद् राक्षस्यश्चेतयन्ति न, ॥

प्रतिसंदिश्यतां तावद् भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ! ॥'

तवेत्यादि—हे मैथिलि ! तवोपशायिका परिपाठ्या शयनं धामी राक्ष-सीभिः सहेत्यर्थात् । '६२८८। पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ष्युप् ॥ ३। ३। १११।' । यावच्च चेतयन्ति न प्रतियुज्यन्ते तावत् प्रतिसंदिश्यतां प्रतिसंदेशो दी-यताम् । शार्ङ्गस्य भर्तुः शार्ङ्गं धनुर्धारयतो रामस्य । तव शार्ङ्गस्येति यथा-कर्म '६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति ॥ २। ३। ६५।' इति पद्ये ॥

६६६—पुरः प्रवेशमाश्चर्यं बुद्ध्वा शाखा-मृगेण सा ॥

चूडा-मणिमभिज्ञानं ददौ रामस्य संमतम्. १२४

पुर इत्यादि—शाखामृगेण मर्कटेन पुरो लङ्कायाः दुष्प्रवेशायाः प्रवेशः समाध्वर्यमद्भुतं बुद्ध्वा सा सीता चूडामणिमभिज्ञानं ददौ सर्वमुक्तमस्य सं-भाष्यत इति । '६२७। उभयप्राप्तां कर्मणि ॥ २। ३। ६६।' इति पद्ये । प्रवेश इत्युभयप्राप्ती कृति लङ्का-हनूमतोः कर्मकर्तृत्वात् । रामस्य संमतं प्रियम् '२०८९। मति-बुद्धि-॥ ३। २। १८८।' इत्यादिना वर्तमाने निष्ठा । '६२७। न लोच-॥ २। ३। ६९।' इति पद्येप्रतिषेधे प्राप्ते '६२५। कृत्य च वर्तमाने ॥ २। ३। ६७।' इति पद्ये ॥

६६७—रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितम् ॥

प्रक्रान्तं च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत्. ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २५३

रामस्येत्यादि—रामस्य अभिज्ञानं दत्त्वा शयितादिकं मुहुः पृष्ट्वा हनू-
मन्तं व्यसर्जयत् प्रेषितवती । तस्य शयितं शयनस्थानं किं भूमौ शेते अ-
न्यत्रेति वा । मुक्तं भोजनस्थानं किं गृहे मुक्ते मुनिजनगृहे वेति । जल्पितं
मग्नस्थानं किं रहसि मग्नयते प्रकाशे वेति । हसितं हसनस्थानं किं शृङ्गा-
रवस्तूनि हसति वीरवस्तूनि वेति । स्थितं निवासस्थानं किं गुहायां तिष्ठ-
त्युत तस्तले वेति । प्रक्रान्तं प्रचङ्क्रमणस्थानम् । '२६६६। अनुनामिकस्य-
१।४।१५।' इत्यादिना दीर्घः । किं अङ्गने क्रम्यते अन्यत्र वेति । पृषां
प्रौढ्यगतिप्रत्यवसानार्थत्वात् '३०८७। को ऽधिकरणे च-१।३।७६।' इति
क्तः । तस्य प्रयोगे '६२६। अधिकरणवाचिनश्च । २।३।६८।' इति पठ्यो ॥

६६८—असौ दधदभिज्ञानं

चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥

गामुको ऽप्यन्तिकं भर्तुर्

मनसा ऽचिन्तयत् क्षणम् ॥ १२६ ॥

अस्तायित्यादि—असौ हनूमान् दधत् धारयन्नभिज्ञानं चिह्नम् । '६२३।
कर्तृ-कर्मणोः कृति । १।३।६५।' इति पठ्यां प्राप्तायां '६२७। न लोक-
२।३।६५।' इति लप्रयोगे प्रतिषेधः । रु इति शामनादयो गृहीताः । दारु-
णमशोक-चनिका-भङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । उकारप्रक्षेपात् पठ्याः
प्रतिषेधः । भर्तुः स्वामिनः अन्तिकं समीपं गामुको ऽपि गमनशीलो ऽपि ।
लप्रयोगे प्रतिषेधः । मनसा क्षणं चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म ॥

६६९—'कृत्वा कर्म यथाऽऽदिष्टं पूर्व-कार्याऽविरोधि यः

करोत्यभ्यधिकं कृत्यं, तमाहुर्दूतमुत्तमम् ॥ १२७ ॥

कृत्येत्यादि—सो कृतो यथोद्दिष्टं कर्म कार्यं कृत्वा । अत्र कृत्वेत्यभ्य-
धप्रयोगे प्रतिषेधः । तत उत्तरकाले पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य कार्यस्य यद्-
विरोधि तदधिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदुर्निति विद इति शेषः । मया
च यथोद्दिष्टं सीतान्वेषणं कृतमिति भावः ॥

तदेव च दर्शयन्नाह—

६७०—वेदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वा ऽन्यैरपि दुष्करम् ॥

यशो यास्याम्युपादाता वार्तामाख्यायकः प्रभोः.

वेदेहीमित्यादि—अहमद्य तावदेदेहीं दृष्टवान् । निष्ठाप्रयोगे प्रतिषेधः ।
अन्यदपि कार्यमतिदुष्करं कृत्वा । लप्रयोगे प्रतिषेधः । ततो यश उपा-

२५४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

दाता । आत्मसाकर्ता । इदमतिदुष्करं तेन कृतमिति । तृन्नन्तस्य प्रयोगे प्रतिषेधः । वार्तामाख्यायकः प्रमोर्वातामाख्यातास्मीति भविष्यदधिकारात् '३१७५। तुमुन्-श्रुलौ क्रियायाम्-१३।३।१०।' इति श्रुत् । '६२८। भकेनो-भविष्यदाधमर्णयोः । २।३।७०।' इति प्रतिषेधः ॥

६७१—राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लब्धमिदं वनम्, ।

इति संचिन्त्य सदृशं नन्दनस्या ऽभनक् कपिः ॥

राक्षसेत्यादि—इदं वनमशोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं रक्षा-ईम् । '२८२२। अहं कृत्य-१३।३।१६९।' । '२८७२। क-हलोर्ण्यत् । १३।१।१२४।' तन्मया लब्धं लवनीयम् । '६२९। कृत्यानां कर्तरि वा । २।३।७१।' इति षष्ठीतृतीये कर्तरि भवतः । इत्येवं संचिन्त्य कपिनन्दनस्य वनस्य सदृशं तुल्यं '६३०। तुल्यार्थैः-२।३।७२।' इति षष्ठे षष्ठी । अभनक् भद्रवान् भक्षेर्छक्ति '२५४४। आन्त्रलोपः । ६।४।२३।' इति मलोपे ह्रस्वलोपे जश्चे चत्वे च रूपम् ॥

६७२—राघवाभ्यां शिवं, दूतस् तयोरहमिति ब्रुवन् ॥

हितो भनज्मि रामस्य, कः किं ब्रूते ऽत्र राक्षसः ॥

राघवाभ्यामित्यादि—राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु । तयोर्द्वन्द्वान् दूतो हितो रामस्य भनज्मीदं वनम् । पुत्रं च क्रियमाणे को भवतां मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् । भनज्म पवनात्मजो रिपुवन-मिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । राघवाभ्यां शिवं हितो रामस्येति '६३१। चतुर्थी चादिप्य-१२।३।७३।' इत्यादिना षष्ठी-चतुर्थी ॥

इति विभक्त्यधिकारः ॥

६७३—विलुलित-पुष्प-रेणु-कपिशं

प्रशान्त-कलिका-पलाश-कुसुमं

कुसुम-निपात-विचित्र-यसुधं

स-शब्द-निपतद्-दुर्मोक्त-शकुनम् ॥

१—पदेऽस्मिन् अभ्यललितं वृत्तम् । तद्वर्णनं तु—'यदिह न-र्ता भ-जी भ-ज-भ-लगात् तदभ्यललितं दृष्टव्यमिति' इति वृत्तरदाकरे मट्ट-पेदार आह ।

शकुन-निनाद-नादि-ककुब्
विलोल-विपलायमान-हरिणं
हरिण-विलोचनाऽधिवसति
वभञ्ज पवनाऽऽत्मजो रिपु-व्रनम् ॥१३१॥

विलुलितेत्यादि—कीदृशं वभञ्ज । विलुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिबन् । प्रशान्ता अवसन्ताः कलिकाः पलाशानि पत्राणि कुसुमानि च यत्र । कुसुमानां निपातेन विवित्रा वसुधा यत्र । सशर्पदंनिपतन्निर्बुधैर्हृत्का वम्ननसः शकुना यत्र । शकुनानां पलायमानानां निनादेन नादिताः सं-जातनादाः ककुभो दिशो यत्र । विलोला व्याकुला विपलायमाना हरिणा यत्र । हरिणस्येव लोचने यस्याः सीतायाः तस्या अधिवसति निवासम् ॥

इत्यनभिहिताधिकारः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वरगः),
तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'ऽशोकवनिनामहो' नामाष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः—

अथ प्रकीर्णकाः—

अग्रान्तरे प्रकीर्णकश्लोकानाह—

६७४—दु-भङ्ग-ध्वनि-संविन्नाः कुवत्-पक्षि-कुलाऽऽकुलाः॥
अकार्पुः क्षणदा-चर्यो रावणस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

दु-भङ्गेत्यादि—क्षणदाचर्यो निशाचर्यः । '२९३०। चरेष्टः । १३। १६।' रावणस्य निवेदनमकार्पुः कृतवत्यः ध्वज्यमाणप्रकारेण । दु-भङ्ग-ध्वनि-संविन्नाः शाखाभङ्गशब्देन संप्रस्ताः । '१३७३ ओविजी भय-चलनयोः ।' '३०१९। ओदितश्च । ८। १४५।' इति निष्ठानत्वम् । कुवत्पक्षिकुलाकुलाः कूजद्भिः पक्षिकुलैः व्यवस्तमानसाः '१११५। कु शब्दे ।' आदादिकस्तस्य उवदादेशः ॥

६७५—'यदताप्सीच्छनैर्भानुर्, यत्राऽवासीन् मितं मरुत्,
यदाप्यानं हिमोत्थेण, भनचर्युपवनं कपिः ॥ २ ॥'

यदित्यादि—यद्वनं भानुः शनैर्मन्दमताप्सीत् तपति स्म । हलन्तल-क्षणा वृद्धिः । मरुत् मितं स्तोकमवासीत् याति स्म । हिमोत्थेण शिशिर-

२५६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

हिमना आप्यानं वृद्धिं नीतम् । प्यायतेः '८७३। लोपो व्योर्वलि । ६। १। ६६।'
इति यलोपः । ओदित्वाञ्त्वम् । तदुपवनं कपिर्भनक्ति चूर्णयतीति निवे-
दनमकार्षुः ॥

६७६—ततो ऽशीति-सहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ॥

इन्द्रजित्-सूर विनाशाय मारुतेः क्रोध-मूर्च्छितः ॥

तत इत्यादि—निवेदनानन्तरमिन्द्रजित्सुः रावणः । इन्द्रजितं सूत
इति '२९७५। सत्सूद्विष-॥३॥२॥६॥' इत्यादिनानुपसर्गे क्तिप् । मारुतेर्द-
न्मत्तो विनाशाय । अशीतिसहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् । किङ्क-
राणां किं कुर्वन्तीति '२९३५। दिवा-विमा-॥३॥२॥२॥' इत्यादिना टच् । क्रो-
धमूर्च्छितः क्रोधोद्धतः मूर्च्छैः समुच्छ्राये वर्तमानत्वात् ॥

६७७—शक्त्यष्टि-परिध-प्राप्त-गदा-मुद्गर-पाणयः ॥

व्यश्रुवाना दिशः प्रापुर्चनं दृष्टि-विषोपमाः ॥४॥

शक्तीत्यादि—ते किङ्करा चर्चनं प्रापुः प्राप्तवन्तः । शक्त्यादयः प्रहरण-
विशेषाः पाणौ येषामिति प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः । व्यश्रु-
धानाः दिशो व्यामुवन्तः । '१३४५। अश्रु व्यासौ' सत्त्वादिकः । दृष्टिविषो-
पमा भुजङ्गवत् दृष्टयैव विनाशयन्त इत्यर्थः ॥

६७८—दध्वान मेघ-घद् भीममादाय परिधं कपिः ॥

नेदुर् दीसायुधास्ते ऽपि तडित्यन्त इवा ऽम्बुदाः ॥

दध्वानेत्यादि—कपिर्भीमं परिधं मयानकमर्गलमादाय मेघवदध्वानं
ध्वनति स्म । ते ऽपि किङ्कराः तडित्यन्त इवाम्बुदाः नेदुः नदन्ति स्म ।
(किङ्कराणां कृष्णत्वात् मेघैः सादृश्यं आयुधानां च तडितेति) ॥

६७९—कपिना ऽम्भोधि-धीरेण समगंसत राक्षसाः ॥

वर्षासूक्ष्मत-तोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः ॥ ६ ॥

कपिनेत्यादि—कपिना अम्भोधिधीरेणाहोम्यत्वात् । राक्षसाः समगं-
सत संगताः । '२६९९। समो गम्युच्छि-॥१॥३॥२॥' इत्यादिना । तद् । लुङ् ।
पया सिन्धवो नद्यः उदततोयौघाः उदितजलपूराः समुद्रेण सङ्गच्छन्ते ॥

६८०—लाङ्गूलमुद्धतं धुन्यन्नुद्धहन् परिधं गुरुम् ॥

तस्थौ तोरणमारुह्य, पूर्वं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः—२५७

लाङ्गुलमित्यादि—स हनूमान् लाङ्गुलं पुच्छमुद्धतं वक्षिषं धुन्वन् ।
'१३३५। धूय कम्बने' इति स्वादौ पठितः । परिधं गुरुं बद्धहन् तोरणमारुह्य
तस्थौ । न तु पूर्वं प्रजहार ग्रहतवान् शिराणां पश्चात् ग्रहात्त्वात् ॥ एते
प्रकीर्णकाः ॥

इतः परं सिचि वृद्धिमधिकृत्याह—

६८१—अक्षारिपुः शराऽम्भांसि तस्मिन् रक्षः-पयोधराः, ।

न चाऽह्वालीन्, न चाऽग्राजीत् त्रासं कपि-महीधरः

अक्षारिपुरित्यादि—तस्मिन् वने रक्षःपयोधराः रक्षांसि पयोधरा
इव । शराऽम्भांसि शराऽन् अम्भांसीव । अक्षारिपुः क्षरितवन्तः । क्षरतिरकर्मकः
क्षरेत्क्षतजघृत्तिरिस्मादि प्रयोगेषु दृश्यते । इह तु सकर्मको विवक्षितः । क-
पिमहीधर इव । न चाह्वालीन् न चलितावान् । द्वयोरपि '२२८४। अतो
ह्लादेर्लघोः । ७।२।७।' इति विकल्पे प्राप्ते '२३३०। अतो ह्रान्तस्य । ७।२।२।'
इति सिचि वृद्धिः । नचाग्राजीत् त्रासं भयं च न जगाम । 'सहीधरतुल्यत्वात्'
'२२६८। नेटि । ७।२।४।' इति प्रतिषेधस्य '२२८४। अतो ह्लादेर्लघोः ।
७।२।७।' इति विकल्पिते '२२६७। षट्-अज-न७।२।३।' इत्यादिना वृद्धिः ॥

६८२—अवादीत् तिष्ठतेत्युच्चैः, प्रादेवीत् परिधं कपिः ॥

तथा, यथा रणे प्राणान् बहूनामग्रहीद् द्विषाम्, ९

अवादीदित्यादि—तत उत्तरकालं कपिस्तिष्ठत मा पलाययामिति
उच्येस्तानयाद्रीत् । पूर्ववद्वृद्धिः । तथा तेन प्रकारेण परिधं परिधेन प्रादेवीत्
विजिगीषते स्म । '५६९। दिवः कर्म च । १।१।३३।' इति परिधस्य कर्म-
संज्ञा । दिवेः '२२६८। नेटि । ७।२।४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । यथा पशूनां द्विषां
शत्रूणां प्राणाययग्रहीत् निगृहीतवान् । '२२८४। अतो ह्लादेः-७।२।७।' इति
विकल्पे प्राप्ते '२२९९। इयन्त-क्षण-अस-७।२।५।' इति प्रतिषेधः ॥

६८३—अणैरवमिषू रक्तं, देहैः प्रौर्णाविपुर् भुवम्, ॥

दिशः प्रौर्णाविपुश्चाऽन्ये यातुधाना भवद्-भियः ॥

अणैरित्यादि—यातुधाना राक्षसा मणैः ग्रहारमार्यैः रक्तं शोणितमव-
मिषुः यमन्ति स्म । '२२९९। इयन्त-७।२।५।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । देहै-
भुवं प्रौर्णाविपुः छादितवन्तः । अन्ये यातुधानाः अर्वाभियः भवन्ती भीर्य-
पामिति अदास्पलायमानाः । दिशः प्रौर्णाविपुः छादितवन्तः । '२४४९।
ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।२।६।' इति विकल्पः । ऊर्णोतेः '२४४७। विभाषोर्णोः
१।१।३।' इत्यादिपक्षे द्रष्टव्यः । लिखे गुणवृद्धिप्रतिषेधात् ॥

२५८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

६८४—अरासिपुश्च्युतोत्साहा भिन्न-देहाः प्रियाऽसवः ॥
कपेरन्नासिपुर्नादान् मृगाः सिंह-ध्वनेरिव ॥११॥

इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ॥

अरासिपुरित्यादि—च्युतोत्साहाः निरुत्साहाः अरासिपुः मृताः स्म
इति शब्दितवन्तः । धतः प्रियासवः प्रियप्राणाः । कपेः संबन्धिनो नादा-
दग्रासिपुः शस्ताः । उभयत्रापि '२२६८। नेटि । ७।२।४।' इति प्रतिपिद्धोऽतो
हलादेरिति विकल्पः ॥

इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ॥

इत इदमतिषेधमपिकृत्वाह—

६८५—मायानामीश्वरास् ते ऽपि शस्त्र-हस्ता रथैः कपिन् ॥
प्रत्याववृत्तिरे हन्तुं हन्तव्या मारुतेः पुनः ॥१२॥

मायानामित्यादि—अथानन्तरं राक्षसा ये दिशो गताः ते कपिं हन्तुं
पुनः प्रत्याववृत्तिरे प्रतिनिवृत्ताः । मायानामीश्वराः प्रभवः । '११५५। स्थेदा-
-।१।२।१७५।' इति वरप् । '२९८३। नेट्ठुशि कृत्ति । ७।२।८।' इति नेट्ठ ।
आर्धधातुकैत्यादिना भासत्वात् । रथैस्तत्र गताः सन्तः । शस्त्रहस्ताः द्वा-
न्त्राणि हस्तेषु येषामिति । हनि-कुक्षेत्यादिना रमेरीणादिकः यधन् । रथाः ।
भमि-चमीत्यादिना जसेरीणादिकञ्च । हसि-मृगवञ्चेत्यादिना हसेस्तन् । तयो-
स्तिगुप्तेत्यादिना इदमतिषेधः । हन्तव्या मारुतेरिति हनूमतो यथाहः ।
'६२९। कृत्यानां कर्तेरि वा । १।१।७१।' इति षष्ठी । '२२४६। एकाचः-
। ७।२।१०।' इत्यादिना इदमतिषेधः । हन्तेर्नमान्तेष्वनिदत्वात् ॥

६८६—तांश्चेतव्यान् क्षितौ श्रित्वा

वानरस् तोरणं युतान् ॥

जघाना ऽऽधूय परिधं

विजिघृक्षून् समागतान् ॥ १३ ॥

तानित्यादि—समुदिता एकस्यामेव वेलायां मया हन्तव्या इति वानर-
स्तोरणमाधितवान् । स तोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान् विजिघृक्षून् विप्र-
दीप्तुमिच्छून् । युतान् समुदितान् । समागतान् ङीकितान् । क्षितौ पृथिव्यां
यौग्यान् पुञ्जीकृत्यमान् जघान हतवान् । परिधमाधूय परिभ्राम्य । तत्र
चेतव्यामिति '२२४६। एकाचः-। ७।२।१०।' इतीदमतिषेधः । क्षिता-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २५९

विति '३३१३। क्तिच्-क्तौ च संज्ञायाम् । ३।३।१७४।' इति क्तिच् ।
 '३३६३। ति-तु-त्र-१०।२।१।' इत्यादिना इदमतिषेधः । ध्रित्वा पुष्टानिति
 '२३८१। श्रुक्ः किति । ७।२।११।' इति इदमतिषेधः । विजिघृक्षुनिति '२६१०।
 सनिग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।' इति । तत्र '२६०५ रुद्र-विद-१।२।८।' इति सनः
 कित्त्वं '२४१२। ग्रहि-ज्या-१६।१।१६।' इति सम्प्रसारणं ढत्व-कत्व-पत्वानि ॥

६८७—संजुघुक्षय आयूंषि ततः प्रतिरूपवः ॥

रावणाऽन्तिकमाजगमुर् हतं-शेषा निशा-चराः १४ ॥

संजुघुक्षय इत्यादि—तत उत्तरकालं ये हतशेषा निशाचराः ते संजु-
 घुक्षय आयूंषि जीवितानि गोदितुमिच्छवः । गुहः पूर्वव्यतिषेधः । रावणा-
 न्तिकमाजगमुः आगताः । प्रतिरूपवः बह्यमाणमर्थं कथयितुमिच्छवः ।
 अत्रापि पूर्वव्यतिषेधः । तत्र चकारेणोगन्तामां सनि समुञ्चितत्वात् ॥

६८८—'एकेन बहवः शूराः साऽऽविष्काराः प्रमत्त-यत् ॥

वैमुख्यं चकृमे'त्युच्चैरुच्चुर् दश-मुखाऽन्तिके ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि—ययं बहवः शूराः साऽविष्काराः साहंकारा अपि सन्तः
 एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चकृम पराङ्मुखत्वमनुष्ठितवन्तः प्रम-
 त्तयत् मद्यपानमत्ता इव । एवं च वित्तव्याक्षेपादुत्तमपुरुषे छिट्टि कृते
 '२२९३। कृ-तृ-१०।२।१३।' इत्यादिना इदमतिषेधः नियमित इति । एवं दश-
 मुखान्तिके उच्चैरुच्चुः ॥

६८९—मांसोपभोग-संशूनानुद्विग्नास् तानवेत्य सः ॥

उद्धृत्त-नयनो मित्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् १६

मांसेत्यादि—स दशमुखस्तानुद्विग्नान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा स्वानारमी-
 यान् मन्त्रिणो व्यसर्जयत् प्राहिणोत् । कीदृशास्तान् । मांसोपभोगसंशूनान्
 मांसोपभोगेन स्यूतवर्ष्मणः । उभयत्रापि '३०३९। श्रीदित्रो तिष्ठायाम्
 । ७।२।१४।' इतीदमतिषेधः । तत्र श्रयतेर्यजादिस्वान् सम्प्रसारणं '२५५९।
 हलः । ६।४।२।' इति सम्प्रसारणस्य दीर्घः । द्वयोरप्योदित्वाच्चिष्टानरवम् ।
 उद्धृत्तनयनो रोषात् निष्क्रान्ततारकः । '३०२५। यस्य विभाषा । ७।२।१५।' इतीदमतिषेधः
 यृतेरुदित्वाद् । मित्रान् मित्रान् मन्त्रिणः । '३०३६। आ-
 दितश्च । ७।२।१६।' इतीदमतिषेधः । '३०३६। रदाम्याम्-१।८।२।४२।' इति
 निष्ठानरवम् ॥

२६० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

६९०—प्रमेदिताः स-पुत्रास् ते
सु-स्वान्ता वाढ-विक्रमाः ॥

अ-म्लिष्ट-नादा निरगुः

फाण्टचित्राऽस्त्र-पाणयः ॥ १७ ॥

प्रमेदिता इत्यादि—ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः ।
'२४५८। इणो गा लुकि । २।४।४५।' प्रमेदिताः स्निग्धीभवितुमारब्धाः ।
आदिकर्मणि निष्ठा । ततो '३०५४। विभाषा भावादिकर्मणोः इति
प्रतिषेधः । इदृशेषे '३०५२। निष्ठा बीह-।३।२।१९।' इत्यादिना
किञ्चप्रतिषेधात् गुणः । सुस्वान्ताः स्वामिनि कल्याणमनसः । वाढविक्रमाः
शृङ्गपराक्रमाः । अम्लिष्टनादाः विस्पष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मिस्वात् । फाण्ट-
चित्रास्त्रपाणयः यदश्रुतमपि कपायमुदकसंपर्कमात्राद्विभक्तसं ईषदुष्णं
तद्वत्प्रपाससाध्यत्वात् अनायाससाध्यं फाण्टमित्युच्यते तेन चित्राणि र-
जितानि भस्त्राणि पाणौ वेपामिति । स्वान्तादयः '३०५८। कुण्ड-।७।२।१८।'
इत्यादिना निपातिताः ॥

युग्मम् १८-१९-

६९१—तान् दृष्ट्वा ऽतिदृढान् धृष्टान्

प्राप्तान् परिवृढाऽऽज्ञया ॥

कष्टं विनर्दतः क्रूरान्

शस्त्र-घुष्ट-करान् कपिः ॥ १८ ॥

तानित्यादि—तान् दृष्ट्वा कपिः आर्विददिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । किंभू-
तान् दृष्टान् । दृष्टोतीति घृष्टः । '३०५९। घृष्टि-शसी वेयात्ये । ७।२।१९।' इती-
दप्रतिषेधः । अतिदृढान् बलवतः । '३०६०। दृढः द्यूक-यलयोः । ७।२।२०।'
इति निपातनम् । परिवृढाज्ञया परिवृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् । '३०६१।
प्रभौ परिवृढः । ७।२।२१।' इति निपातनम् । कष्टं विनर्दतः कृच्छ्रं ध्वनतः ।
गम्भीररवं वा । '३०६२। कृच्छ्र-गहनयोः कपः । ७।२।२२।' इतीदप्रतिषेधः ।
क्रूरान् हिंस्रान् । शस्त्रघुष्टकरान् । '३०६३। घुष्टि-विशब्दने । ७।२।२३।'
इतीदप्रतिषेधः ॥

६९२—अ-व्यर्णो गिरि-कूटाभान्म्यर्णानादिदद् द्रुतम् ॥

वृत्त-शस्त्रान् महाऽऽरम्भान्-दान्तांस्त्रिदशैरपि १९

अव्यर्ण इत्यादि—अव्यर्णो ऽपीद्वितः । '३०६४। अर्दः सं-त्रि-विम्यः

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'भारतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २६१

।७।२।२४।' इतीदप्रतिषेधः । गिरिकूटामान् महागिरिमदशप्रमाणान् । अभ्यर्णानधिदूरान् । '३०६५। अभेष्वाविदूर्ये ।७।२।२५।' इतीदप्रतिषेधः । हुतमादिदत् हिंसितवान् । अर्देः स्वार्थिकण्यन्तस्य लुटि रूपम् । वृत्तशस्त्रोऽधीतशस्त्रविषः । '३०६६। णेरध्ययने वृत्तम् ।७।२।२६।' इति इडभावो णिलुङ् च निपात्यते । महारम्भान् अनल्पव्यापारान् । त्रिदशैरप्यदान्तान् अशमितान् । '३०६८। वा दान्त-।७।२।२७।' इत्यादिना इडभावो णिलुङ् च निपात्यते ॥

६९३—दमित्तारिः प्रशान्तौजा नादाऽऽपूरित-दिङ्मुखः॥

जघान रुपितो रुष्टास्त्वरितस् तूर्णमागतान्. २०॥

दमित्तारिरित्यादि—ये तु प्रशान्तौजसः क्षमिनयलाः सन्तो रूष्टाः तूर्णमागताः तान् कपिर्जघान व्यापादितवान् । प्रनापादात्सन्तो ऽरयो व-मिता येन दमित्तारिः । प्रशान्तं शत्रूणामोजो येन स प्रशान्तौजाः । नादापूरितदिङ्मुखः तस्य हृष्टत्वात् । रुपितः क्रुद्धः । स्वरितः ससंभ्रमः । अग्र दमिनप्रशमितपूरिताः व्यन्ताः '३०६८। वा दान्त-।७।२।२७।' इत्यादिना विकल्पितेष्टः । रुष्टरुपितस्वरिताः '३०६९। रुन्धमन्वर-।७।२।२८।' इत्यादिना ॥

६९४—तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्ण-भेदिभिः ॥

अभूदभ्यमित-त्रासमास्यान्ताऽशेष-दिग् जगत्. २१

तेषामित्यादि—तेषां रक्षतां निहन्यमानानां संघुष्टैः शब्दैः कर्णभेदिभिः बाधिर्यकरैः । अभूदभ्यमितत्रासं अभिगतत्रासं जगद्भूत् । ओस्यान्ताः अशेषा दिता वरिमन् जगति । संघुष्टाभ्यमितस्यान्ताः '३०६९। रुन्धमन्वर-।७।२।२८।' इति विकल्पितेष्टः ॥

६९५—भय-संहृष्ट-रोमाणस् ततस्ते ऽपचित-द्विपः ॥

क्षणेन क्षीण-विक्रान्ताः कपिना ऽनेपत क्षयम्. २२॥

इतीद-प्रतिषेधाऽधिकारः ।

अभेत्यादि—ततस्ते राक्षसाः कपिना क्षणेन क्षयं पिनाक्षमनेयन नीताः । कर्मणि लुङ् । भयमंहृष्टरोमाणः भयोद्वृष्टरोमाश्वाः । '३०७०। हृष्टैर्लोमसु ।७।२।२९।' इति विभाषितेष्टः । अपचितद्विपः अपचितानां पूजितानां क-पीणां शत्रवः '३०७१। अपचिनश्च ।७।२।३०।' इति निपातः । क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं विक्रान्तं पराक्रमो येषाम् । '३०७५। क्षियो दीर्घान् । ८।२।३६।' इति निष्ठातकारस्य नः ॥

इतीदप्रतिषेधाधिकारः ।

२६२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

इतः प्रभृतीटमधिकृत्याह—

६९६—हत्वा रक्षांसि लवितुर्मकमीन् मारुतिः पुनः ॥

अशोकवनिकामेव निगृहीताऽरि-शासनः ॥२३॥

हत्वेत्यादि—रक्षांसि हत्वा मारुतिरशोकवनिकामेव पुनर्लवितुं छेतुम् ।
आर्धधातुकस्येद । अकमीत् गतवान् । '२३२३' स्तु-कमोरनात्मनेपदनिमित्ते
।७।२।३६' इतीह । निगृहीतारिशासनः प्यस्तारिव्यवस्थः । '२५६२' प्र-
हो ऽलिटि दीर्घः ।७।२।३७' इतीदो दीर्घत्वम् ॥

६९७—आवरीतुमिवा ऽऽकाशं वरितुं धीनिधौत्थितम् ॥

वनं प्रभञ्जन-सुतो ना ऽदयिष्ट विनाशयन् ॥२४॥

आवरीतुमित्यादि—प्रभञ्जनसुतो हनूमान् । वनमशोकवनिकारूपं
विनाशयन् नादयिष्ट दूर्यो न कृतवान् । लुङि रूपम् । आकाशमावरीतु-
मिव अवष्टब्धुमिवोत्थितं वनम् । धीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिवोत्थितं
'आगच्छत, नान्यत्र यात, इदं फलवृद्धिं प्राप्स्यथ' इति । आवरीतुं वरि-
तुमिति '२३९३' वृतो वा ।७।२।३८' इति विकल्पेनेदो दीर्घत्वम् ॥

६९८—वरिपीष्ट शिवं क्षिप्यन्

मैथिल्याः कल्प-शाखिनः, ॥

प्रावारिपुरिर्व क्षोणीं

क्षिप्ता वृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

वरिपीष्टेत्यादि—ये कल्पशाखिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादाद्यापारोपिता-
स्तानुन्मूल्य यथास्थानं क्षिप्यन् मैथिल्याः शिवं कदवाणं वरिपीष्ट प्रार्थि-
तवान् । मैथिल्या भद्रमस्वित्वाशंसावचने लिङ् । '२५२९' न लिङि
।७।२।३९' इति दीर्घप्रतिषेधः । अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिप्ताः
सन्तः क्षोणीं पृथ्वीं प्रावारिपुरियाच्छादितवन्त इव । सेपामनाच्छादितत्वा-
दियार्थः । '२२९७' सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।७।२।३१' इति वृद्धिः ॥

६९९—संचुवूर्पुः स्वमाकृतमाज्ञां चिवरिपुर् द्रुतम् ॥

अवरिष्टाक्षम-क्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

समित्यादि—रामदूतेन कपिना कर्मेदं कृतमिति स्वमाकृतमभि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मायुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २६३

प्रायं संवुवूर्पुः संवरीतुमिच्छुः । दृष्टाननो द्रुतमाज्ञां विवरिपुः प्रकटितु-
मिच्छुः । अक्षं स्वसुतमवरिष्टं प्रार्थितवान् । कर्त्रभिप्राये तद् । किमर्थं कपिं
हन्तुं हनिष्यामीति । अक्षम्यं क्षन्तुमशक्यम् । '२८४४। पोरदुपधात्
।३।१।९८।' इति यत् । संवुवूर्पुः विवरिपुरिति उगन्तत्वात् । '२६१०।
सनि ग्रह-गुहोश्च ।७।२।१२।' इति चकारेणदप्रतिषेधे प्राप्ते '२६२५। इद
सनि वा ।७।२।४१।' इति विभाषेद् । तत्रानिदपक्षे '२६१२। इको सत्
।१।२।९।' इति क्त्वे '२४९४। उदोष्ठ-यपूर्वस्य ।७।१।१०२।' इत्युत्पक्षे
गुण पृथ ॥

७००—ऊचै-संवरीपीष्ठास् त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम्, ॥

ध्वृपीष्ठा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रु-सम्मुखम् २७

ऊच इत्यादि—किमित्याह—त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरीपीष्ठाः सं-
छादय । आशिपि '२५२८। लिङ्-सिचोरारमनेपदेषु ।७।२।४२।' इति वृजो
विभाषेद् । '२३६८। उश्च ।१।२।१२।' इतीदपक्षे न क्त्वेत् । ध्वृपीष्ठाः युधि
मायाभिः कर्तृभूताभिः त्वं कुटिलीकृपीष्ठाः । '१००५। धृ हृच्छने' '२२०।
हुच्छा कौटिल्ये' । तस्य चोदात्तत्वात् आशिपि कर्मणि लिङ् । '२५२६। क्तश्च
संयोगादेः—७।२।४३।' इति विभाषेद् । अनिदपक्षे उश्चेति क्त्वेत् । स्वरिता
उपतापयिता । शत्रुसंमुखं शत्रोरग्रतः । अतो द्रुतं संवरीपीष्ठा इति वक्ष्यमा-
णेन योग्यम् । '२९८ सृ शब्दोपतापयोः ।' इत्यस्य '२२७९। स्वरति-सूति-
सूपति-७।२।४४।' इत्यादिना विभाषेद् लिङ्-सिचोरिति नाशुवर्तते ॥

७०१—द्रुतं संस्वरिपीष्ठास् त्वं निर्भयः प्रधनोत्तमे ॥

स मायानामगात् सोता कपेर् विधवितुं द्युतिम् २८॥

द्रुतमित्यादि—संस्वरिपीष्ठाः उपतापय । निर्भयः सन् । आशिपि
लिङ् । '२६९९। समो गम्यच्छि—१।३।२५।' इत्यात्मनेपदम् । अत्र क्त-
तत्वेतीद । प्रधनोत्तमे संग्रामवरे । एवमुक्तः सन् स मायानां सोता जनकः
कपेरुति तेजो विधवितुमपनेतुमगात् गतः । सोता धवितुमिति '२२७९।
स्वरति-७।२।४४।' इत्यादिसूत्रेण विभाषेद् ॥

७०२—विगाढाऽरं वनस्याऽसौ शत्रूणां गाहिता कपिः ॥

अक्षं रधितुमारेभे रक्षा लङ्का-निवासिनाम्, २९॥

विगाढारमित्यादि—असौ कपिः वनस्य विगाढा अवलोडयिता ।
अरं शीघ्रम् । शत्रूणां गाहिता विनाशयिता । कर्मणि पठ्यी । ऊदित्यादि-

२६४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थोऽध्यायः,

भाषेद् '२२७९। स्वरति-।।७।२।४४।' इत्यादिना । अक्षं रक्षितुं हिंसितुमारेभे
प्रवृत्तः । लङ्कानिवासिनां रक्षसां रक्षा हिंसिता । '२५१५। रधादिभ्यश्च
।।७।२।४५।' इति विभाषेद् ॥

७०३-निष्कोपितव्यान् निष्कोपुं

प्राणान् दशमुखाऽऽत्मजात् ॥

आदाय परिघं तस्थौ

वनान् निष्कुपित-द्रुमः ॥ ३० ॥

निष्कोपितव्यानित्यादि—दशमुखात्मजादक्षात् । प्राणान्निष्कोपित-
व्यान् अपनेतव्यान् अपनयाद्वाऽन् निष्कोपुं अपनेष्वामीति परिघमादाय
तस्थौ । '२५६०। निरः कुपः ।।७।२।४६।' इति विभाषेद् । निष्कुपितद्रुमः
वनादपनीतवृक्षः । '३०४५। इण् निष्ठायाम् ।।७।२।४७।' इतीदं ॥

७०४-एष्टारमैपिता संख्ये सोढारं सहिता भृशम् ॥

रेष्टारं रेपितुं व्यास्यद् रोष्टा ऽक्षः शस्त्र-संहतीः ३१

एष्टारमित्यादि—कपि युद्धसैष्टारं एपिता एषणशीलो ऽक्षः । ताच्छील्ये
वृत् । '१२७। न लोक-।२।३।६९।' इति पठ्यप्रतिषेधः । सोढारं ग्रहरणस्य
सहितारं सहिता भृशं सहनशीलः । रेष्टारं हिंसकं रेपितुं हिंसितुम् । रोष्टा
रोपणशीलः शस्त्रसंहतीर्ष्यास्यत् क्षिप्तवान् । लङि रूपम् । सर्वत्र '२३४०।
सीप-सह-।।७।२।४८।' इत्यादिना वेद् ॥

७०५-शस्त्रैर् दिदेविषुं संख्ये दुघ्नूषुः परिघं कपिः ॥

अर्दिधिपुर यशः कीर्तिमीर्त्सु वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि—कपिः अर्दिधिपुः यशो वर्धितुमिच्छुः । परिघं दुघ्नूषुः ।
परिघेण क्रीडितुमिच्छुः । अक्षं वृक्षैरताडयत् हतवान् । कीर्तयत् । शस्त्रैर्दिदेविषुं
क्रीडितुमिच्छुम् । कीर्तिमीर्त्सु वर्धितुमिच्छुम् । दिवेरियन्तस्य '१३२४। ऋधु
वृद्धौ' इत्यस्य च '२६१८। सनीषन्तर्ध-।।७।२।४९।' इत्यादिना विभाषितेद् ।
तत्र दिवेरिडभावपक्षे '२५६१। छोः घृह्-।।६।४।१९।' । ऋधेः '२६१९।
आपशप्पृधामीत् ।।७।३।५५।' इतीत्यं अभ्यासलोपश्च ॥

७०६-भूयस् तं धिप्सुर्माह्वय राज-पुत्रं दिदम्भिषुः ॥

अहंस् ततः समूर्च्छा-यान् संशिथ्रीपुरं भूद्ध्वजम् ३३

भूय इत्यादि—तं राजपुत्रं अक्षं धिप्सुं दग्धितुं पञ्चविधमिच्छुम् । भूयः

तथा लक्ष्य-रूपे कथान्ते 'मायितिसंयमो' नाम नवमः स्वर्गः— २६५

पुनरपि दिदग्भिषुः ध्वजयितुमिच्छुः । आहूयागच्छेत्सहन् दत्तवान् । ततः
सो ऽक्षः मूर्च्छावान् मूर्च्छापुच्छः । पञ्चमात्मीयं संशिक्षोषुः संघयितुमिच्छुः
अभून् मृतः । अत्र दम्भेः श्रयतेष्व '२६१८। सनीयन्तर्धे-१०।२।१९।' इतीदम् ।
अत्र श्रयतेरनिदृशे '२६१९। अज्ञानगमां सनि । ६।१।१६।' इति दीर्घः ।
द्वितीयस्य च '२६२१। दम्भ इच्छ । १०।१।५६।' अग्रासलोपः । दम्भेर्दृष्ट-
व्यस्य जातिपरत्वाग्निद्वमिति कृते अनुनासिकलोपः । '३२६। एकाचो
वराः-१८।२।३०।' इति भर् । '१२१। खरि च । ८।१।५५।' इति चार्त्तम् ॥

७०७—आश्वस्या ऽक्षः क्षणाल् लोकान् विभ्रज्जुरिय तेजसा ॥

रुपा विभ्रज्जिषु-प्रख्यं कपिं चाणैरवाकिरत् ३४ ॥

आश्वस्येत्यादि—क्षणान् क्षणमात्रेणाश्वस्य संज्ञां लक्ष्या लोकान्
जनान् तेजसा क्रोधोत्थेन विभ्रज्जुरिय । अथ स कपिं चाणैरवाकिरत् संछा-
दितवान् । क्षीयन् । विभ्रज्जिषुमर्त्यं अभितुल्यम् । विभ्रज्जिषुः विभ्रज्जुरिति
'२६१८। सनीयन्तर्धे-१०।२।१९।' इत्यादिना विभाषेद् । तत्रानिदृशे '३८०।
स्कोः-१८।२।२९।' इति सलोपः । '२६१९। अज्ञ-१८।२।३९।' इति यः ।
इदपक्षे सकारस्य जग्रावं क्षुत्वं च ॥

७०८—संयुयूषुं दिशो चाणैरक्षं यियविषुर् द्रुमैः ॥

कपिर् मायामिया ऽकार्पीद् दर्शयन् विक्रमं रणे ।

संयुयूषुमित्यादि—चाणैर्दिशः संयुयूषुं मिश्रयितुमिच्छुं अक्षं कपिः
द्रुमैर्विययिषुः योतुमिच्छुर्मायामिवेन्द्रालमिवाकार्पीत् कृतवान् रणे । वि-
क्रमं दर्शयन् । यीतेः सन् । '२६१८। सनीयन्तर्धे-१०।२।१९।' इति विभा-
षेद् । '३५७०। ओः पु-यण्-उपरे । १०।१।८०।' इतीत्यम् । '२६१९। अज्ञ-
न-गमां सनि । ६।१।१६।' इति दीर्घः ॥

७०९—यानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षो विदिद्युते, ॥

तं प्रोर्णुनूपुरुपलैः स-वृक्षैरावभौ कपिः ॥ ३६ ॥

यानरमित्यादि—यानरं प्रोर्णुनविषुः छादयितुमिच्छुरक्षः विदिद्युते
विद्योतते स्म । '२३४३। घुति-स्वाप्योः-१०।१।६०।' इति संप्रसारणम् ।
कपिरपि तमक्षं उपलैर्वृक्षसहितैः प्रोर्णुनूपुः संवरीतुमिच्छुरावभौ भाति स्म ।
उर्णोतिः पूर्ववद्विभाषेद् । इदपक्षे गुणः । अन्यत्र '२६१९। अज्ञान-
१६।१।१६।' इति दीर्घः । उभयत्र '२४४६। न न्दाः-१६।१।३।' इति रेफो न
द्विरुच्यते ॥

२६६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

७१०—स्वां जिज्ञापयिषु शक्तिं बुभूषुं नु जगन्ति किम् ॥
शस्त्रैरित्यकृपातां तौ पश्यतां बुद्धिमाहवे. ॥ ३७ ॥

स्वामित्यादि—तौ कपिराक्षसौ किं स्वां शक्तिं जिज्ञापयिषु बोधयि-
षुमिच्छु इव बुभूषुं त्रिजगन्ति किं नु ॥ त्रैलोक्यं शस्त्रेण भर्तुं पूरयितुमिच्छु
इत्येवं बुद्धिमाहवे पश्यतां प्रेक्षकाणां अकृपातां कृतवन्तौ । जिज्ञापयिषु बु-
भूषुं इति विभाषेद् । तत्र '९६४ भृशं भरणे' इति भौवादिकस्य ग्रहणम् ।
'२६१८। सनीवन्तर्धे- । ७।२।४९।' इति सूत्रे भरेति शेषा निर्देशात् ॥

७११—मायाभिः सु-चिरं क्लिष्टा राक्षसो ऽक्लिशित-क्रियम् ॥
संप्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाऽऽहतः. ॥ ३८ ॥

मायाभिरित्यादि—राक्षसो मायाभिः सुचिरं क्लिष्टा क्लेशं कृत्वा वा-
नरं अक्लिशितक्रियमनभिभूतव्यापारं संप्राप्य परिघाहतो भूमौ पपात ।
'२०४९। क्लिशः क्वा-निष्ठयोः । ७।२।५०।' इति विभाषेद् ॥

युगम् ३९-४०-

७१२—पवितो ऽनुगुणैर् वातैः शीतैः पूत्वा पयो-निधौ ॥
वभञ्जा ऽध्युपितं भूयः क्षुधित्वा पत्रिभिरवनम् ॥ ३९ ॥

पवित इत्यादि—कपिरपि पयोनिधौ पूत्वा छात्वा अनुगुणैरनुकूलैः
शीतैर्वातैः पवितः पवित्रीकृतः । '२०५०। पूत्वा । ७।२।५१।' इति विभाषेद् ।
भूयः पुनर्वर्तं वभञ्ज । कीदृशम् । पत्रिभिः पक्षिभिः क्षुधित्वा क्षुधितैर्भूया ।
अध्युपितं कृतनिवासम् । '२०४६। वसति-क्षुधोः- । ७।२।५२।' इतीदं ॥

७१३—उच्चैरश्चित-लाङ्गूलः शिरो ऽश्चित्वेव संवहन् ॥
दधद् विलुभितं वातैः केशरं वह्नि-पिङ्गलम् ॥ ४० ॥

उच्चैरित्यादि—उच्चैरूर्ध्वं अशितं पशितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य (शोभन-
विन्यासेन शिप्यत्वात्) । शिरो ऽश्चित्वेव संवहन् अनघ्रात्वाद् पूजयित्वेव
शिरो विभ्राणः । '२०४७। अशितः पूजयाम् । ७।२।५३।' इति विभाषेद् । वह्नि-
पिङ्गलं च केशरं सटी दधत् विभ्रत् । वातैर्विलुभितं आकुलितम् । '२०४८।
लुभो विमोहने । ७।२।५४। इतीदं । विमोहनमाकुलीकरणम् ॥

७१४—जरित्वेव जवेना ऽन्ये निपेतुस् तस्य शाखिनः, ॥
प्रश्चित्वा विवशानन्यान् वलेना ऽपातयत् तरुन्-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः—२६७

जरित्वेत्यादि—तस्य कपेर्जवेन वेगेन अन्ये ज्ञातिनः जरित्वेव जीर्णो
इव भूत्वा निपेतुः । अन्यांस्तरुन् यथेन वञ्चित्वा छित्वा । विज्ञान् सस्त-
पहुवानपातयत् पातितवान् । '३३२०। जृम्भ्योः क्त्वि । ७।२।५५।' इतीदम् ॥

७१५—दमित्वा ऽप्यरि-संघातानंश्रान्त्वा कपि-केशरी ॥

वनं चचार कर्तिष्यन् नत्स्यन्निव निरङ्कुशः ॥ ४२

दमित्वेत्यादि—कपिकेशरी हनूमान् गरीसंघातान् दमित्वा उपशमं
नीत्वा । अश्रान्त्वा अपरिधान्तो भूत्वा वनं चचार । '३३२८। उदितो घा
। ७।२।५६।' इति विकल्पेनेद् । निरङ्कुशः निरवग्रहः । कर्तिष्यन् छेत्स्यन् ।
नत्स्यन्निव नतुंकाम इव । '२५०६। से ऽसिचि-७।२।५७।' इत्यादिना वि-
भाषेद् ॥

७१६—पारं जिगमिषन् सो ऽथ पुनरावत्स्यतां द्विपाम् ॥

मत्त-द्विरद-वद् रेमे वने लङ्का-निवासिनाम् ॥ ४३ ॥

पारमित्यादि—अथ स कपिर्द्विषां पारं जिगमिषन् गन्तुमिच्छन् ।
'२४०१। गमेरिद् परस्मैपदेषु । ७।२।५८।' पुनरावत्स्यतां प्रतीपीभविष्यताम् ।
'२३४८। म वृज्यः-७।२।५९।' इतीदमितिषेधः । '२३४७। वृज्यः स्व-सनीः
। १।३।९२।' इति परस्मैपदम् । लङ्कानिवासिनां वने मत्तद्विरद इव रेमे
श्रीक्षितवान् ॥

७१७—'यद्यंकल्प्स्यदभिप्रायो योद्धुं रक्षः-पतेः स्वयम्, ॥

तमप्यंकत्स्यमद्या ऽहं वदन्नित्यं चरत् कपिः ॥ ४४ ॥

यदीत्यादि—रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योद्धुं यद्यभिप्रायो ऽङ्कल्प्स्यत्
समपत्स्यत् । '२३५२। तासि च कूपः । ७।२।६०।' इति चकारात् स्यकारे च
नेद् । तदा तमप्यहमंकत्स्य उत्सारयामि । अहमप्येति एवं वदन् कपिर्वनम-
चरत् । '२५०६। से ऽसिचि-७।२।५७।' इत्यादिना विभाषेद् । अकल्प्स्य-
दकत्स्यमिति च '२२२५। लिङ्निमित्ते-१।३।१३९।' इति लङ् । हेतुहेतु-
मज्ञावश्च लिङो निमित्तम् ॥

७१८—'हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्प्ता प्रीतिं परां प्रभुः,

तोषो ऽद्यैव च सीतायाः परम् चेतसि कल्प्स्यति ॥'

हत इत्यादि—तस्मिन् रक्षःपतौ हते प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः परां
प्रीतिं कल्प्ता जनयिता । अत्रान्तर्भावितो ण्यर्थः । घातोरकर्मकत्वात् । सी-
तायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परो महान् कल्पयति संपत्स्यते । '२३५२।

२६८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तासि च कूपः । ७।२।६०।' इतीदमतिषेधः । '२३५१। लुटि च कूपः । १।३।९३।' इति परस्मैपदम् ॥

७१९—आहूय रावणो ऽवोचदर्थेन्द्रजितमन्त्रिकात् ॥

‘वने मत्त इव क्रुद्धो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन् ॥ ४६ ॥

आहूयेत्यादि—अथ रावणः इन्द्रजितमाहूय अन्तिकमवोचत् । किं-
मवोचदित्याह—वने मत्त इव । यथा गजेन्द्रो मत्तः क्रुद्धो वने पर्यटन् द्वि-
षामन्तं गतवान् तथा त्वं प्रधनेषु संग्रामेष्वटन् । द्विषामन्तं यथापेति वक्ष्य-
माणश्लोकेन (त्वयः) ॥

७२०—यथाथ त्वं द्विषामन्तं, भूयो यातासि चा ऽसकृत् ॥

शशकथ जेतुं त्वं देवान्, मायाः सस्मर्थं संयति ॥

यथाथेत्यादि—न केवलं यथाथ, भूयः पुनरपि यातासि यास्यसि ।
यातेः क्रादिनिघमात् प्राप्तस्वेष्टः । '२२९४। अवस्तास्वत्यन्यनिटो नित्यम् । ७।२।६१।' इति प्रतिषेधः । तस्य हि तासौ नित्यमनिदत्वम् । 'अजन्ता घात-
घो ऽनुदात्ताः' इति वचनात् । देवान् जेतुं त्वमसकृत् बहुधा शशकथ शक्तो
ऽसि । '२२९५। उपदेवो ऽत्यतः । ७।२।६२।' इति धलीदमतिषेधः । शक्रेस्तासौ
नित्यानिदत्वम् । शकिस्तु कान्त इति वचनात् । मायाश्च कृत्युद्धानि । सं-
यति युद्धे । सस्मर्थं ज्ञातवानसि । '२२९६। अतो भारद्वाजस्य । ७।२।६३।'
इतीदमतिषेधः ॥

७२१—त्वं ससर्जिथ शस्त्राणि, दद्रष्टा ऽरींश्च दुःसहान्,

शस्त्रैरादिथ शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

त्यमित्यादि—शस्त्राणि त्वं ससर्जिथ क्षिप्तवानसि । अरींश्च दुःसहान्
युध्यतः दद्रष्ट दृष्टवानसि हि पछायितो ऽसि । '२४०४। विभाषा सृजि-दशोः
। ७।२।६५।' इति धलि विभाषेद् । अनिदपक्षे '२४०५। सृजि-दशोऽक्षयमकिति
। १।१।५८।' इति पत्वपुत्वे । महतामपि मध्ये त्वमेव शस्त्राणि परकीयानि
शस्त्रैः स्वैरादिथ जग्धवानसि । '२३८४। इदमतिष्ययतीनाम् । ७।२।६९।'
इत्यदेरिदं ॥

७२२—स त्वं हनिष्यन् दुर्युद्धिं

कपिं व्रज ममा ऽऽज्ञया, ॥

मा ना ऽङ्गी राक्षसीर् मायाः,

प्रस्तावीर् मा न विक्रमम् ॥ ४९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २६९

स त्वमित्यादि—स त्वमेवंविधः कपिं दुर्बुद्धिं चपलत्वाद्धनिष्यन् ह-
निष्यामीति मदाज्ञया ब्रज । '२३६६। ऋद्धनोः स्वे । ७।२।७०।' इतीद । यस्ते-
काजिति सूखतयं नोदाहृतम् । वस्वादेशस्य छन्दोविषयत्वात् । राक्षसीर्माया
मा नार्क्षीः मा न घ्यक्तीकुरु । अपि तु व्यक्तीकुर्वित्यर्थः । '२५४६। अजेः
सिचि । ७।२।७१।' इतीद । विक्रमं न मा प्रस्तावीः मा न प्रारभस्व ।
'२३८५। स्तु-स्तु-धूम्रम्यः । ७।२।७२।' इतीद ॥

७२३—मा न सावीर् महाऽस्त्राणि, मा न धावीररिं रणे,
वानरं मा न संयंसीर्, ब्रज तूर्णमशङ्कितः ॥५०॥'

मा नेत्यादि—रणे महास्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुहि मा न मुञ्चे-
त्यर्थः । '१००७। पु प्रसवैश्वर्ययोः' इत्यस्य रूपम् । अरिंश्च मा न धावीः मा न
कम्पय अपि तु भीषयस्वेत्यर्थः । पूर्ववदिद । वानरं मा न संयंसीः मा न
वधीः । '२३७७। यम-रम- । ७।२।७३।' इत्यादिना सगिटी । '२७४२।
समुदाहृत्यो यमः- । १।३।७५।' इति तद् न भवति तत्ताकर्मकादिति वर्तते ।
यत् एवं तस्मादशङ्कितस्तूर्णं ब्रज ॥

७२४—अनंसीच्च चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद् ब्रजेन्, ॥
अवाप्य चाऽऽशिपस् तस्मादायासीत् प्रीतिमुत्तमान्

अनंसीदित्यादि—एवमुक्तं इन्द्रजित् मन्दिरात् ब्रजन् गमिष्यन् ।
'२७८९। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानयत् । ३।३।१३१।' इति लट् । तस्य पि-
तृश्वरणाब्रजंसीत् नतवान् । तस्माद्वाक्यादातिपमवाप्योत्तमां प्रीतिमायासीत् ।
पूर्ववत्सगिटी ॥

७२५—गते तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद् रक्षसां पतिः ॥
इन्द्रजिद् विक्रमाऽभिज्ञो मन्वानो वानरं जितम्.

गत इत्यादि—गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात् क्रोधादुपा-
रंसीत् निवृत्तवान् । पूर्ववत्सगिटी । रमेः '२७५०। उपपद्य । १।३।८४।' इति
तिप् । स इन्द्रजित् वानरं जितं मन्वानो ऽवगच्छन् । यतो विक्रमाभिज्ञः ।
अगादिति, घट्टमाणेन संबन्धः ॥

सुगमम् ५३-५४

७२६—संसिस्मयिषमाणो ऽगान् मायां व्यञ्जिजिपुर्द्विपः ॥
जगत् पिपविपुर् वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥५३॥

संसिस्मयिषमाण इत्यादि—संसिस्मयिषमाणः उपहसितुमिच्छन्

२७० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

द्विपः शत्रून् । अगात् गतवान् । '२७३४। पूर्ववत्सनः । ११।३।६२।' इति तद् । मायां व्यङ्गिजिपुः व्यक्तीकर्तुमिच्छुः । '२६२६। स्मि-पूद्-रञ्जवशां सनि । ७।२।७४।' इतीद् । तत्राज्ञेः '२४४६। न न्द्राः—१६।१।३।' इति न-कारो न द्विरुच्यते । कल्पान्ते युगान्ते यायुरिव दुर्धरः जगत् पिपविपुः पवितुमुत्क्षेप्तुमिच्छुः ॥

७२७—लोकानां शिशिपोस् तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ॥

वने चिकारिपोर् वृक्षान् बलं जिगारिपुः कपेः ५४

लोकानित्यादि—विपर्यये विनाशकाले लोकानां शिशिपोः भक्षयि-
तुमिच्छोः कृतान्तस्य तुल्यो ऽगादिति पूर्वेण संयन्धः । पूर्ववदिद् । वने वृक्षा-
श्चिकारिपोः विक्षेप्तुमिच्छोः । कपेर्बलं सामर्थ्यं जिगारिपुः अपनेतुमिच्छुः ।
कृमोरुगन्तारवात् '२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।' इति प्रतिपेधे प्राप्ते
'२६२५। इद् सनि वा । ७।२।७१।' इति विकल्पे '२६११। किरत्त पञ्चम्यः
। ७।२।७५।' इतीद् । किरतेरिटो दीर्घत्वं चेच्छन्तीति न दीर्घः ॥

७२८—रोदिति स्मेव चा ऽऽयाति तस्मिन् पक्षि-गणः शुचा

मुक्त-कण्ठं हतान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवा ऽऽगमे

रोदितित्यादि—तस्मिन्निन्द्रजिति आयात्यागच्छति सति पक्षिगणः
हतान् वृक्षान्-कपिनाशितान् शुचा क्षोकेन मुक्तकण्ठं सशब्दं नामग्राहं रो-
दिति स्मेव रुदितवानिय । नामग्रहणपूर्वया रोदनक्रियया स्वाप्यमानारवात्
वृक्षाणां कर्मसंज्ञा । '२४७४। रुद्रादिभ्यः—१७।२।७६।' इतीद् । बन्धून् बन्धो-
रिव । यथा बन्धोरगमने कश्चित् बन्धून् रोदिति ॥

७२९—आश्वसीदिव चा ऽऽयाति तद् वेग-पवनाऽऽहतम्

विचित्र-स्तवकोद्भासि वनं लुलित-पल्लवम् ॥५६॥

आश्वसीदित्यादि—तस्मिन्नायाति वनं तद्वेगपवनादृतं सत् आश्वसी-
दिव संजीवितमिव । ललित रूपम् । यतो विचित्रस्तवकोद्भासि ललितप-
ल्लवं च जातम् । पूर्ववदिद् ॥

७३०—'न प्राणिपि दुराचारः, मायानामींशिपे न च, ॥

नेडिपे यदि काकुत्स्थं' तमूचे वानरो वचः ॥५७॥

इतीदधिकारः ॥

नेत्यादि—वानरसमागच्छन्तामिदं वचनमूचे । हे दुराचार ! न प्राणिपि

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'भारतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २७१

न जीवसि । '११४४। अत्र च' इत्यस्य रूपं पूर्ववदिदम् । '२४७८। अनितेः । ८। ११२।' इति णत्वम् । नृ च मायानामीशित्वे नेशिता भवसि । '२४३२। ईशः से । ७। २। ७७।' इति इद् । '६१३। अपीगर्थ-। २। ३। ५२।' इति कर्मणि षष्ठी । यदि कालुरस्यं नेदित्वे न स्तौषि । '२४४०। ईदञ्जनोर्ध्वे च । ७। २। ७८।' इति चकारात् सेचेतीद् ॥ ॥ इतीडधिकारः ॥

इदानीं '१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८। ३। ३४।' इत्यधिकृत्याह—

७३१—ससैन्यश्छादयन् संख्ये प्रावर्तिष्ट तमिन्द्रजित् ॥

शरैः क्षुरप्रैर्मायाभिः शतशः सर्वतो मुहुः ॥ ५८ ॥

ससैन्य इत्यादि—इन्द्रजित् ससैन्यः सखलः सर्वतः शरैः क्षुरप्रैः ऋतुः छादयन् मुहुः सखं मायाभिः शतशो ऽनेकधा संख्ये प्रावर्तिष्ट प्रवृत्तः । लुटि रूपम् । तत्र ससैन्यश्छादयन् इति '१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८। ३। ३४।' इति सत्त्वं छकारे परे श्रुत्वम् । शरैः क्षुरप्रैरिति सत्त्वापवादः । शरपरे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्त्यर्थः । मायाभिः शतशः सर्वत इति '१५१। वा शरि । ८। ३। ३५।' इति विकल्पः विसर्जनीयः सकारो वा ॥

७३२—धानरः कुलशैलः प्रसह्यः

प्रसह्यः ऽऽयुध-शीकरम् ॥

रक्षस्-पाशान् यशस्-काम्यंस्

तमस्-कल्पान्दुह्वत् ॥ ५९ ॥

धानर इत्यादि—धानरः कुलशैलमः संग्रामे स्थिरवान् । आयुधं शीकरमिव निरन्तर्येण पतनात् । प्रसह्यमिभूय । '१४२। कुप्चोः ऽकः ऋषी च । ८। ३। ३७।' इति जिह्वामूलीयोपध्मान्नीयौ । रक्षस्पाशान् कुत्सितराक्षसान् । '१९९३। याप्ये पाशप् । ५। ३। ४७।' । स्वार्थिका अपि प्रकृतितो लिङ्गवचना-न्यतिपतन्ते । यशस्काम्यन् आत्मनो यश इच्छन् । अत्र सकारे परतो '१४०। नदछन्प्रशान् । ८। ३। ७।' इति स्त्वं विसर्जनीयसकारा च पूर्वस्यानुनासिकः । तमस्कल्पान् ईषदसमाप्ततमसः । कुप्चोरपवादः । '१५२। सो ऽपदादौ । ८। ३। ३८।' इति सकारः । तत्र 'पाश-कल्प-क-काम्येषु' इति परिगणनम् । अदुह्वत् ङीकते स्म । '२३१२। णि-श्चि- । ३। १। ४८।' इत्यादिना चद् ॥

७३३—धनुष्-पाश-भृतः संख्ये ज्योतिष्-कल्पोरु-केशरः ॥

दुधाव निर्-नमस्-कारान् राक्षसेन्द्र-पुरस्-कृतान्

२७२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

धनुरित्यादि—धनुष्पाशमृतः कुत्सितधनुर्धरान् राक्षसान् । ज्योति-
ष्कल्पोरुकेश्वरः अग्निमुल्यवृहत्सदो वानरः । '१५३। इणः पः । ८।३।३९।'
इति पाशादिष्वेव विसर्जनीयस्य पत्वम् । दुषाव कम्पितवान् । यस्माज्जि-
र्नमस्कारान् अग्रणामान् । राक्षसेन्द्रेणेन्द्रजिता पुरस्कृतान् अग्रतः स्थापि-
तान् । '१५४। नमस्-पुरसोर्गत्योः । ८।३।४०।' इति विसर्जनीयस्य सकारः ।
इण वत्तरस्य तु विसर्जनीयस्य स प्रवाधिक्रियते । तत्र नमःशब्दस्य साक्षा-
त्प्रभृतियु पाठात् । पुरःशब्दस्य '७६८। पुरो ऽन्ययम् । १।४।६७।' इति
गतिसंज्ञा ॥

७३४—स्वामिनो निष्-क्रयं गन्तुमाविष्-कृत-बलः कपिः ॥

रराज समरे शत्रून् भ्रन् वुष्-कृत-बहिष्-कृतः । ६१
स्वामिन इत्यादि—स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्कृतमानृण्यं गन्तुं श-
त्रून् भ्रन् विनाशयन् कपिः समरे रराज । आविष्कृतबलः प्रकटितसामर्थ्यः ।
दुष्कृतबहिष्कृतः । दुष्कृतं पापं बहिष्कृतमनेनेति '९००। घाहितायादिषु
।२।२।३७।' मृष्ट्यम् । सर्वत्र '१५५। इदुदुपधस्य च-८।३।४१।' इत्यनेना-
प्रत्ययविसर्जनीयस्य पत्वम् ॥

७३५—चतुष्-काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्-कुर्वन्नरीन् रणे ॥

तिरस्-कृत-दिगाभोगो ददृशे बहुधा भ्रमन् । ६२

चतुरित्यादि—चतस्रः काष्ठा दिशो यस्मिन् क्षेपण इति क्रियाविशे-
षणम् । पूर्ववत् पत्वम् । चतसृषु दिक्षु वृक्षान् रणे भ्रमन् एको ऽपि बहुधा
ददृशे दृष्टः कपिः । क्षिपन्निति तीदादिकः । अरीस्तिरस्कुर्वन् अभिभवन् ।
तिरस्कृतदिगाभोगः अपनीतदिग्विस्तरः । '१५६। तिरसो ऽन्यतरस्याम्
। ८।३।४२।' इति पक्षे सत्वम् ॥

युग्मम् ६३-६४

७३६—द्विप्-कुर्वतां चतुष्-कुर्वन्नभिघातं नगैर् द्विषाम् ॥

वहिष्-करिष्यन् संग्रामाद् रिपून् ज्वलन-पिङ्गलः

द्विप्कुर्वतामित्यादि—शस्त्री कुरिषीदिति चक्ष्यमाणेन -संबन्धः ।
कीदृशः । द्विप्कुर्वतां द्वौ घारावभिघातं कुर्वतां द्विषां चतुष्कुर्वन् चतुरो वा-
रान् नगैर्वृक्षैरभिघातं कुर्वन् । '१५७। द्विषिभ्रतुरिति कृण्वोऽर्थे । ८।३।४३।'
इति विसर्जनीयस्य घा पत्वम् । अरीन् संग्रामाद्द्विष्करिष्यन् अपनेष्या-
मीति । '१५८। इमुसोः सामर्थ्ये । ८।३।४४।' इति विसर्जनीयस्य पत्वम्
पक्षे । सामर्थ्यं चात्र व्यपेक्षा, नकार्याभावः । बहिष्करिष्यन्निति द्वयोः पर-
स्परव्यपेक्षत्वात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २७३

७३७—ज्योतिष्-कुर्वन्निर्वैको ऽसावाटीत् संख्ये परार्ध्य-वत्,
तमनायुष्-करं प्राप शक्र-शत्रुर् धनुष्-करः ॥६४॥

ज्योतिरित्यादि—एको ऽपि ज्वलनपिहलः ज्योतिष्कुर्वन्निव अग्नि
दीपयन्निव । पूर्ववत्पक्षे विसर्जनीयस्य पः । परार्ध्यवत् दिव्य इव । परार्धो
सुलोकः । ब्रह्माण्डसंवन्धिन ऊर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात् । तत्र भव इति
'१३७५। परावराधम-४।३।५।' इति यत् । संख्ये संग्रामे आटीत् परिच-
क्राम '२२६९। इट ईटि।८।१।२८।' इति सिचो लोपः । त्रं धानरमनायुष्करं
प्राणापहारिणं शक्रशत्रुर्निद्रजित् प्राप प्राप्तवान् । धनुष्करः धनुः करे प्रत्येति ।
'१५९। नित्यं समासे-।८।३।४५।' इत्यादिना पठम् ॥

७३८—अस्यक्षरुष्-करान् बाणान् ज्योतिष्-कर-सम-द्युतिः
यदास्-करो यदास्-कामं कपिं बाणैरताडयत् ६५

अस्यक्षित्यादि—बाणानरुष्करान् बणजनकान् । '२९३५। दिवा-विमा-
।३।२।२३।' इत्यादिना टः । अस्यन् क्षिप्यन् । ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्यो-
तिष्करणशीलः आदित्यः । '२९३४। कृजो हेतु-।३।२।२०।' इत्यादिना टः ।
तेन तुल्य इत्यर्थः । पूर्ववत् पाठम् । यदास्करो यदाशब्दजनशीलः । इन्द्रजित्
यदास्कामं यदासि कामो ऽस्येति तं कपिं बाणैरवाकिरत् अताडयत् । '१६०।
अतः कृ-कमि-।८।३।४६।' इत्यादिनानव्ययविसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

७३९—चकारा ऽधस्-पदं ना ऽसौ चरन् विधति मारुतिः
मर्मा-धिग्लिस् तमस्-काण्डैर् विध्यमानो ऽप्यनेकधा
इति सत्त्वाऽधिकारः ।

चकारेत्यादि—असौ मारुतिर्विधति चरन् अधस्पदं पृथिव्यां पदं न
चकार । अधस्पदमिति मयूरन्वंसकादित्वात्सः । '१४४। कस्कादिषु च
।८।३।४८।' इति सत्वम् । मर्माणि विध्यन्तीति क्लिप् । '१०३७। नहि-नृति
-।६।३।११६।' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ इति सत्त्वाधिकारः ।

इतः प्रभृति '२१०। अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।८।३।५५।' इत्यधिकृताह—

७४०—पुरुहूत-द्विपो धूर्पु युक्तान् यानस्य वाजिनः ॥
आयुंषि त्वक्षु निर्भिद्यं प्राभञ्जनिरमोचयत् ६७

पुरुहूतेत्यादि—पुरुहूतद्विष इन्द्रजितः संवन्धिनो यानस्य तस्य
धूर्पु युक्तान् वाजिनः त्वक्षु चर्मसु निर्भिद्यं प्राभञ्जनिमोहतितायुंषि जीवि-
तानि अमोचयत् स्वाजितवान् । धूर्पु त्वद्विवति '२१२। आदेश-प्रत्यययोः

२७४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

।८।३।५९। इति यः । प्रत्ययसकारत्वात् । तत्र हि 'इष्कोः' इति वर्तते । परेण च णकारेण प्रत्याहारः । आद्युपीति '४३४। नुम्-विसर्जनीय-।८।३।५८।' इत्यादिना । '३३५। सहोः साढः सः ।८।३।५६।' इति छन्दोविषयवाचो-दाहृतम् । ततः '३४०९। छन्दसि सहः ।३।२।६३।' इति णिवप्रत्ययस्य विधानात् । एवं च पृथनापाद्द्विष इति पाठान्तरमयुक्तम् ॥

७४१—सुपुपुस् ते यदा भूमौ, रावणिः सारथिं तदा ॥

आहर्तुर्मन्यानंशिपत् प्रोपित-त्रास-कर्कशः, ॥६८॥

सुपुपुरित्यादि—ते यदा भूमौ सुपुपुः निपेतुः । आदेशसकारत्वात् पूर्ववत् पत्वम् । तदा रावणिर्मन्यानश्चमाहर्तुमानेतुं सारथिमशिपत् आदि-ष्टवान् । '२३८२। सति-शास्ति-।३।१।५६।' इत्यष्ट । '२४८६। शास इदङ्-ह्रस्वः ।६।४।३४।' इति इकारः । '२४१०। शासि-वसि-।८।३।६०।' इति पत्वम् । प्रोपितत्रासः प्रोपिताद्वामादुपगतभयः । कर्कशश्च रौद्रः । प्रोपित इति यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । पत्यं पूर्ववत् ॥

७४२—प्रतुष्टुः पुनर् युद्धमांसिपञ्चयिपुर् भयम् ॥

आतस्थौ रथमात्मीयानुत्तिसाहयिपन्निय, ॥६९॥

प्रतुष्टुपुरित्यादि—अथा आनीता इति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुः प्रस्तो-तुमारब्धुमिच्छुः सन् '२६१४। अञ्जनगमो सनि ।६।४।१६।' इति दीर्घः । '३१४८। सनाशंसभिक्ष उः ।३।२।१६८।' । '६२७। न लोक-।२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । रथमात्स्थौ आरुढवान् । भयमांसिपञ्चयिपुः संश्लेषयि-तुमिच्छुः इन्मता । अत्र स्तौतेः सनि पत्वभूतसञ्ज्ञे '२६२७। स्तौति-प्यो-।८।३।६१।' इति अभ्यासादुत्तरस्य पत्वम् । आत्मीयान् भृत्यानुत्तिसाह-यिपन्निय उत्साहयितुमिच्छन्निय पुष्यष्वमिति । स्तौतीत्यादिना परये प्राप्ते '२६२८। सः स्विदि-।८।३।६२।' इत्यादिना पकारस्य सत्वम् ॥

७४३—वलान्यभिपिपिक्षन्तं तरुभिः कपि-वारिदम् ॥

विजिगीषुः पुनश् चक्रे व्यूहं दुर्-जयमिन्द्रजित्, ॥

वलानीत्यादि—कपिवारिदं कपि वारिदमिव । वलान्यभिपिपिक्षन्तं तरुभिः अभिपेक्षुं छादयितुमिच्छन्तम् । '२२७७। स्यादिष्यम्यासेन-।८।३।६४।' इत्यादिना तु सकारस्याभ्याससकारस्य च पत्वम् । तमेवंविधं कपिम् विजि-गीषुर्विजेतुमिच्छुः इन्द्रजित् । '२३३१। सन्-लिटोर्जेः ।०।३।५७।' इति कु-त्वम् । पुनर्व्यूहं परतस्त्रिवेशं दुर्जयालयं चक्रे । इत्यश्वादिसैनिकानां मण्ड-लरित्या विरच्यते ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'भारतिसंयमो' नामाद्यमः सर्गः— २७५

७४४—अभिप्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यपिञ्चन्निवा ऽऽत्मनः ॥

संप्रहार-समुद्भूतै रक्तैः कोष्णैररुम्-च्युतैः ॥७४॥

अभिप्यन्त इत्यादि—राक्षसाः क्रोधादात्मनो ऽभिप्यन्तः अन्तं मे-
यन्तः । '१२२२। पो ऽन्तकर्मणि ।' इत्यस्य दातरि '२५१०। ओतः इयनि
।७।१।७।' इत्योकारलोपः । '२२७०। वपसर्गात्-।८।३।६५।' इति परत्वम् ।
संप्रहारसमुद्भूतैः रक्तैः कोष्णैरीषदुष्णैः । अरुच्युतैः व्रणाभिर्गतेः । कपि-
संभ्यपिञ्चन्निव अभिपिक्तवन्त इव । छटि रूपम् । '२२७१। प्राक् सितादह-
व्यवाये ऽपि ।८।३।६३।' इति परत्वम् ॥

७४५—संग्रामे तानधिष्ठास्यन् निपद्य पुर-तोरणम् ॥

अविपीदन्नयंष्टब्धान् व्यष्टभान् नर-विष्वणान् ॥

संग्राम इत्यादि—ये प्राणिनाः अभिपिञ्चन्ति) साक्षरविष्वणान् राक्ष-
सान् । संग्रामे अधिष्ठास्यन् अस्वतन्त्रीकरिष्यन् । कपिः । '२२७०। वप-
सर्गात्-।८।३।६५।' इति परत्वम् । पुरतोरणं पुरद्वारं व्यष्टभान् आभितवान् ।
निपद्य तन्मैव पुरतोरणे स्थित्वा प्राणिनो मा प्रविशुरिति अविपीदन् विपाद-
मगच्छन् । निपद्य विपीदन्निति '२२७१। सद्दिग्गतेः ।८।३।६६।' इति प-
त्वम् । अयंष्टब्धान् अमिकुरान् । '२२७३। अवाचालम्बनाविदूर्ययोः
।८।३।६८।' इति परत्वम् । व्यष्टभादिति अदृश्यवाये येः '२२७२। स्तम्भेः
।८।३।६७।' इति परत्वम् । '२५५५। स्तम्भु-स्तम्भु-।३।१।८३।' इत्यादिना
भ्रातृत्वम् । सशब्दायामभ्यमहारक्रियायां स्वनतिर्वर्तते । 'नृणां विष्वणा
इति सः । गरान् सशब्दमभ्यमहारन्त इत्यर्थः) । '२२७४। वेश्म हवनो
भोजने ।८।३।६९।' इति परत्वम् ॥

७४६—विपद्य राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्र-जालमवाकिरन्, ॥

यन् न व्यपहतैर्नद्रो ऽपि, कपिः पर्यपहिष्ट तत् ॥

विपद्येत्यादि—विपद्य सोढा (कपिवेष्टितमित्यर्थः) । '२१२३। सात्प-
दाधोः ।८।३।१११।' इति प्रतिषेधे प्राप्ते '२२७५। परि-नि-विन्दः-।८।३।७०।' इति परत्वम् । राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः । छटि रूपम् । श्रेष्ठ शस्त्रजालमिन्द्रो ऽपि न व्यपहत न सोढवान् । छटि रूपम् । शरकपिः पर्यपहिष्ट । छटि रूपम् । सहेः '२३५५। सिवादीनाम्-।८।३।७१।' इत्यादिना विभाषा पत्वम् ॥

७४७—विष्यन्दमान-रुधिरो रक्त-विस्वन्द-पाटलान् ॥

विष्कन्तृन् परिषेणा ऽहन्नविस्कन्ता कपिर् द्विपः ॥

२७६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

विष्यन्देत्यादि—विष्यन्दमानरुधिरः क्षरद्रक्तः कपिः परिघेणाहन् ता-
दितवान् । द्विपः शत्रून् । रक्तविस्मन्दपाटकान् रक्तसुतिलोहितान् । '२३४९।
अनु-पर्यभि-नि-विष्यः स्मन्दतेः—१८।३।७२।' इति विभाषा परवत् रक्तसामा-
णित्वात् । विष्कन्तुन् । विविधं स्कन्तुं गन्तुं शीलमेवामिति रुन् । अवि-
स्कन्ता कपिः अगमनशीलः स्थानशीलः इत्यर्थः । '२३९८। वेः स्कन्दे-
निष्ठायाम् । ८।३।७३।' इति विभाषा परवम् ॥

७४८—मेघ-नादः परिस्कन्दन् परिष्कन्दन्तर्माश्वरिम् ॥

अवभादपरिस्कन्दं ब्रह्म-पाशेन विस्फुरन् ॥ ७५॥

मेघनाद इत्यादि—मेघनाद इन्द्रश्चित् परिष्कन्दन् परितो अमन् ।
परिस्कन्दन्तं परिभ्रमन्तमरिं कपिं ब्रह्मपाशेन ब्रह्मणा दत्तेन पाशेन शीघ्र-
मवभात् यद्ववान् । लङि आप्रत्यये रूपम् '२३९९। परेश्च १८।३।७४।' इति
चा परवम् । अपरिस्कन्दं अप्राच्यभरतत्वात् । तेन 'परिस्कन्दः प्राच्यभरते-
षु' इति निपातनम् । विस्फुरन् द्वेपादुद्गच्छित्यर्थः । '२५३७। स्फुरति-स्फु-
ल्लसोः—१८।३।७५।' इति विभाषा परवम् ॥

७४९—विस्फुलङ्गिर् गृहीतो ऽसौ निस्फुलः पुरुषाऽज्ञानैः

विष्कम्भितुं समर्थो ऽपि ना ऽचलद् ब्रह्म-गौरवात्.

विस्फुलङ्गिरित्यादि—असौ कपिः पुरुषाज्ञानैः राक्षसैः विस्फुलङ्गिः
हर्षाचलङ्गिर्गृहीतः । निस्फुलः सतेजः । निस्फुलति दीप्पतीति पचाद्यच् ।
पूर्ववद्विभाषा परवम् । विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थो ऽपि ब्रह्मगौरवाच्चा-
लत् न चलितः । 'मा भून्मोघो ब्राह्मः पाश इति' । '२५५६। वेः स्कन्तातेः—
१८।३।७७।' इति परवम् ॥

७५०—कृपीढं भर्तुरानन्दं, मा न प्रोढं द्रुतं वियत् ॥

धानरं नेतुर्मित्युच्चैरिन्द्र-जित् प्रावदत् स्वकान् ॥

कृपीढमित्यादि—भर्तुः रावणस्य आनन्दं कृपीढं कुरप्पम् । लिङि
रूपम् । अतो धानरं द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोढं मा मोत्पतिष्ट । माहि
लुट् । '२२४७। इणः पीड्यम्—१८।३।७८।' इति घकारस्य मूर्द्धन्यदकारः ।
इत्येयमुच्चैरिन्द्रजित् स्वकान् भृत्यान् प्रावदत् । यदेर्लटि रूपम् ॥

७५१—गतमंहुलि-पङ्गं त्वां भीरु-ष्ठानादिहा ऽऽगतम् ॥

खादिप्याम' इति प्रोचुर् नयन्तो मारुतिं द्विपः ॥

गतमित्यादि—अहुलीनां सङ्घः अहुलिपङ्गः । तं गतं प्राप्तं 'हस्तप्रा-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २७७

समित्यर्थः । '१०१९। समासे ऽहुलेः सङ्गः । ८।३।८०।' इति परत्वम् । भीरोः
कातरस्य यत् स्थानं तस्माद्भीरुष्टानादिहागतम् । '१०२०। भीरोः स्थानम्
। ८।३।८१।' इति परत्वम् । छादिप्याम इति श्रोत्रुः । द्विषो राक्षसा मारुति
नयन्तो नेष्यन्तः । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥

७५२—'अग्निष्टोमादि-संस्थेषु ज्योतिष्टोमाऽऽदिषु द्विजान्
यो ऽरक्षीत्, तस्य दूतो ऽयं मानुषस्य'ति चा ऽवदन्.

अग्नीत्यादि—अग्निष्टोमादिसंस्थेषु सप्तशेषु ज्योतिष्टोमादिषु यो द्विजा-
नरक्षीत् तस्य मानुषस्यायं दूत इति भावदन् निबन्तो द्विषः । '९२४। अग्नेः
स्तुत-स्तोम-स्तोमाः । ८।३।८२।' । '१०२१। ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८।३।८३।' इति परत्वम् ॥

७५३—'नासां मातृ-प्वसेय्याश् च रावणस्य लुलाव यः, ॥
मातुः स्वसुश् च तनयान् खराऽऽदीन् विजघान यः

नासामित्यादि—रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृप्वसा ।
'९८४। मातृ-पितृभ्याम्-। ८।३।८४।' इति परत्वम् । तस्या अपत्यं मातृप्वसेयी
'११४०। मातृप्वसुश्च । ४।१।१३४।' इति ङान्तलोपी । तस्या यो नासां लु-
लाव । मातुः स्वसुश्च तनयान् खरादीन्विजघान । '९८३। मातुः-पितृभ्यां-
मन्यतरस्याम् । ८।३।८५।' इति परवामावपक्षे '९८२। विभाषा स्वसु-
पत्योः । ६।३।९४।' इति पठया भलुक् ॥

७५४—प्रादुःपन्ति न संव्रासा यस्य रक्षः-समागमे, ॥
तस्य क्षत्रिय-दुःपूतेरयं प्रणिधिरागतः. ॥ ८१ ॥

प्रादुरित्यादि—यस्य रक्षःसमागमे संव्रासाः भयानि न प्रादुःपन्ति न
प्रादुर्भवन्ति । '२४७२। उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-। ८।३।८७।' इत्यादिना दुःशब्दा-
दुत्तरस्यास्तिसकारस्य '२४६९। असोरलोपः । ६।१।१११।' इत्यलोपे कृते
पठ्यम् । प्रादुःसकारस्य च पुत्त्वम् । तस्य क्षत्रियदुःपूतेः दुष्पुत्रस्यायं प्रणि-
धिरागत इति भावदन् नयन्तः । सूयत इति सूतिः । दुर्निन्दायामिति
सूतेः सकारस्य '२४७०। सु-वि-निरद्भ्यः-। ८।३।८८।' इति परत्वम् ॥

७५५—दृष्ट्वा सु-पुष्टं राजेन्द्रं पापो ऽयं विषमाऽऽशयः ॥
चार-कर्मणि निर्ण्णातः प्रविष्टः प्रमदा-यनम्. ८२

दृष्टेत्यादि—राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदायनं प्रविष्टः । सुपुष्टं गाद-
निद्रम् । '२४७९। वचि-। ६।१।१५।' इत्यादिना सम्यसारणम् । पापो ऽयं

२७८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

विपमाशयः । '२४७७-सुपि-८।३।८८।' इत्यादिना पठम् । चारकर्मणि निष्णातः कुशलः । '३०८२। नि-नदीम्यां स्रातेः कौशले । ८।३।८९।' इति पठम् ॥

कुलकम् ८३-८७-

७५६-सुप्रतिष्णात-सूत्राणां कपिष्ठल-सम-त्विपाम् ॥

स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीम् ८३

सुप्रतीत्यादि—(येषां द्विजातीनां) सुप्रतिष्णातानि ग्रन्थतो ऽर्थतश्च नि-
श्चितानि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्णातसूत्राणाम् । '३०८३। सूत्रं प्रतिष्णा-
तम् । ८।३।९०।' इति निपातनम् । कपिष्ठलसमत्विपां कपिष्ठलो नाम द्वि-
जर्वभो गोश्रमवसंकः । '३०८४। कपिष्ठलो गोत्रे । ८।३।९१।' इति साधुः ।
तत्तुल्यतेजसां द्विजातीनां वृत्ते चरिते स्थितां मैथिलीं [रात्री] ऐक्षत ॥

कीदृशीमित्याह—

७५७-सर्व-नारी-गुणैः प्रष्टां विष्टर-स्थां गवि-ष्ठिराम् ॥

शयानां कुष्ठले तारां दिवि-ष्ठांमिव निर्न्मलाम् ॥

सर्वेत्यादि—यावन्तो नारीगुणाः सैः प्रष्टां भगवामिनीम् । '२१९७।
प्रष्टो ऽभगवामिनि । ८।३।९२।' इति साधुः । विष्टरस्थामासनस्थाम् । '३२३३।
वृक्षरसनयोर्विष्टरः । ८।३।९३।' इति साधुः । गविष्ठिरां गवि स्थिराम् ।
'९६७। गवि-बुधिभ्याम्-८।३।९५।' इति पठम् । अस्मादेव वचनात् स-
म्या अलुक् । कुष्ठले शयानां कौस्थले भूतले शुद्धे । '३०८५। वि-कु-शमि-
८।३।९६।' इत्यादिना पठम् । दिविष्ठां दिवि तिष्ठतीति '२९१३। सुपि
स्थः । ३।१।४।' इति कः । '९७२। तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ३।३।१४।' इति
सप्तम्या अलुक् । भगवस्थां, तारामिव निर्न्मलाम् । '२९१८। अभ्याग-
८।३।९७।' इत्यादिना पठम् ॥

७५८-सु-पार्त्नीं सर्व-तेजस्सु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ॥

निष्टपन्तीमिवा ऽऽत्मानं ज्योतिःसात्-कुर्वतीं वनम्

सुपार्त्नीमित्यादि—शोभनं साम यसा इति विग्रह '४६२। अत उप-
धालोपिनो ऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८।' इति स्त्री । '१०२२। सुपामादियुं च
८।३।९८।' इति पठम् । सुषु प्रियंवदामित्यर्थः । तन्वीं कृशाम् । शुभां कल्या-
णीम् । सर्वतेजस्सु ज्योतिष्टमां अतिशयेन ज्योतिष्मतीम् । '१३२५। ह्रस्वात्तादी
तद्धिते । ८।३।१०१।' इति पठम् । एवं च कृत्वा निष्टपन्तीमिव आत्मानं सह-
ज्जल्यन्तीमिवात्मानम् '२४०३। निसस्तपत्तापनासेवने । ८।३।१०२।' इति

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २७९

पत्वम् । वनं ज्योतिःसारकुर्वतीं अज्योतिज्योतिः कुर्वणाम् । कार्त्तुर्येन दीप-
यन्तीमित्यर्थः । कार्त्तुर्ये सात्तिप्रत्ययः । तत्र '४३४। नुम्-विसर्जनीय-
।८।३।५८। इत्यादिना प्राप्तस्य पत्वस्य '२१२३। सात्-पदामोः ।८।३।१११।' इति प्रतिषेधः । युष्मदित्यादि नोदाहृतं छान्दसत्वात् ॥

७५९—मधुसाद्-भूत-किञ्जल्क-पिञ्जर-भ्रमराऽऽकुलाम् ॥

उल्लसत्-कुसुमां पुण्यां हेम-रत्न-लतामिव ॥ ८६ ॥

मधित्यादि—मधुसाद्भूतकिञ्जल्कं कार्त्तुर्येन मधुतामापन्नम् यत्कि-
ञ्जल्कं पुष्पकेसरं तन्मधुसाद्भूतकिञ्जल्कम् । '२१२। मादेश-प्रत्यययोः ।८।३।५९।' इति प्राप्तस्य पूर्ववत्प्रतिषेधः । तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः तैराकुलाम् ।
उल्लसत्कुसुमां चलत्पुष्पाम् हेमरत्नलतामिव । यथा हेमरत्नमयीं कल्पतरुलतां
पुष्पां पवित्रां तद्वत्तामपीत्यर्थः ॥

७६०—विलोचनाऽम्बु मुञ्चन्तीं कुर्वाणां परिसेसिचाम् ॥

हृदयस्येव शोकाऽग्नि-संतप्तस्योत्तम-प्रताम् ॥ ८७ ॥

विलोचनेत्यादि—विलोचनान्बु अम्बु मुञ्चन्तीं विक्षिपन्तीम् ।
हृदयस्य शोकान्निसंतप्तस्य परिसेसिचाम् भृशं निर्वाणमिव कुर्वाणामैक्षतेति
पूर्वेण संबन्धः । सिचेर्यदन्तात् स्त्रीलिङ्गे भावे अकारप्रत्ययः । '२२७०।
वपसर्गात्-।८।३।६५।' इत्यादिना अभ्यासव्यवाये ऽपि प्राप्तस्य परवद्वय
'२६४०। सिचो यङि ।८।३।११२।' इति प्रतिषेधः । उन्मत्तवतां पतिप्रतात्वात् ॥

७६१—दृष्ट्वा तामभनग् वृक्षान् द्विपो घ्नन् परिसेधतः ॥

परितस् तान् विचिक्षेप क्रुद्धः स्वयमिवाऽनिलः ॥

दृष्टेत्यादि—तां दृष्ट्वा वृक्षानभनग् चूर्णितवान् । द्विपः दाम्पद् परिसे-
धतः आगच्छतः घ्नन् हितम् । पूर्ववत्प्राप्तस्य '२२७८। सेधतेर्गती
।८।३।११३।' इति प्रतिषेधः । परितश्च समन्तादुद्विचिक्षेप उन्मूलितवान् ।
लिङ्गः संयोगादिवाङ्किरवे गुणः । क्रुद्धः स्वयमिव साक्षादिवानिलः ॥

७६२—अ-प्रतिस्तब्ध-विक्रान्तम-निस्तब्धो महाऽऽहये, ॥

विसोढवन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद् घन-ध्वनिः' ८९

अप्रतीत्यादि—घनध्वनिर्मेघनादः अनिस्तब्धोऽनभिभूतः अप्रतिस्त-
ब्धविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपिम् । '२२७२। स्तब्धेः ।८।३।६७।' इति
प्राप्तस्य परवद्वय '३०२७। प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धो च ।८।३।११४।' इति प्रति-
षेधनिपातनम् । अस्त्राणि महाहये विसोढवन्तं '२३५८। सोढः ।८।३।११५।' इति

२८० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

इति प्रतिषेधः । व्यतस्तम्मत् निष्पादितवान् । एवं नयन्तो ऽवदक्षिति
योज्यम् । स्तम्भेर्ष्यन्तस्य '२५८०। स्तम्भु-सिबु-सहां चडि । ८।३।११६।'
इति पत्वप्रतिषेधः ॥

७६३—ते विज्ञाया ऽभिसोष्यन्तं रक्तै रक्षांसि स-व्यथाः ॥

अन्यैरप्यायतं नेहुर् वरत्रा-शृङ्खलाऽऽदिभिः ९०

त इत्यादि—ते राक्षसाः ये मारुतिं नेष्यन्तः । रक्तैः रक्षांसि विसोष्यन्तं
अभिषेक्ष्यन्तं कपिम् '२५२४। सुनोतेः स्य-सनोः । ८।३।२१०।' इति [न]पत्वम् ।
शृङ्खलाकृत्यमाणो न नीयेत् अथर्वं राक्षसान् रक्तैः सोष्यतीति । विज्ञाय स-
व्यथाः समयाः सन्तः । अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं नेहुः बध-
न्ति स्म । '१२४१। गह बन्धने' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

७६४—विपसादेन्द्रजिद् बुद्ध्वा बन्धे बन्धाऽन्तरक्रियाम् ॥

दिव्य-बन्धो विपहते ना ऽपरं बन्धनं यतः ९१

इति पत्वाऽधिकारः ।

विपसादेत्यादि—बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं
बुद्ध्वा इन्द्रजित् विपसाद् विपादमुपगतः । नियतं दिव्यबन्धं मुक्तयानिति ।
यतो दिव्यबन्धो नापरं स्वयं बन्धनं विपहते । अतो विपसादेति योज्यम् ।
सदिसङ्गोः परस्य लिटि पावप्रतिषेधः । पूर्वस्य तु '२२७१। सदिरप्रतेः
। ८।३।६६।' इति भवत्येव । विपहते इति न प्रतिषेधः । तत्र सोढरूपस्य
ग्रहणात् ॥ ॥ इति मूर्द्धन्याधिकारः ॥

इतः प्रभृति णत्वमधिकृत्याह—

७६५—मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णो रस्-स्थलं पुरः ।

उपसेदुर् दश-ग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम् ॥

मुष्णन्तमित्यादि—राक्षसाः पुरः कपिमादाय दशग्रीवमासेदुः कीरि-
तयन्तः (ननु दर्शनगोचरं गताः । अग्रमावस्थान्ते । कीरशम् । तेजांसि मु-
ष्णन्तं सण्दयन्तमिव । विस्तीर्णो रःस्थलं विस्तृतपद्मम् । तत्र '२३५।
र-पाग्यां नो णः-। ८।४।१।' इति णत्वम् ॥

७६६—बहुधा भिन्न-मर्माणो भीमाः खरणसाऽऽदयः ॥

अग्रे-चणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्र-मण्डले ॥९३॥

बहुधेत्यादि—धानाद्विधो राक्षसा ऊचुरिति बह्व्यमाणेन संबन्धः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २८१

कीदृशाः किमूचुरित्याह—यदुघां भिन्नमर्माण इति । यानि कालान्तरे प्रा-
णहराणि मर्माणि तानि बहुधा भिन्नानि वेपामिति बहुव्रीहिः । अदपवर्ग-
समुदायस्य व्यवधानात् '१९७ अद-कु-प्याह-१८१४२१' इत्यादिना णत्वम् ।
खरणसादयः खरस्मेव नासिका यस्येति । '८५६१ अन् नासिकायाः—
१५१४११८१' इत्यन् नसादेनश्च । '८५७१ पूर्वपदात्संज्ञायाम् १५१४११८१'
इति णत्वम् । खरणसादयो राक्षसाः । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्ता-
दित्वात्परनिपातः । '१०३९१वनं पुरगा-१८१४३१' इति णत्वम् । प्रतीक्ष्यां
दिशि यद्वनं तस्य वनस्याग्रे उपरि वर्तमाने चन्द्रमण्डले प्रभातसंभ्याया-
मित्यर्थः ॥

७६७—'निर्वणं कृतमुद्यानमनेना ऽऽन्नवणाऽऽदिभिः ॥'

देवदारु-वनामिश्रैरित्यूचुर् वानर-द्विपः ॥ ९४ ॥

निर्वणमित्यादि—उद्यानं संनिवेशविशेषः निर्वणं वृक्षरहितं अनेन
कविना कृतम् । आन्नवणादिभिर्नृपलक्षितम् । उभयत्रापि '१०५०१प्रनिरन्तः—
१८१४५१' इति णत्वम् । देवदारुवनामिश्रैः '१०५११ विभाषीपधि—
१८१४६१' इत्यादिना णत्वं न भवति । 'मक्षर-क्यक्षरेभ्य इति घञत्वम्'
इति यचनात् । इत्येवमूचुः ॥

७६८—उपास्थिपत संप्रीताः पूर्वाह्णे रोप-वाहनम् ॥

राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिर-पायिणाम् ॥ ९५ ॥

उपेत्यादि—ते राक्षसाः पतिमुपास्थिपत उपागतः । (द्विष्टियं गता
हृत्पर्यः) 'उपादेवपूजा—' इत्यादिना संगतिकरणे तद्ध । '२३८९१स्या-ध्वोरिष ।
११२११७१' संप्रीताः हृष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेशत्वात् । पूर्वाह्णे प्रत्यूषसि ।
'७९११ अहो ऽवन्तात् १८१४७१' इति णत्वम् । रोपवाहनं कपिमादाय ।
रोपस्यासनीकृतम् । '१०५२१ वाहनमाहितात् १८१४८१' इति णत्वम् ।
रोपस्य तत्राधीयमानत्वात् । पतिं रुधिरपायिणां राक्षसानाम् । '१०५३१
पानं देशे १८१४९१' इति णत्वम् ॥

७६९—सुरा-पाणं-परिक्षीवं रिपु-दर्प-हरोदयम् ॥

पर-स्त्री-वाहिनं प्रापुः साऽऽविष्कारं सुरा-पिणः ॥ ९६ ॥

सुरेत्यादि—सुरापाणात्परिक्षीवं अत्तं रावणम् । '१०५४१ वा भाव क-
रणयोः १८१४१०१' इति णत्वम् । रिपुदर्पहर उदयो वृद्धिर्यस्य तम् । परस्त्रियं
वाहयितुमुपभोक्तुं शीलं यस्य तं परस्त्रीवाहिनम् । '१०५५१ प्रातिप-
दिकान्त-१८१४१११' इति णत्वामावः पाक्षिकः । प्रापुः सुष्ठु निकटीकृताः ।

२८२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

साविष्काराः साहंकाराः । सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः । सुरां पिबन्तीति '२९२२।
गापोष्टक् । ३।२।८।' । ते येषां सन्तीति मत्वर्थीयः । '३०७। एकादुत्तरपदे
णः । ८।४।१२।' इति णत्वम् । उत्तरस्य प्रातिपदिकान्तस्यैकाच्चत्वात् ॥

७७०—संघर्ष-योगिणः पादौ प्रणमुस् त्रिदश-द्विपः ॥

प्रहिण्वन्तो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विपन्-मतीः. ९७

समित्यादि—संघर्षयोगिणः स्पर्द्धायोगिनः । '१०५६। कुमति च
। ८।४।१३।' इति णत्वम् । ते अन्योन्याभिसंवेष्टयो त्रिदशद्विपो रावणस्य
पादौ प्रणमुः । '२२८७ उपसर्गादसमासे ऽपि—। ८।४।१४।' इति णत्वम् ।
हनूमन्तं प्रहिण्वन्तः डीकयन्तः । द्विपन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं अभि-
भवन्तम् । '१५७१। मीन् हिंसायाम् ।' कैयादिकः । '२५३०। हिनु मीना
। ८।४।१५।' इति णत्वम् ॥

८७१—'प्रवपाणि शिरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः ॥'

आमन्त्रयत संकुद्धः समितिं रक्षसां पतिः. ॥९८॥

प्रवपाणीत्यादि—अस्य वानरस्य वनच्छिदः शिरो भूमौ प्रवपाणि
छित्त्वा पातयामि । '२२३१। आनि खोद । ८।४।१६।' इति णत्वम् । विपि-
रत्र पातने वर्तते । संकुद्धः रक्षसां पतिः स्वामी समितिं समूहं आमन्त्रयत
भाषितवान् ॥

७७२—प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्निव ॥

ततः प्रणिहितः स्वाऽर्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः. ॥

प्रण्यगादीदित्यादि—तत उत्तरकालं विभीषणो राक्षसेन्द्रं प्रणिघ्नन्तं
हन्तुमारभमाणं प्रण्यगादीत् यत्तुं प्रवृत्तः । घन इव प्रणिनदन् गर्जन् ।
स्वार्थे (राक्षसेन्द्रस्ये) प्रणिहितो ऽवहितमनाः । सर्वत्र '२२८५। नेर्गद-
। ८।४।१७।' इति णत्वम् ॥

७७३—'प्रणिशाम्य दश-ग्रीव !, प्रणियातुमलं रुपम् ॥

प्रणिजानीहि, हन्यन्ते दूता दोषे न सत्यपि. ॥'

प्रणिशाम्येत्यादि—हे दशग्रीव ! प्रणिशाम्य शेषं स्वम् । छोटि इयमि
रूपम् । '२५१९। दामामष्टानाम्—। ७।३।७४।' इति दीर्घः । रुपं प्रणियातुमलं
न किञ्चित् । पूर्ववर्णणत्वम् । प्रणिजानीहि अवगच्छ । सत्यपि दोषे न ह-
न्यन्ते दूता इति । जानातेः शेषभातोरुपदेशायस्यायां अकसाद्यपान्तात्वात् ।
'२९३२। दोषे विभाषा—। ८।४।१८।' इत्यादिना णत्वम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मासुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः

७७४-प्राणयन्तमरिं प्रोचे

राक्षसेन्द्रो विभीषणम् ॥

'प्राणिणिपुर् न पापो ऽयं,

यो ऽमाङ्क्षीत् प्रमदा-वनम् ॥ १०१ ॥

प्राणयन्तमित्यादि—अरिं कथं यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयन्तं विभीषणम् । '११४३। अथ प्राणने । ११४४। अथ' इत्यस्य रूपम् । '२४७८। अनिते । ८। ४। १२।' इति णत्वम् । प्रोचे राक्षसेन्द्रः । न प्राणिणिपुः न जीविषुमि-
च्छुर्यं पापः । '२६०६। उभौ साम्यासस्य । ८। ४। २१।' इति णत्वं द्वयोरपि । यो ऽमाङ्क्षीत् अन्नवान् प्रमदावनम् । इत्यन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

७७५-प्राधानिपत रक्षांसि येना ऽऽप्तानि वने मम, ॥

न प्रहृण्मः कथं पापं वद पूर्वाऽपकारिणम्, १०२

प्राधानिपतेत्यादि—मम आप्तानि (अक्षप्रभृतीनि) येन वने प्राधानि-
पत मारितानि । कर्मणि लुङ् । चिण्वदिद् । '३५८। हो हन्तेः-। ७। ३। ५४।' इति घत्वम् । तपरपरिष्ठाकारपूर्वस्य ञकारस्य हन्तेरपूर्वस्येति णत्वं न भवति । तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न प्रहृण्मः मारयाम इति वद कथम् । '२४२९। वमोर्वा । ८। ४। २३।' इति णत्वम् ॥

७७६-घेहमाऽन्तर-हणनं कोपान् मम दातोः करिष्यतः

मा कार्पीरन्तर्यणं, प्रयाणाऽर्हमवेहामुम्, १०३

घेहमेत्यादि—आगोर्वेहमान्तः गृहमध्य एव हननं कोपान्मम करि-
ष्यतः । '३२९४। अन्तरदेशे । ८। ४। २४।' इति ञकारस्य णत्वम् । हननस्या-
भावरूपस्यादेशात् । अन्तर्यणमन्तरायणं विधातुं मा कार्पीः । '३२९५। अयनं च । ८। ४। २५।' इति णत्वम् । प्रयाणाहं दीर्घप्रस्थानार्हममुमवेदि अव-
गच्छ । '२८३५। कृत्यचः । ८। ४। २६।' इति णत्वम् । अथ उत्तरस्य ञकारस्य
कृत्यत्वात् ॥

७७७-प्रहीण-जीवितं कुर्युर् ये न दातुमुपस्थितम् ॥

न्याय्याया अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्यांशु प्रहापणम्

प्रहीणेत्यादि—दातुमुपस्थितं प्रहीणजीवितं ये न कुर्युः । जहातेः
'३०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति निष्ठादेशनकारस्य पूर्ववर्णत्वम् । ते

२८४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

न्याय्याया अपि कुलक्रमादागताया अपि लक्ष्म्याः प्रहोपणं त्याजनं कुर्वन्ति
'२८३६। नेविभाषा । ८।४।३०।' इति णत्वम् ॥

७७८—कः कृत्वा रावणाऽऽमर्ष-प्रकोपणमवध-धीः ॥

शक्तो जगति शक्तो ऽपि कर्तुमायुः-प्रगोपणम्. १०५

कः कृत्वेत्यादि—अवधधीः यो ऽबुद्धिः रावणामर्षस्य प्रकोपणमभि-
ष्टुदि कृत्वा आयुःप्रगोपणं कर्तुं शक्तो ऽपि कः शक्तः । '२८३७। हलश्लेष-
धात् । ८।४।३१।' इति णत्वम् । कुपगुपयोर्हलन्तयोरिगुपधरात् ॥

७७९—वनाऽन्त-प्रेङ्खणः पापः फलानां परिणिंसकः ॥

प्रणिक्षिप्यति नो भूयः प्रणिन्द्या ऽस्मान् मधून्ययम्

घनेत्यादि—प्रेङ्खति गच्छतीति प्रपूर्वादिङ्घेः कर्तरि ल्युट् । वनान्तस्य
वनसमीपस्य प्रेङ्खणः । '२८३८। इजादेः सनुमः । ८।४।३२।' इति णत्वम् । फ-
लानां परिणिंसकः भक्षयिता । '१०९६। निक्षि पुम्घने' इत्यस्य रूपम् । अस्मान्
प्रणिन्द्य तिरस्कृत्य । भूयः पुनरप्ययं मधूनि नो ऽस्माकं प्रणिक्षिप्यति
भोक्षयति । '७०७। निक्ष पुम्घने' इत्यस्य रूपम् । '२८३९। वा निंस-निक्ष-
निन्दाम् । ८।४।३३।' इति णत्वम् ॥

७८०—हरेः प्रगमनं ना ऽस्ति, न प्रभानं हिम-द्रुहः, ॥

ना ऽस्ति-प्रवेपनं वायोर् मया गोपायिते वने. १०७

हरेरित्यादि—मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि चन्द्रस्य वा
प्रगमनं संचारो नास्ति । हिमद्रुहः आदित्यस्य न प्रभानं न प्रकर्षणं वीतिः ।
वायोनीतिप्रवेपनं मन्दगमनम् (सदनेन मग्नमित्यर्थे) । '२८३५ । कृत्यचः
। ८।४।२९।' इति प्रासस्य णत्वस्य '२८४०। न भ-भू-पू-कमि गमि-
। ८।४।३४।' इत्यादिना प्रतिषेधः ॥

७८१—दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्ग-संभृतः ॥

प्रनष्ट-विनयेना ऽग्न्यः स्वादुः पुष्पाऽऽसवो वने. ॥

दुष्पान इत्यादि—पुनरेतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्पासवो दुष्पानः
दुःखेन पास्यत इति '३३०९। आतो युच् । ३।३।२८।' । '३३१०। पाप-
दान्तात् । ८।४।३५।' इति णत्वस्य प्रतिषेधः । भृङ्गसंभृतो भ्रमरसंचितः ।
प्रनष्ट इति '२५१८। नष्टोः पान्तस्य । ८।४।३६।' इति प्रतिषेधः । अग्न्यः
धेयः ॥

७८२—रोष-भीम-मुखेनैवं क्षुभ्रतोक्ते, ह्रवङ्गमः ॥

प्रोचे साऽनुनयं वाक्यं रावणं स्वाऽर्थ-सिद्धये ॥

इति णत्वाऽधिकारः ।

रोपेत्यादि—रोषभीममुखेन इति '१०५७। पदव्यवाये ऽपि।८।३।३८।'
[इति] णत्वप्रतिषेधः । भीममुख इत्यनेन निमित्तनिमित्तिनोर्व्यवधानात् '७९२।
क्षुभ्रादिषु च । ८।३।३९।' इति णत्वप्रतिषेधः । ह्रवङ्गमुक्ते सति ह्रवङ्गमः
रावणं प्रोचे वक्तुं प्रवृत्तः । वाक्यं वक्ष्यमाणं साऽनुनयं अनुकूलम् । किमर्थं
स्वार्थस्य सिद्धये । (स्वार्थं च सीताप्रत्यर्पणम्) ॥ इति णत्वाधिकारः ॥

इतः प्रभृति प्रकीर्णकश्लोकानाह—

७८३—'दूतमेकं कपिं वद्धमानीतं वेदम पश्यतः ॥

लोक-त्रय-पतेः क्रोधः कथं तृण-लघुस् तव ११०

दूतमित्यादि—दूतं संदेशस्य दारकं एकमद्वितीयं वद्धं अस्वतन्त्रीकृतं
वेदमानीतं पश्यत इति सर्वमेतन्न रोपकारणम् । अतो लोकत्रयपतेस्तथायं तृण-
लघुद्वाराः कथं क्रोधः ॥

७८४—अभ्याहित-जन-प्रहे विजिगीषा-पराङ्मुखे ॥

कस्माद् वा नीति-निष्णस्य संरम्भस् तव तापसे ॥

अभीत्यादि—अभ्याहितजनप्रहे आहिताग्नी जने प्रवणे । आहिताभ्या-
दिषु पूर्वनिपातः । तस्मिन् विजिगीषापराङ्मुखे स्वकराज्यत्वात् तापसे रामे ।
'१९०९। तपः-सहस्राभ्यां विनीवी । ५।२।१०२।' '१९१०। अण् च । ५।२।१०३'
इत्यण् । निष्णस्य तव । नीतौ बहुप्रज्ञस्य कस्माद्देहोः संरम्भः रोषः ॥

७८५—न सर्व-रात्र-कल्याण्यः स्त्रियो वा रत्न-भूमयः ॥

यं विनिर्जित्य लभ्यन्ते, कः कुर्यात् तेन विग्रहम्-

नेत्यादि—यं विनिर्जित्य सर्वरात्रं कल्याण्यः स्त्रियो न लभ्यन्ते । त-
थांश्च ता रात्रयश्चेति '७२६। पूर्वकाल-२।१।४९।' इति सः । '७८७। सह-
सर्व-। ५।४।८७।' इत्यादिना अण् । सर्वरात्रं कल्याण्य इति सः । न रत्नभू-
मयः रत्नाकराः रत्नानि भूमयश्चेति सः । कः तेन सह विग्रहं कुर्यात् अ-
न्विरेष युक्तः ॥

२८६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः.

तदेव दर्शयन्नाह—

७८६—संगच्छ राम-सुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये ॥

रत्न-पूर्णार्विवा ऽम्भोधी हिमवान् पूर्व-पश्चिमौ. ॥

संगच्छेत्यादि—यथा रत्नपूर्णावम्भोनिधी पूर्वपश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये हिमवान् संगतवान् तथा स्वमपि रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये संगच्छ संगतिं कुरु। सकर्मकत्वात् '२६९९। समो गमि-१११३।२९।' इति तद्व न भवति ॥

तच्च संगतं परदारार्पणेनैवेति दर्शयन्नाह—

७८७—सुहृदौ राम-सुग्रीवौ, किंकराः कपि-यूथ-पाः, ॥

पर-दाराऽर्पणेनैव लभ्यन्ते, मुञ्च मैथिलीम्. ॥

सुहृदावित्यादि—रामसुग्रीवौ सुहृदौ लभ्येते। '८८८। सुहृदुर्हृदौ मितामितयोः-१५४।१५०।' इति निपातनम्। तत्प्रीतिलाभात् किङ्करा लभ्यन्ते। किं कुपेन्तीति '२९३५०। दिवा-विभा-१३।२।२१।' इति टः। कपि-यूथपा नीलप्रभृतयः। तस्मान्मुञ्च मैथिलीमिति ॥

किंच सीताप्रलपणात् पुरुषार्थप्राप्तिरिति दर्शयन्नाह—

७८८—धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतार्थं रामेण मित्रतान् ॥

कामं विश्वास-घासेन सीतां दत्त्वा ऽऽमुहि त्रयम्.

धर्ममित्यादि—सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मम् (अधर्मविरुद्धेः धर्मम्। रामेण मित्रतान्। सिध्यल्लभानामर्धसंपन्नमित्रलाभस्य महत्त्वाद्। विश्वासघासेन रामविश्वासपूर्वकेनावस्थानेन कामम्। अतः सीतां दत्त्वा आमुहि लभस्य। त्रयं त्रिवर्गं त्रयो ऽवयवा अस्येति '१८४४। द्वि-त्रिभ्यां तयस्यापञ्चा। ५।२।४३।' इति

रिपुरेयास्तु किं तेन मित्रीकृतेन, न वासौ शक्तो ऽपकुरुमिति चेद्वाह—

७८९—विराध-ताडका-यालि-कवन्ध-खर-दूषणैः ॥

न च न ज्ञापितो यादृङ् मारीचेना ऽपि ते रिपुः.

विराधेत्यादि—यादृगसौ रिपुः तादृग्विराधादिभिः न च न ज्ञापितः तय। अपि तु ज्ञापित एवेत्यर्थः। तस्मात्तेन सह मैत्री युक्ता ॥ विपद् इति भावः। यादृगिति '४२९। एवमादिषु द्योः-१३।२।६०।' इति सिन्। '४३०। आ सर्वनामः। ६।३।९३।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २८७

खरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेदाह—

७९०—खराऽऽदि-निघनं चाऽपि मा मंस्था वैर-कारणम्,॥

आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्, न जिगीषया'

खरेत्यादि—खरादिनिघनं चापि वैरकारणं मा मंस्थाः मा शासीः । लुटि रूपम् । यस्मादात्मानं संरक्षितुं तन् खरादिनिघनं कृतं, न ॥ जिगीषया विजेतुमिच्छया ॥

७९१—ततः क्रोधाऽनिलाऽऽपात-

कम्प्राऽऽस्याऽम्भोज-संहतिः ॥

महा-हृद इव क्षुम्भन्

कपिमांह स्त रावणः ॥ ११८ ॥

तत इत्यादि—ततः कपिवाक्यानन्तरं क्रोधोऽनिल इव तस्यापातेन संश्लेषेण कम्प्रा कम्पनशीला आस्याम्भोजानां मुखपद्मानां संहतिर्यस्य स एव महाहृद इव क्षुम्भन् पलन् । त्रिवाटित्याच्छेद्यन् ॥

७९२—'हत-राक्षस-योधस्य विरुग्णोद्यान-शाखिनः ॥

दूतोऽस्मीति वृषाणस्य किं? दूत-सदृशं तव. ११९

हृतेत्यादि—हताः राक्षसयोधाः अक्षप्रभृतयो येन । विरुग्णा भग्नाः । '३०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति निघानत्वम् । वधानशासिनो येन । तस्यैवविधस्य तव दूतोऽस्मीति वृषाणस्य किं? दूतसदृशम् । संदेशमात्रस्य प्रापका हि दूता इति भावः ॥

अप्याहितजनप्रहे तापसे कस्मात्संरम्भ इत्याह—

७९३—पङ्हु-वाल-स्त्रियो निघ्नन् कवन्ध-खर-ताडकाः ॥

तपस्वी यदि काकुत्स्थः, कीदृक्? कथय पातकी॥

पङ्हुवालेत्यादि—पङ्हुमङ्गलिकलं कवन्धं, वालं खरं, स्त्रियं ताडकां निघ्नन् व्यापादयन् यदि तपस्वी काकुत्स्थः, कीदृक्? पातकीति कथय '१०१८। इदं-किमोरीन् की । ६। ३। ९०।' ॥

यदुक्तं 'ये विनिर्गतास्त्रियो रत्नभूमयश्च न लम्बन्ते' इत्याह—

७९४—अभिमान-फलं जानन् महत्त्वं कथमुक्तवान् ॥

रत्नाऽऽदि-लाभ-शून्य-त्वान् निष्फलं राम-विग्रहम्

२८८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

अभीत्यादि—अभिमानः फलं यस्य महत्त्वस्य तज्ज्ञानं रत्नादिलभ-
शून्यं रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानसि? । विग्रहे सति अभिमानफलं
महत्त्वं स्यात् ॥

‘सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममामुहि’ इत्येतदप्युक्तमित्याह ॥

७९५—पर-स्त्री-भोग-हरणं धर्म एव नराऽशिनाम्, ॥

मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः, का? मे साऽऽशङ्कता त्वयि.

परेत्यादि—परस्त्रीणां हरणं परेषां भोगहरणं च द्वयमपि नराशिनां
धर्म एव आचार एव । अतो मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति
(सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममामुहीति) । लुब्धं रूपम् । भयात् प्रत्यर्पयसि चेदाह—
का मे साऽशङ्कता त्वयितीति त्रैलोक्यविजयित्वात् । त्वंयीति हनूमद्वचनपदेन
रामं सूचयति ॥

‘संगच्छ राममुग्रीवौ’ इत्येतदपि न घटत इत्याह—

७९६—ब्रूहि दूर-विभिन्नानामृद्धि-शील-क्रियाऽन्वयैः ॥

हनूमन्! कीदृशं? सख्यं नर-वानर-रक्षसाम्. १२३

ब्रूहीत्यादि—कदापि विभूत्या, शीलेन स्वभावेन, क्रियया अनुष्ठा-
नेन, अश्वयेन कुलेन दूरविभिन्नानां मरादीनां कीदृशं? सख्यमिति । [हे]
हनूमन्! त्वमेव ब्रूहि ॥

‘विराधादिभिर्ज्ञापितोऽसि यादगारिः’ इत्यग्रेोत्तरमाह—

७९७—एको द्वाभ्यां विराधस् तु जिताभ्याम-विवक्षितः ॥

हतश्च छलेन मूढो ऽयं, तेनाऽपि तव कः? स्मयः ॥

एक इत्यादि—एकेनापि विराधेन प्रथमं द्वावपि जितौ ताभ्यां पक्षा-
द्धतः । तत्रापि न प्रकाशं अपि तु छलेन । वक्तो ऽसौ मूढो ऽल्पबुद्धिः ।
संशयविवक्षितः शौर्याच्च प्रतीतिः) तेनापि हतेन तव विस्मयो जातः ॥

७९८—मन्-नियोगाच्च च मारीचः पलायन-परायणः ॥

युयुत्सा-रहितो रामं ममारा ऽपहरन् वने. १२५

मन्त्रियोगादित्यादि—मारीचस्तु यतो राममपहरन् ममार । मन्त्रियो-
यादादेशात् । पलायनपरायणः अपसर्पणनिष्ठः सन् । पलायनपरायण इति
परस्य नामरूपत्वादनुपसर्गत्वाच्च लत्वम् । युयुत्सारहितः योद्धुमिच्छार-
हितः । मन्त्रियोगादिति ‘१३०३’ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७१२।९८।’ इति अ-
स्मदो मदादेशः ॥

७९९—निजघाना ऽन्य-संसक्तं सत्यं रामो लता-मृगम् ॥
त्यमेव ब्रूहि संचिन्त्य, युक्तं तन् महतां यदि. ॥

निजघानेत्यादि—रामो लतामृगं यानरं वालिनं निजघानेति सत्य-
मेतत् । किंतु अन्यसंसक्तं मुग्धेण सह युद्धयमानं हतवान् । तत्र त्वमेव
संचिन्त्य ब्रूहि युक्तं तन्महतां यदि ॥

८००—पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं वधः ॥
क्षमिष्यते दशाऽऽस्येन, के-त्येयं तत्र दुर-मतिः॥'

पुंसेत्यादि—आत्मानं रक्षितुं पुंसा भक्ष्येण भक्षणार्हेण । सतो बन्धूनां
परदूषणादीनां धपो दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यते क्लेशेयं क्लमयेयं तत्र
दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिः । कनान्दान् '१३२३' अन्वयात्पत् '१३२१०३' 'अमेह-क-
स-ति-त्रेन्यः' इति परिगणनात् ॥

इदानीं कपिदंशान्तोक्तं दूषयन्नाह—

८०१—कपिर् जगाद—'दूतो ऽहमुपायं तव दर्शने ॥
दुम-राक्षस-विध्वंसमकार्षे बुद्धि-पूर्वकम्. ॥१२८॥

कपिस्त्वित्यादि—तव दर्शने (अन्य उपायो नास्तीति) बुद्धिपूर्वकं (नि-
रुद्धं दुमभङ्गं राक्षसविनाशं च उपायमकार्षे कृतवानस्मीति कपिर्जगाद् ।
अन्यथा दूतो ऽहमागत इति मदावलिप्तः को मां गणयेत् ? । अतः सदृशमेव
'मया कृतमिति' ॥

८०२—आ-त्रिकूटमकार्षुर् ये त्वत्-का निर्-जङ्गमं जगत्,
दशग्रीव ! कथं ब्रूये ? तान्-वध्यान् मही-पतेः. ॥

आशीत्यादि—हे दशग्रीव ! ये त्वत्काः त्वङ्गामणीकाः कथन्धादयः ।
'१८७८' स एषां प्रामणीः '१५२१०८' इति कन् । आ त्रिकूटं त्रिकूटपर्वतम् ।
भिष्याप्य जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकमकार्षुः । तान् महीपतेः रामस्य कथम-
वध्यान् ब्रूये ? । अस्ति एनिमहो हि महीपतेर्धर्मः, जङ्गम इति धर्मयं ब्रूलुग-
न्तरस्यापि रूपम् ॥

८०३—अभिमान-फलं प्रोक्तं यत् त्वया राम-विग्रहे, ॥
विनेशुस् तेन शत-शः फुलान्यमुर-रक्षसाम्. १३०

अभीत्यादि—'मा ब्रूदामविग्रहे रानादिशमः अभिमानफलं महाशम-

२९० भट्टिकाव्ये—द्वितीये अधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

स्ति' इति यच्चया प्रोक्तं चेन्न निमित्तेन दातव्योऽनेकशः असुररक्षसां कुलादि
विनेशुः विनष्टानि ॥

८०४—यत् स्व-धर्म-धर्मं त्वं दुर्-वलं प्रत्यपद्यथाः, ॥

रिपौ रामे च निःशङ्को, नैतत् क्षेमंकरं चिरम्. ॥

यत्स्वेत्यादि—यद्धर्मं परस्त्रीभोगहरणं दुर्घलं असारं अधेयसां आवा-
हकत्वात् । स्वधर्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि (स्वधर्म-
पुत्र नराशिनाम्' इति) छडि इयनि रूपम् । यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः नि-
र्भयः विहरसि (का मे साशङ्कता त्वयि' इति) । तदेतदुभयमपि न चिरं
क्षेमंकरं कल्याणकरम् । '२९१॥ क्षेम-प्रिय-मर्मे ऽण्वा ॥ १२॥ ४१॥' इति खण्ड ॥

८०५—अन्वयाऽऽदि-विभिन्नानां यथा सख्यमनीप्सितम्

नैपीर, विरोधमप्येवं सार्धं पुरुष-वानरैः. १३२

अन्वयेत्यादि—यथा नरादीनां अन्वयादिभिर्दूरविभिन्नात्वात् सख्य-
मनीप्सितं आमुमनिष्टं, एवं पुरुषवानरैः सार्धं विग्रहमपि नैपीः नैष्टवानसि ॥

८०६—विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि ॥

वरो धनुर्-भृतां रामः, स कथं न विवक्षितः ? १३३

विराधमित्यादि—तपसां विघ्नं विराधम् । विहन्यते ऽस्मिन्निति 'घ-
अर्धे कविधानम्' इति कः । (साहस्यं छलेनापि हन्तुं न दोषायेति दर्शयति) ।
धनुर्भृतां वरः श्रेष्ठः सन् विजितो ऽभिभूतो ऽपि रामो यदि जघान स कथं
न विवक्षितः ? । यतो राममप्यसौ जितवान् ॥

८०७—प्रणश्यन्नपि नाऽशक्तोदत्येतुं बाण-गोचरम् ॥

त्वयैवोक्तं महा-मायो मारीचो राम-हस्तिनः. १३४

प्रणश्यन्नित्यादि—मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरो ऽपि सन् महा-
मायः कनकमृगरूपधारित्वात् । रामहस्तिनः रामो हस्तीव तस्य बाणगो-
चरं बाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं नाशक्नोत् न शक्तवानिति त्वयैवोक्तं,
'समारेत्यभिदधता न मया' । यदि शक्नोति अतिक्रमितुं न समार ॥

८०८—अन्याऽऽसक्तस्य यद् वीर्यं न त्वं स्मरसि वालिनः ॥

मूर्च्छा-वान् नमतः संध्यां ध्रुवं तद् बाहु-पीडितः.

अन्येत्यादि—संध्यां देवतां नमतो अन्यासक्तस्य वालिनो यद्वीर्यं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'भारतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २९१

सामर्थ्यं तत् ध्रुवमवश्यं त्वं न स्मरसि न चेतयसि । कृतः बाहुपीडितः
सन् मूर्च्छावान् जातः । अत एव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि 'निजयाना-
न्यसंसक्तम्' इति ॥

८०९—अ-सद्-ध्वन्धु-वधोपज्ञं विमुञ्च बलि-विग्रहम्, ॥

सीतामर्पय नन्तव्ये कोश-दण्डाऽऽत्म-भूमिभिः ॥

असदित्यादि—यतो बलवद्भयोऽपि बलीयान् रामः तस्मोद्बलिना
रामेण सह विग्रहं मुञ्च त्वज्ज। कीदृशम् । बलध्वन्धोपज्ञं प्रथमतो ज्ञातिविनाशेन
विदितमित्यर्थः । वपश्चायत इत्युपज्ञा । '२८९७ इत्युपय-१३१११३५१'
इति कः । बलध्वन्धस्योपज्ञेति सः । '८२४ उपज्ञोपक्रमम्-१२१४२१' इति
नपुंसकलिङ्गता । तत्सामानाधिकरण्यादसदिति नपुंसकलिङ्गता । नन्तव्ये
प्रणामार्हे । कोशदण्डात्मभूमिभिः सह सीतामर्पय ॥

८१०—स्फुट-परुषम-सह्यमित्थमुच्चैः

सदसि मरुत्-तनयेन भाष्यमाणः ॥

परिजनमगितो विलोक्य दाहं

दश-वदनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १३७ ॥

इति भट्टिकाव्ये नवमः सर्गः ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

स्फुटेत्यादि—इत्थं स्फुटपरुषं वक्तृप्रकारेण स्फुटं स्पर्धं, परुषं रुधं भत
एवासर्धं सोढुमशक्यम् । उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन
भाष्यमाणो अभिहितः इत्यमित्यनेन वस्तुनः परित्तमापितत्वात् । तेन वर्त-
मानसामीप्य इति छद् । परिजनमगितः उभयपार्श्वे स्थितान् भृत्यान् वि-
लोक्य वानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (सर्गः),

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'भारतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः ॥९॥

१—अपरव्यग्रमिदं वृत्तम् । तत्प्रशङ्गं च—'अयुजि न-न-र-ता गुहः समे
न्यमपरव्यग्रमिदं ततो ज-री' इति वृत्तरत्नाकरे भ० के० आह ।

दशमः सर्गः—

शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्षयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्न-काण्डमुच्यते—
काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् । प्रथमं चेदं लक्षणं यत् प्रसन्नता नाम अविद्वद्ग-
नावालप्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति । शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यम् । तत्रा-
स्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः । अलंकार-माधुर्यप्रदर्शन-दोषाः भाषास-
मावेशश्चेति । तत्रालंकारो द्विविधः शब्दालंकारोऽर्थालंकारश्चेति । तत्र
पूर्वो द्विविधः । अनुप्रासो यमकं चेति उभयं दर्शयन्नाह—

अनुप्रास-यत्—

८११—अथ स वल्क-दुकूल-कुथाऽऽदिभिः

परिगतो ज्वलदुद्धत-वालधिः ॥

उदपतद् दिवमाकुल-लोचनैर्

नृ-रिपुभिः स-भयैरभिर्वाक्षितः ॥ १ ॥

अथेत्यादि—अथ दाहादेशानन्तरं स वानरो विषदाकाशमुदपतद् उ-
पतितवान् । वल्कं अंशुकम् । शूलक-यलकोलका इति निपातनम् । आ-
दिशब्दादन्यैरपि मुञ्जादिभिः परिगतः परिवेष्टितः । ज्वलदुद्धत ऊर्ध्वीकृतो
वालधिः पुच्छं यस्य सः । नृरिपुभिः राक्षसैः । सभयैराकुललोचनैरभिर्वा-
क्षितः किमयमनुष्ठास्यतीति । अनुप्रासवदिति अनुप्रासो यस्मिन् विधत्
इति । तस्य च लक्षणं—‘सरूपयणंविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते’ इति ॥

यमकस्यापि लक्षणम्—‘तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।
‘वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निरूप्यते ॥’ इति तदनेकविधं दर्शयन्नाह—

युक्पाद-यमकम्—

८१२—रण-पण्डितोऽय-विबुधाऽरि-पुरे

कलहं स राम-महितः कृतवान्, ॥

ज्वलदग्नि रावण-गृहं च वलात्

कलहंस-रामम-हितः कृतवान् ॥ २ ॥

रणेत्यादि—स कविः विद्यदुत्पत्तितो राममहितो रामपूजितः । रणेप-

१—दुतविलम्बितं वृत्तमिदम्—‘दुतविलम्बितगोह न-भां ग-री’ इति
तल्लक्षणात् । २—इतः श्लोकद्वये प्रमिताक्षरा वृत्तम् । ‘प्रमिताक्षरा स-ज-
स-सैः’ इत्युक्तत्वात् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिधानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२९३

ण्डितो युद्धकुशलः । अग्रविबुधारिपुरे अग्रयो यो विबुधः इन्द्रः तस्य यो
ऽरिर्दशाननस्तस्य पुरे लङ्कायां कलहं कृतवान् । कलहंस्तान् रमयतीति
कलहंसरामम् । रमेर्भ्यन्तात्कर्मण्यण् । तादृशं रावणगृहं धलाद्वार्यमाणो
ऽपि ज्वलदग्नि दीप्यमानपावकं । कृतवान् कृतं विधत्ते मत्सेति कृता-
पेक्षीत्यर्थः । अहितः शत्रुः । युक्पादयमकमिति युजोर्द्वितीयचतुर्थयोः
पादयोर्धमित्यात् ॥

पादाऽन्त-यमकम्—

८१३—निखिला ऽभवन् न स-हसा सहसा

ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ॥

वनिता-जनेन विपता विपता

त्रि-पुराऽऽपदं नगमिता गमिता ॥ ३ ॥

निपिलेत्यादि—ज्वलनेनाग्निना प्रभवता वृद्धिं गच्छता भवता स-
मुत्पद्यमानेन सहसा तादृशं पूः पुरी निखिला सर्वा न सहसा अभवत्
स्वानन्दा न जाता । हासस्यानन्दकार्यत्वात् ध्वमुक्तम् । '१२३९। स्व-
हसोर्वा । १।१।६२।' इत्यपि रूपम् । वनिताजनेन विपता नमसा विपता
भयादितस्ततो गच्छता त्रिपुरापदं गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेण्यपि दहमा-
गेषु भयादिनस्ततो जनो गतः नगं त्रिशूटपर्वतमिता सती । पादान्तयम-
कमिति पादान्तेषु यमितायात् ॥

पादाऽऽदि-यमकम्—

८१४—सरसां स-रसां परिमुच्य तनुं

पततां पततां ककुभो बहुशः ॥

स-कलैः सकलैः परितः करुणे-

रुदिते रुदितैरिव एं निचितम् ॥ ४ ॥

सरसामित्यादि—सरसाम् तोयानयानां तनुं परीरं । सरसां
सार्वा परिगुण्य आसात्यस्या पततां पक्षिणां बहुशः बहुन् वारान् क-
कुभो दिशः पततां गच्छतां रुदितैः सारिदितैः । वदेयं प्रादित्यासम्प्रसार-
णम् । सकलैः समस्तैः सकलैः आपुर्यवद्भिः । कलत्रम्बुस गुणमात्रवृत्तिष्वप्यत्र

१—तोटकृतमिदं श्लोकद्वये नवमश्लोके च । 'इह तोटकर्मधुपि-
नैः प्रथितम्' इति वृत्तरत्नाकरे उक्तञ्चनात् ।

२९४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः.

तद्वति घटंते । ततश्च सहशब्देन समासो भवति । करुणैः कारुण्यजनकैः
रुदितैरिव क्रन्दितैरिव परितः समन्तात् समाकाशं निचितं व्यासम् ।
पादादियमकमिति पादानामादौ यमितत्वात् ॥

पाद-मध्य-यमकम्—

८१५—न च कांचन काञ्चन-सद्म-चित्तिं

न कपिः शिखिना शिखिना समयौत्, ॥

न च न द्रवता द्रवता परितो

हिम-हान-कृता न कृता क्व च न. ॥ ५ ॥

न चेत्यादि—काञ्चनसद्मचित्तिं सौवर्णगृहसंहतिं कांचन कांचिदपि
शिखिना भग्निना शिखिना ज्वालावता-न कपिर्न च समयौत् न च न
मिश्रितवान् । अपि तु संक्षेपं नीतवान् । यौतेलुङि '२४४३' उक्तो वृद्धि-
लुङि हलि '७।३।८९।' इति वृद्धिः । क च कचिन्नाम हिमहानकृता हिम-
हानस्य हिमापचयस्य कर्मा शिखिना । जहातेभावे ह्युद । न च न द्रवता
न च न विसर्पता । अपि तु इतरततो गच्छता द्रवता द्रवभाषः परितः
न न कृता । किंतु कृतैव । काञ्चनसद्मचित्तेरित्यर्थात् । पादमध्ययमकमिति
पादानां मध्ये यमितत्वात् ॥

चक्रवाल-यमकम्—

८१६—अवसितं हसितं प्रसितं, मुदा

विलसितं हसितं स्मर-भासितम्, ॥

न स-मदाः प्रमदा हत-संमदाः,

पुर-हितं विहितं न समीहितम्. ॥ ६ ॥

अवसितमित्यादि—हसितं यद्यसितं संततप्रवृत्तम् । नित्यप्रमुदितत्वा-
त्प्रत्ययानस्य तद्विशिष्टत्वाद्भवसितं अपगतम् । '१२२१' यो उन्तक्रमेणि' इत्य-
स्य '३०७४' घति-स्यति-॥७।३।४०।' इतीत्यम् । मुदा हर्षेण पट्टितमितं
दृष्टारविषेष्टितं हसितं छिद्यमनुबद्धमिति यावत् । स्मरभासितं मन्मथदी-
पितम् । प्रसितं अस्वीकृतम् । प्रमदाश्च प्रियः न समदाः सदयो न जाताः
हस्यममदाः स्वरनहर्षाः । '३२४५' प्रमद-मन्मदी हर्षे '३।३।१८।' इति
निपातनम् । यच्च पुरहितं पुस्तानुद्धृतं समीहितं रुतुरीयितं तच्च विहितं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२९५

नानुष्ठितमित्यर्थः । चक्रचालयमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् । तथाहि द्वयोर्द्वयोः पदयोस्तत्त्ववर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मण्यस्य वर्णस्य विसृ-
ष्टस्य नाभिवदिति । तथाचास्य लक्षणम्—'पदानामवसाने तु वाक्ये स्या-
त्तस्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रचालं तदुच्यते ॥' इति ॥

समुद्र-यमकम्—

८१७—समिद्ध-शरणा दीप्ता देहे लङ्का मत्तेश्वरा ॥

समिद्ध-शरणाऽऽदीप्ता देहेऽलं-काम-तेश्वरा ॥

समिद्धेत्यादि—देहे अन्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा तत
पृष्ठे दीप्ता शोभायती लङ्का पुरी मत्तेश्वरा शातमहादेवा । तत्राभ्युदेवस्य
नामापि न गृह्यते । समिद्धो दहति द्रुतवन्तो वेति समिद्धा अपयः । पूर्व-
स्मान् '२९१५। आचोऽनुपसर्गे कः । ३। ३। ३।' इति कः । द्वितीयस्मान्
'३०११। अन्येष्वपि दृश्यते । ३। २। १०१।' इति ङः । अपिशब्दस्य सर्वोपा-
धिष्यभिचारार्पत्वात् भावन्तरादपि भवति । '११९। क्षयो होऽन्यतरस्याम्
। ८। १। ६२।' इति पूर्वसवर्णः । तान् शृणन्ति हिंसन्तीति '२८४१। कृत्यल्युटो
बहुलम् । ३। ३। ११३।' इति कर्तरि ल्युट् । समिद्धशरणा राक्षसास्तान् दाव-
मानान्यामादीपयति श्रोताहवतीति क्लृप् । समिद्धशरणादीप् रावणः तेन
ताप्यते पादपते इति सायतेः कर्मणि कारके विवक्षिते संप्रदाविदर्शनान्
क्लिप् । '३७५। घेरष्टकस्य । ६। १। ६७।' इति लोपात्पूर्व '८७३। लोपो व्योर्वलि ।
६। १। ६६।' इति लोपः । समिद्धशरणादीप्ता रावणस्य पालनीया । समिद्धशरणा-
दीप्ता लङ्का देहे दग्धा । अलं कामोऽस्येत्थलंकामः । तज्जावः अलंकामता ।
तस्यामलंकामतायां पर्याप्तेच्छायां ईश्वरा लङ्का । सर्वेच्छासम्पादनान् ।
समुद्रयमकमिति समुद्राकारेण यमितत्वात् पादद्वयचोरर्थद्वययोश्च संपुट-
वत्सादयान् ॥

काशी-यमकम्—

८१८—पिशिताशिनामनु-दिशं स्फुटतां

स्फुटतां जगाम परिविहल-ता, ॥

हलता जनेन बहुधा चरितं

चरितं महत्त्व-रहितं महता ॥ ८ ॥

पिशिताशिनामित्यादि—पिशिताशिनां मांसाशिनां राक्षसानामनु-

२९६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

दिशं दिशि दिशि । '६७७। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५। ४। १०७।' इति टच् । स्फुटतां पलायमानानां परिविह्वलता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम । जनेन चेतरेण हलता चलता महता शौर्यादिगुणयुक्तेनापि सत्ता यच्चरितं चेष्टितं बहुधा बहुप्रकारं सन्महत्वरहितं महता विकलमाचरितं अनुष्टितं भवान् । काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमितत्वात् । तथाचपादस्यान्ते परस्यादौ च सदसो विन्यासः ॥

यमकाऽऽवली—

८१९—न गजा नग-जा दयिता दयिता,
वि-गतं विगतं, ललितं ललितम्, ॥

प्रमदा प्र-मदा ऽऽम-हता, महता-
म-रणं मरणं समयात् समयात्, ॥ ९ ॥

नेत्यादि—गजा हस्तिनः नगजाः पर्वतजाताः । अत एव दयिता इष्टा न दयिताः न रक्षिताः । दयतिरत्र रक्षणार्थः । विगतं वीनां पक्षिणां गतं गमनमपि विगतं भट्टम् । ललितं वदीप्सितं वस्तु तल्ललितं पीडितम् । प्र-मदा योपित् प्रमदा प्रगतो मदो यस्या इति प्रमदा । हर्षेष्टन्येत्यर्थः । आ-महता रोगपीडितेव । आमो रोगः । इवशब्दलोपो ऽत्र प्रष्टव्यः । आमेन पीडिता पलायनहता वा । '४९८। अम गत्यादिषु ।' महतां शूराणां भरणं अविद्यमानयुद्धं मरणं विनाशं समयात् संग्राहम् । चातेर्लङि रूपम् । समयात् कालेन । यमकावलीति यमकमाला ॥

अ-युग्म-पाद-यमकम्—

८२०—न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर् भीम-विक्रमैः ॥

न वा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः, १०

नेत्यादि—वानरैरन्यैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैः असह्यशौर्यैः शक्रा-दिभिः न पराक्रान्तां नावष्टब्धां नगरीं लङ्कां नरैर्मनुष्यैर्न च परा-क्रान्तां विगृहीतां कपिर्हन्तृमात्रं ददाह वग्धवान् । अयुक्पादयमकमिति प्रथमतृतीययोर्यमितत्वात् ॥

पादाद्यन्त-यमकम्—

८२१—द्रुतं द्रुतं वह्नि-समागतं गतं
महीमहीन-द्युति-रोचितं चितम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीतामिथुनदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२९७

समं समन्तादप-गोपुरं पुरं

परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥ ११ ॥

हुतमित्यादि—यत्पुरं चित्तं सौवर्णगृहसंहत्या व्याप्तं तद्वह्निसमागतं
अमितंयुक्तं हुतं विलीनम् । हुतं प्रवाहेण प्रवृत्तं हुतं शीघ्रं अहीनया वरकृष्टया
शुभ्रा येजसा रोचितं भासितं महीं गतं प्राप्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं अत एव
समन्तात्सर्वतः समं तुल्ये कृतम् । परैः कृत्रुभिः परैरपि वरकृष्टैरपि शक्रादि-
भिरनिराकृतं भक्तमिमूतं सत् । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च
यमित्वात् ॥

मिथुन-यमकम्—

८२२—नदयन्ति ददर्श घृन्दानि कपीन्द्रः ॥

हारीण्य-बलानां हारीण्य-बलानाम् ॥ १२ ॥

नदयन्तीत्यादि—अबलानां स्त्रीणां अबलानां अविद्यमानरक्षकाणां
घृन्दानि समूहान् । हारीणि हारयन्ति, हारीणि अवश्यं हरन्ति । आव-
श्यके णिनिः । चेतस इत्यर्थान् । नदयन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो
ददर्श । मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाकमिथुनवदवस्थितत्वात् ॥

घृन्त-यमकम्—

८२३—नारीणामपनुनुदुर् न देह-खेदान्

ना ऽऽरीणाऽमल-सलिला हिरण्य-वाप्यः ॥

ना ऽऽरीणामनल-परीत-पत्र-पुष्पान्

ना ऽरीणामभवदुपेत्य शर्म घृक्षान् ॥ १३ ॥

नारीणामित्यादि—भारीणां संबन्धिन्यो हिरण्यवाप्यः सुवर्णपटितः
वाप्यः । भारीणां स्त्रीणाम् अक्षिताषान्देहरोदात्तापनुनुदुः मापनीतवलयः ।
कुतः । भारीणामलसलिलाः । ' ११३८। रीदृ चक्रे ।' इत्यस्मादाद्पूर्वान्
स्पादय बोधितः इति निष्ठानत्यम् । भारीणं सत्तममलं सलिलं
यानु हिरण्यवापीत्यति । घृक्षं शोषेत् गच्छ । शर्मं शर्मं शुष्कं नाभवत्
न जातम् । अनलपरीतपत्रपुष्पाद्दुष्काणाम् । भारीणां भारीणामिति दो-

१—इदं तनुमध्या वृत्तम् । तदुक्तम्—'तन्वो ह्यग् तनुमध्या' इति ।

२—प्रद्विर्णी वृत्तम् । 'मू-नौ ज-री गम् मिदज-वनिः प्रद्विर्णीयम्'
इति तत्तत्तत्तम् ।

२९८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उपम् । ननुसंवन्धिनीनामित्यर्थः । अरीणामिमा इति '१५००' तत्पेदम्
 १४३१२०' इत्यण् । तदन्तात् । '४७०' टिङ्गणम्-१४१११५' इत्यादिना
 ङीप् । अत्र वृक्षानुपेत्य स्थितानामित्यध्याहर्तव्यम् । अन्यथा समानकर्तृकत्वात्
 पूर्वकाले कर्वाप्रत्ययो न स्यात् । वृन्तयमकमिति प्रतिपदं पुष्पफलस्यैव
 मूले ऽवस्थितत्वात् ॥

पुष्प-यमकम्—

८२४—अथ लुलित-पत्रि-मालं

रुग्णाऽसन-बाण-केशर-तमालम् ॥

स वनं विविक्त-मालं

सीतां द्रष्टुं जगामाऽलम् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि—दाहानन्तरं लुलितानां चलितानां पत्रत्रिणां पक्षिणां
 माला संहतिर्यस्मिन् तद्वनमशोकवनिक्वाण्यं स कपिर्जगाम । रुग्णाः भग्ना
 असनादयो यस्मिन् वने । तथासनः पीतसालः, बाणः ग्रन्थिका, केशरो
 नागकेशरो देववल्लभो वा । विविक्ताः शुचयो माकाः सजो यस्मिन् तद्विवि-
 क्तमालम् । सीतां द्रष्टुं अलं पर्याप्तो सीतां द्रक्ष्यामीति जगाम । पुष्पयम-
 कमिति प्रतिपदं वृन्तादुपरि पुष्पमिवावस्थितत्वात् ॥

पादाऽऽदि-मध्य-यमकम्—

८२५—धन-गिरीन्द्र-विलङ्घन-शालिना

वन-गता वन-ज-द्युति-लोचना ॥

जन-मता ददृशे जनकाऽऽत्मजा

तरु-भृगेण तरु-स्थल-शायिनी ॥ १५ ॥

धनेत्यादि—तरुभृगेण कपिना जनकात्मजा ददृशे दृष्टा । धनाः निरन्तराः
 ये गिरीन्द्राः मेघसदृशा वा तेषां यल्लङ्घनं अतिक्रमणं तेन शालिना युक्तेन
 कपिना । वनगता काननस्था वनजद्युतिलोचना पद्मस्यैव काम्तिर्यथोल्लो-
 चनयोः ते तथाविधे लोचने यस्याः । '५१२' न श्लोकादिवल्लभः १४११५६'
 इति ङीप्प्रतिषेधः । जनमता जनेनावबुद्धा पतिव्रतेयमिति । '१५६६'
 मनु अवबोधने' इत्यस्य भूते निष्ठायां रूपम् । '६२७' न लोक-१२११६९'

१—गाथावृत्तमिदम् । विषमाक्षरपादत्वात् । तदुक्तम्—'विषमाऽक्षरपादं
 वा पादरसमं दश-धर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥'
 इति भट्टकेशरीः । २—अथ लक्षणमुक्तं प्राक् (एतत्सर्ग-१ श्लोकटिप्पणे)

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीतामिश्रानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२९९

इति पट्टीप्रतिपेयः । कर्तरि तृतीया । तस्यां च '६९४। कर्तृकरणे—१२।१।३२।' इति समासः । वर्तमाने तु '३०८९। मति-बुद्धि—१३।२।१८।' इत्यादिना कप्रत्ययः ।
'६२५। कस्य च वर्तमाने । १२।३।६०।' इति पट्टी । तस्यां च '७०६। केन च पूजायाम् । १२।२।३२।' इति समासप्रतिपेयः स्यात् । तस्य लश्यायिनी तत्समूहे यत् स्थलं तत्रैव शयाना सत्यपि शयने । तेन '२९९०। प्रते । ३।२।८५।' इति णितिः । आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च घन-वन-जन तद्वत्तद्वानां यमितत्वात् ॥

वि-पथ-यमकम्—

८२६—कान्ता सहमाना दुःखं च्युत-भूषा ॥

रामस्य वियुक्ता कान्ता सह-माना. ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि—कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं विपोगजम् । च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना सह भागेन वर्तत इति । '८४९। चोपसर्जनस्य । ६।३।८२।' इति समासवि-कल्पः । दृष्टा इति संबन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमाद्विपथेन विमार्गेण यमितत्वात् ॥

मध्याऽन्त-यमकम्—

८२७—मितमवददुंदारं तां हनूमान् मुदा ऽरं

रघु-वृषभ-सकाशं यामि देवि ! प्रकाशम् ॥

तय विदित-विषादो दृष्ट-कृत्स्नाऽऽमिषादः

श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्ययन्तम्. ॥ १७ ॥

मितमित्यादि—मितं अवपाक्षरं अर्थावगाहं तां सीतां हनूमान् मुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् । किमित्याह—अरं शीघ्रं हे देवि ! रघु-वृषभसकाशं रामसमीपं माल्ययन्तं पर्वतं प्रकाशं प्रकटं यामि । तय विदित-विषादो ज्ञातवसादः । दृष्टकृत्स्नामिषादः जीक्षिताक्षोपविदापरः । आनिपं मांसमदन्तीति '२९१३। कर्मण्यण् । ३।२।३।' । '२८३०। वा ऽसरूपो ऽक्षियाम् । ३।१।९४।' इति वचनात् । '२९७०। अदोनच् । ३।२।६८।' इति विदप्रत्ययेनागो विकल्पेन बाधनात् । श्रियं शोभां अनिशमवन्तं रक्षन्तं पर्वतम् । मध्या-न्तयमकमिति पादद्वय मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥

१—एतदक्षरं द्वादशश्लोकटिप्पणे द्रष्टव्यम् । २—मालिनी वृत्तमिदम् ।

तदक्षरं च—'न-न-ग-न-च्युतेय मालिनी भोगि-लोकः' इति वृत्तरत्नाकरे म. के. ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिधानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः— ३०१

॥ २१४

वरिंमन् तथाभूते मरुत्वानिन्द्रः । अनुजीवितया मरुतो देवा अस्य सन्तीति
 हृत्वा । विहृतः रावणपरिभवात् विहृतदेवाधिपत्यः । विहृतः स च समुद्रः
 मुद्रया अप्सरसा सह वर्तमानः । समुपलब्धमार्गविवृत्तान्तः वमीं हृष्टवान् ।
 कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः समूलं छेत्स्यतीति । अनेकार्थत्वाद्दानूनां
 भातिरत्र तुष्टौ वर्तते । इत्ययं द्वितीयः । समुद्रो जलनिधिः मरुत्वान् हनू-
 मदुत्पत्तनजनितवायुना युक्तः अत एव विहृतो ऽतिक्रान्तमर्यादः वमी य-
 भूव । अत्र सत्तायां प्रयुक्तः । इत्ययं तृतीयः । सलोकपालो मरुत्वान् महा-
 भूतात्मकेन युक्तः मरुत्वान् । पूर्ववन्मनुष्यः । मरुत्वानिति व्याख्यानं '८४।
 मलां जशो ऽन्ते । ८।२।३९।' इति जश स्यात् । मुद्रो हर्षस्य दाता पुत्रो
 मे मुखेन यास्यतीति मुद्रं सति ददातीति '२९१५।' भातो ऽनुपसर्गो कः
 । १।२।३।' । विहृतो मन्दगतिः । वमी वाति स्म । अत्र गती प्रयुक्तः । इत्ययं
 चतुर्थः । अन्यस्वाह यमकेषु क्रियापदस्याभिधेयत्वं न दुष्यतीति तेन द्वी-
 ह्ययं एव योज्यः । सर्वयमकमिति चतुर्णामपि पादानां सदृशत्वात् ॥

महा-यमकम्—

८३०—अभियाता वरं तुङ्गं भू-भृतं रुचिरं पुरः ॥

॥ कर्कशं प्रथितं धाम स-सत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥

अभियातेत्यादि—भूभृतं रामं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीमत्वादिति
 सर्वेषामुपरि स्थितं गुणै रुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरं पुरो ऽग्रतो वक्षःस्थले कर्कशं
 लोमशं प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम गृहं वर्णाश्रमधर्माणां ससत्त्वं पराक्रम-
 योगात् । पुष्करेक्षणं पद्मलोचनं अभियाता अभिमुख्येन यास्यति हनुमान् ।
 छुटि रूपम् ॥

अभिया ऽताऽऽवरं तुङ्गं भू-भृतं रुचिरं पुरः ॥

कर्कशं प्रथितं धाम स-सत्त्वं पुष्करे क्षणम् ॥ २०॥

अभियातेत्यादि—भूभृतं पर्वतं यन्नाद्वादयः स्थिताः तमभिया-
 अभिगच्छता हनुमता । कुतः । पुरो लङ्कायाः सकाशात् । पुष्करे आकाशे
 धाम तेजः क्षणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितम् । अभियातीति '३१५८।
 अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते । ३।२।१७८।' इति क्तिप् । नृतीर्यैकवचने '२४०। आतो
 घातोः । ६।४।१४०।' इत्याकारलोपे अभियेति रूपम् । कीदृशं अतावरं सा-
 तत्येमाततीति पचाद्यच् । अतो वायुः आदित्यो वा आनृणोतीत्यप् । आ-
 वरः । अतस्यावरं यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरम् । रुचिरं तुष्टिदं रश्मिं रातीति । क-
 र्कशं कठिनस्वभावम् । ससत्त्वं प्राणियुक्तम् । महायमकमिति श्लोकस्यैकस्य
 द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात् ॥

आद्यन्त-यमकम्—

८३१—चित्रं चित्रमिवाऽऽयातो विचित्रं तस्य भू-भृतम् ।

हरयो वेगमांसाद्य संव्रस्ता मुमुहुर् मुहुः ॥ २१ ॥

चित्रमित्यादि—[भूभृतम्] भूधरं पर्वतं चित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णं भूतं
एव चित्रमिवालेख्यमिव । आयातः आगच्छतस्तस्य हनूमतः वेगं जवं चित्रं
अद्भुतमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः संव्रस्ताः समयाः मुमुहुः मुहुः क्षणम् ।
श्लोकाद्यन्तयमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमितरयात् ॥

अर्थासंकारस्तु दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः । तत्र वाक्यार्थप्रकाश-
नादीपकमुच्यते । तदादिमध्यान्तभेदाधिविधमिति दर्शयन्नाह—

आदि-दीपकम्—

८३२—गच्छन् स वारीण्यकिरत् पयोधेः,

कूल-स्थितांस् तानि तरुन्धुन्वन्, ॥

पुष्पाऽऽस्तरांस् ते ऽङ्ग-सुखानंतन्वन्,

तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन्, २२

गच्छन्मित्यादि—स हनूमान् वेगेन गच्छन् पयोधेर्वारीणि वेगजेन वा-
युना भकिरत् निक्षिप्तवान् । तानि वारीणि अधिक्षिप्तानि कूलस्थितांस्तारुन्-
धुन्वन् कम्पितवन्ति । ‘१३३५। धून् कम्पने’ इति सौवादिकः । ते तरवा-
कम्पिताः पुष्पास्तरान् पुष्पाणां प्रकरान् आस्तीर्यन्त इति ‘३५३२। फदोत्प ।
।३।३।५०।’ अङ्गसुखान् मृदुस्पर्शात्वात् कायस्य सुखहेतून्तन्वन् विस्तारि-
तवन्तः । तान् पुष्पास्तरान् किन्नराः मन्मथिनः कामवन्तः, अध्यतिष्ठ-
अप्यासितवन्तः । ‘५४२। अधि-शीङ्—।१।४।४६।’ इत्यादिनाधिकरण-
कर्मसंज्ञा । आदिदीपकमिति क्रियापदस्यादी भूयमाणत्वात् । द्विविधं ह्य-
‘दिदीपकम् । १. एकतिष्ठनेकतिष्ठसहितं च । तत्र यत्पूर्वं तदेकमप्यनेकार्थ-
प्रकाशकम् । यथाह भामहः—‘मदो जनयति प्रीतिमानन्दं मानभङ्गुरम् ।
यत्प्रियासंगमोत्कण्ठामसङ्गां मनसः शुचम् ॥’ इति । यत्तु द्वितीयं तत्तन्मस्तापां-
वयार्थप्रकाशकं यथेदमेव । तत्र सुचरेषां वाक्यार्थानाम्प्रायेणैव दीपनात् । त-
स्मिन्नसति शेषाणामस्फुटत्वात् । पूर्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत्
तत्प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थम् । तद्यथा—‘तृष्णां छिन्धिः’

च्युत-शोणित-बद्ध-धातु-रागः

शुशुभे वानर-भू-धरस् तदा ऽसौ ॥ २५

अनेत्यादि—असौ वानरो भूधर इव वानरभूधरः । ७३५ । २५ । १२।१।५।६। इत्यादिना समासः । तदा तस्मिन्वानरमध्यगमनकाले शुशुभे शोभते स्म । अणानि शस्त्रकृतानि कन्दराणीव । शस्त्राणि सर्पाः शस्त्रसर्पाः । अणकन्दरैषु खीनाः शस्त्रसर्पा यस्य । वक्ष्यस्थलं ७३५ । १२ । रिव सा पृथुला विस्तीर्णा यस्य सः । शोणितं बद्धधातुराग इव । कादिराग इव स च्युतो यस्य । सर्वत्र ७३५ उपमितम्—१२।१।५।६। दिना समासः । रूपकमिति सावयवेन भूधरेणोपमानेन कपेरुपमेयस्य तत्स्वभावतयाप्यारोपितत्वात् । ययोरुपमेयत्वमुपमेयस्य रूप्यते ॥ गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ इति

अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः—

एतद् विशिष्टोपमा-युक्तं रूपकम्—

८३६—चल-पिङ्गल-केशर-हिरण्य-लताः

स्फुट-नेत्र-पङ्क्ति-मणि-संहतयः ॥

कलघौत-सानव इवा ऽथ गिरेः

कपयो बभुः पवन-जाऽऽगमने ॥ २६ ।

चलेत्यादि—अथ पवनजागमने हनूमदागमने कपयो गिरेस्ताव कलघौतसानव इव सीवर्णकदेशा इव बभुः शोभन्ते स्म । पिङ्गलकेशाणि पिङ्गलसदाः सानि हिरण्यलता इव सुवर्णलता इव ताशला ये कपीनाम् । नेत्रपङ्क्तयो मणिसंहतय इव ताः स्फुटा उगमला चेपामि । एतदपि रूपकमेव । किंतु कलघौतत्वेन सान्वा विशिष्टत्वाद्विशिष्टोपमादौ कमलकं नाम ॥

एतच्छेषाऽर्थाऽन्ववसितमवर्तसकम्—

८३७—कपि-तोय-निधीन् प्लवङ्गमेन्दुर

सदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ॥

वचनाऽमृत-दीधितिर् वितन्व-

ज्ञकृता ऽऽनन्द-परीत-नेत्र-चारीन् ॥ २७

१—‘१२८३। कलघौतं रूप्य-हेमोः’ । २—‘११५। भानुः करो मरी। श्री-पुंश्चरौ दीधितिः श्रियाप् ।’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३०५

कपीत्यादि—श्रवद्रम इन्दुरिव श्रवङ्गमेन्दुः । कपयस्तोयनिधय इव कपितोयनिधीन् । मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा । '८०२।मदी हर्षयेपययोः॥' इति घटादित्वान्मिच्छे ह्रस्वत्वम् । वचनानि अमृतमयदीधितय इव वचनामृतदीधितिर्वितन्वन् विस्तारयन् । लोकवृत्तान्तसंयोधकमाह्लादकं वचनमुदाहरन्नित्यर्थः । आनन्देन हर्षेण परीतं संजातं नेत्रवारि येषां तानेवंविधानकृत कृतवान् । एतद्रूपकं शोषार्थान्वयवसितम् । रूपितादन्यो यो ऽर्थः 'आनन्दपरीतनेत्रवारीन्' इति स शोषः तेनान्वयवसितं युक्तमवतंसकं नाम विसदृशस्यार्थस्य लपितत्वात् । तदेवान्यैः खण्डरूपकमित्युच्यते॥

अर्ध-रूपकम्—

८३८—परिलेदित-विन्ध्य-वीरुधः

परिपीताऽमल-निर्झराऽम्भसः ॥

दुधुवुर् मधु-काननं ततः

कपि-नागा मुदिताऽङ्गदाऽऽङ्गवा. ॥ २८ ॥

परिलेदितेत्यादि—तत उच्चरकालं कपयो नागा इव हस्तिन इव कपिनागाः । मुदितस्याङ्गदस्याङ्गवा मधुकाननं सुग्रीवस्य क्रीडोद्यानं दुधुवुः कल्पितवन्तः । मधून्युपभुज्य संभ्रममकुर्वन्नित्यर्थः । परिलेदिताः परितृदिताः विन्ध्यवीरुधो विन्ध्यलतागुल्मा यैः । परिपीतममलनिर्झराम्भो यैः । अर्धरूपकमिति पश्चिमाद्धे कपिनागा इति रूपितम् ॥

एतदन्यर्थोपमा-युक्तं ललामकम्—

८३९—विटपि-मृग-विपाद-ध्वान्त-नुद् वानराऽर्कः

प्रिय-वचन-मयूखैर् बोधिताऽर्धाऽरविन्दः ॥

उदय-गिरिमिवा ऽङ्गि संप्रमुच्या ऽभ्यगात् खं

नृप-हृदय-गुहा-स्यं भ्रन् प्रमोहाऽन्धकारम्. ॥

विटपीत्यादि—वानराः वानरो ऽर्क इव वानराः । उदयतिरिमिवादि पर्वतं महेन्द्रं संप्रमुच्या खमाकाशमभ्यगात् अभिगतत्वात् । विटपि-मृगाणां यो विपाद आसीत् कथं सीतान्वेषणीयेति स ध्वान्तिमिव तं नुद्-सीति क्विप् । प्रियवचनानि मयूखा इव तैः करणभूतैः बोधितमपौरविन्दं येन । अर्थः सीतोपलब्धिः सो ऽरविन्दमिव । नृपहृदयं गुहेव तत्र तिष्ठ-सीति नृपहृदयगुहास्यम् । प्रमोहो विपादो ऽन्धकार इव तं भ्रन् हनिष्यन् । वर्तमानसमीपत्वात् भविष्यति छद् । एतदिति रूपकं अभ्यर्थोपमया पक्त

३०६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

ललाम नाम । यत उदेत्समादित्युदयः । '३१८८' अकतंरि च कारके
-१३।३।१९' इत्यत्र । स चासी गिरिश्रेष्ठनुगतार्थता । यत्रान्वर्थता नास्त्यु-
पमायाः तदुपमायुक्तमेव रूपकं द्रष्टव्यम् ॥

उपमालंकारं दर्शयन्नाह—

इवोपमा—

८४०—रघु-तनयमंगात् तपो-वन-स्थं

विधृत-जटाऽजिन-वल्कलं हनूमान् ॥

परमिय पुरुषं नरेण युक्तं सम-

शम-वेश-समाधिना ऽनुजेन. ॥ ३० ॥

रघुतनयमित्यादि—हनूमान् रघुतनयमंगात् प्राप्तवान् । तपःप्रधानं
वनं तपोवनं तत्र स्थितम् । विष्टता जटा अजिनं चर्म वल्कलं च येन तम् ।
अनुजेन कनीयसा आग्रा लक्षणेन समास्तुत्याः शमा वेशाः समाधयश्च
यस्य तेन युक्तं परमयुक्तं पुरुषमिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तम् ।
यदरिकाश्रमे नरनारायणयोस्तपश्चर्यया स्थितत्वात् । इवोपमेति
ह्रस्वशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् । उपमाया लक्षणम्—'विरुद्धेनोपमानेन
वेशकालक्रियादिभिः ॥ उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोपमा ॥' इति ।
अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन शमस्योपमेयस्य तपो-
वनस्थत्वेन विधृतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्षणेनानुगतत्वेन च
गुणमात्रेण साम्यमुपमानम् ॥

यथेशशब्द उपमार्थसूचकस्तयाम्यो ऽपीति दर्शयन्नाह—

यथोपमा—

८४१—कर-पुट-निहितं दधत् स रत्नं

परिविरलाऽद्भुलि-निर्गताऽल्प-दीप्ति ॥

तनु-कणिल-घन-स्थितं यथेन्दुं

नृपर्मनमत् परिभुग्न-जानु-मूर्धा. ॥ ३१ ॥

करपुटनिहितमित्यादि—करपुटे करयुग्मे निहितं न्यस्तं रत्नं सीता-
चूडामणिं परिविरलाद्भुलिम्बो निर्गता अल्पा दीप्तयो यस्य तद्रत्नं दधत्ता-
रयन् स हनूमान् नृपं राममवमत् प्रणतवान् । परिभुग्नो अवनते जानुनी
मूर्धा च यस्य हनूमतः । यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः अच्छः कणिलश्च यो घनः
मेघः तत्र स्थितमिन्दुमिव रत्नम् । यथोपमेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्य-
मानत्वात् ॥

सहोपमा—

८४२—रुचिरोन्नत-रत्न-गौरवः

परिपूर्णाऽमृत-रश्मि-मण्डलः ॥

समदृश्यत जीविताऽऽज्ञया

सह रामेण वधू-शिरो-मणिः, ॥ ३२ ॥

रुचिर इत्यादि—वधूशिरोमणिः सीतापूदामणिः । वन्नतं महद्रसगी-
रवं महाभ्यादिलक्षणं यस्य । रुचिरो दीप्तिमांश्चाखी वन्नतरत्नगौरवश्चेति
सः । परिपूर्णस्यामृतरश्मेश्चन्द्रमसो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः । रामेण
समदृश्यत संदृष्टः । कर्मणि लङ् । जीविताज्ञया सह सार्धं तद्दर्शनतो जी-
वितो ऽस्मीति तदाज्ञया सह । सा रुचिरा गुह्यिदर रुचिं दाति ददातीति
कृत्वा । वन्नतरत्नगौरवानुन्नतं रमेण्विव गौरवं यदुमानो यस्यामिति । परि-
पूर्णममृतममरणं रश्मिमण्डलं यत्नामिति । सहोपमेति सहसब्देन जीवि-
ताज्ञया उपमाधोतनात् ॥

तद्धितोपमा—

८४३—अवसन्न-रुचिं वनाऽऽगतं

तर्मनाऽऽमृष्टरजो-विधूसरम् ॥

समपश्यदपेत-मैथिलिं

दधत् गौरव-मात्रमात्म-वत्, ॥ ३३ ॥

अवसन्नरुचिमित्यादि—तं शिरोमणिं आत्मवदात्मानमिव समपश्य-
द्राम । '१७७८ तेन तुल्यम्-१५१११५१' इति घटिः । अवसन्नरुचिं म-
न्दप्रभं धेनीयन्धनमलिनत्वात् । इतरत्र सशोकत्वात् । वनागतं भशोकव-
निकाण्याद्वनादागतं इतरं पितुरादेशाद्वनमागतम् । खुप्सुपेति सः । अना-
मृष्टं अनपनीतं यद्गजः तेन विधूसरम् । वभयमपि अपेतमैथिलिं अपेता मै-
थिली येन वस्माद्वा । दधत् गौरवमात्रं गुह्यमेव न दीप्त्यादिकं इतरं मा-
हात्म्यं दधत्म् । तद्धितोपमेति तद्धितप्रत्यया द्रष्टव्याः ॥

उत्तोपमा—

८४४—सामर्थ्य-संपादित-वान्छिताऽर्थम्

चिन्ता-मणिः स्यान् न कथं हन्यमान, ॥

स-लक्ष्मणो भूमि-पतिस् तदानीं

शाखा-मृगाऽनीक-पतिश् च मेने. ॥ ३४ ॥

सामर्थ्येत्यादि—सामर्थ्येन शक्या संपादितो निष्पादितो वाञ्छितो ऽभिलषितो ऽर्थो येन सहनूमान् कथं चिन्तामणिश्चिन्तामणिरिव न स्यात् । इति तदानीं मेने ज्ञातवान् । सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन भूमिपती रामः शाखामृगानीकपतिश्च सुग्रीवः । लुप्तोपमेति चिन्तामणिरित्यत्रेवशब्दार्थस्य सम्प्रसादत्वाद् लुप्तोपमेति ॥

समोपमा—

८४५—‘युष्मान्-चेतन् क्षय-वायु-कल्पान्

सीता-स्फुलिङ्गं परिगृह्य जात्मः ॥

लङ्का-वनं सिंह-समो ऽधिसेते

मर्तुं द्विपन्नित्यवदन्नूमान् ॥ ३५ ॥

युष्मानित्यादि—युष्मान् रामादीन् क्षयवायुकल्पान् प्रलयकालमहा-वायुसदृशान् भवेतन् अजाबन् । ‘३९ चित्ती संज्ञावे’ इति भौषादिकः । द्विपन् दक्षामनः जात्मः मूर्खः सीतास्फुलिङ्गं सीतामक्षिकणमिव परिगृह्यादाय लङ्कां वनमिवाधिसेते । मर्तुं मरिष्यामीति सिंहसम इत्यवदन्नूमान् । स्-मोपमेति समानन्देनोपमाया अभिधानात् । अत्र निम्न-सदृशादयो ऽपि ब्र-ह्म्याः ॥

इदानीमलंकारान्तराण्याह—

अर्थाऽन्तर-न्यासः—

८४६—‘अहत धनेश्वरस्य युधि यः समेत-मायो धनं,

तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमाऽऽयोधनम्

विभव-भदेन निहृत-ह्रिया ऽतिमात्र-संपन्नकं,

व्यथयति सत्-पथार्दधिगता ऽथर्वेह संपन् न कम्.

अहतेत्यादि—यो द्विपन् युधि संग्रामे समेतमायः समेता प्राप्ता मायां मेनेति तृतीयार्थं बहुव्रीहिः । मायावीत्यर्थः । धनेश्वरस्य धनस्य धनमहत इतवान् । ‘२३६९। इत्यादङ्गात् । ८। २। २७।’ इति सिचो लोपः । तं विबु-धैर्देवैः सह कृतोत्तमायोधनं कृतमहासंग्रामम् । निहृता अपलपिता ह्रीर्लज्जा येन विभवभदेन तेन निहृतह्रिया अतिमात्रं सुष्ठु सम्पन्नकं युक्तं येन पर-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीतामिहानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः— ३०९

खियमपहत्यानीतवानसौ तं विलोक्य बहमितः प्रासः । विभवमदो लज्जां
 त्याजयतीत्यमुमेवार्थे अनुस्मृत्यार्थान्तरमाह—अयवेति । अयवाशब्दे निपा-
 तसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते । यस्मादिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता
 सत्पथात् सम्मार्गात् कं न व्यथयति चलयति । व्यथिरत्र चलने वर्तते ।
 अर्थान्तरन्यास इति उक्तादर्थान्यस्योपन्यासात् । यथोक्तम्—'उपन्यस-
 नमर्थस्य प्रक्रान्तादपरस्य यत् ॥ ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो
 यथा ॥' इति ॥

आक्षेपः—

८४७—ऋद्धि-मान् राक्षसो मूढम्, चित्तं नऽसौ यदुद्धतः,

को वा हेतुरनार्याणां धर्म्यं वर्त्मनि वर्तिनुम्. ३७

ऋद्धिमानित्यादि—यदसाधुदत्तो दुर्धृत्तः न तद्विग्रमाश्चर्यम् । यस्मा-
 दसौ ऋद्धिमात् राक्षसश्च । उभयथा विमूढ इत्येसदुर्धृत्तमिति प्रतिपेक्ष-
 नाह—को वेति । किमनेनोक्तेन यस्मादनार्याणां तद्विधानां धर्म्यं धर्माद-
 नपेक्षे धर्मनि भागं वर्तिनुं को वा हेतुः किं नाम कारणम् । नैवेत्यर्थः । आक्षेप
 इति प्रतिपेक्षो नाम । यथोक्तम्—'प्रतिपेक्ष इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥
 आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधो यथा ॥' इति । अत्र पूर्वार्थेनोक्तो
 य इष्टोऽर्थः तस्य को वेत्यादिना विशेषप्रतिपादनेष्टया प्रतिपेक्ष इति ।
 स च उक्त-वक्ष्यमाणविषयभेदाद्विविधः । अयमुक्तविषयः ॥

आक्षेप एव—

८४८—तस्याऽधिवासे तनुस्तुकाऽसौ

दृष्टा मया राम-पतिः प्र-मन्युः, ॥

कार्यस्य सारोऽयमुदीरितो वः,

श्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन. ॥ ३८ ॥

तस्येत्यादि—तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां असौ रामपतिः सीता
 मया दृष्टा । रामः पतिर्यस्या इति । '४९१' विभाषा सपूर्वस्य । १४।१।३४।
 इति नकाराभावपक्षे रूपम् । उनुः कृष्णाङ्गी । '५०२' वोतो गुणवचनात्
 । १४।१।४४। इति टीयो विकल्पः । उरमुका सोत्कण्ठा, प्रमन्युः प्रकृष्टशोका ।
 '५२१' ऊदुतः । १४।१।६९। इत्यूह न भवति । तत्रायोपधादिति वर्तते । अयं
 कार्यस्यास्मदायत्तस्य सारः शरीरं सीतादर्शनम् उदीरितः कथितः । वो
 युष्मभ्यम् । शेषेणोद्धतेन अशोकवदिकामहादिना किं श्रोक्तेन । न किञ्चित्

३१० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

प्रयोजनम् । स एवेत्ययमप्याक्षेप एव किंतु वक्ष्यमाणविषयः । अत्र पूर्वार्धेनोक्तो य इष्टो ऽर्थः तस्य विशेषाभिधिरसया प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ॥

व्यतिरेकः—

८४९—समतां शशि-लेखयोपयाया-

दवदाता प्र-तनुः क्षयेण सीता, ॥

यदि नाम कलङ्क इन्दु-लेखा-

मतिवृत्तो लघयेन् न चाऽपि भावी, ॥३९॥

समतामित्यादि—सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी क्षयेण धीरस्येन-पृतावता तुल्यधर्मत्वाच्छशिलेखया समतां तुल्यतामुप-यामात् उपगच्छेत् । यदि कलङ्को नामापरो ऽतिवृत्तो ऽतिक्रान्तः इन्दु-लेखां न लघयेत् न न्यूनयेत् । तथा भावी आगामी मालवयिष्यत् यदि-। न धैर्यं तस्माच्चन्द्रलेखया न समेति भावः । व्यतिरेक इति अयं व्यतिरेको नाम अन्वयः । पूर्वार्धेनोपमानोपमेययोरर्थो दर्शितः तस्य पक्षार्धेन भेददर्श-नात् । यथोक्तम्—‘उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ॥ व्यतिरेकं तमि-च्छन्ति विशेषोत्पादनाद्यथा ॥’ इति ॥

विभावना—

८५०—अ-परीक्षित-कारिणा गृहीतां

त्वमनासेवित-वृद्ध-पण्डितेन ॥

अ-विरोधित-निष्ठुरेण सार्धं

दयितां त्रातुमलं घटस्व राजन् ! ॥ ४० ॥

अपरीक्षितकारिणेत्यादि—अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणशी-लेन, अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्युपासितज्ञानवृद्धस्तत्पथेन, अविरोधित-निष्ठुरेणानपकृतो ऽपि क्रूरः सन् यः शत्रुः तेन गृहीतां सार्धं पतिव्रतां दयितामिष्टां त्राणाहं त्रातुं रक्षितुमलं पर्योसं त्वं घटस्व यतस्व । हे राजशित्यवद-द्धनूमान् । विभावनेति परीक्षा सेवा विरोधनं चेति तिष्ठः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः नना तेन । अपरीक्षापूर्वकं यत् करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत्पण्डितत्वं यच्चाविरोधपूर्वकं निष्ठुरत्वं तस्य क्रियाफलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । यथोक्तम्—‘क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् ॥ शेषा विभावनैवासां सान्त्वर्थं कथ्यते यथा ॥’ इति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३११

समासोक्तिः—

८५१—स च विह्वल-सत्त्व-संकुलः

परिशुष्यन्नभवन् महा-हृदः ॥

परितः परिताप-मूर्च्छितः,

पतितं चा ऽम्बु निरुभ्रमीप्सितम्. ॥ ४१ ॥

स चेत्यादि—स च रामो महाहृदः महाहृदसमः सीताविरहात् विह्वलेनाकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः । परिशुष्यन् शोपमुपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्च्छितः शोकसतापेन मूर्च्छान्वितो ऽभवत् भूतः । अनन्तरं चाम्बु जलं सीतावार्ताश्रवणमीप्सितं अभिप्रेतं निरुभ्रमाकस्मिकं पतितमित्येको ऽर्थः । महाहृदः परिशुष्यन् विह्वलैः सखीभक्त्यादिभिः संकुलो व्याप्तः । परितापमूर्च्छितः परितापेन मूर्च्छितः अकेतापाग्नितो ऽभवत् । अम्बु च मिरभं विना मेघेन पतितमिति द्वितीयः । समासोक्तिः । पयोक्तुम्—'यथोक्तेर्गन्धते ऽन्धोर्यस्तत्समानविशेषणः ॥ सा समासोक्तिरदिता संक्षिप्तार्थतया यथा ॥' इति । एवं च कृत्वा अयं श्लेषान्विद्यते । श्लेषे हि द्वयो-रपि श्रूयमाणत्वात् ॥

अतिशयोक्तिः—

८५२—अथ लक्ष्मण-तुल्य-रूप-वेशं

गमनाऽऽदेश-विनिर्गताऽग्र-हस्तम् ॥

कपयो ऽनुययुः समेत्य रामं

नत-सुग्रीव-गृहीत-साऽऽदराज्ञम्. ॥ ४२ ॥

अथेत्यादि—अथ वार्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिदित्वा राममनुययुः अनुगतवन्तः । लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशश्च यस्य रामस्य गमनाय प्रयाणाय आदेशः तदर्थं विनिर्गताऽग्रहस्तौ यस्य । नत्वेन प्रणतेन सुग्रीवेन गृहीता प्रतिष्ठिता सादराज्ञा यस्य तं रामम् । अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् । अतः सुग्रीवि नामासौ लक्ष्मणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनम् । अवश्यं च कश्चिद्विशेषो ऽस्ति । यथोक्तम्—'निमित्ततो यत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ॥ गन्धस्ते ऽतिशयोक्तिः तामलंकारतया यथा ॥' इति ॥

कुलकम् ४३-४९-

यथा-संख्यम्-

८५३-कपि-पृष्ठ-गतौ ततो नरेन्द्रौ,

कपयम् च ज्वलिताऽग्नि-पिङ्गलाऽक्षाः ॥

मुमुक्षुः, प्रययुर, द्रुतं समीयुर,

वसुधां, व्योम, महीन्धरं महेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

कपिपृष्ठगतादित्यादि—ततो ऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामकृष्णौ कपयश्च सर्वे एते मुमुक्षुः वसुधां त्यक्तवन्तः । प्रययुर्व्योम आकाशम् । महेन्द्रं महीधरं समीयुः गतवन्तः । लिटः कित्वे गुणाभावाद्वातोऽरियद् । नरेन्द्रौ किंभूतौ । कपिपृष्ठगतौ हनूमन्तमारूढौ । यथासंख्यमिति मुमुक्षुरित्यादिना क्रियाणां वसुधादीनां च कर्मणामनुक्रमशो निर्देशात् । यथोक्तम्—‘भूयसाः सुपदिष्टानां क्रियाणामप्य कर्मणाम् ॥ क्रमशो यो ऽनुनिर्देशो यथासंख्यं सदुच्यते ॥’ इति ॥

उत्प्रेक्षा-

८५४-स्थितमिध परिरक्षितुं समन्ता-

वुदधि-जलौघ-परिप्लवाद् धरित्रीम् ॥

गगन-तल-वसुन्धराऽन्तराले

जल-निधि-वेग-सहं प्रसार्य देहम् ॥ ४४ ॥

स्थितमित्यादि—उदधिजलौघात्समन्ततो यः परिप्लवो विनाशः तस्माद्धारित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयोरेन्तराले देहं शरीरं जलनिधिवेगं सहत इति मूलविमुजादित्वात्कः । प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेक्षेति । यथोक्तम्—‘अविवक्षितसामान्यात्किञ्चिदुपमया सह ॥ अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षाविशयान्विता ॥’ इति । अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वाद्विवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्र-गिरेरतद्गुणतया रक्षणक्रियायोगः । गगनतलं वसुन्धरां व्याप्य स्थितमित्य-विशयान्विता ॥

वार्ता-

८५५-विष-धर-निलये निविष्ट-मूलं

शिखर-शतैः परिमृष्ट-देव-लोकम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिधानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३१३

घन-विपुल-नितम्ब-पूरिताऽऽर्शं

फल-कुसुमाऽऽचित-वृक्ष-रम्य-कुञ्जम् ॥४५॥

विपधरनिलय इत्यादि—विपधरनिलये पाताले निविष्टमूर्च्छं महेन्द्रम् । शिखरशतैः करणभूतैः परिसृष्टः संसृष्टो देवलोको येन । घनैर्निरन्तरैर्विपुलैर्विस्तीर्णैर्नितम्बैर्मैखलाभागैः पूरिता व्याप्ता आशा दिशो येन । फलकुसुमाचितवृक्षैः रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन् । घातैति तत्त्वार्थक्यनात् । सा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च । तत्र या पूर्वा सा स्वभावोक्तिरुदिता । यथेयमेव । तथा श्लोक्तम्—'स्वभावोक्तिरलंकार इति केचित्प्रचक्षते ॥ अर्थस्य तादवस्थे च स्वभावो ऽभिहितो यथा ॥' इति । निर्विशिष्टा घातानामालंकारः । यथोक्तम्—'गतो ऽस्तमको भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ॥ इत्येवमादिकं काव्यं घातार्थमेतां प्रचक्षते ॥' इति ॥

प्रेयः—

८५६—मधु-कर-विरुतैः प्रियाध्वनीनां

सरसि-रुहैर् दयिताऽऽस्य-हास्य-लक्ष्म्याः ॥

स्फुटमनुहरमाणमादधानं

पुरुष-पतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६ ॥

मधुकरविरुतैरित्यादि—प्रियाध्वनीनां सीतासंबन्धिनां जल्पितानां मधुकरविस्तीः स्फुटं स्पष्टमनुहरमाणमनुकुर्वन्तं सादृश्यमित्यर्थात् । दयितायाः सीतायाः पदास्ते हासश्चित्तयोल्लङ्घ्याः सरसिरुहैः सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रम् । तत्र पद्मेरास्यलक्ष्म्याः कुमुदैर्हासलक्ष्म्याः । अथवा '६३०। तुल्यार्थः । १।३।७२।' इति पट्टी । अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् । सादृशीभवन्तमित्यर्थः । पुरुषपतेः रामस्य सहसा तत्क्षणं आगतमाश्रयेत्यर्थः । परमुक्कष्टं प्रमोदमादधानं जनयन्तं समीपुः । प्रेय इति श्रियतमवस्त्वभिधानात् ॥

रसवत्—

८५७—ग्रह-मणि-रसनं दिवो नितम्बं

विपुलमनुत्तम-लब्ध-कान्ति-योगम् ॥

च्युत-घन-वसनं मनोऽभिरामं

शिखर-करैर् मदनादिव स्पृशन्तम् ॥४७॥

ग्रहेत्यादि—दिवो नितम्बं मध्यभागं ग्रहाः मणिरसनेव यस्य । विपलं

३१४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

विस्तीर्णम् । न विद्यते वृत्तम् । अस्मादित्यनुत्तम अतिशयवात् । लब्धः
कान्त्या योगो येन । द्युतो धनो वसनमिव यस्मात् । शिखरैः करैरिव मद-
नादिव स्पृशन्तं महेन्द्रम् । रसवदिति दिवो गिरेश्च स्त्रीयुंसयोरिव शृङ्गार-
साभिधानात् । तथा चोक्तम्—‘रसचहर्षितं स्पष्टं शृङ्गारादिरसं यथा ।’ इति ॥

ऊर्जस्वी—

८५८—प्रचपलम-गुरुं भराऽसहिष्णुं
जनम-समानमनूजितं विवर्ज्य ॥
कृत-वसतिमिवा ऽर्णवोपकण्ठे
स्थिरम-तुलोल्लसतिमूढ-तुङ्ग-मेघम् ॥ ४८ ॥

प्रचपलमित्यादि—जनं लोकं प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अत एव
भरासहिष्णुं अनूजितं अनहंकारं विवर्ज्यैवासमानखात् अर्णवस्य समुद्रस्यो-
पकण्ठं समीपे कृतवसतिं कृतावस्थानं समीपुः । तदेवासमानखं दर्शय-
न्नाह—स्थिरं अचलं अतुलोल्लसति असाधारणमहस्वमूढतुङ्गमेघं तद्वृत्तमहा-
मेघं आश्रयणीयखात् । ऊर्जस्वीति साहंकारवस्त्वभिधानात् ॥

पर्यायोक्तिः—

८५९—स्फटिक-मणि-गृहैः स-रत्न-दीपैः
प्रतरुण-किन्नर-गीत-निस्वनैश्च च ॥
अमर-पुर-मतिं सुराऽङ्गनानां
दधतम-दुःखमनल्प-कल्प-वृक्षम् ॥ ४९ ॥

स्फटिकमणिगृहैरित्यादि—स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरु-
णानां किन्नराणां गीतनिस्वनैश्च हेतुमूलेः अमरपुरमतिं स्वर्गसुखं सुराङ्ग-
नानां दधतं जनयन्तम् । अदुःखं न विद्यते दुःखमस्मिन्निति सुखहेतुमित्यर्थः ॥
वृक्षवपुस्तं समीपुः । पर्यायोक्तिरिति अमरपुरमतिं दधतमित्यनेन पर्या-
येण वचनगत्या तदेवामरपुरमिति प्रतिपादनात् । तथा चोक्तम्—‘पर्यायोक्तं
वदन्त्येन प्रकारेणाभिधीयते ।’ इति ॥

समाहितम्—

८६०—अथ दहशूरुदीर्ण-धूम-धूमां
दिशमुदधि-व्ययधिं समेत-सीताम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः— ३१५

सह-रघु-तनयाः प्लवङ्ग-सेनाः

पवन-सुताऽङ्गुलि-दर्शितामुदक्षाः ॥ ५० ॥

अथेत्यादि—अथ ग्राह्यनन्तरं प्लवङ्गसेनाः सहरघुतनया दिशं ददशुः ।
वदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः । '३२७०१ उपसर्गं घोः
किः । ३।३।९२।' वदीर्णेन महता धूमेन धूग्रामस्पष्टाम् । समेतसीतां सं-
गता सीतानयेति मृतीवार्यं बहुवीहिः । पवनसुतस्याङ्गुल्या दर्शिताम् ।
वदक्षाः ऊर्ध्वोक्ताक्षाः । '८५२। बहुवीहौ सव्यपक्षयोः—। ५।४।११३।' इति
पथ । पिल्लक्ष्णो ह्रीर् न भवति तस्यानित्यत्वात् । तेन दंष्ट्रेयुपपन्नं भवति ।
समाहितमिति अनन्यमनस्कतया दिशो उवलोकनात् ॥

कालापकं चतुर्भिः ५१-५४-

उदारम्—

८६१—जल-निधिर्गमन् महेन्द्र-कुञ्जात्

प्रचय-तिरोहित-तिग्म-रश्मि-भासः ॥

सलिल-समुदयैर् महा-तरङ्गैर्

भुवन-भर-क्षममप्य-भिन्न-वेलम् ॥ ५१ ॥

जलनिधिमित्यादि—महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिर्गमन् गतवत्यः प्लव-
ङ्गसेनाः । सदिश्वाम्नेरह । प्रचयेन उद्यतया तिरोहितास्तिग्मरश्मिभासो
येन निकुञ्जेन तस्मादिकुञ्जात् । सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्महोर्मिभिः
भुवनस्य भरणे क्षममपि शक्तमपि । '१५८९। भू भरणे' इति ऋयादिकः ।
तस्य ऋतोरपि रूपम् । अभिन्नवेलं अनतिक्रान्तमर्पादं जलनिधिम् ।
उदारमिति वदक्षमित्यर्थः । महानुभावताप्रतिपादनात् । यतो महातरङ्गै-
र्जलसमूहैर्भुवनभरक्षममपि अभिन्नवेलमिति । द्विविधमुदात्तं महानुभावतया
द्विविधरसयोगाच्चेति । इयं महानुभावता दर्शिता ॥

द्वितीयमाह—

उदारमेव—

८६२—गृधु-गुरु-मणि-शुक्ति-मय-भासा

ग्लपित-रसा-तल-संभृताऽन्धकारम् ॥

उपहत-रवि-रश्मि-वृत्तिमुच्चैः

प्रलघु-परिप्लवमान-वज्र-जालैः ॥ ५२ ॥

पृथिव्यादि—पृथ्वी महान्तः गुरवस्तु न परिच्छेद्या मणयो मौक्तिका
पासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीप्त्या ग्लपितं क्षयितं रसातले
संभृतमुपचितमन्धकारं येन तम् । उच्चैरुपरि प्रलघूनामल्पानां परिप्लवमा-
नानां वज्राणां यानि जालानि समूहाः तैरुपहता रश्मिरश्मिवृत्तयो यस्मिन्
सः । तं जलनिधिमगमन् । यद्वज्रं चारिणि तरति तत्प्रशस्तमित्युक्तम् ।
'एतदेवापरे ऽन्येन वाक्यार्थेनान्वया विदुः ॥ नानारत्नवियुक्तं यत्तत्किलो-
दारमुच्यते ॥' इति ॥

उदारमैव—

८६३—समुपचित-जलं विवर्धमानै-

रं-मल-सरित्-सलिलैर् विभावरीषु ॥

स्फुटमवगमयन्तमूढ-वारीन्

शशन्धर-रत्न-मयान् महेन्द्र-सानून् ॥५३॥

समुपचितजलमित्यादि—विभावरीषु विवर्धमानैरमलैः सरित्-स-
लिलैः समुपचितजलं उदधिं स्फुटमवगमयन्तं बोधयन्तम् । किमित्याह—
महेन्द्रसानून् शशन्धररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् ऊढवारीन् । अन्यथा
कथं धीयते जलं यदि चन्द्रकान्तसानवो न स्युः । उदारमैवेति रत्नयोगात् ॥

श्लिष्टम्—

८६४—भुवन-भर-सहानं-लङ्घ्य-धाम्नः

पुरु-रुचि-रत्न-भृतो गुरु-देहान् ॥

श्रम-विधुर-विलीन-कूर्म-नक्रान्

दधतमुदूढ-भुवो गिरीनर्हीन् च ॥ ५४ ॥

भुवनभरसहानित्यादि—गिरीन् भुवनभरसहान् अर्हीश्च तादृशानेव
दधतं जलनिधिमगमन् । गिरीनलङ्घ्यधाम्नः अर्हीश्चानभिभवनीयतेमसाः ।
गिरीन् पुरुचिरत्नभृतः अर्हीश्च महारुचिरत्नभृतः । गिरीन् गुरुदेहान् अ-
र्हीश्च मदाकामान् । धमविपुराः धमपीडिताः विलीनाः कूर्मा नक्राश्च येषु

१—'१३३१ । गृह-देह-रिद्ध-प्रभावा धामानि—' इति नानार्थात् गिरिपक्षे
अलङ्घ्यानि धामानि देहा येषामित्यर्थः । अदिपक्षे च धामानि तेजासीति । २-
गुरवः जडाः उरवः विशालाश्च देहा येषामिति विग्रहः । ३-अत्र गिरिपक्षे अर्ध-
ष्टीकायां स्फुट एव । अदिपक्षे तु धमेण भग्यादितस्ततः पलायनप्रयत्नेन विपुराः
धान्ताः सन्तो विलीनाः विशेषेण लयं नाशं प्राप्ताः कूर्मादयो येष्वित्यर्थः ।

तथा लक्ष्य-स्ये कथानके 'सीतामिश्रानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३१७

तान् गिरीनहींश्चोदूढमुचो घृतवमुधान् । गिरीनहींश्च । '१४०। नभ्यप्यप्र-
ज्ञान् । ८। ३। ७।' इति स्तवं पूर्वस्यानुनासिकः । श्लिष्टमिति । उपमानेनोपमे-
यत्वस्य साधनात् । तथा चोक्तं विशेषणेन श्लिष्टम्—'उपमानेन यत्तत्त्वमुपमे-
यस्य साध्यते ॥ क्रियागुणाभ्यां नास्ति च निरुद्धं तदभिधीयते ॥' इति । अत्रो-
पमानभूतैरहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य ताद्रूप्यस्य भुवनभरादि-
शाद्रूप्यक्रियया तद्वृत्तेन च साधनेन गिरिमिरहिमिश्रं भासा च शब्देन
भुवनभरसहानित्यादिना साध्यमानत्वात् । रूपकमपीदृशमेव । किंतु श्लि-
ष्टस्य भेदेनोपमेययोर्गुणपक्षपोषात् । रूपके पुनरुक्तस्योपमेयपुरुषस्य व्याघ्र
उपमानम् । तथा चोक्तम्—'लक्षणं रूपके उपोद्दिं विद्यते काममत्र तु ॥ ४४ः
प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः ॥' इति । तदुक्तम् । लक्षणं श्लिष्टं सहोक्त्युपमा-
हेतुनिर्देशाद्विधिम् । यथोक्तम्—'स्तेषां देवार्थवचसोऽयं स च क्रियते भिक्षा ॥
तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशाद्विधिं यथा ॥' इति । तत्रेदं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तं
गिरीनहींश्चेति सहोक्त्या निर्देशात् ॥

श्लिष्टमेव—

८६५—प्रदहशुरुंरु-मुक्त-शीकरौघान्
विमल-मणि-द्युति-संभृतेन्द्र-चापान् ॥
जल-मुच इव धीर-मन्द्र-घोषान्
क्षिति-परिताप-हृतो महा-तरङ्गान् ॥ ५५ ॥

प्रदहशुरित्यादि—महातरङ्गान् जलमुच इव मेघानिव प्रदहशुः प्रदह-
यस्य । वरयो महान्तो मुक्ताः प्रक्षीर्णाः शीकरौघा येषु । [वि] भ्रमलमणिद्युतय
पुंय सन्ततानि इन्द्रचापानि येषु । धीरमन्द्रघोषान् मधुरागम्भीरध्वनौ ।
क्षितिपरितापहृतः पृथिवीमंतापहारिणः । इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषगात्
निरुद्धं जलमुच इवेत्युपमाननिर्देशात् ॥

शुरुक्तम् ५६-१०-

हेतु-श्लिष्टम्—

८६६—विद्रुम-मणि-कृत-भूषा
मुक्ता-फल-निकर-रञ्जिताऽऽत्मानः ॥
यमुर्दक-नाग-भग्ना
वेला-तट-दिपारिणो यत्र, ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि—वेलातटदिपारिणो यत्रेति जलनिर्धो यमुः शोभन्ते

३१८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

स्म । ते तमीयुरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः । शेषाणि विशेषणान्युभयत्र तुल्यानि । इदमपि यथानिर्दिष्टमेव । किंतु हेतुस्त्रिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्दिष्टात् । विद्रुममणिकृतभूपात्वात् जलदस्तिमत्त्वाच्च यभुरिति ॥

अपह्नुतिः—

८६७—भृत-निखिल-रसा-तलः स-रत्नः

शिखरि-समोर्मि-तिरोहिताऽन्तरीक्षः ॥

कुत इह परमाऽर्थतो जलौघो

जल-निधिर्मीयुरतः समेत्य मायाम् ॥५७॥

भृतनिखिलरसातल इत्यादि—एवं गुणविशिष्टो जलौघः कुत इह प्रवेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किं तर्हि माया । यतः पूरिताशेषपाता-
लवान् सरत्नःकात् । शिखरितमैरुर्मिभिः पिहितान्तरीक्षत्वाच्च । सराय-
चाः प्लवङ्गसेनाः समेत्य मायामिव जलनिधिमीयुः जलवत्पयः । सर्वे गत्यर्था
ज्ञानार्था इति । ‘९६४) भृञ् भरणे’ इति भाषादिकः । अपह्नुतिरिति माया-
मित्यन्तर्गतोपमाकृपयत्वा निर्दिष्टात् । विद्यमानार्थस्य चापह्नुत्वात् । तथा चो-
क्तम्—अपह्नुतिरितीष्टात्र किञ्चिदन्तर्गतोपमा ॥ भूतार्थापह्नुत्वादेया क्रियते
ऽस्याभिदा यथा ॥’ इति ॥

विशेषोक्तिः—

८६८—शशि-रहितमपि प्रभूत-कान्ति

विवुध-दृढ-श्रियमप्यनष्ट-शोभम् ॥

मथितमपि सुरैर् दिवं जलौघैः

समभिभवन्तर्म-विक्षत-प्रभावम् ॥ ५८ ॥

शशिरहितमित्यादि—शशिरहितमपि मुख्यचन्द्ररहितमपि प्रभूत-
कान्ति एकरागादिरत्नावभासितत्वात् । विवुधदृढश्रियमपि अनष्टशोभं स-
र्वदा शोभास्पदत्वात् । सुरैर्मथितमपि दिव्यमाकाशं जलौघैः समभिभवन्तं
अत्युच्छिन्नत्वात् । तदेवमविक्षतप्रभावं अक्षपिहितमभिमानमीयुः ज्ञातव्यः ।
विशेषोक्तिरिति श्रद्धादेरेकदेशस्य विगमे ऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण
स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् । यथोक्तम्—‘एकदेशस्य विगमे या गुणान्तर-
संस्तुतिः ॥ विशेषप्रयत्नायास्तौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥’ इति ॥

व्याज-स्तुतिः—

८६९—क्षिति-कुल-गिरि-शेष-दिग्-गजेन्द्रान्

सलिल-गतामिव नावमुद्ग्रहन्तम् ॥

धृत-विधुर-धरं महा-वराहं

गिरि-गुरु-पोत्रमपीहितैर् जयन्तम् ॥५९॥

क्षिति-त्यादि—क्षितिं पृथिवीं, कुलगिरीन् कुलपर्वतान्, शेषं भाग-
राजं, दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् । सलिलगतामिव नावमुद्ग्रहन्तं जलनिधिं
महावराहं घृतविधुरधरं घृता शृङ्गता विधुरा विह्वला धरा मही ये-
नेति । गिरिगुरुपोत्रं गिरिबन्धुं गुरु पोत्रं यस्य तमपीहितैश्चष्टितैर्जयन्तं जल-
निधिमयीयुः । व्याजस्तुतिरिति क्षित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधे-
स्तोत्रप्रत्यपदेशेन वराहेण मुख्यत्वात् । तमपि महावराहं जयन्तमिति किञ्चि-
द्विधातुमिच्छया निन्दमात् । तथा चोक्तम्—'दूराधिकगुणस्तोत्रप्रत्यपदेशेन
मुख्यता ॥ किञ्चिद्विधिसया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥' इति ॥

उपमा-रूपकम्—

८७०—गिरि-परिगत-चञ्चलाऽऽपगाऽन्तं

जल-निवहं दधतं मनोऽभिरामम् ॥

गलितमिव भुवो विलोक्य रामं

धरणि-धरन्तन-शुक्ल-चीन-पट्टम् ॥ ६० ॥

गिरि-त्यादि—गिरिभिः परिगताः संस्पृष्टाः चञ्चला विडोला आप-
गान्ता नद्यस्ता यस्मिन् जलनिवहे, तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं समुद्र-
मीयुः । कीदृशमिव जलनिवहम् । रामं भर्तारं विलोक्य हृष्टाया इत्यर्थ-
माप्तम् । ततश्च पूर्वकाले कृत्वा । भुवः पृथिव्या इव धरणिधरन्तनयोः
शुक्लचीनपट्टमिव गलितम् । उपमारूपकमिति । तथोक्तम्—'व्यमानस्य
तदावमुपमेयस्य रूपयन् ॥ यो वदत्युपमाभेदमुपमारूपकं यथा ॥' इति ॥

तुल्ययोगिता—

८७१—अ-परिमित-महा-ऽद्भुतैर् विचित्रम्

च्युत-मलिनः शुचिभिर् महानं-लद्धयैः ॥

३२० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

तैरु-मृग-पति-लक्ष्मण-क्षितीन्द्रैः

समधिगतो जलधिः परं बभासे. ॥ ६१ ॥

अपरिमितमहान्द्रुतैरित्यादि—तैरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीव-
लक्ष्मणरामैः समधिगतः प्राप्तो जलधिः परं सुष्ठु बभासे शोभते स्म । की-
दृशैः कीदृश इत्याह—अपरिमितमहान्द्रुतैर्विचित्रः नानान्द्रुतः । शुचिभि-
र्विमलैः द्युत्तमलिनो निर्मलो ऽलङ्क्यैरनभिभवनीयैः । महान् अनभिभव-
नीयः । एवं च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः परं बभासिर इति । तुल्ययो-
गित्तेति न्यूनानामपि तेषां सुग्रीवादीनां विशिष्टेन जलनिधिना महान्द्रुतत्वा-
दिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य कार्यस्य भासनलक्षणस्यानुष्ठानेन तुल्ययो-
गात् । तथा चोक्तम्—‘न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ॥ तुल्यकार्य-
क्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥’ इति ॥

निदर्शनम्—

८७२—न भवति महिमा विना विपत्ते-

रुचगमयश्चिप पश्यतः पयोधिः ॥

अ-चिरतमभवत् क्षणे क्षणे ऽसौ

शिखरि-पृथु-प्रथित-प्रशान्त-वीत्तिः. ॥ ६२ ॥

‘न भवतीत्यादि—महिमा महत्त्वं, विना विपत्तेः विनाशं विना न
भवति । ‘६०३। पृथग्विना-।२।३।३२।’ इत्यादिना पञ्चमी । नास्त्येव सन्म-
हत्वन् । यस्य विनाशो नास्तीत्येवमवगमयन् बोधयश्चिप पयोधिस्तान् पश्यतो
रामादीन् अविरतमविच्छेदेन शिखरिवत् पृथवः प्रथिताः प्रशान्ताश्च
वीचयो यस्य स एवं क्षणे क्षणे अभवत् भूतवान् । निदर्शनेति प्रतिक्षणं
वीचीनां पृथुप्रशान्तत्वभवनक्रियैव महिमभवनस्य तदर्थस्य विपत्ति-
फलस्य उपादानात् । नययेववत्तिशब्दानां प्रयोगात् । तथा चोक्तम्—‘क्रि-
यैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् ॥ इष्टा निदर्शना नाम यथेववत्तिभि-
र्विना ॥’ इति ॥

समुद्रोपकण्ठे रामस्य मदनावस्थामाह—

विरोधः—

८७३—मृदुभिरपि बिभेद पुष्प-वाणैर्

जलशिशिरैरपि मारुतैर् ददाह ॥

रघु-तनयमनर्थ-पण्डितो ऽसौ,

न च मदनः क्षतमाततान, ना ऽचिंः ॥ ६३

मृदुमिरित्यादि—मदनो अनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पवाणै-
रपि मृदुभिः रघुतनयं विभेद । न चासौ क्षतं खण्डनमाततान जनितवान् ।
जलशिशिरमोक्षैस्तमेव रघुतनयं ददाह न चासावचिंश्चांलामाततान ।
विरोध इति पुष्पवाणानां यन्मादैवं भस्तां च जलसंसर्गाद्यष्टैस्त्र्यं तयोर्भे-
ददाहलक्षणे क्रिये विरुद्धे तयोरेकमिधानात् । तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनी
क्रिया क्षताचिंषोरवतानलक्षणा तस्याः कामोदेकप्रतिपादनामिधानात् ।
तथा चोक्तम्—'गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियामिधा । वा विशेषा-
मिधानाय विरोधं तं विदुर्धमा ॥' इति ॥

उपमेयोपमा—

८७४—अथ मृदु-मलिन-प्रभौ दिनाऽन्ते

जलधि-समीप-गतार्बतीत-लोकौ ॥

अनुकृतिभितरेतरस्य मूर्त्योर्

दिन-कर-राघव-नन्दनार्बकाष्टाम् ॥ ६४ ॥

अथेत्यादि—अथ यथोक्तवस्त्वनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुरप्रचण्डा मलि-
ना प्रभा ययोः सौ दिनकरराघवनन्दनी । रघोरपत्यं राघवः दशरथस्तज्ज-
न्दनो रामः दिनान्ते अन्योन्यश्च द्विवाकरो रामस्य रामो ऽपि द्विवाकरस्येति
मूर्त्योर्द्वयोरनुकृतिमियानुकारमिव यथोक्तधर्मतुल्यतया अकाष्टौ कृतवन्तौ ।
भतीतलोकौ त्यक्तलोकौ । उपमेयोपमेति तयोः पर्यायेण उपमानो-
पमेयत्वात् । तथा चोक्तम्—'उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ॥ उपमे-
योपमां जीता मुच्यते तां यथोदिताम् ॥' इति ॥

सहोक्तिः—

८७५—अपहरदित्य सर्वतो विनोदान्

दयित-गतं दधदैकधा समाधिम् ॥

पन-रुचि ववृधे ततो ऽन्धकारं

सह रघु-नन्दन-मन्मथोदयेन ॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि—उत्तसूतरेकाहं दिवसे ये विनोदाः चेतनः संस्था-
पकाः तान् सर्वतः सर्वाङ्गं या प्रकाशेन । आघादित्यासतिः । अपहर-

३२२ सट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

दिध अपनयदिवाग्यकारं दधितगतं प्रियागतं च । समार्थं चित्तैकप्रतां
एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत् । घनरुचि बहुलच्छायां ववृधे वर्धते स्म ।
सह रघुनन्दनमन्मथोदयेन तदानीं तस्य कामोदयो ऽपि ववृधे । सहोक्ति-
रिति अन्धकारमन्मथाभितयोर्वर्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोः ववृध इत्यनेन
पदेन कथनात् । तथा चोक्तम्—‘तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाभिते ॥
वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा ॥’ इति ॥

परिवृत्तिः—

८७६—अधि-जलधि तमः क्षिपन् हिमांऽश्रुः

परिदृष्टो ऽथ दृशां कृताऽवकाशः ॥

विदधदिव जगत् पुनः प्रलीनम्,

भवति महान् हि पराऽर्थ एव सर्वः. ६६

अधिजलधीत्यादि—अथ हिमांशुरन्धकारवर्धनानन्तरम् । अधिज-
लधि जलधेरुपरि । विमलवर्धे ऽप्ययीमाय । तमः क्षिपन् अपनयन् ।
परिदृष्टो दृष्टः । दृशां चक्षुषां कृतावकाशः कृतावसरः । जगहोर्कं प्रलीनं
तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजदिव । कस्मात्तेनैवं कृतमित्याह—मस्माद्यो
महान् स सर्वः परार्थ एव परप्रयोजन एव भवति । परिवृत्तिरिति दृशां
कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुन आदानात् । तमः क्षिपन् इत्यनेनास्य
वस्तुनः अपोहात्, अयसीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् । तथा चोक्तम्—‘विशि-
ष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ॥ अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ
यथा ॥’ इति ॥

स-सन्देहः—

८७७—अशनिरयमसौ, कुतो निर्भ्रे.

शित-शर-वर्षम्-सत् तदप्य-शार्ङ्गम्. ॥

इति मदन-वशो मुहुः शशाऽङ्के

रघु-त्तनयो, न च निश्चिकाय चन्द्रम्. ६७

अशनिरित्यादि—असौ यमन्द्रः किमयमशनिर्यत्र, असौ कुतो निर्भ्रे
ममसि कुतः, कुतो ऽसौ मेघादुत्पद्यत इति । उत निश्चितानां कारणेन बर्ध
तदप्यशार्ङ्गमविद्यमानघनुः अस्तद्विद्यमानमित्ययं मदनवशः कामाग्निभूतो
मुहुः शशं शशाङ्कं शशाङ्कविषये रघुनयो ऽभूदित्यस्मात् प्रष्टव्यम् । न च
चन्द्रं निश्चिकाय निश्चिनोति स्म । ‘२५२५५ विभाषा चैः ॥३१५८॥’ इति

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिधानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३२३

कुत्सम् । ससन्देह इति अशनिशरवर्षाभ्यां उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अश-
निशरवर्षमिति प्रयोक्तुरभिधानात् । कुतो निरश्रे तदप्यशार्द्रमिति पुनरु-
पमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् न निश्चिकाम चन्द्रमिति स्तुत्यर्थं सन्देहव-
शोऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम्—'उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः ॥
ससन्देहवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्यया ॥' इति ॥

अनन्वयः—

८७८—कुमुद-वन-चयेषु कीर्ण-रश्मिः

क्षत-तिमिरेषु च दिग्-वधू-मुखेषु ॥

वियति च विललास तद्-वर्दिन्दुर,

विलसति चन्द्रमसो न यद्-वर्दन्यः ॥६८॥

कुमुदवनचयेष्वित्यादि—कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु, दिग्बधूमुखेषु,
वियति च, क्षततिमिरेषु खण्डिततमःसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः क्षिप्तमयूखः
विललास तद्वर्दिन्दुः शोभते स्म । चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यद्वधया न
विलसति तथा विललास । इदमुक्तं भवति । इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति ।
अनन्वय इति तत्सदृशस्य साम्यस्याविवक्षातश्चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् ।
तथा चोक्तम्—'यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ॥ सादृश्यस्याविवक्षा-
तस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥' इति ॥

उत्प्रेक्षाऽवयवः—

८७९—शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे

विटपि-निराकृत-चन्द्र-रश्म्युरातौ ॥

पृथु-विषम-शिलाऽन्तराल-संस्थं

स-जल-धन-द्युति भीत-वत् ससाद ॥६९॥

शरणमित्यादि—पृथुविषमशिलानां यान्यन्तरालानि तेषु संस्थं सं-
तिष्ठमानं सततमः निकुञ्जे गहने विटपिभिर्निराकृतचन्द्रस्य रश्मय एवा-
रातयो यस्माद्विकुञ्जात् तस्मिन् ससाद विकीर्णं शरणमिव । यथा कश्चित्
भीनो दुर्गे निह्वीयते । सजलस्य धनस्येव द्युतिर्यस्य तमसः । उत्प्रेक्षावयव
इति । भीतवत्सत्तमेति क्वमाश्लेषलक्षणस्य छिद्यस्वार्थेन योगात् शरणमिव
गतमित्युत्प्रेक्षायोगात्, 'विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म्युरातौ' इति रूपकार्थेन यो-
गात् । तथा चोक्तम्—'छिद्यस्वार्थेन संयुक्तः किञ्चित्प्रेक्षयाम्बितः ॥ रूप-
कार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥' इति ॥ 'विटपितिरस्कृतचन्द्ररश्मियोगः'
इति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थो नास्तीति असंपूर्णलक्षणता ॥

संस्पृष्टिः—

८८०—अथ नयन-मनो-हरो ऽभिरामः

स्मर इव चित्त-भवो ऽप्य-धाम-शीलः ॥

रघु-सुतमनुजो जगाद वाचं

स-जल-घन-स्तनयिलु-तुल्य-घोषः— ॥७०॥

अथेत्यादि—अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं राममभिरामः कामाभिभू-
तत्वादाभिमुख्येन रम्यत इति । अनुजः कनीयान् भ्राता वाचं वक्ष्यमाणां
जगाद शक्तवान् । नयनमनोहरः प्रेक्षणीय इत्यर्थः । अत्र नयने मनश्चाव-
लम्ब्य नयनमनोहर इति तुल्ययोगिता । न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन सहा-
भिरमणीयगुणसान्ध्यविवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् । स्मर इव चि-
त्तभवो ऽपि तस्य चेतसि सदा भवतीति श्लिष्टम् । तथाप्यधामशीलो ऽप्रतिहृत
इति विरोधः । स्मरस्तु धामशीलः । सजलघनस्तनयिलुना शब्देन तुल्यो
घोषो यस्य । संस्पृष्टिरिति बहुलंकारयोगात् । यथा चोक्तम्—‘पराभिभूता
संस्पृष्टिर्बहुलंकारयोगतः ॥ श्रिता रत्नमालेव सा चैवं कथ्यते यथा ॥’

आशीः—

८८१—‘पति-वध-परिलुप्त-लोल-केशीर्

नयन-जलाऽपहृताऽञ्जनौष्ठ-रागाः ॥

कुरु रिपु-वनिता, जहीहि शोकं,

क च शरणं जगतां भवान्, क मोहः, ७१

पतीत्यादि—पतिवधेन परिलुप्ता अष्टा लोकाः केशा वासां रिपु-
नितानाम् । नयनजलेनाश्रुणा अपहृतमञ्जनमोहरागश्च वासां ताः मन्दोदरी-
प्रभृतीः कुरु । शोकं जहीहीत्याशंसे । किं क भवान् जगतां शरणमाश्रयः
क च मोह इति । आशीरिति द्रष्टव्याशंसनात् । तथा चोक्तम्—‘आशीरिति
च केषांचिदलंकारतया मता ॥ सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगो ऽस्याश्च तद्यथा ॥’
इति ॥

हेतुः—

८८२—अधिगत-महिमा मनुष्य-लोके

वत सुतरामवसीदति प्रमादी, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीतामित्रानवशनं' नाम दशमः सर्गः—३२५

गज-पतिरुरु-शील-शृङ्ग-वर्ष्मा

गुरुरवमज्जति पङ्क-भाङ्, न दारु. ॥७२॥

अधिगतमहिमेत्यादि—मनुष्यलोके यो ऽधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्यः
त प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् यत् कष्टमवसीदति न कार्यसमर्थो भवति ।
कृत पृतदित्याह—गजपतिः वरुशीलशृङ्गवर्ष्मा महाशीलशृङ्गप्रमाणं वर्णं
वपुर्यस्य तः । पङ्कभाङ् पङ्कं मज्जतीति । '११७६। भजो णिः । १।२।६२।'
पङ्कमयतीर्णः सन् अवमज्जति अवसीदति । वरमादसां गुरुः, न पुनर्दाद काष्ठं,
वस्मान्मुञ्च शोकम् । हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् अपमर्षान्तरो
दृष्टव्यः ॥

निपुणम्—

८८३—योद्धव्यं किमिव हि, यत् त्वया न युद्धं,

किं वा ते निमिपितमर्ष्य-बुद्धि-पूर्वम्, ॥

लब्धाऽऽत्मा तव सुकृतेरनिष्ट-शङ्की

श्रेहो घटयति मां तथापि वक्तुम्. ॥ ७३ ॥

योद्धव्यमित्यादि—किमिव तदोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति नैवेत्यर्थः । यत्तया
न युद्धं युद्धं वा विज्ञेयं तथ किञ्चिच्छेष्टितमपि नोपेक्षापूर्वकं यतो निमिपि-
तमर्ष्यणोर्निमीलनमपि अनुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः । यद्येवं किमिच्छरंमात्रुपदि-
शासीत्याह—लब्धाऽऽत्मा । तथापि सुकृतेर्लब्धात्मा लब्धजन्मा श्रेहोऽयः
श्रेहसमूहः । अनिष्टशङ्की अनिष्टशङ्कनशीलः । मां वक्तुं पदेति घटयति ।
निपुणमिति अर्थापगच्छावाक्यस्य चोदात्ते ऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः । भाविकव्यमि-
त्यलंकार इत्यः । तद्वन्धविषयत्वात्पृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥

८८४—सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो

जृम्भाव्यान् भुज-युगलं विभज्य निद्रान् ॥

अध्यष्ठाञ्छिशयिषया प्रवाल-तल्पं

रक्षायं प्रति-दिशमादिशन् हवज्ञान्. ७४

इति भट्टिकाव्ये दशमः सर्गः ॥

सौमित्रेरित्यादि—इत्येवं [सौमित्रः] उद्गमनस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामो
जृम्भाव्यान् जातजृमिकः जृम्भणं जृम्भा । '१२८०। गुरोश्च हलः । १।२।१०२।'
इत्यकारः । टाप् । निद्रान् निद्रां गच्छन् । '११२८ वा कृत्तितायां कर्त्तौ ।'

३२६ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

इत्यस्मादादादिकस्य निपूर्वस्य शतरि रूपम् । शिन्नविषया शवितुमिच्छया ।
भुजयुगलं विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्थोपरि प्रसार्यत्यर्थः ।
विभुज्येति पाठान्तरम् । सप्त प्रोटभागे धक्तीकृत्येत्यर्थः । प्रवालतल्पं पल्लवश-
यनीये भव्यछात्र अधिष्ठितवान् । '२२२३। गाति-स्थान-१२।४।७७।' इति
सिधो लुक् । '२२७६। प्राक् सितात्-१८।३।६३।' इत्यादिना पाठम् । समुद्रदि-
दक्षणा नियमपूर्वं सुप्वापेत्यर्थः । रक्षायै रक्षानिमित्तं प्लवङ्गानादिशन् नियो-
जयन् । प्रतिदिशं दिशि दिशि । '६७७। भग्ययीभावे शरप्रभृतिभ्यः
।५।४।१०७।' इति टच् । सप्त दिक्शब्दस्य पठितवात् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताऽभिज्ञानदर्शनं' नाम
दशमः सर्गः ॥

एकदाशः सर्गः—

माधुर्यमपि काव्यस्य गुण उक्तः । तथा चोक्तम्—'धातुं नातिसमस्तार्थं
काव्ये मधुरमिष्यते' इति । तत्प्रदर्शनार्थं कङ्कागतप्रभातवर्णनमधिकृत्याह—

८८५—अथाऽस्तमासेदुपि मन्द-कान्तौ
पुण्य-क्षयेणैव निधौ कलानाम् ॥
समाललम्बे रिपु-मित्र-कल्पैः
पद्मैः प्रहासः कुमुदैर् विपादः ॥ १ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं कलानां निधौ चन्द्रमसि अस्तं पर्वतमासे-
दुपि गतवति । यथा कस्मिंश्चित् पुण्यक्षयेणावसानमासेदुपि । '३०९७।
भाषायां सद-वस-१३।२।१०८।' इति लिटः कसुरादेशः । मन्दकान्ताचित्-
स्तगमने पूर्वलिङ्गं दर्शयति । रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः विकाशः, मित्रकल्पैः
कुमुदैर्विपादः संकोचः समाललम्बे समालम्बितः ॥

८८६—दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं
भृगोरिवैन्दुं विहितोपकारम् ॥

यथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रमातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— ३२५

दूरमित्यादि—दूरं [दिवः] आकाशस्य मागं समाख्या पश्चात्तत एवाका-
शात् भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चात् तारागणः
विहितोपहारं तदुदयेन तारागणाप्यायनात् यद्दानुरागः अस्तगमनकाले
अनुगतरक्तमायः संभृता विपुलीकृता शुभ्रा निर्मला कीर्तिर्वेन स तारागणः
पपात । यथा कस्मिंश्चिस्त्वामिनि भृगोः पतति पश्चात्त्वामिभक्त्या भृत्य-
लोको यद्दानुरागः संभृतशुभ्रकीर्तिः पतति तद्वदिति ॥

८८७—क त कटाक्षाः, क विलासवन्ति
प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा ॥
लङ्काऽङ्गनानामवबोध-काले
तुलामनारुह्य गतो ऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

क त इत्यादि—ये कटाक्षाः सविलासास्तिर्यग्दृष्टव्यः, यानि च प्रो-
क्तानि जल्पितानि विलासचर्चित, तदुभयं क मम चित्ते । लङ्काङ्गनानां तु
मुनेन्दवः सकटाक्षाः सविलासाः सजल्पिताश्च । अतो यावत् विदुष्यन्ते
तावत्प्रक्रमणं युक्तमिति मात्रा निरूप्य तुलामनारुह्य समानतामलम्बा
निःसंशयो वा भूया । तत्प्रयोधकाळे । लङ्काङ्गनानामेव । गतो ऽस्तमिन्दुः ॥

८८८—मानेन तल्पेऽर्चयथा-मुखीना
मिथ्या-प्रसुप्तैर् गमित-त्रियामाः ॥
स्त्रीभिर् निशाऽतिक्रम-विह्वलाभिर्
दृष्टे ऽपि दोषे पतयो ऽनुनीताः ॥ ४ ॥

मानेनेत्यादि—पतयस्तल्पेषु क्षयनीयेषु मानेनायथामुखीनाः परावृ-
त्तामुताः । '१८०७) यथामुत्थसंमुखस्य दर्शनः खः १५।२।१।' परावृत्तत्वात्
प्रतिविम्बाश्रययत्नेषु योपिता प्रतिविम्बमिव मनो न प्रसादीभवंतीत्येवं मि-
थ्याप्रसुप्तैरलीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरितप्रथमादिप्रहराः । दृष्टे ऽपि
दोषे गोत्रस्पलितार्द्रा । [पतयः] स्त्रीभिरनुनीता यतो निशातिक्रमात्पर्यव-
सानात् विह्वला विह्वलास्ताः ॥

८८९—ईर्ष्या-विरुग्णाः स्थिर-वद्ध-मूला
निरस्त-निःशेष-शुभ-प्रतानाः ॥
आप्यायिता नेत्र-जल-प्रसेकैः
प्रेम-हुमाः संरुहुः प्रियाणाम् ॥ ५ ॥

३२८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

ईर्ष्याविरुग्णा इत्यादि—प्रियाणां प्रेमदुःखाः प्रेमाणि दुःखा इव । स्थिरं निश्चलं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्याविरुग्णा अत एव निरस्ताः, निःशेषाः शुभा एव दसितजल्पितादयः प्रतानाः शास्त्रा येषां ते । प्रसादनानन्तरं नेत्रजलप्रसेकैराप्यायिताः संरुद्धाः । पुनर्नवीभूताः स्थिरबद्ध-मूलत्वात् ॥

८९०—ततः समाशङ्कित-विप्रयोगः

पुनर्-नवीभूत-रसो ऽवितृष्णः ॥

स्मरस्य सन्तं पुनरुक्त-भावं

ना ऽऽवर्तमानस्य विवेद लोकः ॥ ६ ॥

तत इत्यादि—प्रेमदुःखमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कितविप्रयोगो विप्र-योगो ऽस्माकमाप्तवर्तीति पुनर्नवीभूतरसः अभिनवीभूतमुरतेष्टः स्मरस्य कामस्य आवर्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्तनात् । अवितृष्णः साभिलापः सन्त-मपि विद्यमानमपि पुनरुक्तभावं पीनः पुन्यं न विवेद । आशङ्कितविप्रयोगत्वा-दपूर्वमिव ज्ञातवानित्यर्थः ॥

८९१—वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां

सुखेन सर्वेन्द्रिय-संभवेन ॥

संकोचमेवा ऽसहमानमस्था-

द-शक्त-वद् वञ्चित-मानि चक्षुः ॥ ७ ॥

वृत्तावित्यादि—मुरतकाण्डे श्रोत्रादृक्चक्षुर्निद्राग्राणानां इन्द्रियाणां श-ब्दस्पर्शरूपरसगन्धस्पर्शानां सर्वेन्द्रियसंभवं सुखम् । अथवा सर्वमिन्द्रियं यथेति सर्वेन्द्रियः वायः । तासंभवं सुखं सर्वेन्द्रियसंभवं सुखम् । तया-श्चालिङ्गनशुग्धनदर्शनप्रेमदनेषु पुरुषोपस्थेषु सत्र प्रयुज्यमाने काये सुखमु-त्पद्यते । तेन सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां चतुर्वञ्चितमि-यात्मानं मन्यमानम् । '२९९३। आत्ममाने लक्ष ॥३२॥८३॥' इति गिनिः । संकोचमेव निमीलनमेवास्यात् अनुष्ठितवत् । असहमानमिति सर्वेन्द्रिय-संभवस्य सुखस्य हृदये वृत्तिं सोढुमपादयदित्यर्थः । अज्ञातवत् यथा क-श्चिदसमर्थो ऽन्यसंभवां संपदं सोढुमसहमानः संकोचमनुनिष्ठति ॥

८९२—पीने भटस्योरसि व्रीक्ष्य भुग्नांस्

तनु-त्यचः पाणि-रुहान् सु-मध्या ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः— ३२९

इच्छा-विभङ्गाऽऽकुल-मानसत्वाद्
भर्त्रे नखेभ्यश्च च चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥

पीन इत्यादि—काचित् सुमध्या सुमध्यमा नखैः व्यापयमाना मह-
मध्यस्य क्षतं विधास्यामीति भटस्योरसि पीने कठिने भुग्नान् कुञ्चिताम् ।
भग्नानिति पाठान्तरम् । पाभिरुद्वाङ्गस्तान् धीद्वय भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं जु-
जूरे कुप्यति स्म । कथमस्य वक्षः कठिनं मम च नखास्तनुत्वचो न कठिना
इति । '१९३० घृती १९३१ जूरी हिंसावयोद्वाग्नोः' इत्यस्यात्मनेपदिनो
रूपम् । '५७५। कुप-कुह-११४।३७' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । कस्माजुजूर
इत्याह—इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् चिकीर्षिताकरणेनाकुलचित्तत्वात् ॥

८९३—स्वस्ताऽङ्ग-चेष्टो विनिमीलिताऽक्षः
स्वेदाऽम्बु-रोमोद्गम-गम्य-जीवः ॥
अ-शेष-नष्ट-प्रतिभा-पटुर्यो
गाढोपगूढो दयितैर् जनो ऽभूत् ॥ ९ ॥

स्वस्ताङ्गचेष्ट इत्यादि—दयितैर्गाढोपगूढः आलङ्कितः सन् स्त्रीजनः
अशेषनष्टप्रतिभापटुर्यो ऽभूत् । अशेषं नष्टं प्रतिभाया जुद्धेः पटुर्यं वक्ष्येति ।
पूर्वं च कुर्यात् स्वस्ताङ्गचेष्टो ऽपगतकायस्यापारः विनिमीलिताक्षः सुष्ठानु-
अवाप्तिमीलितलोचनः । मृतस्तर्हीत्याह—स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः स्वे-
दाम्बुरोमोद्गमाभ्यां लिङ्गाभ्यां गम्यमानसंज्ञः ॥

८९४—तमः, प्रसुप्तं, मरणं, सुखं नु,
मूर्छा नु, माया नु मनोभवस्य, ॥
किं तत् कथं वैत्युपलब्ध-संज्ञा
विकल्पयन्तो ऽपि न संप्रतीयुः ॥ १० ॥

तम इत्यादि—कामुका अपि मुरतावस्थाया उत्तरार्कं उपलब्धसंज्ञा
विकल्पयन्ति । तमो नु किमन्वकारं, प्रसुप्तं नु किं प्रकर्षणं सुप्तं, मरणं नु म-
रणावस्था नु, सुखं नु, मूर्छा नु, मनोभवस्य वा मायेति किं तद्वदति । कथं
वा केन प्रकारेण उत्पत्त्यात् । इत्येवं विकल्पयन्तो ऽपि न संप्रतीयुः न परमार्थं
ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥

८९५—वक्षः स्तनाभ्यां, मुखमाननेन,
गात्राणि गात्रैर् घटयन्न-मन्दम् ॥

३३० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः.

स्मराऽतुरो नैव तुतोष लोकः,
पर्यासिता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा. ॥ ११ ॥

यक्ष इत्यादि—यक्षोमुखगाम्नाणि स्वानि स्तनादिभिः स्त्रीसंबन्धि-
भिर्घटयन् संश्लेषयन् अमन्दं ददम् । '१३४) डमो ह्रस्वादचि डमुद-
१८।३।३२।' स्मरातुरो लोको नैव तुतोष तुष्टि न जगाम । यतः पर्यासिता
प्रेम्णि कुतो विरुद्धा । नैव तस्याविरुद्धत्वात् ॥

८९६—सस्ताऽङ्ग-यष्टिः परिरभ्यमाणा
संदृश्यमानाऽप्युपसंहताऽक्षी ॥
अनूढमाना शयने नवोढा
परोपकारैक-रसैव तस्थौ. ॥ १२ ॥

सस्ताङ्गयष्टिरित्यादि—काचिन्नवोढा परिरभ्यमाणा पत्या आलिङ्गय-
माना सस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति । संदृश्यमानापि मुखमुखमदय उप-
संहताक्षी निमीलितलोचना न प्रतीपं पश्यति मानं नैवाचरतीति । अनू-
ढमानापि असंहतमानापि एवंविधापि सती परोपकारैकरसैव तस्थौ । भर्तु-
रुपकारिकाभिप्रायैव अवस्थिता ज्ञातोपकाराय ॥

८९७—आलिङ्गितायाः सहसा त्रपा-न्वास्
त्रासाऽभिलाषाऽनुगतो रताऽऽदौ ॥
विश्वासिताया रमणेन यध्वा
विमर्द-रम्भो मदनो यभूव. ॥ १३ ॥

आलिङ्गिताया इत्यादि—कस्माच्चिद्वध्वा रतायाश्च रमणेन सहसा
संक्षेपं आलिङ्गितायाश्चपायान्मदनो यभूव । रतादौ रत्नरम्भे त्रासाभिलाषा-
भ्यामनुगतो यभूव । विश्वासितायाः क्षणर्विश्वासं कारितायाः विमर्दरम्भो
यभूव त्रासाभावात् ॥

८९८—सामोन्मुखेना ऽऽच्छुरिता प्रियेण
दत्ते ऽथ काचित् पुलकेन भेदे ॥
अन्तः-प्रकोपाऽपगमाद् विलोला
वशीकृता केवल-विक्रमेण. ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि—अथ काचित्प्रकोपान्मानयती प्रियेण सामोन्मुखेन

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम एकादशः सर्गः—३३१

सामपरेण प्रसादगता आच्युरिताप्येन नखकर्मणा संस्पृष्टा सती पुलकेन
रोमात्रेण भेदे वदमे दत्ते सति [अथ] अन्तः प्रक्षोपस्यापगमान् विलोला
विलोलबुद्धिः केवलविक्रमेण दृढाद्वहणेनैव वशीकृतोपमुक्तैः ॥

८९९—गुरुर् दधाना परुषन्त्वर्मन्या

कान्ता ऽपि कान्तेन्दु-कराऽभिमृष्टा ॥

प्रहादिता चन्द्र-शिखेय तूर्ण

क्षोभात् स्रवत्-स्वेद-जला यभूव. ॥ १५ ॥

गुरुरित्यादि—अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयरूपा गुरुः धीरा ।
'५०९। पोतो गुणवचनात् । ४। १। ४४।' इति वा दीप् न भवति । दधाना
परुषत्वं निर्दुर्मत् । कान्तेन भ्रात्रा इन्दुनेव कराभिमृष्टा सती प्रहादिता मु-
ञ्जिता । क्षोभात् चेतसो पिकारान् तूर्ण स्रवत्स्वेदजला यभूव । चन्द्रशिखेय
चन्द्रमणिरिव । न्या शरीरयसी कान्ता परुषत्वं काटिन्प दधाना इन्दुना करा-
भिमृष्टा महादिता मुञ्जितेव क्षोभात्स्वप्रकृतविकारात् स्रवज्जला भवति ॥

९००—शशाङ्क-नाथाऽपगमेन धूमां

मूर्च्छा-परीतामिव निर्-विवेकाम् ॥

ततः सर्खां प्रथिताऽनुरागा

प्राबोधयत् छां मधुराऽरुणश्रीः ॥ १६ ॥

शशाङ्केत्यादि—ततो ऽनन्तरं यथा काचित् स्त्री नायक्य भर्तुरपगमेन
विषोर्गेन पूम्ना मलिना मूर्च्छापरीता निश्रेयसा अत एव निर्विवेका विवे-
कमशक्ता सती सज्जा प्रकाशितस्नेहया प्रबोध्यते तद्वद् व्यामाकाशं शशाङ्क-
नाथस्यापगमनेन अस्तगमेन धूमां धूमरतां गतां निर्विवेकां भविष्यमान-
विशेषां भट्टग्रीः आदित्यलक्ष्मीरिति मधुरानिबद्धा प्रथितानुरागा प्राबो-
धयत्प्रकाशितवती ॥

९०१—अ-वीत-तृष्णो ऽथ परस्परेण

क्षणादिवा ऽऽयात-निशाऽवसानः ॥

दुःखेन लोकः परवानिवा ऽगात्

समुत्सुकः स्थग्न-निकेतनेभ्यः ॥ १७ ॥

अवीतेत्यादि—अयानन्तरं लोकः परस्परेणान्योन्येन द्रयितो दयितया
दयितापि दयितेन अवीततृष्णः अनपगतसंसर्गाभिलाषः अत एव क्षणा-

३३२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

दिव द्रुतमिवापातं निशावसानं यस्य । समुत्सुकः उरुर्कण्ठितः परधानिष
पराधीन इव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वासगृहेभ्यो दुःखेन अगात् निर्गतवान् ॥

९०२—अर्धोत्थिताऽऽलिङ्गित-सन्निमग्नो

रुद्धः पुनर् यान् गमने ऽनभीप्सुः ॥

व्याजेन निर्याय पुनर् निवृत्तस्

त्यक्ताऽन्य-कार्यः स्थित एव कश्चित्. १८

अर्धोत्थितेत्यादि—शयनात् अर्धमुत्थितं चसेत्तर्धोत्थितः । भाट्टि-
ताम्बादिषु द्रष्टव्यः । शयनस्य वा अर्धाद्रुत्थित इति योज्यम् । स चालि-
ङ्गितो दयितया सन्निमग्नः शयने सुप्तः । पुनर्वाग्विर्गच्छन् रुद्धो विष्टतः ।
गमने अनभीप्सुरपि निर्याय व्याजेन निमित्तेन पुनर्निवृत्तः । प्रविष्टस्त्वक्ता-
न्यकार्यः स्थित एव कश्चिकामी ॥

९०३—तालेन संपादित-साम्य-शोभं

शुभाऽवधानं स्वर-बद्ध-रागम् ॥

पदैर् गताऽर्थ नृप-मन्दिरेषु

प्रातर् जगुर् मङ्गलन्वत् तरुण्यः. ॥ १९ ॥

तालेनेत्यादि—नृपमन्दिरेषु रावणादिराजवेश्मसु प्रभातफाले तरुण्यो
मङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जगुः गामन्ति स्म । तालेन क्रियाकालमानेन संपा-
दिता साम्यशोभा यत्र गायनक्रियायां, शुभावधानं शोभनमवधानं धित-
काप्रता यत्र, स्वरबद्धरागं पङ्क्तादिभिः स्वरैर्यद्वो ग्रामरागो यत्र, पदैः
सुप्तिटन्तैर्गतार्थं परिच्छिन्नार्थं निरर्थकवदरहितमित्यर्थः । अनेन स्वरगतं
पदगतं जगत्तमवधानगतमिति अतुर्विधं गीतमाख्यातम् ॥

९०४—दुरुत्तरे पङ्क्त इवा ऽन्धकारे

मग्नं जगत् सन्तत-रश्मि-रञ्जुः ॥

प्रनष्ट-मूर्ति-प्रविभागमुद्यन्

प्रत्युज्जहारैव ततो विवस्वान्. ॥ २० ॥

दुरुत्तर इत्यादि—अन्धकारे पङ्क्त इव दुरुत्तरे दुःखेनोत्तीर्ण इति ।
मग्नं प्रविष्टं जगत् । यतः प्रनष्टमूर्तिप्रविभागं प्रनष्टः रथावरजहममूर्तिनां
प्रविभागो यस्मिन् तत् । विवस्थानुद्यन् उद्गच्छन् सन्ततरश्मिरञ्जुः प्रवितता
रश्मयो मयूता एव रश्मवो येन सः प्रत्युज्जहारैव उद्भूतवानिव । तत इत्य-
न्धकारात् ॥

९०५.—पीतौष्ठ-रागाणि हृताऽञ्जनानि
भास्वन्ति लोलैरलकैर् मुखानि ॥
प्रातः कृताऽर्थानि यथा विरेजुस्
तथा न पूर्वैद्युरलंकृतानि ॥ २१ ॥

पीतौष्ठरागाणीत्यादि—मुक्तानि वधूनामित्यर्थात् । यथा प्रातः प्रभाते
विरेजुः तथा पूर्वैद्युः पूर्वस्मिन्नहनि अलंकृतानि न रेजुः । तेषामकृतार्थत्वात् ।
तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि । यतो द्यौतैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठशु-
म्भनात् । हृताञ्जनानि चक्षुषोरपि शुम्भनात् अपगतकज्जलानि लोलैराकुलै-
रलकैः कचप्रहाकर्षणात् । भास्वन्ति दीप्तिमन्ति ॥

९०६.—प्रजागराऽऽताम्र-विलोचनाऽन्ता
निरञ्जनाऽलक्तक-पत्र-लेखाः ॥
तुल्या इवा ऽऽसन् परिखेद-तन्व्यो
वास-प्युताः सेवित-मन्मथाभिः ॥ २२ ॥

प्रजागरेत्यादि—भर्तुभिः सहैकत्र वच्छयनं स वासः तस्मादप्युताः
काश्चित् क्षिपः सेवितमन्मथाभिः अनुष्ठितमुरताभिः तुल्या इवास्तन् ।
यतः प्रजागराताम्रविलोचनान्ताः दयितागमनप्रतीक्षणात् यः प्रजागरत्वेन
ताम्रनेत्रपर्यन्तः । नावात् इति गृहीतप्रसाधनतया निरञ्जनाऽलक्तकपत्रलेखाः
यदि वा अभ्यघ्न क्षयित इति रोदनात् निरञ्जनाः क्षिप्तोन्माधादितस्ततः
पादविक्षेपात् विगतालक्तकाः क्षयने प्रतिक्षणमुद्धर्तनपरिवर्तनात्कपोला-
दिभ्यो निष्पन्नलेखा इति शेषाच्च तन्म्यः कृशाङ्गयः ॥

९०७.—आवद्ध-नेत्राऽञ्जन-पङ्क-लेशस्
ताम्यूल-रागं बहुलं दधानः ॥
चकार कान्तो ऽप्यधरो ऽङ्गनानां
सहोपितानां पतिभिर् लघुत्वम् ॥ २३ ॥

आवद्धेत्यादि—कासांचिदङ्गनानां पतिभिः सहोपितानामप्यधरः ल-
घुत्वं दाभाग्यं, चकार सूचितवानित्यर्थः । यतस्ता ईप्सितमुरताप्रा-
प्त्या रुदितास्ततश्च बद्धो लघो नेत्राञ्जनपङ्कलेशो यस्य सो ऽधरो दयितैरपी-
तत्वाच्च बहुलं ताम्यूलरागं दधानः कान्तो ऽपि लघुत्वं चकार ॥

९०८—चक्षुंषि कान्तान्यपि साऽञ्जनानि

ताम्बूल-रक्तं च स-रागमोष्ठम् ॥

कुर्वन् स-वासं च सु-गन्धि-वक्रं

चक्रे जनः केवल-पक्ष-पातम् ॥ २४ ॥

चक्षुंषीत्यादि—कान्तान्यपि शोभनान्यपि चक्षुंषि, विकचोत्पलद्युति-
त्वात् । साञ्जनानि कुर्वन् स्त्रीजनः, प्रातर्गृह्यमाणप्रसाधनत्वात् । स-रागं चोष्ठं,
स्वभावतो विश्वफलाकारत्वात् । ताम्बूलरक्तं कुर्वन् । स्वभावतश्च सुगन्धि-
वक्रं सवासं मुखं यस्यस्युक्तं कुर्वन् । केवलपक्षपातं समस्य चक्रे अञ्जनादीनां
निरर्थकत्वात् ॥

९०९—क्षतैरसंचेतित-दन्त-लब्धैः

संभोग-काले ऽवगतैः प्रभाते ॥

अ-शङ्कता ऽन्योन्य-कृतं व्यलीकं

वियोग-बाह्यो ऽपि जनो ऽतिरागात् ॥ २५ ॥

क्षतैरित्यादि—अस्या मया दत्तं अस्य च मयेति संभोगकाले रागा-
न्धतया असंचेतितान्यज्ञातानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि क्षतानि । '१८२।
क्षित संचेतने' इति स्वाधिक्यमन्तस्य रूपम् । प्रभातकाले अवगतैरष्टैः वि-
योगदास्यो ऽपि सुप्तो ऽपि कामिजनः अतिरागात् अतिरेह्यात् अन्योन्यकृतं
अन्योन्येन कृतं व्यलीकं अपरार्थं अशङ्कत विरुल्लिखयान् । लङ्गि रूपम् ।
किमस्यान्यथा दत्ताशया दत्तमिति योपिदशङ्कत, पुरयो ऽपि किमन्येन धूर्त-
नास्या इति ॥

९१०—नेत्रेपुभिः संयुत-पक्ष्म-पत्रैः

कर्णाऽन्त-कृष्टैरुरु-केश-शूलाः ॥

स्तनोरु-चक्रास् तत-कर्ण-पाशाः

स्त्री-योध-मुख्या जयिनो विचेरुः ॥ २६ ॥

नेत्रेपुमिरित्यादि—नेत्राणि इष्य इव तैः संयुतानि संयुक्तानि पद्मा-
न्येव पद्माणि येषां तैः । कर्णाऽन्तकृष्टैः कर्णान्तविघ्नान्तैः उपलक्षिताः श्रियो
योधमुख्या इव उरुकेशशूलाः उरवो महान्तः केशाः शूला इव येषाम् ।
स्तनोरुपत्राः स्तनाः वरुणि चक्राणीव येषाम् । ततकर्णपाशाः तताः कर्णाः
पाशाः इव येषां ते । जयिनो लब्धविजया विचेरुः भ्रान्ताः ॥

९११-पयोधरांश्च चन्दन-पङ्क-दिग्धान्

चासांसि चाऽमृष्ट-मृजानि दृष्ट्वा ॥

स्त्रीणां स-पत्न्यो जहृपुः प्रभाते

मन्दायमानाऽनुशयैर् मनोभिः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि—चन्दनपङ्कदिग्धान् आभूतचन्दनत्वान् । वस्त्राणि च अमृष्टमृजानि अनपनीतमुद्गभावानि स्त्रीणां दृष्ट्वा प्रभाते तत्सपत्न्यो मनोभिः न बाह्यं जहृपुः दृष्टाः । अग्राप्तसुरतत्वात् । मन्दायमानानुशयैः आभिः सह दायित्वा इति सासु ये अनुशयाः अक्षान्तयो जाताः ते मन्दायमानाः क्षणैःक्षणैस्तनूभवन्तो येषु मनःसु तैरित्यर्थः ॥

९१२-स्मराऽऽतुरे चेतसि लब्ध-जन्मा

रराज लोलोऽपि गुणाऽपहार्यः ॥

कुतूहलान् नेत्र-गवाक्ष-संस्थः

पश्यन्निवाऽन्योन्य-मुखानि रागः ॥ २८ ॥

स्मरातुर इत्यादि—दम्पत्योः प्रातरन्योन्यस्य मुखं पश्यतोः चक्षुषो रागो वर्णयते । स्मरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः रागो रक्तभावः नेत्रगवाक्षसंस्थः नेत्रयोगवाक्षयोरिव स्थितः कुतूहलात् कौतुकान् अन्योन्यस्य मुखानि पश्यन्निव । कीदृशं कामिन्या मुखं कामुकस्य मुखं वेति । गुणापहार्यः तत्प्रतिपक्षेण शुक्लगुणेन अपनेयः अत एव लोलोऽपि अचिर-स्थायपि रराज ॥

९१३-गतेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता-

न-बुद्धि-पूर्वं परिलुप्तसंज्ञः ॥

आत्माऽनुभूतानपि नोपचारान्

स्मराऽऽतुरः संस्मरति स्म लोकः ॥ २९ ॥

गते इत्यादि—प्रणये विधग्मे अतिभूमिं गते प्रकृष्टावस्थां प्राप्ते सति ये अबुद्धिपूर्व अनिरूप्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचाराः नष्टदन्तक्षतादयः तानात्मानुभूतानपि प्रातर्न स्मरति स्म कामिलोकः । इदमिदं मया प्रयुक्तमिति । यतः सुरतावस्थायां स्मरातुरतया [परि] विलुप्तसंज्ञो मूढ इति ॥

९१४-वस्त्रैरनत्युत्पण-रम्य-वर्णैर्

विलेपनैः सौरभ-लक्षणीयैः ॥

आस्यैश्च च लोकः परितोष-कान्तै-
रसूचयल् लब्ध-पदं रहस्यम् ॥ ३० ॥

यस्यैरित्यादि—यस्यैः विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः सुरभितया परि-
च्छेद्यैः आस्यैश्च स्वपगताधरारागैः परितोषकान्तैर्लिङ्गभूतैः रहसि भवं
सुरतं लब्धपदं प्राप्तचिह्नं लोकः प्रकाशयति स्म ॥

९१५—प्रातस्तारां चन्दन-लिप्त-गात्राः

प्रच्छाद्य हस्तैरधरान् वदन्तः ॥

शाम्यन्-निमेषाः सुतरां युवानः

प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयम् ॥ ३१ ॥

प्रातस्तारामिरथादि—गुरुजनो नखदशनक्षतं मा द्वाप्सीदिति युवानः
प्रातस्तारां मल्युपसि चन्दनलिप्तगात्रा हस्तैरधरान् प्रच्छाद्य वदन्तो अपि शा-
म्यनिमेषा अनिमिषितनेत्रा निगूहनीयं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म । नूनमेवै
सकृता येन एवमाचरन्तीति ॥

९१६—सान्निव लोके विजिते अपि वामे !

किमुद्यतं भू-धनुर-प्रसह्यम्, ॥

हन्तुं क्षमो वा वद लोचनेषु

दिग्धो विपेणेव किमज्ञनेन ॥ ३२ ॥

सान्नेत्यादि—हे वामे प्रतिदुलबर्तिनि ! मधुरेणाधिकृतेन साक्षा लोके
अस्मद्विधे जिते अपि यस्त्रीकृतं अपि भूधनुरप्रसह्यं प्रसोदुमशययं उद्यतं उरि-
सम् । अपवा विलोचनेषुर्नप्रशरः स्वत एव हन्तुं क्षमः ततः किमज्ञनेन ॥
विपेण दिग्धो विपलित इति वद कथय ॥

९१७—दन्त-च्छदे प्रज्वलिताग्नि-कल्पे

ताम्यूल-रागस् तृण-भार-तुल्यः ॥

न्यस्तः किमित्यूर्ध्वरूपेण-भावा

गोष्ठीषु नारीस् तरुणीर् युवानः ॥ ३२ ॥

दन्तच्छद इत्यादि—प्रज्वलिताग्निरूपे स्वभावलोहितत्वान् दन्तच्छदे
भोष्ठे ताम्यूलरागः किमिति म्परतः । तृणभारतुल्यः निष्पयोजनयान् ।
इत्येवमुपुपुपानः प्रसरित्पान् । अपेक्षभावाः जलानुरागाः गोष्ठीषु न्यग्ना
नारीस्तदशीरिति ॥

९.१८—सुखाऽवगाहानि युतानि लक्ष्म्या
शुचीनि संताप-हराण्युरुणि ॥
प्रबुद्ध-नारी-मुख-पङ्क-जानि
प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः ॥ ३४ ॥

सुखावगाहानीत्यादि—प्रातः प्रभाते गृहाणि सरांसीव रेजुः । सुखा-
वगाहानि निरुपद्रवत्वात् सुखेनावगाहन्ते । युतानि लक्ष्म्या देवतारूपया ।
शुचीनि पवित्राणि । संतापहराणि धर्मादिक्लेशापहारीणि । उरुणि महान्ति ।
प्रबुद्धानि विनिद्राणि । नारीमुखान्येव पङ्कजानि यथेति ॥

९.१९—संमृष्ट-सिक्ताऽर्चित-चारु-पुष्पै-
रामोदन्वद्-द्रव्य-सुगन्ध-भागैः ॥
लक्ष्मीर् विजिग्ये भवनैः स-भृङ्गैः
सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य ॥ ३५ ॥

संमृष्टेत्यादि—देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनैः प्रातर्विजिग्ये
विजिता । आदौ संमृष्टरजांसि अपनीतरजांसि पश्चात्सिक्तानि । पूर्वापरका-
लसमाप्तः । अर्चितानि पूजितानि प्रशस्तानि चारुणि शोभनानि पुष्पाणि
येषु भवनेषु संमृष्टसिक्तानि च तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति विशेषण-
समाप्तः । आमोदन्वन्ति यानि द्रव्याणि चन्दनादीनि तैः सुगन्धो भाग
एकदेशो मेपां तैः । गन्धलेखे तदेकान्तप्रहणादिरवं न भवति । सभृङ्गै-
रामोदभृतरवात् ॥

९.२०—अक्ष्णोः पतन् नील-सरोज-लोभाद्
भृङ्गः करेणाऽल्प-धिया निरस्तः ॥
ददंश ताम्बाऽम्बुन्मुह्याऽभिसन्धिस्
तृणाऽऽतुरः पाणि-तलेऽपि धृण्युः ॥ ३६ ॥

अक्ष्णोरित्यादि—नीलसरोजलोभात् नीलकमलमेतदिलक्ष्णोः पतन्ति-
लीयमानो भृङ्गः अल्पधिया अल्पबुद्ध्या कयाचित् करेण निरस्तः क्षिप्तः

१—अत्र 'तृणाऽऽतुरः' इति पाठो युक्त इति भाति । तेन हि ताम्बाम्बुन्मुह्या-
भिसन्धित्वात् मकरन्दतृष्णया पीडित इति सरलार्थः प्रतिपद्यते । यथास्थित-
पाठपक्षे तु सूक्ष्मत्वात्तृणसदृशमृणालतन्तुध्यातुरः सत्पद इति कथंचिदुभेयम् ।

३३८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

सन् ताम्राम्बुह्वाभिसन्धिः रक्तपद्मेतदित्यभिसन्धिरभिप्रायो यस्य भृङ्गस्य
स घृणुः प्रगल्भः प्राणितलेऽपि ददंश ददवान् । तामित्यर्थात् ॥

९२१—विलोलन्तां चक्षुषि हस्त-वेपथुं

भ्रुवोर् विभङ्गं स्तन-युग्म-वल्लितम् ॥

विभूषणानां कणितं च पद्-पदो

गुरुर् यथा नृत्य-विधौ समादधे. ॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि—यथा गुरुन्त्याचार्यो नृत्यकर्मणि कस्याश्चिच्चक्षुषि
विलोलतां चलतां हस्तवेपथुं हस्तकम्पं भ्रुवोर्विभङ्गं नतोन्नतिं स्तनयुग्मव-
ल्लितं प्रचलितं भूषणानां कणितं शिञ्जितं जनयति, तद्वद्वा पद्पदोऽपि त-
त्समादधे विहितवान् ॥

९२२—अथाऽनुकूलान् कुल-धर्म-संपदो

विधाय वेशान् सु-दिवः पुरी-जनः ॥

प्रबोध-काले शतम्न्यु-विद्विषः

प्रचक्रमे राज-निकेतनं प्रति. ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं पुरीजनो लङ्कानिवातिजनः प्रतिदिनमवाप्तं-
कल्याणत्वात् सुदिवः । ‘८६०। सुपात-१५।४।२०।’ इत्यादिना समाप्तान्त-
निपातनम् । यथास्वं कुलधर्मस्य पुरस्य वा संपद्भिभूतिः तस्याऽनुकूलान्
वेशान्नेपथ्यानि विधाय कृत्या शतम्न्युविद्विषो रावणस्य प्रबोधकाले
राजनिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः । ‘२०।५। प्रोपान्द्यां सम्-
र्थोऽभ्याम् ॥१॥३॥४२।’ इति वट् ॥

९२३—शैलेन्द्र-शृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ता

वेगाज् जलौघाः पुर-मन्दिरेभ्यः ॥

आपूर्य रथ्याः सरितो जनौघा

राजाऽङ्गनाऽम्भोधिर्मपूरयन्त. ॥ ३९ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इत्यादि—यथा जलानां पुरः शैलेन्द्रशृङ्गात् प्रयतन्ते
तद्वत्पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघा रथ्याः सरित इवापूर्य राजाऽङ्गनाम्भोधि-
मिवापूरयन्त पूरयन्तः ॥

९२४—प्रबोध-कालात् त्रिदशेन्द्र-शतोः

प्रागूर्ध्व-शोषं परिशुष्यमाणाः ॥

हीना महान्तश्च समन्त्वमीयुर्
द्वास्-स्थैरवज्ञा-परुषाऽक्षि-दृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधकालादित्यादि—प्रिदशेन्द्रशत्रोः शयणस्य प्रबोधकालात्प्राक्
पूर्वं ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्ध्वं गता एव प्रबोधकाले शोषं नी-
यमाना इति अन्तर्भावितव्ययो द्रष्टव्यः । एवं च कृत्वा कर्मण्यारमणेपदम् ।
अन्ये परिशुष्यमाणा इति गिचं पठन्ति । '३३६५। ऊर्ध्वं शुषि-।३।३।४४।' इति णमुल् । हीनाः महान्तश्च मेघकाः समत्वं तुल्यत्वमीयुः । द्वास्तेर्द्वौ-
वारिकैः । द्वारि तिष्ठन्तीति '२९।६। सुषि स्यः ।३।२।३।' इति कः । '७६।
ररयसानयोर्विसर्जनीयः ।८।३।१५।' इति [विसर्जनीये] '१३८। विसर्जनी-
यस्य सः ।८।३।३४।' अवज्ञया अनादरेण परुषमभिग्रथं यदक्षि तेनाङ्गा दृष्टाः ॥

९२५—गुरु-रुचञ्चत्-कर-कर्ण-जिह्वे-
रवज्ञया ऽग्राऽङ्गुलि-संगृहीतैः ॥

रक्षांस्यनायास-हृतेरुपास्थुः

कपोल-लीनाऽलि-कुलैर् गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

गुरु-रुचञ्चदित्यादि—गुरयो ऽलघवः, उरवो महान्तः, चञ्चन्तश्च-
लन्तः कराः कर्णा जिह्वाश्च येषां गजेन्द्राणां सैः अवज्ञया अग्राङ्गुलिसंगृहीतैः
पादाङ्गुल्यग्रेण यद्यन्याने परिगृहीतैः । अङ्गुलेरग्रमिति राजदन्तादित्यात्
पूर्वनिपातः । अनायामहनैः शनैः शनैः प्रबोदितैः । मत्तत्वात् कपोलली-
नालिकुलैः । रक्षांसि उपास्थुः सेषामकारुण्यः ॥

९२६—निकृत्त-मत्त-द्विप-कुम्भ-मांसैः

संपृक्त-मुक्तैर् हरयो ऽग्र-पादैः ॥

आनिन्वियरे श्रेणीकृतास् तथा ऽन्यैः

परस्परं बालधि-सन्निबद्धाः ॥ ४२ ॥

निकृत्तेत्यादि—अन्यैः सेवार्य हरयः सिंहाः आनिन्वियरे आनीताः ।
निकृत्तानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि यैरग्रपादैः अत एव संपृक्तमुक्तैः लग्नकुम्भ-
मुक्ताफलाः उपलब्धिताः । श्रेणीकृताश्च श्रेणयः श्रेणयः कृताः । '७६८। श्रेण्या-
द्वयः-।२।१।५९।' इति यः । परस्परं बालधिसंनिबद्धाः अन्योन्यस्य
गुच्छेन संयताः ॥

१—अत्र छन्दोमद्गपरिहारार्थं 'श्रेणीकृताः' इत्येव युक्तं प्रतिमाति । '२।१२०।
स्वीं च ।७।४।२६।' इति शास्त्रापेक्षया 'अपि मायं मयं कुर्याच्छन्दोमद्गं न
कारयेत्' इति छन्दःशास्त्रस्य प्रबलत्वात् ।

९२७—उपेक्षिता देव-गणैस् त्रसद्भिर्
निशा-चरैर् वीत-भयैर् निकृत्ताः ॥

तस्मिन्मृदयन्त सुर-द्रुमाणां

स-जाल-पुष्प-स्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

उपेक्षिता इत्यादि—सुरद्रुमाणां पारिजातानां सजालाः कलिकासहिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निकृत्ताः छिन्नाः । वीतदयैरिति पाठान्तरम् । तत्र किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः सजाला एव छिन्नाः छिद्यमानाश्च । देवगणैस्त्रसद्भिर्उपेक्षिताः ‘२३२१ वा आश-॥३१॥००’ इत्यादिना विकल्पेन श्यन् । तस्मिन् राजाद्वने प्रकीर्णा अटयन्त सेवकजनेन ॥

९२८—निराकरिण्युर् द्विज-कुञ्जराणां

तृणीकृताऽशेष-गुणो ऽति-मोहात् ॥

पापाऽऽज्ञयान्भ्युदयार्थमाचीत्

प्राग् ब्रह्म-रक्षः-प्रघरान् दशाऽऽस्पः ॥४४॥

निराकरिण्युर्इत्यादि—दशास्वो विबुधः सन् अतिमोहादत्यन्ताश-नात् निराकरिण्युर्निराकरणशीलः । द्विजवरानित्यर्थात् । द्विजकुञ्जराणां प्रशस्तद्विजानां अभ्युदयहेतूनां संवन्धिनो ऽशेषाः गुणाः तृणीकृता येन ॥ तृणीकृताशेषगुणः । प्राग् पूर्वं समाप्रवेशात् पापज्ञयान् पापघिततृप्तीन् ब्रह्मरक्षःप्रघरान् अभ्युदयार्थमाचीत् ॥

९२९—मायाविभिस् त्रास-करैर् जनाना-

मासैरुपादान-परिरुपेतः ॥

सतां विघातैक-रसैरविक्षत्

सदः परिक्षोभित-भूमि-भागम् ॥ ४५ ॥

मायाविभिरित्यादि—आसैरविक्षत्विषादिभिर्मायाविभिर्विषैः परेषां प्रा-सकरैः । जनानामतिशयदुःखात् । उपादानपरैः सतां सम्मार्गस्थितानां विघातै-रसैर्विनाशकरवर्माभिः उपेतो दशास्यः सदः सभामविक्षत् मयिष्टः । ‘२३३१’ शल इगुपधादनिटः वसः ॥३१॥४५॥’ कीदृशम् । राक्षसैश्चरणभरणेन परिक्षो-भितभूमिभागम् ॥

९३०—विधृत-निक्षित-शस्त्रैस् तद् युतं यातुधानै-

रुह-जठर-मुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३४१

श्वगणि-शत-विकीर्णं वागुरान्वन् मृगीभिर्
वनमिव स-भयाभिर् देव-वन्दीभिरासीत्. ४६

विधृतेत्यादि—तत्सदो यातुधानैः विष्टतनिशितशस्त्रैः गृहीत [तीक्ष्ण]
शस्त्रैर्युतं युक्तमासीत् । तथा राक्षसीभिः वरुजठरमुत्पीभिः संकुलं व्याप्तं यथा
वनं वागुरावत् सवागुरं श्वगणि(क)शत[वि]कीर्ण आश्वेष्टकशतच्छन्नं मृगीभिः
सभयाभिः श्वगणि(के)भ्यो जातभयाभिः व्याप्तमासीत् । श्वगणा विष्टन्ते
येषामिति श्वगणि[मः]काः । '१९२२ भतः—१५२।११५।' इति[इतिः] ठह ॥

९३१—जलद इव तडित्वान् प्राज्य-रत्न-प्रभाभिः

प्रति-ककुभमुदस्यन् निस्वनं धीर-मन्द्रम् ॥

शिखरमिव सुमेरोरासनं हैममुच्चैर्

विविध-मणि-विचित्रं प्रोन्नतं सो ऽध्यतिष्ठत्. ॥

ति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ॥

गदि—प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां मणीनां प्रभाभिः तडि-
प्रोन्नतात्मा । सर्वेषामुपरि स्थितत्वात् । प्रतिककुभं दिशि
र्द्धं मन्दगम्भीरं निस्वनं वदत्यप्रिक्षिपन् सुमेरोः शिखरमिव
रुधं विविधमणिविचित्रं नामारूपैर्मणिभिर्विचित्रं नानावर्णक-
मारोहति स्म ॥

'कलाऽऽप्त्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
तृताय प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम
एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः—

भाविकत्वमलंकारः प्रबन्धविषय उक्तः । नैकदेशिकं तस्य चित्रादयो ऽर्थाः
प्रवृत्तिहेतवः । तथा चोक्तम्—'भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ॥ चित्रोदात्ताद्भूतार्थत्वं कथायाः
स्वभिनीतता । शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥' इति सप्तसर्व
मग्ननिर्णयप्रबन्धे द्रष्टव्यमिति दर्शयन्नाह—

९३२—ततो वि-निद्रं कृत-देवताऽर्चं

दृष्ट्यैव चित्त-प्रक्षमं किरन्तम् ॥

आविष्कृताऽङ्ग-प्रतिकर्म-रम्यं

विभीषणं वाचमुवाच माता ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रभातकालानन्तरं विभीषणं विनिर्द्दं प्लुङ्क्षम् ।
कृतदेवतार्चं कृतेष्टदेवतापूजनम् । एष्टैव स्निग्धया कायव्यापारेण चित्त-
प्रशमनं किरन्तं प्रकाशयन्तम् । आविष्कृतं प्रदर्शितं यदङ्गस्य प्रतिकर्म प्रसा-
धनं तेन रम्यं माता नैकषी नाम वाचं वक्ष्यमाणामुवाच ॥

९३३—‘प्रवाधमानस्य जगन्ति धीमन् !’

त्वं सोदरस्याऽतिमदोद्धतस्य ॥

आनन्दनो नाक-सदां प्रशान्तिं

तूर्णं विपस्याऽमृत-वत् कुरुष्व. ॥ २ ॥

प्रवाधमानस्येत्यादि—हे धीमन् ! त्वं नाकसदां देवानां आनन्दनः
प्रमोदयिता सन् सोदरस्य भ्रातुर्दशाननस्य । यस्मावस्थायां समानमुदरं
यस्येति योगविभागात्समाधः । अतिमदोद्धतस्य महता सामर्थ्येन हसस्य
जगन्ति लोकं प्रवाधमानस्य पीडयतः प्रशान्तिं प्रशमनं तूर्णं कुरुष्व । अमृ-
तवत् । यथा अमृतं देवानामानन्दनं विपस्य कालफूटनाम्नः सोदरस्य एक-
स्मिन् समुद्रोदरे स्थितत्वात् जगन्ति प्रवाधमानस्य प्रशान्तिं कृतवदिति ॥

९३४—‘कुर्यात् तथा, येन जहाति सीतां

विपाद-नीहार-परीत-मूर्तिम् ॥

स्थितां क्षितौ शान्त-शिखा-प्रतानां

तारामिव त्रास-करीं जनस्य. ॥ ३ ॥

कुर्यात् इत्यादि—तथाप्रकारमनुतिष्ठेत्त्वं येन सीतां जहाति । विपाद-
नीहारपरीतमूर्तिं विपादो नीहार इव तेन परिगतदेहाम् । क्षितौ स्थितां
निमग्न्याम् । शान्तशिखाप्रतानां अनुग्रहलयेजीवन्ध्याम् । जनस्य त्रासकरीं
अपदेपुभूताम् । हेतोः ३ । तारामिव । यथा काञ्चित्तारा क्षितौ स्थिता प-
तिता नीहारपरीतमूर्तिः शान्तशिखाप्रतानां पृथग्निमग्न्या एव त्रासकरी
सदृशमिति ॥

९३५—यावन् न संत्रासित-देव-संघः

पिण्डो विपस्येयं हरेण भीष्मः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३४३

संग्रस्यते ऽसौ पुरुषाऽधिपेन,

द्रुतं कुलाऽऽनन्द ! यतस्व तावत्. ॥ ४ ॥

यांचदित्यादि—यथा संग्रासितदेवसंघः विपस्य कालकूटस्य पिण्डो भी-
ष्मो ऽतिरीदो हरेण संग्रस्तः पीतः तद्वद्यावदसौ रावणः पुरुषाधिपेन रामेण
न संग्रस्यते न विनाश्यते, तावत् हे कुलानन्द ! कुलानि आनन्दयतीति
'२९१३। कर्मण्यण् । ३। २। १।' । द्रुतं यतस्व सीतात्याजनायां यसं कुरु ॥

९३६—हता जनस्थान-सदो निकायाः,

कृता जितोत्खात-भट-द्रुमा पूः, ॥

सदांसि दग्धानि, विधेयमस्मिन्

यद् वन्धुना, तद् घटयस्व तस्मिन्. ॥ ५ ॥

हता इत्यादि—जनस्थानसदो वण्डकारण्यवासिनः निकायाः खरवू-
पगादीनां संघा हताः । '३२१४। संघे चानौत्तराधये । ३। ३। ४२।' इति चि-
नोतेः घम् ककारश्चादेशः । पूश्च लङ्का जितभटा उत्प्लातद्रुमा कृता । स-
दांसि गृहाणि दग्धानि । इति सर्वमेतत्प्रया ज्ञातमेव । अनेन प्रकारेण भ-
स्माकमपि विनाशः स्यात् । तदेतस्मिन्वस्तुनि यद्वन्धुना विधेयं अनुष्ठेयं
तद्विधानुं घटयस्व यतस्व । तस्मिन्वस्तुनि ॥

९३७—चिकीर्षिते पूर्वन्तरं स तस्मिन्

क्षेमन्करे ऽर्थे मुहुरीर्यमाणः ॥

मात्रा ऽतिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या

चिरं सुधीरभ्यधिकं समाधात्. ॥ ६ ॥

चिकीर्षित इत्यादि—तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणलक्षणे ऽर्थे मानुरूपदेशान्
पूर्वन्तरं पूर्वमेव चिकीर्षिते कर्तुमीप्सिते मात्रा शुभयैव बुद्ध्या कल्याणया
अतिमात्रमर्थं मुहुः क्षणमीर्यमाणः प्रवर्तमानः स विभीषणः सुधीः
प्राज्ञः चिरकालमभ्यधिकं समाधात् चिन्तितवान् । इदमतिन्यायमिति ।
'२२२३। गति स्या-। २। १। ७७।' इति सिचो लुक् ॥

इयता प्रयत्नेन उदात्तार्थोभिधानादुदात्तार्थत्वमुक्तम् । इत उत्तरं ग्रहस्त-
रावण-विभीषण-मातामह-कुम्भकर्णादीनां वचनप्रयत्नेषु चित्राद्भुतार्थत्वं
द्रष्टव्यम् । स्वविनीतता सुपोषता शब्दानाकुलता चेत्येतदुभयं कथायामेव
मग्ननिर्णयाख्यायां द्रष्टव्यम् ॥

३४४ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

९३८—दौवारिकाऽभ्याहत-शक्र-दूतं

सोपायनोपस्थित-लोकपालम् ॥

साऽऽशङ्क-भीष्माऽऽस-विशन्-निशाटं

द्वारं ययौ रावण-मन्दिरस्य. ॥ ७ ॥

दौवारिकेत्यादि—स विभीषणः रावणमन्दिरस्य द्वारं ययौ । दौवारिकाः द्वारे नियुक्ताः । '१३८६। द्वारादीनाम्-१७।३।४' इत्येव । धैर्या-हताः शक्रदूता यस्मिन् द्वारे । सोपायनाः गृहीतकौशलिकाः उपस्थिता औपदौकिता लोकपाला यत्र । साशङ्काः सभयाः भीष्मा भयानकाः आसा विशन्तो निशाटा यत्रेति समिति ॥

विशेषकम् ८-१०-

९३९—दूरात् प्रतीहार-नतः स वार्ता

पृच्छन्नवेदित-संप्रविष्टः ॥

स-गौरवं दत्त-पथो निशाटे-

रैक्षिष्ट शैलाऽग्रमिवेन्द्र-शत्रुम् ॥ ८ ॥

दूरादित्यादि—स विभीषणः दूरादेव प्रतीहारेण नतः स्वामिनीव तत्र गौरवात् । वार्ता पृच्छन् कुशली महाराज इति । विभीषणो द्वारि तिष्ठतीति राक्षे भवावेदित एव संप्रविष्टो निशाटेः सगौरवं च सविनयं दत्तपथो दत्तमार्गः । इन्द्रशत्रुं रावणरैक्षिष्ट दृष्टवान् । शैलाग्रमिव सिंहास-नारुदस्य तस्योद्यत्यात् ॥

९४०—कृशानु-वर्ष्मण्यधिरुढमुच्चैः

सिंहासने संक्षय-मेघ-भीमम् ॥

निसर्ग-तीक्ष्णं नयन-स्फुलिङ्गं

युगान्त-वहेरिव धूम-राशिम् ॥ ९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३४५

९४१—प्रीत्या ऽपि दत्तेक्षण-सन्निपातं

भयं भुजङ्गाऽधिप-वद् दधानम् ॥

तमः-समूहाऽऽकृतिर्मप्यशेषा-

नूर्जा जयन्तं प्रथित-प्रकाशान्. ॥ १० ॥

प्रीत्येत्यादि—यथा भुजङ्गाधिपः शेषः प्रीत्या स्नेहेन दत्तेक्षणसन्निपातः
समर्पितनेत्रनिग्रहो भयमादधाति तद्वद्भयमादधानम् । तमःसमूहस्येवाकृ-
तियस्य तमपि प्रथितप्रकाशानशेषानर्कादीन् ऊर्जा वलेन जयन्तमैक्षिष्ट ।
ऊर्जेति '३१५०' आज्ञा-भास-॥३१२॥१७०॥' इत्यादिना किय ॥

९४२—तं रत्न-दायं जित-मृत्यु-लोका

रात्रिन्-चराः कान्ति-भृतो ऽन्वसर्पन् ॥

प्रमुक्त-मुक्ता-फलमम्बु-वाहं

संजात-तृष्णा इव देव-मुख्याः. ॥ ११ ॥

तमित्यादि—यथा देवमुख्याः अमरस्वाजितमृत्युलोकाः कान्तिभृतो
दीप्तिधराः संजाततृष्णाः सन्तः प्रमुक्तमुक्ताफलमम्बुवाहमुपसर्पन्ति तद्वत्
विभीषणं रत्नदायं । रत्नं दास्यतीति । '३१८१' अण् कर्मणि च ॥३१३॥१२॥
इति भविष्यत्काले क्रियायां क्रियार्थायामित्यण् । तत्र एककर्तृके भिन्नकर्तृके
वेति विशेषाभावात् । अथवा '५१५॥ द्य दानगत्योः' इत्यस्मात्कर्मण्यण् ।
रत्नं दयते ददातीति कृत्वा । रात्रिचरा भग्नयमलोका अन्वसर्पन् ॥

९४३—स किङ्करैः कल्पितमिङ्गित-ज्ञैः

संवाधकं पूर्व-समागतानाम् ॥

सिंहासनोपाश्रित-चारु-बाहु-

रंध्यास्त पीठं विहित-प्रणामः. ॥ १२ ॥

स इत्यादि—स विभीषणः विहितप्रणामः कृतप्रणतिः पीठमध्यास्त
निपण्णवान् । किङ्करैर्मृत्यैरिङ्गितज्ञैरभिप्रायवेदिभिः कल्पितमुपनीतम् ।
पूर्वसमागतानां प्रथमप्रविष्टानां संवाधकं संकटकृत् । संवाधत इति ण्वुल् ।
रावणस्य सिंहासने उपाश्रितः स्थितः चारुबाहुस्य विभीषणस्येति सः ॥

९४४—ततो दशाऽऽस्यः क्षुभिताऽहि-कल्पं

दीप्राऽङ्गुलीयोपलमूढ-रत्नम् ॥

३४६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्नकाण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अनेक-चञ्चन्-नख-कान्ति-जिह्वं

प्रसार्य पाणिं समितिं वभापे ॥ १३ ॥

तत इत्यादि—विभीषणनिवेशनादुत्तरकालं दशास्यः पाणिं धुमिता-
हिकल्पं क्रुद्धविस्तृतफणेन सर्पेण तुल्यम् । दीप्रो दीपनशीलो ऽहुलीयोपलो
ऽहुलीपरत्वं यतः तत एव ऊढरत्नम् । अनेकाश्चञ्चन्त्यश्चलन्त्यो गजकान्तयो
जिह्वा इव यस्य । तं प्रसार्य समितिं राक्षससमूहं वभापे ॥

९४५—‘शक्तैः सुहृद्भिः परिदृष्ट-कार्यै-

राम्नातिभिर् नीतिषु बुद्धि-मद्भिः ॥

युष्मद्-विधैः सार्धमुपाय-विद्भिः

सिध्यन्ति कार्याणि सु-मन्त्रितानि ॥ १४ ॥

शक्तैरित्यादि—[शक्तैः] समर्थैः सुहृद्भिर्मित्रैः परिदृष्टकार्यैः सा भूवदृष्ट-
कर्मणां कर्मसु विपाद इति । नीतिषु आम्रातिभिः अभ्यस्तनीतिशास्त्रैरित्यर्थः ।
‘१८८८ इष्टादिभ्यश्च ॥ ५ ॥ १८८८’ इति इतिः । ‘कस्येभ्योपपत्य’ इति कर्मणि
सप्तमी । बुद्धिमद्भिः ज्ञानमद्भिः । उपायविद्भिः । सामादिकुशलैरित्यर्थः ।
युष्मद्विधैः सह कार्याणि सुमन्त्रितानि सिध्यन्ति ॥

९४६—उपेक्षिते बालि-खराऽऽदि-नाशे,

दग्धे पुरे, ऽक्षे निहते स-भृत्ये, ॥

सैन्ये द्विषां सागरमुत्तितीर्षा-

व-नन्तरं ब्रूत, यदत्र युक्तम् ॥ १५ ॥

उपेक्षित इत्यादि—बालिखरादिनाशेऽप्युपेक्षितेषु द्विषां च सैन्ये साग-
रमुत्तितीर्षावुत्तरितुमेवणशीले । अनन्तरमिदानीं ब्रूत यदत्र युक्त-
मिति । उत्तितीर्षाविति ‘३२० इको ऽचि विमक्तौ ॥ १० ॥ ३२१’ इति जुम् ग
भवति । ‘३२१ गृतीयादिषु भाषितपुंस्यम्-॥ १० ॥ ३२१’ इति पुंयज्ञावः ॥

९४७—भुजांऽस-यक्षः-स्थल-कार्मुकाऽसीन्

गदाम् च शूलानि च यातुधानाः ॥

परामृशन्तः प्रथिताऽभिमानाः

प्रोचुः प्रहस्त-प्रमुखा दशाऽऽस्यम् ॥ १६ ॥

भुजांसेत्यादि—यदि ययं क्षत्रं न व्यापादयामस्तदा विमेनेभुं प्रादि-

तथा लक्ष्य-रूपे कपानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३४७

रुदैरिति प्रयिताभिमानाः प्रकाशिताहंकारा भुजादीन् परामृशन्तः प्रहस्त-
प्रमुखा दातुधाना दशास्त्रं प्रोचुर्वचुमारब्धाः । '११३७। घव परिभाषणे'
लिद वस् ॥

९४८—अखण्ड्यमानं परिखण्ड्य शकं
त्वं पण्डितं-मन्यमुदीर्ण-दण्डः ॥
नराभियोगं नृ-भुजां प्रधान !
मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥ १७ ॥

अखण्ड्यमानमित्यादि—सकमलखण्ड्यमानं अनभिभवनीयाहंकारं भ-
क्तश्च पण्डितंमन्यं पण्डितमारमानं मन्यमानं नाम्न्यः पण्डितो ऽस्तीति ता-
दृशं परिखण्ड्य भित्वा, त्वं नृभुजां राक्षसानां प्रधान ! उदीर्णदण्डः अभ्यर्षि-
तयलः सन् किमर्थं मन्त्रोन्मुखो मन्त्रप्रवणः नराभियोगं गुरुत्वं नयसे प्राप-
यसि । सुमन्त्रितानि फार्वाणि सिध्यन्तीति । अथ कर्तुर्गुणाभियोगेन क्रिया-
फलैर्न योगादारमनेपदम् ॥

९४९—निर्यत्-स्फुलिङ्गाऽऽकुल-धूम-राशिं
किं ब्रूहि भूमौ पिनयाम भानुम्,
आ दन्त-निष्पीडित-पीतमिन्दुं
ष्ठीवाम शुष्केक्षु-लताऽस्थि-कल्पम् ॥ १८ ॥

निर्यदित्यादि—ब्रूहि समादिश आस्तां तावन्नराभियोगः । किं भानुं
क्षिप्तं पिनयाम चूर्णयाम । भ्रमे लोढ । '१५४३। द्वादिभ्यः भ्रम् ।
।३।१।७८।' निर्यता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेनाकुलो धूमराशिर्यस्य तं भानुम् ।
आ इति विकल्पे वर्तते । दन्तनिष्पीडितपीतं इन्दुं वा पूर्वं दन्तेनिष्पीडितं
पश्चात्पीतं ष्ठीवाम निरस्याम । '४३३। घोरुपवायाः-।८।१।७८।' इति
दीर्घः । शुष्केक्षुपष्टेरस्थिव तत्तद्वत्त्वम् ॥

९५०—स-राघवैः किं वत वानरैस् तैर्
यैः प्रातराशो ऽपि न कस्यचिन् नः ॥
स-स्याणु-कैलास-धरऽग्निधत्स्व,
किं द्यौरधो ऽस्तु, क्षितिर्नन्तरीक्षे ॥ १९ ॥

सराघवैरित्यादि—सस्याणुयैः कैलासः तस्य धर इति ॥ । धारय-
धराः । कर्तव्यं । हे सस्याणुकैलासधर ! नो ऽस्माकं मध्ये कस्य-

३४८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्ये तृतीयो वर्गः,

चिदेकस्य यैः सरौघवैः प्रातराशो ऽपि प्रातर्भोजनमपि न भवति तैः सराव-
वैर्वातरैः किं प्रयोजनम् । वतशब्दो ऽनुशोचने । अतो ऽभिधत्स्व आदिश ।
किं घौराकाशमधो ऽस्तु भवतु, क्षितिर्वा अन्तरीक्षे उपरिष्ठादस्त्विति ॥

यत्पुरं दग्धं तदुपमत्प्रमादेनैव न शत्रुशक्त्येति दर्शयन्नाह—

९५१—चापल्य-युक्तस्य हरेः कृशानुः

समेधितो वालधि-भाक् त्वदीयैः ॥

शस्त्रेण वध्यस्य गलङ्गधाक्षीद्

राजन् ! प्रमादेन निजेन लङ्काम् ॥ २० ॥

चापल्येत्यादि—चापलस्य भावश्चापल्यम् । वाक्षणादिवात् व्यञ् ।
गुवादिष्वपि दृश्यते तत्र चापलमिति रूपम् । तेन युक्तस्य हरेर्मर्कटस्य हे
राजन् ! शस्त्रेण वध्यस्य सतः यो वालधिः पुच्छं वज्रात् समाधितः कृशा-
नुस्त्वदीयैः शूर्यैः समेधितो वर्धितः तैलघृताविभिर्गुहात् गुहं गच्छतो ग-
लन् पुच्छात्पतन् लङ्कामधाक्षीत् दग्धवान् । ‘३२६। एकाचो वशो भष्-
-१८।२।३७।’ इत्यादिना धावञ् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ‘३२७। हो वा
।८।२।३१।’ । ‘२९५। पठोः कः सि ।८।२।४१।’ । निजेन आत्मीयेन प्रमा-
देन ज्वालादशितलक्षणेन तदानीं तस्य शस्त्रव्यापादनमेव युक्तमिति ॥

९५२—अथा ऽधितोरस्कमुदीर्ण-दृष्टिः

कृत्वा विवक्षा-प्रवणं शरीरम् ॥

विवृत्त-पाणिर् विहितोत्तरार्धं

विभीषणो ऽभापत यातुधानान् ॥ २१ ॥

अथेत्यादि—ग्रहस्तादिवचनानन्तरं अधितोरस्कं विन्यस्तहारत्वात् । पू-
जितोरस्कम् । ‘८८९। उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।५।४।५५१।’ ‘३०४७।
अधोः पूजायाम् ।७।२।५३।’ इतीद । ‘४२४। नाधोः पूजायाम् ।१।४।२०।
इत्यनुनासिकलोपप्रतिषेधः । तादृशं शरीरे विवक्षाप्रवणं धनुर्मिष्टाभिमुखं
कृत्वा शरीरस्य सौष्ठवं उपाद्येत्यर्थः । उदीर्णदृष्टिस्तदभिमुखदृष्टिः । विवृत्त-
पाणिस्तदभिमुखीकृतदक्षिणपाणिः विभीषणो यातुधानान्भापत । विहि-
तोत्तरार्धं विहितः प्रतिपिदः परैरुदितस्य यचनस्यार्थो यत्र भापण इति ॥

९५३—युद्धाय राज्ञा सुभृतैर् भवद्भिः

संभायनायाः सदृशं यदुक्चम् ॥

तथा लस्य-रूपे कथानके 'विमोषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ३४

तत् प्राण-पण्यैर् वचनीयमेव,

प्रज्ञा तु मन्त्रेऽधिकृता, न शौर्यम् ॥२२॥

युद्धायेत्यादि—युद्धार्थं राज्ञा भवन्तः सुमृताः संवर्धिताः तैः सुमृतै-
र्बेदुक्तं 'मातुं पितृपाम' इत्यादि । धीरस्य । संभावनायाः सत्तमम् ।
तत्प्राणपण्यैर्वचनीयमेव । मन्त्रे तु प्रज्ञाधिकृता न शौर्यम् ॥

'नराभियोगं किं नयते गुरुवम्' इत्यग्रेऽन्तरमाह—

९५४—यच् चाऽपि यज्ञाऽऽहत-मन्त्र-वृत्तिर्

गुरु-स्वमायाति नराऽभियोगः ॥

वशीकृतेन्द्रस्य, कृतोत्तरोऽस्मिन्

विध्वंसिताऽशेष-पुरो हनूमान् ॥ २३ ॥

यद्येत्यादि—वशीकृतेन्द्रस्य निर्मितशकस्य राजस्य नराभियोगो य-
त्तादृशमन्त्रवृत्तिर्यत्नेनास्ता मन्त्रवृत्तिर्यस्य सः तादृशो गुरुवमायातीति यच्चा-
प्युक्तं भस्मिन् वस्तुनि हनूमान् कृतोत्तरो वृत्तोत्तरः । यतः प्रध्वंसिताशे-
षपुरः । पुरं लङ्का । पुरोऽन्तो वा कृतसमाप्तान्तः । यत्र कपिनायभृत्येन
इन्द्रसमनुष्ठितं स कथं नराभियोगो मन्त्रोन्मुखो न निरूप्यत इति ॥

प्रमादेनाग्निः लङ्कामघाहीदित्यग्रेऽन्तरमाह—

९५५—अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्कां

वध्यस्य देहे स्वयमेधितम् चेत्, ॥

विमृश्य तद् देव-धियाऽभिधत्त

ब्रह्माऽस्त्र-बन्धोऽपि यदि प्रमादः ॥२४॥

अग्निरित्यादि—वध्यस्य वधाहस्य देहे तदेकदेशेषु पुच्छादिषु प्रमा-
देन स्वयं शुष्माभिरग्नौरेधितो दीपितः लङ्कां ददाह चेत्, तथास्तु । ब्रह्मास्त्र-
बन्धोऽपि यदि प्रमादः तदेवधिया देवपुत्रा देवानां सात्त्विकत्वाग्निर्मला
बुद्धिः तया विमृश्य निरूप्याभिधत्त मृत । सोऽपि प्रमाद इति यतोऽताद-
मोघोऽपि विक्षेपितः । अभिधत्तेति । '२५०१' दधस्तथोश्च । '८१३१८१'
इक्ष्वाक्यासदकारस्य भद्र धातोश्च स्तरि चत्वर्यम् ॥

३५० महि-काव्ये—तृतीये प्रपञ्च-काण्डे लक्षणे-रूपे तृतीये चर्गे,

पराभियोगः सर्वथा निरूप्यत इति दर्शयन्नाह—

२५६—जगन्त्यमेयाऽद्भुत-भाव-भाञ्जि,

जिताऽभिमानाश्च जना विचित्राः, ॥

कार्ये तु यत्नं कुरुत प्रकृष्टं,

मा नीति-गर्भान् सु-धियो ऽवमन्ध्वम्. २५

जगन्तीत्यादि—असंख्यविचित्रभावभाञ्जि जगन्ति तद्यथा अपि जनाः विचित्राः शक्तिदेशकालवशात् जिताभिमानाश्च । अन्यैरकृष्टैर्ज्ञायते ऽभिमानस्तेषाम् । तेनात्मन्यभिमानो न कर्तव्य इति दर्शयति । कार्ये तु प्रकृष्ट-मुत्तमं यत्नं कुरुत । येन सत्तत्कार्यं सिध्यति । तत्र च ये बुद्धिमभिदधति ताद्रीनिगर्भान् नीतिरेव पादगुणवादिज्ञानं गर्भं येषाम् । अत एव सुधियो मावमन्ध्वं मा परिभूत । तदयुक्तानुष्ठानात् । ‘२६९७ हनः सिध् ११२१४’ इति क्षिप्रविधानतामध्यात् अनुनासिकलोपाभावः । ‘२२४९ धि च १०२१२५’ इति सिचो लोपः ॥

यथा च विजिगीषुणा वर्तिष्वर्थं तथोपदिशन्नाह—

९५७—वृद्धि-क्षय-स्थान-गतामजसं

वृत्तिं जिगीषुः प्रसमीक्षमाणः ॥

घटेत सन्ध्याऽऽदिषु यो गुणेषु,

लक्ष्मीर् न सं मुञ्चति चञ्चला ऽपि. ॥२६॥

वृद्धीत्यादि—आरमद्ग्यप्रकृतिसंयसो नयस्यारविष्टानं विजिगीषुः तस्य च वृद्धिक्षयस्थानमिति धीणि फलानि । गुणाश्च संन्धिविग्रहवानासनसं-भयद्विधीभावाः षट् । तत्र यस्मिन् गुणे स्थितः पश्येदिहस्थः पश्यामीति । दुर्गसेतुवणिष्पिण्डान्यनिवेशनयनद्रव्यहस्तिपत्रकर्माणयात्मनः प्रवर्तयितुं प-रस्य चेतानि हन्तुं गुणमातिष्ठेत् सा वृद्धिः । यस्मिन् गुणि स्थितः स्वकर्मणामु-पपातं पश्येत् नेतरस्य तस्मिन् विष्ठेत् स क्षयः । स्वकर्मणा वृद्धिगुणेनाभि-पश्येदेतत् स्थानमित्यनेन मार्गेण यो विजिगीषुः वृद्धिक्षयस्थानगतामात्मनः परस्य च वृत्तिमजसं ज्ञात्वा प्रसमीक्षमाणो निरूप्यन् सन्ध्यादिषु पशुणेषु घटेत पतेत । सं विजिगीषुं लक्ष्मीः राज्यध्रीः चञ्चलापि न मुञ्चति । गुणश-शुलापदवात् ॥

अस्ति ॥ काष्ठो यत्र विजिगीषुणा परवृद्धिरपेक्षणीयेति दर्शयन्नाह—

९५८—उपेक्षणीयेव परस्य वृद्धिः

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३५१

मदाऽऽदि-युक्तस्य विराग-हेतुः,
सन्मूल-घातं विनिहन्ति या ऽन्ते. ॥ २७ ॥

उपेत्यादि—परः शत्रुः प्रनष्टनीतिन्वादजितेन्द्रियः न मदादिपद्वर्गं त्य-
जति, किंतु तेनैव युज्यते । तत्सर्वेचिधस्य वा वृद्धिः सा सर्वस्यैव लोकस्य
विरागहेतुः वैमुख्यकारणमुपेक्षणीयैव न तदभावाय । तेनेदृशी या अन्ते अ-
वसाने समूलघातं सर्वं सर्वेण विनिहन्ति विनाशयति ॥

तथास्ति स कालो यत्र विजिगीषुणाप्यात्मश्रय उपेक्षणीय इत्याह—

९५९—जनाऽनुरागेण युतो ऽवसादः
फलाऽनुबन्धः सुधिया ऽऽत्मनो ऽपि ॥
उपेक्षणीयो ऽभ्युपगम्य संधिं
कामाऽऽदि-पङ्-वर्ग-जिता ऽधिपेन. ॥ २८ ॥

जनेत्यादि—आत्मनो ऽप्यवसादः क्षयः जनानुरागेण युतः संवदः ।
अनुरक्तप्रकृतिमण्डलत्वाद्विजिगीषोः फलानुबन्धः फलमनुब्रूयाति । सु-
धिया विदुषा अधिपेन राज्ञा । कामादिपद्वर्गजिता कामक्रोधलोभमो-
हमदेष्याणां पण्णां वर्गः तजिता उपेक्षणीयः । तत्रापि परैः संधिमभ्युप-
गम्य कृत्वा । अन्यथा स्त्रीणो ऽयमिति परो ऽभियुक्तीत ॥

यदा च विजिगीषुः संधिविग्रहाभ्यां फलं न पश्येत् तदा स्ववृद्धिप्रा-
प्त्यर्थमासनं कुर्यादित्युपदिशन्नाह—

९६०—यदा विगृह्णन् न च संदधानो
वृद्धिं क्षयं चा ऽनुगुणं प्रपश्येत्, ॥
आसीत् राजा ऽवसर-प्रतीक्षस्
तदा प्रयासं वितथं न कुर्यात् ॥ २९ ॥

यदेत्यादि—यदा हि राजा विजिगीषावस्थितः विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन्
आत्मनो ऽनुगुणामनुकूलं वृद्धिं न पश्येत् क्षयं वा परस्यात्मनो ऽनुगुणं न
पश्येत् । संदधान इति संधिं च कुर्वन्नात्मनो ऽनुगुणं न पश्येत् तदा आ-
सीत् स्ववृद्ध्यर्थमासनं कुर्यात् न विग्रहं संधिं वा । अवसरः कालस्त्वं
प्रतीक्षत इति अवसरप्रतीक्षः । २९।३। कर्मण्यण् । ३।२।१। संधेर्विग्रहस्य
वा स्वपरवृद्धिक्षयानुकूलं फलं प्रतीक्षमाण इत्यर्थः । न पुनः प्रयासं संधि-
विग्रहोद्यमं वितथं निष्फलं निष्प्रयोजनं कुर्यात् । यदा तु परं विग्रही-
तुमशकः तदा श्वावराहकलहं समानमुपदेहयति ॥

३५२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

संधि कृतवतो ऽपि विजिगीषोः परेण वा वियुज्यमानस्य विधिमुपदि-
शन्नाह—

९६१—संधौ स्थितो वा जनयेत् स्व-वृद्धिं

हन्यात् परं वोपनिषत्प्रयोगैः ॥

आश्रावयेदस्य जनं परैर्वा

विग्राह्य कुर्यादवहीन-संधिम् ॥ ३० ॥

संधावित्यादि—संधौ स्थितो वर्तमानः जनयेत् स्ववृद्धिम् । यथा
अत्युच्छ्रितः तामभियुञ्जीत परं वा क्षत्रं उपनिषत्प्रयोगैः विपादिदानैः ह-
न्यात् विनाशयेत् संधिना जातविश्वासत्वात् । आश्रावयेदस्य जनं देशा-
दिदानेनाकर्पयेत् । बलवता अभियुज्यमानः परैः विग्राह्य कलहं कारयित्वा
अवहीनसंधिं आक्रान्तसंधिं कुर्यात् । तस्मोपतापितत्वात् ॥

संधिसौविंजिगीषोः क्षत्रमण्डलभेदं कुर्वतः सुकरः संधिरित्युपदिशन्नाह—

९६२—संदर्शित-स्नेह-गुणः स्व-शत्रून्

विद्वेषयन् मण्डलमस्य भिन्द्यात् ॥

इत्येवमादि प्रविधाय संधिर्

वृद्धेर् विधेयो ऽधिगमाभ्युपायः ॥ ३१ ॥

संदर्शितेत्यादि—अस्मच्छत्रवो ऽनेन संधानं मा कार्षुरिति तान्नि-
द्वेषयन् विमुखानुत्पादयन् । दर्शितस्नेहगुणः प्रकटीकृतानुरागगुणः । अस्व-
क्षत्रोर्मण्डलममात्यादिप्रकृतिं भिन्द्यात् । इत्येवमादि प्रविधाय संदर्शिते-
त्येवमादिवाक्यार्थं कृत्वेत्यर्थः । वृद्धेरधिगमाभ्युपायः प्राप्तिहेतुः संधिर्वि-
धेयो ऽनुष्ठेयः ॥

विग्रहो ऽपि विशिष्टस्यैव विजिगीषोर्न यस्य कस्वधित्तिरित्युपदिशन्नाह—

९६३—मत्वा सहिष्णून्परोपजप्यान्

स्वकानंधिष्ठाय जलाऽन्त-दुर्गान् ॥

द्रुमाऽद्रि-दुर्लङ्घ्य-जलाप्रधृष्यान्

वर्धेत राजा रिपु-विग्रहेण ॥ ३२ ॥

मत्वेत्यादि—स्वकानामपीयाननुजीविनः सहिष्णून् रामर्षान् अपरो-
पजप्यान् परैरभेष्टान् जलान्ते ये दुर्गाः प्रदेष्टाः तानधिष्ठाय तत्र त्थाप-
यित्वा । ५४२। अधिष्ठाह—।१।४।४१। इति कर्ममंजरा । कीदृशान् । द्रुमैरद्रि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—२५३

भिर्दुर्लभ्यजलैश्चाप्रष्टप्यान् । अगम्यान् वनपर्वतजलभेदात् त्रिविधं दु-
र्गम् । रिपुणा सह यो विग्रहः तेन हेतुना राजा वर्धेत वृद्धयपचितः स्यात् ॥

यदा अरिविजिगीषू परस्परं हन्तुं न शक्तौ तदा विजिगीषोरासनमुप-
दिशन्नाह—

९६४—शक्नोति यो न द्विपतो निहन्तुं,
विहन्यते नाऽप्य-बलैर् द्विपद्भिः, ॥
स श्वा-वराहं कलहं विदध्या-
दासीत दुर्गाऽऽदि विवर्धयंश् च. ॥ ३३ ॥

शक्नोतीत्यादि—यो विजिगीषुः अबलत्वात् द्विपतः शत्रून् निहन्तुं
विग्रहीतुं न शक्नोति अबलैर्द्विपद्भिर् विहन्यते स विजिगीषुः श्वावराहं क-
लहं विदध्यात् अनुतिष्ठेत् । आ च वराहश्च श्वावराहं तदीयमिष कलहम् ।
'१५००। तस्येदम् । १। ३। १२०।' इत्यण् । यथा चाण्डालो वराहं हन्तु-
मशक्ताः श्वानं विमुच्य बोधयन्ति यद्यप्य हतोऽनेन वा अयमिति तयोर्भ-
क्ष्यत्वादुभयथा कार्यसिद्धेः । तद्वह्नयोर्विद्विपतोः कलहं विदध्यात् । स्वयं च
दुर्गादि विवर्धयन् दुर्गसेतुवणिक्शून्यनिवेशनद्रव्यहस्तिवनकमांशुपचिन्वन्
आसीत तिष्ठेत् ॥

यदा विजिगीषुर्मानमात्रसाध्यं शत्रुमात्मानं वा शक्तिहीनं पश्येत् तदा
यायात् संश्रयेतेति गुणद्वयमुपदिशन्नाह—

९६५—प्रयाण-मात्रेण परे प्रसाध्ये
वर्तेत यानेन कृताऽभिरक्षः, ॥
अ-शक्नुवन् कर्तुमरेर् विघातं
स्व-कर्म-रक्षां च परं श्रयेत. ॥ ३४ ॥

प्रयाणमात्रेणेत्यादि—प्रयाणमात्रेण प्रसाध्ये परे शत्रौ नापरं विग्र-
हमपेक्षेत, यानेन वर्तेत, स्ववृत्तां यतेत । कृताभिरक्षः अभियास्यतः कर्मणां
द्विविधप्रतिविधानात् । अरेर्विघातं दुर्गादिकर्मोपपातान् स्वकर्मरक्षां
स्वेषां दुर्गादिकर्मणां अपरेणोपहन्यमानानां रक्षां कर्तुमशक्नुवन् शक्तिहीन-
त्वात् परं श्रयेत । यमाभिरक्ष क्षयस्थानात् ज्ञानवृद्धिमाप्नुयात् । परो द्विविधः
अभियोक्ता तद्विदितवहोऽपरोऽन्य इति ॥

३५४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो घर्गः,

यदा तु सहायसाध्यं कार्यं पश्येत् तदा संधिविग्रहासनद्वैधीभावं गच्छे-
दित्युपदिशन्नाह—

९६६—एकेन संधिः, कलहो ऽपरेण

कार्यो ऽभितो वा प्रसमीक्ष्य वृद्धिम्, ॥

एवं प्रयुञ्जीत जिगीपुरेता

नीतीर् विजानन्नहिताऽऽत्म-सारम्. ॥३५॥

एकेनेत्यादि—अभित उभयपार्श्वयोः संधिना विग्रहेण वा वृद्धिं प्रस-
मीक्ष्य पश्चादेकेन शत्रुणा स्वयमभियुक्तेन संधिः अपरेण सहायाभियुक्तेन
विग्रहः कार्यः । एवमुक्तेन प्रकारेण अहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं बलापलं
विजिगीषुर्विजानन् एता नीतीः पाठ्यलक्षणाः प्रयुञ्जीत ॥

तथा पुनरेवं न प्रयुक्ता इति दर्शयन्नाह—

९६७—त्यया तु लोके जनितो विरागः,

प्रकोपितं मण्डलमिन्द्र-मुख्यम्, ॥

रामे तु राजन् ! विपरीतमेतत्

पश्यामि, तेना ऽभ्यधिकं विपक्षम्. ॥३६॥

त्ययेत्यादि—त्यया पुनश्चतुर्पक्षांस्तेदकारिणा लोके जनितो विरागः ।
इन्द्रमुख्यं च शत्रुप्रधानं मण्डलं प्रकोपितम् । रामे तु सर्वमेतद्विपरीतं अ-
नुरागेण जनितं मण्डलं चानुराजितं तेनाभ्यधिकं विपक्षं रामं पश्यामि ॥

न चेदानीं भयतः कार्यं विनष्टं भवि तु प्रागेवेति दर्शयन्नाह—

९६८—एकेन घाली निहतः शरेण

सुहृत्तन्तमस् ते, रचितश् च राजा ॥

यद्वैद्य सुग्रीव-कपिः परेण,

तद्वैद्य कार्यं भयतो विनष्टम्. ॥ ३७ ॥

एकेनेत्यादि—एव सुहृत्तमो घाली यद्वैद्य परेण रामेण कथं शरेणैकेन
निहतः, सुग्रीवश्च कपिरप्यष्टशू राजा रचितः रथापितः तद्वैद्य विनष्टमिति ॥

अथ प्रतापवतो मम कथं कार्यं विनश्यति प्रतापादेव शत्रवो महयन्तीनि
चेदाह—

९६९—प्राकार-मात्राऽऽवरणः प्रभावः

एराऽऽदिभिर् यो निहतैस् तया ऽभूत्, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३५५

लङ्का-प्रदाहाऽक्षवध-द्रुमझैः

क्लाम्यत्यंसार्वप्यधुना ऽतिमात्रम् ॥ ३८ ॥

प्राकारेत्यादि—तत्र त्रैलोक्यप्रमाथी प्रताप आसीत् । पुनः खरादि-
भिर्निहतैः प्राकारमाग्रावरणो जातः । लङ्कायामेव समर्थत्वात् । अमाव-
स्यधुना लङ्कादाहेन, अक्षवधेन, द्रुमभङ्गेन, अशोकवनिकामङ्गेन च अति-
मात्रमत्यर्थं क्लाम्यति ग्लानिमुपगच्छति ॥

अतो रामेण सह युद्धं न घटते तदेव दर्शयन्नाह—

९७०—पङ्गुर्ग-वश्यः परिमूढ-वन्धु-

रुच्छिन्न-मित्रो विगुणैरुपेतः ॥

मा पाद-युद्धं द्विन्देन कार्पीर्

नम क्षितीन्द्रं प्रणतोपभोग्यम् ॥ ३९ ॥

पङ्गुर्गेत्यादि—यसंगतो वश्यः कामादेर्वश्यः । परिमूढवन्धुः मूर्खमा-
त्सादिपरिवारः । रुच्छिन्नमित्रः वर्गस्यासंभवात् । अरिगुणैरुपेतः । तद्विप-
रीतो रामः । अतो द्विन्देन पादयुद्धमिव तेन ज्यायसा मा विग्रहं कार्पीः ।
अपि तु क्षितीन्द्रं रामं नम । प्रणतोपभोग्यम् अनेन हीनसंधिमाह । तथा
चोक्तम्—'प्रवृत्तं मन्त्रिणाक्रान्तो राजा बलवता बलः ॥ संधिनोपनमेत्तूर्णं
दण्डकोशात्मभूमिभिः ॥' इति ॥

युपयोः संधानकारणमस्येवेति दर्शयन्नाह—

९७१—रामो ऽपि दाराऽऽहरणेन तप्तो,

वयं हतैर् वन्धुभिरात्म-तुल्यैः, ॥

तप्तस्य तप्तेन यथा ऽऽयसो नः

संधिः परेणा ऽस्तु, विमुञ्च सीताम् ॥४०॥

राम इत्यादि—यथा तप्तेनायसा तप्तस्यायसः संधिर्घटते तद्वदस्माकं
तप्तानां तप्तेन रामेण संधिरस्तु । अतो मुञ्च सीतां संधिनिमित्तम् ॥

यदि च तेन तप्तेनापि सता ज्यायसा न सन्धानं तदा सर्वे वयं न जी-
यामः तप तैजसो विनाशकरादिति दर्शयन्नाह—

९७२—संधुक्षितं मण्डल-घण्ड-वार्त-

रमर्ष-तीक्ष्णं क्षिति-पाल-तेजः ॥

३५६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्ये तृतीयो वर्गः,

सामाऽम्भसा शान्तिमुपैतु राजन् !

प्रसीद; जीवाम स-वन्धु-भृत्याः ॥ ४१ ॥

संधुक्षितमित्यादि—क्षितिपालतेजः सीताविभोगजम् । इन्द्रादिमण्ड-
लैश्चण्डवातैरिव संधुक्षितं दीपितम् । अमर्षतीक्ष्णं असहिष्णुतयासह्यम् ।
सामाऽम्भसा साक्षा संधिना अम्भसेव शान्तिमुपैतु । हे राजन् ! प्रसीद
किं संरम्भेण । अन्यथा त्वमारण्यो ऽग्निरिव दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयतीति ॥
समानयोरपि संधानमेव युज्यते न विग्रहः किं पुनर्ज्यायसीत्यत्र हेतुं
दर्शयन्नाह—

९७३—अ-पक्व-कुम्भाविंश भङ्ग-भाजौ

राजक्षियातां मरणं समानी, ॥

वीर्ये स्थितः किंतु कृताऽनुरागो

रामो भवांश् चोत्तम-भूरि-वैरी. ॥ ४२ ॥

अपकेत्यादि—हे राजन् ! यथा कुम्भावपकौ भङ्गभाजौ परस्पराभि-
हता विनश्यतः । तद्वत् समानी युध्यमानौ मरणमियाताम् । सार्वधातुक-
यकारत्वादिणो न दीर्घत्वम् । राजक्षियातामिति '१३४ कम्पो ह्रस्वादधि
दमुद्-१८।३।३२ ।' किंतु रामो वीर्ये स्थितः उत्साहशक्तियुक्त इत्यर्थः ।
विक्रमबलं चोत्साहशक्तिः । कृतानुरागश्च अनुरक्तमण्डलत्वात् । भवान्
पुनः उत्तमभूरिवैरी । उत्तमा इन्द्रादयो भूरयः प्रभूता वैरिणः शत्रवो
यस्य । अतस्तेन संधानमेव युक्तं न विग्रहः । ननु च समज्यायोभ्यां
संधीयेत् हीनेनैव विगृहीयात् । मन्त्रप्रभायोत्साहशक्तिभिर्युक्तो ज्यायान् ।
अपचितो हीनः । तुल्यशक्तिः समः । तत्र ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः । श्रोत-
दण्डबलं प्रभुशक्तिः । विक्रमबलं उत्साहशक्तिः ॥

सत्सामुत्साहशक्तौ शत्रयोरभावाच्च हीनेन विग्रह एव युज्यत इत्याह—

९७४—दण्डेन कोशेन च मन्यसे चेत्

प्रकृष्टमात्मानमरेत् तथापि ॥

रिक्तस्य पूर्णेन वृथा विनाशः,

पूर्णस्य भङ्गे बहु हीयते तु. ॥ ४३ ॥

दण्डेनेत्यादि—दण्डेन चतुरङ्गेन बलेन, कोशेन हेमरूप्यादिना यदि
प्रकृष्टमात्मानमरेः सकाशान्मन्यसे, तथाप्येवमपि न युक्तं यतो रिक्ताप

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३५७

पूर्णं भवता विनाशो भङ्गः कृया निष्फलः । पूर्णस्य पुनर्भवतो भङ्गे
बहु हीयत इति हीनेन बलवतो ऽपि संधानं युक्तम् । रिक्तस्य भङ्गो
मा ऽभूत् ॥

अन्यद्विजयफलमस्तीति चेदाह—

९७५—क्षिष्टाऽऽत्म-भृत्यः परिमृग्य-सम्पन्

मानी यतेता ऽपि स-संशये ऽर्थे, ॥

संदेहमारोहति यः कृताऽर्थो,

नूनं रतिं तस्य करोति न श्रीः. ॥ ४४ ॥

क्षिप्रेत्यादि—यो मानी क्षिष्टात्मभृत्यः चिरकालक्षिष्टशरीरः क्षिष्ट-
भृत्यश्च । परिमृग्यसम्पत् प्रायणीया विभूतिर्येन । मृगयते स्वार्थिक-
व्यस्तादृशो यत् । संशये ऽर्थे स्यात् स्यादिति यतेतापि यत् कुर्यात् । यः
कृतार्थो भवादृशः तैलोक्यविजयिण्यात् संदेहमारोहति संदेहे प्रवर्तते, तस्य
नूनमवश्यं श्रीर्विभूतिः रतिं स्थितिं न करोति ॥

कदा नहि विग्रह इत्याह—

९७६—शक्यान्त्य-दोषाणि महा-फलानि

समारभेतोपनयन् समाप्तिम् ॥

कर्माणि राजा विहिताऽनुरागो,

विपर्यये स्याद् वितथः प्रयासः ॥ ४५ ॥

शक्यानीत्यादि—शक्यानि यानि कर्तुं पार्यन्ते । अदोषाणि शु-
द्धानि महाफलानि कार्याणि राजा समारभेत विग्रहेणेत्यर्थात् । उपन-
यन् समाप्तिं नयन् । विहितानुरागो ऽनुरक्तप्रकृतिः । विपर्यये उक्तस्य ।
अशक्यानि दोषाधिकानि स्वल्पफलानि राजा समारभेत समाप्तिं च
न नयति स वितथः प्रयासः निष्फलो विग्रहः ॥

ममापि रामविग्रहेण सर्वमस्तीति चेदाह—

९७७—जेतुं न शक्यो नृ-पतिः सु-नीतिर्

दोषः क्षयाऽऽदिः कलहे भुवम्, च ॥

फलं न किञ्चिन् न शुभा समाप्तिः,

कृताऽनुरागं भुवि संत्यजा ऽरिम्. ॥ ४६ ॥

जेतुमित्यादि—नृपती रामः जेतुं न शक्यः विग्रहेण । उताहता-

३५८ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

कियुक्तात्वात् । तेन सह कलहे दोषः क्षयादिः भुवो ऽवश्यंभावी । विप्रहे
वा सति क्षयव्ययप्रयासप्रत्यवाया भवन्तीत्युक्तम् । फलं न किंचित्
न शुभा समाप्तिः स्वबन्धुविनाशहेतुत्वात् । अतो योद्धुमरिं ज्यायामं
संयज । भुवि कृतानुरागं स्वं पुनरकृतानुराग इति ।

अन्यच्च वालिवध एव तत्स्यार्थसम्पञ्जयायेति दर्शयन्नाह—

९७८—स्वन्-मित्र-नाशो, निज-मित्र-लाभः,

समेत-सैन्यः स च मित्र-कृच्छ्रे ॥

भोग्यो वशः पश्य शरेण शत्रोः

प्रसाधितो वालि-वधे न को ऽर्थः ॥ ४७ ॥

स्वन्मित्रेत्यादि—वालिबधे सति शरेण रामस्य को ऽर्थो न प्रसा-
धितः, अपि तु सर्व एव पश्य । तथाहि । स्वन्मित्रनाशः तस्य च मि-
त्रलाभः मित्रं च तल्लामश्चेति । समेतसैन्यः कृच्छ्रे संकटप्राप्तौ भूतभोग्यः
उपजीव्यः । वशो ऽनुकूल इति ॥

तं विभिद्य साधयिष्यामीति चेदाह—

९७९—लोभाद् भयाद् वा ऽभिगतः कपीन्द्रो

न राघवं, येन भवेद् विभेद्यः, ॥

स्थितः सतां वर्त्मनि लब्ध-राज्यः

प्रति-प्रियं सो ऽभ्यगमन् चिकीर्षुः ॥ ४८ ॥

लोभादित्यादि—मुद्धलुब्धभीतावमानिताश्रयारो भृत्याः परस्य भेषाः ।
तत्र कपीन्द्रो राघवं लोभाद्भयाद्वा प्रासादाभाभिगतः । येन हेतुना ऽयं वि-
भेद्यः स्यात् । मत्मादसौ सतां मार्गे स्थितः सन् लब्धराज्यो लाभरतः
प्रतिप्रियं चिकीर्षुः ॥

तदनुजीविनो ऽपि न भेषा इति दर्शयति—

९८०—फलाऽशिनो निर्झर-कुञ्ज-भाजो

दिव्याऽङ्गनाऽनङ्गरसाऽनभिज्ञाः ॥

न्यग्-जातयो रत्न-व्ररंलभ्या

मुख्याः कपीनामपि नोपजप्याः ॥ ४९ ॥

फलादिना इत्यादि—कपीनामपि मुख्या नीलमुखादयो ऽपि मोद-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३५९

जप्याः नोपजपितुं शक्याः । यतः फलाशिनो मिष्टान्ननिरपेक्षाः । निरुद्ध-
अभाजः न रम्यश्लासादवासिनः । दिव्याङ्गनानङ्गरसानभिज्ञा दिव्याङ्गनासु
योऽनङ्गरसः सुतरसः तद्वनभिज्ञाः । न्यग्जातयः न्यग्रन्तीति '३७३। कतिवग्-
॥३७३।५९॥' इत्यादिना किञ् ॥

युष्मन्निग्रपुत्रोऽङ्गदोऽप्यमेघ इति दर्शयन्नाह—

९८१—कृताऽभिपेको युव-राज-राज्ये

सुग्रीव-राजेन सुताऽविशेषम् ॥

तारा-विधेयेन कथं विकारं

तारा-सुतो यास्यति राक्षसाऽर्थम् ॥५०॥

कृतेत्यादि—सुग्रीवराजेन ताराविधेयेन ताराचित्तानुवर्तिना । तारा-
सुतोऽङ्गदः यौवराज्ये कृताभिपेकः । सुताविशेषमिति क्रियाविशेषणम् ।
सुतनिर्दिशेपं ममैवायं सुतो न घालिन इति । तत्कथं राक्षसार्थं विकारं
भवेत् यास्यति । नैवेत्यर्थः ॥

अन्यसमाश्रयादपि रामेण विग्रहो न युज्यत इति दर्शयन्नाह—

९८२—पश्यामि रामादधिकं समं वा

नाऽन्यं, विरोधे यमुपाश्रयेम, ॥

दत्त्वा वरं साऽनुशयः स्वयम्भू-

रिन्द्राऽऽदयः पूर्वन्तरं विरुद्धाः ॥ ५१ ॥

पश्यामीत्यादि—रामादधिकं ज्यायांसं समानं वा न पश्यामि । यं
विरोधे विग्रहनिमित्तमुपाश्रयेम आश्रयं गच्छेम । संग्रहे लिङ् । स्वयम्भूमेष्टा
तावन्नाश्रयः यतो वरं दत्त्वा साऽनुशयः विप्रतीसारवान् जातः । किमिदम-
कार्यमनुष्ठितं मयेति । इन्द्रादयस्तु पूर्वन्तरं विरुद्धाः ॥

पुर्वं दुर्गसमाश्रयोऽपि न युज्यत इति दर्शयन्नाह—

९८३—दुर्गाऽऽश्रितानां बहुनाऽपि राजन् !

कालेन पार्ष्णिग्रहणाऽऽदि-हेतुः ॥

दुर्गोपरोधं न च कुर्वतोऽस्ति

शत्रोश्च चिरेणाऽपि दशाऽऽस्य । हानिः ५२

दुर्गेत्यादि—दुर्गाश्रितानामस्माकं दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रोर्वहुनापि
कालेन हे राजन् ! पार्ष्णिग्रहणादेः । आद्रिशब्दादाटविक्रान्तपालादिप्रकीपस्य

३६० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

हेतुर्नास्ति यद्वशादुपरोधो न भविष्यति । अत्र स्थितानां क्षय एव केवलं
न च शत्रोरुपरोधं कुर्वतः चिरेणापि हानिः । युद्धक्षीरोपयोगिनां सर्वदा
संभवान् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

९८४—शस्त्रं तरुर्वी-धरमंभु पानं,

वृत्तिः फलैर्, नो गज-वाजि-नार्यः, ॥

राष्ट्रं न पश्चान्, न जनो ऽभिरक्ष्यः,

किं दुःस्थमाचक्ष्व भवेत् परेषाम्. ॥ ५३ ॥

शस्त्रमित्यादि—तरपश्च उर्वधराभ्येति '९१०। जातिरभ्राणिनाम् । २। १। १।' इति एकवद्भाषः । तच्छस्त्रं न मूलशस्त्रादि । पानमभ्यु न मरेषादि । फलै-
वृत्तिर्नादनादिभिः । नो गजवाजिनार्यः क्षीरमात्रस्वाग्निक्षिप्ताः । राष्ट्रं
देशो न पश्चान्, अत एव तत्स्थो जनो नाभिरक्ष्यः । एवं च सति परेषां किं
दुःस्थं इत्याचक्ष्व कथय । अतो रामेण उवाच सा संधिरेवास्तु न विमह इति ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

९८५—संधानमेवा ऽस्तु परेण तस्मान्,

ना ऽन्यो ऽभ्युपायो ऽस्ति निरूप्यमाणः, ॥

नूनं वि-संधौ त्वयि सर्वमेतन्

नेप्यन्ति नाशं कपयो ऽचिरेण. ॥ ५४ ॥

संधानमित्यादि—तस्मात्परेण संधिरेवास्तु । अभ्यु उपायो नास्ति ।
अभ्युपाय त्वयि विस्मयपुद्गी सर्वं कपयो विनाशयिष्यन्तीति ॥

९८६—विभीषणोक्तं बहु मन्यमानः

प्रोज्ञम्य देहं परिणाम-नम्रम् ॥

स्वलद्वलिर् वार्धक-कम्प-मूर्धा

मातामहो रावणमित्युवाच-॥ ५५ ॥

विभीषणोक्तमित्यादि—बहु मन्यमानः स्थायमानो मातामहो मा-
तुः पिता मादयवाप्राप्तम् । देहं परिणामनम्रं वयसः परिणामान्नमनशीलं प्रो-
ज्ज्ञयोरिदमप्य । अत्र एव स्वच्छन्दः । वार्धकेन वृद्धमायेन । मनोऽज्ञादिवान्
१॥ कम्पः कम्पनशीलो मूर्ध्ना वरस्य सः । रावणमिति वदयमानमुवाच ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कबानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३६१

९८७—एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान्
यो ऽनेक-मायानि वियद्-गतानि ॥
रक्षः-सहस्राणि चतुर्दशा ऽऽर्दीत्,
का तत्र यो मानुष-मात्र-शङ्का. ॥ ५६ ॥

एक इत्यादि—एकः असहायः । पदातिः न हस्ताचारुढः पुरुषो
भनुष्यः । धनुष्मान् धनुर्मात्रायुधः । चतुर्दश रक्षःसहस्राणि अनेकमायानि
वियद्गतानि प्रयाप्तुमशक्यानि । परेषामित्यर्थात् । आर्दीत् हिंसितवान् । का
तत्र यः पुष्पाकं मानुषमात्रशङ्का नैवेत्यर्थः ॥

किंतु दिव्यो ऽसाविति तदेव दर्शयन्नाह—

९८८—ब्रह्मपिंभिर् नूनमयं स-देवैः
संतापितै रात्रिचर-क्षयाय ॥
नराऽऽकृतिर् वानर-सैन्यशाली
जगत्य-जस्यो विहितो ऽभ्युपायः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मेत्यादि—तदेवैर्मह्यदिभिः संतापितैः रात्रिचरक्षयाय नूनमयं राम
उपायो विहितः स्थापितः । नराकृतिः आकृत्यैव केवलं नरः । वानरसैन्य-
शाली आश्रयः । अजस्यो जेतुमशक्यः ॥

इष्टक्षेपं प्रकारो देवानां भवेति दर्शयन्नाह—

९८९—वज्राऽभिघातैर-विरुण-मूर्तेः
फेणैर् जलानामसुरस्य भूर्धः ॥
चकार भेदं मृदुभिर् महेन्द्रो
यथा, तथैतत् किमपीति बोध्यम्. ॥ ५८ ॥

वज्राभिघातैरित्यादि—असुरस्य नमुचेः वज्राभिघातैरपि अविरुण-
मूर्तेः अचूर्णितशरीरस्य संबन्धिनो भूर्धो जलफेणैर्मृदुभिः भेदं चकार यथा
तथेदमपि शमे स्थितानामपि देवानां नराकृति यस्तु किमपीति बोद्धव्यम् ॥

अन्यथा कथं फेणपिण्डैर्विनाश इत्याह—

९९०—क्व स्त्री-चिपह्याः करजाः, क्व वक्षो
दैत्यस्य शैलेन्द्र-शिला-विशालम्, ॥

३६२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

संपश्यतैतद् द्युषदां सुनीतं,

विभेद तैस् तन् नर-सिंह-मूर्तिः ॥ ५९ ॥

केत्यादि—स्त्रीविषयाः स्त्रीभिः सोढुं शक्याः करजा नखाः क । दै-
त्यस्य हिरण्यकशिपोः शैलेन्द्रशिलाविशालं वक्षः क च । वक्षःकरजयोरपि
दूरमन्तरं, तथापि द्युषदां देवानां एतत्सुनीतं सुनयं संपश्यत । यत् तैर्नखैर्नर-
सिंहमूर्तिः तद्वक्षो विभेद ॥

यत्रैवमुपायेन देवैर्मिह न्यते तत्र त्वं कथं प्रमादी मुह्यसीत्याह—

९९१—प्रमाद-चांस् त्वं क्षत-धर्म-वर्त्मा

गतो मुनीनामपि शत्रु-भावम्, ॥

कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्

कुरुष्व राजेन्द्र ! विभीषणोक्तम् ॥ ६० ॥

प्रमादयानित्यादि—त्वं यतः प्रमादी अजितेन्द्रियत्वात् । क्षतधर्म-
वर्त्मा त्यक्ताचारः । अतो मुनीनामपि शत्रु-स्थितानां शत्रुत्वं गतः । ईदृशो
ऽपि कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत् श्लाघसे यदि । हे राजेन्द्र ! कुरुष्व
विभीषणोक्तम् ॥

९९२—घोषेण तेन प्रतिलब्ध-संज्ञो

निद्राऽऽविलाऽक्षः श्रुत-कार्य-सारः ॥

स्फुरद्-घनः साऽम्बुरिवाऽन्तरीक्षे

वाक्यं ततोऽभापत कुम्भकर्णः ॥ ६१ ॥

घोषेणेत्यादि—प्रहस्तविभीषणमात्मानमहानां वदतां यो घोषः तेन प्र-
तिलब्धसंज्ञो विबुद्धः कुम्भकर्णो निद्राविलाक्षः निद्रया कपायितघक्षुः श्रुत-
कार्यसारः श्रुतकार्यशरीरः । ततः कार्यसारप्रवणानन्तरं वाक्यमभापत ।
यथा घनः साम्बुः सज्जलोऽन्तरीक्षे विपति स्फूर्जति तद्वत् स्फूर्जस्रिति ॥

कार्यं निश्चिन्नं सदसि भाषणानि न पञ्चाङ्गमद्यं विनेति साङ्गं तं तापदु-
पदशयशाह—

९९३—‘क्रिया-समारम्भ-गतोऽभ्युपायो,

नृ-द्रव्य-सम्पत् सह-देश-काला, ॥

विपत्-प्रतीकार-युताऽर्थ-सिद्धिर्

मन्त्राऽङ्गमेतानि चदन्ति पञ्च ॥ ६२ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विमोषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३६३

क्रियेत्यादि—क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां यः समारम्भस्तं गतः प्राप्तो यो ऽभ्युपायः कर्मणामारम्भोपाय इत्यर्थः । इदमेकमङ्गम् । नृद्वयसम्पत् पुरुषाणां द्रव्याणां च सम्पदिति द्वितीयम् । द्वयोस्सहवचनं योगवाहित्व-
ज्ञापनार्थम् । सहदेशकालेति । यस्मिन् देशे काले च कार्यसिद्धिस्ताभ्यां सह वर्तत इति तृतीयम् । अत्रापि सहवचनं योगादेव । कर्मणामनुष्ठीयमा-
नानां या विपत्तयः प्रतीकारस्तेन युक्तेति चतुर्थम् । अर्थसिद्धिः कार्यसि-
द्धिरिति पञ्चमम् । एतानि पञ्च मङ्गस्थाङ्गानि वदन्ति नीतिज्ञाः ॥

९९४—न निश्चिताऽर्थं समयं च देशं

क्रियाऽभ्युपायाऽऽदिपु यो ऽतियायात्, ॥

स प्राप्नुयान् मन्त्र-फलं न मानी

काले विपन्ने क्षणदा-चरेन्द्र ! ॥ ६३ ॥

नेत्यादि—विनिश्चितार्थो ऽवश्यं सिध्यतीति यस्मिन् समये काले देशे च कार्यसिद्धिः तादृशं समयं देशं च यो विजिगीषुर्नातिषायात् भातिक्रा-
मेत् । प्रतिषेधस्य द्विरुक्त्यैव प्रतिषेधद्वयं योज्यम् । समयं च देशमिति पा-
ठान्तरे समुच्चयेनैव एव योज्यः । क्रियाभ्युपायादिषु सत्सु, आदिशब्दात् पुरुषद्रव्यसंपद्विपत्तौकरो च स प्राप्नुयान्मन्त्रफलम् । हे क्षणदाचरेन्द्र ! न पुनर्मानी भवादृशः काले विपन्ने प्राप्नोति । स हि देशकालौ हासयति ॥

९९५—औष्ण्यं त्यजेन् मध्य-गतो ऽपि भानुः,

शैत्यं निशायामधवा हिमांशुः, ॥

अनर्थ-मूलं भुवनाऽवमानी

मन्ये न मानं पिशिताशि-नाथ ! ॥ ६४ ॥

औष्ण्यमित्यादि—हे पिशिताशिनाथ ! भानुर्मध्यगतो ऽपि मध्याह्ने ऽपि औष्ण्यमुष्णतां त्यजेत् । संभावते हि । अथवा हिमांशुर्निशायामपि शैत्यं त्यजेत् । भुवनावमानी पुनर्भुवनमवमन्तुं शीलमस्येति । नास्ति मासम इति स भवादृशो मानं न त्यजेत् । अनर्थमूलं अनर्थस्य कारणम् । एवं मन्ये जानामि ॥

९९६—तथा ऽपि वक्तुं प्रसभं यतन्ते

यन्मद्-विधाः सिद्धिमर्भाप्सवस् त्वाम् ॥

विलोम-चेष्टं विहिताऽवहासाः

परैर् हि तत् स्नेह-मयैस तमोभिः ॥ ६५ ॥

३६४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तथापीत्यादि—तथापि एवमपि सति भट्टिधाः सिद्धिं कार्यनिष्पत्ति-
मभीप्सवः आमुमेपणशीलाः । यत्रां विलोमचेष्टं प्रतिकूलचेष्टितम् । प्रस-
भमाहत्य वक्तुं यतन्ते । परैः दूतजनैः शत्रुजनैर्वा विहितावहासा एवंविधा
अप्युपदिशन्तीति । वाशब्दः पादपूरणे । तत्त्वेहमयैः खेहस्वभावैस्तमो-
भिरजनैः खेहस्तमसावृता भुवन्तीत्यर्थः ॥

९९७—कूराः क्रिया, ग्राम्य-सुखेषु सङ्गः,

पुण्यस्य-यः संक्षय-हेतुरुक्तः, ॥

निषेवितो ऽसौ भवता ऽतिमात्रं

फलत्वं-वल्लु भुवमेव राजन् ! ॥ ६६ ॥

कूरा इत्यादि—कूराः क्रियाः परादितादयः, ग्राम्यसुखेषु परदारोपभो-
गादिषु सङ्गः प्रसक्तिः, यः पुण्यस्पर्शितस्य संक्षयहेतुरुक्तः विद्यावृद्धेः ।
असौ भवतातिमात्रं सुष्ठु निषेवितः सन्, हे राजश्रिदामीं फलति फलं द-
दाति । अवल्लु असारम् । भुवमविनाशम् ॥

तस्माद्विलोमचेष्टस्य भवतो हितोपदेशे मम न किञ्चित् प्रयोजनं, तावत्तु
स्यात् त्वदर्थं मत्प्राणत्याग इति दर्शयन्नाह—

९९८—दत्तं न किं, के विषया न भुक्ताः,

स्थितो ऽस्मि वा कं परिभूय नोच्चैः, ॥

इत्थं कृताऽर्थस्य मम भुवं स्यान्

मृत्युस् त्वदर्थे यदि, किं न लब्धम्. ॥ ६७ ॥

दत्तमित्यादि—सर्व प्रसादादर्थिन्यः किं न दत्तम्, के विषया न
भुक्ताः, सर्व एवानुभूताः । कं वा परिभूय तिरस्कृत्य उच्चैर्महति पदे न
स्थितो ऽस्मि । इत्थमनेन प्रकारेण कृतार्थस्य लब्धजन्मफलस्य मम यदि
त्वदर्थे मृत्युरवश्यं स्यात्, तदा किं न लब्धम् सर्वमेव जन्मफलं लब्ध-
मिदमर्थः ॥

तव पुनरप्यपि विभीषणोक्तं वक्तुं, न प्रहस्तमुल्लोकमिति दर्शयन्नाह—

९९९—किं दुर्नयस् त्वय्युदितैर् मृपाऽर्थैर्

वीर्येण वक्ता ऽस्मि रणे समाधिम्. ॥

तस्मिन् प्रसुप्ते पुनरित्थमुक्त्वा

विभीषणो ऽभाषत राक्षसेन्द्रम् ॥ ६८ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३६५

किं दुर्नयैरित्यादि—एवमपि स्थिते ! किं शीरोभ्यो ऽस्तु' इत्यादिना यान्युद्दिष्टान्ययुक्तानि अलीकायांनि तैर्दुर्नयैः किम् । न किंचित् फलम् । कस्मादिति चेत् यस्मात्तेषां समाधिं प्रतीकारं संग्रामे रामसंबन्धिना धीर्येण वक्तास्मि वदिताहम् । रामवीर्यप्रतीकाराद्धीत्यर्थः । इत्यमेवं तस्मिन् कुम्भकर्णे उक्त्वा पुनः भूयः प्रसुप्ते सति विभीषणो राक्षसेन्द्रममापत ॥

१०००—निमित्त-शून्यैः स्थगिता रजोभिर्
दिशो, मरुद्भिर् विकृतैर् विलोर्लैः, ॥
स्वभाव-हीनैर् मृग-पक्षि-घोषैः
क्रन्दन्ति भर्तारमिवा ऽभिपन्नम् ॥ ६९ ॥

निमित्तशून्यैरित्यादि—रजोभिर्निमित्तशून्यैः निर्निमित्तैः दिशः स्थगिताः संछादिताः । 'स्थग्य संवरणे' मरुद्भिश्च विकृतैः पर्यार्विलोर्लैरतिव्यतिरिक्तैः स्थगिताः । मृगपक्षिणां च 'घोषैः' स्वभावहीनैर्भ्रष्टभर्तारमिवाभिपन्नं मृतं शोकान् क्रन्दन्ति ॥

१००१—उत्पातजं छिद्रमसौ विवस्वान्
व्यादाय वक्राऽऽकृति लोक-भीष्मम् ॥
अक्षं जनान् धूसर-रश्मि-राशिः
सिंहो यथा कीर्ण-सरो ऽभ्युदेति. ॥ ७० ॥

उत्पातजमित्यादि—भर्ता विवस्वान् छिद्रम् उत्पातजं वक्राकृति लोक-भीष्मं लोकस्य भयानकं व्यादाय प्रसार्य । व्याहृपूर्वस्य ददातेः कवो व्यपि रूपम् । जनानक्षं भक्षयितुं धूसररश्मिराशिः सन् अभ्युदेति उत्पद्यति । यथा सिंहः कीर्णसरोः विशिष्टकेसरकलापः मुखं व्यादायात्पुमुत्तिष्ठति तद्वदिति ॥

१००२—मार्गे गतो गोत्र-गुरुर् भृगूणा-
मंगस्तिना ऽध्यासित-विन्ध्य-शृङ्गम्, ॥
संदृश्यते शम्भु-पुरोहितो ऽह्नि,
क्ष्मां कम्पयन्त्यो निपतन्ति चोल्काः ॥ ७१ ॥

मार्गमित्यादि—मंगस्तिना यदध्यासितं विन्ध्यशृङ्गं तन्मार्गे भृगूणां गोप्रगुरः शुक्रो गतः । दक्षिणमार्गधारी शुक्र इत्यर्थः । शक्रपुरोहितोऽपि

३६६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्थे तृतीयो वर्गः,

बृहस्पतिः अहिं दिवसे संदधते । उल्काश्च क्ष्मां पृथिवीं कम्पयन्त्यः
निपतन्ति ॥

१००३—मांसं हतानामिव राक्षसाना-

मांशंसवः क्रूर-गिरो रुवन्तः ॥

क्रव्याऽशिनो दीप्त-कृशानु-वक्त्रा

आम्यन्त्य-भीताः परितः पुरं नः ॥ ७२ ॥

मांसमित्यादि—राक्षसानां हतानामिव मांसमांशंसवः आंशंसनशीलाः
'३१४८। सनाशंसमिक्ष ३। ३। २। १६८।' मांसभुजः शृगालादयः क्रूरगिरः
परुषस्वनाः [कृशानुवक्त्राः] ज्वलन्सदृशवदनाः निर्भयाः परितो भ्रमन्ति ॥

१००४—पयो घटोक्षीरं पि गा दुहन्ति

मन्दं विन्वर्णं विन्वसं च गोपाः, ॥

हव्येषु कीटोपजनः स-केशो

न दीप्यते ऽग्निः सु-समिन्धनो ऽपि ॥ ७३ ॥

पय इत्यादि—गोपाः पयः क्षीरं विवर्णं दुर्बलं विवसं अस्वाद्यु मन्दं
अल्पं पयस्विनीरपि दुहन्ति । '५३९ अकथितं च । १। १४। ५१।' इति द्विकर्म-
कता । तथा सोमनेन्धनो ऽप्यग्निर्न दीप्यते, हव्येषु हवनीयेषु घृतादिषु
सहस्र । '२८४२। अचो यत् । ३। १। ९०।' उपजननशुपजनः । भावे घञ् ।
'२५१२। जनि-घञ्योश्च । ७। ३। ३५।' इति न वृद्धिः । कीटामाशुपजना ऽत्येति
) कीटोपजनः । सहकेशैः सकेशः दद्यामानकीटकेश इत्यर्थः ॥

१००५—तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन्

स्नेहान् मया रावण ! आप्यमाणः, ॥

वदन्ति दुःखं ह्यनुजीवि-वृत्ते

स्थिताः पदस्थं परिणाम-पथ्यम् ॥ ७४ ॥

तस्मादित्यादि—यस्मादेवं विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते,
तस्मात् स्नेहान् मया त्वं आप्यमाणः अस्मिन् पशुनि प्रतीकारं सी-
तामत्यर्पणेनैव सन्धानं कुरु । '१०४४। उपसर्गस्य घञ्-। ६। १। २२।' इति
षट्खं दीर्घः । तस्मादेवं आप्यत इति चेत् । यस्मादनुजीवि-वृत्ते ऽवस्थिताः
पदस्थं दुःखं दुःखहेतुं तदा कटुकत्वात् । परिणामपथ्यम् आपत्त्यां हितं
तत्पदस्थं स्वामिपदे स्थितं वदन्ति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—१६७

१००६—विरुग्ण-संकीर्ण-विपन्न-भिन्नैः

प्रक्षुण्ण-संहीण-शिताऽख-वृक्णैः ॥

यावन् नराऽशैर् न रिपुः शवाऽशान्

संतर्पयत्यानम तावदस्मै' ॥ ७५ ॥

विरुग्णेत्यादि—यावद्रिपुः नरास्तैः राक्षसैः शवाशान् गृध्रशृगाला-
दीन् । शवमस्मन्ति इति कर्मण्यण् । न संतर्पयति न प्रीणयति
तावदस्य रिपोः आनम चरणावित्पमान् । कीदृशैः । विरुग्णभिन्नाङ्गः,
'३०१९। ओदितश्च । ८।२।४५।' इति निष्ठान्वयम् । संकीर्णः इतस्ततो वि-
क्षिप्तः, विपन्नमूर्तमिन्नविन्दारितदेहः, प्रक्षुण्णैः । एभ्यो '३०१९। रक्षन्त्याम्
-८।२।४२।' इति नत्पम् । संहीणैर्लज्जितैः वयमेवमवस्थां नीता इति ।
शितेन भीक्षणेन मरणेण वृक्णैः शिथिलैः । '२४१२। ग्रहि-ज्या-१६।१।१९।' इत्यादिना सम्प्रसादनम् । संयोगादिलोपः कुत्वं च । ओदितश्चात्राप्यम् ॥

१००७—भू-भङ्गमाधाय विहाय धैर्यं

विभीषणं भीषण-रुक्ष-चक्षुः ॥

गिरं जगादोग्र-पदामुदग्रः

स्वं स्फावयन् शक्र-रिपुः प्रभावम् ॥ ७६ ॥

भूभङ्गमित्यादि—गच्छतिपुदंशाननः विभीषणवचनान् क्रुद्धः । भूमहं
भुकुटिमाधाय आधाय धैर्यं विहाय स्वस्वा भीषणरुक्षचक्षुः मयानकपरप-
चक्षुः । उदग्रः उग्रामितदेहः स्वं प्रभावं विक्रमं स्फावयन् वर्धयन् '२५९७।
'स्फायो वः । ७।३।४१।' इति णौ वरवम् । विभीषणं जगाद गिरं वाचम् ।
उग्रपदां मुष्टिदन्तानां स्वरूपतोऽन्तश्च परस्परवात् ॥

१००८—'शिला तरिष्यत्युदके न पर्णं,

ध्वान्तं रवेः स्यन्त्यति, वह्निरिन्दोः, ॥

जेता परोऽहं युधि जेष्यमाणस्

तुल्यानि मन्यस्व पुलस्त्य-नसः ! ॥ ७७ ॥

शिलेत्यादि—उदके शिला तरिष्यति न पुनः पर्णम् । रवेः सूर्यान् ध्वान्त-
मन्धकारं स्यन्त्यति स्रविष्यति । '८।१४। स्पन्दू प्रसवणे' इत्यस्मात् '२३४८।
न गृध्रयश्चतुर्म्यः । ७।२।५९।' इतीदं न भवति । '१२१। स्रति च । ८।४।५५।' इति चार्धम् । तथा वह्निरिन्दोः स्यन्त्यति । अहमप्येष पर अकृष्टः जेता

३६६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्ये तृतीयो वर्गः,

बृहस्पतिः अहिं दिवसे संदश्यते । उल्काश्च क्षमां पृथिवीं कम्पयन्त्यः
निपतन्ति ॥

१००३—मांसं हतानामिव राक्षसाना-

मांसंसवः क्रूर-गिरो रुवन्तः ॥

क्रव्याऽशिनो दीप्त-कृशानु-वक्रा

आम्यन्त्य-भीताः परितः पुरं नः ॥ ७२ ॥

मांसमित्यादि—राक्षसानां हतानामिव मांसमांसंसवः आशंसनशीलाः
'११४८। सनाशंसभिज्ञ उः । १३। ११४८।' मांसभुजः शृगालादयः क्रूरगिरः
पशुपत्न्याः [कृशानुवक्राः] ज्वलनसदृशवदनाः निर्भयाः परितो भ्रमन्ति ॥

१००४—पयो घटोभीरपि ना दुहन्ति

मन्दं विवर्णं विरसं च गोपाः, ॥

हव्येषु कीटोपजनः स-केशो

न दीप्यते ऽग्निः सु-समिन्धनो ऽपि ॥ ७३ ॥

पय इत्यादि—गोपाः पयः क्षीरं विवर्णं दुर्वर्णं विरसं अस्यादु मन्दं
अल्पं पयस्विनीरपि दुहन्ति । '५३९ अरुधितं ॥ ११। १५११।' इति द्विकर्म-
कता । तथा क्षोभनेन्धनो ऽप्यग्निर्न दीप्यते, हव्येषु हवनीयेषु घृतादिषु
सारसु । '२८४२। अचो यत् । १३। १। ९७।' उपजननमुपजनः । मावे दम् ।
'२५१२। जनि-वध्योश्च । ७। ३। ३५।' इति न वृद्धिः । कीटानामुपजना ऽस्येति
कीटोपजनः । सहकेशः सकेशः दृश्यमानकीटकेश इत्यर्थः ॥

१००५—तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन्

क्षोहान् मया रावण ! आप्यमाणः, ॥

वदन्ति दुःखं ह्यनुजीवि-वृत्ते

स्थिताः पदस्थं परिणाम-पथ्यम् ॥ ७४ ॥

तस्मादित्यादि—तस्मादेवं विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते,
तस्मात् हे रावण ! क्षोहान्मया त्वं आप्यमाणः अस्मिन्पशुनिप्रतीकारं स्ती-
ताप्रत्यर्पणेनैव सन्धानं कुरु । '१०४४। उपसर्गस्य घम्-। ११। १२२।' इति
षष्ठुर्लक्षं धीर्षः । तस्मादेवं आप्यत इति चेत् । तस्मादनुजीविवृत्ते ऽपरिपक्वाः
पदस्थं दुःखं दुःसहेतुं तदा कटुकत्वात् । परिणामपथ्यम् आयत्तां हितं
तापदर्थं स्वामिपदे रिपतं वदन्ति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३६७

१००६—विरुग्ण-संकीर्ण-विपन्न-भिन्नैः

प्रधुण्ण-संहीण-क्षिताऽस्त्र-वृक्णैः ॥

यावन् नराऽशैर् न रिपुः शवाऽशान्

संतर्पयत्यानम तावदस्मै ॥ ७५ ॥

विरुग्णेत्यादि—यावद्विपुः नराशैः राक्षसैः शवाशान् गृध्रशृगाला-
दीन् । शवमश्नन्ति इति कर्मण्यण् । न संतर्पयति न प्रीणयति
तावदस्य रिपोः आनम चरणावित्यर्थात् । कीदृशैः । विरुग्णैर्भिन्नाङ्गैः,
'३०१५। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति निष्ठान्तरम् । संकीर्णैः इतस्ततो वि-
क्षिप्तैः, विपन्नैर्मूर्तेर्भिन्नैर्भिन्नारितदेहैः, प्रधुण्णैः । पुम्बो '३०१६। रवाम्याम्
-। ८। २। ४२।' इति ऋत्वम् । संहीणैर्लज्जितैः वयमेवमवस्थां नीता इति ।
क्षितेन तीक्ष्णेन अस्त्रेण वृक्णैः छिन्नैः । '२४१२। ग्रहि-ज्या-। ६। १। १६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । संयोगादिलोपः कुर्य च । ओदितवाक्यम् ॥

१००७—भू-भङ्गमाधाय विहाय धैर्यं

विभीषणं भीषण-रुक्ष-चक्षुः ॥

गिरं जगादोग्र-पदामुदग्रः

स्वं स्फावयन् शक्र-रिपुः प्रभावम् ॥ ७६ ॥

भूभङ्गमित्यादि—शक्ररिपुर्दशाननः विभीषणप्रचक्षतात् क्रुद्धः । भूमङ्गं
भुकुटिमाधाय आत्मन धैर्यं विहाय सक्त्या भीषणरुक्षचक्षुः नयानकपरुष-
चक्षुः । उदग्रः उग्रामितदेहः एवं प्रभावं विक्रमं स्फावयन् धैर्यम् '२५९७।
'स्फापो वः । ७। ३। ४१।' इति णी ऋत्वम् । विभीषणं जगाद गिरं वाचम् ।
उग्रपदा मुक्तिदन्तानां स्वरूपतोऽर्थतश्च परपत्वात् ॥

१००८—'शिला तरिष्यत्युदके न पर्णं,

ध्वान्तं रवेः स्यन्त्यति, वह्निरिन्दोः, ॥

जेता परोऽहं युधि जेष्यमाणस्

तुन्यानि मन्यस्व पुलस्त्य-नृपः ! ॥ ७७ ॥

शिलेत्यादि—उदके शिला तरिष्यति न पुनः पर्णम् । रवेः सूर्यात् ध्वान्त-
मन्धकां स्यन्त्यति सविष्यति । '८१३। स्यन्दू प्रत्यवणे' इत्यस्मात् '२३४८।
न पृष्ठ-यधगुभ्यः । ७। २। ५९।' इतीदं न भवति । '१२३। हरि च । ८। ७। ५५।' इति अर्थम् । तथा वह्निरिन्दोः स्यन्त्यति । अहमप्येव परं नृकृष्टः जेता

३६८ भट्टि-काव्य—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूप तृतीयो वर्गः,

युधि संप्रामेजेध्यमाण इत्येतानि चत्वारि हे पुलस्त्यवसः विभोषण ! तुल्यानि
मन्यस्व भवगच्छ । छोटि रूपम् । यदि जेताप्यहं परेण जीवे शिलातरणा-
दीन्यपि भविष्यन्ति ॥

१००९—अ-निर्वृतं भूतिषु गूढ-वैरं

सत्कार-काले ऽपि कृता ऽभ्यसूयम् ॥

विभिन्न-कर्माऽऽशय-त्राक् कुले नो

मा ज्ञाति-चेलं, भुवि कस्यचिद् भूत् ॥७८॥

अनिर्वृतमित्यादि—भूतिषु ज्ञातिसंबन्धिनीषु अनिर्वृतमसुखिनम् ।
गूढवैरं काले हनिष्यामीति संभृतापकाराशयम् । सत्कारकाले ऽपि पूजाका-
ले ऽपि कृतामर्पम् । विभिन्नाः कर्माशयवाचो यस्य तद्विभिन्नकर्माशयवाक् ।
आशयो ऽन्यो वाक्कर्मणी चान्ये वस्येति । इदं ज्ञातिचेलं गर्हितज्ञातिरस्माकं
कुले मा भूत् । कस्यचिदभ्यस्य चा मा भूत् । चेलशब्दो गर्हिते वर्तते ॥

१०१०—इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनो ऽपि

न ज्ञातयस् तुल्य-कुलस्य लक्ष्मीम् ॥

नमन्ति शत्रून्, न च बन्धु-वृद्धिं

संतप्यमानैर् हृदयैः सहन्ते ॥ ७९ ॥

इच्छन्तीत्यादि—ज्ञातयः आत्मनः सुपु अर्थं विनाशमिच्छन्ति, न
पुनस्तुल्यकुलस्य एकहेतुगोत्रस्य लक्ष्मीं श्रियम् । तथा शत्रुं कामं नमन्ति,
न पुनर्बन्धुवृद्धिं बन्धुसन्ततिं सहन्ते । संतप्यमानैर्हृदयैः इर्ष्या दहमानैः ॥

किं मया कृतं येनैवमुच्यत इति चेदाह—

१०११—त्वया ऽद्य लङ्काऽभिभवे ऽति-हर्षाद्

दुष्टो ऽति-मात्रं विवृतो ऽन्तरात्मा, ॥

धिक् त्वां, मृषा ते मयि दुस्थ-बुद्धिर्

वदन्नदं तस्य ददौ स पार्ष्णिम् ॥ ८० ॥

त्वयेत्यादि—लङ्कापरिभवे लङ्कापरोधे अतिहर्षाद् हर्षेण दुष्टान्त-
रामा भतिमात्रं सुपु त्वयाच विवृतः प्रकाशितः । मयि दुस्थबुद्धिः भ्रम-
दिपये दुस्थो ऽभिपुच्छो ऽयमिति बुद्धिः ते मृषा मिथ्या । भतस्य धिगिति
यदन् स ददामनः तस्य विभीषणस्य सिंहासनोपाधितबाहोः पार्ष्णि
पादमहार् निरसि यदी ॥

१०१२—ततः स कोपं क्षमया निगृह्णन्,
धैर्येण मन्थुं, विनयेन गर्वम्, ॥

मोहं धियोत्साह-वशादंशक्तिं,
समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात् ॥ ८१ ॥

तत इत्यादि—[ततः] पाण्डिप्रहारादनन्तरं स विभीषणः कोपं क्षमया क्षान्त्या निगृह्णन् अभिभवन्, तथा धैर्येण मन्थुं शोकं, विनयेन गर्वं, मोहं वैचित्र्यं [धिया] प्रज्ञया, वत्साहवशादंशक्तिमसामर्थ्यं निगृह्णन् अपमानेन कोपा-दीनां संभवात् । चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात् आसनादुत्थितः ॥

१०१३—उवाच धैर्यं क्षणदा-चरेन्द्र—

‘मुखं महा-राज ! विना मया ऽऽस्त्व. ॥

मूर्खाऽऽतुरः पथ्य-कटूननश्रन्

यत् साऽऽमयो ऽसौ, भिषजां न दोषः ॥ ८२ ॥

उवाचेत्यादि—उत्थितश्चानन्तरं रावणमुवाच—हे महाराज ! मया विना सुप्तमास्त्विति । आस्तेर्लौट् । तवाग्र दोषो न ममोपदेष्टुः । परमांमूर्खा-तुरः मूर्खो य आतुरः पथ्यकटूननश्रन् अमक्षयन् यासामयः रोगवान् असौ भिषजां वैद्यानां न दोषः, किंतु तस्यैव ॥

१०१४—करोति धैर्यं स्फुटमुच्यमानः,

प्रतुष्यति श्रोत्र-मुखैरं-पथ्यैः ॥

विवेक-शून्यः प्रभुरात्म-मानी,

महाननर्थः सुहृदां वता ऽयम् ॥ ८३ ॥

करोतीत्यादि—प्रभुर्विवेकशून्यो निर्विवेकः । आत्ममानी मात्समो ऽन्यो नास्तीति आत्मानं स्तावमानः । आत्ममाने इति । स्फुटमुच्यमानो धैर्यं करोति चेहं न करोति पथ्यमनेनोक्तमिति । श्रोत्रमुखैः तदर्थमनो-द्वादिभिः अपथ्यैस्तुष्यति । तस्मादयं प्रभुः सुहृदामाश्रितानां महान् अनर्थः । अनर्थहेतुत्वात् । वताशब्दः खेदे ॥

१०१५—क्रीडन् भुजङ्गेन गृहाऽनुपातं

कश्चिद् यथा जीवति संशय-स्थः, ॥

३७० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-कार्णवे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

संसेवमानो नृ-पतिं प्रमूढं

तथैव यज् जीवति, सो ऽस्य लाभः ॥८४॥

क्रीडन्त्रित्यादि—यथा कश्चित् सर्पग्राही गृहानुगतं गृहं गृहमनुपरा ।
'३३७८ विशि-पति-३।४।५६।' इत्यादिना णमुल् । भुजङ्गेन सह क्रीडन्
जीवति । संशयस्यः संदेहे वर्तमानः किमयं स्वादिष्यति न वेति । तथैव
प्रमूढं मूर्खमधिपतिं संसेवमानो यजीवति सो ऽस्य लाभः । आस्ताम-
न्यो लाभ इति ॥

१०१६—दत्तः स्व-दोषैर् भवता प्रहारः

पादेन धर्म्ये पथि मे स्थितस्य, ॥

स चिन्तनीयः सह मन्त्रि-मुख्यैः

कस्या ऽऽवयोर् लाघवमादधातु. ॥ ८५ ॥

दत्त इत्यादि—स्वदोषैरविवेकिवादिभिर्भवता पादप्रहारः यो मम
धर्म्ये धर्मादनपेते मार्गे स्थितस्य दत्तः, स मन्त्रिमुख्यैरेतैः सह चिन्तनीयः ।
आययोर्मध्ये कस्य लाघवमादधातु करोति । यावन्निरूप्यमाणस्तवै-
वेति भावः ॥

१०१७—इति वचनमसौ रजनि-चर-पतिं

बहु-गुणमसकृत् प्रसभमभिदधत् ॥

निरगमद-भयः पुरुष-रिपु-पुरान्

नर-पति-चरणौ नवितुमरि-नुतौ. ॥ ८६ ॥

इतीत्यादि—इत्येवं वचनं बहुगुणम् अर्थायगाढत्वात्, असकृत् बहु-
त्वात्, प्रसभम् आहूय रजनिचरपतिमभिदधत् युवन् । '४२०। नाम्य-
स्ताच्छतुः । ७।१।७८।' इति जुम्प्रतिषेधः । रजनिचर इति '१००१।
८पापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् । ६।३।६३।' इति संज्ञायां ह्रस्वत्वम् । पुर-
परिपुपुरादङ्गातः निरगमत् निष्कान्तः । अभयः सन् नरपतिपाणी
रामस्य पादौ अरिभिरपि नुतौ दूरत्वात् । '२३८१। श्युकः-१०।२।११।' इती-
दप्रतिषेधः । नवितुं प्रणामपूर्वकं स्तोतुम् । अनेकार्थावादान्तां ननुमित्यर्थः ॥

१०१८—अथ तमुपगतं विदित-सुचरितं

पवन-सुत-गिरा गिरि-गुरु-हृदयः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३७१

नृ-पतिरमदयन् मुदित-परिजनं

स्व-पुर-पति-करैः सलिल-समुदयैः ॥८७॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्न काण्डे भाविकत्व-

प्रदर्शनस्य तृतीयः ॥ काव्यस्य द्वादशः सर्गः ॥

अथेत्यादि—[अथ] अनन्तरं विभीषणमुपेतं सेतुबन्धनान्ताकाण्डे राममु-
पगतवानिति दृष्टव्यम् । अन्वया यद्व्यमाणप्रभातकयनं विदुष्येत । पवनमुत्त-
गिरा हनूमद्वचनेन सञ्चरितोऽयमिति विदितं सुचरितं येन । नृपतिः
रामः । गिरिगुरुद्वयः गिरिवत् शुभ भगवत्सु हृदयं यस्य । सलिल-
समुदयैः जलपूर्णघटे स्थितैः स्वपुरपतिकरैः । लङ्काधिपतिं कुर्वन्तीति
हेतीति । अमदयन् हर्षितवान् । '८१५ मदी हर्षे' इत्यस्य हेतुमण्यन्तरस्य घटा-
दित्याग्निरप्ये इत्यप्यम् । मुदितपरिजनं स्वामी लङ्काधिपत्येऽभिपिच्यत
इति तस्य दृष्टा अनुजीविन इत्यर्थः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (सर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाऽगमनो' नाम

द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः—

काम्यं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभेदाधिविधम् । तत्र शब्दभषदेशीयपदयोः
प्राकृतभाषयोःपभ्रंशस्य च संस्कृतभाषायां समावेशासंभवात् शब्दस-
मायाः प्राकृतभाषायाः समावेशः । समायांगीत्या रङ्गभङ्गलक्षणया दर्श-
यन्नाह ॥

विभीषणागमनादन्नाह यदुक्तं रामस्य उवाह—

१०१९—चारु-समीरण-रमणे

हरिण-कलङ्क-किरणाऽऽवली-स-विलासा ॥

आवद्ध-राम-मोहा

वेला-मूले विभावरी परिहीणा. ॥ १ ॥

चापित्यादि—रामो राशौ निद्रावान् पल्लवतयनमप्यशङ्कित्युक्तम् ।

३७२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तस्य नियमपूर्वं सुसवतः प्रभातमभूदिति कथयति । घेलामूढे पारस-
मीपे । प्राकृते पुंलिङ्गनपुंसकयोराकारान्तस्य पदस्य सप्तम्या एकवचने
मित्वमेत्वं वा रूपम् । चारुसमीरणरमणे रमयतीति रमणम् । '२८९६।
नन्दि-।३।१।३३३।' इत्यादिना व्युः । समीरणेन रमणम् । चारु च
तत्समीरणरमणं चेति । तत्र विभावरी रात्रिः परिहीणा क्षीणा । हरि-
णकलङ्कस्य याः किरणावत्यः ताभिः सविलासा सविभ्रमा । अतश्चावद्धो
रामस्य मोहो मूर्च्छा ययेति । 'कृदिकारादक्तिला' इत्यनेन आवलिरावली-
त्युभयमपि संस्कृतप्राकृतयोः प्रयुज्यते ॥

१०२०-बद्धो वासर-सङ्गे

भीमो रामेण लवण-सलिलाऽऽवासे ॥

सहसा संरम्भ-रसो

दूराऽऽरूढ-रवि-मण्डल-समो लोले ॥ २ ॥

बद्ध इत्यादि—नियमस्थितेऽपि मयि भासी समुद्र उरधित इति ।
वासरसङ्गे प्रभातकाले रामेण लवणसलिलावासे समुद्रे इति विषयसप्तमी ।
सहसा तत्क्षणं संरम्भरसः क्रोधरसो वीराख्यः भीमो दुःप्रेक्ष्यः बद्धो ज-
नितः । दूरारूढरविमण्डलसमो कोल इति । दूरमारूढो मध्याह्नस्यो यो
रविः तस्य मण्डलं तेन समस्तुरूपोऽतितीक्ष्णत्वात् । लोले चञ्चले समुद्रे
प्रभातवातेन क्षोभ्यमाणत्वात् ॥

१०२१-गाढ-गुरु-पुङ्ख-पीडा-

स-धूम-सलिलाऽरि-संभव-महा-बाणे ॥

आरूढा संदेहं

रामे स-मही-धरा मही स-फणि-सभा. ३

गाढेत्यादि—गाढं सुषु गुरोः पुङ्खस्य वा पीडा पीडनम् अहुष्टाम्नां
तया हेतुभूतया सधूमसलिलारोः अग्नेः संभवो यत्र स महाबाणो यस्य
रामस्य तस्मिन् सति । महासंदेहमारूढा संशयं प्राप्ता समहीधरा मही
सफणिसभा सह भुजङ्गसमूहेन । धारयन्तीति धराः । अत्र घकारस्य पद-
मुत्पे यतमानस्य इकारो न भवति । प्राकृते पदमध्यान्तयोर्विधीयमानत्वात् ।
महीधर इति समस्तपदेऽपि न प्रवर्तते । अत्र पूर्वपदमुत्तरं पदमिति व्यप-
देशात् । एवं च सति गोधर-चक्रधर-चक्रधर-शङ्खधरादिषु न प्रवर्तते । महीधरो
महिधर इत्युभयमपि प्राकृते प्रयुज्यते । अमहानां विकल्पेन ह्रस्वदर्शनात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सैतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३७३

१०२२—घोर-जल-दन्ति-संकुल-

भट्ट-महापङ्क-काहल-जलाऽऽवासम् ॥

आरीणं लवण-जलं

समिद्ध-फल-वाण-विद्ध-घोर-फणि-वरम् ॥

घोरेत्यादि—रामेणाग्रेये शरे क्षिप्ते सति लवणजलमारीणं समन्तात् शुष्कम् । '११३८ रीह सवणे' इत्यस्मात् निष्ठातकारस्य 'स्वादय भोदितः' इति नत्वम् । '१९७ अद्-कुपु-॥८॥११॥' इति नत्वम् । रीणमित्यप्रयोगः प्राकृते महाराष्ट्रे तस्याप्रयोगात् । घोरैः रौद्रैर्जलदन्तिभिः संकुलं व्याप्तम् । भट्टः शुष्को यो महापङ्कः तेन काहला विह्वला जलावासा मत्स्यादयो यत्र । '२६३ अद् अतिक्रम-हिंसनयोः' इत्यस्य रूपम् । समिद्धफलेन वीसफलेन वाणेन विद्धाः घोराः फणिवरा महासर्पा यत्रेति ॥

१०२३—स-भयं परिहरमाणो

महाऽहि-संचार-भासुरं सलिल-गणम् ॥

आरूढो लवण-जलो

जल-तीरं हरि-बलाऽऽगम-विलोल-गुहम् ५

सभयमित्यादि—सलिलगणं सलिलसमूहं सभयम् । महाहीनां संचारेण भासुरं भासनशीलम् । तच्छिरोमणिषोक्षितत्वात् । परिहरमाणः परित्यजन् । कर्मभिप्राये तद् । लवणजलः समुद्रः । लवणं जलमस्येति । जलतीरं तदं यत्र रामस्तिष्ठति तदारूढः संप्राप्तो मूर्तिमान् । हरिबलागमेन घानरसैन्दागमेन विलोला ब्वाकुला गुहा यत्रेति ॥

१०२४—चञ्चल-तरु-हरिण-गणं

बहु-कुसुमाऽऽबन्ध-बद्ध-रामाऽऽवासम् ॥

हरि-पल्लव-तरु-जालं

तुङ्गोरु-समिद्ध-तरु-वर-हिम-च्छायम् ॥ ६ ॥

चञ्चलेत्यादि—चञ्चलक्षपलः तरुहरिणानां घानराणां गणो यत्र जलतीरे । बहुकुसुमानां वृक्षाणामाबन्धेन परस्परसंश्लेषेण बद्धो घटितो रामावासो यत्र । हरिपल्लवानि तरुजालानि यत्र । तुङ्गा उरुषः परिमण्डलाः समिद्धा उज्ज्वला ये तरुवरास्तैर्हिमा शीतला छाया यत्र सञ्चलतीरम् ॥

३७४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-कर्ण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१०२५—वर-वारणं सलिल-भरेण

गिरि-मही-मण्डल-संवर-वारणम् ॥

वसु-धारयं तुङ्ग-तरङ्ग-सङ्ग-

परिहीण-लोल-वसुधा-रयम् ॥ ७ ॥

कुलकम् ॥ एतानि सप्त संकीर्णानि ॥

घरेत्यादि—वरा वरकृष्टा वारणा यत्र । सलिलभरेण सलिलसमूहेन
यो गिरीणां महीमण्डलस्थ च संवरः संवरणभावरणम् । '३९३४' ग्रह-
।३।३।५।८।' इत्यादिनाम् । तस्य वारणं निषेधकम् । समुद्रस्य घेलातिक्रमात् ।
वसु द्वयं तस्य धारयं धारकम् । '२९००' अनुपसर्गात्—।३।१।१३।८।' इति
णिजन्ताच्छः । तुङ्गाः अभ्रंलिहा ये तरङ्गास्तैः सह यः सङ्गः संश्लेषः तस्मात्
परिहीणो नष्टो लोको वसुधायां तत्संबन्धिन्यां रयो वेगो यत्र सज्जती-
रमारुहः । गणितक्रममेतत् । एतानि सप्त संकीर्णानि । संस्कृतप्राकृतयोरवि-
शिष्टत्वात् ॥

१०२६—प्रणिपत्य ततो वचनं

जगाद हितमायतौ पतिर् धारीणाम् ॥

गङ्गाऽवलम्बि-बाहू

रामं बहलोरु-हरि-तमाल-च्छायम् ॥ ८ ॥

पूर्वाऽर्धं निरवद्यम् ॥

प्रणिपत्येत्यादि—ततस्तीरप्राप्तेरनन्तरं धारीणां पतिः समुद्रः रामं प्रणि-
पत्य वचनं जगाद । हितमात्मनो रामस्य पथ्यमायतायागतामिति कावे । ग-
ङ्गावलम्बी गङ्गावलम्बनशीलः संपूर्णत्वाद्बाहुयस्य स गङ्गावलम्बिबाहुः ।
संस्कृते '१७४' वृद्धौ पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ।६।३।११।१।' । बाहुते तु पुंलिङ्गे
उकारस्य दीर्घत्वम् । विभक्तिसकारस्य च लोपः । वस्मंहात् हरिः हरितो
यस्तमालः । बहुला घना तस्येव छाया यस्यतमिति । पूर्वार्धं निरवद्यमिति ।
पूर्वदिग्दर्धे प्राकृतस्याभावात् निरवद्यं पश्चादर्थं तु संकीर्णमेव ॥

१०२७—'तुङ्गा गिरि-वर-देहा,

अ-गमं सलिलं, समीरणो रस-हारी, ॥

अ-हिमो रवि-किरण-गणो,

माया संसार-कारणं ते परमा. ॥ ९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— १७५

तुङ्गा इत्यादि—गिरिवरदेहाः कुलपर्वतकायाः तुङ्गाः प्राञ्चवः,
अगमं सलिलं अगम्यम् । '३२३४। ग्रह-१३।३।५८।' इत्यादिनाम् । समीरणो
रसहारी अपामुच्छोपकः, अहिम उष्णः रवेः किरणगणः । एतत्सर्वं
तव माया परमा महती संसारस्य कारणम् । सर्वथा त्वं विष्णुः स्वरूपेण
को रोप इति ॥

१०२८—आयास-संभवारुण !

संहार संहार-हिम-हर-सम-च्छायम् ॥

वाणं, वारि-समूहं

संगच्छ पुराण-वारु-देहाऽऽवासम्. ॥ १० ॥

आयासेत्यादि—यस्मात्संसारकारणं यदगम्यं सलिलं कृतं, तस्मात्सर्वं
हे आयाससंभवारुण रोपसंभवेन रक्षीभूत ! संहारे प्रलये हिमहरा आदि-
त्यास्तैः समा छाया यस्य वाणस्य तं संहार उपशमय । वारिसमूहं संगच्छ
अङ्गीकुट । सकर्मकात् '२१९९। समो गमि- १३।३।२९।' इत्या-
त्मनेपदं न भवति । पुराणः शाश्वतः, दर्शनीयो यो देहः तस्य आवास-
मवस्थानम् ॥

१०२९—अ-मुलभ-हरि-संचारं

जल-मूलं वहल-पङ्क-रुद्धाऽऽयामम् ॥

भण किं जल-परिहीणं

सु-गमं तिमि-कम्बु-वारि-धारण-भीमम्. ॥

अमुलभेत्यादि—अन्यथा यदेतज्जलमूलं जलस्यावस्थानं आप्रेय-
शरशोपितवाग्जलपरिहीणं सत्, तत् किं सुखेन गम्यत इति भण मूढि ।
यतो वहलः सान्द्रो यः पङ्कस्तेन रुद्ध आयासो दुर्ध्वं यत्र । तिमयो म-
त्स्याः कम्बयः दाह्याः वारिवारणाः जलहस्तिनः तैर्मिमम् । एवं च सति
अमुलभो दुर्लभः हरिसंचारो वानरपर्यटनं यत्रेति ॥

गमनोपायमाह—

१०३०—गन्तुं लङ्का-तीरं

वद्ध-महासलिल-संचरेण स-हेलम् ॥

तरु-हरिणा गिरि-जालं

वहन्तु गिरि-भार-संसहा गुरु-देहम्. ॥ १२ ॥

३७६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

गन्तुमित्यादि—संचरन्त्यनेनेति संचरः । '३२९८ गोचर-संचर । ३।३।१९।' इति टच् । बद्धो घटितो महासलिले यः संचरः तेन सेतुना सहे-
लम् । एकप्रवृत्त्या लङ्कातीरं लङ्कोपलक्षितं तटं गन्तुं वहहरिणा वानरा
गिरिभारस्य संसहः क्षमाः । संसहन्ते इत्यच् । गिरिजालं गिरिसमूहं
वहन्तु प्रापयन्तु । गुरुदेहः शरीरं यस्य गिरिजालस्य ॥

१०३१—हर-हास-रुद्ध-विगमं

पर-कण्ठ-गणं महाऽऽह्व-समारम्भे ॥

छिन्दन्तु राम-बाणा

गम्भीरे मे जले महा-गिरि-वद्धे ॥ १३ ॥

हरेत्यादि[ने]—मम जले गम्भीरे अगाधे सहागिरिनिबद्धे सति यो महा-
ह्वस्य समारम्भः प्रवर्तनं तस्मिन् परस्व शत्रोः कण्ठगणं ग्रीवासमूहं
हरस्य दुष्टत्वाद् यो हासः तेन रुद्धो विगमभेदो यस्य तं रामशराभि-
न्वन्तु । बाणेषु लोद् ॥

१०३२—गच्छन्तु चारु-हासा

वीर-रसाऽऽबन्ध-रुद्ध-भय-संबन्धम् ॥

हन्तुं बहु-बाहु-बलं

हरि-करिणो गिरि-चरोरु-देहं सहसा ॥ १४ ॥

एतानि पदं संकीर्णानि ॥

गच्छन्तित्यादि—बहवो बाहव एव बलं यस्य बाहुनां तरुणा-
मिव बहुत्वाद् । । । शत्रुं वीररसस्य शौर्यस्य य आबन्धः समस्तप्रवर्तनं
तेन रुद्धो निवारितो भयसंबन्धज्ञाससंपर्को यस्य तं गिरिचरोरुदेहं
गिरिवन्महाकार्यं सहसा हन्तुं तत्क्षणं हनिष्याम इति हरिकरिणः
कपिहस्तिनः चारुहासाः मम जले बद्धे सति गच्छन्तु ॥ एतानि पदं
संकीर्णानि । संस्कृतप्राकृतयोस्तुल्यत्वात् ॥

१०३३—जिगमिषया संयुक्ता

वभूव कपि-वाहिनी मते दाशरथेः ॥

बुद्ध-जलाऽऽलय-चित्ता

गिरि-हरणाऽऽरम्भ-संभव-समालोला ॥ १५ ॥

पूर्याऽर्थं निरवद्यम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सैतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३७७

जिगमिपयेत्यादि—दाशरथेर्मते ऽभिप्राये सति कपिवाहिनी कपि-
सेना जिगमिपया गन्तुमिच्छया संयुक्ता बभूव । पुद्गलालयचित्ता विदि-
तसमुद्राभिप्राया गिरीणां यद्वरणमानयनं तस्य य आरम्भसंभवः तेन
समालोला भाकुला इत्येतदर्थं निरवधम् ॥

१०३४—गुरु-गिरि-वर-हरण-सहं

संहार-हिमांऽरि-पिङ्गलं राम-बलम् ॥

आरूढं सहसा खं

वरुणाऽऽलय-विमल-सलिल-गण-गम्भीरम्.

गुर्वित्यादि—ततो रामबलं सहसा तत्क्षणं समारूढम् । गुरुणां गि-
रिवराणां यदाहरणमानयनं तत्सहस्र इति भूलविभुजादिवाक् कः । तस्य
वा सहं शक्तम् । सहस्र इत्यच् । संहारे प्रलये यो हिमारेरितिः
तद्वत्पिङ्गलम् । वरुणालयस्य समुद्रस्य यो विमलसलिलगणः निर्मलज-
लसमूहः तद्वद्गम्भीरं एमिति ॥

कालापकं चतुर्भिः १७-२०—

१०३५—अवगाढं गिरि-जालं.

तुङ्ग-महा-भित्ति-रुद्ध-सुर-संचारम् ॥

अ-भय-हरि-रास-भीमं

करि-परिमल-चारु-बहल-कन्दर-सलिलम्.

अवगाढमित्यादि—समारूढा रामबलेन गिरिजालमवगाढं अव-
ष्टम् । तुङ्गाभिरुष्मिताभिर्महतीभिः परिणाहवतीभिर्भित्तिभी दृढः
सुराणां संचारो यस्मिन् तेषामुपगतत्वात् । अभया ये हरयः सिंहास्तेषां
रासेन शब्देन भीमं भयानकम् । करिणां यः परिमलः संमर्दस्तेन चारु
शोभनम् । बहलं घनं कन्दरसलिलं यस्मिन् ॥

१०३६—अलि-गण-विलोल-कुसुमं

स-कमल-जल-मत्त-कुरर-कारण्डव-गणम् ॥

फणि-संकुल-भीम-गुहं

करि-दन्त-समूह-स-रस-वसुधा-खण्डम् १८

अलिगणेत्यादि—अलिगणैर्विलोळानि कुसुमानि यत्र । सकमलेषु जले-
षु मत्ताः कुरराणां कारण्डवानां च गणा यत्र । फणिभिः संकुला व्याप्ताः

३७८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे छन्दः-रूपे चतुर्थो वर्गः,

सत्यो भीमा गुहाः यत्र । करिदन्तैः समुक्षितं सरसं सान्द्रं बहुधायाः
खण्डं यत्र ॥

१०३७—अरविन्द-रेणु-पिञ्जर-

सारस-रव-हारि-विमल-बहु-चारु-जलम् ॥

रवि-मणि-संभव-हिम-

हर-समागमाऽऽवद्ध-बहुल-सुर-तरु-धूपम् ॥

अरविन्देत्यादि—अरविन्दरेणुभिः पिञ्जराः पिङ्गला ये सारसास्तेषां
रवेण हरि मनोहारि विमलं बहु चारु जलं पत्रेति । रविमणिसंभवः सूर्य-
कान्तमणिसंभवः यो हिमहरः अग्निः तेन वः समागमः संछेपस्तेनापद्धो
जनितो बहुलः सुरतरुधूपो यत्र ॥

१०३८—हरि-रव-विलोल-वारणा-

गम्भीराऽऽवद्ध-स-रस-पुरु-संरावम् ॥

घोणा-संगम-पङ्काऽऽ-

विल-सुवल-भर-सहोरु-वराहम् ॥ २० ॥

एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

हरिरवेत्यादि—हरीणां सिंहानां यो रवस्तेन विलोलाच्छ्रवो ये वारणाः
स्तैर्गम्भीरो मन्द्र आयुद्धो जनितः सरसो भयानकरसयुक्तः पुरुमैहान् संरावो
यत्र । घोणा [घाः संगमात्] संपर्कात् संभवो यस्य पङ्कस्य घोणासमुद्भूतो
यः पङ्क इत्यर्थः । तेनाविलाः लिप्ताः सुवलाः तत एव भरसहाः वरवश्च
वराहाः यत्र । तत्रिरिजालमालमवगादमिति । एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

१०३९—उच्चरुनुः परिरब्धान्

कपि-संधा बाहुभिस् ततो भूमि-भृतः ॥

निष्पिष्ट-दोष-मूर्धः

शृङ्ग-विकीर्णोष्ण-रदिम-नक्षत्र-गणान् ॥ २१ ॥

सर्वं निरवद्यम् ॥

उच्चरुनुरित्यादि—ततो ऽवगाहादनन्तरं बाहुभिः परिरब्धान् समा-
क्षिप्तान् भूमिभृतः पपंतान् कपिसंधा उच्चरुनुः वरवश्चरवस्तः । '२११३।
गम हन-११।१।१८।' इत्युपपादोः । निष्पिष्टदोषमूर्धः व्यातरातालमूल-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सैतुवन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३७९

त्वात् चूर्णितनागराजमस्तकान् । शृङ्गेः शिखरैर्विकीर्णं उष्णरश्मिरादित्यो
नक्षत्रगणश्च यैर्दिवं व्याप्य स्थितत्वात् । सर्वं निरवघमिति अत्र प्राकृतस्या-
प्रयुक्तत्वात् ॥

विशेषकं त्रिभिः । २२-२३-

१०४०-तुङ्ग-महा-गिरि-सुभरा

बाहु-समारुद्ध-भिदुर-टङ्का बहुधा ॥

लवण-जल-बन्ध-कामा

आरुढा अम्बरं महा-परिणाहम् ॥ २२ ॥

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गा उच्चा महान्तः परिणाहवन्तो ये गिरयस्तैः सुभरा
जातभराः कपयः बाहुभिः समारुद्धा भिदुराः विदारणशीलाः टङ्का उन्नत-
प्रदेशा पीस्ते बहुधा अनेकप्रकारं लवणजलबन्धकामाः एवमेवं बद्धव्यमिति
जातेच्छाः आरुढाः अम्बरं महापरिणाहम् । अत्रमेवदिविभागम् ॥

१०४१-बहु-धवल-वारि-वाहं

विमलाऽऽयस-गुरु-महाऽसि-देह-च्छायम् ॥

वद्ध-विहङ्गम-मालं

हिम-गिरिर्मिव मत्त-कुरर-रव-संबद्धम् २३

वह्नित्यादि—बहयो धवला वारिवाहा यत्राम्बरे । विमलायसः अयसो
विकारः गुरुरक्षुर्महान् यो ऽसिः खड्गः तस्य यो देहः तस्य छायेव छाया
यस्य । वद्धा विरचिता विहङ्गानां माला पङ्क्तिर्ध्वजः । मत्तानां कुरराणां रवेण
संबद्धं युक्तम् । अतो हिमगिरिर्मिवाम्बरमारुढा इति ॥ /

१०४२-चारु-कलहंस-संकुल-

मं-चण्ड-संचार-सारसाऽऽवद्ध-रथम् ॥

स-कुसुम-कण-गन्धन्वहं

समयाऽऽगम-वारि-सङ्ग-विमलाऽऽयामम् ॥

चारुकलहंसेत्यादि—चारुभिः कलहंसैः संकुलं व्यासम् । भचण्डसं-
चारैः शनैः संचरद्भिः सारसैरामद्धो रथो यस्मिन् । सकुसुमकणः सपुष्प-
रेणुगन्धवहो वायुर्ध्वमेति । वहतीति वहः कर्तर्यम् । गन्धस्य वह इति सः ।
समयस्य प्रावृट्कालस्य य आगमः तेन यो वारिसङ्गः तेन प्रक्षालितावात्
विमला आयामा यत्र तदम्बरमारुढा इति ॥

३८० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-छाण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१०४३—सहसा ते तरु-हरिणा

गिरि-सुभरा लवण-सलिल-बन्धाऽऽरम्भे ॥

तीर-गिरिमांरूढा

रामाऽऽगम-रुद्ध-स-भय-पर-संचारम्. २५ ॥

एतानि चत्वारि संकीर्णानि ॥

सहसेत्यादि—ते तरुहरिणाः शास्त्रामृगाः गिरिभिः सुभराः सन्तः
लवणसलिलबन्धारम्भे समुद्रबन्धनारम्भे सहसा तरुक्षर्णं तीरगिरिं तट-
स्थितं पर्वतमारूढाः । अत्र संस्कृतपक्षे संहिताया भविष्यतितात्वात् तीरगि-
रिमारूढा इति नोक्तम् । अन्ये भारूढा तीरगिरिमिति विपर्ययमस्य पठन्ति ।
सव्युक्तम् । संस्कृतपक्षे भस्मावाप्राप्तं नास्ति । भूतो विसर्जनीयस्य सकार एव
स्यात् । रामस्य य आगमस्तेन रुद्धः सभयानां रिपूणां शत्रूणां संचारो यत्र
तीरगिरौ । राम आगत इति तत्र भयात् संचारं त्यक्तवन्त इति ॥ एतानि
चत्वारि संकीर्णानि ।

१०४४—ततः प्रणीताः कपि-यूथ-मुख्यैर्

न्यस्ताः कृशानोस् तनयेन सम्यक् ॥

अ-कम्प-त्राभाऽप्र-नितम्ब-भागा

महाऽर्णवं भूमि-भूतो ऽवगाढाः ॥ २६ ॥

निराख्यातं निरवद्यं च ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं भूमिभूतः पर्वताः कपियूथमुख्यैर्माला-
दिभिः कृशानोस्तनयस्य वल्लस्य प्रणीताः अर्पिताः सन्तस्तेनैव कृशानुत-
नयेन सम्यक् साधु न्यस्ताः सन्तः महार्णवम् अवगाढाः अवदृष्टवन्तः ।
अकम्प्राः स्थिराः प्रभाप्रनितम्बानां भागा येषां ते । प्रभो मूलम् । 'इण्विज-
मिदीवप्यविभ्यो नक्' इत्यधिकृत्य ग्रन्थे 'अधि बुधी च' इत्यौणादिको नक् ।
इदं निराख्यातं तिष्ठन्तपदाभावात् । निरवद्यं च प्राकृताभावात् ॥

१०४५—तेने ऽद्रि-बन्धो, ववृधे पयोधिस,

तुतोष रामो, मुमुदे कपीन्द्रः, ॥

तत्रास शत्रुर्, ददशौ सुवेलः,

प्रापे जलाऽन्तो, जहृषुः प्लवङ्गाः, ॥ २७ ॥

एकान्तराख्यातं निरवद्यं च ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धन' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३८१

तेन इत्यादि—अद्विबन्धस्तेने जनैर्विस्तारं गतः, अत एव वनृधे पयो-
धिर्वृद्धिं गतः । गिरिभिः पूर्णमाणोदरावाप् तीरं ज्ञापयति स्म । तुतोप राम-
स्तुष्टवान् । सुकरमिदानीं शत्रुव्यापादनमिति । मुमुदे कपीन्द्रः हृष्टवान् ।
प्राप्तो मे प्रत्युपकारकाल इति । तत्रास शत्रुः आसमुपगतः । सेतुं बद्धवा-
निदानीमापातो राम इति । दृष्टो सुवेलः ढीकमानैः सर्वैर्दृष्टः । जलान्तश्च
प्रापे प्राप्तः । ततो जहृषुः हृष्टाः श्लवङ्गाः स्वाम्यादेशः संपादित इति ।
एतदेकान्तराख्यातं सुबन्तपदैर्बन्धनात् । निरवयं च प्राकृताभावात् ॥

१०४६—श्रेमुर, वयल्गुर, ननृतुर, जजक्षुर,

जगुः, समुत्पुष्टुविरे, निपेदुः, ॥

आस्फोटयांचक्रुरभिप्रणेदू,

रेजुर, ननन्दुर, विययुः, समीयुः ॥ २८ ॥

आख्यात-माला ॥

श्रेमुरित्यादि—ते पारं प्राप्य केचित् प्रदेसदर्शनोत्सुकाः श्रेमुः आस्ताः ।
अन्ये वयल्गुः तोषं गतवन्तः । 'वयस् वसि' इत्यत्र वस्मातिर्गती पठ्यते । केचि-
द्वतिहर्षात् ननृतुः । अन्ये रावणपराक्रमान् मृदुर्बन्तो जजक्षुः हसितवन्तः ।
शुभुक्षया वा फलानि भक्षितवन्तः । 'जक्ष भक्ष-हसनयोः ।' केचित् जगुः
गायन्ति स्म । केचित्समुत्पुष्टुविरे वस्तुतोषुस्य गच्छन्ति स्म । केचित्
आस्ता निपेदुः निपण्णाः । केचिदास्फोटयांचक्रुर्वयं मुष्याम इति आस्फोटं
कुर्वन्तीति प्यन्तासिष्याम् । केचित्तोषादभिप्रेतेषुः शुष्टु नादितवन्तः । के-
चिद्रेजुः दीप्तवन्तः । केचिन्ननन्दुर्वयमीदृशं कर्म कृतवन्त इति । अन्ये वि-
ययुरितस्ततो गच्छन्ति स्म । केचित्समीयुः एकत्र संगताः । आख्यातमा-
केति सिद्धमाला ॥

१०४७—गिरि-पङ्क-चारु-देहं

कङ्कोल-लवङ्ग-वद्ध-सुरभि-परिमलम् ॥

वहु-बहलोरु-तरङ्गं

परिसरमारूढमुद्धरं लवण-जलम् ॥ २९ ॥

गिरीत्यादि—गिरीणां प्रक्षिप्यमाणानां यः पङ्कः गैरिकादिधातुकर्म-
तेन चालदेहम् । कङ्कोललवङ्गद्वारम् । वद्धः सुरभिः परिमलो गन्धो परिमन् ।
बहुवः प्रभूता बहुला रूपाः उष्णस्तरङ्गा यस्य तदीदृशं लवणजलम् ।
उद्धरम् उद्धृतं कर्तुं भूतम् । परिसरं तटमास्रुवं सेतुना निवारितगतिरवाप् ॥

१८२ महि-काव्य—तृतीये प्रसन्न-वाण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१०४८—लोलं कूलाऽभिगमे

खे तुङ्गाऽमल-निबद्ध-पुरु-परिणाहम् ॥

सुर-गङ्गा-भरण-सहं

गिरि-बन्ध-वरेण लवण-सलिलं रुद्धम् ॥३०॥

लोलमित्यादि—कूलाभिगमे तट्यमने लोलं चञ्चलम् । खे आकाशे
तुङ्गं च तदमलं चेति तुङ्गामलम् । निबद्धः संयुक्तः पुरमहाद् परिणाहो
यस्य । तुङ्गामलं च तन्निरुद्धपुरुपरिणाहं चेति । विपति आरोहपरिणाहा-
भ्यां युक्तमित्यर्थः । सुरगङ्गायाः मन्दाकिन्याः यन्नरणं पूरणं तत्र सहं शक्तं
तादृशं लवणजलं गिरिवन्धवरेण सेतुना रुद्धम् ॥

कुलकम्-३१-४३—

१०४९—आरूढं च सुवेलं

तरु-मालाऽऽबन्ध-हारि-गिरि-धर-जालम् ॥

रावण-चित्त-भयङ्कर-

मापिङ्गल-लोल-केसरं राम-बलम् ॥ ३१ ॥

आरूढमित्यादि—रामबलं तदे स्थित्वा आरूढं ■ सुवेलं पर्वतम् ।
धकारस्य प्राकृते स्वरशेषता न भवति । पदमध्यान्तयोरुपवर्तमानत्वाद् । तरु-
मालाया य आबन्धः तेन हारि मनस्तुष्टिकरं तादृशं गिरिवराणां पर्यन्तगि-
रीणां जालं यस्य सुवेलस्य रावणचित्तस्य भयङ्करं रामबलम् । आपिङ्गलानि
लोलानि केसराणि यस्य तदिति ॥

१०५०—लङ्काऽऽलय-तुमुलाऽऽरव-

सुभर-गभीरोरु-कुञ्ज-कन्दर-विवरम् ॥

वीणा-रव-रस-सङ्गम-

सुर-गण-संकुल-महा-तमाल-च्छायम् ॥३२॥

लङ्केत्यादि—लङ्कालयानां राक्षसानां यस्तुमुलो महानारवः तेन सु-
भराः परिपूणाः गभीरोरुक्ता गम्भीरमहागह्वरानि कन्दरविवराणि च यत्र
सुवेले । वीणारवे यो रसस्तृष्णा तेन सङ्गमः समागमो येषां सुरगणानां
ते च सुरगणाश्चेति सः । तैः संकुला व्याप्ता महातमालच्छाया यत्रेति ॥

१०५१—सरस-बहु-पल्लवाऽऽविल-

केसर-हिन्ताल-वद्ध-बहल-च्छायम् ॥

पेरावण-मद-परिमल-

गन्धवहाऽऽवद्ध-दन्ति-संरम्भ-रसम् ॥३३॥

सरसेत्यादि—सरसाः सार्द्राः ये बहवः पल्लवाः तैराविला भन्धका-
रिता ये केसरवृक्षाः हिन्तालवृक्षाश्च तैर्वद्धा बहला घना छाया यत्र सुवेले ।
पेरावणस्य पेरावतस्य हस्तिनो मदपरिमलो यस्मिन् गन्धवहे सादृशेन ग-
न्धवहेन बद्धो दन्तिनां हस्तिनां संरम्भरसः क्रोधरसो यत्रेति । पेरावण
पेरावत इत्युभयमपि प्राकृते साधु ॥

१०५२—तुङ्ग-तरु-च्छाया-रुह-

कोमल-हरि-हारि-लोल-पल्लव-जालम् ॥

हरिण-भयंकर-स-कुसुम-

दाय-सम-च्छवि-विलोल-दाडिम-कुञ्जम् ३४

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गतट्टणां या छाया तस्यां रोहन्तीति द्वगुपधलक्षणः कः ।
तुङ्गतट्टणायारुहाः विटपाः तेषां कोमलं हरि हरितं हारि तुष्टिकरं लोलं
पल्लवजालं यत्र । हरिणानां भयंकरा दायसदृशात् सकुसुमदायसमच्छ-
वयः दायासिगुण्याः लोहदाडिमकुञ्जा यत्र ॥ ३४ ॥

१०५३—कल-हरि-कण्ठ-विरावं

सलिल-महा-बन्ध-संकुल-महा-सालम् ॥

चल-किसलय-संबद्धं

मणि-जालं सलिल-कण-मयं विवहन्तम् ॥३५॥

कलेत्यादि—कलो मनोहरः हरीणां कण्ठविरापो यत्र । सलिलस्य यो
महाबन्धस्तेन संकुल महामन्तः सालाः सालवृक्षा यत्र । चलकिमल्लयेषु
संबद्धं संलगां सलिलकणमयं सलिलकणरूपं मणिजालं मणिसमूहमिव
विवहन्तं धारयन्तम् ॥

१०५४—तुङ्ग-मणि-किरण-जालं

गिरि-जल-संघट्ट-वद्ध-गम्भीर-रवम् ॥

चारु-गुहा-विवर-सभं

गुर-पुर-सममंर-चारण-सुसंरावम् ॥ ३६ ॥

३८४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-ग्रन्थे लक्ष्मण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गमणीनां किरणजालं यत्रेति । गिरिजकानि निर्झरज-
लानि तेषां यः संवहः परस्परसंश्लेषस्तेन बद्धो गम्भीरो रवो यत्र । चारु-
गुहाविवरमेव सभा शाला यत्र । अमरचारणानां गन्धर्वाणां गायतां शो-
भनः संरावो यत्र । अत एवामरपुरसमम् ॥

१०५५—विमल-महा-मणि-टङ्कं

सिन्दूर-कलङ्क-पिञ्जर-महा-भित्तिम् ॥

वीर-हरि-दन्ति-सङ्गम-

भय-रुद्ध-विभावरी-विहार-समीहम् ॥ ३७ ॥

विमलेत्यादि—विमलमहामणीनां पञ्चरागादीनां टङ्काः, टेंदा यत्र ।
अतश्च सिन्दूरकलङ्केन लाम्पटनेन पिञ्जरा इव महाभित्तयो यस्य । वीराणां
हरीणां दन्तिनां च यः सङ्गमोऽभ्योन्यगमनं सस्माद्यज्ञयं तेन रुद्धा निवा-
रिता विभावरी विहारसमीहा विहरणेच्छा यत्र ॥

१०५६—स-महा-फणि-भीम-विलं

भूरि-विहङ्गम-तुमुलोरु-घोर-विरावम् ॥

वारण-वराह-हरि-वर-

गो-गण-सारङ्ग-संकुल-महा-सालम् ॥ ३८ ॥

समेत्यादि—समहाफणीन्यत एव भीमानि विलानि विवराणि यत्र
भूरीणां विहङ्गमाणां तुमुलोऽनेकप्रकारवर्त्महात् घोरो रौद्रो विरावो यत्र
वारणादिभिः स्कन्धकपर्णार्थिभिः सङ्कुला महासाला यत्र ॥

१०५७—चल-किसलय-स-विलासं

चारु-मही-कमल-रेणु-पिञ्जर-वसुधम् ॥

स-कुसुम-केसर-बाणं

लवङ्ग-तरु-तरुण-वल्लरी-वर-हासम् ॥ ३९ ॥

चलेत्यादि—चलैः किसलयैः हस्तैरिव सविलासं प्रारब्धनृत्यम् । चा-
रुणां महीकमलानां स्थलजानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यत्र । सकुसुमाः के-
सराः बाणाश्च यत्र । लवङ्गतरुलक्षणा वा वल्लर्यः प्ररोहास्ता एव वरो हासो
विक्रीडालयो यत्र ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३८५

१०५७—अ-मल-मणि-हेम-टङ्क

तुङ्ग-महा-भित्ति-रुद्ध-रु-पङ्क-गमम् ॥

अमराऽऽरुढ-परिसरं

मेरुमिवा ऽऽविल-स-रस-मन्दार-तरुम् ४०

अमलेत्यादि—अमलमणीनां हेमादीनां टङ्काभेदा यत्र । तुङ्गा उद्या
महती विस्तारवती या भित्तिस्तथा रुद्धो रुक्णा मृगाणां पङ्कगमः पङ्केन
गमनं यत्र । गमेः '३२३७ो मह-।३।३।५८।' इत्यादिना भए । पङ्कगम
इति पाठान्तरम् । तत्र रुद्धः कुटिलो गमो यत्र । 'वकि कौटिल्ये' इत्यस्य
रूपम् । अमरैरारुढाः परिसरास्तदा यत्र । अविरलाः सरसा मन्दारतरयो
देवपुष्पा यत्र । तमिथं मेरुमिव ॥

१०५८—फल-भर-मन्थर-तरु-वर-

मं-विदूर-विरुढ-हारि-कुसुमाऽऽपीडम् ॥

हरिण-कलङ्क-मणि-संभव-

यहु-घारि-भर-सुगम्भीर-गुहम् ॥ ४१ ॥

फलेत्यादि—फलभरेण मन्थरा इंपन्नतास्तरवरा यत्र । अविदूरे वि-
रुढा हारिणः कुसुमापीडा यत्र । पुष्पस्तवकानां हस्तमाद्यारवात् । हरिणकल-
ङ्कमणिः महापद्मकान्ताः तस्मात् संभवो यस्य यहुवारिणः सेन सुभराः
परिपूर्णो गम्भीरा गुहा यस्य । अत्र मणिमहत्तया घारिमहत्तया गम्भीरगुहा-
पूरणमिति ॥

१०५९—जल-काम-दन्ति-संकुल-

स-हेम-रस-चारु-धवल-कन्दर-देहम् ॥

अङ्कुर-रोह-सम-च्छवि-

रु-गण-संलीढ-तरल-हीर-मणि-किरणम्

जलेत्यादि—जलमेतदित्येवं कामदन्तिभिः संकुलाः सहेमरसाः सह
हेमरसेन वर्तमानाः चारवः शोभनाः धवलाः कन्दरदेहाः कन्दरसन्निवेशा
यत्र । रोहणं रोहः अङ्कुराद्रोहो यस्य शस्यस्य तेन समच्छविस्तुक्कवर्णा
रत्नगणास्तैः संलीढाः तरलाश्चहीरमणि-किरणा मरकतमयूगा यत्र ॥

१८८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङन्त-काण्डे°लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

भीमं तरु-हरिण-बलं

सु-समिद्ध-हिमाऽरि-किरण-माला-लोलम् ॥

जलेत्यादि—वरुहरिणबलं कपिवलं निपिद्धं सत् भीमं भयानकं जल-
तीरापैरावासो यस्य सत् सुसमिद्धस्य हिमारेरग्रेरादित्यस्य वा या किरणमाला
तद्वल्लोलं समारूढमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

१०६७—रावण-बलमवगन्तुं

जल-भर-गुरु-सलिल-वाह-गण-सम-च्छायम्

अट्ट-तरु-मञ्च-मन्दिर-

तोरण-माला-सभासु समारूढम् ॥ ५० ॥

इति भट्टि-काव्ये प्रसन्न-काण्डे भाषा-समावेशो

नाम चतुर्थः, काव्यस्य त्रयोदशः सर्गः ।

रावणेत्यादि—रावणबलं अवगन्तुं कीदृशमिति जलभरेण गुरुयः स-
लिलवाहगणो जलधरसमूहः तेन समच्छायं सुखच्छायं रावणबलं अट्टादिषु
समारूढम् ॥

युतामि द्वाविंशतिः संकीर्णानि ।

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः);

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः—

सुसिद्ध्युत्पत्तौ यासीष्ट्वं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तम् । अतः प्रसन्नकाण्डा-
नन्तरं तिङ्काण्डं शब्दलक्षणप्रयोगार्थं कथ्यते । तत्र लस्य स्थाने तिषा-
दयः । लकाराश्च नव छेदछन्दोविषयत्वादिति । अथ नवविकसितानि ।
विकसितं च नानारूपता । तत्र श्रुतार्थवतो लियो ऽधिकृत्य तद्विकसि-
तमाह—

१०६८—ततो दशाऽऽस्यः स्मर-विह्वलाऽऽत्मा

चार-प्रकाशीकृत-शत्रु-शक्तिः ॥

विमोह्य माया-मय-राम-मूर्धा

सीतामनीकं प्रजिघाय योद्धुम् ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः स्वपरबलयो रणादुत्तरकालं दत्तास्यः स्मरवि-
ह्वलात्मा कामवशीकृतदेहः । भर्तरि निराशा सती सीता ममानुकूला भवि-
ष्यतीति मायामयेन मायास्वभावेन राममूर्धा छिन्नेन सीतां विमोह्य मोह-
यित्वा शरैः प्रणिधिमिः प्रकाशीकृता शत्रुशक्तिः धैरिसामर्थ्यं यस्मै ।
योद्धुमनीकं सैन्यं प्रजिघाय प्रहितवान् । '२५३१ हेरचङ्छि ७१३१५६' इति
कुप्यन् । भूतानघतनपरोक्षे सर्वत्र छिद ॥

१०६९—कम्बूनथ समादध्मुः, कोणैर् भेयों निजघ्निरे, ॥

वेणून् पुपूरिरे, गुज्रा जुगुजुः कर-घट्टिताः ॥

कम्बूनिस्त्यादि—अथ सैन्यप्रेषणानन्तरं कम्बून् समादध्मुः शब्दित-
यन्तः शक्तिः । कोणैर्वाधवादनैः काष्ठमयैः भेयों निजघ्निरे ता-
ट्टिताः । कर्मणि छिद । वेणून् यंशान् पुपूरिरे मुपमरता पूरितवन्तः ।
'१२९६ पूरी आप्यापने' इति दैवादिकोऽनुदात्ते । गुज्राः समरवादनाः
करघट्टिताः अहुलिपुष्टाः जुगुजुः शब्दितयत्नः । '२१२१ गुजि अभ्यक्ते शब्दे' ॥

१०७०—वादयांचक्रिरे ढकाः, पणवा दध्वनुर हताः, ॥

काहलाः पूरयांचक्रुः, पूर्णाः पेराश् च सखनुः ॥ ३ ॥

वादयेत्यादि—ढका वादयांचक्रिरे वादितवन्तः । ढकावाढका इत्यर्थः ।
घदेर्हेतुमण्यन्तात् आमि '२३११ अयामन्त-१ ६१४५५' इत्ययादेशः ।
'२२४० आग्रत्ययवत्-११३१६३' इति कृमोऽनुप्रयोगस्यारमनेपदे '२५६४
गिचध ११३१०४' इति आग्रत्ययादात्मनेपदस्य विहितत्वात् । पणवाः वाद्य-
विशेषाः इत्याः पाणविकेस्ताट्टिताः । दध्वनुर्ध्वनिताः । काहलाः गो-
शृङ्गसंस्थानाः । पूरयांचक्रुः पूरितवन्तः । 'पूरी आप्यापने' इति चोरादिक-
स्योदात्तेतो रूपम् । पेराः परमुष्ठाकाराः । पूर्णा मुपमरता सखनुः ।
'२३५४ पूर्णा च सप्तानाम् १६१११२५' इति छिटि एत्वविधानस्य
विकल्पितत्वात् भैरवम् ॥

१०७१—मृदङ्गा धीरमांस्वेनुर, हतः स्वेने च गोमुखैः ॥

घण्टाः शिशिङ्गिरे दीर्घ, जहादे पटहैर् भृशम् ॥ ४ ॥

मृदङ्गा इत्यादि—मृदङ्गा गुरगाः धीरं आंस्वेनुः गर्भीतं प्वरिताः ।
एवमपि रूपम् । गोमुखैर्वाधविशेषः हतः स्वेने शब्दितम् । भावे छिद ।

१०६३—आरुढ-वाण-घोरं

वि-मलाऽऽयस-जाल-गूढ-पीवर-देहम् ॥

चञ्चल-तुरङ्ग-वारण-

संघट्टाऽऽवद्ध-चारु-परिणाह-गुणम् ॥४६॥

आरुढेत्यादि—धनुषि आरुढवाणत्वात् घोरं परबलम् । विमलेनापा-
स्तजालेन वर्मणा गूढशङ्खः पीवरः स्थूलो देहो यस्य । चञ्चलानां तुरङ्गानां
वारणानां च यः परस्परसंघट्टः श्लेषणं तेनावद्धाकारः परिणाहगुणः विस्तार
एव गुणो यस्य तत्परबलं संभद्रम् ॥

१०६४—असि-तोमर-कुन्त-महा-

पट्टिश-भल्ल-वर-वाण-गुरु-पुरु-मुसलम् ॥

वीर-रसाऽलङ्कारं

गुरु-संचार-हय-दन्ति-स-मही-कम्पम्. ४७

असीत्यादि—अस्यादीनां परवाणपर्यन्तानां द्वन्द्वः । शैरस्यादिभिः
गुरु भनभिभवनीयं पुरु महन्मुसलं यत्र । अस्यादिगुरु च तत् पुरु मुसलं
चेति सः । वीररस एवालङ्कारो यस्य । गुरुः संचारो येषां हयदन्तिनां
महाकायत्वात् तैः संगृहीकम्पं सह महीकम्पेन वर्तमानं परबलं संभद्रम् ॥

१०६५—ते रामेण स-रभसं

परितरला हरि-गणा रण-समारम्भे ॥

रुद्धा लङ्का-परितर-भू-

धर-परिभद्र-लालसा धीर-रवम् ॥ ४८ ॥

ते इत्यादि—ते हरिगणाः कविगणाः रणसमारम्भे रणप्रवर्तननिमित्तं
सरभसं संभ्रमपूर्णं परितरलाः रघातुमशक्तवन्तः । लङ्कापरितरे लङ्का-
समीपे ये [भूधराः] तरपः तेषां परिभद्रे पूर्णने लालसाः सगृह्णाः सन्तो
रामेण रुद्धाः प्रतिविद्धाः मा भादुरिति । धीरत्वं धीरो रवो यस्यां प्रतिपेक्ष-
क्रियापामिति ॥

युग्मकम्—

१०६६—जल-तीर-तुङ्ग-तरु-वर-

कन्दर-गिरि-भित्ति-कुञ्ज-विधराऽऽ-

३९० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

घण्टाः दीर्घं शिशिजिरे उच्चैः शब्दितवत्यः । पटहैर्भृशमत्यर्थं जहारे
शब्दितम् । भावे लिट् ॥

१०७२—हया जिहेपिरे हर्षाद्, गम्भीरं जगजुर् गजाः ॥

संन्रस्ताः करभा रेडुश्, चुकुबुः पत्ति-पङ्कयः ॥ ५ ॥

हया इत्यादि—हया अथाः हर्षाद् जिहेपिरे हेपितवन्तः । '६६४
हेप अव्यक्ते शब्दे' मौवादिनोऽनुदात्तेत् । अभ्यासस्य [२१८०] इत्यः
[७।४।५९।] इति एत इज्जवति । गजा गम्भीरं मन्त्रं जगजुः गर्जितवन्तः ।
'गज गृही शब्दायौ ।' करभा उष्ट्राः संन्रस्ताः नानावादिश्रवणाद् रेडुः
शब्दं कृतवन्तः । 'रट परिभाषणे' इति शब्दार्थः । पत्तिपङ्कयः पदातिसङ्घ-
तयः चुकुबुः शब्दितवत्यः । गच्छत किं तिष्ठतेति । 'कु शब्दे' इत्युदात्तेत् ॥

१०७३—तुरङ्गाः पुस्फुडुर् भीताः, पुस्फुडुर् वृषभाः परम् ॥

नार्यश् चुक्षुभिरे मम्भुर् मुमुहुः शुशुचुः पतीन् ॥ ६ ॥

तुरङ्गा इत्यादि—तुरङ्गा अथा भीता वादिश्रवणाद् पुस्फुडुः स्फु-
टिताः भयादितस्ततो गताः । 'स्फुट विशरणे' । वृषभाः परं पुस्फुडुः सु-
वलिताः । 'स्फुर वलने ।' नार्यश्चुक्षुभिरे अस्माकन्नामातो विरोग इति
क्षोभमुपगताः । व्यस्तचित्ता जाता इत्यर्थः । काश्चिदामन्त्रुः । 'गं
गाप्रक्षये ।' मुमुहुः काश्चिन्मोहमुपगताः । पतीन् काश्चित् शुशुचुः शो-
दितवत्यः । हा कष्टं नियतं विनष्टा इति ॥

१०७४—जगर्जुर्, जहपुः, शूरा रेजुस्, तुष्टुविरे परैः ॥

ववन्धुरं हुलिन्त्राणि, सन्नेहुः परिनिर्वयुः ॥ ७ ॥

जगर्जुरित्यादि—शूरा जगर्जुः । अस्माभिर्दृष्टाः शूराः कः वास्यभीति
शब्दितवन्तः । तथा जहपुः तुष्टाः । धिरमायातः समर इति । '१३०८।
हृष तुष्टौ ।' अत एव रेजुः शोमन्ते रम । '१३५४। फणां च सप्तानाम्
[६।४।१२५।] इत्येतस्यास्यलोपः । परैरन्वीस्तुष्टुविरे स्तुताः । भवताम-
प्रतः समरे के तिष्ठन्तीति । अहुलिन्त्राणि ववन्धुः यमन्ति रम । '१०४२। वध
वन्धने ।' तथा परे सन्नेहुः कवचाणि यमन्ति रम । '१२४१। जह वन्धने'
परिनिर्वयुः निष्क्रान्ताः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३९१

धनूंपीत्यादि—धनूंषि आरोपयांचक्रुः आरोपितगुणानि कृतवन्तः ।
'२५९९। रङ्गः पो अन्यतरस्याम् । ७।३।४३।' इति णौ पादेशः । आरुरु-
रारोहन्ति स्म रथादिषु । द्वितीया न कृता । अधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् ।
दीप्ताश्लिष्कलङ्कानसोन् ववृहुः कोशादाकृष्य वधतान् कृतवन्तः । 'वृह उ-
मने ।' गुर्वीर्गदा उचिक्षिपुः उचिक्षवन्तः ॥

१०७६—शूलानि भ्रमयांचक्रुर्, वाणानाददिरे शुभान्, ॥

भ्रेमुश्, चुकुदिरे, रेसुर्, ववल्गुश् च पदातयः ॥ ९ ॥

शूलानीत्यादि—शूलानि भ्रमयांचक्रुः भ्रमयन्ति स्म । मान्तरयान्नि-
त्वे हस्वत्वम् । वाणान् शुभान् युद्धयोग्यानाददिरे गृहीतवन्तः । '२६८६।
भाट्टो दो ऽनास्यविहरणे । १।३।२०।' इति सङ् । पदातयश्च भ्रेमुः इतस्ततो
याताः । चुकुदिरे शस्त्रपाणयः क्रीडितवन्तः । 'कुर्दं कुर्दं गुर्दं क्रीडापामेव ।'
रेसुः भयकृते निनादान् कृतवन्तः । 'रस् शब्दे ।' ववल्गुः प्रभुताः ।
यन्तातिः 'वत् उक्ति' इत्यत्र पठ्यते ॥

१०७७—समुत्पेतुः कपा-घातै, रश्म्याकर्षेर् ममङ्गिरे ॥

अश्वाः, प्रदुद्रुवुर् मोक्षे, रक्तं निजगरुः श्रमे ॥ १० ॥

समुत्पेतुरित्यादि—कपाघातैः चर्मलताप्रहारेः अश्वाः समुत्पेतुः
उत्पुताः । रश्म्याकर्षेः प्रप्रहारकर्षणैः ममङ्गिरे शोभन्ते स्म । सङ्को-
षितघोणात्वात् । 'मणि मण्डने ।' मोक्षे रश्मीनां प्रसारणे प्रदुद्रुवुः वेगेन
गताः । श्रमे सति स्वलीनप्रभवं रक्तं निजगरुः पीतवन्तः । '१५०४।
गृ निगरणे ।' '२३८३। कृच्छत्युताम् । ७।१।११।' इति गुणः ॥

१०७८—गजानां प्रददुः शारीन्, कम्बलान् परितस्तारुः, ॥

तेनुः कक्षां, ध्वजांश् चैव समुच्छिन्नियुरुच्छिलान् ॥ ११ ॥

गजानामित्यादि—गजानां शारीन् प्रददुः । शृष्टेः आरोपितवन्तो
दक्षिपका इत्यर्थात् । तथा कम्बलान् नानावर्णविविधान् परितस्तारुः आ-
रतीर्णवन्तः । कक्षां इमादिमयीं तेनुः विस्तारितवन्तः । उच्छिलान् वद्धत-
शिलान् प्वजान् समुच्छिन्नियुः उचिक्षवन्तः ॥

१०७९—विशिश्वासयिपांचक्रुरालिलिङ्गुश् च योपितः, ॥

आजगुर् मूर्ध्नि वालांश् च चुचुम्बुश् च सुत-प्रियाः ॥ १२ ॥

विशिश्वासयिपांचक्रुरित्यादि—योपिनः आग्नीयान् विशिश्वास-

३९२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-कार्ण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

यिपांचक्रुः विश्वासयितुमिष्टवन्तः । मय्यन्यथा न भवनीयमिति । ण्यन्त-
स्य रूपम् । आल्लिलिङ्गश्च छिप्यन्ति स्म । लिगिर्गत्यर्थः । आहपूर्वः
परिष्वङ्गे वर्तते । बालान् शिशून् आजघ्नुः शिरसि आघ्रातवन्तः । तथा
चुचुम्बुश्च चुम्बितवन्तः । सुतप्रियाः सुताः प्रियाः येषामिति ॥

१०८०—गम्भीर-वेदिनः संज्ञा गजा जगृहुरक्षताः, ॥

ववृधे शुशुभे चैषां मदो, हृष्टैश्च पुपुवे. ॥ १३ ॥

गम्भीरवेदिन इत्यादि—ये गजा मत्तत्वादङ्कुशैर्दंढमाहताः । गम्भीर-
विन्दन्तीति ते गम्भीरवेदिनः । तस्मिन् काले संज्ञा युद्धोपयिकीर्जगृहुः
गृहीतवन्तः । अक्षतास्तोग्राङ्कुशैरनाहताः सन्तः हृष्टैश्च गजैः पुपुवे
डुतम् । भावे लिट् । हर्षादेषां मदो ववृधे वर्द्धते स्म । शुशुभे च
शोभते स्म ॥

१०८१—मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः, शिवाः सम्यग् ववाशिरे, ॥

अ-वामैः पुस्फुरे देहैः, प्रसेदे चित्त-वृत्तिभिः. ॥ १४ ॥

मृगा इत्यादि—एवं संनष्ट चळतां मृगाः दक्षिणपार्श्वेन गताः ।
सम्यग्ववाशिरे वामपार्श्वस्थाः शिवाः शब्दितवत्य इत्यर्थः । 'वाश्च शब्दे ।'
अवामैर्दक्षिणैर्देहैर्मुंजादिभिः पुस्फुरे स्फुरितम् । भावे, लिट् । चित्त-
वृत्तिभिर्मनोवृत्तिभिः प्रसेदे मत्तश्चम् । पूर्ववत्सदेभावै लिट् ॥

१०८२—प्राच्यमाञ्जिहिपांचक्रे प्रहस्तो रावणाऽऽज्ञया ॥

द्वारं, ररह्नुतुर् याम्यं महापार्श्व-महोदरौ. ॥ १५ ॥

प्राच्यमित्यादि—एवं शुभनिमित्तोत्साहितः प्रहस्तो रावणाज्ञया
प्राच्यं प्राचि भवं पूर्वद्वारम् । '१३२१। युष्माक-॥४।२।११०।' इति यत् । आ-
ञ्जिहिपांचक्रे गन्तुमिष्टवान् । '१९३३। अहि गतौ' इत्यस्योदात्तेतः समीद् ।
'२१७६। अजादोर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । '२४४६। न म्द्राः-
। ६।१।३।' इति नकारो न द्विरुच्यते । '२२४०। आम्प्रत्यययत्-॥१।३।६३।' इत्यात्मनेपदम् । तथा महापार्श्वमहोदरौ राक्षसौ याम्यं द्वारं दक्षिणम् ।
यमो देवता अस्येति । '१०७७। दित्यदित्या-॥४।१।८५।' इत्यत्र 'यमाश्चेति
वक्तव्यम्' इति उक्तं तेन प्राग्दीव्यतीये ऽर्थे ण्यप्रत्ययः । ररह्नुतुः गतौ ।
'१९३१। रवि गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

१०८३—प्रययाविन्द्र-जित् प्रत्यागियाय स्वयमुत्तरम्. ॥

समध्यासिसिपांचक्रे विरूपाऽक्षः पुरोदरम्. ॥ १६ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-यन्त्रो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३९३

प्रययावित्यादि—अथरूपमिदं द्वारं इन्द्रजित् प्रययौ गतवान् । प्रती-
च्यान् द्वारमिति '१९०४। द्विष्टुष्टेभ्यः सप्तमी-॥५॥३॥२०॥' इत्यादिना वि-
हितस्यास्त्राजेतः '१९८०। अष्टेर्लुक् ॥५॥३॥२०॥' । असंज्ञामावान् '४१६। अचः
॥६॥१॥३॥८॥' इत्यकारलोपो निवर्तते '४१७। यौ ॥६॥३॥३॥८॥' इति दीर्घत्वं
च । स्वयमिति रावण उत्तरद्वारमिषाय गतः । विरूपाक्षो राक्षसः पुरोदरं
पुरमध्यं समध्यासितिषांचके समध्यामिषुमिष्टवान् । आस्तेरनुदात्ततः
मनि इति अज्ञादिः । '२०३४। पूर्ववासनः ॥३॥३॥६॥२॥' इत्यात्मनेपदम् ।
अनुप्रयोगस्याप्यारम्भेपदम् ॥

१०८४—शुश्राव रामस् तत् सर्वं, प्रतस्ये च स-सैनिकः, ॥

विस्फारयांचकाराऽस्त्रं चवन्धाऽथ च बाणधी. ॥१७॥

शुश्रावेत्यादि—अथानन्तरं रामस्तत्सर्वं रावणचेष्टितं शुश्राव क्षुत-
वान् । प्रतस्ये च गन्तुं प्रयुक्तः । '२६८९। समवप्रविभ्यः स्यः ॥३॥३॥२२॥'
इति षट् । ससैनिकः सह योर्धः । सेनायां समवेता इति '१५९५।
सेनाया वा ॥४॥४॥४॥५॥' इति पक्षे षट् । अस्त्रं धनुर्विस्फारयांचकार आरो-
प्याकृष्टवान् । स्फुरतेः । '२५६९। विस्फुरतेर्णौ ॥६॥३॥५॥४॥' इत्याद्यम् ।
यवन्ध च बाणधी तूणीरे यभाति ह्म । बाणा धीयन्तेऽस्मिन्निति ।
'३९७१। कर्मण्यधिकरणे च ॥३॥३॥९॥३॥' इति किः ॥

१०८५—ईक्षांचकेऽथ सौमित्रिर्मनुजज्ञे बलानि च, ॥

नमश्चकार देवेभ्यः, पर्ण-तल्पं मुमोच च. ॥ १८ ॥

ईक्षामित्यादि—सौमित्रि च युद्धाय ईक्षांचके दृष्टवान् । ईक्षेरनुदा-
त्ततः । '२९३०। इजादेः-॥३॥३॥३॥१॥' इत्याम् । बलानि च अनुजज्ञे अनु-
ज्ञातवान् । अनुपूर्वां जानानिरनुज्ञाने वर्तते तस्य परस्मैपदित्वान् ।
'२७४३। अनुपनर्गान्-॥३॥३॥०॥६॥' इति यचनादात्मनेपदम् । उपमर्गेण युक्त-
स्यान् । नमश्चकार देवेभ्यः । नमःशब्दयोगे चतुर्थी । पर्णतल्पं
पर्णशयनीयं मुमोच मुक्तवान् ॥

१०८६—चकासांचक्रुत्तस्युर्, नेदुरानशिरे दिशः ॥

वानरा, भूधरान् रेधुर्, चमञ्जुन् च ततस् तरुन्. ॥१९॥

चकासांचक्रुत्तित्यादि—ततोऽनुज्ञानानन्तरं वानरा वृक्षस्थः वयि-
ताः । नेदुः शब्दितवन्तः । दित्त आनशिरे व्याप्ताः । '२५३३। अमो-
तेष्व ॥३॥३॥०॥२॥' इत्यग्यासस्य सुट् । '२२४८ अत आदेः ॥३॥३॥०॥' इति
दीर्घत्वम् । भूधरान् पर्याप्तान् रेधुः दम्भूढिनवन्तः । '२५३२। राघोः

३९२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-कार्त्तं लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

• विपांचक्रुः विश्वासयितुमिष्टवन्तः । मय्यन्यथा न भवनीयमिति । पयन्त-
स्य रूपम् । आलिलिङ्गुश्च स्तिष्यन्ति स्म । लिङ्गिर्गत्यर्थः । आङ्पूर्वः
परिष्वङ्गे वर्तते । बालान् शिशून् आजघ्नुः शिरसि आप्रातवन्तः । तथा
चुचुम्बुश्च चुम्बितवन्तः । सुतप्रियाः सुताः प्रियाः येषामिति ॥

१०८०—गम्भीर-वेदिनः संज्ञा गजा जगृहुरक्षताः, ॥

ववृधे शुशुभे चैषां मदो, हृष्टैश्च पुपुवे. ॥ १३ ॥

गम्भीरवेदिन इत्यादि—ये गम्भीर मत्तत्वायद्भुशैरट्टमाहताः । गम्भीरं
• विन्दन्तीति ते गम्भीरवेदिनः । तस्मिन् काले संज्ञा युद्धोपयिकीर्जगृहुः
गृहीतयन्तः । अक्षतास्तोत्राङ्गुशैरनाहताः सन्तः हृष्टैश्च गजैः पुपुवे
मुतम् । भावे लिट् । हर्षादेर्षां मदो ववृधे वर्द्धते स्म । शुशुभे च
शोभते स्म ॥

१०८१—मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः, शिवाः सम्यग् ववाशिरे, ॥

अ-वामैः पुस्फुरे देहैः, प्रसेदे चित्त-वृत्तिभिः. ॥ १४ ॥

मृगा इत्यादि—एवं संग्रह्य चक्रतां मृगाः दक्षिणपार्श्वेन गताः ।
सम्यग्ववाशिरे वामपार्श्वस्थाः शिवाः शब्दितवत्य इत्यर्थः । 'वाश्च शब्दे ।'
अवामैर्दक्षिणेर्देहैर्भुजादिभिः पुस्फुरे स्फुरितम् । भावे, लिट् । चित्तवृ-
त्तिभिर्मनोवृत्तिभिः प्रसेदे प्रसन्नम् । पूर्ववत्सदेर्भावे लिट् ॥

१०८२—प्राच्यमाञ्जिहिपांचके ग्रहस्तो रावणाऽऽज्ञया ॥

द्वारं, ररह्णतुर् याम्यं महापार्श्व-महोदरौ. ॥ १५ ॥

प्राच्यमित्यादि—एवं शुभनिमित्तोत्साहितः ग्रहस्तो रावणाज्ञया
प्राच्यं प्राचि भवं पूर्वद्वारम् । '१३२१। शुभाङ्-१४१११०।' इति यद् । आ-
ञ्जिहिपांचके गन्तुमिष्टवान् । '१९३३। अहि गतौ' इत्यस्योदात्तेतः सनीद् ।
'२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । '२४४६। न न्द्राः-
१६।१।३।' इति नकारो न द्विरुच्यते । '२२४०। आग्रत्ययवत्-१।१।३।३।' इत्यात्मनेपदम् । तथा महापार्श्वमहोदरौ राक्षसौ याम्यं द्वारं दक्षिणम् ।
यमो देवता अस्येति । '१०७७। दिश्यदिश्या-१४।१।८५।' इत्यत्र 'यमाचेति
चक्षम्पम्' इति उक्तं तेन प्राग्दीव्यतीये ऽर्थे ण्यमाययः । ररह्णतुः गर्ता ।
'१९३१। रधि गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

१०८३—प्रययाविन्द्र-जित् प्रत्यर्गियाय स्वयमुत्तरम्. ॥

समध्यासिसिपांचके विरूपाक्षः पुरोदरम्. ॥ १६ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-चन्द्रो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३९३

प्रययाचित्यादि—प्रत्यक् पश्चिमद्वारं इन्द्रजित् प्रययौ गतवान् । प्रती-
च्याम् द्वारमिति '१९०४। दिक्छन्द्रेभ्यः सप्तमी-१५।३।२०।' इत्यादिना वि-
हितस्यास्तातेः '१९८०। अत्रेर्लुक् १५।३।२०।' । अर्संशमावात् '४१६। अचः
।६।१।१३८।' इत्यकारलोपो निवर्तते '४१७। चो १६।३।१३८।' इति दीर्घस्व
॥ । स्वयमिति रावण उत्तरद्वारमिमां गतः । विरूपाक्षो राक्षसः पुरोदरं
पुरमप्यं समप्यासित्सिपाञ्चके समप्यासितुमिष्टवान् । आस्तेरनुदात्तेतः
सति इति अजादिः । '२७३५। पूर्ववरसनः ११।३।२२।' इत्यात्मनेपदम् ।
अनुमयोगस्याप्यारमनेपदम् ॥

१०८४—शुश्राव रामस् तत् सर्वं, प्रतस्थे च स-सैनिकः, ॥

विस्कारयांचकारा ऽस्त्रं ववन्धा ऽथ च वाणधी. ॥१७॥

शुधावेत्यादि—अथानन्तरं रामस्तत्सर्वं रावणपेष्टितं शुश्राव श्रुत-
वान् । प्रतस्थे च गन्तुं प्रवृत्तः । '२६८९। समवप्रविभ्यः स्यः ११।३।२२।' इति षट् । ससैनिकः सह योधैः । सेनार्या समवेता इति '१५९५।
सेनाया वा १४।४।४५।' इति पक्षे षट् । अस्त्रं धनुर्विस्कारयांचकार आरो-
प्याकृष्टवान् । स्फुरतेः । '२५६९। विस्फुरोर्णी १६।१।५४।' इत्यायम् ।
पशन्ध च वाणधी तूणीरे यमाति स्म । वाणा धीयन्ते ऽस्मिन्निति ।
'१२७१। कर्मण्यधिकरणे च १३।३।९३।' इति किः ॥

१०८५—ईक्षांचक्रे ऽथ सीमित्रिमनुजज्ञे बलानि च, ॥

नमश्चकार देवेभ्यः, पर्ण-सत्त्वं मुमोच च. ॥ १८ ॥

ईक्षामित्यादि—सीमित्रि च मुदाप ईक्षांचके दृष्टवान् । ईक्षेरनुदा-
त्तेताः । '२२३०। इजादेः-१३।१।३६।' इत्याम् । बलानि च अनुजज्ञे अनु-
ज्ञातवान् । अनुपूर्वो जानातिरनुज्ञाने वर्तने तस्य परस्मैपदित्यात् ।
'२७४१। अनुपसर्गात्-११।३।०६।' इति यचनादात्मनेपदम् । उपसर्गेण युक्त-
स्यात् । नमश्चकार देवेभ्यः । नमश्चाद्भ्योः चतुर्थी । पर्णसत्त्वं
पर्णशयनीयं मुमोच मुक्तवान् ॥

१०८६—चकासांचकुरुत्तस्थुर, नेदुरानशिरे दिशः ॥

यानरा, भूधरान् रेधुर, चमक्षुश् च ततस्तत्तल्लम् ॥१९॥

चकासांचकुरित्यादि—ततो ऽनुज्ञानानन्तरं यानरा उत्तस्थुः इति-
ताः । नेदुः गतिदिवन्तः । दिश आशुनिरे, प्युहोः । '२५३१। अभो-
तेभ १०।१।०२।' इत्याप्यासस्य नुद । '२२४८। मत आदेः १०।१।००।' इति
दीर्घत्वम् । भूधरान् पर्वतान् रेधुः वन्मूलितवन्तः । '२५३१। राधो-

१५४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

हिंसायाम् । ६।४।१२३।' इत्येत्वाम्यासलोपः । तर्ह्यश्च बभञुः भक्षवन्तः ।
एवं च ते चक्रासांचक्रुः शोभन्ते स्म । कास्यनेकान्ग्रहणमित्याम् ॥

१०८७—ददाल भूर्, नभो रक्तं गोष्पदग्रं ववर्ष च, ॥

मृगाः प्रसप्तपुर्वं वामं, खगाश्च चुकुविरेऽशुभम्, ॥२०॥

ददालेत्यादि—श्लोकद्वयं राघवयोर्ब्रह्मास्त्रबन्धसूचनार्थमनिमित्तदर्श-
यम् । मूर्ददाल विदीर्णा । नभश्च रक्तं रुधिरं ववर्ष वृष्टवत् । लिटः
पितृवादकित्वे धातोर्गुणः- । क्रियाप्रमाणं गोष्पदग्रं यावता गोष्पदं पूर-
यित्वा । '३३५३। वर्षप्रमाणे-१३।४।३२।' इत्यादिना णमुच् ऊकोपश्च ।
मृगाः प्रसप्तपुर्वामं वामपार्श्वेन गता इत्यर्थः । खगाः पक्षिणोऽशुभान्
भनिष्ठांश्चुकुविरे शब्दितवन्तः । 'कुक् शब्दे ।' अशुभमिति पाठान्तरम् ।
तत्र क्रियाविशेषणं वेदितव्यम् ॥

१०८८—उल्का ददशिरे दीप्ता, रुरुवुश्चाऽशिवं शिवाः, ॥

चक्ष्माये च मही, रामः दशङ्के चाऽशुभाऽऽगमम्, २१

उल्का इत्यादि—दीप्ता उल्का ददशिरे दद्याः । अशिवा भनिष्ठाः
शिवा गोमायवः रुरुवुः शब्दितवन्तः । मही च चक्ष्माये कम्पिता ।
'क्ष्मायी विधूतने' इत्यनुदात्तेत् । रामश्चाशुभागममनिष्टप्राक्षिमादशङ्के शङ्कते
स्म । चेतसः पर्याकुलायात् इदमप्यनिष्टमेव ॥

१०८९—राघणः शुश्रुवान् शत्रून् राक्षसान्भ्युपेयुषः, ॥

स्थयं युयुत्सयांचक्रे प्राकाराऽग्रे निपेदिवान्, ॥२२॥

राघण इत्यादि—राक्षसान्भ्युपेयुषोऽभिमुखमुपगतवन्तो ये शत्रवो
रामादयस्तान् राघणः शुश्रुवान् । एवं च प्राकाराग्रे निपेदिवान् नि-
षण्णः सन् । '३०९७। भाषायां सद-यस-१३।२।१०८।' इत्यादिना
कसुः । युयुत्सयांचक्रे योद्धुमिच्छन्तं प्रयोजितवानित्यर्थः । सप्तन्तप्य-
न्तस्य रूपम् ॥

१०९०—निरासू राक्षसा वाणान्, प्रजहुः शूल-पट्टिदान्,

असींश्च बाह्यांचक्रुः पादौश्च चाऽऽचकृपुस्ततैः, २३

निरासुरित्यादि—राघणप्रचोदिता राक्षसा वाणाःनिरासुः क्षिप्तवन्तः ।
शूलपट्टिदान् शूलसहितान् पट्टिदान् । बाह्याःपार्श्वदिग्वाःतत्पुङ्गवः ।

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'शर-चन्द्रो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३९५

द्वन्द्वे ॥ '९१०१ आतिश्राणिनाम् । २। ३। ६।' इत्येकवद्भावः स्यात् । तान् प्रजहुः स्वयन्वन्तः । 'ओहाक् स्वागे ।' असीश्च स्वप्नान् पाहयांचक्रुः स्यापारितवन्तः । पयन्तस्य रूपम् । पादोस्तत्तेर्विमृतेः आचक्रुः आ-
कृष्टवन्तः । कित्ते गुणप्रतिषेधः ॥

१०९१—मल्लैश्च विभिदुस् तीक्ष्णैर्,

विविधुस् तोमरैस् तथा, ॥

गदाभिश्च चूर्णयांचक्रुः,

शितैश्चकैश्च चिच्छिदुः ॥ २४ ॥

मल्लैरित्यादि—मल्लैर्विभिदुर्विदारितवन्तः । तीक्ष्णैर्मया तोमरैर्वि-
विधुल्लक्षितवन्तः । स्वधेः '२४१२। महि-ज्वा-। ६। १। १६।' इत्यादिना स-
प्रसारणम् । गदाभिश्च चूर्णयांचक्रुः चूर्णितवन्तः । '२५६३। सत्य-
। ३। १। २५।' इत्यादिना णिच् । '१६५७। चूर्णं मेरणे' इति चौरादिकरणा-
द्वा । चिच्छिदुः छिद्यवन्तः । राक्षसयुद्धमेतन् ॥

१०९२—यानरा मुष्टिभिर्जघ्नुर्, ददंशुर् दशनैस् तथा, ॥

निरासुश्च गिरिस् तुङ्गान्, द्रुमान् विचकरुस् तथा, ॥

यानरा इत्यादि—यानरा मुष्टिभिर्जघ्नुः हतवन्तः । राक्षसानित्यर्थात् ।
दशनैर्दंशुः दष्टवन्तः गिरिनिरासुः क्षितवन्तः । द्रुमान् विचकरुर्वि-
क्षितवाताः । '१५०३। कृ विक्षेपे ।' '२३८३। अष्टज्युताम् । ७। १। ११'
इति गुणः ॥

१०९३—लाङ्गलैर् लोठयांचक्रुस्, तलैर्, निन्युश्च संक्षयम्,

नखैश्चकृततुः, क्रुद्धाः पिपिषुश्च क्षितौ बलात्, २६

लाङ्गलैरित्यादि—लाङ्गलैर्लोठयांचक्रुः लाङ्गलैर्घापादितवन्तः । 'ल-
लुट् प्रतिघाते' परस्मैपदिनो ष्यन्तस्य रूपम् । तलैर्हस्ततलैः संक्षयं विनाशं
निन्युः नीतवन्तः । नखैश्चकृततुः छिद्यवन्तः । 'कृतो ष्टेदने ।' क्रुद्धाः या-
नराः पदान् ददाम् क्षिर्वा विविषुर्गिनवन्तः ॥

१०९४—संवभूयुः कवन्धानि, प्रोहुः शोणित-तोयन्गाः, ॥

तेरुर्भटाऽऽत्य-पद्मानि, ध्वजैः फेणैरिवाऽऽवभे, २७

३९६ मट्टि-काव्ये ननुयं तिष्ठन्त-काण्डे 'लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

संबभूवुरित्यादि—कवन्धानि संबभूवुः संभूतानि । प्रतिसहस्रं व्या-
पादनात् । कवन्धस्यैकस्योत्पादनात् । शोणिततोयगाः शोणितनयः प्रोहुः
प्रकर्षेण प्रवृत्ताः । चहेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । भद्रस्यपन्नानि योधमुत्त-
पन्नानि तेरुः पुतानि । '२३०३' तृ-फल-१६१४१२२' इत्यादिना एवा-
भ्यासलोपो । केयैरिव ध्वजैः शोणितनदीषु आंवेगे शोभितम् । भावे लिट् ॥

१०९५—रक्त-पङ्के गजाः सेदुर्, न प्रचक्रमिरे रथाः, ॥

निममज्जुस् तुरङ्गाश् च, गन्तुं नोत्सेहिरे भटाः ॥२८॥

रक्तपङ्क इत्यादि—रक्तपङ्के गजाः सेदुः निपण्णाः । रक्तपङ्कस्य बहुल-
त्वात् । तथा रथा न प्रचक्रमिरे न गन्तुमारब्धाः '२७१५' प्रोपाभ्याम्-
११३१४९१' इत्यात्मनेपदम् । तुरङ्गा निममज्जुः निमम्राः । भटाश्च गन्तुं
नोत्सेहिरे नोत्सहन्ते स्म ॥

१०९६—कोट्या कोट्या पुर-द्वारमेकैकं हरुधे द्विषाम्, ॥

पद्-त्रिंशद्दरि-कोट्यश्च निवम्रुर् वानराऽऽधिपम्. २९

कोट्येत्यादि—द्विषामेकैकं पुरद्वारं वानराणां कोट्या कोट्या हरुधे
हृदम् । कर्मणि लिट् । पद्-त्रिंशद्दरि-कोट्यः वानरकोट्यो वानराधिपं सुग्रीवं
निवम्रुः आवृष्य स्थिताः ॥

१०९७—तस्तनुर्, जहलुर्, मम्बुर्, जग्लुर्, लुलुठिरे क्षताः,

सुमूर्च्छुर्, ववम् रक्तं, ततपुश् चोभये भटाः. ॥ ३० ॥

तस्तनुरित्यादि—उभये भटा रामरावणसंबन्धिभो बोधाः क्षताः
सन्तस्तस्तनुः स्तनितवन्तः । जहलुः चलिताः । 'द्वल द्वल चलने.' मम्बुः
म्लानाः । 'म्ले शाश्व-क्षये ।' जग्लुः हर्षक्षयं गताः । लुलुठिरे भूमौ लुठन्ते-
स्म । 'हठ लुठ प्रतिघाते' सुदादाचार्यनेपदी पठ्येते । सुमूर्च्छुः मोहमुपगताः ।
रक्तं ववम्बुः रीर्णवन्तः । ततपुः मृष्यन्ति स्म । एतत् संकुलपुद्गमाद् ॥

१०९८—सम्पातिना प्रजह्वस् तु युयुधे, ऽसौ द्रुमाहतः ॥

चकम्पे, ऽतीव चुक्रोश, जीवनाशं ननाश च ॥ ३१ ॥

सम्पातिनेत्यादि—प्रजह्वो नाम राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह
युयुधे युष्यते स्म । असां प्रजह्वो द्रुमाहतश्चकम्पे कम्पते स्म । अतीव अत्यर्थं
चुक्रोश क्रोशति स्म । जीवनाशं ननाश जीवेन विनष्टः । '३३९३' कर्मो-
र्जीवपुण्ययोर्ननिपहोः १३१४१३१' इति णमुत् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-चन्द्रो' नाम नतुर्दशः सर्गः— ३९७

१०९९—उच्चस्नाते नलेना ऽऽजौ स्फुरत्-प्रतपना ऽक्षिणी,
जम्बुमाली जहौ प्राणान् प्राञ्जा मारुतिना हतः ॥ ३२ ॥

उच्चस्नात इत्यादि—स्फुरन् चलन् प्रतपनो नाम राक्षसः तस्याक्षिणी
स्फुरतीव प्रतपनस्याक्षिणी नयने नलेन वानरेण उच्चस्नाते उरग्राते । कर्मणि
छिद् । '२३६३। गग-हन-१६।१।९।' इत्युपधालोपः । मारुतिना हनूमता
प्राञ्जा पापाणेन हतो जम्बुमाली राक्षसः प्राणान् जहौ त्यक्तवान् ॥

११००—मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदया ऽङ्गं विभीषणः, ॥

सुग्रीवः प्रघसं नेभे, वहन् रामस् ततर्द च ॥ ३३ ॥

मित्रघ्नस्येत्यादि—मित्रघ्नस्य राक्षसस्य अङ्गं गदया विभीषणः प्रचु-
क्षोद । प्रघसं नाम राक्षसं सुग्रीवो नेभे हिंसितवान् । 'जभ तुभ हिंसाया-
म्' इत्यनुदात्तेत् । रामश्च वहन् राक्षसान् ततर्द हिंसितवान् । 'उ-नृदिद्
हिंसाऽनादरयोः ॥

११०१—वज्रमुष्टेर् विशिष्टेष मैन्देना ऽभिहतं शिरः, ॥

नीलम् चकर्त चक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् ॥ ३४ ॥

वज्रमुष्टेरित्यादि—वज्रमुष्टे राक्षसस्य शिरं मैन्देन वानरेण अभि-
हतं सत् विशिष्टेष विशिष्टम् । निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् चलत् नीलो
वानरश्चक्रेण चकर्त छिन्नवान् ॥

११०२—विरूपाक्षो जहे प्राणैस् तृढः सीमित्रि-पन्निभिः, ॥

प्रमोचयांचकाराऽसून् द्विविदम् त्वंशनि-प्रभम् ॥ ३५ ॥

विरूपाक्ष इत्यादि—विरूपाक्षो राक्षसः सीमित्रिपन्निभिर्लक्ष्मणशरैः
तृढः हत इत्यर्थः । 'तृढ [ह] हिंसार्थः[यां]' इति तौदादिकस्योद्दिष्टाशिष्टाया-
मि(ती)दप्रतिषेधः । प्राणैर्जहे त्यक्तः । कर्मणि छिद् । द्विविदो वानरः अक्ष-
निप्रभं राक्षसं प्राणान् प्रमोचयांचकार स्थापितवान् । मुखेर्धन्तस्य छिट्टि
रूपम् ॥

११०३—गदा शक्र-जिता जिघ्ये, तां प्रतीयेष वालिन्जः, ॥

रथं ममन्थ स-हयं शाखिना ऽस्य ततो ऽङ्गदः ॥ ३६ ॥

गदेत्यादि—शक्रजिता इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रहिता । दिनोत्तेः कर्मणि
छिद् । '२५३१। हेरषठि । १०।३।५९।' इति कुत्थम् । तां गदां वालिनो
ऽङ्गदः प्रतीयेष प्रतीष्टवान् । इषेः '२२९०। अग्यासस्यामवर्षे । १।१।०८।'

३९८ मष्टि-काठ्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

इतीयह । ततो ऽनन्तरं अस्थ सक्रजितो रथं सहयं सार्धं शाश्विना तृणा
ममन्थ चूर्णितवान् । 'मथि हिंसा-संकेतयोः ॥'

११०४—तत् कर्म वालि-पुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिम्भिये, ॥

संवेसू राक्षसाः सर्वे, बहु मेने च राघवः ॥ ३७ ॥

तत्कर्मत्यादि—तत्कर्मं स्वस्य चूर्णनं दृष्ट्वा विश्वं त्रैलोक्यं विसिम्भिये
विसिम्भितम् । राक्षसाः सर्वे संवेसुः । राघवश्च बहु मेने । भङ्गदं श्लाघितवा-
नित्यर्थः ॥

११०५—सुग्रीवो मुमुदे, देवाः साध्वित्यूचुः स-विस्मयाः, ॥

विभीषणो ऽभितुष्टाव, प्रशंससुः प्लवङ्गमाः ॥ ३८ ॥

सुग्रीव इत्यादि—सुग्रीवो मुमुदे दृष्टवान्, देवाः साध्वित्यूचुः,
'२४०९। अवि-स्वपि-॥६॥११५॥' इति सम्प्रसारणम् । विभीषणो ऽभितुष्टाव
अभिष्टुतवान् । 'पुञ् स्तुतौ ।' '२२७०। उपसर्गात्-॥८॥३१६५॥' इत्यादिना
यावत् । प्लवङ्गमाः प्रशंससुः प्रशंसां कृतवन्तः ॥

११०६—ही चित्रं लक्ष्मणेनोदे, रावणिम् च तिरोदधे, ॥

विचकार ततो रामः शरान्, संतत्रसुर् द्विपः ॥ ३९ ॥

ही चित्रमित्यादि—हीति विस्मये । चित्रमाश्चर्यमिति लक्ष्मणेनोदे
उक्तम् । यदेभौधे लिट् । यत्तादिवाःसम्प्रसारणम् । रावणिः इन्द्रजित् राव-
णस्यापत्यम् । '१०९५। अत इज् ॥४॥१९५॥' । तिरोदधे । अदृश्यो ऽभूत् ।
ततः अदृशीतानन्तरं रामः शरान् विचकार विशिष्टवान् । 'कृ विक्षेपे ।' द्वि-
पः संतत्रसुः संतस्ताः ॥

११०७—विभिन्ना जुघुरुर् घोरं, जक्षुः क्रव्याऽशिनो हतान्,

चुश्च्योत प्रणिनां रक्तं, छिन्नाश् चेलुः क्षणं भुजाः ॥ ४० ॥

विभिन्ना इत्यादि—द्वौविभिन्ना जुघुः घोरं भीमशब्दं कृतवन्तः ।
'पुर भीमार्थ-शब्दयोः ।' क्रव्याशिनः शृंगालादयो हतान् विनष्टान् जुघुः
मक्षितवन्तः । '२४२४। लिट्यन्तरस्याम् ॥२॥३१४०॥' शब्दोपसर्ग-
लोपः । '१२१॥ छरि च ॥८॥३१५॥' इति चर्त्यम् । प्रणिनां शरीरे कृतमणानां
रक्तं चुश्च्योत मण्णादित्यर्थम् । कर्तेरि लिट्ः पिशादक्रिये युगः । भुजा-
भ्रष्टताः सन्तः क्षणमात्रं चेलुप्रसिताः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शूर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— १९९

११०८—कृत्तरपि दृढ-क्रोधो वीर-वक्त्रैर् न तत्पजे, ॥

पलायांचकिरे शेपा, जिहियुः शूर-मानिनः ॥ ४१ ॥

कृत्तरित्यादि—वीरवक्त्रैः शूरमुखैः कृत्तरपि छिन्नैरपि दृढो घनः क्रोधो न तत्पजे न त्यक्तः । दृष्टीष्टभुक्त्यादीनां तथावस्थानात् । कर्मणि लिट् । पलायांचकिरे पलायिताः । '२३२३' इत्यावाप्तश्च । '३११३०' इत्याम् । '२३२६' इत्यसंगत्यायत्ता । '८१११९' इति लट्त्वम् । शेपा ये न पलायिताः ते शूरमानिनः । '२९९२' मजः । '३११८२' इति णिनिः । जिहियुः लज्जन्ते स्म ॥

११०९—राघवो न दयांचक्रे, दधुर् धैर्यं न केचन, ॥

ममे पतद्भवद् वीरैर् हाहेति च विचुक्रुशे ॥ ४२ ॥

राघव इत्यादि—राघवो न दयांचक्रे न दयां कृतवान् । पूर्ववदाम् । न केचन न केचित् धैर्यं दधुः धारितपन्तः । सर्वं एव महामहमिकया म-
ष्टताः । यदि वा न केचन केचिदेव न दधुः अपि तु दधुरेव । पतद्भवत्प-
त्रैरिव वीरैर्मन्त्रे मृतम् । भावे लिट् । हाहेति च विचुक्रुशे रुदितम् ॥

१११०—तिरोधभूवे सूर्येण, प्रापे च निशया ऽऽस्पदम्, ॥

जग्रसे काल-रात्रीव वानरान् राक्षसांश्च सा ॥ ४३ ॥

तिर इत्यादि—सूर्येण तिरोधभूवे तिरोभूतम् । भस्वं गतमित्यर्थः । भावे लिट् । निशया निशा च आस्पदं प्रतिष्ठाम् । '१०६१' आस्पदं प्रति-
ष्ठापाम् । '११११४६' इति निपातनम् । प्रापे प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । सा च
निशा कालरात्रीव कालः कृतान्तस्तेन प्रयुक्ता रात्रिरिति शाकपायिषावाप्तः ।
'३४४५' रात्रेभ्राजसी । '४११३१' इति ङीप् । वानरान् राक्षसांश्च जग्रसे प्र-
सते स्म भक्षितपक्षीत्यर्थः ॥

११११—चुकोपेन्द्रजिदंत्युग्रं सर्पांश्च ऽऽजुहाव, सः ॥

आजुहुवे तिरोभूतः परानीकं, जहास च ॥ ४४ ॥

चुकोपेत्यादि—रामस्यापारं दृष्ट्वा इन्द्रजित् तिरोहितः सन् चुकोप
कुशिनयान्, अपुग्रं च सर्पांश्च सर्पमसृमिव आजुहाव आजुहयान्, आहु-
यतेः शब्दे वर्तमानस्य '२४१०' अम्यस्तस्य च । '१११३३' इति द्विवच-
नात् प्राक् सप्रसारणं ततो द्विवचनम् । परानीकं च रामवत् आजुहुवे
स्पर्धते स्म । '२००४' स्पर्धायामारुः । '११३३३' इत्यात्मनेपदम् । पूर्ववत्स-
म्प्रमाणम् । यत्रादिवाद्वा । तत्र उवादेनाः । जहास च विहसितवान् ॥

४०० मद्भि-काव्ये—वतुर्धे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

१११२—वबाधे च बलं कृत्स्नं, निजग्राह च, सायकैः ॥

उत्ससर्ज शरांस्, ते ऽस्य सर्प-साच् च प्रपेदिरे. ॥४५॥

वबाध इत्यादि—वबाधे च अभिभूतवान् । 'बाध विलोढने ।' निज-
ग्राह च निगृहीतवान्, सायकैः लोहयुक्तैः सर्पास्त्रैः उत्ससर्ज शरान्
क्षिप्तवान्, ते उत्सृष्टाः शरा अस्य बलस्य सर्पसात् । कार्त्तर्ये सातिः ।
संप्रपेदिरे संप्रपद्यन्ते स्म ॥

१११३—आचिचाय स तैः सेनामाचिकाय च राघवौ, ॥

वभाण च, 'न मे मायां जिगायेन्द्रो ऽपि, किं नृभिः ॥

आचिचायेत्यादि—स इन्द्रजित् सर्पास्त्रैर्वानराणां सेनामाचिकाय
छत्तवान् । '१५२५ विभाषा चैः । ७।३।५८।' इति अकुत्सपक्षे रूपम् ।
राघवौ च रामलक्ष्मणावाचिकाय । कुत्सपक्षे रूपम् । वभाण च
भणति स्म । मम मायामिन्द्रो ऽपि न जिगाय न जितवान् । '२३३।
संहिदोर्जैः । ७।३।५७।' इति कुत्सम् । किं नृभिः न किञ्चित्प्रयोज-
नमित्यर्थः ॥

१११४—आचिक्याते च भूयो ऽपि राघवौ तेन पन्नगैः ॥

तौ मुमुहुरुद्विग्नौ, वसुधायां च पेततुः ॥ ४७ ॥

आचिक्याते इत्यादि—तेनेन्द्रजिता भूयो ऽपि राघवावाचिक्याते
छन्नौ । कर्मणि लिट् । तौ पाशवद्धौ मुमुहतुः मोहं गतौ । उद्वि-
ग्नौ समीहितानिष्पत्तैः । वसुधायां च पेततुः पतितौ । बन्धपरव-
शीकृतत्वात् ॥

१११५—ततो रामेति चक्रन्दुस्, त्रेमुः परिदिदेविरे ॥

निशश्चसुश् च सेनान्यः, प्रोचुर् धिगिति चा ऽऽत्मनः, ॥

तत इत्यादि—ततः पतनावन्तरं सेनान्यः सुग्रीवादयः । '२७२।
पुरनेकाचः-।६।७।८२।' इति ण्य् । रामेति नामग्राहं चक्रन्दुः रदित-
वन्तः, त्रेमुः भीताः, परिदिदेविरे परिदेष्टनं कृतवन्तः । 'देष्टु देवने'
अनुदात्तेत् । निशश्चसुः कोष्णं निश्वासानुत्सृजुः, आत्मनश्च धिगिति
प्रोचुः गर्हितवन्तः । धिर्व्योगाद्वितीया ॥

१११६—मन्युं शेकुर् न ते रोज्जुं, ना ऽस्त्रं संरुरुधुः पतत्, ॥

चिविदुर् नेंद्रजिन्-मार्गं, परीयुश् च छवद्गमाः ॥४९॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ४०१

॥२१४

मन्युमित्यादि—मन्युं शोकं रोदुं वारितुं न शक्नुः पारितवन्तः, असं च लोचनेभ्यः न संरुल्लुः पतत् न संरुद्वन्तः, इन्द्रजितो मार्गं न विविदुः न ज्ञातवन्तः, कासौ तिष्ठति इति । प्लवङ्गमाश्च परीपुः समन्ताद्गतवन्तः । कासावगमदिति ॥

१११७—दधावा ऽद्भिस् ततश्चक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः,

विदांचकार धौताऽक्षः स रिपुं खे, ननर्द च. ॥५०॥

दधाचेत्यादि—ततो ऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य मन्त्रपूनाभिरद्भि-
चक्षुर्दधाव प्रक्षालितवान्, सुग्रीवः धौताक्षः प्रक्षालितचक्षुः । '८५२।
यहुमीहौ सप्यक्ष्णोः-१५४।११३।' इति समासान्तष्टच् । रिपुमिन्द्र-
जितं खे स्थितं विदांचकार ज्ञातवान् । '२३४१। उप-विद-१३।१।३८।' इत्यादिना आम् । ननर्दं च दादितवान् । केदानीं यास्यमीति ॥

१११८—उज्जुगूरे ततः शैलं हन्तुमिन्द्रजितं कपिः. ॥

विहाय रावणिस् तस्मादानंहे चा ऽन्तिकं पितुः. ॥५१॥

उज्जुगूर इत्यादि—ततो ऽनन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं शैलमुज्जुगूरे उरक्षिप्तवान् । '१२२५। गूरी हिंसा-गल्पोः' इति देवादि-
को ऽनुदात्ते । तस्य गती वर्तमानस्य रूपम् । रावणिरिन्द्रजित् विहाय
अपांघुदं विहाय- तस्मादाकाशात्पितुरन्तिकमानंहे गतः । '१९३३। अहि
गती ।' '२९८८। तस्मान्नुद् द्विहलः ७।४।७१।' इति बुद् ॥

१११९—आचचक्षे च वृत्तान्तं, प्रजहर्ष च रावणः, ॥

गाढं चोपजुगूहं, शिरस्युपशिशिह च. ॥५२॥

आचचक्ष इत्यादि—भागपादोऽन रावणौ बद्धाविति वृत्तान्तमाचचक्षे
आख्यातवान्, रावणः प्रजहर्षं तुष्टवान्, एवं च रावणिं च वपु-
गूहं ददमाश्लिष्टवान् । अत्र क्रियाफलस्याधिवक्षितवान् तद् न भवति ।
'२३६४। अदुपपायागोहः । १।४।८५। इत्पूत्वम् । शिरसि उपशिशिह
आघातवान् । 'शिधि आघ्राणे ॥'

११२०—प्यजानुदुधुबुस् तुहान्, मांसं चेमुर्, जगुः, पपुः, ॥

कामयांचकिरे कान्तास्, ततस् तुष्टा निशाचराः. ५३॥

प्यजानित्यादि—ततो निशाचरा अपि श्रुत्वा तुष्टाः सन्तः प्यजा-
स्तुहानुदुधुबुः उरक्षिप्तवन्तः, मांसं चेमुः खादितवन्तः, 'चमु छमु
भदने ।' जगुर्गीतवन्तः, पपुः मद्यं पीतवन्तः, कान्ताः कामयांच-
किरे । कमेगिन्तादाम् ॥

४०२ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

११२१—दर्शयांचकिरे रामं सीतां राज्ञश्च शासनात् ॥

तस्या मिमीलतुर् नेत्रे, लुलुठे पुष्पकोदरे. ॥ ५४ ॥

दर्शयामित्यादि—तथाभूत् रामं दृष्ट्वा सीता मम विधेया स्यादि-
त्यभिप्रायवतो राज्ञो रावणस्य आज्ञया राज्ञसाः अशोकवनिकातः पुष्प-
कमालस्य सीतां रामं दर्शयांचकिरे दर्शितवन्तः । ‘अभिवादि-दशोरा-
त्मनेपव उपसंहयानम्’ इति विकल्पेन द्विकर्मकता । तस्याः सीताया
नेत्रे मिमीलतुः निमीलिते । ‘मील निमेषणे ।’ पुष्पकोदरे पुष्पकमध्वे ।
मूर्छया लुलुठे लुठिता ॥

११२२—प्राणा दध्वंसिरे, गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हते, ॥

उच्छ्वास चिराद् दीना, रुरोदा ऽसौ ररास च. ॥ ५५ ॥

प्राणा इत्यादि—प्रिये रामे हते प्राणा वायवः दध्वंसिरे ध्वस्ताः,
गात्रं च तस्तम्भे काष्ठवत् निश्चलमभूत् । ‘एभिस्त्वभि प्रतिबन्धे ।’ चिरादु-
च्छ्वास उच्छ्वसितवती, असौ लब्धसंज्ञा दीना दुःखिता रुरोद रुदि-
तवती, ररास च घट्टमानं च विलापं कृतवती ॥

११२३—‘लौह-वन्धैर् वबन्धे नु, वज्रेण किं विनिर्ममे ॥

मनो मे, न विना रामाद् यत् पुस्फोट सहस्र-धा. ॥ ५६ ॥

लौहवन्धैरित्यादि—लोहस्येमे लौहाः तैर्वन्धैर्मनो हृदयं मम
वबन्धे बद्धम् । कर्मणि लिट् । नुशब्दो वितर्के । उत वज्रेण वि-
निर्ममे निर्मितम् । ‘११६३। माक् माने’ इत्यस्मात्कर्मणि लिट् । आतो
लोपस्य ‘२२४३। द्विर्वचने ऽचि । १११। ५९।’ इति स्यानिबन्धात् द्विर्वचने
ह्रस्वादे प रूपम् । यद्यस्मात् विना रामाद् रामेण विना । ‘६०३।
वृथग्विना-। १। ३। ३२।’ इति पञ्चमी । न पुस्फोट न स्फुटितं सहस्रधा ।
‘१९८८। संख्याया विषाधे धा । ५। ३। ४२।’

११२४—उत्तेरिय समुद्रं त्वं मर्त्ये, ऽरीन् जिहिंसिथ, ॥

ममर्थं चा ऽतिथोरां मां धिग् जीवित-लघूकृताम्. ५७

उत्तेरियेत्यादि—मर्त्ये मल्लिमितं समुद्रमुत्तेरिय ऋतीर्णां ऽस्ति ।
‘२३०१। तृ-फल-। ६। १। १२२।’ इत्यादिना परवाभ्यासलोपो । तथा अरीन्
जिहिंसिथ निहतवानसि । यलि रूपम् । यतो मर्त्ये ममर्थं मर-
णावस्थां गतो ऽस्ति । अतो ऽतिथोरां मतिरौघां मां धिग् जीवितलघूकृतां
जीवत्याजितमहर्ष्यात् ॥

११२५—न जिजीया ऽसुखी तातः प्राणता रहितस्त्वया,
मृते ऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मया ऽणकभार्यया.' ॥

न जिजीवेत्यादि—त्वया प्राणता जीवता । '११४४ । अन प्राणने'
रहितो विमुक्तमातो दशरथो न जिजीव न जीवितः । त्वयि मृते ऽपि ।
जीवन्त्या मया न किंचिद्व्ययोजनम् । अणकभार्यया । '०३३ । पापाणके-
। १।१।५४।' इति सः ॥

११२६—सा जुगुप्सान् प्रचक्रे ऽसून्, जगर्हे लक्षणानि च ॥
देहभाजि, ततः केशान् लुलुञ्च, लुलुठे महुः. ॥ ५९ ॥

सा जुगुप्सानित्यादि—सा सीता पूर्वोक्तकारणादेव असून् प्राणान्
जुगुप्सान् प्रचक्रे निन्दितान् कृतवती । जुगुप्सन्त इति धम् । तद-
न्तस्य सति रूपम् । भामि प्रापये तु प्रचक्रः इत्यनुप्रयोगो न घटते ।
देहभाजि शरीरस्थानि लक्षणानि अवैद्यसूचकानि च जगर्हे गर्हते
स्म । 'गर्ह गल्म कृतस्ते' । महुः केशान् लुलुञ्च अपनीतवती, सभा
लुलुठे पतिता ॥

११२७—जग्ली, दध्नी, वितस्तान, क्षणं प्राण न, विव्यथे, ॥

दैवं निनिन्द, चक्रन्द, देहे च्वा ऽतीव मन्युना. ॥ ६० ॥

जगलायित्यादि—शोकभारात् जग्ली ग्लानिं गता, दध्नी ध्या-
तवती, पुनः किं मया द्रष्टव्यो ऽसीति । वितस्तान पीडया शब्दं
कृतवती । '२००२ । स्तन शब्दे' । न प्राण न मूर्च्छिता न जिजीष
निःसंशत्यात् । '११४४ । अन प्राणने' । '२२४८ । अत आदेः । १०।४।७०।'
इति दीर्घत्वम् । विव्यथे लब्धसंज्ञा पीडिता । '२३५३ । व्यथो लिटि
। १।४।६८।' द्रष्टव्यासस्य सम्प्रसारणम् । दैवं निनिन्द निन्दितवती ।
दैव ! विरूपमाकर्तितं त्वमेति । चक्रन्द रदिता । पुनर्मन्युना शोकेन
वेदे दध्या । कर्मणि लिट् ॥

११२८—आश्वासयांचकारा ऽथ त्रिजटा तां, निनाय च, ॥

ततः प्रजागरांचक्रुर् वानराः स-विभीषणाः ॥ ६१ ॥

आश्वासयामित्यादि—अयानन्तरं त्रिजटा रावणमगिनी तांसीतामा-
श्वासयांचकार भाषातिवती । विष्णुरमो दाशरथिः कथमस्य विरूपं भ-
विष्यतीति । निनाय च तस्मात्पुष्पातीतवती, तत इतरकाष्ठं वानरा
विभीषणेन सह प्रजागरांचक्रुः भालोचनां कृतवन्तः । अयानुप्रयोगे नाम्न-
मेदं रूपमानामनेषदित्यात् ॥

४०४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

११२९—चिचेत रामसूतत् कृच्छ्रमोषांचके शुचाऽथ सः,
मन्युश्चाऽस्य समापिष्ये, विरुराव च लक्ष्मणम्. ६२

चिचेतेत्यादि—तत् कृच्छ्रं शरबन्धदुःखं रामश्चिचेत ज्ञातवान् । ‘चित्ती संज्ञाने’ इत्युदात्ते । शुचा शौकेन ओषांचके । कर्मणि लिट् । ‘२३४११ उप-विद-१३।१।३८’ इत्याम् । स च मन्युः शोकः अस्य रामस्य समापिष्ये वृद्धि-गतः । ‘ओष्यायी वृद्धौ ।’ तस्य लिटि ‘३०७२। व्यायः पी । ६।१।२८’ इति पीभावः । ‘२७२। एरकेकाचः । १।४।८२।’ इति यण् । लक्ष्मणं च विरुराव-शब्दितवान् वास ! जीवसीति ॥

११३०—समीहे मर्तुमानर्चे तेन वाचाऽखिलं बलम्, ॥
आपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देशं विससर्ज च. ॥ ६३ ॥

समीह इत्यादि—मर्तुं प्राणास्त्यक्तुं समीहे इच्छति स्म । तेन रामेणाखिलं समस्तं बलं वाचा आनर्चे पूजितम् । भवद्भिः साध्वनुष्ठितं अस्मद्भावम-प्रापराध्यतीति । कर्मणि लिट् । ‘२२८८। तस्मात्तुद द्विहलः । ७।४।७१।’ इति तुद । सुग्रीवं आपृच्छे आपृच्छति स्म । आनम्रितवानित्यर्थः । एहि तावद्दर्शनं मे देहि परिष्वजस्वेति । ‘आदि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्’ इति तट् । स्वं च देशं किष्किन्धां विससर्ज महितवान् ॥

११३१—आदिदेश स किष्किन्धां राघवौ नेतुर्मङ्गदम्, ॥
प्रतिजज्ञे स्वयं चैव सुग्रीवो रक्षसां वधम्. ॥ ६४ ॥

आदिदेशेत्यादि—सुग्रीवो राघवौ किष्किन्धां नेतुर्मङ्गदमादिदेश, स्वयं च रक्षसां विनाशं प्रतिजज्ञे अहमेव व्यापादयामीति । ‘२७१९। संप्र-तिस्थान्-११।३।४६’ इति तट् । सकर्मकार्थे वचनम् ॥

११३२—‘नागाऽस्त्रमिदमेतस्य विपक्षस् ताक्ष्य-संस्मृतिः.’ ॥
विभीषणादिति श्रुत्वा सं निदध्यौ रघूत्तमः. ॥ ६५ ॥

नागास्त्रमित्यादि—नागास्त्रमिदं न शराः, एतत्तु य विपक्षः शत्रुस्ता-दर्थसंस्मृतिः शरदसंस्मरणम्, यत्संस्मरणादेवास्त्रं ज्ञातिरिति । एवं विभी-षणाद्युक्त्वा [रघूत्तमो] राघवस्ताक्ष्यं दध्यौ प्वाखिवान् ॥

११३३—ततो विजघटे शैलरुद्धेलं पुष्टुवेऽम्बुधिः, ॥
वृक्षेभ्यश्चुश्रुते पुष्पैर्, विरेजुर्भासुरा दिशः. ॥ ६६ ॥

तत इत्यादि—ततो ध्यानानन्तरं सदागमनवायुवेगाच्छैलैर्विजघटे वि-
घटितम् । भावे लिट् । अम्बुधिरुद्वेलं वेलागमतिक्रम्य पुल्लवे गतः, वृक्षेभ्यः
सकाशात् पुष्पैश्चक्रयुते द्युतम्, दिशश्च भासुराः सुपर्णपक्षप्रभाभिः प्रभा-
सनशीलाः सत्यो विरेजुः शोभन्ते स्म । '२३५४। कणां च सप्तानाम्
।१।४।१२५।' इत्येत्वपक्षे रूपम् । तत्र भेलनुवर्तते ॥

११३४—जगाहिरे ऽम्बुधिं नागा, बवौ वायुर् मनोन्मः,
तेजांसि शंशमांचक्रुः, शर-वन्धा विशिश्लिपुः ॥६७॥

जगाहिरे इत्यादि—नागा मयादम्बुधिं जगाहिरे प्रविष्टाः, वायुस्तत्प्र-
भवो बवौ वाति स्म, तेजांसि रानादीनां शंशमांचक्रुः अत्यर्थं प्रशान्तानि ।
शमेर्यल्लुगन्तस्य रूपम् । एवं च कृत्वा अनुप्रयोगे परस्मैपदम् । शरवन्धा
विशिश्लिपुः विश्लिष्टाः । दूरत एव सम्प्रभावात् ॥

११३५—भ्रेजिरे ऽक्षत-वद् योधा, लेभे संज्ञां च लक्ष्मणः,॥
विभीषणो ऽपि बभ्राजे, गरुत्मान् प्राप चा ऽन्तिकम्.

भ्रेजिर इत्यादि—अक्षतवत् अक्षता इव योधा भ्रेजिरे दीप्यन्ते स्म ।
'२३५४। कणां च सप्तानाम् ।१।४।१२५।' इत्येत्वपक्षे रूपम् । संज्ञां चेतनां
लक्ष्मणो लेभे प्राप्तवान्, विभीषणो ऽपि बभ्राजे संपन्ना मे मनोरथा इति ।
अनेत्वपक्षे रूपम् । अन्तिकं च रामलक्ष्मणयोर्गुरुमान् प्राप । गरुतः पक्षि-
णस्ते ऽनुजीवितयास्य सन्तीति मनुष्य । यथादेराकृतिगणतयात् '१८९८।
रयः ।८।१।१०।' इति धरवं न भवति ॥

११३६—संपस्पर्शा ऽथ काकुत्स्थी, जज्ञाते तौ गत-व्यथौ॥
तयोरात्मानमांचरुयौ, ययौ चा ऽथ यथा-गतम् ॥६९॥

संपस्पर्शेत्यादि—अनन्तरं गरुत्मान् काकुत्स्थी राघवौ संपस्पर्शं स्पृष्ट-
वान्, तौ च स्पृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ, तयोः काकुत्स्थयोरात्मान-
मापण्यौ गरुत्मानइमिति कथितवान् । '२४३०। वा लिटि ।२।४।५५।' इति
पक्षिष्टः व्याप् । ययौ चापि ययागतं यया तेनागतं तथा गतवान् ॥

११३७—स्वेनुस्, तित्तिपुरुधेमुर्लुचरुनुः पर्वतांस् तरुन्,॥
यानरा दद्रमुश् चा ऽथ संग्रामं चा ऽऽज्ञासासिरे ॥७०॥

स्वेनुरित्यादि—अनन्तरं यानराः दृष्टाः स्वेनुः शब्दितवन्तः,
तित्तिपुः शोभिताः, 'विष दीप्तौ ।' उद्येमुः उद्योगं चक्रुः, । पर्वतानुचरुनुः

४०६ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उक्षिप्तवन्तः, दद्रुगुः इवस्ततो भ्रान्ताः । 'द्रुम इममीश्व गती ।' संग्रामं च
आशशासिरे अभीष्टवन्तः । 'आरुः आसु इच्छायाम् ।' आदादिकोऽनुदात्तेऽपि

११३८—डुढौकिरे पुनर् लङ्कां, बुबुधे तान् दशाननः ॥

जीयतम् च विवेदाऽरीन्, बभ्रंशेऽसौ धृतेस् ततः, ७१

डुढौकिर इत्यादि—पुनर्भूषो लङ्कां डुढौकिरे जग्मुः, तान् वानरान्
डुढौकितान् दशाननो बुबुधे बुद्धवान्, जीयतश्चारीन् रामादीन् विषेद श-
तवान् । अन्यथा कथं वानरा ङीकित इति । ततश्च धृतेः सकाशाद्भ्रंशो भ्रष्टः ॥

११३९—सस्रंसे शर-बन्धेन दिव्येनेति बुबुन्द सः, ॥

बभाजाऽथ परं मोहमूहांचक्रे जयं न च ॥ ७२ ॥

सस्रंसे इत्यादि—दिव्येन शरबन्धेन सस्रंसे सस्तम् । भावे लिट् ।
इत्येवं दशाननो बुबुन्द श्रुतवान् । 'बुदि निशामने ।' अपानन्तरं महामोहं
मूर्च्छाकारं बभाज सेवते स्म । न च जयमूहांचक्रे वितर्कितवान् ॥

११४०—धूम्राक्षोऽथ प्रतिष्ठासांचके रावण-संमतः, ॥

सिंहाऽऽस्यैर युयुजे तस्य वृकाऽऽस्यैश्च रथः खगैः ७३

धूम्राक्ष इत्यादि—अथ धूम्राक्षो रावणसंमतो रावणेनानुगतः सन् ।
भूते निष्ठात्र प्रष्टव्या । प्रतिष्ठासांचके गन्तुमिच्छां कृतवान् । प्रपूर्वात्तिष्ठतेः
'२६८५' समवप्रविभ्यः रथः । ११३१२२१' इति तट् । '२२७०१ उपसर्गात्-
। ८१११४५' इत्यादिना शब्दम् । तस्य च यन्तुमिच्छतो रथः खगैः आकाश-
गामिभिर्वानैः सिंहमुखैर्धृक्गुलैश्च युयुजे युक्तः । कर्मणि लिट् ॥

११४१—त्यक्त्रैः संविष्ययुर देहान्, वाहनान्यंधिशिदियरे,

आनर्जुर् नृ-भुजोऽस्त्राणि, ववञ्जुश्च ऽऽहय-क्षितिम्,

त्यक्त्रैरित्यादि—धूम्राक्षसंबन्धिनो नृभुजो राक्षसाः त्यक्त्रैः सत्ताहैः ।
त्यक्त्रं थायन्त इति । देहान् संविष्ययुः छादितवन्तः । '१०७६' व्येग्न सं-
घरणे' इत्यस्य '२४१६' न व्यो लिटि । ६१११४६१' इत्यावप्रतिषेधः । '२४०८१
लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६११११०१' इति सम्प्रसारणम् । वाहनान्यंधिशि-
दियरे आरुढवन्तः । '२०२' पुरनेकाचः । ६१११८२१' इति यण् । '५४२' अचि-
नीट्-११११४६१' इति कर्मसंज्ञा । अस्त्राण्यावर्जुः गृहीतवन्तः । 'अर्जे प्रति-
पत्ते ।' '२२४८१ अत्र आदेः । ७०११७०१' इति दीर्घः । '२२८८१ तस्माद्गृह्
द्रिष्टः । ७११०११' आनर्जुः इति पाठान्तरम् । पूजितवन्तः । आहव-
क्षिति च रजमुग्निं ववञ्जुर्गताः । 'वञ्जु गती' ॥

११४२—अध्युवास रयं, तेये पुराच्, चुक्षाव चा ऽशुभम्,
संश्रावयांचकारा ऽऽख्यां धूमाक्षस्, तत्त्वरे तथा. ७५

अध्युवासेत्यादि—धूमाक्षो रयमध्युवास आरूढः । '५५४। उपान्व-
प्याह वसः । १।१।४८।' इति कर्मसंज्ञा । पुरात् लङ्कातः तेये निष्क्रान्तः ।
'अयं पयं तय' इत्यादिषु त्वयिरनुदात्ते । चुक्षाव च शब्दं कृतवान्, अशुभं
मयानकम् । 'क्षु शब्दे ।' आख्यां आधीयं नाम संश्रावयांचकार सावि-
तवान्, तथा तत्त्वरे त्वरेते स्म युद्धाय ॥

११४३—निलिल्ये मूर्ध्नि गृध्रो ऽस्य, क्रूरा ध्वाङ्क्षा यवाशिरे,
शिशीके शोणितं व्योम, चचाल क्ष्मा-तलं तथा. ७६

निलिल्य इत्यादि—अस्य धूमाक्षस्य गच्छतो मूर्ध्नि गृध्रो निलिल्ये
निहीतः । '२७२। पुरनेकावः-। १।१।८१।' यण् । ध्वाङ्क्षाः क्रूराः अशुभशं-
सिनः यवाशिरे वातान्ते स्म, व्योम कर्तुं शोणितं शिशीके क्षरितवत् ।
'श्रीहृ सेचने' इत्यनुदात्ते । तथा क्ष्मातलं पृथ्वीतलं चचाल चलितम् ॥

११४४—ततः प्रजघटे युद्धं, शस्त्राण्यासुः परस्परम्, ॥
यमश्चुराजुघूर्णश् च, स्येमुश्, चुकूदिरे तथा. ॥ ७७ ॥

तत इत्यादि—ततो निमित्तादनन्तरं युद्धं प्रजघटे घटितम्, ते हरि-
राक्षसाः परस्परमाणाः शस्त्राण्यासुः क्षिप्तवन्तः, परस्परं यमश्चुः क्षिप्तवन्तः,
आजुघूर्णः यमश्चक्रान्ताः । पूर्णतिरनुदात्ते । स्येमुः शब्दं कृतवन्तः । स्यमेः
पलादित्वादेरयम् । चुकूदिरे प्रीहितवन्तः ॥

११४५—रुरुजुर्, भ्रेजिरे, फेणुर्, बहुधा हरि-राक्षसाः, ॥
वीरा न विभयांचक्रुर्, भीषयांचकिरे परान्. ॥ ७८ ॥

रुरुजुरित्यादि—रुरुर्भयवन्तः, भ्रेजिरे शोभिताः, बहुधा बहुप्र-
कारं फेणुर्गताः । 'फणं गता ।' वीराः सारिवका न विभयांचक्रुः न विभ्यति-
स्म । '२४९१। भी-ही-भृ-हुवां ऋबध । ३।१।३५।' इत्याम् । विमेतेः परस्मै-
पदिष्यात् अनुप्रयोगे परस्मैपदम् । परान् शत्रून् शौर्यगुणयुक्ताः प्रयोजकाः
भीषयांचकिरे भीषयन्ते स्म । अत्र '२५९४। भी-स्म्योर्द्वेणुमये । १।३।६८।'
इति तद् अनुप्रयोगे ऽपि ॥

११४६—रक्तं प्रचुक्षुतुः क्षुण्णाः, शिन्धियुर् वाण-चिक्षताः,
अस्यतां शुश्रुवुर् वाणान् भुजाः साऽङ्गुष्ठ-मुष्टयः. ॥

४०८ भट्टि-काव्ये—यतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो-वर्गः,

रक्तमित्यादि—केचित् क्षुण्णाः स्रग्मिताः सन्तो रक्तं प्रचुक्षुतुः 'प्रक्ष-
रिताः, केचित् शिथिल्युः । '२४२०। विमापा श्वेः । ६। १। ३०।' इत्यसम्प्रसार-
णपक्षे रूपम् । वाणानस्यतां क्षिप्यतां योधानां मुञ्जाः साङ्गुष्ठमुष्टयः अङ्गुष्ठमु-
ष्टिसहिताः शरविध्वताः शरभिन्नाः शुशुबुः गताः । गत्यर्थे द्रष्टव्यम् ।
सम्प्रसारणपक्षे रूपम् ॥

११४७—रणे चिक्रीड धूमाक्षस्, तं ततर्जाऽनिलाऽऽत्मजः,
आददे च शिलां, साऽश्वं पिपेपा ऽस्य रथं तथा. ८०

रण इत्यादि—धूमाक्षो रणे चिक्रीड क्रीडति स्म, तमनिलामजो ह-
नूमाद् ततर्जं भस्मितवान्, शिलामाददे च गृहीतवान्, तथा शिलया अश्व
धूमाक्षस्य साश्वं रथं पिपेप चूर्णितवान् ॥

११४८—पपात राक्षसो भूमौ, रराट च भयंकरम्, ॥

तुतोद गदया चाऽरिं, तं दुध्रावाऽद्रिणा कपिः. ८१

पपातेत्यादि—राक्षसो धूमाक्षो भूमौ पपात, पतितः सन् भयंकरं रराट
रटितवान्, ततोऽरिं हनूमन्तं गदया तुतोद आहतवान्, तं राक्षसं स कपिः
भद्रिणा दुध्राव व्यापादितवान् ॥

११४९—अकम्पनस् ततो योद्धुं चकमे रावणाऽज्ञया, ॥

स रथेनाऽभिवुद्राव, जुघुरे चाऽतिभैरवम्. ८२ ॥

अकम्पन इत्यादि—ततो धूमाक्षविनाशानन्तरं अकम्पनो 'राक्षसः
रावणाज्ञया युध्यस्वेति योद्धुं चकमे इष्टवान् । '२३०५। आयादय आर्धधा-
तुके वा । ३। १। ३३।' इति निङमावपक्षे रूपम् । सोऽकम्पनः रथेनाभिवुद्राव
अभिमुखं गतः, जुघुरे च शब्दं कृतवान्, अतिभैरवं अतिभयानकम् ।
'युर भीमार्थ-शब्दयोः' इत्यनुदात्तेत् ॥

११५०—पस्पन्दे तस्य वामाऽक्षि,

सस्यमुभ् चाऽशिवाः खगाः, ॥

तान् वव्राजा ऽवमत्या ऽसौ,

वभासे च रणे शरैः. ८३ ॥

पस्पन्द इत्यादि—तस्याकम्पनस्यानिमित्तत्वसूचकं वामाक्षि पस्पन्दे
स्पन्दितम्, अशुभाश्च अशिवसूचकाः खगाः सस्यमुः शब्दं कृतवन्तः ।
अनेकपक्षे रूपम् । तान् खगान् अवमत्यावज्ञायासौ वव्राज गतः, रणे श-
रैश्च वभासे शोभितम् ॥

११५१—समूयुर्, वसुधामूवुः सायका रज्जुन्वत् तताः ॥
तस्माद् चलैरपत्रेपे, पुप्रोया ऽस्मै न कश्चन. ॥ ८४ ॥

शमित्यादि—तेन सायका रज्जुवत्तता विस्तृताः सन्तः तस्मात्तता-
मूयुरावृत्तवन्तः । वसुधां च ऋतुद्वयादितवन्तः । '१०७५। वेम् तन्तुप्रग्ताने'
तस्य छिटि वयिरादेनः । '२४१४। यश्चास्यान्यतरस्याम्-१६।१।३९।' इति
यकारस्य यकारादेनः । तस्मादिति तमकम्पनं वीक्ष्य । द्यग्लोपे पञ्चमी ।
त्रेपे छजितम् भावे छिट् । '२३०१। नृ-फळ-१६।१।३२२।' इत्यादिना पुरा-
भ्यासलोपी । अस्मै अकम्पनाय न कश्चित् पुप्रोय न प्रभवति स्म । '९२६।
'प्रोध् पयांसौ' इति स्वरितेत् । अत्र कर्तुः क्रियाफलायोगाच्चात्मनेपदम् ।
'५८३। नमः-स्वप्ति-१२।३।१६।' इत्यत्र अलंकारस्य पयोस्पर्धप्रहणान्
तदर्थयोगे चतुर्थी ॥

११५२—स भस्म-साच् चकारा ऽरीन्,
दुदाव च कृतान्तन्वत्, ॥
चुक्रोध मारुतिस्, ताल-
मुच्चरन्ने च महा-शिखम्, ॥ ८५ ॥

स भस्मसादित्यादि—सो ऽकम्पनः मरीन् भस्मसाच्चकार काक्येन
भस्मभूतान् कृतवान् । कृतान्तवत् यम इव दुदाव सुष्ठु पीडितवान् । 'डुडु
वपतापे।' सं दृष्ट्वा मारुतिश्चुक्रोध क्रुद्धः । तालं च पृष्ठं महाशिरमतलुष्टप्रायं
उच्चरन्ने उग्रातवान् । अत्र क्रियाफलायोगात् तद् ॥

११५३—यमाया ऽकम्पनं तेन निरुत्थाप महा-पशुम्. ॥
यभ्रज्ज निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निन्वत्. ॥ ८६ ॥

यमायेत्यादि—तेन तालेन स चाकम्पनं महारपशुमिव यमाय निरुत्थाप
दत्तवान् । निष्पूर्वो यविदाने वर्तते । तत्र धातोर्पञ्जादित्वात् सम्प्रसारणं न
भवति भक्तिवात् । अस्यास्य छिटि भवत्येव । तस्मिन्निहते शोको अग्नि-
रिव रावणं यभ्रज्ज दग्धवान् ॥

११५४—स विभ्रेष, प्रचुक्षोद, दन्तैरौष्ठं चखाद च, ॥
प्रगोपायांचकारा ऽऽशु यत्नेन परितः पुरम्, ॥ ८७ ॥

विभ्रेषेत्यादि—स राज्ञा विभ्रेष चलितः । 'भ्रेष चलने' स्वरितेत् ।
प्रचुक्षोद शोपाशोषादीन् क्षीयितवान् । औष्ठं च दन्तैश्चखाद ददवान् । पुरं

४१० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-भावे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

लङ्कां समन्तात् यत्नेन प्रगोषायांचकार रक्षितवान् । '४२३। गुप् रक्षणे'
इत्युदात्तेत् । भाष्यप्रत्ययान्तरादात्मा ॥

युग्मम्—

११५५—प्रहस्तमर्थयांचके योद्धुमद्भुत-विक्रमम् ॥

किं विचारेण, राजेन्द्र ! युद्धार्था वयमित्यसौ ॥८८॥

प्रहस्तमित्यादि—अद्भुतविक्रमं प्रहस्तं रावणो योद्धुं 'युद्धयस्व' इत्यर्थ-
यांचके प्रार्थितवान् । '२०५१। अर्थे उपयाच्यायाम्' इति चौरादिक आत्मने-
पदी । वचनात् असौ प्रहस्तः प्रार्थितश्चक्राण बभाषेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ।
हे राजेन्द्र ! युद्धार्था वयं युद्धमयोजनाः तत्तच्च किं विचारेणेति ॥

११५६—चक्राणा ऽशङ्कितो योद्धुमुत्सेहे च महा-रथः, ॥

निर्येमिरे ऽस्य योद्धारम्, चक्रूपे चा ऽश्व-कुञ्जरम् ८९

चक्राणेत्यादि—उक्त्वा च स महारथो योद्धा अशङ्कितो निर्मयः सन्
योद्धुमुत्सेहे उत्साहं कृतवान् । अस्य योद्धारो रावणेन निर्येमिरे नियमिताः ।
अनेन सह पृतावद्विर्योद्भव्यमिति । कर्मणि छिद् । अश्वकुञ्जरं चक्रूपे सज्जी-
कृतम् । पशुवन्मैकवज्राच्च । '२३५०। कृपो रोलः । ८१२। ८१' ॥

११५७—युयुजुः स्यन्दनान्श्वेरीजुर् देवान् पुरोहिताः, ॥

आनर्चुर् ब्राह्मणान् सम्यगाशिपम् चा ऽशशंसिरे ॥

युयुजुरित्यादि—स्यन्दनान् रथान् अश्वैर्युयुजुः युज्जति स्म । पुरो-
हिताः देवानीजुः पूजितवन्तः । यजादित्यासम्प्रसारणम् । ब्राह्मणाजानर्चुः
पूजितवन्तः । ते च पूजिताः आशिपः आशशंसिरे उदितवन्तः । '१०९१।
भाटः शासु इच्छायाम्' अनुदात्तेत् । शास इत्ये भाट । 'शासोः काहुपम-
द्वयानम्' इत्याशीः ॥

११५८—ऊहिरे मूर्ध्नि सिद्धार्था, गावश्चा ऽलेभिरे भटैः,

प्रचुक्षुवुर् महाऽस्त्राणि, जिज्ञासांचकिरे हयान् ९१

ऊहिर इत्यादि—अर्धयोधैः सिद्धार्थाः सर्वपाः मूर्ध्नि ऊहिरे ऊहाः ।
गावश्चालेभिरे रट्टाः । कर्मणि छिद् । महास्त्राणि प्रचुक्षुवुः तेजितवन्तः ।
तथा तैर्योद्धुं पार्यत इति । '१११० दणु तेजने' । भटाः हयान् जिज्ञासांचकिरे
शत्रुमिच्छां कृतवन्तः किमेते योद्धुं क्षमा नेति । '२०३१। ज्ञा-भु-स्प-रशां
सनः । ११३। ५०' इत्यात्मनेपदित्वादानुप्रयोगे ऽपि तच्च ॥

युग्मम्—

११५९—उलुःखद्धान्, समार्जुश् च, ममृजुश् च परश्वधान्,
अलंचक्रे, समालेभे, ववसे, वुमुजे, पपे, ॥ ९२ ॥

ललुरित्यादि—खद्धान् ललुगृहीतवन्तः । '११३२। हा आदाने ।' ममा
हंश्च विशुद्धान् कृतवन्तः । तथा परश्वधान् ममृजुः परश्वन् द्रोषितवन्तः ।
मृजेरजादी संक्रमे विमाषा वृद्धिः । योन्नुभिर्वक्ष्यमाणैः अलंचक्रे अलंकृतम् ।
समालेभे समालम्बम् । ववसे आप्लादितम् । '१०९२। परा आप्लादने ।'
वुमुजे भुक्तम् । पपे पीतम् । भावे क्तिच् ॥

११६०—जहसे च क्षणं, यानैर् निर्जग्मे योज्जृभिस् ततः ॥
विप्रान् ग्रहस्त आनर्च, जुहाव च विभावयुम् ॥ ९३ ॥

जहस्त इत्यादि—क्षणं जहमे हसितम् । यानैः करणभूतैः निर्जग्मे
निर्गतम् । ततः ग्रहस्तः विप्रान् गोमुपनिदिदानेन आनर्चं पूजितवान् ।
विभावयुं चार्तिं आज्यादिना जुहाव प्रीणितवान् ॥

११६१—संवर्गयांचकारा ऽऽप्तान्, चन्दनेन लिलेप च, ॥
चचाम मधु माद्वीकं, त्वक्त्रं चा ऽऽचकचे वरम् ॥

संवर्गयामित्यादि—भातान् विधासितः संवर्गयांचकार कटकादि-
प्रदानेन संपर्कितवान् । संवर्गं करोतीति वचनस्य रूपम् । चन्दनेन लिलेप
समालम्बवान् । मृद्वीकां प्राक्षा तस्या विकारः माद्वीकं मधु पचाम । त्वक्त्रं
च मलद्वयं परं धेष्टं आचकचे वस्त्रवान् । '१००। कच वन्दने' इत्यनुदात्ते ॥

११६२—उष्णीषं मुमुचे चारु, रथं च जुजुषे शुभम्, ॥
आललम्ये महाऽऽखाणि, गन्तुं प्रववृते ततः ॥ ९५ ॥

उष्णीषमित्यादि—उष्णीषं तिस्रपाणं गुणुषे । रथं च जुजुषे । जुषिषु-
दात्ते । महाऽऽखाणि आकलनये मृहीनवान् । '४०३। छवि अयस्यमने' इत्य-
नुदात्ते । ततः वनरकालं गन्तुं प्रववृते प्रवृत्तः ॥

११६३—आजग्मुस् तूर्य-जातानि, तुष्टुभू चा ऽनुजीविनः,
रजः प्रववृधे घोरं, घोषश् च व्यानदो दिशः ॥ ९६ ॥

आजग्मुरित्यादि—तूर्यजातानि पाचनमूहान् आजग्मुः तादितवन्तः ।
तद्विपुला इवधौम् । '२१९५। आहो यमद्वयः । ११३। २८।' इति तद् न
भवति सकर्मकम् । अनुजीविनश्च तुष्टुभूः । 'जय जीव' इति स्तुवन्ति स्म ।

४१२ भट्टि-काव्ये—वतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

पदक्षोभाद्घोरं रजः प्रववृधे वर्धते स्म । घोषश्च कलकलशब्दः दिशो व्या-
नशे व्यासवान् ॥

११६४—तं यान्तं दुद्रुवुर्गृध्राः, कव्यादश्च सिपेविरे ॥

आववुर्वायवो घोराः, खादुल्काश्च प्रचक्षरुः ॥१७॥

तं यान्तमित्यादि—तं ग्रहस्तं गृध्राः यान्तं अशुभसूचकाः दुद्रुवुर्ग-
तवन्तः, कव्यादश्च शृगालाः सिपेविरे सेवितवन्तः, वायवो घोराः पांशु-
प्राहिणः आववुः समन्ताद्गन्ति स्म, उल्काश्च तदा तस्मिन् काले प्रचक्षरुः
पतिताः । '१०८। क्षर संचलने' इत्यकर्मकः ॥

११६५—सस्यन्दे शोणितं व्योम, रणाऽङ्गानि प्रजज्वलुः,

रथाः प्रचस्त्वलुः साऽस्था, न ररंहा ऽश्व-कुञ्जरम् ९८

सस्यन्द इत्यादि—व्योम कर्तुं शोणितं सस्यन्दे सिञ्चति स्म । स्यन्दिः
सकर्मकः । रणाङ्गानि खड्गादीनि जज्वलुः ज्वलन्ति स्म । साऽस्थाः सहाधैः
रथाः प्रचस्त्वलुः स्खलन्ति स्म । अश्वकुञ्जरं न ररंहा न गतम् ॥

११६६—प्रतोदा जगलुर्, वाममानशुर् यज्ञिया मृगाः, ॥

ददाल भूः, पुपूरे द्यौः, कपीनामपि निःस्वनैः ॥१९॥

प्रतोदा इत्यादि—प्रतोदाः जगलुः हस्तेभ्यो गलिताः । '५८७। गल
अङ्गने' अनेकार्थत्वात्पतने ऽपि । मृगाः यज्ञियाः यज्ञार्हाः कृष्णसाराः । '१७१५।
यज्ञाग्निरग्न्या घ-खलौ ॥५११७१॥' । वाममङ्गमानशुः गतपन्तः । '२२४४।
अत आदेः । ७।४।७०।' इति दीर्घः । '२२८८। तस्माच्चुद् द्विहलः । ७।४।७१।'
भूर्ददाल विदीर्णा । अज्वालेति पाठान्तरं घषालेत्यर्थः । कपिनिःस्वनैर्घोरा-
काशं पुपूरे पूर्णम् । दिवः पूरणनिमित्तं यतः कपयो ह्यप्यंशदिनात्तसूचका
पृथमाक्षरन्ति ॥

११६७—मिमेह रक्षं हस्त्यश्वं, राक्षसाभ् च नितिष्ठियुः,

ततः शुशुभतुः सेने, निर्दयं च प्रजहतुः ॥ १०० ॥

मिमेहेत्यादि—हस्त्यश्वं कर्तुं रक्षं मिमेह मृशितवदित्यर्थः । '१०११। मिह
सेषणे ।' राक्षसाश्च स्वरक्षं नितिष्ठियुः निरस्तवन्तः । ततो दुर्निमित्तादनन्तरं
ते सेने समक्षे शुशुभतुः शोभितवर्त्तुः । निर्दयं प्रजहतुः प्रहतपायी ॥

११६८—दिद्विपुर्, दुद्युवुश्च, चच्छुश्च,

चक्रमुः, सुपुपुर्, हताः ॥

चखादिरे चखादुश् च,

विलेपुश् च रणे भटाः ॥ १०१ ॥

दिद्विपुरित्यादि—रणे भयः दिद्विषुः परस्परं द्विष्टवन्तः । '१०८२।' द्विष भरीती । 'दुषुषुः अभिमुखं गतवन्तः । '१११३।' सु अभिगमने । 'चन्धुः लिङ्गवन्तः । '१२२१।' छेदने । 'हताश्वकुमुः मूर्च्छां गतवन्तः । सुपुषुः भूमौ पतितः । वर्यादिना सम्प्रसारणम् । चखादिरे खादिताः । कर्मणि लिट् । चखादुः खादितवन्तः । विलेपुश् विलापं कृतवन्तः । '२२६०।' भग पृकहल-।१।४।१२०।' इत्येत्वम् ॥

११६९—ग्रहस्तस्य पुरो ऽमात्यान् जिहिंसुर्, दधृषुस् तथा वानराः, कर्म सेनानी रक्षसां चक्षमे न तत् ॥ १०२ ॥

ग्रहस्तस्येत्यादि—अमात्यान् सचिवान् ग्रहस्तस्य पुरो ऽग्रतः वानरा जिहिंसुर्हतवन्तः । तथा दधृषुः परिभूतवन्तः । '१३५०।' निष्टया प्रागल्भ्ये । तथा कर्म वानरैर्यैकृतं रक्षसां सेनानीः ग्रहस्तः न चक्षमे न क्षमते स्म ॥

११७०—ऊर्णुनाव स शस्त्रायेर् वानराणामेनीकिनीम्, ॥ शशास च बहून् योधान्, जीवितेन विवेच च ॥

ऊर्णुनावेत्यादि—स सेनानीवानराणामेनीकिनीः सेनाः शस्त्रैर्ऊर्णुनाव छादितवान् । ऊर्णोत्तुण्वद्रावादिजादेरित्याम् न भवति । शशास च योधान् । '००७।' तमु हिंसायाम् । 'जीवितेन च विवेच वृथश्छूतवान् । '१५३६।' विचिर् वृथाभावे' इति दधादौ स्वरितेत् ॥

११७१—आससञ्ज भयं तेषां, दिद्युते च यथा रविः, ॥ ना ऽऽययास, द्विपद्-देहैर् जगाहे च दिशो दश ॥

आससञ्जेत्यादि—तेषां योधानां युयुम्सूनां भयमाससञ्ज आलस्यम् । '१०५१।' पञ्च महे' इत्यकर्मकः । ग्रहस्तश्च रविरिव दिद्युते द्योतते स्म । '२१४४।' युति-स्त्राप्योः सम्प्रसारणम् । '७।४।६०।' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । नापयाम पुष्यमानो नापस्यति स्म । '१२८६।' यमु प्रयसे । 'द्विपदेहश्च शत्रुघातः करणभूतः दश दिशो जगाहे अवष्टब्धवान् ॥

११७२—केचित् संचुकुदुर् भीता, लेजिरे ऽन्ये पराजिताः, संग्रामाद् बभ्रथुः केचिद्, ययाचुश्चा ऽपरे ऽभयम् ॥

केचिदित्यादि—केचिद्भीताः सन्तः संचुकुदुः संकुचिताः । निष्प्रयत्नाः

४१४ भाट्ट-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे/लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

स्थिता इत्यर्थः । '१४५५। कुट कौटिल्ये' अन्ये पराजिताः सन्तः लेजिरे
भर्त्सिताः प्रहस्तेन शृगा इव कातरा यूयमिति । '२४७।२४८। लज-लाजि
भर्त्सने ।' कर्मणि लिट् । केचित् संग्रामाद्भ्रशुः पलायिताः । '१३०३।
भ्रशु अंशु अधःपतने' । अपरे चाभयं ययाचुः याचितवन्तः ॥

११७३—एवं विजिग्ये तां सेनां प्रहस्तो, ऽतिदर्पं च, ॥

शशाम न च संक्रुद्धो, निर्जुगोप निशाचरान्. १०६

एवमित्यादि—एवमुक्तेन प्रकारेण प्रहस्तस्तां सेनां विजिग्ये जित-
वात् । '२६८५। विपराभ्यां जेः । १।३।१९।' इति तङ् । '२३३१। सैलि-
टोर्जेः । ७।३।५७।' इति कुत्वम् । अतिदर्पं च सुप्तु हृष्टवान् । '१२७२। दप
हर्षविमोचनयोः' । न च शशाम न च शर्म गतः । निशाचरान्
स्त्रीयानमात्यान् निर्जुगोप रक्षितवान् । आयाभावपक्षे रूपम् ॥

११७४—बुक्रुधे तत्र नीलेन, तरुन् चोच्चिक्षिपे महान्, ॥

प्रहस्तो ऽभिहतस् तेन बाणान् विससृजे बहून्. १०७

बुक्रुध इत्यादि—तत्र तस्मिन् संग्रामे नीलेन बुक्रुधे क्रुद्धम् । भावे
लिट् । तरुन्चोच्चिक्षिपे उरिक्षसः । कर्मणि लिट् । तेन तरुणा उन्मूलि-
तेनाभिहतः सन् प्रहस्तो बाणान् विससृजे क्षिप्तवान् । '१२५४। सृज वि-
सर्गे' इति देवादिभ्यो ऽनुदात्तेत् ॥

११७५—सेहे कपी, रथाऽश्वांश्च रिपोस्ततर्ह शाखिना,

धरित्रीं मुसली तेये प्रहस्तश्च, चिखिदे न च. १०८

सेह इत्यादि—कपिर्नीलो बाणान् सेहे सोढवान् । रथान्श्वांश्च रिपोः
प्रहस्तस्य शाखिना तरुणा ततर्ह इतवान् । '१५४९। तृह हिसि हिंसायाम् ।'
हतरथाश्च प्रहस्तो मुसली गृहीतमुसलः धरित्रीं तेये गतवान् ।
'५०८।५१०। अय पय' इत्यग्र तयिरनुदात्तेत् । न च चिखिदे लिङ् ।
'१५४३। सिद् देन्ये' इत्यनुदात्तेत् ॥

११७६—सन्दुधुक्षे तयोः कोपः, पस्फाये शस्त्र-लाघवम्,

नुनोद शाखिनं नील, आवग्रे मुसली तरुम्. ॥१०९॥

सन्दुधुक्ष इत्यादि—तयोर्नीलप्रहस्तयोः कोपः सन्दुधुक्षे वृद्धि गतः ।
अपलापयमच्छक्रीशलं पस्फाये वृद्धि गतम् । नुनोद शाखिनं प्रेरितवान् ।
मुसली प्रहस्तः तरुमावग्रे मुसलेनावृतवान् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-चन्द्रो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ४११

११७७—वियत्यानभ्रतुर्, भूमौ मण्डलानि विचेरतुः, ॥

प्रदुद्रुवतुरन्योन्यं वीरौ, शश्रमतुर् न च. ॥ ११० ॥

वियतीत्यादि—वीरौ तौ वियति आकाशे गानभ्रतुः गतौ । '५९७। ५९८। भ्रम' वभ्र इति गत्यर्थः । वियतो ऽधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् द्वि-
तीया न कृता । भूमौ च मण्डलानि तिर्यग्भ्रमणानि विचेरतुः आचरितवन्तौ ।
अन्योन्यं प्रदुद्रुवतुः उपतापितवन्तौ । च शश्रमतुः आन्तौ ॥

११७८—समीरयांचकारा ऽथ राक्षसस्य कपिः शिलाम्, ॥

क्षतस् तया ममारा ऽसावांशिश्नाय च भू-तलम्. ॥

समीरयामित्यादि—अधानन्तरं कपिः राक्षसस्य शिलां समीरया-
चकार क्षिप्तयान् । '१९४०। ईर क्षेपे' इति चौरादिक उदात्तेत् । मसी राक्ष-
समवा शिलया इतः सन् ममार मृतवान् । भूतलं च आशिश्नाय आशि-
सयान् । पठित इत्यर्थः ॥

११७९—तुतुषुर् यानराः सर्वे, नेशुश्च चित्रा निशाचराः,

जेरुराशा दशाऽऽस्यस्य, सैन्यं नीलं तुनाव च. ॥ ११२ ॥

तुतुषुरित्यादि—यानराः सर्वे तुतुषुः तुष्टाः । निशाचरा नेशुः प-
लायिताः । विचित्राः नानाप्रकाराः दशास्यस्य आश्वाः मनोरथा जेरुः
जीर्वाः । '२३५६। वा जृ-भमु-प्रसाम् । ६। ७। १२४।' इत्येत्वम् । सैन्यं च कर्तुं
नीलं तुनाव स्तौति स्म ॥

११८०—यदा न फेलुः क्षणदाचराणां

मनोरथा राम-बलाऽभियोगे, ॥

लङ्कां तदा भेजुरुदीर्ण-दैन्या,

व्याचरुर्गुरुर्द्वैभू च हतं प्रहस्तम्. ॥ ११३ ॥

यदेत्यादि—क्षणदाचराणां रामबलाभियोगे मनोरथा वाञ्छितानि यदा
न फेलुः न फलिताः, प्रहस्तस्य व्यापादितरात् । तदा लङ्कां भेतुः सेवित-
यन्तः । उदीर्णदैन्याः बदीर्णे महदैन्यं दीनभावो वेवामिति । प्रहरतं च हतं
मृगमुर्धराधनुः आहूयतवन्तः । रावणस्येवर्षात् ॥

एनि श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-मद्विष्णुसहस्रनाम्नो-
पनिषत्-संस्कृत-काण्डे लक्ष्मण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-चन्द्रो' नाम

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः—

इतः प्रभृति लुहमधिकृत्य तद्विलसितमाह—तत्र भूतसामान्ये लुह ।
ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

११८१—राक्षसेन्द्रस् ततोऽभैषीदैक्षिष्ट परितः पुरम्, ॥

प्रातिष्ठिपश् च बोधाऽर्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान्, ॥

राक्षसेत्यादि—ततः प्रहस्तबध्नवचनानन्तरं 'ईदृशोऽपि व्यापा-
दितः' इति अभैषीत् । '२२९७। सिचि वृद्धिः-॥७।१।१।' परितः समन्तात्
पुरं लङ्कामैक्षिष्ट दृष्टवान् । 'किमयं शक्यते स्थातुं न वा' इति । कुम्भकर्णस्य
सुप्तस्य बोधनार्थं राक्षसान् प्रातिष्ठिपश् प्रस्थापितवान् । तिष्ठतेश्चद्वारे
णाबुपधाहस्त्रापवादः '२५८८। तिष्ठतेरित् ॥७।४।५।' इतीत्यम् । द्विर्वचन-
'मभ्यासकार्यम् । पातोरादेशः परत्वं दृष्टं च ॥

११८२—तेऽभ्यगुर् भवनं तस्य,

सुप्तं चैक्षिपताऽथ तम्,

व्याहार्युस् तुमुलान् शब्दान्,

दण्डैश्च चाऽवधिपुर् द्रुतम् ॥ २ ॥

तेऽभ्यगुरित्यादि—ते राक्षसास्तस्य कुम्भकर्णस्य भवनं गृहं अभ्यगुः
गतः । '२४५८। इणो गा-॥२।४।४५।' इति लुङि गादेशः । '२२२३।
गाति-स्था-॥२।४।७७।' इति सिचो लुह । '२२१४। वस्यपदान्तात् ॥६।१।९६।'
इति पररूपत्वम् । ते च सुप्तमैक्षिपत दृष्टवन्तः । अभ्यापनन्तरं प्रबो-
धार्थं तुमुलान्महतो ध्वनीन् व्याहार्युः व्याहृतवन्तः । '२२६८। मेदि
॥७।१।४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । हस्तमुदायपरिमहणादृद्धेः प्राप्तत्वात् ॥

११८३—केशानलुञ्चिपुस् तस्य, गजान् गात्रेऽचिक्रमन्,

शीतैरभ्यपिचंस् तोयंरलातैश्च चाऽप्यदम्भिपुः ॥ ३ ॥

केशानित्यादि—तस्य केशानलुञ्चिपुः उत्पाटितवन्तः । गात्रेषु गजान-
चिक्रमन् क्रमयन्ति स्म । क्रमेर्मान्तावान्मिलसंज्ञायौ ह्रस्वत्वम् । चटि
सन्वजावाद्भ्यासस्य '२३१७। सन्वतः ॥७।४।७९।' इति इत्यम् । शीतै-
स्तोयैरभ्यपिचन् सिञ्चन्ति स्म । अत्र सिचिरभ्युक्षणे वर्तते । तेनोदकस्य
करणत्वम् '२४१८। लिपिमिचि ह्रस्व ॥३।१।५३।' इत्यह । '२२७६। प्राप्
सिताददभ्यपापेऽपि ॥८।३।६३।' इति पाठम् । अन्तर्हारीभ्याप्यदम्भिपुः
दधयन्तः । अभ्येकार्थत्वादातृत्वात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भीकर्ण-चघो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४१७

११८४—नखैरंक्तिपुस् तीक्ष्णैरंदाङ्क्षुर दशनैस् तथा, ॥

शितैरंतात्सुः शूलैश् च, भेरीश् चा ऽधीवदन् शुभाः॥

नखैरित्यादि—तीक्ष्णैर्नखैरंक्तिपुश्चिन्नवन्तः । तथा दशनैस्तीक्ष्णैर-
दाङ्क्षुः दशानि स्म । दंशैरन्तिदो हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९४। वध-
१८।२।३६।' इत्यादिना पठ्यम् । '२९५। पद्मोः कः सि । ८।२।४१।' । शितै-
स्तीक्ष्णैः शूलैरन्तात्सुः व्यथयन्ति स्म । तुदेरन्तिदो हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
भेरीश्च शुभाः उत्तैःशब्दः अधीवदन् घादितवन्तः । '२३१६। सन्वलधुनि-
१०।४।२३।' इति सन्वल्लभादभ्यासस्येत्वं '२३१८। दीर्घो लघोः । ७।४।९४।' इति दीर्घत्वम् ॥

११८५—स तान् ना ऽजीगणत् सर्वा-

निच्छया ऽबुद्ध च स्वयम्, ॥

अबुबूधत कस्मान् मा-

मप्राक्षीच् च निशान्चरान्, ॥ ५ ॥

स तानित्यादि—स कुम्भकर्णः । तान् सर्वान् उपद्रुतान् नाजीगणत् न
गणयति स्म न वेदितवानित्यर्थः । गणेः स्वार्थिकण्यन्तस्यादन्तस्याभ्यासस्य
'२५७३। ई च गणः । ७।४।९७।' इतीत्यम् । स्वयं चारमन इच्छयाबुद्ध
बुध्यते स्म । '२२८१। लो लो । ८।२।२६।' इति सिचो लोपः । निशान्चि-
रंभ्राप्राक्षीत् वृष्टवान् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९४। वध-१८।२।३६।' इ-
त्यादिना पठ्यम् । '२९५। पद्मोः कः सि । ८।२।४१।' कस्मान्मांमबुबूधत यूपं
प्रबोधितवन्तः । बुधेःष्वन्तस्य मध्यमपुरुषबहुवचने '२३१३। णौ चत्तु-
पधायाः-१०।४।११।' इत्येत्वं अभ्यासस्य '२३१८। दीर्घो लघोः । ७।४।९४।' इति दीर्घत्वम् ॥

११८६—ते ऽभापिपत 'राजा त्वां दिदृक्षुः क्षणदान्चरः॥

सो ऽस्त्रासीद्, व्यलिपन्, मांसमप्यासीद्, चारुणीमपात्.

त इत्यादि—ते राज्ञस्तान्योक्ताः सन्तः अभापिपत भापितवन्तः । हे
सगदाचर ! राजा रावणस्त्वं दिदृक्षुः प्रष्टुमेवमशील इति । '६२७। न लोक्
-१।२।१९९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । स कुम्भकर्णः क्षुब्धः अस्त्रासीत् शस्त्रवान् ।
'२३७७। यम-रम-१०।२।७३।' इत्यादिना समिदौ । व्यलिपन् समाहितवान् ।
'२५१८। लिक्सिचि-१।३।५३।' इत्यह । मांसमप्यासीत् '११२३। प्ता
मक्षणे ।' चारुणीमपात् पीतवान् '२२२३। गाति-स्वा-१।४।७३।' इति
सिचो लुप्तः ॥

४१८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

११८७—न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं, प्रावृतत् गृहात्. ॥

राजा यान्तं तमेद्राक्षीदुदस्थाच् चैपदासनात्, ॥ ७ ॥

न्यवसिष्टेत्यादि—ततो रावणं द्रष्टुं न्यवसिष्ट पूर्वनिवसितं वसनं त्यक्त्वा अन्यद्वस्त्रं परिदधाति स्म । गृहात् स्वस्मात्प्रावृतत् प्रवृत्तः । '२३४५।' शुद्धयो लुङि । १।१।११' इति परस्मैपदम् । '२३४३।' पुपादि-।३।१।५५।' इत्यादिना लङ् । समायान्तं राजाद्राक्षीत् दृष्टवान् । '२४०५।' सृजि-दशोः-।१।१।५८।' इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । आसनाच्च ईपदुदस्थात् उरिधतः । अध्वकर्मकस्यादासनेपदं न भवति ॥

११८८—अनुपत्, पीठमासन्ने निरदिक्षच् च काञ्चनम्. ॥

अस्मेष्ट कुम्भकर्णो ऽल्पमुपायिक्षदथा ऽन्तिके, ॥८॥

अनुपदित्यादि—दृष्ट्वा अनुपत्तुं गृष्टः । पुपादित्यादङ् । आसन्नं चारमनः काञ्चनं पीठं निरदिक्षत् आदिष्टवान् । दिशोः '२३३६।' शल्ल-हृणुपधादनिटः वसः । १।१।१५५।' इति वसः । अधानन्तरं कुम्भकर्णः अस्मेष्ट ईपदसितवान् । स चार्थो येनायमादर इति । अन्तिके चास्य काञ्चनं पीठ-मध्यास्य पीठे उपायिक्षत् उपविष्टः । पूर्ववत् वसः ॥

११८९—अवादीन् 'मां किमित्याहो' राज्ञा च प्रत्यवादि तः

'मा ज्ञासीस् त्वं सुखी, रामो यदकार्षीत् स रक्षसाम्. ९

अवादीदित्यादि—तत उपविश्य तमवादीदुक्तवान् । '२२६७।' यद-मज-।७।२।१।' इत्यादिना वृद्धिः । किमिति ऋणाय कारणात् मामाहः आहूतवान् । '२४१८।' लिपित्तिचि ह्रस्व । १।१।५३।' इत्यद् । '२३७२' भातो लोपः । ६।४।६४।' राज्ञा च स कुम्भकर्णः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः । कर्मणि लुङ् । '२७५८।' चिण् भावकर्मणोः । १।१।६६।' इति चिण् । '२३२९।' चिणो लुक् । ६।४।१०४।' इति तलोपः । मुरी त्वं येन रामो रक्षसो यदकार्षीत् तत्त्वं मा ज्ञासीः न ज्ञातवानसि । '२३७७।' यम रम-।७।२।०३।' इति मरिटा ॥

११९०—उदतारीदुदन्वन्तं, पुरं नः परितो ऽरुधत्, ॥

न्यद्योतिष्ट रणे शस्त्रैर्नर्पाद् राक्षसान् क्षयम्. ॥१०॥

उदतारीदित्यादि—स मुदन्वन्तं समुदमुदतारीन् उत्तीर्णः । '२३९७।' तिचि वृद्धिः-।७।२।११।' नो ऽस्माकं पुरं परितः समन्तादरुधत् आवृतवान् । '२२६९।' हरितो घा । १।१।५७।' इत्याद् । रणे शस्त्रैर्न्योतिष्ट द्योतितवान् ।

नथा दृश्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम षषदशः सर्गः— ४१९

पुतादेर्लुंहीति विकल्पेन परस्मैपदविधानादात्मनेपदम् । राक्षसान् क्षयं विनाशमनैयीत् नीतवान् ॥

११९१—न प्रायोचमहं किञ्चित् प्रियं, यावदजीविषम्, ॥

बन्धुस्त्वमर्चितः स्नेहान् मा द्विपो न वधीर् मम. ११

न प्रायोचमित्यादि—यावदजीविषं यावन्तं कालं जीवितः तावन्तं कालं कस्यचिद्विषयं किञ्चित् प्रायोचं नोक्तवानहमिति तव विदितमेव । किन्तु बन्धुस्त्वं जेहाद्वर्चितः सन् मम संवन्धिनो द्विपः शत्रून् मा न वधीः मा न मारयेति किन्तु मारयेति । माहि लुह । सर्वलकारापवादः । प्रायोचमिति '२४५४। षच उम् । ७। ४। २०।' ॥

११९२—वीर्यं मा न ददर्शस्त्वं,

मा न त्रास्थाः क्षतां पुरम्, ॥

तथा ऽद्राक्ष्म त्रयं वीर्यं,

त्वमर्जुपीः पुरा सुरान्.' ॥ १२ ॥

वीर्यमित्यादि—त्वं वीर्यं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय । अयन्तस्य चलि रूपम् । क्षतां परिरयसादितां पुरं मा न त्रास्थाः किन्तु प्रायस्व । १०३४। 'वैह पात्ते' न च त्वमर्जुः यतस्तव वीर्यमद्राक्ष्म दृष्टव्यतो ययम् । '२४०७ न दशः । १३। १। ४०।' इति वसादेशो न भवति । '२२६९। हरितो वा । १३। १। ५०।' इति विग्रह्येनाहविधानात्तदभावपक्षे रूपम् । पुरा पूर्वं एवं सुरान् देवानर्जुपीः जितवानसि ॥

११९३—अयोचत् कुम्भकर्णस् तं, 'वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत्
न त्वं सर्वं तदर्थीपीः, फलं तस्येदमांगमत्. ॥ १३ ॥

अयोचदित्यादि—इयुक्तवन्तं तं शयणं कुम्भकर्णो ऽयोचत् उक्तवान् । मन्त्रे मन्त्रणसमये क्रियासमारम्भगतो ऽयुपाय इत्यादिना यदयमभ्यधाम अभिहितवन्तः । आपत्तोः '२२२३। गति रया-१२। ५। ७०।' इति सिचोलुह । तत्सर्वं त्वं नाभीपीः न क्षुतवानसि । तस्याभ्यवणस्येदं फलं विनाशरूपमांगमत् भागतम् । मन्त्रेदित्यादह ॥

११९४—प्राज्ञ-वाक्यान्यवामंस्था,मूर्ख-वाक्येष्ववाऽस्थिधाः
अध्यगोष्ठाश् च शास्त्राणि, प्रत्यपत्या हितं न च. १४
प्राज्ञवाक्यानीत्यादि—प्राज्ञानां विभीषणादीनां

४२० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

अवज्ञातवानसि । '१२५२० मन ज्ञाने ।' मूर्खवाक्येषु ग्रहस्थादिवाक्येषु अवा-
स्थिताः अवस्थितो ऽसि । '२६८९। समवप्रविभ्यः स्थः । १।३।२२।' इति तद् ।
'२३८९। स्थाध्वोरिञ्च । १।२।१७।' त्वं च शास्त्राण्यध्ययीष्टा अधीतवानसि ।
'२४६०। विभाषा लुङ्-लङोः । २।४।५०।' इति इङो गादेशः । न च हितं
प्रत्ययस्थाः प्रतिपन्नवानसि । '१२४४। पद गतौ' । '२२८१। झलो झलि
। ८।२।२६।' इति सिचो लोपः

११९५—मूर्खास् त्वामववञ्चन्त, ये विग्रहमचीकरन्, ॥

अभाणीन् माल्यवान् युक्तमंशस्थास् त्वं न तन् मदात्.

मूर्खा इत्यादि—मूर्खाः सर्वे एवैते त्वामववञ्चन्त विप्रलब्धवन्तः ।
'१८३६। यस्तु प्रलभने' व्यन्तस्य '२७३९। गृधि-वञि- । १।३।६९।' इत्यादिना
तद्धि चटि रूपम् । ये विग्रहमचीकरन् कारितवन्तो भवन्तम् । एषं मातामहो
माल्यवान् युक्तमभाणीत् भणितवान् । '४७७। भण शब्दे ।' '२२६६। इट
ईटि । ८।२।२८।' इति सिचो लोपः । तत् त्वं मदाच्छांशस्थाः न सोढयानसि ।
'४७२। क्षम् सहने-॥'

११९६—राघवस्या ऽमुषः कान्तामसैरुक्तो न चा ऽपिपः, ॥

मा ना ऽनुभूः स्वकान् दोषान्, मा मुहो मा रूपो ऽधुना.

राघवस्येत्यादि—प्रभादित्वमपि ते ऽस्ति यतो राघवस्य कान्ता अ-
मुषः एषिष्ठतयानसि । एषण्डनं चास्या इदं यन्त्रां वियोजनम् । 'मुप
एण्डने ।' पुषादिवाद्गु पुषादयश्च गणान्ता गृहीताः । आसैर्विभीषणा-
दिभिरुक्तो न चापिपः नार्पितवानसि कान्ताम् । अर्तैर्णौ '२५७०। अर्ति-ग्री-
। ७।३।३६।' इत्यादिना पुगन्तगुणः । चटि '२२४३। द्विर्घचने ऽधि। १।१।५९।' इति
स्थानिवद्भावात् '२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति पिशाब्दो
द्विरुच्यते । रेफस्य '२४४६। न भ्रातः-। ६।१।३।' इति प्रतिषेधः । तदधुना
स्वकानात्मीयान्दोषान् दुश्चरितानि मा नानुभूः अपि त्वनुभूष । '२२१९।
माहि लुङ् । १।३।१७५।' । '२२२३। गति-स्था-। २।४।७७।' इति सिचो
लुङ् । मा मुहः मोहं मा गमः मा रूपः रोषं मा कार्याः । मुहिदविभ्यां
पुषादिवाद्गु ।

११९७—तस्या ऽप्यत्यकमीत् कालो, यत् तदा ऽहमवादिपम्

अघानिपत रक्षांसि परैः, कोशांस् त्वमन्ययीः. १७

तत्प्रेत्यादि—यत्तदा अस्मिन् काले ऽहमवादिपं अभिहितवानसि । 'रामः
सन्धीयताम्' इति तस्यापि सम्भेः कालो अत्यकमीदृशकान्तः । '२३२३। अनु-

तथा लट्प्रत्यये कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४२१

क्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७।२।३६।' इतीद । मान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः । यतः परैः शत्रुभिः रक्षांस्यघानिपत इतानि । चिण्वद्वावावृद्धिश्चत्वे । त्वं च कोशमन्य-
यीः त्यक्तवानसि । लङ्कादाहे तस्यारक्षितत्वात् । '२०८२। व्यय वित्तसमुत्सर्गे'
इति चुरादौ पठ्यते । यदा 'बाधपाद्वा' इति जिञ्-वास्ति तदा रूपम् ।
'२२९९। हयन्त-७।२।५।' इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः । 'व्यय गतौ'
इत्यस्यापि रूपम् । अनेकार्थत्वाद्वातानामुत्सर्जने ऽपि द्रष्टव्यम् ॥

११९८—सन्धान-कारणं तेजो न्यगंभूत् ते, कृथास् तथा,
यत् त्वं वैराणि कोशं च सह-दण्डमजिग्लपः ॥१८॥

सन्धानेत्यादि—तथा त्वमकृथाः कृतवानसि । '२५४७। तनादिभ्य-
स्तथासोः । १।४।७९।' इति सिचो लुक् । यथा सन्धानकारणं सन्धानहेतुकं
यत्तच्च तेजः प्रचण्डत्वं सत् न्यगंभूत् न्यगंभूतम् । '२२२३। गति-स्था-
१।४।७७।' इति सिचो लुक् । कुत इत्याह । यत्वं वैराणि शत्रुमावान् कोशं
च सहदण्डं ससैन्यमजिग्लपः ग्लपितवानसि । ग्लायतेर्णां पुकि 'ग्ल-आ-घनु-
यमां च' इति मित्रात् ह्रस्वत्वम् । ग्लपयतेश्चटि रूपम् । यदि हि तेजो भवेत्
सर्वं तथावस्थितमेव स्यात् ततश्च तेजसो ऽभावात् कथं सन्धानं द्वयोः पर-
स्परानुपतापात् । यथोक्तं यावन्मात्रमुपकुर्यात् तावन्मात्रमेवास्य प्राप्नुपकुर्यात् ।
तेजो हि सन्धानकारणं तप्तं लोहं तप्तेन लोहेन सन्धत्त इति ॥

११९९—अक्रुधं च चा ऽभ्यधाद्वाक्यं कुम्भकर्णं दशाननः
'किं त्वं मामजुगुप्सिष्ठा, नदिधः स्व-पराक्रमम् १९

अक्रुधदित्यादि—अभीषमुनेः दशाननः अक्रुधत् क्रुद्धवान् । पुषादि-
त्यादृक् । क्रुद्धश्च कुम्भकर्णमभ्यधात् अभिहितवान् । '२२२३। गति-स्था-
१।४।७७।' इति भिषो लुक् । किमिति त्वं मां अजुगुप्सिष्ठाः निन्दितवा-
नसि । स्वविक्रमं नदिधः न वर्धितवानसि । वृषघातोर्ध्वन्तस्य चटि रथा-
निबन्नायात् '२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति विशम्भो द्विरुप्यवे ॥

१२००—मोजिग्रहः सु-नीतानि, मा स्म क्रंस्या न संयुगे, ॥
मोपालब्धाः कृतेर्दोषैर्, मा न वाक्षीर् हितं परम् ॥२०

मोजिग्रह इत्यादि—सुनीतानि सुनयान् मा उजिग्रहः मा बद्वाहय ।
प्रदोष्यन्तस्य चटि रूपम् । संयुगे युद्धे विषयभूते मा क्रंस्या मोत्साहं न
कार्याः अपि नृमहस्य । '२२२०। रमोत्तरे लट् च । ३।१।१७९।' इति चका-
रादुह । '२७१३। वृत्ति-सर्ग-१।१।३८।' इत्यादिना क्रमेः सर्वे उग्राहे तद् ।
दोषैः अस्माकृतेः मोपालब्धाः मोपालभस्य । '२२८३। शलो-शङि

४२२ मट्टि-काव्ये चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

।८।२।२६।' इति सिचो लोपः । '२२८०। श्रपस्तयोर्धो ऽधः । ८।२।४०।'
'५२। झलां जश शशि । ८।४।५३।' हितं परं कार्यस्य मा न वाक्षीः मा न
बह किन्तु बह । गहेरनिटो हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इत्येकत्वपत्वानि ॥

१२०१-कुम्भकर्णस् ततो ऽगर्जीद्,

भटांश् चा ऽन्यान् न्यवीवृतत्, ॥

उपायंस्त महाऽस्त्राणि,

निरगाच् च द्रुतं पुरः ॥ २१ ॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—ततस्तद्वचनानन्तरं कुम्भकर्णो ऽगर्जीत् गर्जितवान् ।
अन्यांश्च भटान् दृष्टो गच्छतो न्यवीवृतत् निवर्तितवान् । वृत्तेष्वङ्गपरे णा-
बुपधाया '२५६७। उर्कत् । ७।४।७।' इत्यपवाद अकारादेशः । महास्त्राणि
उपायंस्त स्वीकृतवान् । औपचारिकमत्र स्वीकरणं तेन सह । यदि वा उपा-
ङ्पूर्वाधमेः '२७४२। समुदाङ्ग्यो यमोऽग्रन्थे । १।३।७५।' इति तद् । पुरश्च
लङ्कातः द्रुतं निरगात् निर्गतः । इणो गादेशः । '२२२३। गति-।२।४।७७।
इति सिचो लुक् ॥

१२०२-मूर्ध्ना दिवमिवा ऽलेखीत्,

खं व्यापद् वपुर्पोरुणा, ॥

पादान्यां क्षमामिवा ऽभैत्सीत्,

दृष्ट्वा ऽधाक्षीदिव द्विपः ॥ २२ ॥

मूर्ध्नेत्यादि—निर्गच्छन् मूर्ध्ना दिवमलेखीदिव लिखितवानिव । उरुणा
महता वपुषा खं व्यापत् व्याप्तवान् । तदित्वादह । क्षमां पृथ्वीं पादाभ्याम्-
भैत्सीदिव विदारितवानिव । द्विपः शत्रून् दृष्ट्वाधाक्षीदिव भस्ममात्
कृतवानिव । '१०६०। वृह भस्मीकरणे' ॥

१२०३-दग्ध-शैल इवा ऽभासीत्, प्राक्रंस्त क्षय-मेघच्यत्

प्राचकम्पद्दुन्द्वन्तं, राक्षसानप्यतिव्रसत् ॥ २३ ॥

दग्धशैल इत्यादि—महत्त्वात् कृष्णत्वाच्च दग्धशैलवदभासीत् भाति
रम । '११२५। भादीसी' '२३७७। यम-रम-। ७।२।७३।' इति सगिटौ । क्षय-
मेघवत्प्राक्रंस्त प्रस्थितः '२७१५। प्रोषाम्यां समर्थान्याम् । १।३।४२।' इति
तद् । प्रतिष्ठमानश्च दुन्द्वन्तमथकम्पत् कम्पितवान् । '४०३। कपि पलने' ।
इदितो ण्यन्तस्य चटि रूपम् । राक्षसानपि अतिव्रसत् आतितवान् ।
प्रसेप्यन्तस्य चटि रूपम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुर्ममर्कण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४२३

१२०४—स-पक्षो ऽद्रिर्निवा ऽचालीन्,
न्यश्चसीत् कल्प-वायुचत्, ॥
अभापीद् ध्वनिना लोका-
नभ्राजिष्ट क्षयाऽग्निचत्. ॥ २४ ॥

सपक्ष इत्यादि—सपक्ष इवादिः बाह्योः पक्षानुकारित्वात् अचालीत्
चलितः । स्थान्तस्वारिसिचि वृद्धिः । क्रोधात्कल्पान्तवायुवक्ष्यश्चसीत् निश्चसि-
तयान् । '१२९९। इयन्त-१७।२।५।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । ध्वनिना लोकानभा-
पीत् परितवान् । '९६४। भृज् भरणे ।' ईदन्तस्य सिचि वृद्धिः । अभ्राजिष्ट
भ्राजते स्म । क्षयाग्निचत् विह्वलकेशत्वात्, लोकविनाशहेतुत्वाच्च ॥

१२०५—अनंसीद् भूर् भरेणा ऽस्य,
रंहसा शाखिनो ऽलुठन्, ॥
सिंहाः प्रादुहुयन् भीताः,
प्राधुभन् कुल-पर्वताः. ॥ २५ ॥

अनंसीदित्यादि—अस्य भरेण भूरनंसीत् नत्ता । '२३७७। यम-रम-
१७।२।७३।' इति सगिटी । रंहसा वेगेन शाखिनो वृक्षा अलुठन् पतितः ।
'३५७। रुठ लुठ प्रतिघाते' । घुतादित्वादह । घुतादीनामनुदात्तोत्पात्तह ।
'२३४५। घुज-यो लुठि ११।३।९१।' इति परस्मैपदविकल्पः । सिंहाः भीताः
सन्तः प्रादुहुयन् पलायिताः । '२३१२। मि-भि-१३।१।४८।' इत्यादिना चह ।
कुलपर्वताः प्राधुभन् संचलिताः । घुतादित्वादह । पूर्ववद्भात्मनेपदम् ॥

१२०६—उत्पाताः प्रावृतंस् तस्य, द्यौरंशीकिष्ट शोणितम्,
वायवो ऽवासिपुर् भीमाः, क्रूराभ् चा ऽकुपत द्विजाः.

उत्पाता इत्यादि—तस्य गच्छत उत्पाताः प्रावृतन् प्रवृत्ताः । '८११।
वृत्तु यत्तने' घुतादिः । द्यौः शोणितमशीकिष्ट सिद्ध्यति स्म । '७७। शीकृ सेचने'
अनुदात्ते । वायवो भीमाः प्रचण्डा अवासिपुर्वान्ति स्म । '२३७७। यम-
रम-१७।२।७३।' इति सगिटी । क्रूराभ्राशुमसूचका द्विजाः पक्षिणो
ऽकुपत शब्दिताः । '१४९४। कुह शब्दे' इत्यनिट् । कुटादित्वाद सिचिः
क्षिप्ते न गुणः ॥

१२०७—अस्पन्दिष्टा ऽक्षि वामं च,
घोराभ् चा ऽराटिपुः शिवाः, ॥

१—'१२१६। दन्त-विप्राऽण्डजा द्विजाः ॥'

४२४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

न्यपसन् मुसले गृध्रा,

दीप्तया ऽपाति चोल्कया. ॥ २७ ॥

अस्पन्दिष्टेत्यादि—वामं चास्याक्षि अस्पन्दिष्ट स्पन्दते स्म । घोराः
क्षनिष्टशंसिन्यः शिवाः अराटिषू रटन्ति स्म । '२२८४। अतो हलादेः—
।७।२।७।' इति वृद्धिविकल्पः । गृध्रा मुसले न्यपसन् उपविष्टवन्तः । लटि-
त्वादङ् । '२३५५। पतः पुग् ।७।४।१९।' इति पुमायमश्च । दीप्तया उल्कया
अपाति पतितम् । भावे चिणादेशः ॥

१२०८—आंहिष्ट तान-संमान्य दर्पात् स प्रधन-क्षितिम्,

ततो ऽनर्दीदंनन्दीच् च, शत्रूनाह्लात् चा ऽऽहवे. २८

आंहिष्टेत्यादि—तान् उत्पातान् कुम्भकर्णो ऽसंमान्य दर्पादवशाय प्रध-
नक्षितिं युद्धभूमिमांहिष्ट गतवान् । तत उत्तरकालं अनर्दीत् गर्जितवान् ।
'६ पास्वयेदानीम्' इति । अनन्दीश्च जयश्रियं शोधितवानित्यर्थः । आहवे
संप्रामे शत्रूनाह्लात् आहूतवान् । 'आगच्छत, युध्यस्वम्' इति । '२७०४।
स्पर्द्धायामाहः ।१।१।३।१।' इति सङ् । '२४१९। आगमनेपवेध्वन्यतरस्याम्
।३।१।५४।' इत्यङमावपक्षे रूपम् ॥

१२०९—प्राशीन्, न चा ऽतृपत् क्रूरः,

धुच् चा ऽस्या ऽवृधदंश्रतः, ॥

अधाद् वसामुधासीच् च

रुधिरं वनवासिनाम्. ॥ २९ ॥

प्राशीदित्यादि—प्राशीन् भक्षितवान् । वनवासिन इत्यर्थात् । न
चासौ क्रूरः दुष्टचेता अतृपत् कृतवान् । पुपादित्वादङ् । अक्षतो ऽप्यस्य
स्तादतः क्षुत् दुभुक्ता अवृधत् वर्धते स्म । '८१२। वृध् वृद्धी' तुतादिः । वन-
वासिनां वानराणां वसामुधात् पीतवान् । '२३७१। विभाषा प्रा-धेद-
।२।४।७८।' इति सिञ्चो लुक्पक्षे रूपम् । रुधिरं चापासीत् । '२३७५। वि-
भाषा धेद-ञ्योः ।३।१।४९।' इति चङमावपक्षे रूपम् ॥

१२१०—मांसेना ऽस्या ऽश्वतां कुशी,

जठरं चा ऽप्यंशिधियत्,

वह्नामग्लुचत् प्राणा-

नग्लोचीच् च रणे यशः ॥ ३० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-चघो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४२५

मांसेनेत्यादि—वनवासिनां मांसेनास्य कुम्भकर्णस्य कुक्षी वदरपार्थी
अथर्ता शून्या । '२२९१। जृ-स्तम्भु-१३।१।५८।' इत्यादिना अह । '२४२१।
अथर्तेरः । १०।१।५८।' इत्यस्त्वम् । जठरं चोदरमशिश्रियत् शूनम् । '२३७५।
विमाया धेद-श्वयोः । १३।१।७९।' इति चह । इषटादेशः । यद्गुनां वनवासिनां
प्राणानालुचन् दत्तवान् । '२०६। मुत्तु ग्लुत्तु कुत्तु मुत्तु स्तैयकरणे' । '२२९१।
जृ-स्तम्भु-१३।१।५८।' इत्यादिना अङ्गविकल्पनादहभावपक्षे रूपम् । यथाश्च
यद्गुनां रणे अग्लोधीत् अपनीतवान् । 'यद्गु-चह' इत्यादौ ग्लुचिर्गत्यर्थः ।
अहभावपक्षे रूपम् ॥

१२११—सामर्थ्यं चाऽपि तोऽस्तम्भीद्,

विक्रमं चाऽस्य नाऽस्तभन्, ॥

शाखिनः केचिदध्यधुर्

न्यमाङ्क्षुरंपरेऽम्बुधीः ॥ ३१ ॥

सामर्थ्यमित्यादि—स कुम्भकर्णः केषांचिदलवतामपि वनवासिनां
सामर्थ्यमस्तम्भीत् नियमितवान् । अहभावपक्षे रूपम् । विक्रमं च केचिदस्य
नास्तभन् न नियमितयन्तः । अहपक्षे रूपम् । कृत्यगुनासिफलोपः । केचि-
न्याद् वृक्षानध्यधुः शचिष्ठितयन्तः । तिष्ठतेः '२२२३। गति-स्था-१२।१।७७।'
इति सिषो लुक् । आदेशसकारस्य पाठं द्रुतं च । अपरेऽम्बुधी न्यमाङ्-
निमगाः । '२५१७। मरिज नशोर्लङ् । ७।१।६०।' इति जुग् । मरमेरन्त्यात्पूर्वं
नुममिच्छन्ति । अनुपद्वमंघोमादिलोपार्थम् ॥

१२१२—अन्ये त्वलक्षिणुः शैलान्, गुहास्वन्ये न्यलेपत, ॥

केचिदासिपत स्तब्धा, भयात् केचिदधूर्णिषुः ॥ ३२ ॥

अन्ये रिवित्यादि—अन्ये शैलानलक्षिणुः भयाद्गारुडा इत्यर्थः । अन्ये
गुहासु न्यलेपत । '१२१४। लीह श्लेषे' । केचिन् स्तब्धाः स्थाणुवदामिपन
आमते स्म । अपरे भीत्या भयात् अधूर्णिषुः धूर्णन्ते स्म ॥

१२१३—उदतारिपुरंभोर्धं घानराः सेतुनाऽपरे, ॥

अलज्जिष्टाऽद्भुदस् तत्र, प्रत्यवास्थित चोर्जितम् ॥ ३३ ॥

उदतारिपुरित्यादि—अपरे घानराः सेतुना अम्भोपिमुदतारिपुः व-
शीर्जाः । तत्र सेतु तयाभूतेष्वहोऽलज्जिष्ट लब्धते स्म । ऊर्जितं च पराक्रमं
प्रत्यवास्थित प्रतिपद्यमान् । '२६८९। समपप्रविम्बः स्यः ११।३।२२।' इति
तद्ध । '२३६९। इत्यादृजान् । ८।३।२०।' इति मिषो लोपः ॥

४२६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१२१४—सत्त्वं समदुष्टुक्षच् च वानराणाम्युद्ध च, ॥

ततः शैलानुदक्षैप्सुरुदगूरिपत द्रुमान् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमित्यादि—वानराणां सत्त्वं समदुष्टुक्षच् सन्दीपितवान् । पुक्षेः सन्दीपनार्थात् पयन्तादलेश्चद् । स्वयमयुद्धं च युध्यते स्म । '२२८१। श्लो-
कलि । ८। २। २६।' इति सिचो लोपः । ततः सत्त्वपुक्षणानन्तरं वानराः शैलानुद-
क्षैप्सुः उरिक्षितवन्तः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । द्रुमांश्चोदगूरिपत उपापित-
वन्तः । '१८२६। गूरी उधमने' ॥

१२१५—अनर्दिषुः कपि-व्याघ्राः,

सम्यक् चाऽयुत्सताऽऽहवे, ॥

तानमर्दीदखादीच् च,

निरास्थच् च तलाऽऽहतान् ॥ ३५ ॥

अनर्दिषुरित्यादि—उरिक्षितशैलद्रुमाः कपिव्याघ्रा अनर्दिषुः नर्दित-
वन्तः । 'दृष्टो ऽस्माभिः क वात्यति' इति । सम्यक् निर्भयमाहवे अयुत्सत
युध्यन्ते स्म । '२६१३। हलन्ताच्च । १। २। १०।' इति सिचः किरवे गुणाभावः ।
तान् प्लवङ्गमान् युध्यमानान् कुम्भकर्णोऽमर्दीत् मृदितवान् । मृदेर्लघू-
पधगुणः । अखादीच्च भक्षितवान् । हस्ततलेनाहतान् निरास्थत् इतस्ततः
क्षिप्तवान् । '२७३८। अत्यति—१३। १। ५२।' इत्यादिना अइ । '२५२०। अत्य-
तेत्युक् । ७। ४। १०।' ॥

१२१६—प्राचुचूर्णच् च पादाभ्याम्विभीषत च द्रुतम्, ॥

अतर्हीच् चैव शूलेन कुम्भकर्णः प्लवङ्गमान् ॥ ३६ ॥

प्राचुचूर्णदित्यादि—पादाभ्यां प्राचुचूर्णत् पिष्टवान् । '११५७। चूर्ण
मेरणे' इति चुरादिः । एवं चूर्णयन् द्रुतमविभीषत भीषयते स्म '२५९५।
मियो हेतुभये पुक् । ७। ३। ४०।' । '२५९४। मी-स्म्योर्हेतुभये । १। ३। ६८।' इति
तद् । शूलेन ग्रहरणेन अतर्हीश्च विद्धवान् । '१५४९। एह हिंसायान् ।'
हयन्तरपात वृद्धिः ॥

१२१७—अतौत्सीद् गदया गाढमपिपच् चोपगूहनः, ॥

जानुभ्यामदमीच् चाऽन्यान्, हस्त-वर्तमवीचृतत् ॥ ३७ ॥

अतौत्सीदित्यादि—कांश्चिद्गदया गाढमतौत्सीन् व्यथितवान् । उपगू-
हनैरपिपन् चूर्णितवान् । लदिच्चादद् । अन्याश्च जानुभ्यां अदमीन् शायि-

तथा लक्ष्य-रूपे केषानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४२७

तवान् । भवदभ्य निषमितवानित्यर्थः । ह्यन्तरत्वात् वृद्धिः । हस्तवर्तमवी-
यृतत् हस्ताभ्यां वर्तितवान् पिष्टवानित्यर्थः । वृतेर्ण्यन्तात् '१३६०। हस्ते
वर्ति-प्रहोः । १३।१३९।' इति णसुल् । '१३६०। कपादिषु यथाविध्यनुप्र-
योगः । १३।१४९।'।

१२१८—अदालिपुः शिला देहे,

चूर्ण्यभूवन् महा-द्रुमाः, ॥

क्षिप्तास् तस्य न चा ऽचेतीत्

तान्सौ, ना ऽपि चा ऽक्षुभत्. ॥ ३८ ॥

अदालिपुरित्यादि—घानरैस्तस्य देहे क्षिप्ताः शिला अदालिपुर्वि-
शीर्णाः । '५८९। दल विभरणे ।' भौवादिकः । लान्तत्वाद्बुद्धिः । महाद्रु-
माश्चूर्ण्यभूवन् चूर्णीभूताः । न च तान् क्षिप्तान्सौ कुम्भकर्णो नाचेतीत्
न चेति तवान् । '१९। चिती संज्ञाने ।' नापि चाक्षुभत् क्षुभितः । '१३१८।
क्षुभ संघलने' दिवादिः ॥

१२१९—अद्राष्टां तं रघु-व्याघ्रौ आख्यच्च चैनं विभीषणः ॥

'एष व्यजेष्ट देवेन्द्रं, ना ऽशक्निष्ट विवस्वतः. ॥ ३९ ॥

अद्राष्टामित्यादि—तं तादृशौ रघुव्याघ्रौ रामलक्ष्मणावद्राष्टां दृष्टवन्तौ
विभीषणश्चैनमाख्यत् कथितवान् । 'कुम्भकर्णोऽयम्' इति '२४३८। अस्यति-
। १३।१।५९।' इत्यादिना ऽह । प्रभावं चास्य कथयन्नाह—'देवेन्द्रमेव व्यजेष्ट
विजितवान् । '२६८५। वि-पराभ्यां जेः । १३।१।५९।' इति तह । विवस्वतः
सूर्यात् नाशक्निष्ट न शक्नुते स्म ॥

१२२०—यक्षेन्द्र-शक्तिमच्छासीन्, ना ऽप्रोधीदस्य कश्चन,

कुम्भकर्णान् न भैष्टं मा युवामस्मान् नृपा ऽऽरमजौ. ॥

यक्षेत्त्यादि—यक्षेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिं प्रहरणमच्छामीन् स्तब्धितवान् ।
'१२२१। एो ऐदने ।' अस्य तु कश्चन कश्चित् नाप्रोधीत् न प्रभवति स्म । शक्तये
प्रहरणायेत्यर्थात् । '९२६। प्रोथृ पर्याप्तौ ।' पर्याप्तियोगे चतुर्थी । न भविष्यति
पर्याप्तेरपि वक्षितवान् । अतो ऽस्मादेवंविधात् कुम्भकर्णात् युवां नृपामजौ
मा न भैष्टं किन्तु विभीतम् । '२२१९। माटि लुह । १३।१।१०५।' । मध्य-
मपुरुषाद्वचने रूपम् । मातङ्गः प्रतिपेधे ॥

१२२१—अन्तं मोपेक्षिपायां च, मा न कार्ष्णिमिहा ऽऽदरम्.

'अमुं मा न वधिष्टे'ति रामो ऽवादीत् ततः कपीन्. ४१

४२८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे 'लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

प्रन्तमित्यादि—तस्मात् प्रन्तमेनं युषां मोपेक्षिषायां मोपेक्षकौ भूत-
मित्यर्थः । इह च कुम्भकर्णे आदरं मा न कार्षे अपि तु क्लृप्तम् । ततो
विभीषणवचनानन्तरं रामः कपीनवादीत् उक्तवान् । 'अमुं कुम्भकर्णे मा न
वधिष्ट' इति किन्तु हतेति । '२४३३। हनो वध लुङि । २। १। ४२। ॥

१२२२—ते व्यरासिपुः स्रग्धन्त राक्षसं चाऽप्यपिप्लवन्, ॥

अवभासन् स्वकाः शक्तीर्, द्रुम-शैलं व्यकारिषुः ४२

त इत्यादि—ते वानराः हर्षाद् व्यरासिपुः किलकिलाशब्दं कृतवन्तः ।
'२२८४। अतो हलादेः-। ७। २। ७।' इति वृद्धिः । राक्षसं च कुम्भकर्णेमाह्वय-
स्पर्धमाना आहूतवन्तः । '२४१९। आत्मानेपदेऽप्यन्तरस्वाम् । ३। १। ५४।' इति द्वेयः पक्षे अह । अपिप्लवन् ह्लावितवन्तः । अपिः शब्दार्थे । तथा
कृतवन्तः यथासौ पुतिं कर्तुमारब्धः । प्लवतेर्ण्यन्तस्य चङि सन्वत्कार्यमिति ।
'२५७८। स्रयति-शृणोति-। ७। १। ८१।' इत्यादिना अभ्यासस्येत्वम् । स्वका
आत्मीयाः शक्तीरवभासन् प्रकाशयन्ति स्म । भासेर्ण्यन्तस्य चङि '२५६५।
आज-भास-। ७। १। ३।' इत्यादिना उपधाह्रस्वविकल्पः । द्रुमाश्च शैलाश्च द्रुम-
शैलम् । '२१०। जातिरग्राणिनाम् । २। १। १।' इत्येकवक्तावः । व्यकारिषुः
तदुपरि क्षिप्तवन्तः । '१५०३। कृ विक्षेपे' ॥

१२२३—ते तं व्याशिपताऽक्षौत्सुः

पादैर्, दन्तैस् तथा ऽच्छिदन् ॥

आर्जिजत् शरभो वृक्षं,

नीलस् त्या ऽऽदित पर्यतम्, ॥ ४३ ॥

ते तमित्यादि—ते वानरास्तं राक्षसं व्याशिपत व्यास्यन्तः । '१३४५।
अह्नु व्पासी ।' पादैश्चाक्षौत्सुः पिटवन्तः । '१५३७। क्षुद्रिर् सम्पेपणे ।'
दन्तैश्छिदन् छिन्दन्ति स्म । '२२६५। हरितो वा । ३। १। ५०।' इत्यह । शरभो
नाम कपिवृक्षमार्जिजत् ग्रहीतुं यतते स्म । '१८५८। अर्जं प्रतिपद्ये' इति
स्वार्थिकण्यन्ताद्यङि '२२४३। द्विर्वचने ऽधि । १। १। ५९।' इति स्थानिपज्ञायात्
'२१०६। अज्ञादेर्द्वितीयस्य । ६। १। २।' इति द्विर्वचनम् । रेफस्य '२४४६। न
न्द्राः-। ६। १। ३।' इति प्रतिषेधः । नीलः पर्यतमादित गृहीतवान् । '२३८९।
स्या-योरिति । १। २। १०।' ॥

१२२४—ऋपभो ऽद्रीनुदक्षैप्सीत्, ते तैररिमंतर्दिषुः ॥

अस्फूर्जीद्, गिरि-शृङ्गं च व्यस्त्राक्षीद् गन्धमादनः, ॥

ऋपभ इत्यादि—ऋपभो नाम कपिरद्रीनुदक्षैप्सीत् बलिप्तवान् । ते

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदश सर्गः— ४२९

शरभादयस्त्रैवृक्षादिमिररिमतादिषुः हतवन्तः । '५९१ तद् हिंसायाम् ।'
गन्धमादनो नाम कपिरस्फूर्जोत् वज्रमिव । गिरिशृङ्गं च व्यसाक्षीत् विसृष्ट-
वान् । मृजिस्तौदादिकं वदाचेत् ॥

१२२५—अकूर्दिष्ट, व्यकारीच् च गवाक्षो भूधरान् बहून्-
स तान् नाऽजीगणद् वीरः कुम्भकर्णोऽव्यथिष्ट न. ॥

अकूर्दिष्टेत्यादि—गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट शीटापूर्वकं चेष्टते
स्म । [भूधरान्] महीधरांश्च व्यकारीत् विक्षिप्तवान् । वीरः कुम्भकर्णस्तान्
शरभादीन् नाजीगणत् न गणयामास । अजीगणदिति पाठान्तरम् । तत्र
चकारेणाख्यमप्यनुवर्तते । न चाप्यथिष्ट व्यथितो ऽभूत् ॥

१२२६—अमन्थीच् च पराऽनीकमंश्लोष्ट च निरकुशः, ॥
निहन्तुं चाऽत्वरिष्टाऽरीन् जक्षीच् चाऽङ्गमागतान् ॥

अमन्थीदित्यादि—पराणीकं शत्रुसैन्यममन्थीत् क्षोभितवान् 'मन्थ
विलोढने ।' निरकुशश्चाप्रतिहतशक्तिः अंश्लोष्ट भ्रान्तवान् । '१०२६। दुष्ट
गती' । अरींश्च वानरास्त्रिहन्तुमत्वरिष्टं त्वरते स्म । '८३१। जितवरा संभ्रमे ।'
अङ्गं च समीपमागतानजक्षीत् भक्षितवान् । '११४५। जक्ष भक्ष-हसनयो ।'
इति भक्षणे जक्षः ॥

१२२७—व्यक्रुक्षद् वानराऽनीकं, संपलायिष्ट चाऽऽयति, ॥
हस्ताभ्यां नश्यदक्राक्षीद्, भीमे चोपाधिता ऽऽनने. ॥

व्यक्रुक्षदित्यादि—तस्मिन्नायत्यागच्छति सति, आङ्पूर्वस्तेणः शतरि
रूपम् । वानरानीकं व्यक्रुक्षत् विक्रोशति स्म । '२३३६। शल इगुपधाद-
निटः कसः । ३। १। ४५।' । संपलायिष्ट पलायते स्म । तच्च नश्यत्पलायमानं
हस्ताभ्यामक्राक्षीत् आकृष्टवान् कुम्भकर्णः । 'कृष विलेखने' । '२४०२। अनु-
दात्तस्य च-। ६। १। ५९।' इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । आकृष्टं चातिभीमे
ऽतिमपङ्क्रे विकृते आनने बक्रे उपाधित न्यस्तवान् । घात् । '२३८९।
स्या-त्वोरिच । १। २। १०।' ॥

१२२८—रक्तेना ऽचिह्निदद् भूमिं,

सैन्यं चाऽतस्तरद्धतः, ॥

ना ऽताप्सीद् भक्षयन् कूरो,

ना ऽश्रमद् घ्नन् सुवङ्गमान् ॥ ४८ ॥

रक्तेनेत्यादि—वानरानीकस्य रक्तेन भूमिमचिह्निदत् छेदितवान् ।

४३० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

‘१३२१। हिन्दू आर्द्धमावे ।’ तस्य ष्यन्तस्य चङि रूपम् । सैन्यैश्च हतेर्भू-
मिमतस्तरत् छादितवान् । स्तृणातेर्णो चङि रूपम् । ‘२५६६। अण् स्मृ-
ह-त्वर-।७।४।९।५।’ इत्यादिना अत्वम् । तांश्च भक्षयन्नपि क्रूरः नाताप्सीत् न
तृतः । ‘१२७१। नृप ग्रीणने’ पुषादिः । ‘स्यूश-भृश-कृष-नृप-टपां चलेः सिज्वा’
इति पक्षे सिच् । ह्यवज्ञमांश्च धन् हिंसन् नाश्रमत् न धान्तवान् । ‘१२८०।
असु तपसि खेदे च’ इति खेदे पुषादित्वादह् ॥

१२२९—न योद्धुमशकन् केचिन्, ना ऽढौकिपत केचन,
प्राणशन् नासिकाभ्यां च, वक्त्रेण च वनौकसः ४९

न योद्धुमित्यादि—तेषां मध्ये केचिद्वनौकसो वानरा योद्धुं नाशकन्
न शक्ता अभवन् । सविरवाद्ह । केचिन्नाढौकिपत न ङौकन्ते स्म । ये तु
तेन पदेन क्षिप्तास्ते नासिकाभ्यां नासिकाविवराभ्यां वक्त्रेण च प्राणशन्
मृतप्राः निःसृता इत्यर्थः । नशेः पुषाविरवादह् । ‘२२८७। उपसर्गात्-
।८।७।९४।’ इत्यादिना णत्वम् ॥

१२३०—उदरे चा ऽजरन्नन्ये तस्य पाताल-सन्निभे, ॥

आक्रन्दिपुः, सखीनाहन्, प्रपलायिपता ऽस्विदन् ५०

उदरे चेत्यादि—अन्ये च तस्योदरे पाताल[सन्निभे]सदृशे अजरन्
जीर्णाः । ‘२२९१। जृ-स्तम्भु-।३।१।५८।’ इत्यादिना ऽह् । ‘२४०६। ऋटशो
ऽङि गुणः ।७।४।९६।’ आक्रन्दिपुः आक्रन्दितयन्तः । सखीन् मित्राणि आहन्
आहूतयन्तः । ‘२४१८। लिपिसिधि-।३।१।५३।’ इत्यादिनाह् । प्रपलायि-
पत । प्रपलायमानाश्चास्विदन् प्रस्विन्नाः । पुषादित्वादह् ॥

युगमम्—

१२३१—रक्तमश्रयोतिपुः क्षुण्णाः, क्षताश्च कपयो ऽनृपन्,
उपास्थायि नृपो भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिहत् ॥ ५१ ॥

रक्तमित्यादि—अन्ये क्षुण्णाः सन्तः रक्तमश्रयोतिपुः व्योतन्ति स्म ।
‘२२६९। हरितो या ।३।१।५७।’ इत्यहभावपक्षे रूपम् । क्षताश्च रण्डिता अनृपन्
तृपन्ति स्म । ‘१३०७। अितृष पिपासायाम् ।’ पुषादित्वादह् । नृपो रामस्तै-
र्भग्नैरुपास्थायि उपस्थापितः । अन्तर्भावितो ष्यर्थः । कर्मणि विष् । असौ
रामः सुग्रीवमैजिहत् योद्धुमीहां कारितवान् । ईहतेर्ष्यन्ताचङि ‘२२४३।
द्विर्षघनेऽपि ।१।१।५५।’ इति स्यानिबन्नात् द्वितीयस्य द्विर्षघनम् ।
आह् । वृद्धिः । योद्धुमिति वदयमाणेन योग्यम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-चघो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४. २

१२३२—योद्धुं सोऽप्यरुपच्छत्रोरैरिरिच च महा-द्रुमम् ॥

तं प्राप्तं प्रासहिष्टा ऽरिः, शक्तिं चोग्रामुदग्रहीत् ॥ ५२ ॥

योद्धुमित्यादि—सोऽपि सुग्रीवः अहत् कुप्यति स्म । '१७९८। रूप रोपे' पुपादिः । शत्रोश्च द्रुममैरिरिच क्षिप्तवान् । '१९४७। ईर क्षेपे' इति स्वा-
र्थिकण्वन्तस्य रूपम् । तं द्रुमं प्राप्तमरिः कुम्भकर्णः प्रासहिष्ट प्रसहते स्म ।
शक्तिं चोग्रां प्राणहरामुदग्रहीत् उद्धृहीतवान् ॥

१२३३—स तामविभ्रमद् भीमां,

वानरेन्द्रस्य चाऽमुचत् ॥

प्रापसन् मारुतिस् तत्र

तां चाऽलासीद् वियद्-गताम् ॥ ५३ ॥

स तामित्यादि—तां गृहीतां शक्तिं स कुम्भकर्णः अविभ्रमत् भ्रम-
यति स्म । भ्रमेर्भ्रमन्ताच्चाष्टि रूपम् । वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि अमुचत्
मुक्तवान् । लङिष्ठाद् । तत्र तस्यां मुक्तायां मारुतिर्हनुमान् प्रापसन्
प्रापुपस्थितः । लङिष्ठाद् । '२३५५। पतः पुम् । ७। ११। १९।' इति पुमागमः ।
तां च वियद्गतामलासीन् आसवान् । '११३२। ला आदाने । '२३७७।
यम-रम-। १। २। ७३।' इति समिटी ॥

युगम्—

१२३४—अशोभिष्टा ऽचखण्डच् च

शक्तिं वीरो, न चाऽयसत् ॥

लौह-भार-सहस्रेण

निर्मिता निरकारि मे ॥ ५४ ॥

अशोभिष्टेत्यादि—असी गृहीतशक्तिर्वीरः अशोभिष्ट शोभते स्म ।
शक्तिमप्यण्डश्च भगवान् । '१९९४। ९५। सह सदि भेदेने' चौरादिकः । तां च
सहस्रपायसर्पनायस्यतिष्ठम् । '१२८९। यमु प्रयत्ने ।' पुपादिः । लौहभार-
सहस्रेण निर्मिता घटिता मम शक्तिर्निरकारि भग्ना अनेनेति रक्षः कुम्भकर्णो
ऽपुपस्थिति यद्यप्यपेन सम्बन्धः ॥

१२३५—शक्तिरैत्यकुपद् रक्षो, गिरि चोदसनीद् गुरुम् ॥

व्यसृष्ट तं कपीन्द्रस्य, तेनाऽमूच्छीदसा क्षतः ॥ ५५ ॥

शक्तिरित्यादि—अपुपस्थितिः '१३१२। पुप प्रोपे' पुपादिः । गिरि

१२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-स्येद्वितीयो वर्गः,

च गुरुमुदखनीत् उस्सातवान् । '२२८४। अतो हलादेर्लघोः । १७। २। ७।' इति
वृद्धयभाषपक्षे रूपम् । कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि तं च गिरिं व्यसृष्ट वि-
सृष्टवान् । 'सृज विसर्गे' अनुदात्तेत् । तस्मादलन्तादात्मनेपदे सिचः किरवे
गुणाभावः । असौ कपीन्द्रस्तेन [क्षतः] हतः सन् अमूर्च्छीत् मोहमुपगतः ॥

१२३६—अलोठिष्ट च भू-पृष्ठे, शोणितं चाऽप्यसुस्रुवत्,
तमांदायाऽपलायिष्ट, व्यरोचिष्ट च राक्षसः ॥ ५६ ॥

अलोठिष्टेत्यादि—भूर्छितश्च भूपृष्ठे अलोठिष्ट लुठते स्म । 'लुठ लुठ
प्रतिघाते।' इति घुतादिः । '२३४५। घुञ्जघो लुङि । १। १३९१।' इति परस्मैपद-
विकल्पेनात्मनेपदम् । अत्रैव शोणितं अप्यसुस्रुवत् सुतम् । '२३१२। णि-भि-
१३। १। ४८।' इत्यादिना चङ् । तं सुग्रीवमादाय राक्षसः कुम्भकर्णः पला-
यिष्ट पलायते स्म । व्यरोचिष्ट रोचते स्म । '७९७। हच दीप्तौ' ॥

युग्मम्—

१२३७—अभैषुः कपयो, ऽन्वारत् कुम्भकर्णमरुत्-सुतः ॥

शनैरवोधि सुग्रीवः, सोऽलुञ्चीत् कर्ण-नासिकम् ५७

अभैषुरित्यादि—तस्मिन्धीते कपयो अभैषुः भीताः मरुत्सुतः कुम्भकर्ण-
मन्वारत् अनुगतः । अतः '२३८२। सर्ति-शास्त्वर्तिभ्यश्च । ३। १। ५६।' इत्यङ् ।
'२४०६। ऋरुशो ऽङि गुणः । ७। ४। १६।' सुग्रीवः शनैर्मनोगवोधि लब्धसंज्ञो
यभूय । '२३२८। दीप-जन-१३। १। ६१।' इत्यादिना धुषेः कर्तरि णिष् । स
बुद्धः कर्णनासिकम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । अस्यालुञ्चीत् कृतवान् । राक्ष-
सस्येति वक्ष्यमाणेन सम्यन्धः ॥

१२३८—राक्षसस्य, न चाऽत्रासीत्, प्रनष्टुर्भयतिष्ट च ॥

अक्रोधि कुम्भकर्णेन, पैष्टुमारम्भि च क्षितौ ॥ ५८ ॥

राक्षसस्येत्यादि—राक्षसस्य कुम्भकर्णस्य सम्यन्धे ॥ सुग्रीपो न
चात्रासीत् न तत्रः । राक्षसात् प्रनष्टुं पलायितुम् । '२५१७। मरित्त नञो-
र्हलि । ७। १। ६०।' इति जुम् । भयतिष्ट च पठते स्म । कुम्भकर्णेनारामनो
ऽवरयो दृष्ट्वा अक्रोधि क्रुद्धम् । भावे लुङ् । क्षितौ च पैष्टे चूनेयितुं सुग्रीव
भारम्भि भारत्थः । कर्मणि लुङ् । '२५८१। रमेरमास्थितोः । ७। १। ६३।' इति जुम् ॥

१२३९—सुग्रीवो ऽस्याऽभ्रसार्जस्तात्,

समगाहिष्ट चाऽम्बरम्,

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४३३

तूर्णमन्वसृपद् राम-

माननन्दच् च वानरान् ॥ ५९ ॥

सुग्रीव इत्यादि—अस्य कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुग्रीवः अभ्रशत् घटः । '१३०४। अंशु अंशु अवःपतने' पुषादिः । स चाम्बरमाकाशमग्राहिष्ट आक्रान्तवान् । '६९६। गाहृ विलोडने' अनुदात्तेत् । तूर्णं च राममन्वसृपत् अनुगतः । एदिरवादह । वानरांश्च कर्ण-नासिककर्तनेनाननन्दत् । तोपि-तवान् । नन्दतेष्वन्तस्य रूपम् ॥

१२४०—अतत्परच् च तान् योद्धुमचिचेष्टच् च राघवौ ॥

कुम्भकर्णो न्ययतिष्ट, रणे ऽयुत्सन्त वानराः ॥ ६० ॥

अतत्परदित्यादि—तांश्च वानरान् योद्धुमतत्परत् परयति स्म । 'मा विलम्बयन्' इति । एतेष्वन्ताघट । '२५६६। अत् स्मृ-ट-स्वर-। ७। ४। ९। ५।' इति भ्रम्यासस्य भ्रमम् । राघवौ च योद्धुमचिचेष्टम् व्यापारयति स्म । '२५८३। विमाया घेष्टि-चेष्टयोः । ७। ४। ९। ६।' इत्यभ्यामस्यात्वपक्षे रूपम् । स कुम्भकर्णो योद्धुं न्ययतिष्ट निपृक्तः । वृत्तिर्धुंतादिः । '२३४५। शुद्धयः-। १। ३। ९। १।' इत्यादिभारमनेपदे नाह । वानराश्चायुत्सन्त यु-प्यते स्म ॥

१२४१—अपिवेष्टन् नृपाऽऽदेशादंरुक्षंश्च ऽऽशु राक्षसम्
तानंधायीत् समारूढांस् ते ऽप्यंघंसिपता ऽऽकुलाः ॥ ६१ ॥

अपिवेष्टनित्यादि—वानरा राक्षसमपिवेष्टन् वेष्टयन्ति स्म । अत्र राम इत्यर्थाऽष्टव्यम् । यतस्त्रयादेशादाशु ते राक्षसमारुक्षन् आरूढाः । इहः '२३३६। दाळ इगुपपात्-। ३। १। ४। ५।' इत्यादिना वयः । वानरा एव नृपादेशादपिवेष्टनिति व्याख्याने स्वातन्त्र्येण तेषां कर्तृत्वाप्रयोजकत्वं न परते । तांश्च वानरानारूढान् कुम्भकर्णो अधायीत् धृतवान् । '२२०९। एवरति-। ७। २। ४। ४।' इत्यादिना इह । इहवृद्धेः '२२६८। नेटि । ७। १। ४।' इति प्रतिषेधः । ते व्याकुलाः सन्तोऽघंसिपत गस्ताः पतिता इत्यर्थः । '८०६। संगु अंशु च घंघने' शुनादिः । परस्मैपदाभावात् ॥

१२४२—अप्रसिष्ट, व्यधाविष्ट, समाश्लिष्टच् च निरन्दयम्
ते चा ऽप्यंघोरिपुर् घोरं, रक्षं चा ऽयमिपुर् मुलैः ॥ ६२ ॥

अप्रसिष्टेत्यादि—कुम्भकर्णः कांश्चिदप्रसिष्टं व्रतते स्म । कांश्चिद्विद्वं

४३४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

समाश्लिष्य । '१२६२। श्लिष आलिङ्गने' । '२३३६। शालः—१३।१।४५।' इति वसः । ते चाश्लिषाः महाघोरं क्षुतिकटुकं अघोरिषुः शब्दमुक्तवन्तः । '१४३३। घुरभीमार्थ-शब्दयोः' इति तुदादिरनुदात्ते । रक्तं चावमिषुः उद्गीर्णवन्तः ॥

१२४३—स चा ऽपि रुधिरैर् मत्तः स्वेषामर्प्यदयिष्ट न, ॥

अग्रहीच् चा ऽऽयुरन्येषामरुद्ध च पराक्रमम्. ॥६३॥

स चेत्यादि—स चापि कुम्भकर्णः रुधिरैर्मत्तः स्वेषामपि नादयिष्ट न दयां कृतवान्, किमपरेषाम् । '६१३। अधीमर्थ—१२।३।५२।' इति पट्टी । अन्येषां चानराणां आधुर्जीवितमग्रहीत् गृहीतवान् । '९२९९। हयन्त—१०।२।५।' इति न वृद्धिः । 'अदोहीवाऽऽयुः' इति पाठान्तरम् । तत्र तथामूर्तं कुम्भकर्णं दृष्टवतामन्येषामायुरदोहीच स्वयं गतमिव । '२०६९। दुहश्च १३।१।६३।' इति कर्मकर्तरि चिण् । पराक्रमं चान्येषामरुद्धं च आवृतवान् । रुधेः कर्मानिभावे शब्दः । '२२८१। श्लो श्लि । ८।२।२६।' इति सिषो कोपः । '२२८०। श्लपस्तयोर्घोऽघः । ८।२।४०।' । '५२। श्लो जग्न श्लि । ८।४।५३।' ॥

१२४४—संभ्रस्तानामपाहारि सत्त्वं च घन-वासिनाम्. ॥

अच्छेदि लक्ष्मणेना ऽस्य किरीटं कवचं तथा, ॥६४॥

संभ्रस्तानामित्यादि—तेन सत्त्वमपाहारि अपहृतम् । सर्वेषां प्रस्त-त्वात् । कर्मणि लुङ् । लक्ष्मणेन अस्य किरीटं मुकुटं तथा कवचमच्छेदि-ष्ठितम् । कर्मणि लुङ् ॥

युगम्—

१२४५—अभेदि च शरीर् देहः प्रादांसीत् तं निशा-चरः, ॥

अस्पधिष्ट च रामेण. तेना ऽस्या ऽक्षिप्सतेष्वः, ॥६५॥

अभेदीत्यादि—देहश्चास्य शरीः कारणभूतेरभेदि स्थितः । निशाचरश्च तं लक्ष्मणं प्रादांसीत् स्तुतवान् । 'साधु मयता युयम्' इति । रामेण सहार-प-धिष्टं योद्धुं स्पधंते श्व । तेन रामेणास्य इष्वः अक्षिप्सत क्षिप्ताः । कर्मणि लुङ् । इक्ष्वांशुनामनेपदे स्थिः क्तिवाङ्गनामायः ॥

१२४६—धैर्यानि खरो, वाली, मारीचो, दूषणस् तथा. ॥

अयामंस्त स तान् दर्पात्, प्रोदयंसीच् च मुहुरम्. ६६

धैरित्यादि—धैः शरीरं खरो ऽपानि व्यापादिनः । कर्मणि लुङ् । ते

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४३५

अक्षिप्सतेति योज्यम् । स कुम्भकर्णस्तान् मन् द्रुपाद्वामंस्त भवमन्यते
स्म । मुद्गरं प्रोदयंसीत् उद्गूढवान् । '२३७७। यम-रम-१७।२।७३।' इति
संगितौ ॥

१२४७—वायव्याऽस्त्रेण तं पाणिं

रामो ऽच्छैत्सीत् सहाऽऽयुधम् ॥

अदीपि तरु-हस्तो ऽसा-

वैधावीच् चा ऽरि-संमुखम् ॥ ६७ ॥

वायव्यास्त्रेणेत्यादि—येन पाणिना मुद्गरमुदयंसीत् तं पाणिं सहायुधं
रामो वायव्यास्त्रेण मरुदेवतादत्तेन अच्छैत्सीत् । छिन्नपाणिश्चासौ तरुहस्तः
तरुहस्ते यस्येति सरोः प्रहरणत्वात् सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । अदीपि
दीप्यते स्म । '२३२८। दीप-जन-१।१।६१।' इत्यादिना कर्तरि चिण् ।
अरिसंमुखं च रामाभिमुखमधावीत् वेगेन गतवान् ॥

१२४८—स-वृक्षमच्छिदत् तस्य शक्राऽस्त्रेण करं नृपः, ॥

जंघे चा ऽशीशतद् वाणैरंप्रासीदिपुभिर्मुखम्, ॥ ६८ ॥

सवृक्षमित्यादि—तस्य सवृक्षमपि करं नृपः शक्रास्त्रेणाच्छिदत् ।
'२२६९। इरितो वा । १।१।५७।' इत्यङ् । जङ्घे चाम्बैर्वाणैरशीशतत् । गम-
नासमर्थं कृतवान् । शदेणो '२५९८। शदेरगती-१७।३।७२।' इति तावम् ।
मुखं वेपुभिरंप्रासीत् परितवान् । '११३५। प्रा पूरणे' ॥

१२४९—ऐन्द्रेण हृदये ऽव्यात्सीत्.

सो ऽध्यवात्सीच् च गां हतः ॥

अपिक्षातां सहस्रे द्वे

तद्-देहेन वनौकसाम् ॥ ६९ ॥

ऐन्द्रेणेत्यादि—ऐन्द्रेण शरेण हृदये ऽव्यात्सीत् विदवान् । स तथा हतो
गामभ्यवात्सीत् भूमिमभ्युपितवान् । तस्य पततो देहेन वनौकसां वानराणां
द्वे सहस्रे अपिक्षातां वर्णिते । '१५४६। विपू संचूर्णने' । कर्मणि लुङ् ॥

१२५०—अस्ताविपुः सुरा रामं, दिशः प्रापन् निशान्चराः, ॥

भूरकम्पिष्ट साऽद्रीन्द्रा, व्यचालीदम्भसां पतिः ७०

अस्ताविपुर्इत्यादि—उत्तिम् हते सुरा देवा राममस्ताविपुः स्तुवन्ति

४३६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-कण्ठे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्म । '२३८५। स्तु-सु-भूम्यः परस्मैपदेषु । ७।२।७२।' इतीद । निशाचरास्त-
न्यादिशः प्रापन् प्राप्तवन्तः । '१३४१। आष्ट्र व्यासौ ।' सादीन्द्रा सकुलपर्वता
भूमिरकम्पिष्ट चलति स्म । अम्मसां पतिः समुद्रो व्यचालीत् प्रक्षुभितवान् ॥

१२५१—हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्रवन्. ॥

अरोदीद् रावणो ऽशोचीन्, मोहं चा ऽशिश्रियत् परम्. ॥

हतमित्यादि—हतं व्यापादितं कुम्भकर्णं रक्षांसि राजानं रावणम-
शिश्रवन् आवितवन्तः । शृणोतेर्णन्तात् सनीव कार्यमिति '२५७८। सव-
ति-शृणोति-। ७।४।८३।' इत्यादिना अम्यासस्य विकल्पेनेद् । एवं च कृत्वा
अशुश्रुवक्षिति पाठान्तरम् । द्विकर्मकता तु बुद्धयर्थत्वात् । श्रुत्वा च रावणो
ऽरोदीत् अधूणि मुमोच । अशोचीत् शोचति स्म । 'तेनापि त्यक्तो ऽस्मि'
इति । परं च मोहं मूष्णमशिभियत् । '९१३। शिग् सेषायाम्' । '२३१२
णि-धि-। ३।१।४८।' इत्यादिना चद् ॥

युग्मम्—

१२५२—अपमथद् गुणान् भ्रातुर्चिकीर्तच् च विक्रमम्, ॥

‘क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन ये ऽदर्शिपत शत्रवः, ॥ ७२ ॥

अपमथदित्यादि—भ्रातुर्गुणान् बुद्धिमावादीनपमथद् प्रख्यापितवान् ।
'८१८। प्रथ प्रख्याने' घटादिः । सस्मात् ण्यन्ताघटि '२५१६। भत् स्तु-ट-
त्वर-। ७।४।९५।' इत्यादिना ऽवम् । विक्रमं च शौर्यमचिकीर्तच् वर्दीरितवान् ।
'१७७५। कृत सेशब्दे' इति चौरादिकः '२५८९। जिघत्सेयां । ७।४।१।' इत्यधिट्ठ '२५६७। उर्कत् । ७।४।७।' इति इकाराभाषपक्षे रूपम् । '१५७१।
उपपायाश्च । ७।१।१०१।' इतीत्वम् । विक्रमकीर्तनं चाह—[मुद्देन] मोषकप्रां
कुम्भकर्णेन ये शत्रवो ऽदर्शिपत इष्टाः । कर्मणि लुङ् । '२७५७। स्व-सिच्-
। १।४।६२।' इत्यादिना ऽशेऽश्रिण्वदिद् ॥

१२५३—कथं न्वजीविषुस् ते च, स चा ऽमृत महा-बलः.

अयुयुत्सिपता ऽऽश्वास्य कुमारं रावणं ततः ॥ ७३ ॥

कथमित्यादि—ने ऽऽवाः कथं नाम अजीविषुः जीविताः । स च कुम्भ-
कर्णो महाबलः अमृत मृतः । '२५३८। ग्रिवतेर्लुङ्-लिटोश्च । १।३।६१।' इति
तद् '२३१९। कृत्वाद्भ्याम् । ८।२।२७।' इति निषो छेपः । अनन्तरं कुमारः
राजपुत्रा देवान्तकादयो रावणं शोचन्तमाद्यास्य अपनीतनोकं शृण्वा भयपु-
म्भियत् योद्धुमिष्टवन्तः । '२६१३। इलन्ताघ । १।२।१०।' इति सनः क्तिङ्म्
'२७३४। पूर्वपग्नः । १।३।६२।' इति तद् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पद्यदशः सर्गः— ४३७

१२५४—देवान्तको ऽतिकायश्च त्रिशिराः स नरान्तकः॥

ते चां ऽऽहिपत संग्रामं बलिनो रावणाऽऽत्मजाः॥७४॥

देवान्तक इत्यादि—ते च रावणारामजाः संग्राममाहिपत गतवन्तः ।
'१७८। अहि गतौ' । किनामानः । देवान्तकः अतिकायः त्रिशिराः नरा-
न्तक इति ॥

१२५५—युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षाऽर्थमाञ्जिहत्

सुतानां निरगातां तौ राक्षसौ रण-पण्डितौ ॥७५॥

युद्धेत्यादि—सुतानां रक्षार्थं राजा युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राक्षसं आञ्जिहत्
प्रस्थापितवान् । अहतेर्णौ चदपरे द्वितीयादिवचनम् । तौ राक्षसौ रण-
पण्डितौ निरगातां निगंतौ । '२४५८। हणो गा लुङि । २। १। ४५।' ॥

१२५६—तैरजेयत सैन्यानि, द्विपो ऽकारिपता ऽऽकुलाः॥

पर्वतानिव ते भूमावचैपुर् वानरोत्तमान् ॥७६॥

तैरित्यादि—तैः राक्षसैः सैन्यानि अजेयत गितानि । कर्मणि लुङ् ।
अधिष्वद्वावपक्षे रूपम् । द्विप आकुला अकारिपत । ते राक्षसा वानरो-
त्तमान् वानराणां प्रधानभूतान् पर्वतानिव भूसौ वचैपुः पुञ्जीकृतवन्तः ।
'चिञ् चयने' ॥

१२५७—अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट नरान्तकः, ॥

प्रेषिपद् राक्षसः प्रासं, सो ऽस्फोटीर्दङ्गदोरसि ॥७७॥

अङ्गदेनेत्यादि—नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुमघटिष्ट घटते
स्म । राक्षसः प्रासं कुतं प्रेषिपद् । 'इषु गतौ' इत्यस्य पयन्तस्य घटि
रूपम् । स प्रासो ऽङ्गदोरसि अस्फोटीत् विस्तीर्णः ॥

१२५८—अश्वान् वालि-सुतो ऽहिंसीर्दतताडश्च मुष्टिना॥

रावणिश्च चा ऽव्यथो योद्धुमारब्धश्च महीं गतः॥

अश्वानित्यादि—वालिमुतो अश्वान् रथयुक्तानां हिंसीत् व्यापादितवान् ।
'१५४९। गृह दिसि हिंसायाम्' । मुष्टिना पाणिना अतताडन् अहतवान् ।
'१६९३। तड आघाते' । ताटनं ताडः । '२१८४। भाषे । ३। ३। १८।' घम् ।
ताटं करोतीति णिष् । नाविष्टवदिति टिलोपः । '२३१४। णी घट्टुपधायाः—
। ७। ४। १।' इति '२५७२। नाग्लोपिनास्मृदिताम् । ७। ४। २।' इति इत्यप्रतिषेधः ॥

४३६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्म । '२३८५। स्तु-सु-धूम्यः परस्मैपदेषु । ७।२।७२।' इतीद । निशाचरास्त-
न्यादिशः प्रापन् प्राप्तवन्तः । '१३४१। आपृ-व्यासौ ।' साद्रीन्द्रा सकुलपर्वता
भूमिरकम्पिष्ट चलति स्म । अम्मसां पतिः समुद्रो व्यचालीत् प्रक्षुभितवान् ॥

१२५१—हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिध्रवन् ॥

अरोदीद् रावणो ऽशोचीन्, मोहं चा ऽशिध्रियत् परम् ॥

हतमित्यादि—हतं व्यापादितं कुम्भकर्णं रक्षांसि राजानं रावणम-
शिध्रवन् श्रावितवन्तः । शृणोतेत्यन्तात् सनीव कार्यमिति '२५७८। जव-
ति-शृणोति-। ७।४।८३।' इत्यादिना अम्वासस्य विकल्पेनेद । एवं च कृत्वा
अनुध्रुवसिति पाठान्तरम् । द्विकर्मकता तु बुद्धयर्थत्वात् । श्रुत्वा च रावणो
ऽरोदीत् अधूणि मुमोच । अशोचीत् शोचति स्म । 'तेनापि त्यक्तो ऽस्मि'
इति । परं च मोहं मूर्च्छामसिध्रियत् । '९६३। शिम् सेवाम्' । '२३१२
णि-शि-। ३।१।४८।' इत्यादिना चट् ॥

युग्मम्—

१२५२—अपमथद् गुणान् भ्रातुर्चिकीर्तच्च विक्रमम्, ॥

'क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन ये ऽदर्शिपत शत्रवः, ॥ ७२ ॥

अपमथदित्यादि—भ्रातृगुणान् बुद्धिमात्वादीनपमथत् प्रलपयितवान् ।
'८१८। प्रय प्रलपाने' पठादिः । तस्मात् व्यन्ताच्चटि '२५६६। अत् स्मृ-ट-
त्वर-। ७।४।९५।' इत्यादिना ऽवम् । विक्रमं च शौर्यमचिकीर्तत् उदीरितवान् ।
'१७७५। कृत संशब्दने' इति चौरादिकः '२५८९। जिप्रतेवां । ७।४।६।' इत्यधिकृत्य '१५६७। उर्भत् । ७।४।७।' इति इकाराभावपक्षे रूपम् । '२५७१।
उपधायाश्च । ७।१।१०१।' इतीत्वम् । विक्रमकीर्तनं चाह—[क्रुद्धेन] क्रोधकर्त्रा
कुम्भकर्णेन ये शत्रवो ऽदर्शिपत दृष्टाः । कर्मेणि लुङ् । '२७५७। स्प-सिच्-
। ६।४।६२।' इत्यादिना दृशेऽश्रिण्वदिद् ॥

१२५३—कथं न्वजीवियुस् ते च, स चा ऽमृत महा-बलः ॥

अयुयुत्सिपता ऽऽश्वास्य कुमारा रावणं ततः ॥ ७३ ॥

कथमित्यादि—ते ऽश्वाः कथं नाम अजीवियुः जीविताः । स च कुम्भ-
कर्णो महाबलः अमृत सृतः । '२५३८। त्रिवर्तेर्लुङ्-लिटोश्च । १।३।६१।' इति
तद् '२३९९। ह्रस्वादङ्गात् । ८।२।२७।' इति सिचो लोपः । अनन्तरं कुमाराः
राजपुत्रा देवान्तक्रादयो रावणं शोचन्तमाश्रय्य अपनीतशोकं कृत्वा अयुयु-
त्सिपत योद्धुमिष्टवन्तः । '२६१३। हलन्ताच्च । १।२।१०।' इति सनः क्तिवम् ।
'२७३४। पूर्ववासनः । १।३।६२।' इति तद् ॥

तथा लक्ष्य-क्षे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४२७

१२५४—देवान्तको ऽतिकायश्च त्रिशिराः स नरान्तकः॥

ते चां ऽऽहिपत संग्रामं वलिनी रावणाऽऽत्मजाः॥७४॥

देवान्तक इत्यादि—ते च रावणात्मजाः संग्राममाहिपत भवन्तः ।
'१७८१ अहि गतौ' । किनामानः । देवान्तकः अतिकायः त्रिशिराः नरा-
न्तक इति ॥

१२५५—युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षाऽर्थमाञ्जिह्व

सुतानां निरगातां तौ राक्षसौ रण-पण्डितौ ॥७५॥

युद्धेत्यादि—सुतानां रक्षार्थं राजा युद्धोन्मत्तं मत्तं च राक्षसं आञ्जिह्व
मर्यादितवान् । अहतेर्णौ चक्षुरे द्वितीयाद्विषयनम् । तौ राक्षसौ रण-
पण्डितौ निरगातां निगंतौ । '२४५८१ इणो या लुङि । १।१।४५' ॥

१२५६—तैरजेषत सैन्यानि, द्विषो ऽकारिपता ऽऽकुलाः॥

पर्वतानि च ते भूमार्यचक्षुर वानरोत्तमान् ॥७६॥

तैरित्यादि—तैः राक्षसैः सैन्यानि अजेषत गितानि । कर्मणि लुङ् ।
अधिपवद्वापक्षे रूपम् । द्विष आकुला अकारिपत । ते राक्षसा वानरो-
त्तमान् वानराणां प्रधानभूतान् पर्वतानि च भूमौ अचक्षुः पुञ्जीकृतग्रन्तः ।
'चित्र चयने' ॥

१२५७—अङ्गदेन समं योद्धुर्मघटिष्ठ नरान्तकः, ॥

प्रैपिषद् राक्षसः प्रासं, सो ऽस्फोटीदङ्गदोरसि ॥७७॥

अङ्गदेनेत्यादि—नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुर्मघटिष्ठ घटते
क । राक्षसः प्रासं कुन्तं प्रैपिषत् । 'इषु गतौ' इत्यस्य पदन्तस्य चङि
रूपम् । स प्रासो ऽङ्गदोरसि अस्फोटीत् विशीर्णः ॥

१२५८—अश्वान्वालि-सुतो ऽहिंसीदतताड च मुष्टिना॥

रावणिश्च चा ऽव्यथो योद्धुमारब्ध च महींगतः ॥

४१८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्ष्मण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स च रावणिरव्ययो व्ययारहितः । हताश्चाद्रयादवतीर्ष्य महीं गतः सन्
योद्धुमारब्ध आरभते स्म । '२२८१। झलो झलि । ८।२।२६।' इति सिचो
लोपः । धत्वं च ॥

१२५९—तस्या ऽहारिपत प्राणा मुष्टिना वालि-सूनुना ॥

प्रादुद्भवंस् ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयो ऽङ्गदम् ॥७९॥

तस्येत्यादि—तस्य प्राणाः वालिपुत्रेण अहारिपत हताः । कर्मणि लुङ् ।
विण्वद्भावः । ततो ऽनन्तरं सर्वे रावणयः रावणस्यापत्यानि देवान्तकादयः
क्रुद्धाः सन्तो ऽङ्गदं प्रादुद्भवन् गतवन्तः । '२३१२। णि-ञि-१३।१।४८।' इत्यादिना चङ् ॥

१२६०—ततो नील-हनूमन्तौ रावणीनववेष्टताम्, ॥

अकारिष्ठां गिरींस् तुङ्गानुरौत्सीत् त्रिशिराः शरैः, ८०

तत इत्यादि—ततो रावणीनवदाभिमुपमागच्छतो नीलो हनूमांश्चाव-
वेष्टतां वेष्टितवन्तौ । '२५८३। पिभाषा वेष्टि-वेष्टयोः । ७।४।९६।' इत्यभ्यास-
स्यावम् । गिरींश्चाकारिष्ठां विक्षिप्तवन्तौ । '१५०३। कृ विक्षेपे' । विधि
पृद्धिः । तांश्च गिरीविक्षिप्तान् त्रिशिराः शरैस्तुङ्गानुरौत्सीत् आपृत्तवान् ।
'१५३२। रुधिर आवरणे' ॥

१२६१—परिघेणा ऽवधिष्टा ऽथ रणे देवान्तको बली, ॥

मुष्टिना ऽददरत् तस्य मूर्धानं मारुताऽऽत्मजः, ८१

परिघेनेत्यादि—अथ देवान्तको बली परिघेणावधिष्ट इत्ययान् । '२६९५।
आद्यो यम-हनः । १।१।२८।' इति सङ् । अवधिक्षितकर्मकरणात् '२६९६।
आत्मनेपदव्यग्यतरस्याम् । २।४।४४।' इति हनो घषादेशः । तस्य ततो मूर्धानं
मारुतात्मजः मुष्टिना अददरत् दारितवान् । '१५८८। दृ विदारणे' ण्यन्तस्य
चट्परे णौ '२५६६। अन् स्मृ-ट-स्वर-१। ७।४।९५।' इत्यादिनाभ्यासस्यावम् ॥

१२६२—अदीदिपत् ततो वीर्यं, नीलं चा ऽपीपिडचू छरैः

शुद्धोन्मत्तस्, तु नीलेन गिरिणा ऽनायि संक्षयम्, ८२

अदीदिपेदित्यादि—ततो देवान्तकविनाशादनन्तरं शुद्धोन्मत्तः तु-
त्तानां रक्षार्थं च प्रेषितः स वीर्यमदीदिपत् '२५६५। आज-आम-१। ७।१।१।' इत्यादिना
इस्वाङ्गोऽपक्षे रूपम् । नीलं च शरैरपीपिडचू पीडितवान् । हस्या-
भाषपक्षे रूपम् । अपीपिडिति पाठान्तरम् । पूरितवानित्यर्थः । '१६५३। पू ट-
रणे' इति शुरादिः । न तु भीमेन संक्षयं गिरिणा अनादिनीतः । कर्मणि मुट् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-चघो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४३९

१२६३—अवभ्राजत् ततः शक्तिं त्रिशिराः पवनाऽऽत्मजे, ॥

हनूमता क्षतास् तस्य रणे ऽमृपत वाजिनः. ॥ ८३ ॥

अवभ्राजदित्यादि—ततो ऽनन्तरं त्रिशिराः कुमारः पवनामजविषये शक्तिं धीर्यमवभ्राजत् दीपयति स्म । '२५६५। भ्राज-१७।४।३।' इत्यादिना हस्ताभाषपक्षे रूपम् । तस्य वाजिनो रघुवृक्षा रणे हनूमता हताः सन्तः अमृपत मृताः । '२५३८। त्रियतेलुङ्-१।१।३।६।१।' इति तद् ॥

१२६४—अस्त्रसत् चा ऽऽहतो मूर्ध्नि,

खड्गं चा ऽजीहरद् द्विपा, ॥

प्राणानीज्जीच् च खड्गेन

छिन्नैस् तेनैव मूर्धभिः ॥ ८४ ॥

अस्त्रसदित्यादि—त्रिशिराश्च हनूमता मूर्ध्नि हतः सन् रथाङ्गमौ अवसत् रथाङ्गमौ सन्तः । '२३४५। युद्धयो लुटि।१।३।९।१।' इति परस्मै-पदम् । युतादिवादह । छिति इत्यनुनासिकलोपः । संस्तश्च स खड्गं ह-स्तरथं द्विपा हनूमता अजीहरत् हारितवान् । तेनैव च खड्गेन छिन्नैर्मूर्धभि-रुत्तमूर्तैः प्राणानीज्जीत् त्यक्तवान् । '१३८६। उग्र इत्सर्गे' ॥

पुग्मम्—

१२६५—मत्तेना ऽमारि संप्राप्य शरभाऽस्तां महा-गदाम्.

सहस्र-हरिणा ऽक्रीडीदृत्तिकायस् ततो रणे. ॥ ८५ ॥

मत्तेनेत्यादि—शरभेण वानरेणास्तां क्षिप्तां महागदां प्राप्य मत्तेन सु-त्तानां रक्षार्थं प्रेषितेन राक्षसेनामारि मृतम् । भावे लुट् । ततो ऽनन्तरं अ-त्तिकायो राजपुत्रो रणे अक्रीडीत् विहरति स्म । रथेनेति वक्ष्यति । सहस्रं हरयो ऽथा यस्य रथस्य ॥

१२६६—रथेना ऽधिव्यथच् चाऽरीन्,

व्यचारीच् च निरङ्कुशः. ॥

विभीषणेन सो ऽख्यायि

राघवस्य महा-रथः. ॥ ८६ ॥

रथेनेत्यादि—अरींश्चाधिव्यथत् पीडितवान् । व्यपेक्ष्यन्तस्य चटि रूपम् । निरङ्कुशश्चाप्रतिहतशक्तिर्य्यचारीन् आगम्यति स्म । सन्तवाद्बुद्धिः । ॥ विष्णोर्महारायः विभीषणेन राघवस्य भाग्यायि कथितः । कर्मणि लुट् ॥

४४० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे-तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१२६७—अतस्तम्भदयं वज्रं, स्वयम्भुवर्मतूतुपत्, ॥

अशिक्षिष्टं महाऽस्त्राणि, रणे ऽरक्षीच् च राक्षसान्. ८७

अतस्तम्भदित्यादि—अयं स्वशक्त्या वज्रं अतस्तम्भत् स्तम्भितवान् ।
‘४१३। स्त्रमि स्त्रमि प्रतिष्ठम्भे ।’ ण्यन्तस्य ‘२३१२। नि-घि-। ३। १। ४। ८।’
इत्यादिना चङ् । स्वयम्भुवर्मतूतुपत् । उभेभ्य तपसा आराधनात् तोषितवान् ।
‘१२६०। तुप प्रीतौ’ ण्यन्तः । महास्त्राणि दिव्यानि चाशिक्षिष्ट शिक्षते
स्म । ‘६४७। शिक्ष विप्रोपादाने ।’ रणे च राक्षसानरक्षीच् रक्षति स्म ॥

१२६८—अध्यगीष्टा ऽर्थ-शास्त्राणि,

यमस्या ऽहोष्ट विक्रमम्, ॥

देवाऽऽहवेष्वादीपिष्ट,

ना ऽजनिष्टा ऽस्य साध्वसम्. ॥ ८८ ॥

अध्यगीष्टेत्यादि—अर्थशास्त्राणि पराभिसन्धानार्थानि अध्यगीष्ट भ-
षीतवान् । ‘२४६०। विभाषा लुङ्-लङोः । २। ४। ५०।’ इति लुङो गाढादेशः ।
यमस्याप्ययं विक्रममहोष्ट अपनीतवान् । ‘११५६। लुङ् अपनयने ।’
अहलन्तरात्रिषो न किरणम् । देवाहवेष्वादीपिष्ट शोभितः । अस्य च
साध्वसं भयं नाजनिष्ट न जातम् । ‘२३२८। दीप-जन-। ३। १। ६१।’ इत्यादिना
धिष्वङ्गावपक्षे रूपम् ॥

१२६९—एष रावणिरापादि वानराणां भयङ्करः ॥

आहूता ऽथ स काकुत्स्थं धनुंश् चा ऽपुस्फुरद् गुरु. ॥

११. एष इत्यादि—य एवं स एष रावणिः आपादि अस्माकं समीपमागतः ।
‘१२४४। पद गती ।’ ‘२५१३। णिष् ते पदः । ३। १। ६०।’ इति णिष् । यतो
रावणिवानराणां भयङ्करः । अथ सो ऽतिकायः समीपमागतः काकुत्स्थमाहूत
युद्धायाहूतवान् । ‘२४१९। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३। १। ५४।’ इत्यङ् ।
धनुश्च गुरु महदपुस्फुरत् स्फुरितवान् । ‘२५६९। वि-स्फुरोर्णो । ६। १। ५४।’
इत्यात्वम् ॥

१२७०—सौमित्रिः सर्पन्वत् सिंहमादिदत् तं महाऽऽहवे.

तौ प्राचीवृत्तां जेतुं शर-जालान्यनेकशः. ॥ ९० ॥

१२. सौमित्रिरित्यादि—यथा सर्पः सिंहं गच्छति तद्वत्तमतिकायमादिदत्
गृह्णन् । ‘५६। अर्द्ध गती ।’ अर्द्धनमर्दः । तत्फरोतीति णिष् । तदन्ताघटि

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४४१

रूपम् । '१९६८। अर्द्धं हिंसायाम्' इति चोत्तरादिको वा । तौ सामिन्त्रियतिकापी जेतुं शरजालानि प्रावीवृततां यद्वनि प्रवर्तितवन्तौ '२५६७। उर्वरत् । ७।४।७।' इति णौ चङ्युपधाया अपवाद प्रकारः ॥

१२७१—अच्छैत्तां च महाऽऽत्मानौ, चिरमश्रमतां न च, ॥

तथा तावांस्थतां वाणान्तानिष्टां तमो यथा. ॥ ९१ ॥

अच्छैत्तामित्यादि—तौ च महात्मानौ परस्परस्य शरजालानि म-
ण्डितां छिन्नवन्तौ । '२२६९। इति वा । ३।१।५७।' इत्युक्तभावपक्षे रूपम् ।
'२२८१। मलो मलि । ८।२।२६।' इति सिधो लोपः । चिरं धिरणापि ना-
श्रमतां न श्रान्तौ । श्रमिः पुषादिः । तौ तथा वाणावास्थतां क्षिप्तवन्तौ ।
'२४३८। अत्यति-वृत्ति-। ३।१।५२।' इत्यह '२५२७। अत्यतेत्युक् । ७।४।१७।' यथा अन्धकारमत्तानिष्टां विस्तारितवन्तौ । '२२८४। अतो हलादेर्लघोः । ७।२।७।' इति वृद्धिविकल्पः ॥

१२७२—सौर्याऽऽग्नेये व्यकारिष्टामखे राक्षस-लक्ष्मणौ, ॥

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम्. ॥ ९२ ॥

सौर्याग्नेये इत्यादि—राक्षसः सौर्यं गच्छं व्यकारीत् विक्षिप्तवान् '१५०३। कृ विक्षेपे ।' लक्ष्मणोऽप्याग्नेयं हत्वेवं सौ व्यकारिष्टाम् । ते चाखे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमुपागमताम् । लङिषादह् ॥

१२७३—अविभ्रजत् ततः शस्त्रमैपीकं राक्षसो रणे, ॥

तदप्यध्यस्तदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम्. ॥ ९३ ॥

अविभ्रजदित्यादि—ततोऽनन्तरं रावणिः पैपीकमस्त्रम् । ह्रीणीकाया इदम् । तन्मयं श्रोतःसु प्रविशत् जीवितमपहरति । रणे अविभ्रजन् ह्रीणि-
तवान् । '२५६५। भाज-भास-। ७।४।३।' इत्यादिना उपधाया ह्रस्वावम् ।
तदपि अध्यस्तत् ध्वरगम् । व्यसिर्गुतादिः । लक्ष्मणेरितं लक्ष्मणप्रेरितं माहे-
न्द्रमस्त्रमाग्राद्य वृद्धतिरोर्ध्वं कृत्वा ध्वंसयति स्म ।

१२७४—ततः सामिन्त्रिरस्मार्पाददेविष्ट च दुरन्जयम् ॥

ब्रह्माऽस्त्रं, तेन मूर्धनमेदध्वंसन् नर-द्विषः. ॥ ९४ ॥

तत इत्यादि—अनन्तरं सामिन्त्रिः दुर्जयं अनभिभवन्नेपं ब्रह्मास्त्रमस्मार्पान्
स्मरति स्म । '२२९७। सिधि वृद्धिः-। ७।२।१।' तच्च स्मरणादुपस्थितं अदेविष्ट
योगे स्म । '५३३। ३४। तेह देह देवने' इति अनुदात्तेन । पोतने द्रष्टव्यः ।

४४२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

देवनस्थानेकार्थत्वात् । तेन च ब्रह्माख्येण प्रबोजककर्त्रा नारद्विषो राक्षसस्य
मूर्धानमदध्वंसत् पातितवान् सौमित्रिः । हेतुमण्यन्ताच्चटि रूपम् ॥

१२७५—ततो ऽक्रन्दीद् दशग्रीवस् तर्माशिन्धसर्दिन्द्रजित्,
निरयासीच्च संकुद्धः, प्रार्चिचच्च स्वयम्भुवम्. ९५

तत इत्यादि—ततः सुतमरणानन्तरं दशग्रीवः अक्रन्दीद् रोदिति
इति । तं च क्रन्दन्तमिन्द्रजिदाशिन्धसत् आश्वासितवान् । 'मयि जीवति
किं वृथा जनवद्रोदिषि' इति । हेतुमण्यन्तस्य चटि रूपम् । संकुद्धश्च नि-
रयासीत् । रावणगृहाभिर्गतः । '११२३। या प्रापणे' । निर्गत्य च स्वगृहे
स्वयम्भुवं ब्रह्माणं प्रार्चिचत् पूजितवान् । '१९४५। अर्थ पूजायाम्' इति
सुरादिः । '२३१५। चटि । ६। १। १। १।' अजादिद्विर्वचनम् ॥

१२७६—अहौपीत् कृष्णवर्मामनं, समयष्टा ऽस्त्र-मण्डलम्, ॥
सो ऽलब्ध ब्रह्मणः शस्त्रं स्यन्दनं च जयाऽऽवहम्. ९६

अहौपीदित्यादि—कृष्णवर्मामनमग्रिमहौपीत् हस्येन ग्रीणितवानि-
त्यर्थः । अस्त्रमण्डलं आयुधसमं समष्ट्य पूजितवान् । स इन्द्रजित् ब्रह्मणः
सकाशात् जयावहमस्त्रं स्यन्दनं चालब्ध लब्धवान् । '२२८१। शलो शलि
। ८। २। २६।' इति सिधो छोपः ॥

१२७७—तर्मध्यासिष्ट दीप्राऽग्रममोदिष्ट च रावणिः ॥

छन्न-रूपस् ततो ऽकर्तीद् देहान् रावण-विद्विषाम्. ९७

तमित्यादि—तं स्यन्दनं दीप्राग्रं उपरिभागस्य रसप्रयुक्तत्वात् । अ-
ध्यासिष्ट अप्यासितवान् । '५४२। अधि-सीद्-१। १। १। १।' इति कर्म-
संज्ञा । तत्रत्यश्च रावणिर्दिन्द्रजित् अमोदिष्ट हृष्टवान् । ततो ऽसी छन्नरूपः
भट्टस्यः सन् रावणविद्विषां वानराणां देहानकर्ताश्च छिन्नवान् । '१५२९। कृती
छेदने ।' '२५०६। सेतियि-१। ०। २। ५। ०।' इत्यादिना सिधो ऽन्यत्रेद्विद्वपः ।
'रावणिविद्विषाम्' इति पाठान्तरम् । तत्र वेवान्तकादिविद्विषामित्यर्थः ॥

१२७८—सप्त-पष्टिं श्रुवद्भानां कोटीर् वाणैरस्युपपत्, ॥

निशाऽन्ते रावणिः मुद्धो राघर्या च व्यममुहत्. ९८

सप्तपष्टिमित्यादि—वानराणां कोटीः सप्तपष्टिं वाणैरस्युपपत् स्यादि-
त्यत्राप्यपादिगणनित्यर्थः । '२५८४। स्वापेचटि । ६। १। १। ८।' इति सम्प्र-
सारणम् । निशांते च निशावसाने रावणिः मुद्धः सन् राघर्यां व्यममुहत्,
मोहितवान् । '१२०४। मुह वैचिये ।' गी चटि रूपम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-चघो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४४३

१२७९—अपिस्फुचत् स्व-सामर्थ्यमगूहीत् सायकैर् दिशः,

अघोरीच्च च महा-घोरं, गत्वा ग्रैपीच्च च रावणम्. ९९

अपिस्फुचदित्यादि—तौ मोहयित्वा आत्मीयं सामर्थ्यमपिस्फुचत्
 यथैवति स्म । 'इदं तस्मात्तदोऽहम्' इति । '२५९७। स्फायो घः । ७। ३। ४१।' इति णौ यथम् । दिशः सायकैरगूहीत् लादितवान् । '२२६८। नेटि । ७। १। ४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । हयन्तत्वाद्वा । महाघोरं चातिरौद्धं
 शब्दमयोरीयं मुक्तवान् । गत्वा च लङ्कां रावणं ग्रैपीन् प्रेषितवान् । 'गच्छ
 तात ममाद्भुतराज्यं ब्रह्म' इति । 'इषु गती' ॥

सुगमम्—

१२८०—विभीषणस् ततोऽबोधि स-स्फुरौ राम-लक्ष्मणौ,

अपारीत् स गृहीतोल्को हत-शेषान् प्लवङ्गमान्. १००

विभीषण इत्यादि—ततस्तस्मिन् काले विभीषणः रामलक्ष्मणौ
 सस्फुरौ चक्षुःश्रोत्रौ बोधेन बुद्धवान् जीवितविति । '२३२८। दीप-जन-
 १। १। ११।' इत्यादिना कर्तरि णिष् । स्फुरणं स्फुरः । यत्रयं कविपा-
 नम् । बहुलं श्यामागाम्यविहिन्युष्यमिति तदुपलक्षणं च परिगणनम् ।
 स विभीषणः अन्धकारात् गृहीतोल्कः सन् हतशेषान् प्लवङ्गमानपारीत् 'मा
 भैष्ट' इति प्रीणितवान् ॥

१२८१—'मा शोचिष्ट, रघु-व्याघ्रौ नाऽमृषातामिति ब्रुवन्

अवायुद्ध स नालाऽऽदीन् निहतान् कपिन्यूथ-पान्. ॥

मा शोचिष्टेत्यादि—पूर्वं मा शोचिष्ट शोकं मा कुरु । '२२१९।
 माहि बुद्ध । १। १। १०५।' यस्माद्रघुव्याघ्रौ नाशृषातां च मूर्तां द्रावेयं
 ब्रुवन् भवतीति बोधवम् । ये च निहतान्नालीकादीन् कपिन्यूथान् स
 विभीषणः परिभ्रमन् अवायुद्ध भवबुद्धवान् । एते हता इति । '२३२८।
 दीप-१। १। ११।' इत्यादिना विभो विहृदिगतरत्वाद्भाष्यशे स्वरम् ॥

१२८२—तत्रैपज् जाम्बवान् प्रार्णादुदमीलीच्च लोचने, ॥

पौलस्त्यं चाऽगदीत् 'कचिर्दजीवीन् मारुताऽऽत्मजः.'

तत्रेत्यादि—तत्र तेषु जाम्बवान् ह्येवमनाह मानीन् वस्तुमिति स्म ।
 '११४४। अत्र मानने ।' '२४०८। अभिनेः । ८। १। १५।' इति ण्यत्वम् । लोचने च
 उदमीलन् उदमीलितवान् । '५५९। मील इमोल निमेषने' । पौलस्त्यं च
 विभीषणमादीन् मदितवान् । '२९८४। अतो हलादेः । ७। ३। ३।' इत्यवृद्धौ
 रूपम् । कचिन् किं हनुमान् अजीवीन् जीवितवान् । न मृत इति ॥

४४४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-भावे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१२८३—तस्य क्षेमे महान्-राज ! नाऽमृष्मह्यखिला वयम्,
पौलस्त्योऽशिश्रवत् तं च जीवन्तं पवनाऽऽत्मजम् ॥

तस्येत्यादि—तस्य हनूमतः क्षेमे जीवितत्वे सति हे महाराज ! अ-
खिलाः सर्वे एव वयं नामृष्महि न मृता इति । '२७२०। आशंसार्या
भूतवच । १।३।१३२।' इति लुङ् । एवमुक्तः पौलस्त्यो जीवन्तं पवनात्मजं
तमशिश्रवत् श्रावितवान् । शृणोतेर्ण्वन्ताच्चेष्टि सन्वद्भावे अभ्यासेवर्णस्य
'२५७८। सवति-शृणोति-। ७।४।८१।' इत्यादिना इत्यपक्षे रूपम् ॥

युग्मम्—

१२८४—आयिष्ट मारुतिस् तत्र, तौ चाऽप्यहपतां ततः ॥
प्राहैष्टां हिमवत्-पृष्ठे सर्वोपधि-गिरिं ततः ॥ १०४ ॥

आयिष्टेत्यादि—तत्र पौलस्त्याहृतो मारुतिरायिष्ट आगतवान् । '५०८।
अय गतो', आहूपूर्वः । ततोऽनन्तरं तौ गाम्यवद्विभीषणौ अहपतां हृष्टवन्तौ ।
'१३०८। हृष्ट तुष्टौ' पुषादिः । ततस्तौ हृष्टौ हनूमन्तमिति चक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । प्राहैष्टां प्रहितवन्तौ । '२२९७। सिचि वृद्धिः-। ७।२।१।'
'१३३७। हि गतो', हिमवत्पृष्ठे हिमयतः पृष्ठे । सर्वोपधिगिरिम् । सर्वो
ओपधयो यस्मिन्निति ॥

१२८५—तौ हनूमन्तमानेतुमौपधीं मृत-जीविनीम् ॥

सन्धान-करणीं चाऽन्यां विशल्य-करणीं तथा ॥ १०५ ॥

तावित्यादि—या मृतं जीवयति या च क्षतस्य सन्धानं करोति तथा
विशल्यं च वा करोति । '२८४१। कृत्यस्युटो बहुलम् । १।३।१३।' तामो-
पधीमानेतुं प्राहैष्टामिति योऽयम् । '३५३४। ओपधेश विमत्तायय-
मायाम् । ६।३।१३२।' इति दीर्घत्वम् ॥

१२८६—प्रोदपाति नभस् तेन, स च प्रापि महा-गिरिः ॥

यस्मिन्नज्वलिषु रात्रौ महौपध्यः सहस्र-शः ॥ १०६ ॥

प्रोदपातीत्यादि—तेन हनूमता नभः प्रोदपाति उत्पतितम् । स
च महागिरिस्तेन प्रापि प्रासः । कर्मणि लुङ् । यस्मिन् गिरौ महौपध्यः
सहस्रशो अनेकधा रात्रौ ज्वलिषु दीप्यन्ते स्म । '२३३०। भतो ह्यन्तस्य
। ७।२।२।' इति वृद्धिः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भीकर्ण-वधो' नाम पद्यदशः सर्गः—'४४५

१२८७-निरचायि यदा भेदो नोपधीनां हनून्मता, ॥

सर्व एव समाहारि तदा शैलः सहोपधिः. ॥ १०७ ॥

निरचायीत्यादि—यदा हनूमता ओपधीनां भेदो न निरचायि
विरोपतो न निश्चितः तदा कृत्स्न एव शैलः सहोपधिरोपधिसहितः
समाहारि समानीतः ॥

१२८८-प्राणिपुर् निहताः केचित्,

केचित् तु प्रोदमीलिपुः ॥

तमो ऽन्ये ऽहासिपुर् योधा,

व्यजृम्भिपत चा ऽपरे. १०८ ॥

प्राणिपुरित्यादि—तदा ओपधिसन्निधानात् ते निहताः केचिद्योधाः
प्राणिपुः वृत्तुसितवन्तः । केचित् प्रोदमीलिपुः वन्मीलितलोचना वमूयुः ।
अन्ये तमो मोहमहासिपुः त्यक्तवन्तः । '२३७०। यम-रम-१०।२।७३।' इति
सगिटी । तथान्ये ऽहासिपुरिति पाठान्तरम् । ते तपांभूतमारमानं
दृष्ट्वा सविलासं हसितवन्तः । अपरे व्यजृम्भिपत जृम्भिकां कृतवन्तः ।
'४१५।१३। जमी जृम्भि गात्रविनामे' इत्यामनेपदी ॥

१२८९-अजिघ्रपस् तथैवा ऽन्यानोपधीर्लपिस् तथा, ॥

एवं ते ऽचेतिपुः सर्वे, धीर्य चा ऽधिपता ऽधिकम्. १०९

अजिघ्रपन्तित्यादि—तथान्यान् लब्धसंज्ञानोपधीरजिघ्रपन् प्रादि-
तवन्तः । नासिकयाभ्यवहतवन्त इत्यर्थः । '५४०। गति-बुद्धि-१।१।५२।' इत्यादिना
प्रत्ययसाने कर्मसंज्ञा । '२५८५। अजिघ्रेषां-१।७।१।३।' इति
'२३१४। षौ चक्षुषपायाः-७।१।१।' इत्यकारः । तपालिपन् कृतवन्तः
अन्यानोपधीभिरित्यर्थात् । '२४१८। लिपिसिचि-१।३।१।५३।' इत्यह । एव-
मनेन प्रकारेण सर्वे ऽचेतिपुः संज्ञां लब्धवन्तः । '३९। चिती संज्ञाने।' अधिकं
च धीर्यमोपधिपत्तादधिपत इति स्म । '२३८५। स्या-ग्योमिच १।२।१०।' ॥

१२९०-अजिहदत् स काकुत्स्थो,

शेषांश्च चा ऽजीजिवत् कपीन् ॥

हनूमान्थ ते लङ्का-

मग्निना ऽदीदिपन् द्रुतम्. ॥ ११० ॥

अजिहददित्यादि—एवं च सति हनूमान् काकुत्स्थावत्तिहदम् ह्लादि-

४४६ 'भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तवान् । '२७१ ह्यादी सुले' ण्यन्तः । शेषांश्च कपीनजीजिवत् जीवयति स्म ।
अथ ते जीविताः सन्तः लङ्कां हुतमदीदिपन् दीपितवन्तः । '२५६५
आज-१०।१।३।' इत्यादिना ह्रस्वपक्षे रूपम् ॥

१२९१—समनात्सीत् ततः सैन्यममार्जीद् भल-तोमरम्, ॥

अमार्क्षीच् चा ऽसिपत्राऽऽदीनवभासत् परश्वधान्, ॥

समनात्सीदित्यादि—ततः सैन्यं समनात्सीत् सन्नद्धम् । '४४०।
नहो धा । ७।२।३४।' इति ध्रस्वश्च । ह्रस्वन्तलक्षणा वृद्धिः । भलतो-
मरममार्जीद् शोधितवान् । मृजेरुदित्वात् पक्षे रूपम् । असिपत्रादी-
नमार्क्षीत् । इडभावे रूपम् । उभयत्रापि '२४०३। मृजेरुदितिः । ७।२।११४।' ।
परश्वधानवभासत् दीपितवान् । '२५६५ आज-भास-१०।१।३।' इति
ह्रस्वपक्षे रूपम् । अभासीचेति पाठान्तरम् । तत्रान्तर्भावितो ण्यर्थः ॥

१२९२—कुम्भकर्ण-सुतौ तत्र समनद्धां महा-बलौ ॥

निकुम्भश्च चैव कुम्भश्च, प्रापतां तौ प्लवङ्गमान्, १२२

कुम्भकर्णेत्यादि—कुम्भश्चैव निकुम्भश्च कुम्भकर्णसुतौ महाबलौ तत्र
सैन्ये समनद्धां सन्नद्धौ । तौ च प्लवङ्गमान् प्रापतां प्राप्तवन्तौ । रुदित्वादिह ॥

१२९३—अगोपिष्टां पुरीं लङ्कामंगौष्ठां रक्षसां बलम्, ॥

अत्याक्तामायुधाऽनीकमनैष्टां च क्षयं द्विषः, ॥१२३॥

अगोपिष्टमित्यादि—लङ्कां च पुरीं अगोपिष्टां रक्षितवन्तौ । उपे-
दिवादिदपक्षे रूपम् । अंगौष्ठमित्येवमावपक्षे रूपम् । ह्रस्वन्तलक्षणा
वृद्धिः । '२९८१। सलो शलि । ७।२।२६।' इति सिधो लोपः । आयुधानीकं
आयुधसमूहमस्याक्तां त्यक्तवन्तौ विसृष्टवन्तौ । '१०५५। त्यज हानी' ।
पूर्ववद्वृद्धिः सिधो लोपः । द्विषः शत्रून् क्षयमनैष्टां नीतवन्तौ । '२२९७।
सिचि वृद्धिः—१०।२।१।' ॥

१२९४—अकोकूयिष्ट तत् सैन्यं, प्रपलायिष्ट चा ऽऽकुलम्,

अच्युतच् च क्षतं रक्तं, हतं चा ऽध्यशयिष्ट गाम्, ॥

अकोकूयिष्टेत्यादि—तत् सैन्यं शयङ्गमानां भयात्कोकूयिष्ट भृशं शब्दं
श्रुत्वा । '१०१७। कुक् शब्दे' इत्यस्मात् यद्ययम्यासस्य '२६४१। न कपते-
येति । ७।४।६३।' इति कुट्टश्रुत्यप्रतिषेधः । ततो यदन्तात् छद् । प्रपलायिष्ट
पलायते स्म । अजादेरङ्गस्य । '२२५४। आहजादीनाम् । ६।४।७२।' । पर-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-चघो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४४७

योरनङ्गत्वात् '२३२६। उपसर्गस्यायतौ । ८। २। १९।' इति छत्वम् । क्षतं च खण्डितं च सत् रक्तमच्युतत् । क्षरति स्म । '२२६९। इतितो वा । ३। १। ५७।' इत्यङ् । इतं च निहतं सत् गामप्यशविष्ट भूमौ पतितम् । '५४२। अधि-
शोद्-। १। १। ४६।' इति कर्मसंज्ञा ॥

१२९५—अङ्गदेना ऽहसातां तौ युध्यकम्पन-कम्पनौ, ॥

अभ्यादीद् वालिनः पुत्रं प्रजङ्घो ऽपि स-मत्सरः, १२९५

अङ्गदेनेत्यादि—अकम्पनः कम्पनश्च तौ । ज्येष्ठत्वात् पूर्वनिपातः । युधि संप्रामे अङ्गदेन महसाताम् । कर्मणि लुङ् । '२६९६। आत्मनेपदे-
त्वान्यतरस्याम् । १। १। ४६।' इति वधादेशान्मावपक्षे रूपम् । प्रजङ्घो नाम रा-
क्षसः समत्सरः सन्तोषः वालिनः पुत्रमभ्यादीन् ग्रहणवान् । '१२९८।
अद् हिंसायाम्' ॥

१२९६—तस्यां ऽप्यवेभिदिष्टा ऽसी मूर्धानं मुष्टिना ऽङ्गदः,

अहर्षीच् च शिरः क्षिप्रं यूपाक्षस्य निराकुलः, १२९६

तस्येत्यादि—[तस्य] प्रजङ्घस्यापि मूर्धानमसावङ्गदो मुष्टिनावेभिदिष्ट
अस्यर्थं भिद्यमान् । भिदेर्यलन्तस्य '२३०८। अतो षोः । १। १। ४८।' । '२६३१।
यस्य हलः । १। १। ४९।' इति यलोपे रूपम् । निराकुलश्च नाम वानरः यूपा-
क्षस्य राक्षसस्य शिरः क्षिप्रमहर्षीत् छिद्यमान् । ॥

१२९७—शरीरं लोहिताक्षस्य न्यभाङ्क्षीद् द्विविदस् तदा,

क्रुद्धः कुम्भस् ततो ऽभैत्सीन् मैन्दं स-द्विविदं शरैः ॥

शरीरमित्यादि—द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरं न्यभाङ्-
क्षीत् पूर्णितवान् । '१५४७। भञ्जो आभर्द्दे' । ततो ऽनन्तरं क्रुम्भकर्णमुतः
मैन्दं वानरं सद्विविदं द्विविदेन सह शरैरभैत्सीत् भिद्यमान् ॥

युग्मम्—

१२९८—आघूर्णिष्टां क्षतौ, क्षमां च तावांशिश्चियतामुभौ.

मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं वालि-मुतो नगैः १२९८

आघूर्णिष्टामित्यादि—तावुभौ क्षतौ आघूर्णिष्टां चक्रन्द् भ्रान्तौ । क्षमां
च भूतलमाशिष्यवतां आभितवन्तौ । भूमौ पतितवित्यर्थः । '२३१२।

४४८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

णि-धि—॥११॥४८१॥ इत्यादिना चङ् । सौ च साराध्यातृत्वात् मातुलौ विह्वलौ
दृष्ट्वा बालिसुतो नगैर्बुधैः कुम्भं प्रौर्णावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१२९९—प्रौर्णावीच्, छर-वर्षेण तानर्णपौहीन् निशा-चरः ॥

वानरानैजिहद् रामस् तूर्णं रक्षितुमङ्गदम् ॥ ११९ ॥

प्रौर्णावीदित्यादि—प्रौर्णावीत् छादितवानित्यर्थः । '२४४७। विभापो-
णौः ॥११॥१॥' इत्यकित्वपक्षे रूपम् । स च निशाचरस्ताम्रगान् छरवर्षेणा-
पौहीत् निरस्तवान् । 'उपसर्गादस्यत्युद्योर्वाचनम्' इत्यात्मनेपद्विकल्पा ।
रामश्च तदनुष्कौशलं दृष्ट्वा अङ्गदं रक्षितुं तूर्णं वानरानैजिहत् व्यापारित-
वान् । ईदृशतिर्ण्यन्तः ॥

१३००—द्रुतमन्त्रास्त सुग्रीयो भ्रातृव्यं शत्रु-संकटात्, ॥

मुष्टिना कौम्भकर्णिं च क्रुद्धः प्राणैरन्तित्यजत् १२०

द्रुतमित्यादि—सुग्रीयस्तस्माच्छत्रुसंकटात् भ्रातृव्यं भ्रातृरपत्यम् ।
'११६७। भ्रातृव्यं च ॥११॥१२४१॥' । द्रुतमन्त्रास्त रक्षितवान् । अमृतो भूत्वा ।
'१०३४। श्रेष्ठं पालने ।' कौम्भकर्णिं कुम्भं क्रुद्धः सन् मुष्टिना प्राणैरन्तित्यजत्
ह्यजितवान् । व्यजिर्ण्यन्तः ॥

१३०१—निकुम्भो वानरेन्द्रस्य प्राह्वेपीत् परिधं ततः, ॥

हनूमांश् चाऽऽपतन्तं तमभाङ्क्षीद् भोगि-भीषणम् ॥

निकुम्भ इत्यादि—ततो भ्रातृव्यात् निकुम्भो वानरस्य सुग्रीवस्य
परिधं प्राह्वेपीत् ग्रहितवान् । '१३३७। हि गतौ ।' परिधमापतन्तं निकुम्भात् ।
भोगिभीषणं अदिवत् भीषणम् हनूमानभाङ्गीत् अभवान् ॥

१३०२—प्रौर्णुवीत् तेजसा ऽरातिमरासीच् च भयंकरम्,

ग्रीवां चाऽस्य तथा ऽकाक्षीर्दजिजीवद् यथा न तम् ॥

प्रौर्णुवीदित्यादि—परिधं च हनूमान् तेजसा प्रौर्णुवीत् अभिभूतवान् ।
कित्वादृष्टिपक्षे रूपम् । भयंकरं चारासीत् शक्तिश्रुतवान् । अस्थं च नि-
कुम्भस्य ग्रीवां तथाकाक्षीत् आकृष्टवान् । अमागमपक्षे रूपम् । यथा तं
चाभिजीवद् न जीवयति स्म । ग्रीवामाकृष्यैव व्यापादितवानित्यर्थः ।
'३१५७। भ्राज-भास-॥११॥१७७॥' इत्यङ्गस्वपदाः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शवण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः—४४५

१३०३—समगत कपि-सैन्यं सम्मदेना ऽतिमात्रं,

विटप-हरिण-नाथः सिद्धिर्माहिष्ट नित्याम्,

नृ-पति-मतिररस्त प्राप्त-कार्मेव हर्षात्,

रजनि-चर-पतीनां सन्ततो ऽतायि शोकः. १२३

इति भट्टि-काव्ये तिङ्-काण्डे लुङ्-विलसितो नाम

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

समगतेत्यादि—प्रधामषोषा निहता इति सम्मदेन हर्षेणातिमात्रम-
र्थं समगत संगतं कपिसैन्यम् । '२६५५' समो गम्पृष्टि-१११३१२९१'
इति लट् । '१७००' या गमः । ११२१३१' इति सिचः कित्त्वे ऽनुनासिक-
लोपः । '२३६९' इत्यादङ्गात् । ८१२१२०१' इति सिचो लोपः । विटपहरि-
णनाथः शारतामृगाणां नाथः नित्यां सिद्धिमवश्यं भाविनीर्माहिष्ट तर्कित-
वान् । नृपतिमतिः रामस्य बुद्धिः प्राप्तकार्मेव संप्रत्येव रावणवध-सीता-
कामयोः सिद्धिरुपायात् । हर्षादरस्त एतत् एव । रजनिचरपतीनां मेघना-
दादीनां शोकः सन्ततो ऽविच्छिन्नः अतायि वर्धते एव । '२३१८१ दीप-जन-
१३११३१' इत्यादिना कर्तरि चिण् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलङ्कृते श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थे तिङ्गन्त-काण्डे लक्ष्य-रूपे द्वितीयः पटिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः—

इति प्रभृति सटमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र '२१९३' एद षोपे च
। ११११११' इति लट् । ततो ऽग्यत्रापि दृष्टविष्यति ॥

१३०४—ततः प्ररुदितो राजा रक्षसां हव-वान्धवः ॥

'किं करिष्यामि राज्येन, सीतया किं करिष्यते, ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं रक्षसां राजा रावणः हववान्धवः व्यापा-
दितभानृष्यान् शोकामिभूतः सन् प्ररुदितः कन्दितुमावस्थः । 'किं करिष्या-
मि' इत्यादिना । '३०५३' आदिकर्मणि क्तः—। १११११११' अतिहाये धीरे हते
किं करिष्यामि राज्येन, न किञ्चित् । '२३६९१' कृदन्तो स्वे । ११२१३०१' इ-
तीद । सीतया च किं करिष्यते न किञ्चित् ॥

४५० भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३०५—अतिकाये हते वीरे प्रोत्सहिष्ये न जीवितुम्, ॥

हेपयिष्यति कः शत्रून्, केन जायिष्यते यमः, ॥ २ ॥

अतीत्यादि—वीरे अतिकाये हते जीवितुमेव नोत्सहे किमन्यत्कर्तुम् ।
पाकः पलायनेन कः । हेपयिष्यति लज्जयिष्यति । '२५७०। अति-ही-
।७।३।३६।' इत्यादिना णौयुगन्तगुणः । केन यमः जायिष्यते । '६०२। जि जये' ।
कर्मणि लृट् । '२७५७। स्य-सिच्-।६।७।६२।' इत्यादिना चिण्वदिद् च ॥

१३०६—अतिकायाद् विना पाशं

को वा छेत्स्यति वारुणम्, ॥

रावणं मंस्यते को वा,

स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति, ॥ ३ ॥

अतीत्यादि—'६०३। श्वन्-विना-।२।३।३२।' इति पञ्चमी । अतिकाया-
दिना वारुणं पाशं को वा छेत्स्यति द्विधा करिष्यति । को वा रावणं मंस्यते
पूजयिष्यति । स्वयम्भूर्ब्रह्मा कस्य तोक्ष्यति प्रीतिं जनयिष्यति । '१२६०। तुष
पीती' । '२९५। प-दोः कः सि ।८।२।७१।' ॥

१३०७—श्लाघिष्ये केन, को बन्धून् नेष्यत्युन्नतिमुन्नतः, ॥

कः प्रेष्यति पितृन् काले, कृत्वा कत्थिष्यते न कः ॥

श्लाघिष्य इत्यादि—केनाहं श्लाघिष्ये श्लाघां करिष्यामि 'समेदताः
श्रुताः' इति । कः स्वगुणैरन्नतः सन् बन्धुभक्तिं परे कोटिं नेष्यति । काले
वितृक्रियोचिते कः पितृन् प्रेष्यति तर्पयिष्यति । '१५६९। प्रीम् तर्पणे' ।
कृत्वा किंचित्कार्यम् । को न कत्थिष्यते कथनां न करिष्यति । 'अहमेवंविधः'
इति । अतिकायाद्भिनेति सर्वत्र योज्यम् ॥

१३०८—उद्यंस्यति हरिर् यज्ञं, विचरिष्यति निर्भयः,

भोक्ष्यते यज्ञ-भागांश्च, शूर-मानं च यक्ष्यति, ॥ ५ ॥

उद्यंस्यतीत्यादि—यथा हरिर् यज्ञं यज्ञमुद्यंस्यति यक्ष्यति ।
उत्पृष्टांशमे रूपम् । निर्भयश्चेतस्ततो विचरिष्यति । यज्ञभागांश्चास्मीवान्
भोक्ष्यते भक्षयिष्यति । '२०३०। मुञ्जे उन्नवने ।१।३।६९।' इति तट् । शू-
रमानं च 'शूरो उरिम' इति यक्ष्यति धारयिष्यति । यज्ञे '२२७। हो कः
।८।२।३१।' । '२९५। पदोः कः सि ।८।२।७१।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'राक्षण-चिलापो' नाम षोडशः सर्गः— ४५१

१३०९—रविस् तप्स्यति निःशङ्कं, वास्यत्यनियतं मरुत्,
निर्वत्स्यत्यृतु-संघातः, स्वेच्छयेन्दुरुदेप्यति. ॥ ६ ॥

रविरित्यादि—रविः निःशङ्कं शङ्का विना तप्स्यति घोषित्यने
मरुत्तानियतं स्वच्छन्दो वास्यति । '११२४ वा गति-गन्धनयोः' । ऋतुसं-
घातः षट्पदः निर्वत्स्येति सर्वदा न भविष्यति । '२३४७ वृत्तः स्व-सनोः
।१।३।९२।' इति विकल्पः । '२३४८ न वृत्तश्चतुर्भ्यः । ७।२।५९।' इतीदम-
तिषेधः । स्वेच्छयेन्दुरुदेप्यति सदा पूर्णमण्डलो नोदमिष्यति । '१११८।
हृणू गतो' ॥

१३१०—तीव्रं स्यन्दिष्यते मेघैरुग्रं वर्तिष्यते यमः, ॥

अतिकायस्य मरणे किं करिष्यन्ति ना ऽन्यथा. ॥७॥

तीव्रमित्यादि—मेघैस्तीव्रं अतिशयेन स्यन्दिष्यते पूर्वं रजःप्रशमनमार्गं
वृष्टम् । भावे लृट् । '२३४८ न वृत्तः—७।२।५९।' इतीदमतिषेधो न
भवति । तत्र परस्मैपदप्रहणमनुवर्तते । यमः उग्रं वर्तिष्यते शीघ्रं चरिष्यति ।
आत्मनेपदे नेदमतिषेधः । अतिकायस्य मरणे सति इन्द्रादयः किमन्यथा
विपर्ययं न करिष्यन्ति किन्तु करिष्यन्तीति । 'किं भविष्यति नाम्बधा' इति
पाठान्तरम् । तत्र सर्वमेतद्विष्यतीत्यर्थः ॥

१३११—उन्मीलिष्यति चक्षुर् मे वृथा, यद् विनयाऽऽगतम्
आज्ञा-लाभोन्मुखं नद्यं न द्रक्ष्यति नरान्तकम्. ॥ ८ ॥

उन्मीलिष्यतीत्यादि—मे मम चक्षुर्वृथा निष्फलमुन्मीलिष्यति ।
यद्यस्मात् विनयागतं विनीतम् । आज्ञालाभोन्मुखम् । नद्यं नमनशीलम् ।
नरान्तकं पुत्रं न द्रक्ष्यति ॥

१३१२—धिङ् मां, त्रिशिरसा ना ऽहं

सन्दर्शिष्ये ऽद्य यत् पुनः, ॥

घानिष्यन्ते द्विपः केन

तस्मिन् पञ्चत्वमागते. ॥ ९ ॥

धिङ् मामित्यादि—यत् त्रिशिरसा अद्य पुनरपि नाहं सन्दर्शिष्ये न
दृष्टो भविष्यामि । कर्मणि लृट् चिण्वदिद् च । तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्चत्व-
मागते मृते द्विपः शत्रवः केन घानिष्यन्ते । अत्रापि चिण्वदिद् च ॥

४५३ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३१३—शत्रुभिर् निहते मत्ते द्रक्ष्ये ऽहं संयुगे सुखम्, ॥

युद्धोन्मत्ताद् विना शत्रून् समास्कन्त्यति को रणे. १०

शत्रुभिरित्यादि—मत्ते मत्तनाम्नि शत्रुभिर्निहते । तैरेव शत्रुभिः सं-
युगे सुखमहं द्रक्ष्ये द्रष्टव्यो ऽस्मि पूर्वं भयाद्दृष्टः । भविष्यद्भावपक्षे. रूपम् ।
तस्य च आतुर्युद्धोन्मत्तादिना रणे शत्रून् कः समास्कन्त्यति अभियास्यति ।
'१०४८। स्कन्दिर्गति-शोपणयोः' । '१२१। खरि च। ८। ४। ५।' इति चत्वंम् ॥

१३१४—आह्लास्यते विन्शङ्को मां योत्स्यमानः शतक्रतुः, ॥

प्रकल्पस्यति च तस्या ऽर्थो निकुम्भे दुर्हणे हते. ११

आह्लास्यत इत्यादि—शतक्रतुरिन्द्रः योत्स्यमानः युद्धं करिष्यन् वि-
शङ्को निर्भयः मां युद्धापाह्लास्यते । '२००४। स्पर्धापामाकः । १। १। ११।' इत्यात्मनेपदम् । निकुम्भे दुर्हणे दुःखेन हन्यत इति । '३३०५। ईपद्-
३। १। १२६।' इत्यादिना खल् । तस्मिन् हते तस्य शतक्रतोरर्थः निष्कण्ट-
कराज्यलक्षणाः प्रकल्पस्यति संपरस्यते ॥

१३१५—कल्पिष्यते हरेः प्रीतिर्, लङ्का चोपहनिष्यते, ॥

देवान्तक ! त्वया त्यक्तो रिपोर् यास्यामि वश्यताम्. ॥

कल्पिष्यत इत्यादि—शत्रुभिः कुम्भं च विपातितं श्रुत्वा हरेरिन्द्रस्य
प्रीतिः कल्पिष्यते भविष्यति । '२३५१। लुटि च कृपाः । १। १। ११।' इति
चकारात्स्य-सनोरपि परस्मैपदविकल्पः । आत्मनेपदे च नेदप्रतिषेधः ।
लङ्का च शत्रुभिरुपहनिष्यते विधोष्यते । कर्मणि छद् । भविष्यद्भाव-
पक्षः । '२३६६। कद्वनोः स्ये- । ७। २। ७०।' इतीद् । इद् सुरैरागंस्यते ।
भावे छद् ॥

१३१६—मरिष्यामि, विजेष्ये वा,

हताश्च चेत् तनया मम, ॥

हनिष्यामि रिपूंस् तूर्णं,

न जीविष्यामि दुःखितः. ॥ १३ ॥

मरिष्यामीत्यादि—यदि मम तनयाः हताः तदा मरिष्यामि, शत्रून्
वा विजेष्ये । '२५३८। श्रियतेर्लुङ्-छिटोः । १। १। ११।' इति नियमाच्च न
भयति । उच्यते '२६८५। वि-पराम्भां जेः । १। १। ११।' इति छद् । ततो रि-
पूंस् तूर्णं हनिष्यामि । पुनर्युद्धं विनाकृत्याद् दुःखितः सन् न जीवि-
ष्यामि ॥

१३१७—स्मेप्यन्ते मुनयो, देवाः

कथयिष्यन्ति चाऽनिशम् ॥

‘दश-ग्रीवस्य दुर्नीतेर्

विनष्टं रक्षसां कुलम्.’ ॥ १४ ॥

स्मेप्यन्त इत्यादि—मुनयो हर्षात् स्मेप्यन्ते हसिष्यन्ति । क्षिवात्तद् । देवा अनिशं कथयिष्यन्ति । यथा दशग्रीवस्य दुर्नीतेर्दुर्नयस्य रक्षसां कुलं विनष्टम् ॥

१३१८—केन सम्भावितं तात—कुम्भकर्णस्य राघवः ॥

रणे कर्त्स्यति गात्राणि मर्माणि च वितर्त्स्यति. ॥१५॥

केनेत्यादि—हे तातेति शोकात् बुद्धिर्त्यं पितरमभिमुखीकरोति केनेत-
सम्भावितं निश्चितम् । यत् कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे राघवः कर्त्स्यति छे-
त्स्यति । ‘१५२९। कृती छेदने’ । मर्माणि वितर्त्स्यति अपनेष्यति । ‘१५४०। व-
तृदिर्हिंसाऽनादरयोः’ । ‘२५०६। सेसिधि-१७। २। ५७।’ इत्यादिना इद्विकल्पः ॥

१३१९—पतिष्यति क्षितौ भानुः, पृथिवी तोलयिष्यते, ॥

नभस्वान् भङ्क्ष्यते, व्योम मुष्टिभिस् ताडयिष्यते. १६

पतिष्यतीत्यादि—क्षितौ भूमौ भानुरादित्यः पतिष्यति अधो गमि-
ष्यति । पृथिवी तोलयिष्यते ऊर्ध्वं क्षेप्यते । ‘१७१६। तुल्य उन्माने’ बुरा-
दावदन्तेषु च प्रच्यते । कर्मणि छद् । नभस्वान् वायुः काष्ठवद्भङ्क्ष्यते । कर्मणि
छद् । मुष्टिभिर्व्योम ताडयिष्यते हनिष्यते ॥

१३२०—इन्दोः स्यन्दिष्यते वह्निः, समुच्छोक्ष्यति सागरः,

जलं धक्ष्यति, तिग्मांशोः स्यन्त्स्यन्ति तमसां चयाः. ॥

इन्दोरित्यादि—इन्दोः वह्निः स्यन्दिष्यते प्रसविष्यति । ‘२३४७।
वृत्रः स्य-सगोः १। १। १९२।’ इति परस्मैपदविकल्पः । सागरः समुच्छोक्ष्यति
शोषं यास्यति । जलं धक्ष्यति मस्मसात् कर्त्स्यति । ‘१०६०। दह भस्मीक-
रणे’ । ‘३२४। हो ढः १। ८। २। ३१।’ । ‘३२६। एकाधो वशो मय-१। ८। २। ३७।’
इति अप्भावाः । तिग्मांशोरादित्याप्तमसां चयाः तमःसंधाः स्यन्त्स्यन्ति ।
स्यन्दोः पूर्ववापरस्मैपदविकल्पः । ‘२३४८। न वृद्धयः-१७। २। ५९।’ इतीदम-
तिषेधः ॥

४५४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३२१—कुम्भकर्णो रणे पुंसा क्रुद्धः परिभविष्यते, ॥

संभाषितानि नैतानि कदाचित् केनचिज् जने. ॥१८॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—कुम्भकर्णो रणे क्रुद्धः सन् पुंसा परिभविष्यते ।
कर्मणि छद । एतानि भानुपतनादीनि कुम्भकर्णपरिभवान्तानि जने लोके
केनचित् न संभाषितानि न चिन्तितानि ॥

१३२२—कुम्भकर्णे हते लङ्का-

मारोक्ष्यन्ति प्लवङ्गमाः, ॥

दङ्क्ष्यन्ति राक्षसान्, दृष्टा

भङ्क्ष्यन्ति च ममाऽऽश्रमान्. ॥ १९ ॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—कुम्भकर्णे हत्यं हते सति प्लवङ्गमाः लङ्कामारो-
क्ष्यन्ति आक्रमिष्यन्ति । '११६। एह धीजजग्मनि' । राक्षसान् दङ्क्ष्यन्ति
वध्नाः छेत्स्यन्ति । दृष्टाश्च ममाश्रमान् गृहान् भङ्क्ष्यन्ति चूर्णयिष्यन्ति ॥

१३२३—चत्स्यन्ति बाल-वृद्धांश्च, नत्स्यन्ति च मुदा युताः,

तेन राक्षस-मुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति. २०

चत्स्यन्तीत्यादि—बालान् वृद्धांश्च चत्स्यन्ति व्यापादयिष्यन्ति । '१४११।
धृतीं हिसां-मन्धनयोः' इति सौदादिकः । मुदा हर्षेण युताः सन्तः मत्स्यन्ति ।
'११९१। नृती गाग्रविशेषे ।' '२५०६। सेसिचि-॥०१२५०॥' इत्यादिना विक-
ल्पेनेद् । तेन च राक्षसमुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति निवारयिष्यति ॥

१३२४—अमर्षो मे परः, सीतां राघवः कामयिष्यते, ॥

च्युत-राज्यात् सुखं तस्मात् किं किलाऽसायंवाप्स्यति.

अमर्ष इत्यादि—अमर्षः क्रोधः पर उत्कृष्टः मम यद्राघवः सीतां का-
मयिष्यते । कर्मणि छद । तदन्तात्, २८०३। अनवकृत्स्यमर्षयोरर्कितृत्वेपि
।३।३।१४५।' इति अमर्षे क्रोधे छद । अन्यच्च च्युतराज्यात्तस्मात् रामादसां
सीता किं किल नाम सुखमवाप्स्यति तत्र सम्माययामि । '२८०३। किंकि-
लात्स्यर्थेपु छद । ३।३।१४६।' इति अनवकृत्सायत्समाययामां छद ॥

१३२५—मारयिष्यामि वंदेहीं, खादयिष्यामि राक्षसेः, ॥

भूमौ वा निखनिष्यामि विष्वंसस्याऽस्य कारणम्. २२

मारयिष्यामीत्यादि—अथवा अत्र सर्वस्य विष्वंसस्य विनाशस्य

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः— ४५५

कारणं वैदेहीं मारयिष्यामि न्यापादयिष्यामि । एतैर्वा राक्षसैः खादयिष्यामि
भोजयिष्यामि । '५४०। गति-बुद्धि-११।४।५२।' इत्यादिना प्रत्यवसानार्थं
कर्मसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'आदिखायोः प्रतिषेधः' इति कर्तृसंज्ञैव भवति ।
भूमौ वा निवसिष्यामि ॥

१३२६—नाऽनुरोत्स्ये जगत्-लक्ष्मीं, घटिष्ये जीवितुं न वा
न रंस्ये विषयैः शून्ये भवने चान्धर्वैरहम् ॥ २३ ॥

नानुरोत्स्य इत्यादि—जगत्लक्ष्मीं नानुरोत्स्ये न कामयिष्ये । अनौ
स्थिः कामे । जीवितुं वा न घटिष्ये मयत्नं न करिष्यामि । तस्माज्जवने चा-
न्धवैः शून्ये विषयैः शब्दादिभिर्न रंस्ये न क्रीडां करिष्ये ॥

१३२७—मोदिष्ये कस्य सौख्ये ऽहं, को मे मोदिष्यते सुखे,
आदेयाः किं कृते भोगाः कुम्भकर्ण ! त्वया विना. २४

मोदिष्य इत्यादि—हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये अहं मो-
दिष्ये हर्षिष्ये न कस्यचित् । मम वा सुखे सति को मोदिष्यते हृष्टो भवि-
ष्यति न कश्चिदपि । किंकृते किंनिमित्तं परभोगा आदेयाः आदातव्याः ॥
तदेव दर्शयन्नाह—

१३२८—याः सुहृत्सु विपन्नेषु मामुपैष्यन्ति संपदः, ॥

ताः किं मन्यु-क्षताऽऽभोगा न विपत्सु विपत्तयः, ॥

या इत्यादि—सुहृत्सु विपन्नेषु विपन्नेषु याः सम्पदो विभूतयः समुपै-
ष्यन्ति निष्पत्स्यन्ते ताः मन्युक्षताभोगाः शोकैः खण्डिताभोगाः किं वि-
पत्सु न विपत्तयः क्षतक्षारसंस्थानीया भवन्तीति ॥

१३२९—'विनङ्क्ष्यति पुरी क्षिप्रं, तूर्णमेप्यन्ति चानराः;
अ-सन्धिस्तोस् त्वेत्येतद् विभीषण-सुभाषितम्. २६

विनङ्क्ष्यतीत्यादि—असन्धिस्तोः रामेण सन्धानमनिच्छोः क्षिप्र-
मेवा पुरी लङ्गा विनङ्क्ष्यति । '२५१७। मस्त्रि-वशोः-१७।१।६०।' इति
नुम् । ततः तूर्णं चानरास्तां समेप्यन्ति । उभयत्रापि '२७९१। क्षिप्रवचने
लट् । ३।३।१३३।' । तदेतद्विभीषणभाषितं सर्वमुपपन्नम् । धर्मं निर्णाय ते-
नोक्तं 'सन्धानमेवास्तु परैः' इत्यादिना ॥

१३३०—'अर्थेन संभृता राज्ञा न भाषिष्यामहे वयम्, ॥
'संयोत्स्यामह,' इत्येतत् प्रहस्तेन च भाषितम्. ॥ २७ ॥

४५६ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अर्थेनेत्यादि—राज्ञा वयमर्थेन भूताः ततो न मापिष्यामहे किमत्र युक्तमिति पृत्यग्रहस्तेन मापितं तच्च तथैव सम्पादितम् । स्मशब्दो ऽत्र निपातः । यद्यपीदृशं मन्त्रनिर्णये ग्रहस्तेन नोक्तं 'सन्धानमेवास्तु परैः' इत्यादिना, तथापि विभीषणवचनादनुमीयते तेनाप्ययमर्थो ऽभ्युपगत इति रावण इदमाह । तयाच विभीषणवचनं 'युद्धाय राजा समृतेः' इत्यादि ॥

१३३१—मानुषो नाम पत्कापी राजानं पुरुषाऽशिनाम् ॥

योधयिष्यति संग्रामे दिव्याऽस्त्र-रथ-दुर्जयम् ॥२८॥

मानुष इत्यादि—मामेवं दुर्जयं मानुषो नाम पत्कापी पादाभ्यां गम-नशीलः पदातिः सन् । '१९२१ हिम-कापि-हतिषु च । १।३।५४।' इति पा-दस्य पदादेशः । पुरुषाशिनां रक्षसां राजानं दिव्यास्त्ररथतया दुर्जयं दुरभि-भवनीयं योधयिष्यति ॥

पूर्वं बहुधा विह्वल्य जातामर्थः पुनराह—

१३३२—सन्नत्स्याम्यथवा योद्धुं, न कोप्ये सत्त्व-हीन-वत्,

अद्य तप्स्यन्ति मांसाऽदा, भूः पास्यत्यरि-शोणितम्.

सन्नत्स्यामीत्यादि—सावहीनवत् सावेन हीन इव न कोप्ये न रोदि-
मि । '१११५। कु शब्दे' । योद्धुं सन्नत्स्यामि सन्नाहं करिष्ये ऽहमिति । अत्र
किंचित्तेऽप्यमर्थे छिद्यपवादो छद् । '४४०१ नहो यः । ८।२।३४।' । '१९१।
खरि च । ८।४।५५।' इति चरवंम् । ततश्चाधारिमग्रहनि मांसादाः क्रय्यादाः
तप्स्यन्ति वृक्षा भविष्यन्ति । '२९७७। अद्रो ऽनजे । १।२।३८।' इति विदि
प्राप्ते वासरूपविधिना भणयि भवति । भूश्च हतानामरीणां शोणितं पास्यति ।
'२८०८। गोपे छद् । १।३।५१।' ॥

१३३३—आकर्क्ष्यामि यशः, शत्रूनपनेष्यामि कर्मणा, ॥

अनुभाविष्यते शोको मैथिल्या ऽद्य पति-क्षयात् ३०

आकर्क्ष्यामीत्यादि—सर्वयोदृणां यश आकर्क्ष्यामि आहरिष्यामि ।
शत्रून् कर्मणा मुदाख्येनापनेष्यामि न्यूनयिष्यामि । अद्य पतिक्षयापतिवि-
नाशात् शोको मैथिल्या सीतया अनुभाविष्यते संवेदयिष्यते । कर्मणि छद् ।
चिष्यदिद् ॥

१३३४—मन्तूयिष्यति यक्षेन्द्रो, वल्गूयिष्यति नो यमः,

ग्लास्यन्त्य-पति-पुत्राम् च वने घानर-योपितः ॥३१॥

मन्तूयिष्यतीत्यादि—यक्षेन्द्रो घनदः दातारयिमापन्नं भ्राता मन्तूयि-

तथा लक्ष्य-स्ये कथानके 'राथण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः—४५७

प्यति दुर्मता भविष्यति । यमश्च न बलपुष्यति हृष्टमना न भविष्यति ।
मन्तुवत्पुत्रान्द्राभ्यां '२६७८। कण्ठादिभ्यो षक् ॥३११२०॥' । तदन्तात्
लृट् । वने वानरयोषितः अपतिपुत्राः सत्याः ग्लासन्ति ग्लानिं वास्यन्ति ॥

१३३५—मुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि,

भ्रमिष्यन्ति च निर्भयम्, ॥

न विक्रोक्ष्यन्ति राक्षस्यो,

नरांश्च चाऽस्त्यन्ति हर्षिताः ॥ ३२ ॥

मुखमित्यादि—रक्षांसि चैतानि मुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयं च भ्रमि-
ष्यन्ति राक्षस्यश्च न विक्रोक्ष्यन्ति न क्रन्दिष्यन्ति । '११३। कुश आह्वाने
होदने च' । हर्षिताश्च सत्यो नरानस्त्यन्ति भक्षयिष्यन्ति ॥

सुप्तम् १३, १४—

१३३६—प्राङ् मुहूर्तात् प्रभातेऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी

आगामिनि, ततः काले यो द्वितीयः क्षणोऽपरः, ॥

प्रागित्यादि—योऽधमागामी प्रभातकालः मुहूर्तद्वयसंमितः तस्मिन्
त्येति षष्ठीसप्तम्योरभेदात् । यो द्वितीयो मुहूर्तः तस्मात् प्राक् प्रथमे मुहूर्ते
भ्रमवदयं सुखी भविष्यामि । तदानीं इत्यनुत्वात् । ततः प्रभाताद्वागामी
यः कालः क्षणद्वयसंमितः तस्मिन्वागामिनि काले यो द्वितीयः तस्माच्च-
परः क्षणः पूर्णः तथेति चक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१३३७—तत्र जेतुं गमिष्यामि त्रिदशेन्द्रं सहाऽमरम्, ॥

ततः परेण भूयोऽपि लङ्कामेप्याम्यमत्सरः, ॥ ३४ ॥

तथेत्यादि—तत्र क्षणे त्रिदशेन्द्रं सहामरं देवैः सहितं जेतुं दुर्तं गमि-
ष्यामि । प्राक् मुहूर्तात् सुखी भविष्यामि । क्षणाच्चदपरं तत्र जेतुं गमिष्या-
मीति '२७९५। कालविभागे चातहोरात्राणाम् ॥३१३१३०॥' इति अनय-
तनवत् प्रथमप्रतिषेधे लृट् । तत्र हि '२७९३। जानयतनवत्—॥३१३१३५॥'
इति 'मयोदावचने' 'परस्मिन्' इति चानुवर्तते । तत्र जेतुं कालमयोदाविभागे
सति योऽपर आद्यप्रविभागाः तत्र भविष्यति काले अनयतनवत्प्रत्ययविधिर्न
भयति । ततो लृट्प्रतिषेधाल्लृट् भवति । ततः परेणेति यस्मिन्वागामिनि
काले शकं जेतुं गमिष्यामि तत्र द्वितीयो यः क्षणस्तस्मात् परेणोपरिष्ठात्
शकं जित्वा भूयोऽपि लङ्कामेप्यामि । आद्यपूर्वस्थेणो रूपम् । अमत्सरो
विगतप्रकोपः सन् । '२७९६। परस्मिन् विभागा ॥३१३१३८॥' इत्यनेन वि-
भापालुट्प्रतिषेधाल्लृट् । तत्र हि कालविभागे सति भविष्यति काले पर-
स्मिन् विभागा अनयतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवतीत्युक्तम् ॥

४५० मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३३८—तमेवं-वादिने भूढमिन्द्रजित् समुपागतः ॥

‘युयुत्सिष्ये ऽहमित्येवं वदन् रिपु-भयं-करः. ॥ ३५ ॥

तमित्यादि—तं रावणं मूढत्वादेवंवादिनं पूर्वभाषणशीलं इन्द्रजित् रिपोभयंकरः समुपागतः । युयुत्सिष्ये ऽहं योद्धुमिच्छां करिष्यामीति मुवन् ॥
केन सह योद्धुमिच्छामीति चेदाह—

१३३९—ना ऽभिज्ञा ते महाराज !,

जेप्यावः शक्र-पालितम् ॥

हस-देव-गणाऽऽकीर्ण-

मायां सह सुराऽऽलयम्, ॥ ३६ ॥

नाभिज्ञेत्यादि—हे महाराज ! ते तव नाभिज्ञा स्मृतिः । सुरालयं शक्रेण पालितं हसैश्च देवगणैराकीर्णं व्यासम् । आयां द्वावपि सह संभूय जेप्यावः जितवन्तौ । ‘२७०३। अभिज्ञावचने छद्। ३। २। १२।’ । तत्र ‘भूतानघतने’ इति धर्तते ॥

१३४०—ना ऽभिज्ञा ते, स-यक्षेन्द्रं

भङ्क्ष्यावो यद् यमं बलात्, ॥

रत्नानि चा ऽऽहरिष्यावः,

प्राप्स्यावश् च पुरीर्मिमाम्. ॥ ३७ ॥

नाभिज्ञेत्यादि—न सौमभिज्ञास्ति । सयक्षेन्द्रं धनदसहितं यमं बलात् सामर्थ्येन आपां भङ्क्ष्यावः अप्रवन्तौ । रत्नानि च कान्यो पलादाहरिष्यावः । इमां च पुरीं लङ्कां प्राप्स्यावः । ‘२७०५। विभाषा साकोट् । ३। २। १। १।’ इति छद् । लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा । सत्र भङ्गनं लक्षणं रत्नाघाहरणं च लक्ष्यम् ॥

१३४१—एष पेक्ष्याम्यरीन् भूयो, न शोचिष्यसि रावण !

जगद् रेक्ष्यसि नी-राममेवगाहिष्यसे दिशः. ॥ ३८ ॥

एष इत्यादि—एषो ऽहं भूयः पुनररीन् पेक्ष्यामि चूर्णयिष्यामि । वर्तमानशामीष्ये वर्तमानिकप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानाल्लुप्येव भवति । येन हे रावण ! न शोचिष्यसि शोकं न करिष्यसि । भविष्यति छद् । जगत् नीरामं रामरहितं द्रक्ष्यसि । दिशश्च सर्वा अवगाहिष्यसे व्याप्यसि ॥

१३४२—सह-भृत्यः सुराऽऽवासे भयं भूयो विधास्यसि,

प्रणंस्यत्यथ देवेन्द्रस् त्वां, वक्ष्यति स सन्नतिम्. ॥ ३९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सर्वण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः— ४२९

सहेत्यादि—मृगैः सह सुरावासे स्वयं मृगो मयं विधास्यसि करि-
ष्यसि । देवेन्द्रश्च त्वां प्रणम्यति 'स्वदीयोऽहम्' इति निवेदयिष्यति ।
वक्ष्यति च सन्नतिं भविष्यति च नमस्कारम् ॥

१३४३—भेष्यते मुनिभिस्त्वत्तस्, त्वमधिष्ठास्यसि द्विपः,
ज्ञास्येऽहमद्य संग्रामे समस्तैः शूर-मानिभिः ॥ ४० ॥

भेष्यत इत्यादि—मुनिभिस्त्वत्तो भेष्यते भीतिर्भवितव्यम् । भावे
छद् । त्वमधिष्ठास्यसि द्विपः शत्रून् परिभविष्यसि । '५४२। अधि-
ष्ठीह—११।४।४१' इति कर्मसंज्ञा । यादृशआहं तादृशः संग्रामे ज्ञास्ये
ज्ञातो भविष्यामि । कर्मणि छद् । कैः समस्तैः शूरमानिभिः वयं शूरा
इत्यात्मानं सन्वमानैः । '२९९३। आत्ममाने सख १३।२।८३।' ॥

१३४४—ज्ञायिष्यन्ते मया चाऽद्य

वीरंमन्या द्विपद्-गणाः ॥

गूहिष्यामि क्षितिं कृत्तै-

रद्य गात्रैर् वनौकसाम् ॥ ४१ ॥

ज्ञायिष्यन्त इत्यादि—एते च द्विपां गणाः शत्रुसंघाः वीरंमन्याः
अथ मया ज्ञायिष्यन्ते परिच्छेदवस्ते यादृशा इति । कर्मणि छद् । क्षिप-
दिद् । वनौकसां कपीनां गात्रैः [कृत्तैः] छिन्नैरद्य क्षितिं गूहिष्यामि ॥

१३४५—भारोक्ष्यामि युगान्त-वारिद-घटा-

संघट्ट-धीर-ध्वनिं

निर्यास्यन् रथमुच्छ्रित-ध्वज-धनुः-

खड्ग-प्रभा-भासुरम् ॥

श्रोष्यस्यद्य विकीर्ण-वृक्कण-विमुख-

व्यापन्न-शत्रौ रणे

तृसांश्छोणित-शोण-भीषण-मुखान्

कव्याऽशिनः कोशतः ॥ ४२ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्घविलसितो
नाम षोडशः सर्गः ॥

१—पद्ये ऽरिम्न दृतां शार्दूलविक्रीडितम् । तल्लङ्घनम् ।—'सूर्याधर्म-घ-
जत्त-ताः घणुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति वृत्तरत्नाकरे भट्टकेदारः ।

४६० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

आरोक्ष्यामीत्यादि—अतो ऽहं रथमारोक्ष्यामि निर्वास्यन् इतो निर्गच्छन् । आरोक्ष्यामीति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे निर्वास्यन्निति '२१९३। छद् शेषे च । ३।३।१३।' इति चकाराहृद् । कीदृशं रथम् । युगान्ते प्रलयकाले या चारिदघटास्तासां यः संघट्टः परस्परसंमर्दः तस्यैव धीरो गम्भीरो ध्वनिर्यस्य रथस्य । उच्छ्रिता ध्वजाः धनूपि च यत्र । खड्गप्रभाभिश्च भासनशीलो यः । पञ्चाद्विशेषणसमासः । उच्छ्रितानां वा ध्वजादीनां प्रभाभिर्भासुर इति योज्यम् । विकीर्णा इतस्ततो विक्षिप्ताः वृक्षणाः छिन्नाः छिन्नमस्तकाः विमुखाः पराङ्मुखा व्यापन्ना मृताः शत्रवो यस्मिन् रणे । क्रव्याशिनः शृगालादीन् क्रोशतः कूरकुर्यतः अथ श्रोप्यसि । कीदृशान् । तृप्तान् शोणितमांसोपभोगात् । शोणितेन शोणानि लोहितानि तस्य एव भीषणानि भयंकराणि मुञ्चानि येषामिति । वृक्षैरोदितो निष्ठामश्वस्यासिद्धत्वात् घोः कुरवे वृक्षेण इति ॥

इति श्री-जयमङ्गलऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रायण-विलापो' नाम
षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः—

इतः प्रभृति लक्ष्मधिकृत्य विलसितमाह—सत्र भूतानघतने छद् ततो ऽन्यत्र दर्शयिष्यति ॥

१३४६—आशासत ततः शान्तिमंस्तुरंगीनं हावयन्, ॥
विप्रानवाचयन् योधाः, प्राकुर्वन् मङ्गलानि च. ॥१॥

आशासतेत्यादि—ततः प्रतिज्ञानन्तरं योधाः इन्द्रजितसम्यन्धिन इत्यर्थात् । उपद्रवपरिहारार्थं शान्तिमाशासत अभीष्टवन्तः । '१०९१। आलः वासु इच्छायाम्' इत्यनुदात्तोच् । '२२५८। आत्मनेपदेप्वनतः । ७।१।५।' इत्युदादेशः । शान्तिं च दर्शयन्नाह—अजुः स्याताः । '११२६। प्णः शौचे' । आत इत्यधिकृत्य '२४१३। छद्ः शाकटा-यनस्यैव । १।४।१११।' इति श्लेर्जुष । '२२१४। उच्चपदान्तान् । १।१।९६।' इति परस्परम् । अमीनहावयन् अभिर्कर्म कारितवन्तः । विप्रानवाचयन् स्वशिवाचनं कारितवन्तः । मङ्गलानि मङ्गलयुक्तानि कर्माणि कृतवन्तः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६१

१३४७—अपूजयन् कुल-ज्येष्ठानुपांगूहन्त वालकान्, ॥

स्त्रीः समावर्धयन् साऽस्त्राः, कार्याणि प्रादिशंस् तथा.

अपूजयन्नित्यादि—कुलज्येष्ठान् वृद्धानपूजयन् पूजितवन्तः पादप-
तनादिना । वालकानुपांगूहन्त जालिष्टवन्तः । गतानां किं भविष्य-
तीति सास्त्राः स्त्रीः योषितः । '१०२। वाऽभू-शतोः । १६। १८०।' इतीषष्टमा-
वपक्षे स्त्वम् । समावर्धयन् वाम्बूलादिना संवर्धितवन्तः । 'प्रातिपदिका-
स्त्रात्पर्यं' इति निघ्न । तथा कार्याणि गृहकार्याणि प्रादिशन् निर्दिष्टवन्तः ।
'इदमिदं कार्यम्' इति ॥

१३४८—आच्छादयन्, व्यलिम्पंश् च,

प्राश्नन्नथ सुराऽऽमिपम्, ॥

प्रापिवन् मधु-माध्वीकं

भक्ष्यांश् चाऽऽदन् यथेप्सितान्, ॥ ३ ॥

आच्छादयन्नित्यादि—आच्छादयन् वस्त्राणि पिनद्धवन्तः । 'छद्
संवरणे' घुरादिः । व्यलिम्पंश् समालिप्तवन्तः । '१५२७। लिप उपदेहे' ।
'२५३२। घो मुष्ठादीनाम् । ७। १। ५९।' इति जुम् । '१३०। नश्छ-
व्यप्रदान् । ८। १। ७।' इति श्वम् । पूर्वस्वानुवांसिकः । अयानन्तरं सुरा-
मिपं प्राभन् अग्न्यवहृतवन्तः । मधुमाध्वीकं मध्वा समं प्रापिवन् सुष्ठु
पीतवन्तः । भक्ष्यांश् क्षण्डपायसादीन् यथेप्सितानादन् भक्षितवन्तः ।
अदिलनुवृत्ती '२४२९। भक्षः सर्वेषाम् । ७। ३। १००।' इत्यङागमः ॥

१३४९—न्यदयन् शस्त्राण्यंभीटानि, समनह्यंश् च वर्मभिः,

अध्यासत सु-यानानि, द्विपद्मंश् चाऽऽपंस् तथा, ॥

न्यदयन्नित्यादि—अभीटानि यथानुभाषितानि शस्त्राणि न्यदयन् ते-
जितवन्तः । '१२२०। ज्ञो तनूकरणे' । '२५१०। ज्ञोतः इयनि । ७। ३। ७१।' इत्योकारलोपः । वर्मभिश्च कवचैः समनहन् संवद्धाः । शरीराण्मावृ-
तवन्त इत्यर्थः । सुयानानि शोमनयानानि अध्यासत आरूढाः । '५३२।
अधिशीह-१। १। ७। ३६।' इति कर्मसंज्ञा । तथा द्विपद्मंश् अशपन् भा-
मुष्टवन्तः । 'पापाः क वात्यय' इति । '५७२। स्त्राव-दुह-१। १। ३। ३।' इत्या-
दिना सम्प्रदानसंज्ञा ॥

१३५०—अपूजयंश् चतुर्-वक्रं, विप्रानार्चंस् तथा ऽस्तुवन्,

समालिपत शक्राऽरिर् यानं चाऽम्यलपद् वरम्, ॥ ५ ॥

४६२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

अपूजयन्नित्यादि—चतुर्वर्कं ब्रह्माणमपूजयन् अर्चितवन्तः । वि-
प्रानाचनं दाननमस्कारादिना पूजितवन्तः । तथा अस्तुवन् परस्परं
स्तुतवन्तः । शक्रारिश्च इन्द्रजित् समालिप्त, समालिप्तवान् । यानं वर-
मुत्कृष्टमस्यलपत्, अभीष्टवान् । '२३२१॥ वा आरा-१३११७०॥' इत्यादिना
इयनो, विकल्पितत्वात् पक्षे ज्ञप् ॥

१३५१—आमुञ्चद् धर्मं रत्नाऽऽह्वयमवधात् खड्गमुज्ज्वलम्,

अध्यास्त स्यन्दनं घोरं, प्रावर्तत ततः पुरः ॥ ६ ॥

आमुञ्चदित्यादि—रत्नाख्यं रत्नप्रत्युप्तं धर्मं कवचमामुञ्चत् शरीरे आ-
मुक्तवान् पिनद्ववानित्यर्थः । खड्गं चोज्ज्वलमवधात् कक्षपाधांशितं कृतवान् ।
घोरं भीषणं स्यन्दनमध्यास्त आरुढः । ततोऽनन्तरं पुरः पुरतः प्रावर्तत
मृष्टतः ॥

१३५२—आघ्नन् भेरीर् महा-स्वानाः,

कम्बून् चोऽप्यधमन् शुभान्, ॥

अताडयन् मृदङ्गांश्च,

पेरांश्चोऽपूरयन् कलाः ॥ ७ ॥

आघ्नन्नित्यादि—तस्मात् प्रवृत्ताः महास्वानाः महानादाः । '१३२३९॥
स्वनहस्तोर्वा ॥१॥१॥१॥' इत्यप् । भेरीः आघ्नन् ताडितवन्तः । पादका
इत्यर्थात् । शुभान् सुस्वरान् कम्बून् शङ्खानधमन् शब्दितवन्तः । '१३६०॥
पा-आ-॥७॥१॥७॥' इत्यादिना धमादेशः । मृदङ्गांश्चाताडयन् आहतवन्तः ।
'१६९३॥ तव भाषाते' इति शुरादिः ॥

१३५३—अस्तुधन् वन्दिनः, शब्दानन्योन्यं चोदभाषयन्,

अनदन् सिंहनादांश्च, प्राद्रेकत हय-द्विपम् ॥ ८ ॥

अस्तुयन्नित्यादि—वन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुधन् 'जय जीव' इत्यादिना
स्तुतिं कृतवन्तः । अन्योन्यं अन्यस्य अन्यस्य च शब्दान् सांभामिकनामानि
उद्-भाषयन् उद्गादितवन्तः । सेनिका इत्यर्थात् । सिंहनादांश्चानदन्
शब्दितवन्तः । हयद्विपं पशुद्वन्द्वस्य विभाषेकवत्तावः । प्राद्रेकत शब्दित-
वन्तः । '८१॥ द्रेक शब्दोत्साहे' इत्यनुदात्ते ॥

१३५४—अ-निमित्तान्यथाऽपश्यन्नस्फुटद् रवि-मण्डलम्,

औक्षन् शोणितमम्भोदा, वायवोऽयान् सु-दुःसहाः ॥

अनिमित्तानीत्यादि—अनिमित्तानि कुलितनिमित्तानि । नमत्र ३-

तथा लक्ष्य-स्ये कथानके 'संचय-त्रयो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६३

स्तायाम् । गच्छन्तोऽपश्यन् दृष्टवन्तः । तानि दर्शयति—रविमण्डलमस्फुटव
स्फुटितम्, अगमोदाः शोणितमौक्षन् वृष्टाः । '००५। वृष्टं क्षेपणे' । वायवः
सुदुःसहाः प्रचण्डा भवान् वान्ति स्म-। आकटायनमत्तादन्वत्र वसदेतः ॥

१३५५—आच्छन् वामं मृगाः कृष्णाः,

शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः, ॥

रक्तं न्यष्टीवदकाम्य-

दलिघद् वाजि-कुञ्जरम् ॥ १० ॥

आच्छन्तित्यादि—निर्गच्छतां वामपार्श्वं कृष्णमृगा आच्छन् गताः ।
अर्तः '१३६०। पा-प्रा-१०।१।०८।' इति कृष्णादेशः । '१३८०। कृष्णं गतो'
ह्यवश्यं वा रूपम् । भटाश्च शस्त्राणां व्यस्मरन् विस्मृतवन्तः '४।१।
अधीगये-१२।१।५२।' इति कर्मणि षष्ठी । वाजिकुञ्जरमश्विजमध्यास्तमपि रक्तं
न्यष्टीवन् । '६०१। द्विषु निरसने' इति औवादिक्त्वात् ग्रहणम् '१३९०।
द्विषु-क्षमु-चमां निति । ७।१।०५।' इति दीर्घः । अकाम्यत् खान्तं च ॥

१३५६—न तानंगणयन् सर्वानास्कन्दंश्च रिपून्, द्विषः॥

अच्छिन्दन्नसिभिस् तीक्ष्णैरभिन्दंस् तोमरैस् तथा ॥ ११

न तानित्यादि—तान् सर्वानश्रुमात्रागणयन् नास्तवन्तः किमेतैरिति ।
अपि तु रिपूनास्कन्दन् अभिगतवन्तः । द्विषो राक्षसास्तीक्ष्णैरसिभिररोन-
रिच्छन् छिन्नवन्तः । तथा तोमरैस्तीक्ष्णैरभिन्दन् विदारितपन्थः ॥

१३५७—न्यकुन्तंश्चक्र-भाराभिरनुदन् शक्तिभिर् दृढम्,

भैरविध्वंशुग्राऽग्रैरतुहंस् तोमरैरलम् ॥ १२ ॥

न्यकुन्तन्तित्यादि—चक्रभाराभिः न्यकुन्तन् छिन्नवन्तः । मुखादि-
त्वाप्तम् । शक्तिभिश्च दृढमवश्यमनुदन् व्यक्तवन्तः । भैरविष्यन् तादृश-
वन्तः । '२७१२। ग्रहि-ज्या-१६।१।६।' इति सम्प्रसारणम् । गमामैस्तीक्ष्णामै-
स्तोमरैरलं पशंसमनुदन् हतवन्तः । '१५७१। वृह हिंसायाम् ।' रुधादित्वात्
अम् । अलोपानुस्वारौ ॥

१३५८—आस्यन् पुवङ्गमा वृक्षान्धुन्वन् भू-धरैर् भृशम्,

अर्हिसन् मुष्टिभिः क्रोधाद्दशान् दशनैरपि ॥ १३ ॥

आस्यन्तित्यादि—पुवङ्गमा अपि वृक्षानास्यन् क्षिप्तवन्तः । '१२८५।
अमु क्षेपणे' । तथा भूधरैः पशुधैरुन्वन् हतवन्तः । 'अधूर्वन्' इति पाठः

४६४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

न्तरम् । तत्र '२२६५। उपधायां च । ८। २। २८।' इति दीर्घः । क्रोधान्मुष्टि-
भिरहिंसन् दाडितवन्तः । दशनैर्दन्तैरदशनं खादितवन्तः । '२३९६। दंश-
सज-स्वजां शपि । ६। ४। २५।' इत्यनुनासिकलोपः ॥

१३५९—प्रादुन्वन् जानुभिस् तूर्णमृतुदंस् तल-कूर्परैः, ॥

प्राहिण्वन्नरि-मुक्तानि शस्त्राणि विविधानि च. ॥ १४ ॥

प्रादुन्वन्नित्यादि—जानुभिस्तूर्णं प्रादुन्वन् पीडितवन्तः । '१३३६। डुडु
उपतापे।' स्वादिः । तलकूर्परैः हस्ततलैः प्रकोष्ठैश्चातुदन् व्यधितवन्तः । अरि-
भिर्मुक्तानि विविधानि यानि शस्त्राणि तानि प्राहिण्वन् ग्रहितवन्तः ॥

१३६०—अतृणेद् शक्र-जिच् छत्रूनं भ्राम्यच् च समन्ततः, ॥

अध्वनच् च महा-घोरं, न च कंचन ना ऽदुनोत्. १५

अतृणेडित्यादि—ततः आक्रजिदिन्द्रजित् शत्रून्तृणेद् हिंसितवान् ।
तृहेः अम् । तस्य '२५४५। तृणह इम् । ७। ३। ९२।' हलङ-यादिलोपः ।
हकारस्य ङावज्जश्चकाराणि । समन्ततश्चाभ्राम्यत् भ्रान्तवान् । महाघोरं च
भीषणं स्वयं अध्वनत् नावितवान् । न च कंचन नादुनोत् कंचिदपि न
नोपतापितवान् अपि तु सर्वानपि पीडितवानित्यर्थः ॥

१३६१—ना ऽजानन् सन्दधानं तं, धनुर् नैक्षन्त बिभ्रतम् ॥

नैपूनचेतन्नस्यन्तं, हतास् तेना ऽविदुर् द्विपः. ॥ १६ ॥

नाजानन्नित्यादि—धनुषि शरं सन्दधानमारोपयन्तमिन्द्रजितं ना-
जानन् न ज्ञातवन्तः । धनुर्बिभ्रतं नैक्षन्त धनुर्धारयन्तं न दृष्टवन्तः ।
इपून् शरामस्यन्तं क्षिप्यन्तं नाचेतन् हस्तलाभयात् न ज्ञातवन्तः । '१९।
चित्ती संज्ञाने' । '१३४। रुमो हस्तात्-८। ३। ३२।' इति रुमुद् । तेन हताः
सन्तो द्विपः अविदुः ज्ञातवन्तः पूर्वोक्तम् । '२२२६। सजम्पस्त-विदि-
भ्यश्च । ३। ४। १०९।' इति सेवृष् ॥

१३६२—अशृण्वन्नन्यतः शब्दं, प्रपलायन्त चा ऽन्यतः, ॥

आक्रन्दमन्यतो ऽकुर्वस् तेना ऽहन्यन्त चा ऽन्यतः. १७

अशृण्वन्नित्यादि—अन्यतः अन्यस्मिन् प्रदेशे केचिर् द्विपः शब्दमशृ-
ण्वन् । '२३८६। ध्रुवः श्च । ३। १। ७४।' इति श्चमायः शुप्रत्ययश्च । अन्यत्र
स्थिताः प्रपलायन्त पलायिताः । अन्यतो ऽन्यत्र प्रदेशे स्थिताः आक्रन्दं
अकुर्वन् रोदनं कृतवन्तः । अन्यतो ऽन्यत्र सेनेन्द्रजिता अहन्यन्त व्यापा-
दिताः । कर्मणि कृद् । सर्पग्रासादिरवाप्तमिः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६१

१३६३—प्रालोठन्त, व्यभिचन्त, परितो रक्तमस्रवन्, ॥

पर्यश्राम्यन्नृत्यंश्च क्षतास्तेनाऽघ्नियन्त च॥१८॥

प्रालोठन्तेत्यादि—तेन क्षताः सन्तः केचिद्भूमौ प्रालोठन्त । 'लुठ लोटने ।' भुवीतस्ततो व्यभिचन्त व्यनीयन्त इत्याः सन्त इतस्ततो नीताः । कर्मणि छद् । परितः समन्तादक्तमस्रवन् मुक्तवन्तः । पर्यश्राम्यन् खिन्नाः भगवन् पिपासिताः । दिवादिवात् इयन् । केचिदसियन्त । '२५३८। त्रियतेलुंछ-लिटोश्च । १।१।६१।' इति छद् ॥

१३६४—सौमित्रिराकुलस् तस्मिन् ब्रह्माऽखं सर्व-रक्षसाम्
निधनाया ऽऽजुहूपत् तं व्यष्टभ्राद् रघु-नन्दनः, १९

सौमित्रिरित्यादि—तस्मिन् इन्द्रजित् तपःभूते सति सौमित्रि-
राकुलो व्यस्तचित्तः सर्वरक्षसां निधनाय ब्रह्मास्त्रमाजुहूपत् आह्वातुमैच्छत् ।
'२४१७। अभ्यस्तस्य च । १।१।३३।' इति अभ्यस्ताकारस्य ह्वयतेः
प्रागेव द्विर्पचनात् सम्प्रसारणम् । तं च सौमित्रि रघुनन्दनो रामः व्यष्ट-
भ्रात् निवारितवान् । 'मा भूद्विभीषणस्यापि नाशः' इति । '२५५५। स्तम्भु-
स्तुम्भु-। १।१।८२।' इत्यादिना आप्रत्ययः । '२२७२। स्तम्भेः । ८।१।६७।' इति मूर्धन्यः ॥

१३६५—ततो मायान्मयीं सीतां म्रन् खड्गेन वियद्-गतः ॥

अहश्यतेन्द्रजिद्, वाक्यमवदत् तं मरुत्-सुतः, ॥२०॥

तत्त इत्यादि—ततोऽनन्तरं इन्द्रजित् वियद्गतः आकाशागतः सीतां
मायानयीं मायानिर्मितां खड्गेन म्रन् व्यापादयन्नदृश्यत छद् । कर्मणि छद् ।
तथाभूतं राक्षसं मरुत्सुतो हनुमान् वाक्यमवदत् आप्रितवान् ॥

१३६६—'माऽपराधोर्दियं किञ्चिद्भ्रश्यत् पत्युरन्तिकात्,
सीतां राक्षस ! मा सैन्यां निगृह्णाः पाप ! दुःखिताम्' २१

मापराधोर्दित्यादि—हे पाप ! राक्षस ! सीता पत्युरन्तिकादभ्रश्यत्
अपगता । इयं भवतो नापराधोत् नापराधा । '१३४३। राघ साधं सं-
तिद्वी' इति स्वादौ । तस्मादेतां दुःखितां मा स्म निगृह्णाः मा धपीः ।
'२२२०। स्मोचरे छद् च । १।१।१७६।' इति वर्तमाने छद् ॥

१३६७—'पीडा-करम-मित्राणां कर्तव्यमिति शक्रजित् ॥
अग्रवीत्, खड्ग-कृष्टश्च तस्या मूर्धानमच्छिनत्, ॥२२॥

४६६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थे वर्गे;

पीडाकरमित्यादि—इयमपराद्धा भवतुं न या सर्वथा यदमि-
त्राणां पीडाकरं तदवश्यं कर्तव्यमिति शकजिदमवीत् उक्तवान् । खड्ग-
कृष्टश्च कृष्टः खड्गो येन । ‘प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः’ ।
तस्या मूर्धानमच्छिनत् छिन्नवान् । तिपो हल्ङ्यादिलोपः । दकारस्य
चत्वम् ॥

१३६८—‘यत्-कृते ऽरीन् व्यगृहीम, समुद्रमंतराम च, ॥

सा हते’ति वदन् राममुपातिष्ठन् मरुत्-सुतः. ॥ २६ ॥

यत्कृत इत्यादि—यस्याः कृते यन्निमित्तं [अरीन्] परान् भक्षोकवमि-
कांस्थितान् व्यगृहीम विगृहीतवन्तः । ‘२२२०। नित्यं कृतः । १।४।९९।’
इति लङि उत्तमस्य लोपः । समुद्रं चातराम तीर्णवन्तः । ‘२१७०। भतो
वीर्यो यनि । ७।३।१०३।’ इति दीर्घः । सा सीता हतेति वदन्मरुत्सुतः
राममुपातिष्ठत् ङाकित्तवान् । अत्र यमुना गङ्गामुपतिष्ठत् इत्येवं सङ्गतकर-
णम् । उपलब्धो नास्तीति ‘उपादेवपूजा—’ इत्यादिना तद् न भवति ॥

१३६९—ततः प्रामुह्यतां वीरौ राघवावृरुतां तथा, ॥

उष्णं च प्राणितां दीर्घमुच्चैर् व्याक्रोशतां तथा. ॥ २४ ॥

तत इत्यादि—ततो हनूमद्रक्षवानन्तरं राघवौ वीरौ प्रामुह्यतां मोहं
गतौ । तथा ऽरुतां क्रन्दितवन्तौ । ‘११०७। रु शब्दे’ । ‘२४४३। उतो वृद्धिः—
। ७।३।८२।’ न भवति । तत्रापि ‘सार्वधातुके’ इत्यनुवर्तते । तथा दीर्घमुष्णं
च प्राणितां निश्वासितवन्तौ । ‘११४४। अन् प्राणने ।’ ‘२४७४। रुदादिभ्यः
सार्वधातुके । ७।२।०६।’ इतीद । तथा वधैराक्रोशतां ‘हा सीते’ इति
आहूतवन्तौ ॥

१३७०—तार्वभापत पौलस्त्यो ‘मा स्म प्ररुदितं युधाम्, ॥

ध्रुवं स मोहयित्वा ऽस्मान् पापो ऽगच्छन्निकुम्भिलाम्. ॥

तावित्यादि—पौलस्त्यो विभीषण आगत्य सौ तथामृतत्वभापत उक्तवान् ।
युधां मा स्म प्ररुदितं मा रोदिष्टम् । ‘२२२०। स्मोत्तरे लङ् च । ३।३।१७३।’
इति छद् । यतो ध्रुवमवश्यं स इन्द्रजित् पापः अस्मान् मोहयित्वा मायया
विमोह्य । मुहुरकर्मकत्वाद् ‘५४०। गति-बुद्धि-। १।४।९२।’ इत्यादिना कर्म-
संज्ञा । निकुम्भिलाममिगृहमगच्छेत् गतवान् । तत्र भूतानघतन पृथ छद् ॥

१३७१—मा स्म तिष्ठत, तत्र-स्थो वध्यो ऽसाव-द्रुताऽनलः,

अस्त्रे ब्रह्म-शिरस्युग्रे स्यन्दने चा ऽनुपार्जिते. ॥ २६ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६७

मा स्मेत्यादि—मा स्म तिष्ठत मा विलम्बध्वं, गच्छत । '२२२०। स्मोत्तरे लङ् च । ३।३।१७६।' यतस्तत्रस्थो निकुम्भिलास्योऽसावद्भुता-
नलः अकृताभिरार्यो वध्यः शक्यो हन्तुम् । '२८२३। शक्ति लिङ् च । ३।३।१७२।' इति चकारात् '३३१२। कृत्याश्च । ३।३।१७१।' इति वचनात्
लङ् । 'कृत्याश्च' इति वचनात् 'हनो वधश्च' इति उपसंख्यानघट् । कथम-
द्भुतानलो 'वध्य इति चेत् अस्ते मद्भिरसि मद्भिरोनाग्नि उमे दुष्प्रयोगे
स्यन्दने च अनुपार्जिते अप्राप्ते सति ॥

कथमुभयं तेनोपागम्यत इत्याह—

१३७२—ब्रह्मा ऽदधाद् वधं तस्य तस्मिन् कर्मण्यसंस्थिते'
प्रायच्छदाज्ञां सौमित्रेर् यूथपानां च राघवः ॥ २७ ॥

ब्रह्मेत्यादि—यतस्तस्यां निकुम्भिलायां कर्मण्यसंस्थिते असमाप्ते ब्रह्मा
वधं तस्यादधात् धारितयान् । उक्तयानिरूपणः । श्लौ द्विर्वचनम् । एवं
विभीषणवचः श्रुत्वा राघवः सौमित्रेर् यूथपानां च गन्तुमाज्ञां प्रायच्छत् दत्त-
यान् । '९९६। दाणू दाने' । '२३९०। पा-प्रा-। ७।३।७८।' इत्यादिना
घच्छादेशः ॥

१३७३—तां प्रत्यैच्छन् सु-संप्रीतास् ततस्ते स-विभीषणाः,
निकुम्भिलां समभ्यायन्, न्यरुध्यन्त च राक्षसैः ॥ २८ ॥

तामित्यादि—ततस्ते सविभीषणाः सुसंप्रीतास्तामाज्ञां प्रत्यैच्छन् प्रती-
ष्टवन्तः प्रतिगृहीतवन्तः । '१४४०। इषु इच्छायाम्' । '२४००। इषु-नामि-यर्मा
छः । ७।३।७७।' ते ॥ निकुम्भिलां समभ्यायन् समभिगताः । '५०८। जय
गता ।' तत्र ॥ ये द्विकपाळाः राक्षसाः सैन्येरुध्यन्त रुद्धाः प्रवेष्टुं पन्थानं न
लब्धवन्तः । कर्मणि लङ् ॥

१३७४—दिक्-पालैः कंदनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत्, ॥
पेतां रक्षांसि निर्जित्य द्रुतं पौलस्त्य-लक्ष्मणी, ॥ २९ ॥

दिक्पालैरित्यादि—तत्र निकुम्भिलेदेशे उमे अपि सेने महत्कंदनं
विनाशने पुदं या प्राकुरुतां कृतवन्ती । तानि रक्षांसि निर्जित्य पौलस्त्य-
लक्ष्मणी द्रुतमती गतवन्ती । '१११८। इण् गती ।' आद् वृद्धिः

१३७५—तत्रेन्द्रजितर्मक्षेतां कृत-धिष्यं समाहितम् ॥
सो ऽजुहोत् कृष्णवर्त्मानमांमनन् मन्त्रमुत्तमम् ॥ ३० ॥

तत्रेत्यादि—तत्र निकुम्भिलायां आवीरोतां दृष्टवन्तः । इन्द्रजितं कृत-

४६८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिबन्त-काण्डे 'लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

धिष्ण्यं कृताभ्यगारम् । समाहितं पृकाप्रमानसम् । स इन्द्रजित् कृष्ण-
वर्तानमजुहोत् हुतवान् । मन्त्रमुत्तमसामनन् आवर्तयन् । '१९५। ज्ञा
आवर्तने ।' शतरि '२३६०। पा-प्रा-१७।३।७८।' इत्यादिना मनादेशः ॥

१३७६—अध्यायच् छक्रजिद् ब्रह्म, समाधेरचलन् न च॥

तमाह्वयत सौमित्रिर्गर्जन् च भयंकरम् ॥ ३१ ॥

अध्यायदित्यादि—शक्रजिदिन्द्रजित्परं ब्रह्माध्यायत् चिन्तितवान् ।
'१७४। ध्ये चिन्तायाम्' आत्वं जिति न भवति । न च समाधेश्चित्तवृत्तिनि-
रोधाच्चलत् चलितवान् । तं सयामूतमिन्द्रजितं सौमित्रियुंदायाह्वयत
आहूतवान् । भयंकरं चागर्जत् शब्दितवान् ॥

१३७७—अकुप्यदिन्द्रजित् तत्र, पितृव्यं चा ऽगदद् वचः

‘त्वमत्रा ऽजायथा, देह इहा ऽपुप्यत् सुराऽऽमिपैः, ३२

अकुप्यदित्यादि—तत्र तस्मिन्नाह्वाने कृतवति गर्जिते च सति अकुप्यत्
क्रुद्धः । '१३१२। क्रुप क्रोधे' देवादिकः । पितृव्यं च पितृभ्रातरं विभीषणम् ।
पितृशब्दाद् भातरि व्यष्टिपातितः । वचो वक्ष्यमाणमगदत् उक्तवान् । अत्रा-
स्मिन् राक्षसकुले त्वमजायथाः जातो ऽसि । '१२२३। जनी प्रादुर्भावे ।'
देवादिको ऽपुदासेत् । इह च देहः सुरामिपैरपुप्यद् वृद्धिं गतः । पुषिर्देवा-
दिकः । देहमपुप्य इति पाठान्तरम् । तत्र देहं पोषितवानसि । अन्तर्मा-
नितप्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

१३७८—इहा ऽजीव, इहैव त्वं क्रूरमारभथाः कथम्, ॥

ना ऽपश्यः पाणिमार्द्रं त्वं, वन्धु-त्वं ना ऽप्यपैक्षथाः ॥

इहेत्यादि—इहाजीवः जीवितो ऽसि कथमिहैव त्वं क्रूरं कर्म आरभथाः
आरब्धवानसि । मार्द्रं पाणिं च नापश्यस्त्वं न दृष्टवानसि । यावत्ता
कालेन सुखत्वा पाणिः शुष्यति तावन्तमपि कालं नापेक्षितवानसीत्यर्थः ।
आस्तां तावदेतत् । वन्धुत्वमपि एक्योग्रवमपि नापैक्षथाः ॥

१३७९—अ-धर्मान् ना ऽत्रसः पाप !

लोक-वादान् न चा ऽविभेः, ॥

धर्म-दूषण ! नूनं त्वं

ना ऽजाना, ना ऽदृष्टोर्निदम् ॥ ३४ ॥

अधर्मादित्यादि—हे पाप ! अधर्मादपि नात्रसः न त्रस्तो ऽसि । '११२२।
प्रसी उद्वेगे' । दियादी । '२३२३। या आस्त-१३।१।७०।' इत्यादिना पक्षे
शयः । लोकवादान् जनापवादान् न चाविभेः न भीतो ऽसि । श्री द्विर्-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६९

घनम् । घातोर्गुणः । '५८८। मी-आर्यानाम्-११।१।२५।' इत्युपदानसंज्ञा ।
हे धर्मदूषण ! धर्मस्य दूषणं धर्मोच्छेदक ! अतिविपरीते स्थितत्वात् ।
'१२६१। दुप वैकृत्ये' । '२६०४। दोषो जी १६।१।९०।' इत्युपधाया ऊ-
त्वम् । दूषयतीति दूषणः । '२८४१। कृतव्युदो बहुलम् ।१।१।१३।' इति कर्तरि ल्युट् । न तु नन्वादिपाठे ल्युः । यत्र हि 'नदि-वाति-मदि-दू-
पि-साधि-पचि-शोधि-रोचिम्यो ण्यन्तेभ्यः पूजायाम्' इत्युक्तम् । न चात्र
पूजा-साम्यत इति । नूनं अवश्यं त्वं माजानाः स्वयमिदं न श्रुतवानसि ।
'१६०४। ज्ञा अवयोधने ।' श्रयादाबुदासेत् । '२५११। शा-जनोर्जा । ७।३।७९।' ।
इदमन्यतो ऽपि भाष्टणोः द्विपञ्चयो न श्रुतवानसि । '२३८३। ध्रुवः
शृ च । ३।१।७४।' ॥

किं तदित्याह—

१३८०—निराकृत्य यथा वन्धून् लघुत्वं यात्य-संशयम्' ॥
पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यधीयत शक्रजित् ॥ ३५ ॥

निराकृत्येत्यादि—यथा वन्धून् निराकृत्य परिश्रज्य [लघुत्वम्] लघुतां
यात्यसंशयमसन्देहम् । ततः पुत्रोक्तेरनन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्र-
जिह्वाक्यमभ्यधीयत अभिहितः । कर्मणि कृत् । '२४६२। पु-मा-स्या-
१६।४।६३।' इतीत्वम् ॥

१३८१—'मिथ्या मा स्म व्यतिक्रामो,
मच्छीलं मा न बुध्यथाः, ॥
सत्यं समभवं वंशे
पापानां रक्षसामहम्' ॥ ३६ ॥

मिथ्येत्यादि—मिथ्या कृपा मा स्म व्यतिक्रामः मा परिभूः । '२३२२।
व्रमः-१७।३।७६।' इत्यादिना दिति दीर्घः । शीलं स्वभावः मा न बुध्यथाः
मा ॥ बुद्धासत्यं अपि तु श्रुतवानसि । '२२२०। स्मोत्तरे छद् च
१३।३।१०९।' । पापानां रक्षसां वंशे ऽहं सत्यं समभवं संभूत इति ॥

१३८२—न त्वं जायत मे शीलं
तादृग्, यादृक् पितुस् तव' ॥
क्षयाऽऽवहेषु दोषेषु
चार्यमाणो मया ऽरमत् ॥ ३७ ॥

न त्वित्यादि—यद्यप्यहं राक्षसकुले जातस्तथापि तव पितुर्यारम्भ

४७० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

शीलं स्वभावस्तादृक् मे न त्वजायत नैवाभूत् । यतो ऽसौ क्षयमावहन्तीति क्षयावहाः । पचाद्यच् । तेषु दोषेषु परस्त्रीहरणादिषु मया वार्यमाणोऽपि । दशग्रीव इति संबन्धः । अरमत रतिं कृतवान् । '२७४९। ध्याह-परिन्यो रमः । १।३।८३।' इति परस्मैपदम् ॥

१३८३—दश-ग्रीवो. ऽहमेतस्मादत्यजं, न तु विद्विषन् ॥

पर-स्वान्यार्जयन्, नारीरन्यदीयाः परामृशत्. ३८

दशग्रीव इत्यादि—एतस्मात्कारणादहं रावणमत्यजं त्यक्तवानस्मि न पुनर्विषन् भूमिग्रीभवन् । '३१११। द्विषोऽमिषे । ३।२।१३१।' इति शतृप्रत्ययः । तान् दोषानाह—परस्वानि परविज्ञानि भार्जयन् अन्यैर्मादित-वान् । '२३३।३४। अर्जं सर्जं अर्जने' इति म्वादी हेतुमणिच् । '१८५८। अर्जं प्रतिपत्ते' इति चौरादिकस्य वा रूपम् । अन्यदीयाः नारीश्च परामृशत् स्पृष्टवान् । '१५१९। मृश आमर्शने' इति तुदादायनुदात्तेत् ॥

१३८४—व्यजिघृक्षत् सुरान् नित्यं, प्रामाद्यद् गुणिनां हिते,

आशङ्कत सुहृद्-बन्धून्-वृद्धान् बह्वमन्यत. ॥ ३९ ॥

व्यजिघृक्षदित्यादि—सुरान् नित्यं व्यजिघृक्षत् विम्रहीतुमैच्छत् । गुणिनां मात्स्यवत्प्रभृतीनां बहुक्तं हितं तस्मिन् विषये प्रामाद्यत् प्रमादं गतः । '१२८४। मदी हर्षे' । '२५१९। शमामष्टानाम्-१७।३।७४।' इति दीर्घः । सुहृदो बन्धूश्च वृद्धबन्धून् आशङ्कत विकल्पितवान् । अवृद्धान् अविवुषः प्रहस्तादीन् यद्वमन्यत श्लाघितवान् ॥

१३८५—दोषैररमतैर्भिस् ते पिता ऽत्यज्यत यैर् मया. ॥'

ततोऽरुप्यदर्नदर्च् च, द्वि-विंशतिभिरेव च ॥ ४० ॥

दोषैरित्यादि—एभिर्दोषैस्तव पिता रावणः अरमत क्रीडितवान् । यैर्दोषैर्मया अरम्यत । कर्मणि रुह् । ततः पितुर्दोषप्रकाशनपथनादन-न्तरम् । रावणिरिति यक्ष्यमाणेन संबन्धः । अरुप्यत् रुष्टः । 'रप रष्टी' । अनर्दश्च विस्फूर्जितवांश्च ॥

१३८६—शरैरंताडयद् बन्धुं, पञ्च-विंशतिभिर् नृपम् ॥

रावणिस् तस्य सौमित्रिरमग्नाच् चतुरो हयान्. ॥४१॥

शरैरित्यादि—बन्धुं विभीषणं द्विविंशतिभिरंताडयत् । चत्वारः रिततेत्यर्थः । द्वे विंशती येषां शराणामिति बहुव्रीहिः । एवं च '८०८। द्वयटनः संख्यायाम्-१६।३।४७।' इत्यात्वं न । तथा पञ्चविंश-तिभिः शरैर्नृपं छदमणं अंताडयत् । शतेनेत्यर्थः । द्वौ च विंश-

तिश्च पञ्च विंशतिश्चेत्यस्मिन् व्याख्याने द्वाविंशत्या पञ्चविंशत्येति च प्राप्नोति । सौमित्रिस्तु तस्य रावणेऽनुरो हयान् वाणैरभघ्नात् । '९०५। मये विलोदने' इति प्रयादौ ॥

१३८७—सारथिं चाऽलुनाद् वाणैर्भनक् स्यन्दनं तथा, ॥

सौमित्रिर्मकिरद् वाणैः परितो रावणिस् ततः. ॥४२॥

सारथिमित्यादि—तस्य रावणेः सारथिं चालुनात् छिन्नवान् । '२५५८। प्यादीनां ह्रस्वः । ७।३।८०।' । तथा स्यन्दनमभनक् भग्नवान् । '१५४७। भञ्जो आमर्दने' इति रुधादिः । ततोऽनन्तरं रावणिः सौमित्रिं परितः समन्तात् वाणैरकिरत् छादितवान् ॥

१३८८—तायंस्फाययतां शक्तीर्वाणांश्चाऽकिरतां मुहुः.

वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद् रौद्रमिन्द्रजित्. ४३

सायित्यादि—ताविन्द्रजित्लक्ष्मणौ शक्तिं सामर्थ्यमस्फाययतां वर्धितवन्तौ । '२५९७। स्फायो वः । ७।३।४१।' । वाणांश्च मुहुरकिरतां विक्षिप्तवन्तौ । वारुणमखं लक्ष्मणोऽक्षिप्यत् । वैवादिकस्य रूपम् । इन्द्रजिद्विजं पाशुपतमक्षिपत् क्षिप्तवान् । सौदादिकस्य रूपम् ।

१३८९—ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम्. ॥

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत्, ॥ ४४ ॥

ते परस्परमित्यादि—ते शस्त्रे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमगच्छतां नाशं गते । ततस्तस्मादादनन्तरं राक्षसो रावणिः आसुरं असुरदैवतं शस्त्रं घोरं भीषणं व्यसर्जयत् क्षिप्तवान् ॥

१३९०—तस्मान् निरपतद् भूरि शिला-शूलेष्टि-मुद्गरम्.

माहेश्वरेण सौमित्रिरस्तभ्रात् तत् मुदुर्जयम्. ॥ ४५ ॥

तस्मादित्यादि—तस्मादासुरादस्त्रात् शिलाशूलेष्टिमुद्गरं निरपतत् । इष्टिः प्रहरणविशेषः । तच्चासुरं मुदुर्जयं सौमित्रिः माहेश्वरेण भस्तभ्रात् स्तम्भितवान् । '२५५५। स्तम्भु-१३।१।८२।' इत्यादिना सा चकारात् भुञ्ज ॥

१३९१—ततो रौद्र-समायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत्, ॥

तेनाऽऽगम्यत घोरेण, शिरश्च चाऽह्नियत द्विपः. ४६

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रौद्रसमायुक्तं रौद्रास्त्रेण सहितं माहेन्द्र-मखं लक्ष्मणोऽस्मरत् चिन्तितवान् । तेन स्मरणादेवागम्यत आगतम् । भाषे छद् । तस्य द्विपः नाग्रोः शिरश्चाह्नियत छिन्नम् । कर्मणि छद् ॥

४७२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१३९२—अतुष्यन्नमराः सर्वे, प्राहृष्यन् कपि-यूथपाः, ॥

पर्यष्वजत सौमित्रिं, मूर्ध्वजिघ्रश् च राघवः. ॥ ४७ ॥

अतुष्यन्नित्यादि—तस्मिन् सृते अमरा देवाः अतुष्यन् तुष्टाः । कपि-यूथपाः प्राहृष्यन् प्रहृष्टाः । राघवश्च सौमित्रिं पर्यष्वजत् आक्षिप्तवान् । '२३९६। देश-सञ्ज-।६।४।२५।' इत्यनुनासिकलोपः । '२२७६। प्राक् सिताद-हृष्यवाये ऽपि ।८।३।६३।' इति वचनात् '२२७५। परि-नि-विम्या-।८।३।७०।' इत्यादिना पत्वम् । मूर्ध्वजिघ्रश्च आप्राप्तवान् ॥

१३९३—अरोदीद् राक्षसाऽनीकमरोदन् नृ-भुजां पतिः,

मैथिल्यै चाऽशपङ्क्तुं तां प्राक्रमत चाऽऽतुरः. ४८

अरोदीदित्यादि—राक्षसानीकं राक्षससैन्यमरोदीत् रुदितम् । '२४७५। रुदश्च पञ्चम्यः ।७।३।९८।' इतीदं । नृभुजां पतिः राघवः अरोदत् रुदितः । '२४७६। अद् गार्ग्य-गालवयोः ।७।३।९९।' इत्यङ्गागमः । मैथिल्यै चाशपत् आकुष्टवान् । सर्वदोषस्य मूलमिति । '५७२। श्वाव-हुह-।१।४।३४।' इत्यादिता कर्मणि सम्प्रदानसंज्ञा । तां च हन्तुं आतुरो मन्थुक्षतः प्राक्रमत प्रा-रुण्यवान् । '२७१५। प्रोषाम्यान्-।३।३।३२।' इति तच् ॥

१३९४—अ-युक्तमिदमित्यन्ये तमाप्ताः प्रत्यचारयन्, ॥

न्यरुन्धंश् चाऽस्य पन्थानं वन्धुता शुचंमारुणत्. ४९

अयुक्तमित्यादि—अन्ये आप्ताः राक्षसाः अयुक्तेतदिति मन्यमानाः तं तथाविधं प्रत्यचारयन् आपार्य स्थिताः । '१९५०। घृन् आवरणे' इति शुरादिः । न्यरुन्धंश्च हस्तपादादिग्रहणेन रुद्धवन्तः । वन्धुता वन्धुसमूहः । अस्य शोकमारुणत् अपनीतवती । हर्षरूपादि छोपः । धकारस्य लशयश्च ॥

१३९५—आस्फायता ऽस्य वीरत्वममर्षं चाऽप्यंतायत

राघणस्य ततः सैन्यं समस्तमयुयुत्सयत्. ॥ ५० ॥

आस्फायतेत्यादि—अथ विरुद्धशोकस्य राघवस्य वीरत्वं क्षीयं आ-स्फायत पृथिं गतम् । अमर्षश्च श्लोषः अतापत विस्तारं गतः । ततः ॥ राघवः समस्तं सैन्यं अयुयुत्सयत् युयुत्समानं प्रयोक्तितवान् ॥

१३९६—अग्नीनवरिवस्यंश् च ते, ऽनमस्यंश् च शङ्करम्,

द्विजानंप्रीणयन् शान्त्यै यातुधाना भवद्-भियः. ५१

अग्नीनित्यादि—ते यातुधानाः भवद्भियः उत्पद्यमानमीतवः । अग्नी-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावेण-वयो' नाम सप्तदश स्तवः— १३३

नक्षत्रिबन्धन् परिहारितवन्तः । '२६७५' नमोवरिविशिष्टः कथम् । १३१११२१'
इति वरिवन्तः परिवर्षाणामिति कथम् । तदन्तर्गतः । अष्टुरं च नक्षत्रे
अनमस्यन् पूजितवन्तः । अथ नमसः पूजायां कथम् । द्वितीयं ज्ञानं ज्ञा-
न्यधर्मप्रीणयन् प्रीणितवन्तः । 'यून्-दीनोर्नुस्वकम्' ॥

१३९७—परितः पर्यवाद् वायुराज्य-गन्धर्व मनो-रमः, ॥

अश्रूयत स-पुण्याऽहः स्वसि-धोपः समुच्चरन्, ॥५२॥

परित इत्यादि—अमिसन्तरं ग्राह्यगन्धर्वः आश्रय्य गन्धर्वो यन्नि-
ग्राह्यः स वायुर्नमो-रमः परितः संवेपेदममु पर्यवान् पारि म् । अश्रूय-
धोपश्च सपुण्याहः पुण्याहनाम्नेन सह समुच्चरन् अश्रूयत श्रूयत म् । अस्मि-
नि लक्ष् ॥

१३९८—योद्धारो ऽविभरुः ज्ञान्त्य माऽक्षतं धारि मूर्धभिः,

रत्नानि चाऽददुर्गान् च, समवान्छद्वया ऽऽशिपः, ॥

योद्धार इत्यादि—योद्धारः ज्ञान्त्यं ज्ञान्ययं साक्षतं अक्षमनगृह्युर्गं
सखात्रं च धारि जलं मूर्धमिरविभरुः दधति म् । '२३२३' मित्रम्यग्न-
। १।१।१०५' इति हेतुं '२४९९' भूजामिन् । ७।१।०९' इतीदम् । रत्नानि
शाखाददुः दधन्तः । आशिपश्च तेभ्यः समवान्छन् काङ्क्षितवन्तः । '२१७'
वाडि इच्छाधाम्' ॥

१३९९—अदिहन् चन्दनैः शुभ्रैर्, विचित्रं समवस्त्रयन्,

अधारयन् सजः कान्ता, चर्म चाऽन्ये ऽदधुर् द्रुतम्, ॥

अदिहन् इत्यादि—शुभ्रैः शुभ्रवर्णैश्चन्दनैः अदिहन् वात्राणि विस्रवन्तः ।
'१०८१' दिह वपस्वे' । विचित्रं शोभनं समवस्त्रयन् आस्तादितवन्तः ।
'३६७०' मुष्ट मित्र-१३११११' इत्यादिना वस्त्राण्यमाख्यादने निष् । कान्ताः
शुभाः सजः आधारयन् धारितवन्तः । '२६९१' एम् धारणे' । अन्येऽहस्य
प्रयोग एव नास्ति । अन्ये च यस्मांश्चि कवचानि द्रुतमवधुः धारितवन्तः ॥

१४००—समक्षयुवत शस्त्राणि, प्रामृजन् खट्व-संहतीः, ॥

गजाऽऽदीनि समारोहन्, प्रातिष्ठन्ता ऽथ सत्वरः,

समक्षयुवतेत्यादि—सखाणि समक्षयुवत । '१११०' क्षु तेजने' ।
'२०११' समः क्षुवः । १।१।१५' इति तद् । अक्षयं हवीः प्रामृजन्
शोधितवन्तः । वृक्षेभ्यो विमाणा वृद्धिः । गजादीनि यानानि समारोहन्
आहूताः । सखादिपिपति पाठान्तरम् । सखाधिकरण्यं विपक्षितम् ।

४७४ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लङ्क्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

अथानन्तरमारुढाः सखराः प्राविष्टन्त प्रस्थिताः । '२६८९। समव-प्र-विभ्यः
स्थः । १।३।२२।' इति तद्ध ॥

१४०१—अपूरयन् नभः शब्दो बल-संवर्त-संभवः ॥

अपूर्यन्त च दिग्-भागास् तुमुलैस् तूर्य-निस्वनैः. ५६

अपूरयदित्यादि—यलानां संवर्त एकीभावः सस्मारसंभवो यस्य स
शब्दः नभ आकाशमपूरयत् । पूरितवान् । तुमुलैस्तूर्यनिस्वनैः महन्निर्घो-
षैर्दिग्भागा अपूर्यन्त पूर्णाः । कर्मणि छद् ॥

१४०२—आसीद् द्वारेषु संघट्टो रथाऽश्व-द्विप-रक्षसाम् ॥

सुमहान्-निमित्तैश् च समभूयन्त भीषणैः. ॥ ५७ ॥

आसीदित्यादि—रथादीनां निर्गच्छतां छद्वाद्द्वारेषु संघट्टः सुमहाना-
सीत् । जनभूयस्तथा संघर्षो ऽभूत् । '२२२५। अस्तिसिचोऽपृत्ते । ७।३।९६।'
इतीद । अनिमित्तैः भीषणैर्भयंकरैर्महद्भिः समभूयन्त क्षयकरैर्निमित्तैर्भूतम् ।
भावे छद् ॥

१४०३—कपयो ऽविभयुस् तस्मिन्नभञ्जंश् च महा-द्रुमान् ॥

प्रोदखायन् गिरींस् तूर्णमगृह्णंश् च महा-शिलाः. ५८

कपय इत्यादि—तस्मिन्निर्गते कपयो ऽविभयुः भीतवन्तः महाद्रुमांश्च
योद्रुमभञ्जन् भग्नवन्तः । गिरीन् प्रोदखायन् वसरातवन्तः । '९७८। शै-
खनने' । शिति भावं न भवति । महाशिला भगृह्णन् गृहीतवन्तः ॥

१४०४—ततः समभवद् युद्धं-प्राहरन् कपि-राक्षसाः, ॥

अन्योन्येना ऽभ्यभूयन्त, विमर्दमसहन्त च. ॥ ५९ ॥

तत इत्यादि—ततो अन्तरं युद्धं समभवद् प्रवृत्तम् । कपिराक्षसाः
प्राहरन् प्रहतवन्तः । अन्योन्येनाभ्यभूयन्त कपयो राक्षसैः राक्षसाश्च कपि-
मिरिति । कर्मणि छद् । विमर्दमसहन्त च सोढवन्तः ॥

१४०५—प्रावर्धत रजो भौमं, तद् व्याश्रुत दिशो दश, ॥

पराऽऽत्मीय-विवेकं च प्रामुष्णात् कपि-रक्षसाम्. ॥ ६० ॥

प्रावर्धतेत्यादि—यलद्वयप्रक्षोभात् भौमं रजः प्रावर्धत प्रवृद्धम् । त-
द्रजो दश दिशो व्याश्रुत व्याप्नोत् । अयं परो ऽयं चार्त्मीय इति यो विवे-
कत्वं च प्रामुष्णात् अपनीतयत् । '१६२९। मुप स्तेये' त्रयादिः ॥

प्रप्नात् सन्दर्शितवान् । '१६०९।१०। अन्य अन्य सन्दर्भे' इति प्रयादिः । रुद्राग्नीहमिव रुद्रस्य श्रीदास्यानं स्मशानमिवाकरोत् । भूमिं शैलेरिवाचिनोत् छादितवान् ॥

१४१५—अस्तुवन् देव-गन्धर्वा, व्यस्मयन्त स्रवङ्गमाः, ॥

कपीन्द्रे ऽतन्यत प्रीतिः, पौलस्त्यो ऽमन्यताऽद्भुतम् ॥

अस्तुवन्नित्यादि—तमद्भुतकर्मकारिणं देवा अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म । स्रवङ्गमाः कपयः व्यस्मयन्त विस्मिताः । दृष्ट्वात्तद् । कपीन्द्रे सुप्रिये प्रीतिरतन्यत तन्यते स्म । कर्मकर्तरि छद् । पौलस्त्यो विभीषणः आश्चर्यं ज्ञातवान् ॥

१४१६—राक्षस्यः प्रारुदद्भुच्चैः, प्राजुगुप्सन्त रावणम् ॥

अमुह्यद् बाल-वृद्धं च, समरीर्दितरो जनः ॥ ७१ ॥

राक्षस्य इत्यादि—राक्षस्यो मर्त्रोदिवधदुःखिताः उच्चैः प्रारुदन् रुद्रितवत्या । '२४७४ । रुदादिभ्यः—।७।२।७६।' इतीदं न भवति अह्ला-दित्वान् । रावणं प्राजुगुप्सन्त निन्दितवत्यः । एतदुर्णयात् सर्वमिति । बाला वृद्धाश्च तद्वयं अमुह्यन् अयान्मोहं गतम् । इतरो जनः राक्षसीपाल-वृद्धेभ्यो ऽन्यः समरीत् आकृष्टवान् । '११०७।४। शब्दे' '२४४३। उतो वृद्धिर्लुकि इकि ।७।३।८९।'

१४१७—सर्वतश्च ऽभयं प्रामोन्

नैच्छन् नृभ्यस् तु रावणः ॥

फलं तस्येदमभ्यायाद्

दुरुक्तस्येति चा ऽब्रुवन् ॥ ७२ ॥

सर्वत इत्यादि—सर्वतो देवादिभ्यः अभयं रावणः प्रामोन् प्राप्तवान् । यतो 'मक्षणि वरं दातुमुद्यते देवादीनामवध्यो भूयासम्' इत्युक्तवान् । नृभ्य-स्तु सकाशादभयं नैच्छेष्टवान् के मम मानुषा इति । तस्य दुरुक्तस्य फल-मभ्यायात् उपागतम् । इत्येवमपरे अनुवन् उक्तवन्तः ॥

१४१८—ततो ऽधावन् महा-घोरं रथमास्थाय रावणः ॥

अक्षमायत मही, गृध्राः समारार्यन्त भीषणाः ॥ ७३ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं महाघोरं रथमास्थायात् रावणः योद्धुं वेगेनाधावत् गतवान् । तस्य च धायतो मही अक्षमायत कम्पिता । '५२०। क्षमायी विधूनने' । गृध्राश्च भीषणाः समारार्यन्त त्रस्तवन्तः । 'सूचि-

४७६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

॥ समीहितमभिप्रेतं स्वे आत्मीयाः वानराः न च अपरे परकीया नाचेतन् न
ज्ञातवन्तः ॥

१४१०—छिन्नानैक्षन्त भिन्नांश्च समन्ताद् राम-सायकैः,
कुष्टं हाहेति चाऽशृण्वन् न च रामं न्यरूपयन्. ६५

छिन्नानित्यादि—रामसायकैश्छिन्नान् भिन्नांश्च समन्तादैक्षन्त । हा-
हेति च कुष्टं शब्दमन्योन्यस्य चाशृण्वन् । न च नैव रामं न्यरूपयन् राम
इति च न निश्चितवन्तः । 'रूपं व्याक्रियायाम्' इति चौरादिकः ॥

१४११—अभिनच् छत्रु-संघातानक्षुण्णद् वाजि-कुञ्जरम्, ॥
अपिनद् च रथाऽनीकं, न चाऽज्ञायत संचरन्. ६६

अभिनदित्यादि—शत्रुसंघातान् अभिनत् भिन्नवान् । वाजिकुञ्जरमक्षुण्णत्
सन्निपद्यमान् । '१५३७ क्षुदिर् सम्प्रेषणे' । रथानीकं रथसमूहमपिनद्
पिद्यमान् । '१५३८ पिप्पु संचूर्णने' । सर्वे रौघादिकाः । न च संचरन् रामः
अज्ञायत न ज्ञातः । स्वैः परैर्बलपाद् । कर्मणि लङ् ॥

सुगम्-६७।६८

१४१२—दश दन्ति-सहस्राणि रथिनां च महाऽऽत्मनाम्
चतुर्दश सहस्राणि साऽऽरोहाणां च वाजिनाम् ॥६७॥

१४१३—लक्षे च द्वे पदातीनां राघवेण धनुर्-भृता ॥

अनीयन्ताऽष्टमे भागे दिवसस्य परिक्षयम्. ॥ ६८ ॥

दशोत्पादि—मनेन लोकद्वयेन राघवेण धनुर्भृता दिवसस्याष्टमे भागे
अर्धमहरे दश दन्तिनां सहस्राणि रथिनां च महात्मनां चतुर्दश सहस्राणि ।
स आरोहाणां च वाजिनां तावन्त्येष । पदातीनाम् द्वे लक्षे परिक्षयं विनाश-
मनीयन्त नीताः । कर्मणि लङ् । अनीयतेति पाठान्तरं तत्र सर्वमेतदनी-
यतेति योग्यम् ॥

१४१४—यम-लोकमिवाऽग्रज्ञाद्,

रुद्राऽऽक्रीडामिवाऽकरोत्, ॥

शैलैरिवाऽचिनोद् भूमिं

बृहन्नी राक्षसैर् हतैः. ॥ ६९ ॥

यमलोकमित्यादि—रा राघवः तैः राक्षसैः बृहन्निः यमलोकमिवा-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः—४७७

प्रप्नात् सन्दर्भितवान् । '१६०९।१०। ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इति त्रयादिः ।
रुद्राक्रीडमिव रुद्रस्य श्रीढास्थानं स्मशानमिवाकरोत् । भूमिं शैलैरिवाचिनोत्
छादितवान् ॥

१४१५—अस्तुवन् देव-गन्धर्वा, व्यस्मयन्त प्लवङ्गमाः, ॥

कपीन्द्रे ऽतन्यत प्रीतिः, पौलस्त्यो ऽमन्यता ऽद्भुतम् ॥

अस्तुवन्नित्यादि—समद्भुतकर्मकारिणं देवा अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म ।
प्लवङ्गमाः कपयः व्यस्मयन्त विस्मिताः । छित्त्वात्छद् । कपीन्द्रे सुग्रीवे प्रीतिरत-
न्यत तन्यते स्म । कर्मकर्तरि छद् । पौलस्त्यो विभीषणः आश्चर्यं ज्ञातवान् ॥

१४१६—राक्षस्यः प्रारुदक्षुच्चैः, प्राजुगुप्सन्त रावणम् ॥

अमुह्यद् बाल-वृद्धं च, समरौदित्तरो जनः ॥ ७१ ॥

राक्षस्य इत्यादि—राक्षस्यो भर्त्रादिवधदुःखिताः उच्चैः प्रारुदन् रुदि-
तवत्यः । '२४७४ । रुद्रादिभ्यः—।७।२।७६।' इतीदं न भवति अह्ला-
दित्वात् । रावणं प्राजुगुप्सन्त निन्दितवत्यः । एतदुर्णयात् सर्वमिति ।
बाला वृद्धाश्च तद्वर्षं अमुह्यत् भयान्मोहं गतम् । इतरो जनः राक्षसीबाल-
वृद्धेभ्यो ऽन्यः समरौत् आमुह्यवान् । '११०७। रु शब्दे' '२४४३। उतो
वृद्धिर्लुकि हलि ।७।३।८९।'

१४१७—सर्वतश्च चा ऽभयं प्रामोन्

नैच्छन् नृभ्यस् तु रावणः ॥

फलं तस्येदमभ्यायाद्

दुरुक्तस्येति चा ऽब्रुवन् ॥ ७२ ॥

सर्वत इत्यादि—सर्वतो देवादिभ्यः अभयं रावणः प्रामोन् प्राप्तवान् ।
यतो 'प्रक्षणि परं दातुमुद्यते देवादीनामवध्यो भूयासम्' इत्युक्तवान् । नृभ्यः
स्तु सकाशादभयं नैच्छन्नेष्टवान् के मम मानुषा इति । तस्य दुरुक्तस्य फल-
मभ्यायात् उपागतम् । इत्येवमपरे अब्रुवन् उक्तवन्तः ॥

१४१८—ततो ऽधावन् महा-घोरं रथमास्थाय रावणः ॥

अक्ष्मायत मही, गृध्राः समारार्यन्त भीषणाः ॥ ७३ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं महाघोरं रथमास्थायात् रावणः योद्धुं
येगेनाधावत् गतवान् । तस्य च धावतो मही अक्ष्मायत कल्पिता । '५२०।
क्ष्मायी विधूयते' । गृध्राश्च भीषणाः समारार्यन्त अत्यर्थं गतवन्तः । 'सुधि-

४७८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

सूत्रि-सूत्रिन्यो यद् अद्वयलक्षणोत्तीनां ग्रहणं यद्विधावनेकानुहलाद्यर्थमित्युपसंख्यानान् अतरेयम् । '२३८० गुणो ऽर्तिसंयोगाद्योः । ७।४।२९।' इत्यधिकृत्य '२६३३। यकि च । ७।४।३०।' इति गुणः ॥

१४१९—मेघाः स-विद्युतो ऽवर्षश्च चेल-क्रोपं च शोणितम्,
अवान् भीमा नभस्वन्तः, प्रारुवन्न-शिवाः शिवाः ॥ ७४

मेघा इत्यादि—सविद्युतो मेघाश्चेलक्रोपं शोणितं रक्तं अवर्षन् धर्षित-
वन्तः । यावता रक्तेन चेलं वासः क्रोपयते सिच्यते तावत्प्रमाणं घृष्टवन्तः ।
'५१९। मूयी शब्दे' इत्यस्य पयन्तस्य '२५७०। अर्ति-ही-७।३।३६।' इत्यादिना
पुकि यलोपः । '३३५४। चेले क्रोपेः । ३।४।३३।' इति णमुल । भीमाः नभस्वन्तः
वायवः भवान् धान्ति स्म । '२४६३। लङ्ः शाकटायनस्यैव ३।४।११।' इति
नियमादन्यमते श्रेष्ठं न भवति । शिवाः शृगाव्यः अशुभाः अनि-
ष्टशंसिन्यः प्रारुवन् शब्दितवत्यः ॥

१४२०—आटाट्यता ऽवमत्या ऽसौ
दुर्निमित्तानि, संयुगे ॥
अधुनोद् धनुरस्त्रौघैः
प्रौर्णोनूयत विद्विषः ॥ ७५ ॥

आटाट्यतेत्यादि—असौ रावणः दुर्निमित्तान्यवमस्य युद्धार्थमाटा-
ट्यत अवमर्षमाट्य । 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना यद् । संयुगे युद्धे धनुरधुनोद्
कम्पितवान् । अस्त्रौघैर्विद्विषः शत्रून् प्रौर्णोनूयत मृशं छादितवान् । 'ऊर्णम्
आच्छादने' । ऊर्णोतेर्णुवद्भावात् 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना वा यद् । '२१७६।
अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्वचने '२४७६। न न्त्राः-१६।१।३।' इति
रेफो न द्विरुच्यते । नुशब्दस्य द्विर्वचनम् । '२६३०। गुणो यद्गुणोः
७।४।८२।' इति गुणः । '२२९८। अकृत्सार्वधातुकयोः-१७।४।२५।' इति दीर्घः ॥

सुगमम्-७६।७७

१४२१—व्यनाशयंस् ततः शत्रून् सुग्रीवाऽस्ता महीभृतः,
ततो व्यरसदं ग्लायद्ध्यशेत मही-तलम्, ॥ ७६ ॥

व्यनाशयन्नित्यादि—ततो ऽनन्तरं सुग्रीवास्ताः सुग्रीवेण क्षिता मही-
भृतः पर्वताः शत्रुसैन्यं व्यनाशयन् भारितवन्तः । ततोऽमासादो रक्षसां
श्लं सुग्रीवशक्तिं पीडितमित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः । व्यरसत् भावन्दि-
पत्य । अग्लायत् ग्लानिं गतम् । महीतलमप्यशेत महीतले पतितम् ।
'२४४३। शीठः सार्वधानुके गुणः । ७।४।२१।' ॥

१४२२—अश्व्योतद् रुधिरं, तोयमलसच् चाऽति-विह्वलम्,
अशीयत नृ-मांसाऽदां वलं सुग्रीव-वाधितम् ॥ ७७ ॥

अश्व्योतदित्यादि—रुधिरमश्व्योतत् अश्ववत् । विह्वलं च सत् तोय-
मलसत् अभिलषितवत् । '२३२१। वा आश-३११।७०।' इत्यादिना विक-
ल्पेन शप् । अशीयत च अवसन्नम् । '२३६२। शदेः शितः११।३।६०।' इति
सङ् । '२३६०। पा-ग्रा-१०।३।७८।' इत्यादिना शीयादेशः । मांसमदन्तीति ।
'२९७७। अदोऽनन्ने ।३।२।६८।' इति विद् ॥

१४२३—विरूपाक्षस् ततो ऽक्रीडत् संग्रामे मत्त-हस्तिना, ॥
मुष्टिना ऽदालयत् तस्य मूर्धानं वानराऽधिपः, ॥ ७८ ॥

विरूपाक्ष इत्यादि—ततो विरूपाक्षो नाम राक्षसः मत्तहस्तिना
संग्रामे अक्रीडत् आनृतवान् । तस्य मूर्धानं वानराधिपः सुग्रीवः मुष्टिना
अदालयत् दलितवान् । '१८८८। दल विदारणे' चुरादिः ॥

१४२४—अचूर्णयच् च यूपाक्षं शिलया तदनन्तरम् ॥
संकुद्धो मुष्टिना ऽतुभ्नादङ्गदो ऽलं महोदरम् ॥ ७९ ॥

अचूर्णयदित्यादि—तदनन्तरं वानराधिपः यूपाक्षं नाम राक्षसं शिल-
या अचूर्णयत् घूर्णितवान् । 'सकरोति' इति णिच् । अङ्गदो ऽपि संकुद्धः मुष्टि-
ना महोदरं अलं पर्वतमनुभ्रूत् स्थापादितवान् । '१६१९। नम तुम हिं-
सायाम्' । प्रयादिः ॥

१४२५—ततो ऽकुप्णाद् दशग्रीवः

क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्, ॥

अगोपायच् च रक्षांसि

दिशश् चाऽरीर्नभाजयत् ॥ ८० ॥

तत इत्यादि—ततो दशग्रीवः क्रुद्धः वनौकसां वानराणां प्राणानकु-
प्णात् कुष्टवान् । '१६१६। कुप निष्कर्षे' । रक्षांसि च राक्षसांश्चागोपायत्
रक्षितवान् । '२३०३। गुप्-भूप-१३।१।२८।' इत्यादिना आयमत्ययः । अरी-
श्च दिशो ऽभाजयत् प्रहितवान् ॥

१४२६—आलोकयत् स काकुत्स्थमधृष्णोद्, धोरमध्वनत्,
धनुरभ्रमयद् भीममभीपयत विद्विषः ॥ ८१ ॥

आलोकयदित्यादि—स दशग्रीवः काकुत्स्थमालोकयत् दृष्टवान् ।

४८० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्ष्मण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

घोरदर्शनमृष्ट्णोत् घृष्टवान् । '१३५०। जिष्ट्या प्रागल्भ्ये' इति स्वादिः ।
ताननुसरन् घोरमध्वनत् ध्वनितवान् । रामं मारयामीति भीमं धनुरभ्र-
मयत् भ्रमितवान् । '२५६८। मितं ह्रस्वः । ६। १। ९२।' मान्तत्वान्गित्वम् ।
ये विद्विषो न पलायिताः तानभीषयत् आक्षितवान् । '२५९५। भियो हेतु-
भये पुक् । ७। ३। ४०।' । '२५९४। भी स्म्योर्हेतुभये । १। ३। ६८।' इति तङ् ॥

१४२७—आस्कन्दल् लक्ष्मणं बाणैरत्यक्रामच्च तं द्रुतम्,
राममभ्यद्रवज् जिष्णुरस्कुनाच्च चेंपु-वृष्टिभिः ॥ ८२ ॥

आस्कन्ददित्यादि—जिष्णुर्जयशीलो दशग्रीवः लक्ष्मणं बाणैरास्क-
न्दत् आक्षितवान् । '१०४८। स्कन्दिद् गतिशोपणपोः' । तं च ल-
क्ष्मणं द्रुतमत्यक्रामत् आक्रान्तवान् । सिति दीर्घः । अतिक्रम्य च रा-
ममभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । '१०१३। द्रु गतौ' । इपुवृष्टिभिरस्कुनाद्
छाक्षितवान् । '१५७३। स्कुञ्ज आवरणे' । '२५५५। स्तम्भु-स्तम्भु-। ३। १। ८२।' इत्यादिना चकारात् आ ॥

१४२८—अपौहद् बाण-वर्षे तद् भल्लै रामो निराकुलः ॥

प्रत्यस्कुनोद् दश-ग्रीवं शरैराशी-विषोपमैः ॥ ८३ ॥

अपौहदित्यादि—तद्बाणवर्षे रामो निराकुलः सन् भल्लैरपौहत् अप-
नीतवान् । 'उपसर्गादस्यस्यूद्योर्वा' इति पक्षे तिप् । दशग्रीवं बाणैराशीवि-
षोपमैः दुःसहत्वात्प्रत्यस्कुनोद् प्रतीपं छादितवान् । अत्र सुप्रत्ययः ॥

१४२९—मण्डलान्याटतां चित्रमच्छित्तां शस्त्र-संहतीः ॥

जगद् विस्मापयेतां तौ, न च वीरावसीदताम् ॥ ८४ ॥

मण्डलानीत्यादि—चित्रमाश्रयं मण्डलान्याटतां चक्रवद् भ्रान्ती । श-
स्त्रसंहतीः अच्छित्तां चित्तवन्ती । जगत् विस्मापयेतां विस्मापितवन्ती ।
'२५९६। मितं स्मवतेः । ६। १। ५०।' इत्यात्वम् । न च तौ वीरी असीदतां
अवसन्ती । '२३६०। पा-घ्रा-। ७। ३। ७८।' इति सीदादेशः ॥

१४३०—व्योम प्राचिनुतां बाणैः, क्षमामक्ष्मापयतां गतैः ॥

अभित्तां तूर्णमन्योन्यं शिक्षाश्च चाऽतनुतां मुहुः ॥

व्योमेत्यादि—बाणैर्व्योम प्राचिनुतां छादितवन्ती । हमां पृथिवीं अ-
क्ष्मापयतां क्षमितवन्ती । '५२०। हमायी विपूनने' । '२५७०। अर्ति-द्री-
। ७। ३। ३६।' इत्यादिना पुक् । अन्योन्यमभित्तां विदारितवन्ती । '२४६९।
असोरहोपः । ६। १। ११।' चर्वेन च सकारः । तूर्णे शिक्षाः अनुपि कौशिकानि
मुहुरतनुतां विस्तारितवन्ती ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४८१

१४३१—समाधत्ता ऽऽसुरं शस्त्रं राक्षसः क्रूर-विक्रमः, ॥

तदक्षरन् महा-सर्पान् व्याघ्र-सिंहांश्च भीषणान् ॥

समाधत्तेत्यादि—राक्षसः आसुरं शस्त्रं समाधत्त धनुष्यारोपितवान् ।
धौ द्विवचनमभ्यासकार्यम् । '२४८३। आम्बस्तयोः—।६।४।११२।' इत्याका-
रलोपः । '२५०१। दधस्तयोश्च ।८।२।३८।' इति भषभावः । '२२८०।
क्षपस्तयोर्घो ऽधः ।८।२।४०।' इति प्रतिषेधात् तकारस्य धत्वं न भवति ।
तत्संहितं सर्पादीन् प्राक्षरत् मुक्तवत् ॥

१४३२—न्यपेधत् पावकाऽस्त्रेण रामस् तद् राक्षसस् ततः॥

अदीव्यद् रौद्रमत्युग्रं, मुसलाऽऽद्यगलत् ततः ॥ ८७ ॥

न्यपेधदित्यादि—तदासुरं शस्त्रं रामः पावकास्त्रेण न्यपेधत् निपि-
द्धवान् । ततो राक्षसो रौद्रमन्मत्युग्रमदीव्यत् क्षितवान् । अत्र दिविर्गता-
वर्तते । ततो रौद्रात् क्षितात् मुसलादिप्रहरणमगलत् निर्गतवत् । '५८७।
गल भदने' । अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् गळिरत्र निर्गमे वर्तते ॥

१४३३—गान्धर्वेण न्यविध्यत् तत्

क्षितीन्द्रो, ऽथ नरा ऽशनः ॥

, सर्व-मर्मसु काकुत्स्थ-

मौम्भत् तीक्ष्णैः शिलीमुखैः, ॥ ८८ ॥

गान्धर्वेणेत्यादि—क्षितीन्द्रो रामः तद्दीप्तमस्त्रं गान्धर्वेणास्त्रेण न्यवि-
ध्यत् ताडितवान् । अथ नराशनो राक्षसः शिलीमुखैर्बाणैः सर्वमर्मसु का-
कुत्स्थमौम्भत् पूरितवान् । '१४०७। वम्भ पूरणे' तुदादी ॥

१४३४—ततस् त्रिशिरसं तस्य

प्रावृश्चत् लक्ष्मणो ध्वजम्, ॥

अमघ्नात् सारथिं चा ऽऽशु,

भूरिभिश्च चा ऽतुदच्छरैः, ॥ ८९ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं लक्ष्मणस्तस्य रावणस्य च्चक्रं त्रिशिरसं
त्रिशूलाम् प्रावृश्चत् छित्तवान् । '१३०६। भोगश्च छेदने' तुदादी । सारथिं
चामघ्नात् ध्वस्तवान् । '१६०८। मन्थ विलोढने' तयादिः । भूरिभिश्च
प्रभूतैः शरैरातुदत् पथितवान् ॥

४८२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो घर्गः,

१४३५—अश्वान् विभीषणो ऽनुभ्रात्

स्यन्दनं चा ऽक्षिणोद् द्रुतम्, ॥

ना ऽक्षुभ्राद् राक्षसो, भ्रातुः

शक्तिं चोदवृहद् गुरुम्, ॥ ९० ॥

अश्वानित्यादि—विभीषणश्चाश्वाननुभ्रात् हतवान् । '१६१८।१९। नृभ
सुभ हिंसायाम्' । स्यन्दनं चाक्षिणोद् भ्रमवान् । '१५३१। क्षिणु हिंसायाम्'
तनादौ । राक्षसो रावणः नाक्षुभ्रात् न क्षोभं गतः । '१६१७। क्षुभ सञ्जघने'
अपादौ गृह्यते न दिवादौ । भ्रातुर्विभीषणस्य कृते गुरुं शक्तिमुदवृहद् उच्य-
तवान् । '१४३५। वृह् उद्यमने' तुदादौ । गुरुर्मिति '५०२। घोरो गुणवच-
नात् । ४।१।४४।' इति विकल्पेन टीप् ॥

१४३६—तामापतन्तीं सौमित्रिस् त्रिधा ऽकृन्तच्छिलीमुखैः,

अशब्दायन्त पश्यन्तस् ततः क्रुद्धो निशाचरः ॥ ९१ ॥

तामित्यादि—तस्योपरि शक्तिमापतन्तीं सौमित्रिः शिलीमुखैस्त्रिधा
त्रिमकारं भक्त्यात् छिद्यवान् । '१५२९। कृती छेदने' तुदादौ । यत्र मेक्षकाः
पश्यन्तः ते अशब्दायन्त शब्दं कृतवन्तः । 'धीर लक्ष्मण ! साधु कृतम्' इति ।
'२६७३। शब्दवैर - १३।१।१७।' इत्यादिना करोत्यर्थे क्यङ् । ततोऽनन्तरं नि-
शाचरः क्रुद्धः क्रोधं कृतवान् ॥

क्रुद्धो निशाचरः किं कृतवानित्याह—

१४३७—अष्ट-घण्टां महा-शक्तिमुदयच्छन् महत्तराम्, ॥

रामा ऽनुजं तथा ऽविध्यत्, स महीं व्यसुराश्चयत्, ९२

अष्टेत्यादि—अष्टौ घण्टा यस्यां महाशक्तौ तां शक्तिं प्रभावेण महत्तरां
महतीं अतिरापेत महाप्रमाणां उदयच्छत् उद्यतवान् । '२७४२ समुदाहभ्यो
यसो ऽग्रन्थे । १।३।७५।' इति तद् व भवति अकर्मणिप्रायत्वात् । तथा च
करणभूतया रामानुजं लक्ष्मणमविध्यत् विद्धवान् । राममनुजातवानिति ।
'३०१०। अनौकर्मणि । ३।२।१००।' इति टः । स च लक्ष्मणो विद्वः व्यसुः
विगतप्राणः महीमांश्चयत् आश्रितवान् । अवि पठित इत्यर्थः ॥

१४३८—राघवस्या ऽभृशायन्त सायकास्, तैरुपद्रुतः ॥

ततस् तूर्णं दश-ग्रीवो रण-क्ष्मां पर्यदोषयत्, ॥ ९३ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४८३

शायन्त । अमृता मृता अभवन् दीर्घगतयो जाता इत्यर्थः । ततस्तैरपद्रुतो दशग्रीवः तूष्णींभूत्वा रणक्षमां रणभूमिं पर्यक्षेपयत् त्यक्तवान् । '१९५४। शिप असर्वोपयोगे' चुरादिः ॥

१४३९—स-स्फुरस्योदकर्षन् च सौमित्रेः शक्तिर्मग्न-जः, ॥

असिञ्चदौपधीस् ता, याः समानीता हनूमता. ९४

सस्फुरस्येत्यादि—अग्रञ्च रामः सौमित्रेः सस्फुरस्य वच्छसतः शक्तिं हृदयलघामुदकर्षत् वकृष्टवान् । याश्च हनूमतौपध्यः समानीतास्ता असि-
ञ्चत् व्रणदेशेषु क्षारितवान् ॥

१४४०—उदजीवत् सुमित्रा-भूर्

भ्राता ऽऽश्लिष्यत् तमायतम्, ॥

सम्यङ् मूर्धन्युपाशिंघ-

दपृच्छन् च निरामयम्. ॥ ९५ ॥

उदजीवदित्यादि—ततः सुमित्राभूर्लक्ष्मणः उदजीवत् प्रत्युज्जीवित-
वान् । स च जीवितं भ्राता रामः आयतं दीर्घकालमाश्लिष्यत् आलङ्कित-
वान् । मूर्धनि च सम्यगुपाशिक्षत् आघ्रातवान् । '१००। शिपि आघ्राणे' ।
निरामयं च कुशलमुपृच्छन् पृष्टवान् । 'किं व्यपगता पीडा' इति ॥

१४४१—ततः प्रोदसहन् सर्वे योद्धुर्मभ्यद्रवत् परान्, ॥

अकृच्छ्रायत च प्राप्ते रथेना ऽन्येन रावणः. ॥ ९६ ॥

तत इत्यादि—पुनः सर्वे एव रामादयो योद्धुं प्रोदसहन् प्रोत्साहित-
वन्तः । '१९४६। सह मरणे' इति चौरादिकः परस्मैपदी । 'आष्टपाद्वा' इति
णिञ् न भवति । ननु भौवादिकः तस्यात्मनेपदित्वात् । रावणश्चाभ्येन
रथेन ग्राहः सन् परानुरसहतोऽभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । अकृच्छ्रायत
च कृच्छ्राय पापाय कर्मणे क्रमितवान् । 'सत्रक्षकटकृच्छ्रागहनेभ्यः कण्व-
चिकीर्षापायमिति वक्तव्यमिति वयद्' । कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा ॥

१४४२—'भूमिष्ठस्या ऽसमं युद्धं रथस्थेन'ति मातलिः ॥

आहरद् रथमत्युग्रं स-शस्त्रं मधवा ऽऽज्ञया. ॥ ९७ ॥

भूमिष्ठेत्यादि—भूमिष्ठस्य रामस्य । '२९१८। अग्न्याम्-॥८१३।९०।' इति मूर्धन्यः । रथस्थेन रावणेन सह युद्धमसममतुल्यमयुष्मिति निरूपि-
तवतो मपवतः इन्द्रस्य आज्ञया मातलिः सशस्त्रं रथमत्युग्रमाहरद् आ-
नीतवान् ॥

४८४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१४४३—सोऽध्यष्टीयत रामेण, शस्त्रं पाशुपतं ततः ॥

निरास्यत दशाऽऽस्यस्, तच्छक्राऽस्त्रेणाजयन् नृपः ॥ ९८

सोऽध्यष्टीयतेत्यादि—स रथो रामेणाध्यष्टीयत अध्यासितः । कर्मणि छद् । '२४६२। पु-भा-स्या-।६।४।६६।' इतीत्वम् । '२२७०। उपसर्गात्-।८।३।६५।' इत्यादिना परवमद्वयवायेऽपि । ततोऽनन्तरं दशास्यः पाशु-पतमस्त्रं निरास्यत क्षितवान् । 'उपसर्गादस्यत्युसोर्वा वचनमिति तद्' । तत्पाशुपतं नृपो रामः शक्रास्त्रेणाजयत् जितवान् ॥

१४४४—ततः शत-सहस्रेण रामः प्रौर्णोन् निशाचरम् ॥

बाणानामक्षिणोद् धुर्यान्, सारथिं चाऽदुनोद् द्रुतम्.

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रामः निशाचरं बाणानां शतसहस्रेण छ-क्षेण प्रौर्णोत् छादितवान् । '२४४८। गुणोऽष्टके ।७।३।९।।' इति गुणः । द्रुतं धुर्यान्वान् । '१६२८। पुरोयङ्कु ।४।४।७०।' इति यत् । अक्षिणोद् द्रुतवान् । सारथिं चादुनोत् उपतापितवान् ॥

१४४५—अदृश्यन्ताऽनिमित्तानि,

प्राह्लत् क्षिति-मण्डलम्, ॥

रावणः प्राहिणोच्छूलं,

शक्तिं चैन्द्रीं मही-पतिः ॥ १०० ॥

अदृश्यन्तेत्यादि—रावणस्यानिमित्तानि अदृश्यन्त रश्चानि । कर्मणि छद् । क्षितिमण्डलं प्राह्लत् चलितम् । '६२। ह्रल चलमे' । रावणश्चानि-मित्तानि दृष्ट्वा अक्षदत्तशूलं प्राहिणोत् क्षितवान् । महीपतिः राम ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् । '१३३७। हि गतौ' स्वादिः ॥

१४४६—ताभ्यामन्योन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः, ।

लक्ष्णे पत्रिणां वक्षः क्रुद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१ ॥

ताभ्यामित्यादि—ताभ्यां शूल-शक्तिभ्यामन्योन्यमासाद्य संछिद्य सं-शमः संशमनम् । पत्रि '२७६३। नोदात्त-।७।३।३४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । समवाप्यत प्रासः । कर्मणि छद् । अनन्तरं क्रुद्धो राक्षसः पत्रिणां शराणां लक्ष्णे शतसहस्रेण रामस्य वक्षः अस्तुणादिति ध्वजमाणेन सम्बन्धः । छादितवान् । '२५५८। प्वादीनां ह्रस्वः ।७।३।८०।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४८५

१४४७—अस्तृणादधिकं रामस् ततो ऽदेवत सायकैः, ॥

अह्नाम्यद्रावणस्, तस्य सूतो रथमनाशयत् ॥ १०२ ॥

अस्तृणादित्यादि—ततोऽनन्तरं रामो राक्षसादधिकं भदेवतं शीढितवान् । '५३३। तेष्टु देष्टु देवने' इति म्वादावनुदासत् । स तथा देवमानेनाहतो रावणः अह्नाम्यत् ग्लानिमुपगतः । तस्य तथाभूतस्य रावणस्य सूतः सारथिः स्वामिजीवितेच्छया रथमनाशयत् वरं अपनीतवान् ॥

१४४८—राक्षसो ऽतर्जयत् सूतं पुनश्चा ऽदौक्यद् रथम्, ॥

निरास्येतामुंभौ वाणानुंभौ धुर्यानविध्यताम् ॥ १०३ ॥

राक्षस इत्यादि—राक्षसो रावणः सूतमतर्जयत् भर्षितवान् । 'हा पाप ! किं तापुसमीपाद्रथं पराञ्जुसयसि' इति । इत्थं संतर्जितः सूतः पुनरपि रथमदौक्यत् दौकितवान् । रामसमीपमित्यर्थात् । उंभौ रामरावणौ वाणाभिरास्येतां क्षिप्तवन्तौ । 'अपसगां दृष्ट्वापूष्पोर्वेति तद्' । धुर्यानश्चानविध्यतां ताडितवन्तौ ॥

१४४९—उभायंकृन्ततां केतून् व्यथेतामुंभौ न तौ ॥

अदीप्येतामुंभौ, धृष्णू प्रायुज्जातां च नैपुणम् ॥ १०४ ॥

उभायित्यादि—तापुभौ रामरावणौ केतून् ध्वजानकृन्ततां छिन्नवन्तौ । तापुभौ नाप्यथेतां न व्यथितवन्तौ । उभायदीप्येतां क्षोभितवन्तौ । धृष्णू च मगदभौ नैपुणं कौशलं प्रायुज्जातां प्रयुक्तवन्तौ ॥

१४५०—उभौ मायां व्यतायेतां, वीरौ नाऽभ्राम्यतामुंभौ ।

मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुंभौ ॥ १०५ ॥

उभौ मायामित्यादि—तापुभौ मायां व्यतायेतां विरतारितवन्तौ । '५२३। तापु सन्तानपाछनयोः' म्वादी । उभौ वीरौ नाभ्राम्यतां न भ्राम्यौ । सुप्रमानी च तापुभौ मण्डलानि विचित्राणि मतिपैषिष्ठ्यान् क्षिप्रमाक्रामतां भ्रान्ता । '२३२३। वा घात-१३।१००' इति शप् ॥

१४५१—न चोभायप्यलक्ष्येतां, यन्तारायोद्धतामुंभौ, ॥

स्यन्दनौ समपृच्येतामुंभयोर् दीप्त-याजिर्ना ॥ १०६ ॥

न चेत्यादि—तापुभौ नाप्यलक्ष्येतां मेक्ष्येनं ज्ञातौ । 'अयं रामः अयं च रावणः' इति । कर्मणि लट् । यन्तारी सुतो । कर्मपदमेव । उंभौ परस्परं यादृतामाहतवन्तौ । '१४२८। अनुदासोपदेश-१६।४।३०' इत्यादि-

४८६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिदन्त-अण्डे लक्षण-स्ये चतुर्थो वर्गः,

नानुनासिकलोपः । स्यन्दनौ रयौ चमयोः रामरावणयोः दीप्तवाजिनौ
चामरादिमण्डनात् दीप्ता उज्ज्वला वाजिनो ययोः तयोः स्यन्दनौ समपृच्येतां
संपृक्तौ । '१५५७। पृची सम्पर्के' । कर्मणि लङ् ॥

१४५२—ततो मायामयान् मूर्ध्नो राक्षसोऽप्रथयद्रणे, ।

रामेणैकशतं तेषां प्रावृक्ष्यत शिलीमुखैः ॥ १०७ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं राक्षसः मायामयान् मायास्वभावाभ्युद्भूतः
शिरांसि अप्रथयत् प्रदर्शितवान् । 'प्रथ प्रख्याने' इति घटादौ । तेषां च
शिरसाम् एकशतं एकाधिकं शतं रामेण शिलीमुखैः शरैः प्रावृक्ष्यत छि-
न्नम् । कर्मणि लङ् ॥

१४५३—समक्षुभ्रभृदुदन्वन्तः, प्राकम्पन्तः महीभृतः, ।

सन्त्रासमविभः शक्रः, प्रैखच्च, क्षुभिता क्षितिः ॥ १०८ ॥

समक्षुभ्रभृत्यादि—छिन्नानां च पततां क्षोभादुदन्वन्तः सागराः
समक्षुभ्रम् सञ्चलिताः । '१६१७। शुभ सञ्चलने' इति ऋयादिः । महीभृतः
प्राकम्पन्तः कम्पिताः । शक्र इन्द्रः सन्त्रासमविभः भृतवान् । पततां शिरसां
पुनःपुनरुदयात् । मायया विमोहायं राममजैपीदिति । विभर्तेः स्त्री द्वि-
र्वचनम् । '२५९६। भृजामित् ॥ ७। १। ७६।' । घातोर्गुणः । पररूपत्वमिति
लोपविसर्जनीयौ । प्रैखच्च क्षुभितश्च स शक्रः । वखेत्यादाविक्षिरिति पठ्यते ।
क्षितिश्च क्षुभिता चलिता ॥

१४५४—ततो मातलिना शस्त्रमस्मर्यत महीपतेः ॥

वधाय रावणस्योऽग्रं स्वयम्भूर् यदकल्पयत् ॥ १०९ ॥

तत इत्यादि—रावणस्य वधाय स्वयम्भूर्यदस्त्रमकल्पयत् कल्पितवान् ।
कृपेणो गुणः । '२३५७। कृपो रोलः ८। २। १८।' तदस्त्रं मातलिना अस्मर्यत
स्मारितम् । स्मरतेर्ण्यन्तात् कर्मणि लङ् । मित्राद्भूस्त्वम् । महीपतेरिति
'६१३। अधीगर्थ-१२। ३। ५२।' इति षष्ठी ।

कीदृशं सदित्याह ॥

१४५५—नभस्वान् यस्य वाजेषु फले तिम्रांशु-पावकौ ।

गुरुत्वं मेरु-सङ्काशं, देहः सूक्ष्मो वियन्मयः ॥ ११० ॥

नभस्यानित्यादि—यस्य शस्त्रस्य वाजेषु [पक्षेषु] नभस्वान् वायुः सञ्चि

१—'अस्मार्यत महीपतिः' ॥ इति पाठान्तरम् । २—'८५३। पक्षो
वाजक्षिपूतरे ।' इत्यमरसिंहः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-चधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४८७

हितः । फले [शरवे] तिग्मांशुरादित्यः पापकथ । यस्य गुरुत्वं मेखत्
मेरोरिव । 'दृढत्वं मेखसङ्काशम्' इति पाठान्तरम् । तत्र मेखस्थगीरवसदश-
मित्यर्थः । सूक्ष्मो देहो दिव्यचक्षुर्गम्यः विद्यन्मय आकाशस्वभावः ॥

१४५६—राजितं गारुडैः पक्षैर् विश्वेषां धाम तेजसाम् ॥

स्मृतं तद् रावणं भित्त्वा सुघोरं भुव्यशाययत्. १११

राजितमित्यादि—गारुडैः पक्षै राजितं शोभितम् । तेजसां विश्वेषां
अनेकप्रकाराणां धाम स्थानम् । तद्वत् रामेण स्मृतं स्मृतिमागत्य सुघोरं
रावणं भित्त्वा सुवि अशाययत् शायितवत् । रावणस्योदरं भित्त्वा भूमी
पातितवदित्यर्थः ॥

१४५७—आवधन् कपि-वदनानि संप्रसादं,

प्राशंसत् सुर-समितिर् नृपं जिताऽरिम्, ॥

अन्येषां विगत-परिप्लवा दिगन्ताः,

पौलस्त्योऽजुपत शुचं विपन्न-बन्धुः ॥११२॥

इति भट्टि-क्राव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्-विलसितो
नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

आवधन्मित्यादि—सस्मिन् इति कपिवदनानि कर्तुंभूतानि शोपात्
संप्रसादमावधन् सेवितवन्ति । सुरसमितिः सुरसमूहः नृपं जितारिं प्राशं-
सत् स्तुतवती । अन्येषां अन्यजनानां दिगन्ताः रावणवधाद्विगतपरिप्लवा
विरुपद्रवा जाता इत्यर्थात् । पौलस्त्यो विभीषणः विपन्नबन्धुः मृतभ्रातृकः
शुचं शोकमनुपत् सेवितवान् । जुपिस्तुदादावनुदासेत् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-चधो' नाम

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

४८८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

अष्टादशः सर्गः—

इतः प्रभृति लटमधिकृत्य लङ्लितमाह—तत्र वर्तमाने लट् । ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति ॥

१४५८—व्यश्रुते स्म ततः शोको नाभि-सम्बन्ध-सम्भवः ॥

विभीषणमसावुचै रोदिति स्म दशाऽऽननम् ॥ १ ॥

व्यश्रुत इत्यादि—ततो वषादमन्तरं शोको विभीषणं व्यश्रुते स्म व्या-
सवान् । '२७७८। लट् स्मे-१३।२।१३८।' इति भूतानघतनपरोक्षे लट् ।
नाभिसम्बन्धेन एकोद्वरसम्बन्धेन सम्भवो यस्य शोकस्य । असी प्रवृद्ध-
शोको विभीषणः वक्ष्येयहता शत्रवेन दशाननं नामग्राहं रोदिति स्म
रुदितवान् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१४५९—'भूमौ शेते दश-ग्रीवो महार्ह-शयनोचितः, ॥

नेक्षते विह्वलं मां च, न मे वाचं प्रयच्छति. ॥ २ ॥

भूमावित्यादि—महार्हशयने उचितो यः स भूमौ शेते । शोकाद्विह्वलं
च मां नेक्षते । मे वाचं प्रतिषर्जनं न प्रयच्छति न ददाति । '१९३। वाण्
दाने' । '२३६०। वा-ग्रा-१०।३।७८।' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

१४६०—विपाकोऽयं दश-ग्रीव ! संदृष्टोऽनागतो मया, ॥

त्वं तेनाऽभिहितः पथ्यं किं कोपं न नियच्छसि. ॥ ३ ॥

विपाक इत्यादि—हे दशग्रीव ! अयं विपाको मरणलक्षणं फलं अना-
गतोऽभिप्रेत्येष मया संदृष्टः सम्यगुपलब्धः । इदानीं पश्यसि तेन कारणेन
योऽभिहितोऽसि 'क्षीतां मुञ्च' इति । अतः किमिति कोपं न नियच्छसि
नापनयसि । नास्त्येव मम दोषः । निपूर्वो यमिरपनयने वर्तते ॥

१४६१—भजन्ति विपदस् तूर्णमतिक्रामन्ति सम्पदः ॥

तान्, मदान् नाऽवतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम्. ॥ ४ ॥

भजन्तीत्यादि—अन्यच्च ये स्वामिनो मदादवलेपात् न्यायवादिनां
माल्यवरप्रभृतीनां मते नावतिष्ठन्ते । '२६८९। समव-प्र-विभ्यः स्यः । १।३।२२।' इति लट् । ते पुरुषाः विपदस्तूर्णं भजन्ति अवसादं सेवन्ते । भजिदमय-
पदी । सम्पदमतिक्रामन्ति त्यजन्ति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विंमीपण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४८९

१४६२—अपथ्यमायतौ लोभादामनन्त्यनुजीविनः ॥

प्रियं, शृणोति यस्तेभ्यस्, तमृच्छन्ति न सम्पदः ॥५॥

अपथ्यमित्यादि—प्रायेण अनुजीविनः ग्रहस्तादिसदृशः । आयता-
वागामिनि काले वृद्धावस्थायामपथ्यमनिष्टं फलं लोभेन नृण्यया वा प्रिय-
मामनन्ति उपदिशन्ति । 'साधु इदम्' इति । तेभ्यो यः शृणोति तं सम्पदो
न ऋच्छन्ति । अर्ते ऋच्छादेशः ॥

१४६३—प्राज्ञास्तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति च, वदन्ति च,
ते ऽवज्ञाता महाराज ! क्लाम्यन्ति, विरमन्ति च ॥ ६ ॥

प्राज्ञा इत्यादि—ये प्राज्ञाः तेजस्विनः अस्मद्विधाः सम्यगविपरीतं
शास्त्रचक्षुषा पश्यन्ति वदन्ति च सम्यक् । हे महाराज ! अवज्ञातास्ते तिर-
स्कृताः क्लाम्यन्ति शिथ्यन्ते विरमन्ति च विमुक्ता भवन्ति । 'तदवज्ञानफ-
लमेतत्' इति भावः ॥

१४६४—लेढि भेषज-वन्नित्यं यः पथ्यानि कटून्यपि, ॥
तदर्थं सेवते चाऽऽप्तान्, कदाचिन्न स सीदति ॥७॥

लेढीत्यादि—यस्तु स्वामी भाक्षौ कटून्यपि पथ्यानि परिणाममुत्थानि
भेषजवदीपधमिव नित्यं लेढि श्रोत्रेन्द्रियेणानुभवति तदर्थं चाप्तानविसंवा-
दिनः सेवते स कदाचिन्नावसीदति इह च परत्र चावसन्नो न भवति ॥

१४६५—सर्वस्य जायते मानः, स्व-हिताच्च प्रमाद्यति, ॥
वृद्धौ भजति चाऽपथ्यं नरो, येन विनश्यति ॥८॥

सर्वस्येत्यादि—प्रायेण वृद्धौ सर्वां सर्वो जनो मानी सञ्जायते वृद्धे-
श्रितविकारित्वात् । स्वहिताच्च प्रमाद्यति हिताद्द्रष्टो भवति । अपथ्यं च
भजति सेवते । येनापथ्येन सेवितेन नरो विनश्यति ॥

१४६६—द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो यन्, न च स्निह्यति कस्यचित्,
वैरायते महद्भिश्च, शीयते वृद्धिमानपि ॥ ९ ॥

द्वेष्टीत्यादि—यस्तस्माद्वृद्धौ सर्वां प्रायेण गुणेभ्यः वृद्धसेवित्वादिभ्यः
प्रभुर्द्वेष्टि । '५७५ सुख-दुःख-११११३१' इति सम्यदानसंज्ञा । न च कस्यचित्
स्निह्यति प्रीयते । महद्भिश्च सह वैरायते वैरं करोति '२६७३ शब्द-वैर-
१३११७' इति वयद् । तस्मात्कारणात् वृद्धिमानपि शीयते विनश्यति ।
वादेः निति दीयादेशः । '२३६२ वादेः शितः ११३१६०' इति तद् ॥

४९० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

१४६७—समाश्वसिमि केनाऽहं कथं प्राणिमि दुरन्तातः॥

लोक-त्रय-पतिर् भ्राता यस्य मे स्वपिति क्षितौ॥१०॥

समाश्वसिमीत्यादि—यस्य मम भ्राता लोकत्रयपतिः क्षितौ स्वपिति सोऽहं केनोपायेन समाश्वसिमि शोकं त्यजामि । ‘२४७४। रुदादिभ्यः-७।२।७६।’ इतीदृ । दुर्गेतो दुःक्षितः कथं केन प्रकारेण प्राणिमि जीवामि ॥

१४६८—अहो जागर्ति कृच्छ्रेषु दैवं, यद् बल-भिज्ज-जितः॥

लुठ्यन्ति भूमौ क्लिद्यन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च ११

अहो इत्यादि—अहो इति विस्मये । कृच्छ्रेषु दुःखेषु दैवं जागर्ति अवेदितमित्यर्थः । मितं दुःखोत्पादनात् । यद्यस्मात्कारणादपरमपि मम बान्धवाः बलभिजितः बलं भिनत्तीति बलभिदिन्द्रः तं जयन्तीति क्लिप । भूमौ लुठ्यन्ति । ‘रुठ लुठ लोटने’ दिवादौ । तथा क्लिद्यन्ति पयन्ति । स्वपन्ति दीर्घमित्रां प्रवेक्षिताः ॥

१४६९—शिवाः कुप्यन्ति मांसानि,

भूमिः पिवति शोणितम्, ॥

दशग्रीव-सनाभीनां

समदन्त्यामिपं खगाः॥ १२ ॥

शिवा इत्यादि—दशग्रीवसनाभीनां दशग्रीवेण मुख्यगोत्राणाम् । ‘१०१३। ज्योतिर्जनपद-१६।४।८५।’ इत्यादिना समावस्य सभावः । मांसानि शिवाः शृगालाः कुप्यन्ति । ‘१६१६। कुप मिष्कर्वे’ । भूमिः शोणितं पिवति । खगाः पक्षिणः मांसशोणितव्यतिरिक्तं वसामजादिकं समदन्ति भक्षयन्ति ॥

१४७०—येन पूत-कृतोर् मूर्ध्नि स्थीयते स्म महाऽऽहवे, ॥

तस्याऽपीन्द्रजितो दैवाद् ध्वांसैः शिरसि लीयते॥१३॥

येनेत्यादि—येनेन्द्रजिता पूतकृतोरिन्द्रस्य महाहवे महासमरे मूर्ध्नि भ्रमतः स्थीयते स्म स्थितम् । ‘२७७९। अपरोक्षे च ।३।२।११९।’ इति लट् । विभीषणस्य क्षपरोक्षभूतानघतनत्वादर्थस्य । तस्यापीन्द्रजितः शिरसि दैवाद्रामादेर्भूतात् ध्वांसैः काकैर्लीयते । वर्तमान एव सावे लट् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४९१

१४७१—स्वर्भानुर् भास्करं ग्रस्तं निष्ठीवति कृताऽह्निकः, ॥

अभ्युपैति पुनर् भूतिं राम-ग्रस्तो न कश्चन. ॥ १४ ॥

स्वर्भानुरित्यादि—स्वर्भानुः राहुः भास्करं ग्रस्तं ग्रासीकृतं कृताह्निकः कृताहारः निष्ठीवति स्वमुप्राश्रित्यस्यति । रामग्रस्तो रामाभिभूतः पुनर्भूतिं नाभ्युपैति कश्चन कश्चिदपि भूतिं नाभ्युपैति प्राप्नोति । '७३। एत्येधत्यूरुसु । ६।।।८९।' इति वृद्धिः । अभ्यमीति पाठान्तरं तद्युक्तं छान्दसत्वात् । यतः धर्मो बहुलं छन्दसि हलादावनन्तरे सार्वधानुके '२४४४। तु-र-स्तु-श-स्वमः सार्वधानुके । ७।३।९५।' इतीद ॥

१४७२—त्वमजानन्निदं राज्ञींदिपे स्म स्व-विक्रमम्, ॥

दातुं नेच्छसि सीतां स्म, विपथाणां च नेशिपे. ॥ १५ ॥

त्वमित्यादि—हे राजन् ! त्वमिदं ययोदितमजानन् स्वविक्रममीदिपे स्म स्तुतवानसि । '२४४०। ईद-जेनोर्ध्वे च । ७।२।७८।' इति चकारात् सेशब्दस्यापीद । एवं च कृत्वा त्वं सीतां दातुं नेच्छसि स्म नेष्टवानसि । विपथाणां शब्दादीनां नेशिपे स्म विपथास्त मितवानसि । '२४३९। ईशा।से । ७।२।७७।' इतीद । '६१३। अधीगर्थ-। २।३।५२।' इति कर्मणि षष्ठी । सर्वत्र '२७७९। अपरोक्षे च । ३।२।११९।' इति छदः ॥

१४७३—मन्त्रे जातु यदन्त्यज्ञास् त्वं तानप्यनुमन्यसे, ॥

कथं नाम भवांसु तत्र ना ऽवैति हितमात्मनः ॥ १६ ॥

मन्त्र इत्यादि—मन्त्रविषये भवण्डिताः मूर्खाः सन्तः जातु कदाचिदपि यदन्ति गहितमेतत् । तानपि त्वमनुमन्यसे अनुमतवान् । इदमप्यति-गहितम् । '२७९९। गर्हायां लङपि जात्योः । ३।३।१४२।' इति अपिजात्यो-रुपपदयोः कालसामान्ये छदः । कथमेतत् न्याय्यं यत्तत्र भवान् रावणः विद्वानपि नात्मनो हितमवैति न विदितवान् । '२८००। विभाषा कथमि लिङ् च । ३।३।१४३।' इति कथंशब्द उपपदे चकारात् गर्हायां छदः । तत्र भवानिति '१९६३। इतराम्योऽपि दृश्यन्ते । ५।३।१४।' इति भवदादियोगे प्रथमान्तान् प्रश्नत्थयः ॥

१४७४—अ-पृष्टो नु ब्रवीति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम्, ॥

'न करोमीति पौलस्त्य ! तदा मोहात् त्वमुक्तवान्. १७ ॥

अपृष्ट इत्यादि—किमस्मिन् काले युज्यत इति मन्त्रे मातामहो मातृ-यान् अपृष्टः सन् हितं नु ब्रवीति । हे पौलस्त्य ! त्वं पुनर्हितमकार्षीरिति

४९२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

मात्यवता पृष्टं तदा तस्मिन् काले न करोमीति मोहादज्ञानादुक्तवान् ।
अत्र नुशब्दे नशब्दे चोपपदे '२७८०। ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३। २। १२०।' इति
भूते धात्वर्थे '२७८१। नन्वोर्विभाषा । ३। २। १२१।' इति विभाषा लट् ॥

१४७५—त्वं स्म वेत्थ महाराज ! यत् स्माऽऽह न विभीषणः,

पुरा त्यजसि यत् क्रुद्धो मां निराकृत्य संसदि. ॥ १८ ॥

त्वमित्यादि—हे महाराज ! विभीषणो यदाह स्म उक्तवान् तत्रं न
वेत्थ स्म न विदितवानसि । किमेतेन हितमुक्तं न वेति । उभयत्र '२७७९।
अपरोक्षे च । ३। १। १११।' इति लट् । तत्र पूर्वस्मिन् '१४६४। विदो
लटो वा । ३। ४। ८३।' सिपस्यादेशः । अपरस्य '२४५०। भुवः पञ्चानाम्-
। ३। ४। ८४।' इति तिपो णकादेशः । यद्यस्मात्वं क्रुद्धः सन् मां संसदि स-
भायां निराकृत्य पादग्रहारेण पुरा पूर्वं त्यजसि त्यक्तवानसि । '२७८२। पुरि
लुङ् चास्मे । ३। २। १२२।' इति चकारालट् ॥

१४७६—हविर् जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानंसौ, ॥

प्रवाति स्वेच्छया वायुरूद्रञ्छति च भास्करः. ॥ १९ ॥

हविरित्यादि—असौ मघवान् इन्द्रः मखेषु यज्ञेषु हविराग्न्यादिकम-
धुना जक्षिति अक्षयति । '२४७७। रुदादिभ्यः—। ७। २। ७६।' इतीद् । वायुश्च
स्वेच्छया प्रवाति गच्छति । 'यधते' इति पाठान्तरं पवित्रीकरोतीत्यर्थः । भा-
स्करश्च यधेष्टमुद्रञ्छति वदेति ॥

१४७७—धनानामीशते यक्षा, यमो दाम्यति राक्षसान्, ॥

तनोति वरुणः पाशमिन्दुर्नोदीयते ऽधुना. ॥ २० ॥

धनानामित्यादि—यक्षाः कुबेरादयः धनानामीशते [प्रभवन्ते]
'स्वाम्यं लभन्ते' इत्यर्थः '१०८९। ईश ऐश्वर्ये' । यमोऽपि राक्षसान् दाम्यति
पशीकरोति । वरुणः पाशं तनोति विस्तारयति । इन्दुर्नोदीयतेऽधुना । भाषे
लट् । अधुनेति सर्वत्र योज्यम् । अधुनेति पाठान्तरं असंपूर्णत्वात् ॥

१४७८—शाम्यत्यृतु-समाहारस्, तपस्यन्ति वनौकसः, ॥ .

नो नमस्यन्ति ते वन्धून्, वरिवस्यन्ति नाऽमराः. २१

शाम्यतीत्यादि—ऋतूनां समाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति अपैति ।
वनौकसो वनवासिनो मुनयः तपस्यन्ति । तपश्चरन्ति । '२६७१। कर्मणो
रोमन्थ—। ३। १। १५।' इत्यादिना वयम् । तपसः परस्मैपदं च । ते त्वद्वन्धू-
नमरा नो नमस्यन्ति न प्रणमन्ति । न वरिवस्यन्ति आप्रतिपेधेन परि-
चरन्ति । '२६७५। नमो वरिवक्षिन्नः वयम् । ३। १। १५।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः— ४९३

१४७९—श्रीर् निष्कुप्यति लङ्कायां, विरज्यन्ति समृद्धयः,॥

न वेद तन्, न यस्या ऽस्ति मृते त्वयि विपर्ययः. २२

श्रीरित्यादि—लङ्कायां पुर्यां अधुना श्रीर्निष्कुप्यति । 'कुप रोपे' ।
'२७७२। कुपि-रजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । ३। १। ९०।' । समृद्धयश्च
विरज्यन्ति अपयान्ति । सर्वथा तद्वस्तु न वेद न वेदिति । '२४६४। विदो लटो
वा । ३। ४। ८३।' इति मिपो णल । यस्य त्वयि मृते न विपर्ययः नान्यथाभावः ॥

१४८०—शक्तिं संस्वजते शक्रो, गोपायति हरिः श्रियम्,॥

देव-वन्द्यः प्रमोदन्ते, चित्रीयन्ते घनोदयाः. ॥ २३ ॥

शक्तिमित्यादि—शक्रः शक्तिं प्रहरणमधुना संस्वजते गृह्णाति । '२३९६।
दंश-सञ्ज-स्वजां शपि । ६। ४। २५।' इत्यमुनासिकलोपः । हरिर्विष्णुः श्रियं
गोपायति आत्मन्येव कृत्वा रक्षति । देववन्द्यः प्रमोदन्ते हृष्यन्ति । घनो-
दयाश्चित्रीयन्ते नानारूपेणोद्भूतायन्ते । मृते त्वयि सार्वत्र योज्यम् ॥

विशेषकम् २४, २५, २६—

१४८१—विभ्रत्यस्त्राणि साऽमर्षा

रण-काम्यन्ति चा ऽमराः, ॥

"चकासति च, मांसाऽदां

तथा रन्ध्रेषु जाग्रति. ॥ २४ ॥

विभ्रतीत्यादि—अमराः सामर्षाः सकोपाः अस्त्राणि विभ्रति धार-
यन्ति । रणकाम्यन्ति च आत्मनो रणमिच्छन्ति । आरमेच्छायां काम्यम् ।
चकासति च दीप्यन्ते च । जक्षिष्यादित्वादभ्यस्तसंज्ञायां 'क्षेत्तादेशः' ।
तथा मांसादां राक्षसानाम् । '२९७७। भदोऽनजे । ३। २। ६८।' इति विद ।
रन्ध्रेषु व्यसनेषु जाग्रति सावधाना भवन्ति ॥

१४८२—चञ्चूर्यन्ते ऽभितो लङ्कामस्मांश्च चा ऽप्यतिशेरते,॥

भूमयन्ति स्व-सामर्थ्यं, कीर्तिं नः कनयन्ति च. ॥ २५ ॥

चञ्चूर्यन्त इत्यादि—लङ्कामभितः वास्तवोऽभ्यन्तरतश्च । '१९५६
पर्यभिर्षां च । ५। ३। ९।' इति सर्वोभयार्थे षसिः । चञ्चूर्यन्ते गर्हितं चरन्ति ।
'२६३५। लुप-सद- । ३। १। २४।' इति भावगर्हायां यङ् । '२६३६। चर-फ-
लोश्च । ७। ४। ८७।' इत्यभ्यासस्य जुङ् । '२६३७। उत्परस्थातः । ७। ४। ८८।' इत्युत्त्वम् ।
भरमांश्चापि अतिशेरते अतिशयिता भवन्ति च । स्वसामर्थ्यं

४९४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

भूमयन्ति वर्धयन्ति । बहूनां भाव इति '१७८४। पृष्ठादिभ्य इमनिच । ५।१।१२२।' । '२०१७। बहोर्लोपो भू च बहोः । ६।४।१५८।' इति बहोर्भू-
रादेशः । इमनिजादिलोपश्च । भूमानं कुर्वतीति णिचि णाविष्टवप्रातिप-
दिकसेतीष्टवद्भावात् टिलोपयणादिपरलोपः । विन्मतोर्लुङ्गर्थमिति वच-
नाद्वा टिलोपः । किंच नोऽस्माकं कीर्तिं कनयन्ति अल्पां कुर्वन्ति । अमरा
इति योज्यम् । अल्पां कुर्वन्तीति णिचि णाविष्टवद्भावाद् '२०१९। युवा-
ल्पयोः कनम्यतरस्याम् । ५।३।६४।' इति कनादेशः ॥

१४८३—दिशो व्यभुवते दृष्टास्,
त्वत्-कृतां जहति स्थितिम्, ॥
क्षोदयन्ति च नः क्षुद्रा,
हसन्ति त्वां विपद्-गतम्, ॥ २६ ॥

दिश इत्यादि—दृष्टाः सन्तः दिशो व्यभुवते ध्यायन्ति । स्थितिं
व्यवस्थां स्वरूपां । '१३७३। प्रत्ययोरुत्तरपदयोश्च । ७।२।९८।' इति स्वदा-
देशः । जहति त्यजति । विपद्गतं च त्वां हसन्ति । क्षुद्राः अल्पकामाः
क्षोदयन्तीव क्षुद्रमिवाचक्षत इति । भुवने यो हि मयकृतत्रिलोकः, स कथं
क्षुद्र उच्यते । '२०१५। स्थूल-दूर-। ६।४।१५६।' इत्यादिना णौ यणादिपर-
लोपः पूर्वस्य च गुणः ॥

१४८४—शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत्, ॥
उज्जिहीषे महाराज ! त्वं प्रशान्तो न किं पुनः, ॥ २७ ॥

शाममित्यादि—नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा । '३३४३।
आभीक्ष्ण्ये णमुल् । ३।४।१२२।' । '२०६३। नोदात्त-। ७।३।३४।' इति पृथ्विप्रति-
षेधः । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः । परितः सर्वतो जगत् पुनन्ति पवित्रयन्ति ।
प्रशान्ता अपि पुनर्भूत्वा जगत् पुनन्ति । हे महाराज ! त्वं पुनः प्रशा-
न्तोऽपि किञ्चोऽजिहीषे नोत्तिष्ठसि । 'ओहाह गतौ' इत्यभ्यासस्य '२४९६।
भृशामिद् । ७।४।७६।' । '२४९७। ई ह्रस्वघोः-। ६।४।११३।' इतीत्वम् ॥

१४८५—प्रोणोति शोकम् चित्तं मे,
सत्त्वं संशाम्यतीव मे, ॥
प्रमाष्टि दुःखमालोकं,
मुञ्चाम्यूर्जं त्वया विना, ॥ २८ ॥

प्रोणोतीत्यादि—हे महाराज ! त्वया विना शोको मम चित्तं प्रोणोति

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४९५

आच्छादयति । सर्वं अवष्टम्भः संज्ञाम्यतीव अपगच्छतीव । मां त्यजती-
त्यर्थः । दुःखं च कर्तुं आलोकं प्रज्ञानं प्रमार्ष्टि अपनयति । अतस्त्वया विना
कर्तुं बलं मुञ्चामि । अलसो भवामीत्यर्थः ॥

१४८६—के न संविद्रते—ना ऽन्यस्त्वत्तो बान्धव-वत्सलः, ॥

विरौमि शून्ये, प्रोर्णौमि कथं मन्यु-समुद्भवम्. ॥२९॥

के नेत्यादि—त्वत्तोऽन्यो बान्धववत्सलो नेति के न संविद्रते न जा-
यते । '२६९९। समो गमि -११।३।२९।' इति तद्ध । '२७०१। वेतेर्विभापा
१७।१।७।' इति रुद्र । बन्धुरेव बान्धवः । प्रज्ञादित्वाद्दण् । अतोऽहं शून्ये
बन्धुविरहिते विरौमि फूत्करोमि । कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्भवं शोको-
त्पादं प्रोर्णौमि आच्छादयामि ॥

१४८७—रोदिम्येनाथमात्मानं बन्धुना रहितस्त्वया, ॥

प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते. ॥ ३० ॥

रोदिमीत्यादि—त्वया बन्धुना रहितत्वाद्नाथोऽस्मीति आत्मानमेव
रोदिमि न त्वां कृतकार्यम् । यस्य ते उपकाराणां प्रमाणमियत्तां नाव-
गच्छामि ॥

१४८८—नेदानीं शक्र-यक्षेन्द्रौ विभीतो, न दरिद्रितः, ॥

न गर्वं जहितो दृष्टौ, न क्लिभीतो दशाऽऽनन ! ॥३१॥

नेदानीमित्यादि—इदानीं त्वय्येवंभूते शक्रयक्षेन्द्रौ न विभीतः न
भयं कुर्वतः । '२४९२। भियोऽन्यतरस्याम् । ६।४।११५।' इति इत्वाभाव-
पक्षे रूपम् । न दरिद्रितः दरिद्रौ न भवतः । '२४८२। इदरिद्रस्य
। ६।४।११४।' इति ह्रस्वोदी कृति सार्वधातुक इत् । दृष्टौ न गर्वं जहितः
परित्यजतः । '२४९८। जहातेश्च । ६।४।११६।' इतीत्यम् । न क्लि-
भीतः क्लेशं नानुभवतः । '२४९७। ई हल्यघोः । ६।४।११३।' इती-
त्वम् ॥

१४८९—त्वया ऽपि नाम रहिताः

कार्याणि तनुमो वयम्, ॥

कुर्मन् च जीविते बुद्धिं,

धिक् तृष्णां कृत-नाशिनीम्. ॥ ३२ ॥

त्वयेत्यादि—यद्वयं त्वया विना कार्याणि राज्याद्धानि तनुमः प्रसार-
यिष्यामः । जीविते च बुद्धिं कुर्मः । तदिमां कार्ये जीविते च तृष्णां कृत-

४९६ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे विदन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पथमो वर्गः,

नाशिनीं धिक् । '२७९९। गहोयां लट्पि जात्योः ।३।३।१४२।' इति भविष्यति लट् ॥

१४९०—तृणेक्षि देहमात्मीयं,
त्वं वार्चं न ददासि चेत्, ॥
द्राघयन्ति हि मे शोकं
स्मर्यमाणा गुणास् तव. ॥ ३३ ॥

तृणेक्षीत्यादि—मम प्रतिवचनं न ददासि चेत् यदि एवं तर्हि आ-
त्मीयं देहं तृणेक्षि हन्मि । '२५४५। तृणह ह्य् ।७।३।९९।' । हि प-
श्मात् स्मर्यमाणास्तव गुणाः मम शोकं द्राघयन्ति दीर्घं कुर्वन्ति । जा-
विष्टवद्भावेन '२०१६। प्रिय-स्थिर—।६।४।१५७।' इत्यादिना दीर्घशब्दस्य
द्राघादेशः ॥

१४९१—उन्मुच्य स्रजमात्मीयां
मां स्रजयति को हसन्, ॥
नेदयत्यासनं को मे,
को हि मे वदति प्रियम्. ॥ ३४ ॥

उन्मुच्येत्यादि—आत्मीयां स्रजं मालामुन्मुच्यापनीय देहात् हसन्
परितोषात् को मां स्रजयति स्रग्विधं करोति । जाविष्टवद्भावात् '२०२०।
विभक्तोर्लुक् ।५।३।६५।' इति विलो लुक् । '२०१०। प्रकृतैकाण् ।
।६।४।१६३।' इति टिलोपाभावः । को वा ममासनं नेदयति अन्तिकं क-
रोति । अत्रापि णौ ह्रस्वद्भावात् '२०१४। अन्तिकवाङ्योर्नेदसाधौ ।
।५।३।६३।' इति अन्तिकशब्दस्य नेदादेशः । कर्हि कदा को मे प्रियं
वदति वदिष्यति । '२७८४। विभाषा कदाकर्शोः ।३।३।५।' इति भवि-
ष्यति लट् ॥

१४९२—न गच्छामि पुरा लङ्का-
मायुर् यावद् दधान्यहम्, ॥
कदा भवति मे प्रीतिस्,
त्वां पश्यामि न चेदहम्. ॥ ३५ ॥

न गच्छामीत्यादि—यावदहमायुर्दधामि धारविष्यामि । '२७८३।
यावत्पुरानिपातयोर्लट् ।३।३।४।' इति भविष्यति लट् । पुराशब्दोऽत्र

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४९७

भविष्यदासत्तिमाह । प्रीतिर्हि लङ्काप्रवेश इति दर्शयन्नाह—चेष्टग्रहं त्वां जीवन्तं न पश्यामि । वर्तमाने छद् । कदा कस्मिन् काले मे मम प्रीतिर्भवति भविष्यति । '२७८४। विभाषा कदाकक्षोः । १३।१।५।' इति भविष्यति छद् ॥

१४९३—ऊर्ध्वं त्रिये मुहूर्ताद्धि

विह्वलः क्षत-वान्धवः, ॥

मन्त्रे स्म हितमाख्यामि,

न करोमि तवा ऽप्रियम्. ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वमित्यादि—मुहूर्ताद्धि उपरि अहं त्रिये मरिष्यामि । क्षतबाण-घातात् विह्वलः सन् । अनेन मरणस्य निमित्तभूतं प्राप्तकालं लोढ्यं दर्शयति । तेन '२७८८। लिङ् चोर्ध्वमीहूर्तिके । १३।१।५।' इति लोढ्यलक्षणे भविष्यति छद् । छोदश्च प्रैषादिकः । '२५३८। त्रियतेर्लुङ्लिटोश्च । १।१।११।' इति चकारात् क्षितश्चात्मनेपदम् । अन्यच्च मन्त्रे मन्त्रविषये हितमाख्यामि स्म आख्यातवानहम् । '२७७५। अपरोक्षे च । १।२।११५।' इति छद् । ममाप्रियं मा कार्षीरिति पृष्टः सग्रहं न करोमि तवाप्रिय-मिति न कृतवानस्मि । '२७८१। नन्वोर्विभाषा । १।२।१२१।' इति पृष्टप्र-तिवचने छद् ॥.

युग्मम्—१७—३८

१४९४—अन्तःपुराणि पौलस्त्यं पौराश्च भृश-दुःखिताः ॥

संश्रुत्य स्मा ऽभिधावन्ति हतं रामेण संयुगे. ॥ ३७ ॥

अन्तःपुराणीत्यादि—अनन्तरं पौलस्त्यं रामेण हतं संश्रुत्य अन्तःपु-राणि पौराश्च दुःखिताः अभिधावन्ति स्म वीर्यन्ते स्म । '२७७८। छद् स्मे । १।२।११८।' इति भूतानघतनपरोक्षे छद् ॥

१४९५—मूर्धजान् स्म विलुञ्चन्ति,

क्रोशन्ति स्मा ऽतिविह्वलम्, ॥

अधीयन्त्युपकाराणां

मुहुर् भर्तुः प्रमन्यु च. ॥ ३८ ॥

मूर्धजानित्यादि—[मूर्धजान्] केशान्विलुञ्चन्ति स्म अपनयन्ति स्म । अतिविह्वलं अतिवैकुण्ठ्यं गुणप्रधानो निर्देशः । क्रोशन्ति स्म पूकारं कुर्वन्ति स्म । अन्तःपुराणीत्यर्थः । भर्तृशोपकाराणां मुहुर्धीयन्ति स्म । '११२०।

४९८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

‘इक् स्मरणे’ । ‘६१३। अधीगर्थ—।२।३।५२।’ इति कर्मणि षष्ठी । प्रसन्नु चेति क्रियाविशेषणं प्रकृष्टशोकमित्यर्थः । ‘प्रमन्यवः’ इति पाठान्तरं प्रकृष्ट-शोका इत्यर्थः ॥

१४९६—रावणस्य नमन्ति स्म पौराः, साक्षा रुदन्ति च ॥’

भाषते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम्—॥३९॥

रावणस्येत्यादि—पौराश्च रावणस्य नमन्ति स्म नमस्यन्ति । पादा-
वित्यर्थात् तत्सम्बन्धित्वात् । साक्षाश्च सन्तः रुदन्ति च स्म । ततोऽभन्तरं
रामः पौलस्त्यं विभीषणं आकुलं वचो भाषते स्म उक्तवान् ॥

१४९७—‘दातुः स्थातुर्द्विषां मूर्ध्नि यष्टुस् तर्पयितुः पितृन् ॥

युष्माऽभन्नाऽविपन्नस्य किं दशाऽऽस्यस्य शोचसि ॥४०॥

दातुरित्यादि—दशास्यो दाता, द्विषां मूर्ध्नि स्थाता, यष्टा यज्ञानां,
पितृन् तर्पयिता । ‘१९५६। ‘तृष तृप्तौ’ चुरादिः । युधि देवादीनां
संप्राप्तेऽभन्नः अविपन्नः । तस्यैवंविधस्य किं शोचसि शोच्यमेव नास्ति ।
वर्तमाने लट् ॥

१४९८—बोभवीति न सम्मोहो व्यसने स्म भवादृशाम्, ॥

किं न पश्यसि, सर्वो ऽयं जनस्त्वामवलम्बते ॥४१॥

बोभवीतीत्यादि—भवादृशां युष्मद्विधानां व्यसनेषु दुःखेषु सम्मोहा-
ज्ज्ञानं न बोभवीति अस्य न भवति । यङ्लुकि रूपम् । एवं च सति
स्वार्थो न द्वीयते । यतः किं न पश्यसि अयं सर्वो जनः त्वामवलम्बते
‘वमेव स्वामी’ इति मत्तीक्ष्णते ॥

१४९९—त्वमर्हसि भ्रातुरनन्तराणि

कर्तुं, जनस्या ऽस्य च शोक-भङ्गम्, ॥

धुर्ये विपन्ने त्वयि राज्य-भारो

मज्जत्यनूढः क्षणदा-चरेन्द्र !’ ॥ ४२ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्-विलसितो

नामाऽष्टादशः सर्गः ॥

त्वमर्हसीत्यादि—तस्मात् भ्रातुरनन्तराण्यभिसात्कारादीनि कर्तुं त्व-
मर्हसि पुज्यसे । अस्य च जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनं कर्तुं च । अन्यथा

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः ४९९

एवमि धुर्यं धुरं वहति विषये विनष्टे सति हे क्षणदाचरेन्द्र ! राज्यमारः अनूढः
अन्यैरनधिष्ठितः सन् भञ्जति अधो याति शत्रुभिर्विनश्यति । तस्मात् स्वया
समाहितेन राज्यभारो बोद्धव्य इति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-मद्विष्णुसहस्रनाम्नः—
चतुर्थे लिखन्त-काण्डे लक्षण रूपे पञ्चमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके विभीषण-प्रलापो नाम
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ऊनविंशः सर्गः—

इतः प्रभृति लिखन्तकृत्य विस्मयितमाह—तत्र किंवादिषु लिङ् । ततो
ऽन्यत्रादि दर्शयिष्यति ॥

१५००—अप-मन्युस् ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुक्त्वान्—॥

‘अ-शौच्यो ऽपि प्रजन्तस्तं सनाभिर्दुनुयान् न किम्-१

अपमन्युरित्यादि—ततोऽनन्तरं पौलस्त्यो विभीषणः अपमन्युः अप-
गतो मन्वुर्षस्य । प्रादिभ्यो धातुस्य बहुमीदृषां चोत्तरपदकोपश्च । रामं
यावदमुक्तवान् । देव ! किमेवमभिधत्से भक्तोऽपि इति । यतः सनाभिः तयो-
घ्नोऽस्तं व्रजन् विनाशं गच्छन् शौच्योऽपि सन् किं न दुनुयाद्विद्योगेन
भवद्वयतया किं नोपतापयेत् । भिमघ्ने नियोगकरणे लिङ् ॥

१५०१—तं नो देवा विधेयामुर् येन रावण-यद् वयम् ॥

सपत्तांश्च ऽधिजीयास्म, संग्रामे च मृषीमहि ॥ २ ॥

तं न इत्यादि—गुप्सद्भचनादात्मा मया स्थिरीकृतः किमिवदमाशंसि ।
तनुपायं नोऽरमारुं देवा विधेयामुः । ‘२४६१ गु-मा-र्या-११४।११’ इत्य-
नुवृत्तौ ‘२३०४।१।१।१०’ इत्येकारादेशः । येनोपायेन रावणवत्
सपत्तांश्च वयमधिजीयास्म । ‘अपमर्गेण धात्वर्थो बलादन्वः प्रतीयते’ इति
सकर्मकता । संग्रामे च मृषीमहि । लिट्भेति लिटः क्तिवाच्च गुणः । आ-
र्धधातुकावाच्च सकोपः । संप्रैवातिषि लिङ् ॥

१५०२—क्रियेरंश्च दशाऽऽस्येन

यथा ऽन्येना ऽपि नः कुले ॥

देवदशो नराऽऽहारा

न्यशथ द्विपतां गणाः ॥ ३ ॥

५०० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

क्रियेरभित्यादि—यथा दशास्येन नराहारा राक्षसाः देवशत्रुः देवैः
सहाश्रन्तो गच्छन्तः क्रियेरन् कृताः । '४१८। विष्वग्देवयोश्च-॥६॥१९२॥'
इत्यादिना ढेरद्यादेशः । द्विपतां च गणाः न्यञ्चः नीचैरञ्चन्तः कृताः
तिरस्कृताः । तथा नोऽस्माकं कुले जन्वेनाधिक्रियेरंश्च । आशंसायां
कर्मणि लिङ् । कृपीरक्षिति वा पाठः । आशियि कर्मणि लिङ् ॥

१५०३—स एव धारयेत् प्राणानीदृशे बन्धु-विप्लवे, ॥

भवेदाश्वासको यस्य सुहृच्छको भवादृशः ॥ ५ ॥

स एवेत्यादि—इदं बन्धुविप्लवे बन्धुविनाशेऽपि स एव प्राणान्
धारयेत् नियोगतो विभ्रवाद् । निमग्नने नियोगकरणे लिङ् । यस्य भवा-
दृशः सुहृन्मित्रं शक्त आश्वासकः सान्त्वयित्वा भवेत् सम्भाष्येत । सम्भा-
वनायां लिङ् ॥

१५०४—अ्रियेयोर्ध्वं मुहूर्ताङ्गि, न स्यात् त्वं यदि मे गतिः, ॥

आशंसा न हि नः, मेते जीवेम दश-मूर्धनि. ॥ ५ ॥

अ्रियेयेत्यादि—यदि मे मम गतिः शरणं त्वं न स्याः न भवेः । लिङ् ।
तदा यस्मिन्मुहूर्ते रावणोऽपि भयः तस्मान्मुहूर्ताङ्गि अ्रियेय । नियोगतः
प्राप्तकालः । प्राणांस्त्यक्तवानहम् । अत्र प्राप्तकरले गम्यमाने '९८१८। लिङ्
चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३१३॥१६४॥' इति लिङ् । तत्र हि प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते ।
'२५३८। अ्रियतेर्लुङ्लिङ्गोश्च । ११३॥१६१॥' इति लिङ् । ततः सार्वधातुकत्वात्
शः । हि पस्माजोऽस्माकं नेयमाशंसा । यद्दशमूर्धनि दशानने मेते मृते
त्वयि वा ऽशरणे जीवेम प्राणान् धारयिष्याम इति । अत्राशंसावचनस्यो-
पपदत्वाद् लिङ् ॥

१५०५—प्रकुर्याम वयं देशे गह्वी तत्र कथं रतिम्, ॥

यत्र विंशति-हस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः. ॥ ६ ॥

प्रकुर्यामेत्यादि—यत्र देशे सोदर्यस्य आतुविंशतिहस्तस्य न सम्भवो-
ऽस्ति तत्र कथं वयं गह्वी निन्धां रतिं प्रकुर्याम करिष्यामः । भवेत्यर्थः ।
अथ गह्वीयामित्यधिकृत्य '२८००। विभाषा कथमि लिङ् च । ३१३॥१७३॥'
इति कथमित्युपपदे भविष्यति लिङ् ॥

१५०६—आमन्त्रयेत् तान् ग्रहान्

मन्त्रिणोऽथ विभीषणः-॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विमीषणामिपेको' नामकोनविंशतितमः सर्गः ५०१

॥ २१४

‘गच्छेत त्वरितं लङ्कां,

राज-वेश्म विसेत च. ॥ ७ ॥

आमन्त्रयेतेत्यादि—अथानन्तरं विमीषणः सदसि यैर्मन्त्रिभिः सह उरिषतः तान्मन्त्रिणः प्रह्वानामन्त्रयेत् कर्मसु नियोगतः संहितवानित्यर्थः । निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् । तदेव दर्शयति । लङ्कां त्वरितं यूयं गच्छेत यात । गताश्च राजवेश्म विवेश च । अत्र विधौ प्रेप्णे लिङ् । स हि सर्व-लकाराणामपवादः ॥

१५०७—आददीध्वं महाऽर्हाणि तत्र वासांसि स-त्वेराः ॥

उज्जुनीयात सत्-केतून् निर्हरेता ऽद्र्य-चन्दनम्. ॥ ८ ॥

आददीध्वमित्यादि—तत्र राजवेश्मनि वासांसि महाऽर्हाणि महामू-ह्यानि सत्वेरा आददीध्वं गृहीत । ‘२४८३। आम्बस्तयोरातः । १।४।११२। इत्याकारलोपः । सत्केतून् शोभनध्वजान् उज्जुनीयात कर्प्प्यकरिष्यथ । ‘२५५८। प्यादीनां ह्रस्वः । ७।३।८०।’ । ‘२४९७। ईं ह्रस्वघोः । ६।४।११३।’ । अद्र्यचन्दनं सचन्दनकाष्ठानि निर्हरेत निर्गमयत ॥

१५०८—मुञ्चेता ऽऽकाश-धूपांश्च, ग्रन्थीयात सजः शुभाः, ॥

आनयेता ऽमितं दारु कर्पूराऽगुरु-कुङ्कुमम्. ॥ ९ ॥

मुञ्चेतेत्यादि—धूपपटिकाभिराकाशधूपांश्च मुञ्चेत प्रयतयेत् । सजः पुष्पमालाः शुभाः ग्रन्थीयात गुम्फिष्यथ । ‘१९१० ग्रन्थ ग्रन्थ सम्दर्भे’ इति प्रयादिः । दारु काष्ठं अमितं प्रभूतं कर्पूरागुरुकुङ्कुमं च आनयेत् । सर्वत्र विधौ लिङ् । पुषादिमयोगश्च ॥

१५०९—उत्थोरन् यज्ञ-पात्राणि,

ह्रियेत च विभावसुः, ॥

ध्रियेत चा ऽऽज्यमृत्विग्भिः,

कल्प्येत च समित्-कुशम्. ॥ १० ॥

उत्थोरन्त्यादि—यज्ञपात्राणि सुगादीनि उत्थोरन् आनीयन्ताम् । वि-भावसुः आग्निः ह्रियेत । अग्निविग्भिः आग्नयमग्निं ध्रियेत । समित्कुशं कल्प्येत च कल्प्यम् । सर्वत्र विधौ कर्मणि लिङ् ॥

५०३ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो धर्मः,

१५१०—स्नानीयैः स्नापयेता ऽऽशु, रम्यैर् लिम्पेत वर्णकैः,
अलङ्कुर्यात् रत्नैश्च रावणाऽर्हैर् दशाऽऽननम्. ॥ ११ ॥

स्नानीयैरित्यादि—यथा स्वविहितं च कृत्वा रम्यैः स्नानीयैर्दशाननं
राक्षसाधिपं स्नापयेत् स्नापयिष्यथ । 'ग्ल्यास्नावनुवर्मां च' इति विकल्पेन मि-
त्यम् । तत्र ज्वल-हल-भ्रमाम् 'अनुपसर्गाद्वा' इति चाग्रहणमनुवर्तते ।
वर्णकैश्चन्दनादिभिः रम्यैर्लिम्पेत विलेप्स्यथ । रत्नैश्च रावणाऽर्हैर्नित्यनैमित्ति-
कैरलङ्कुर्यात् अलङ्करिष्यथ ॥

१५११—वासयेत सु-वासोभ्यां
मेध्याभ्यां राक्षसाऽधिपम्, ॥
ऋत्विक् स्रग्विणमादध्यात्
प्राङ्-मूर्धानं मृगाऽजिने. ॥ १२ ॥

वासयेतेत्यादि—सुवासोभ्यां मेध्याभ्यां पूताभ्यां वासयेत च आच्छाद-
यिष्यथ । ऋत्विक् यजुषा स्रग्विषणं कृत्वा भालाभूषितं कृत्वा मृगाजिने प्राङ्-
मूर्धानं प्राण्यां मूर्धा यस्य पूर्वशिरसमादध्यात् स्थापयेत् ॥

१५१२—यज्ञ-पात्राणि गात्रेषु चिनुयाच् च यथा-विधि, ॥
जुहुयाच् च हविर् वह्नौ, गायेयुः साम सामगाः. १३ ॥

यज्ञपात्राणीत्यादि—स एव यथाविधि यथाक्रमं यज्ञस्य पात्राणि जु-
गादीनि गात्रेषु विचिनुयात् । हविराज्यं वह्नौ जुहुयात् । सामगाः छान्दोगाः
साम च गायेयुः सर्वत्र विधी लिङ् ॥

१५१३—गत्वा ऽथ ते पुरीं लङ्कां
कृत्वा सर्वं यथोदितम् ॥
समीपे ऽन्त्याऽऽहुतेः साऽस्त्राः
प्रोक्तवन्तो विभीषणम्-॥ १४ ॥

गत्येत्यादि—अपानन्तरं ये मन्त्रिणः लङ्कां गत्वा यथोदितं च कृत्वा ।
अन्त्याहुतेर्मृताहुतेः अनन्तरं साक्षाः सभाप्याः विभीषणं प्रोक्तवन्तः ॥

१५१४—'कृतं सर्वं यथोदिष्टं, कर्तुं वह्नि-जल-क्रियाम् ॥
प्रयतेथा महाराज ! सह सर्वैः स्व-बन्धुभिः. ॥ १५ ॥

कृतमित्यादि—यथोदिष्टं यथाविहितं सर्वमस्माभिः कृतं त्वमिदानीं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः ५०३

आतुर्वह्निक्रियां जलक्रियां च कर्तुं स्वबन्धुभिः सर्वैः सह प्रयतेषाः । प्रार्थ-
नायां लिङ् ॥

१५१५—अज्ञन्वन् नोत्सहेथास् त्वं,

धेया धीरन्त्वम-च्युतम्, ॥

स्येयाः कार्येषु बन्धूनां,

हेयाः शोकोद्भवं तमः ॥ १६ ॥

अक्षयदित्यादि—शोकादप्रवर्तमानं पुनराहुः । अज्ञत् किं नोत्सहेथाः
किमवसीदसि गर्हितमेतत् । '२८०१। किं वृत्ते लिङ्लटौ ।३।३।१४४।' इति
गर्हाणां लिङ् । इयं चास्माकमार्शसा । यत्तु धीरत्वं यैर्धे अच्युतं
[अक्षतं] धेयाः धास्यसि । बन्धूनां च कार्ये स्येयाः स्थास्यसि । शोकोद्भवं
च तमो हेयास्त्यक्षसि । सर्वग्राशिपि लिङ् । आर्धधातुकरवात् '२१७४।
गुलिङि ।१।४।६७।' इत्यसंयोगादेरेत्वम् ॥

१५१६—ना ऽवकल्प्यमिदं, ग्ल्यायेद् यत् कृच्छ्रेषु भवानपि ॥

न पृथग्-जन-यज् जातु प्रमुह्येत् पण्डितो जनः ॥ १७ ॥

नायकल्पमित्यादि—अन्यच्च नावकल्प्यमिदं न सम्भाव्यमेतद् येन
कृच्छ्रेषु दुःखेषु भवानपि ग्ल्यायेत् ग्लानिं वाप्ति । अनवकुसौ असम्भाव-
नायां '२८०२। अनवकुस्यमर्पयोः-।३।३।१४५।' इत्यादिना लिङ् । सार्ध-
धातुकरवात् '२१७८। वान्यस्य-।१।४।६८।' इत्येत्वं न विकल्प्यते । यस्मान्
पण्डितो जनः पृथग्जनवत् अपण्डितवत् जातु कदाचिदपि न प्रमुह्येत् न
मोहं यातीति सम्भावयामः । '२८०४। जातुयदोर्लिङ् ।३।३।१४७।' इत्य-
नवकुसौ लिङ् ॥

१५१७—यच्च यत्र भवांस् तिष्ठेत्,

तत्रा ऽन्यो रावणस्य न, ॥

यच्च यत्र भवान् सीदेन्

महद्भिस् तद् विगर्हितम् ॥ १८ ॥

यच्चेत्यादि—यत्र देवे काले वा भवांस्तिष्ठेत् तत्र यच्च अन्यो रावणस्य
कस्तिष्ठेत् अपस्यानं कः करिष्यति । नैतत्सम्भावयामः तस्य तत्र न्यून-
त्वात् । अन्यस्मिन्ननवकुसिः यच्छब्देनोपपदेन योगात् '२८०५। यच्चयत्रयोः
।३।३।१४८।' इत्यनवकुसौ भविष्यति लिङ् । यच्चेति निपातसमुदायो

५०४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

यच्छब्दस्यार्थे वर्तते । किं च यत्र देशे काले वा यच्च भवान् सीदेत् अवसादं करोतीति महद्भिः पण्डितैः विगर्हितं निन्दितम् । गद्ग्रायां चेति सर्वलकाराणां मपवादो लिङ् । 'यच्चयग्रयोः' इत्यनुवर्तते । अनवकृताविति निवृत्तम् ॥

१५१८—आश्चर्यं, यच्च यत्र त्वां

प्रब्रूयाम वयं हितम्, ॥

अपि साक्षात् प्रशिष्यास् त्वं

कृच्छ्रेऽप्यिन्द्र-पुरोहितम् ॥ १९ ॥

आश्चर्यमित्यादि—यत्र देशे काले वा यच्च यद्वयमपि त्वां हितं प्रब्रूयाम तदाश्चर्यं विचित्रमेतत् । '२८००। चित्रीकरणे च ॥३॥३॥५०॥' इति लिङ् । '२८०५। यच्चयग्रयोः ॥३॥३॥४८॥' इति वर्तते । त्वामित्यकथितं कर्म । अतस्तत्त्वं कृच्छ्रेषु वयसनेषु साक्षादिन्द्रपुरोहितं बृहस्पतिं प्रशिष्याः—
१५०० वाचं शिक्षयति । '२८०९। उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥३॥३॥५२॥' । अपि-
शब्दस्योपपदत्वात् समर्थत्वं चानयोर्बाढमित्येतस्मिन् अर्थे । '२४८६। शास हृद् हलोः ॥६॥४॥३४॥' । '२४९० शासि-वसि -॥८॥३॥६०॥' इत्यादिना परम् ॥

१५१९—कामो जनस्य—'जह्यास् त्वं प्रमादं नैर्ऋताऽधिप !' ॥

उत द्विपो ऽनुशोचैयुर् विप्लवे, किमु बान्धवाः ॥ २० ॥

काम इत्यादि—हे नैर्ऋताधिप ! रक्षसां नाथ ! त्वं प्रमादं जह्याः त्वज्ज । अस्य जनस्य परिस्य काम इच्छां । '२८१०। कामप्रवेदनेऽङ्कक्षिति ॥३॥३॥५६॥' इति लिङ् । कश्चिच्छब्दस्वाप्रयोगात् । कामप्रवेदनं च जनाभिप्रायप्रकाशनम् । अन्यच्च अस्मिन् विप्लवे दिनाशे द्विपः शत्रवोऽपि उत अनुशोचैयुः अनुशोचन्ति किमु बान्धवाः । '२८०९। उताप्योः समर्थ-योर्लिङ् ॥३॥३॥५२॥' ॥

१५२०—स भवान् आतृन्वद रक्षेद् यथावदखिलं जनम् ॥

न भवान् संप्रमुह्येच् चेदांश्चस्युश् च निशाचराः, २१'

स इत्यादि—येद्यदि भवान् संप्रमुह्येत् मोहं न गच्छेत् तदा स भवान् आतृन्वद यथा आग्रा जनो रक्ष्यते तद्वत् अखिलं जनं यथावत् सम्यक् रक्षेत् । एते च निशाचरा आशस्युराश्वासं गच्छेयुः । '२८१३। हेतुहे-तुमतोर्लिङ् ॥३॥३॥५६॥' । अत्र प्रमोहो हेतुः जनरक्षणं निशाचराश्वासनं च हेतुमत् । अस्तेरदादित्वाच्छपो लुङ् । आशसेयुरिति पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः ५०५

आश्वास इवाचरेयुरित्यर्थः । आश्वसतीत्याश्वासः । पचाद्यच् । तदन्तात्सर्व-
प्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् ॥

१५२१—ततः स गतवान् कर्तुं भ्रातुरग्नि-जल-क्रियाम् ॥

प्रोक्तवान् कृत-कर्तव्यं वचो रामो ऽथ राक्षसम् ॥ २२ ॥

तत इत्यादि—ततो वचनानन्तरं भ्रातुरग्निक्रियां जलक्रियां च कर्तुं ग-
तवान् । अथ कृतकर्तव्यं कृतकृत्यं राक्षसं रामः वचः प्रोक्तवान् ॥

१५२२—अम्भांसि रुक्म-कुम्भेन

सिञ्चन् भूर्भिः समाधिमान्—॥

‘त्वं राजा रक्षसां लङ्का-

मवेक्षेथा विभीषण ! ॥ २३ ॥

अम्भांसीत्यादि—रुक्मकुम्भेन स्वर्णकलशेनाम्भांसि जलानि भूर्भिः सि-
ञ्चन् पातयन् रामः प्रोक्तवानिति पूर्वोक्तान्वयः । हे विभीषण ! [समाधिमान्
ध्यानमान्] त्वमद्यप्रभृति रक्षसां राजा लङ्कामवेक्षेथाः कार्याकार्यनिरूपणेन
ब्रूयसि ॥

१५२३—क्रुद्धाननुनयेः सम्यक्,

धनेर्लुब्धानुपार्जयेः, ॥

मानिनो मानयेः काले,

व्रस्तान् पीलस्त्य ! सान्त्वयेः ॥ २४ ॥

क्रुद्धानित्यादि—हे पीलस्त्य ! क्रुद्धाननुनयेः प्रसादयिष्यसि । ये लुब्धा-
स्तान् धनेनोपार्जयेः दानेन प्रहीष्यसि । मानिनः सत्कारोचिते काले मा-
नयेः पूजयिष्यसि । व्रस्तान् भीतान् सान्त्वयेः समाश्वासयिष्यसि । सर्वत्र
निमग्नये निमोगकरणे प्रार्थनायां वा लिङ् ॥

१५२४—इच्छा मे परमा, ऽऽनन्देः कथं त्वं वृत्र-शत्रु-वत्, ॥

इच्छेद्धि सुहृदं सर्वो वृद्धि-संस्थं यतः सुहृत् ॥ २५ ॥

इच्छेत्यादि—इयं च मे इच्छा महती । यत्त्वं वृत्रशत्रुवदिन्द्र इव
कथमानन्देः सुहितो भविष्यसि । '२८१४। इच्छार्थेषु लिङ्छोटौ ।
।३।३।१५०।' इति लिङ् । इच्छार्थस्य धातोर्लपदत्वान् । यतः सर्वं एव
सुहृत् सुहृदं वृद्धिसंस्थं उदयरमिष्येत् इच्छति । '२८१५। इच्छार्थेषु
विभाषा यतमाने ।३।३।१५०।' इति लिङ् ॥

१५२५—वर्धिपीठाः स्वजातेषु,
वध्यास् त्वं रिपु-संहतीः, ॥
भूयास् त्वं गुणिनां मान्यस्,
तेषां स्थेया व्यवस्थितौ. ॥ २६ ॥

वर्धिपीठा इत्यादि—स्वजातेषु स्वजातिषु राक्षसेषु मध्ये त्वं वर्धि-
पीठाः वृद्धिमान् भविष्यसि । आशिषि लिङ् । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि सर्वत्र ।
रिपुसंहतीः शत्रुसमूहान् वध्याः विनाशयिष्यसि ‘२४३३’ इतो वध लिङि
‘१५१४२’ भूयाश्च गुणिनां मान्यः । सुवशीलवतां मानार्हश्च भविष्यसि ।
तेषां च गुणिनां व्यवस्थायां चिरकालं स्थेयाः स्थास्यसि ॥

१५२६—धेयास् त्वं सुहृदां प्रीतिं,
वन्दिपीठा दिवौकसः, ॥
सोमं पेयाश् च, हेयाश् च
हिंसा हानि-करीः क्रियाः. ॥ २७ ॥

धेया इत्यादि—त्वं सुहृदां प्रीतिं धेयाः जनयिष्यसि । दिवौकसो दे-
वान्पन्दिपीठाः प्रणयस्यसि । सोमं पेयाः पारयस्यसि । तथा हिंसाः परोपपा-
तिकाः हानिकरीः अपचयहेतुकाः क्रियाः हेयाः त्यज्यस्यसि ॥

१५२७—अवसेयाश् च कार्याणि धर्मेण पुरन्वासिनाम्, ॥
अनुरागं क्रिया राजन्! सदा सर्व-गतं जने. ॥ २८ ॥

अवसेया इत्यादि—पुनः पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्मेणावसेयाः
समाप्स्यसि । ‘१२२२’ षोऽन्तकर्मणि’ । हे राजन्! अत्र जने अनुरागं सर्वगतं
सर्वग्यापिनं क्रियाः करिष्यसि ॥

१५२८—घानिपीष्ट त्वया मन्युर्, ग्राहिपीष्ट समुन्नतिः, ॥
रक्षोभिर्दर्शिपीष्टास् त्वं, द्रक्षीरन् भवता च ते. ॥ २९ ॥

घानिपीष्टेत्यादि—मन्युः क्रोधः त्वया घानिपीष्ट हनिष्यते । चिण्व-
द्भावो वृद्धिर्धत्तं च । समुन्नतिरभ्युदयः ग्राहिपीष्ट प्रदीप्यते । रक्षो-
भिर्दर्शनपरेर्दर्शिपीष्टाः त्वं द्रक्ष्यसे । ते च राक्षसाः भवता दर्शनपरेण च
द्रक्षीरन् । अचिण्वद्भावपक्षः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः ५०७

१५२९-मन्युं वध्या भट-वध-कृतं बाल-वृद्धस्य राजन् !,
शास्त्राऽभिज्ञाः सदसि सु-धियः सन्निधिं ते क्रियासुः, ॥
संरंसीष्ठाः सुर-मुनि-गते वर्त्मनि प्राज्य-धर्मे,
संभुःसीष्ठाः सु-नय-नयनैर् विद्विषामीं हितानि ॥३०॥'
इति भट्टिकाव्ये तिङन्त-काण्डे लिङ्-विलसितो
नामैकोन-विंशति-तमः सर्गः ॥

मन्युमित्यादि—अन्यच्च हे राजन् ! बालानां वृद्धानां च । सर्वो द्वन्द्वो
विभाषकवद्भयतीति बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धम् । तस्य मन्युं शोकम् ।
भटवधकृतं भटानाम् पितृपुत्रादीनां च यो वधः सकृतम् । वध्याः प्रि-
यवधनार्थप्रदानादिभिरपनेष्यसि । शास्त्रार्थज्ञाः शास्त्रार्थकुशलाः ते तव
सदसि सनायां सन्निधिं क्रियासुः सन्निहिता भवन्निवर्त्यः । सुरैर्मुनि-
भिश्च गते सेविते धर्मनि मार्गे प्राज्यधर्मे भूरिपुण्ये संरंसीष्ठाः रंस्पसे ।
द्विषां शत्रूणां ईदितानि श्रेष्ठितानि मुनयनयनैः शोभनाः ये नयाः तीरेव
नयनैश्चक्षुर्भिरियावस्थितैः सम्भुःसीष्ठाः जानीयाः ज्ञास्यसि । 'बुध भवग-
मने' । एकाचो वशो भव् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'चिमीपणाभिषेको' नाम
एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

इतः प्रभृति छोटमधिकृत्य तद्विलसितमाह—तत्र 'छोद च' इति वचना-
द्विध्यादिप्यर्थेषु छोद । ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति ॥

१५३०-समुपेत्य ततः सीतामुक्तवान् पवनाऽऽत्मजः-॥
'दिष्टया वर्षस्व वैदेहि ! हतस् त्रैलोक्य-कण्टकः ॥१॥

समुपेत्येत्यादि—ततोऽनन्तरं पवनारामजः रामाज्ञया सीतां समुपेत्य
समुपागम्योक्तवान् । हे वैदेहि ! रावणक्षैलोक्यस्य प्रतोदकत्वात् कण्टको
हतमेन दिष्टया प्रियवधनेन वर्षस्व नियोगतो वत्स्यंतीति । निम-
ग्नने छोद ॥

५०८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

१५३१—अनुजानीहि हन्यन्तां मयैताः क्षुद्र-मानसाः ॥

रक्षिकास् तव राक्षस्यो, गृहाणैतासु मत्सरम्. ॥ २ ॥

अनुजानीहीत्यादि—अनुजानीहि अनुज्ञां प्रयच्छ । प्रार्थनायां छोद । येन मयैता राक्षस्यस्तव रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापाशयाः हन्यन्तां विना-
श्यन्ताम् । अत्र विधौ कर्मणि छोद । तस्मादेतासु मत्सरं गृहाण जनय ।
प्रार्थनायां छोद । येन गृहीतक्रोधा मामनुज्ञास्यसि ॥

१५३२—तृणहानि दुराऽऽचारा घोर-रूपाऽऽशय-क्रियाः, ॥

हिंसा भवतु ते बुद्धिरैतासु, कुरु निष्ठुरम्. ॥ ३ ॥

तृणहानीत्यादि—एता दुराचाराः घोररूपाशयक्रियाः क्रूरानि आ-
काराभिप्रायानुष्ठानानि यासां वास्तृणहानि इतिष्यामि । तदेतासु हिंसा
हिंसनशीला तव बुद्धिर्भवतु । निष्ठुरं च निष्ठुर्यं कुरु । भावप्रधानो
निर्देशः ॥

१५३३—पश्चिमं करवामैतत् प्रियं देवि ! वयं तव, ॥'

ततः प्रोक्तवती सीता वानरं करुणाऽऽशया ॥ ४ ॥

पश्चिममित्यादि—हे देवि ! किमत्र विचारितेन तव पश्चिममन्यं प्रियं
पुतद्वयं करवाम करिष्यामः । अस्मद् एकत्वे बहुवचनमन्यतरस्याम् ।
ततोऽनन्तरं सीता करुणाशया सती वानरं प्रोक्तवती ॥

१५३४ उपशाम्यतु ते बुद्धिः पिण्ड-निर्वेश-कारिषु ॥

लघु-सत्त्वेषु, दोषोऽयं यत्-कृतो, निहतो ऽसकौ. ॥ ५ ॥

उपेत्यादि—लघुसत्त्वेषु बीजनेषु पिण्डनिर्वेशकारिषु पिण्डस्य प्राप्तस्य
निर्वेशो निष्क्रयः तत्कारिषु ते बुद्धिरुपशाम्यतु सकरुणा भवतु । सर्वत्र
विधौ छोद । किमिति चेत् यत्कृतो यज्जनितोऽयं दोषः समैताभिः कृतः ।
असकौ असौ रावणो निहतो व्यापादितः । कुत्सायाम् '२०२६। अय्ययसर्व-
गाक्षामकश्च प्राशुटेः । ५।३।७३।' इति अकश्च ॥

१५३५—न हि प्रेष्य-वधं घोरं करवाण्यस्तु ते मतिः, ॥

एधि कार्य-करस् त्वं मे, गत्वा प्रवद राघवम्. ॥ ६ ॥

नहीत्यादि—अन्यथा न हि नैव घोरं प्रेष्यवधं करवाणि करिष्यामीतीत्यम्
मतिस्तवाप्यस्तु । '२१९५। आसिपि लिङ्छोटी । ३।३।१७३।' इति छोद ।
अतएव कार्यकरः कार्यकरणे अनुकूलः । आनुलोम्ये टः । एधि भव । '२४६९।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः ५०९

असोरलोपः । ६।४।१११। '२४७१। अस्सोरेद्वावम्यासलोपश्च । ६।४।११९। ।
पृथ्वस्य समानाश्रयात्वादसिद्धत्वे '२४२५। हुसलस्यो हेर्धिः । ६।४।१०१।'
कार्यमाह । गत्वा प्रवद राघवं गत्वा राघवं ममादेशाद् बूहि ॥

किं मया वक्तव्यमिति चेत्तदाह—

१५३६—'दिदधुर् मैथिली राम! पश्यतु त्वा ऽविलम्बितम्.'
तथेति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान्. ॥ ७ ॥

दिदधुरित्यादि—हे राम! द्रष्टुमिच्छुर्मैथिली सीता अविलम्बितं हुतं
तथा एव पश्यतु । सर्वत्र प्रार्थनायां लोद । स पवनारमजस्तथेति यथाज्ञाप-
यमीति प्रतिज्ञाय स्वीकृत्य गत्वा राघवमुक्तवान् ॥

किमित्याह—

१५३७—'उत्सुका ऽऽनीयतां देवी काकुत्स्थ-कुल-नन्दन ॥'
क्ष्मां लिखित्वा विनिश्चयस्य स्वरा ऽऽलोक्य विभीषणम्

उत्सुकेत्यादि—हे काकुत्स्थकुलनन्दन! उत्सुका देवी आनीयतामिति ।
प्रार्थनायां कर्मणि लोद । पृथमुक्ते रावणवधे महति प्रयासे कृतेऽपि जनवा-
दभयात् न तथा सह वासः कार्य इत्यभिप्रायेण । राघवः क्ष्मामहुष्टेन लि-
खित्वा विनिश्चयस्य स्वरालोचय आकाशं दृष्ट्वा । स्वरित्यप्ययम् । विभीषण-
मुक्तवानिति षडयमाणेन सम्बन्धः ॥

१५३८—उक्तवान् राघवः—'सीतामानया ऽलंकृतामिति. ॥
गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः. ॥ ९ ॥

उक्तयानित्यादि—सीतामलंकृतामानयेति राघव उक्तवान् । विधी
लोद । तेन विभीषणेन शब्दा प्रणम्य च मैथिल्युक्ता मधुरं वचः ॥

१५३९—जहीहि शोकं वैदेहि!, प्रीतये धेहि मानसम्. ॥
राघणे जहिहि द्वेषं, जहाहि प्रमदा-यनम्. ॥ १० ॥

जहीहीत्यादि—शोकं पतिवियोगजं जहीहि । '२४९८। जहातेध
। ६।४।११९।' इत्यप्यतरन्त्यमित्यसीर्थं च । '२४९९। अयदी । ६।४।११०।'
इत्याकार इति रूपप्रथम् । प्रीतये प्रीत्यर्थे पुनर्मौनसं धेहि घटयस्व ।
'२४०१। अस्सोरेद्वावम्यामलोपश्च । ६।४।११९।' । राघणे रावणमित्ये
द्वेषं जहिहि तस्य विनष्टवान् । प्रमदघनं अनोक्तवनिष्ठा जहादि । पयुर-
न्तिकं याहीत्यर्थः । सर्वत्र विधी लोद ॥

५१० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

१५४०—स्नाह्यनुलिम्प, धूपाय,
निवस्त्वाऽऽविध्य च स्रजम्, ॥
रत्नान्याऽऽमुञ्च, संदीप्ते
हविर् जुहुधि पावके, ॥ ११ ॥

१५४१—अद्धि त्वं पञ्च-गव्यं च,
छिन्धि संरोध-जं तमः, ॥
आरोह शिविकां हैमीं,
द्विषां जहि मनोन्तरान्. ॥ १२ ॥

स्नाहीत्यादि—श्लोकद्वयं मिश्रेण व्याख्यातम् । आहि ज्ञानं कुरु । ततः
कायशुद्धयर्थं सदनूपहतं पञ्चगव्यमद्धि भक्षय । '२४२५। हु-स्रजम्पो हेभिः
। ६। १। १०१।' गोरेतानि गव्यानि । सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् । पञ्च-
गव्यानि समाहृतानीति पाद्यादिदर्शनाच्च स्त्री । ततः पवित्रीकृतकाया
सन्दीप्ते पावके हविर्जुहुधि । ततः स्वामिनं गन्तुमनुष्ठितदेवकार्यां सती
त्वमालिम्प समाहृतमस्व । ततो निवस्त्व आच्छादय । '१०९२। वस
आच्छादने' । अदादिस्वाच्छपो लुक् । धातुसंकारस्य परगमनम् । ततो
धूपाय धूपितमात्मानं कुरु । धूपेरायप्रत्ययः । आविध्य च स्रजं मालां
शिरस्याक्षिप । '१२५७। व्यघ्र ताडने' । इयनि '२४१२। ग्रहि-उदा-
-। ६। १। १६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । रत्नान्यामुञ्च विन्यस्येत्स्वमर्थवशात्
क्रियाक्रमो द्रष्टव्यः । यथा देवदत्तं भोज्यम् आपय उद्धर्तयेति । किं च संरो-
धजं तमः अस्वत्प्रीकरणजं श्लोकं छिन्धि अपनय । हैमीं शिविकां सीवर्ण-
यानमारोह अधितिष्ठ । सर्वत्र भर्तुर्निर्गोचकरणे कोट् । तानारूढा द्विषां
मनोरथान् हृदये स्थितानभिप्रायान् अहि नाशय । ह्री परतो '२४३१।
हन्तेर्जः । ६। १। ३६।' ॥

१५४२—तृणेद्बु त्वद्-वियोगोत्सृज्य न पतिः शुचम्,
भवतादधियुक्ता त्वमन्त उच्यते. ॥ १३ ॥

तृणेद्वित्यादि—गतायां त्वयि राजन्यानां क्षत्रियाणां पती रामः शुचं
श्लोकं त्वद्वियोगोत्सृज्य त्वद्वियोगप्रभवाम् । '२९१६। सुवि स्थः । १। २। १।' इति कः । 'उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णः । तृणेद्बु हिनस्तु । भतः
अस्मात्कालादूर्ध्वं कालं स्ववेशमनि अयोध्यायां अधियुक्ता एवं भवतान्
भूयाः । '२१९७। तु ह्योः-। ७। १। ३५।' इति तात्पर्यम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानंके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः ५११

१५४३-दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाऽध्वरे, ॥

दृश्यस्व पत्या प्रीतेन, प्रीत्या प्रेक्षस्व राघवम्. ॥१४॥

दीक्षस्वेत्यादि—तुरगाध्वरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं दीक्षस्व दीक्षिता मूयाः । आशिवि छोट । प्रीतेन पत्या दृश्यस्व दृष्टा भव । इहापि कर्मणि छोट । प्रीता च सती राघवं त्वं प्रेक्षस्व ॥

१५४४-अयं नियोगः पत्युस् ते, कार्या नाऽत्र विचारणा, ॥

भूपयाऽङ्गं, प्रमाणं चेद्, रामं गन्तुं यतस्य च. ॥१५॥

अयमित्यादि—तव पत्युस्यं नियोगः यत्कृतः आनादिभ्यापारः । अत्र परतुनि विचारणा न कार्या किमेवं न वेति । एतत्प्रमाणं चेत् भूपयाङ्गं ज्ञानादिपूर्वकमलङ्कृतम् । रामं गन्तुं यतस्व ॥

१५४५-मुदा संयुहि काकुत्स्थं,

स्वयं चाऽऽमुहि सम्मदम्, ॥

उपेत्यूर्ध्वं मुहूर्तात् त्वं

देवि ! राघव-सन्निधिम्. ॥ १६ ॥

मुदेत्यादि—गत्वा च काकुत्स्थं मुदा हर्षेण संयुहि मिश्रय । 'यु मिश्रणे' । तत्र गगनेन स्वयं च सम्मदं हर्षं प्राप्नुहि '१२४५। सम्मद-संमदौ हर्षे । १।१।६८।' । सर्वत्र प्रार्थनायां छोट । हे देवि ! अस्मा-न्मुहूर्तादूर्ध्वं राघवसन्निधिम् । राघवः सन्निधीयते वरिमन् प्रदेवो इति '३९०। कर्मण्यधिकरणे च । १।१।९१।' इति किप्रत्ययः । तं त्वमुपेहि गच्छ ॥

१५४६-ऊर्ध्वं मुहूर्तादहोऽङ्ग ! स्वामिनी स्म भव क्षितेः

राज-पत्नी-नियोग-स्वर्गनुशाधि पुरी-जनम्. ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वमित्यादि—तथा मुहूर्तादूर्ध्वं क्षितेः स्वामिनी भव स्म । अह्रेति ताम्बोधनपदम् । अत्र '२८१९। स्मे छोट । १।१।१६५।' इत्यनेन प्रेये छोट । तत्र हि '२८१०। प्रयातिगमप्राप्तकालेषु कृष्याम् । १।१।१६१।' इति औ-र्ध्वमौहूर्तिर्ह इति च वर्तते । प्राप्तकालतायां छोट । राघवसन्निधिं गन्तुं क्षितेः स्वामिनी मविनुं प्राप्तवाळा देवी । अग्न्यथा काकानिष्टमे मवि वि-रहेति रामो विरज्यते । अग्न्यथ ह्यमग्नाकमानस्ता । त्वं रात्रपत्नीनियोगस्य महादेव्याशाकरजननपरं पुरीरथमयोध्यावगिर्यं जलं अनुत्ताधि विधेयीकृतम् । आशिवि छोट । '२८८०। ता द्वी-१।१।३५।' इति सादेनाः । तस्य गमा-नाभयवाइतिद्वये '२८२५। दु-प्रत्ययो देधिः । १।१।३५१।' ॥

५१२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-शब्दे लक्षण-स्यै सप्तमो घर्गः,

१५४७—उत्तिष्ठस्व मते पत्युर्, यतस्वा ऽलङ्कृतौ तथा, ॥

प्रतिष्ठस्व च तं द्रष्टुं द्रष्टव्यं त्वं मही-पतिम्. ॥१८॥'

उत्तिष्ठस्वेत्यादि—तस्मात्प्रार्थयेऽहं पत्युर्मते अमिप्राये मत्समीपमा-
गन्तव्यमिति उत्तिष्ठस्व तदर्थं घटस्व । '२६९१॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि
।१।१।२१।' इति तद् । सया अलङ्कृतौ अलङ्करणे यतस्व पतं कर । लज्जया
कदाचिप्रोत्साहेतेति पुनःपुनरभिधानं भविस्त्वम् । यथा आहीत्यादि भूपया-
हमिति मन्यते तेन वारद्वयमुक्तमेवं अलङ्कृत्य त्वं महीपतिं द्रष्टव्यं दर्श-
नार्हम् । '२८९२॥ अहं कृत्य-नृचञ्च ।३।१।१११।' इति अवश्यं द्रष्टव्ये
वा भावशब्दे '३३१२॥ कृत्याञ्च ।३।१।१०१।' इति संद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व गच्छ ।
प्रार्थनायां लोट् । '२६८९॥ समव-प्र-वि-भ्यः स्थः ।१।३।२२।' इति तद् ॥

१५४८—अनुष्ठाय यथाऽऽदिष्टं नियोगं जनकाऽऽत्मजा ॥

समारूढवती यानं पट्ठांऽशुक-वृताऽऽनना. ॥ १९ ॥

अनुष्ठायेत्यादि—लोकत्रयं एवमुक्ता भर्तुर्वयोदिष्टं नियोगं आनादि-
कमनुष्ठाय कृत्वा जनकात्मजा मां कश्चिन्मात्राक्षीविति पट्ठांशुकवृतानना
यानं शिविकामारूढवती पत्युरन्तिकं च गत्वा यानादवतीर्षेत्पर्यात् ॥

१५४९—लज्जाऽऽनता विसंयोग-दुःख-स्मरण-विह्वला ॥

साऽस्मा गत्वा ऽन्तिकं पत्युर् दीना रुदितवत्यसौ. २०

लज्जानतेत्यादि—लज्जया भागता वियोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्मर-
णेन विह्वला स्मात्ता दीना सा पत्युरन्तिकं गत्वा सीता रुदितवती ॥

१५५०—प्राप्त-चारित्र्य-सन्देहस् ततस् तामुक्तवान् नृपः ॥

इच्छा मे-ना ऽऽददे सीते! त्वामहं गम्यतामंतः'. २१

प्राप्तेत्यादि—ततोऽनन्तरं नृपो रामः 'रावणः किमस्यां लण्डितचारि-
त्रशीलो न वा' इति प्राप्तचारित्र्यसन्देहस्तामुक्तवान् । किमित्याह—हे सीते!
ममेयमिच्छा यत्त्वामहं नाददे न शृण्वामि । '२८१३॥ इच्छार्थेषु छिद्रलोटी
।३।१।१५०।' इति लोट् । अतोऽविच्छातः कारणाद्येष्टं गम्यताम् ॥

किमिति नेच्छति चेदाह—

१५५१—रावणाऽङ्क-परिश्लिष्टा त्वं हृल्-लेख-करी मम ॥

मतिं बंधान सुग्रीवे, राक्षसेन्द्रं गृहाण वा. ॥ २२ ॥

रावणेत्यादि—रावणाङ्कपरिश्लिष्टा हरणसमये रावणोत्सङ्गे स्थिता

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विशतितमः सर्गः ५१३

सती परिश्लिष्टा परिमृदितवती त्वं मम हृदयेस्वकरी चेतःपीडनशीला ।
'२५३४। कृत्रो हेतुताच्छील्य-१३।२।२०।' इति टः । '२८८ । हृदयस्य हृत्ता-
स-१६।३।५०।' इति हृदादेशः । कमहं शरणं यास्यामीति चेद्वाह—सुग्रीवे मतिं
वधान बन्धीयाः उत्पादय । राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा अनुगृहाण स्वीकुरु ॥

१५५२—अशान भरताद् भोगान्, लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा,॥

कामाद् वा याहि, मुच्यन्तामांशा राम-निबन्धनाः २३

अशानेत्यादि—भरताद्वा भोगान्शान मुद्वक्ष्व । सर्वत्र '२५५७। हलः
भः शानञ्जो १३।१।८३।' इति शानच् । लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा भङ्गीकुरु ।
'कृञ् वरणे' इत्यस्य रूपम् । '२५५८। प्वादीनां ह्रस्वः १७।३।८०।' । स्वे-
ष्टया वा याहि भवत्यै यत्र रोधते तत्र गम्यताम् । रामनिबन्धनाः पुनरपि
रामो मे पतिर्भूयादित्याशा मुच्यन्तां स्वज्यन्ताम् ॥

किमिति चेद्वाह—

१५५३—क्व च ख्यातो रघोर् वंशः, क्व त्वं पर-गृहोपिता,

अन्यस्मै हृदयं देहि, नाऽनभीष्टे घटामहे ॥ २४ ॥

क्व चेत्यादि—परिशुद्धत्वासर्वत्र ख्यातः लोके विदितो रघोर्वंशः क्व ।
क्व च त्वं परगृहोपिता जातकलङ्कख्यात् । द्वयमप्येतद्वरं भिन्नम् । सर्वत्र
विधौ लोद । अतोऽन्यस्मै हृदयं देहि विसृज्य परस्मै देहि । वयं अनभिमाने
विषये न घटामहे । निमग्न्यणे लोद ॥

१५५४—यथेष्टं चर वैदेहि, पन्थानः सन्तु ते शिवाः, ॥

कामास्तेऽन्यत्र तायन्तां, विशङ्कां त्यज मद्-गताम् २५

यथेष्टमित्यादि—यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव । विधौ लोद । तत्र
च यथेष्टं चरन्त्याः पन्थानो मार्गाः शिवा निर्विघ्नाः सन्तु भूयानुः । आ-
शिषि लोद । किं च कामाः अभिलाषास्तवान्यत्र तायन्तां स्वीता भवन्तु ।
भग्राप्याशिषि । यथेष्टचारित्वाकिमयं करिष्यतीति मङ्गतां विशङ्कां मयं
त्यज त्यक्षति । विधौ लोद ॥

१५५५—ततः प्रगदिता वाक्यं मैथिलाऽभिजना नृपम्—॥

'स्त्रीसामान्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम् २६

तत इत्यादि—ततस्त्वद्वचनानन्तरं मैथिलाभिजना सीता नृपं वाक्यं
प्रगदिता पदितुं प्रवृत्ता । '१०५३। आदिकर्मणि छः-१३।४।७१।' स्त्रीसा-
मान्येन स्त्रीति वृत्त्या वा तस्य मयि शङ्का इयं सती न वेति सा विमुच्य-
ताम् । मिथ्यावात् । प्रार्थनायां लोद ॥

५१४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

१५५६—दैवाद् विभीहि काकुत्स्थ !,
जिहीहि त्वं तथा जनात्,
मिथ्या मामभिसंकुध्य-
ज्ञ-वशां शत्रुणा हताम्. ॥ २७ ॥

दैयादित्यादि—अन्यच्च हे काकुत्स्थ ! राम ! अवशां पराधीनां शत्रुणा हताम् । मिथ्या अभिसंकुध्यन् अलीकेन । ‘५७६। क्रुध-दुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १।४।३८।’ इति कर्मसंज्ञा । दैवात् अनिटफलात् विभीहि भयं जनय भीतो भव । देरपित्पाकित्वे गुणो न भवति । इतश्च जनादिभं जन् वीक्ष्य जिहीहि लज्जस्य । व्यङ्ग्ये पञ्चमी । विभी लोट् ॥

त्वय्यसंक्रान्तायां मम कीदृशं भयं लज्जा चेति चेत्तदाह—

१५५७—चेतसस् त्वयि वृत्तिर् मे, शरीरं रक्षसा हतम्, ॥
विदांकुर्वन्तु सम्यञ्चो देवाः सत्यमिदं वचः. ॥ २८ ॥

चेतस इत्यादि—मे चेतसो वृत्तिरामन्यापारः त्वयि तिष्ठति अनन्य-मनस्कत्वात् । रक्षसा हताया मम न सर्वं हतं अपि तु शरीरं हतम् । वै-वेर्द् मिथ्या । तथाहि हे महाभूताधिष्ठानाः सम्यञ्चः । ‘सर्वत्र वर्तमानाः भ्रजन्तीति क्तिप् । भ्रजतावप्रत्यये ‘७२१। समः समि । १।३।९३।’ इति सम्पादेशः । एवै मदर्थिताः मम वचः सत्यं विदांकुर्वन्तु अवगच्छन्तु । प्रार्थनायां लोट् । विदांकुर्वन्तिवति निपातनम् ॥

प्रत्येकं प्रार्थनामाह—

१५५८—त्वं पुनीहि पुनीहीति पुनन् वायो ! जगत्-त्रयम्
चरन् देहेषु भूतानां विद्धि मे बुद्धि-विप्लवम्. ॥ २९ ॥

त्वं पुनीहीत्यादि—हे वायो ! पुनीहि पुनीहीति जगन्नयं पुनः पुनः पुनामि भृशं वा पुनामीत्यभिप्रायः । त्वं जगन्नयं पुनन् भूतानां देहेषु चरन् मम बुद्धिविप्लवं बुद्धेरन्यथात्वं विद्धि अवगच्छ । प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र ‘२८२५। क्रियासमभिहारे लोट्-१।३।२।’ इति लोट् । तस्य परस्मै-पदसम्बन्धी हिरादेशः । क्रियासमभिहारे द्विवचनम् । पुनसिति यथावि-भ्यनुप्रयोगः । पूर्वस्मिन्नित्यनेन पुनातेरनुप्रयोगः । तत्र हि क्रियासमुच्चया-भावात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः ५१५

१५५९-खमट, घामटा ऽटोर्वीमित्यदन्त्यो ऽति-पावनाः ॥

यूयमापो ! विजानीत मनो-वृत्तिं शुभां मम. ॥ ३० ॥

खमित्यादि—यूयमापोऽतिपावनाः अतिपवित्राः खमट घामट उर्वीमट इति वयमन्तरीक्षमटाम् देवलोकमटाम् भूर्लोकमटागोत्रेवमभिप्रायः । सर्व-प्रादन्त्यो मम शुभां चित्तवृत्तिं विजानीतेति । अत्र प्रार्थनायां छोट । पूर्वत्र तु आकाशादिकारकमेदात् अनेकादनक्रियासमुच्चयः । ततश्च '२८२६। समु-च्चयेऽन्यतरस्याम् । ३।४।३।' इति छोट । अदेति समुच्चये सामान्यवच-नस्येत्यनुप्रयोगः । आकाशाद्युपगमिनीनामदनक्रियाणां पुनरदनक्रियायाः सामान्याया अनुप्रयोगात् ॥

१५६०-जगन्ति धत्स्व धत्स्वेति दधती त्वं वसुन्धरे ! ॥

अवेहि मम चारित्रं नक्तं-दिवसं-विच्युतम्. ॥ ३१ ॥

जगन्तीत्यादि—त्वं वसुन्धरे ! धत्स्व धत्स्वेति अहं पुनः पुनर्वृत्ते भृशं वा दध इति एवमभिप्राया जगन्ति दधती मम चारित्रं नक्तंदिनमविच्युतं भस्त्रलितमवेहि । अत्र प्रार्थनायां छोट । पूर्वत्र क्रियासमभिहारे तस्य चात्मनेपदसम्बन्धिनः स्वादेशः ॥

१५६१-रसान् संहर, दीप्यस्व, ध्वान्तं जहि, नभो भ्रम,

इतीहमानस् तिग्मांऽशो ! वृत्तं ज्ञातुं घटस्व मे. ॥ ३२ ॥

रसानित्यादि—हे तिग्मांशो ! त्वमपि अहं रसान् भौमान् संहर संहरा-मीति । दीप्यस्य दीप्ये । ध्वान्तं जहि इन्मि । नभो भ्रम भ्रामामीत्येवम-भिप्रायः । इहमानः जगत्पर्यक्रियासु चेष्टमानः । मम वृत्तं चरित्रं ज्ञातुं घटस्व यत्तस्य । अत्र प्रार्थनायां छोट । पूर्वत्र '२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३।४।३।' इति तस्य च यथायोगं द्विस्वादेशः । इहमान इति '२८२८। समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३।४।५।' इत्यनुप्रयोगः । संहरेत्यादीनामीदृतेः सामान्यवचनस्यानुप्रयोगात् ॥

१५६२-स्वर्गे विद्यस्व, भुज्या ऽऽस्व, भुजङ्ग-निष्ठये भव,

एवं वसन् ममा ऽऽकाश । संवृध्यस्व कृताऽऽकृतम्. ३३

स्वर्गे इत्यादि—त्वं आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व अहं विद्ये । भुवि भास्व भासे । भुजङ्गनिष्ठये पाताले भव भवामीत्येवमभिप्रायः सर्वत्र । वसन् ति-एन् मम कृताकृतं पुनःपुनः पुन्यस्व अवगच्छ । अत्र प्रार्थनायां छोट । पूर्वत्र '२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३।४।३।' इति तस्य च यथायोगं

५१६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

हिस्वादेशः । वसधिति '२८२८। समुच्चये सामान्यवचनस्य । १।४।५।' इत्यनुप्रयोगः । विद्यमानादीनां वसतः सामान्यवचनस्यानुप्रयोगात् ॥

एवं वृथिन्यादीनि महाभूतानि कथयित्वा लक्ष्मणमाह—

१५६३—चितां कुरु च सौमित्रे ! व्यसनस्याऽस्य भेषजम्,
रामस्त्वुप्यतु मे वाऽद्य, पापां पुष्पातु वाऽनलः ॥३४॥

चितामित्यादि—हे सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य मिथ्यादूषणस्य भेषजं प्रतिक्रियां चितां कुरु । विधौ लोट । मम अग्नौ विशुद्धाया रामो नियोगतस्तुप्यतु । अनलो वा मां पापां नियोगतः पुष्पातु दहतु । वहन् मर्त्यलोकांश्चोचयित्वर्थः । निमन्त्रणे लोट । 'हुष मुप स्नेहन-मोचन-पूरणेपु' इति श्रयादिः मोचने द्रष्टव्यः । अनेकार्थवाराहे ॥

१५६४—राघवस्य मतेनाऽथ लक्ष्मणेनाऽऽचितां चिताम् ॥

दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य रामं प्रगदिता वचः ॥ ३५ ॥

राघवस्येत्यादि—अथ राघवस्य मतेनानुज्ञातेष '६२५। कस्य च वर्तमाने । १।३।६७।' इति पट्टी । '३०८९। मति-बुद्धि-पूजाऽर्थेभ्यश्च । १।२।१८८।' इति वर्तमाने क्तः । तस्य वा मतेनानुज्ञया चितामाचितां रचितां दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य सीता रामं प्रगदिता वचो गदिषु प्रवृत्ता ॥

१५६५—प्रवपाणि वपुर वह्नौ रामाऽहं शङ्किता त्वया, ॥

सर्वे विदन्तु शृण्वन्तु भवन्तः स-प्रवङ्गमाः ॥ ३६ ॥

प्रवपाणीत्यादि—येऽत्र सतिहिता देवादयः ते सर्वे सप्रवङ्गमाः वानरैः सह भवन्तः विदन्तु चेतसा शृण्वन्तु श्रोत्राभ्यां सद्भवन् । हे राम ! त्वया दुष्टेति शङ्किता अहं वह्नौ वपुः शरीरं प्रवपाणि नियोगतः प्रक्षिपाणि । निमन्त्रणे लोट । '२२३१। आति लोट । ८।४।१६।' इति णत्वम् ॥

१५६६—मां दुष्टां ज्वलित-वपुः पुष्पाण वह्ने !,

संरक्ष क्षत-मलिनां सुहृद् यथा वा, ॥

एषाऽहं क्रतुषु वसोर् यथाऽऽज्य-धारा

त्वां प्राप्ता विधि-वदुदीर्ण-दीप्ति-मालम् ॥३७॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लोट-प्रदर्शनो नाम

विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः ५१७

मामित्यादि—हे वहे ! यद्यहं दुष्टा तदा ज्वलितवपुः ज्वलितशरीरः । सन् । मित्राभावपक्षे रूपम् । उपान देहं मर्त्यलोकात् मोक्षय । यथा वा क्षतमलिनां विशुद्धां सुहृदिव संरक्षे वा । आमन्त्रणे कामचारकरणे लोद । एपाहं त्वां विधिवत् सम्यक् प्राप्ता क्रतुषु यज्ञेषु वसोः राज्ञः आज्यधारेव । वदीर्णदीप्तिमालं उद्गतज्वालासमूहं त्वामिति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया न्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमः परिच्छेदः (वर्गः),

‘तथा लक्ष्य-रूपे कथानके ‘सीता-प्रत्याख्यानं’ नाम
विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः—

इतः प्रभृति लट्प्रभृतिषु विलसितमाह—सत्र लिङ्निमित्ते छद् क्रिया-
तिपत्तौ भविष्यति भूते च हेतुमतोर्लिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं क्रिया-
तिपत्तिश्च । कुतश्चिद्देगुण्यात् क्रियाया भविष्यतिः क्रियातिपत्तिः हेतुष्वं च
विधुरप्रत्ययोपनिपातात् सामञ्जसात्वाच्च दृश्यम् ॥

१५६७—समुत्क्षिप्य ततो यहिर् मैथिलीं राममुक्तवान् ॥

‘काकुत्स्थ ! दयितां साध्वीं त्वमांशङ्क्षिष्यथाः कथम्. १

समुत्क्षिप्येत्यादि—ततो ऽनन्तरं मैथिलीं समुत्क्षिप्य हस्ताभ्यामा-
कातो एषा यद्विद्देहवान् राममुक्तवान् । हे काकुत्स्थ ! साध्वीं पतिप्रतामपि
दयितां भताप्सीति त्वं यदांशङ्क्षिष्यथाः शङ्कितवानसि तत्कथं गदितमेतत्
न युक्तमांशङ्कितुमिष्यथः । ‘२८००। विभाषाकथमि लिङ् च । १।३।१४३।
इति । अत्र कथंशङ्को गदांयां च लिङो निमित्तं यतस्तत्र गदांयामित्यनुष-
संते । तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ छद् भविष्यतीत्यधिक्रियते ।
अत्रासाधुर्यं क्रियायाः तद्विस्मसाधुर्याभियोगोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते
तदेव साधुर्यं दर्शयति ॥

१५६८—ना ऽभविष्यदियं शुद्धा यद्यपास्यमहं ततः ॥

न चैनो, पक्षपातो मे धर्मादन्यत्र राघवो ॥ २ ॥

नेत्यादि—यद्यहमेनां नैवापास्यं नैव रक्षितवान् ततो ऽरक्षणादियं शुद्धा
माभविष्यद् न भूता । येनैव मया रक्षिता तेनैवेवं शुदेति मायः ।
‘२८१३। हेतु-हेतुमतोर्लिङ् । १।३।१५३।’ इत्यतः हेतुहेतुमांशं लिङो

५१८ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षणा-रूपे ५४मो वर्गः,

निमित्तम् । तत्र पालनस्य परिशुद्धेश्च हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियाति-
पत्तौ सत्यां भूते नित्यं छद् । तत्र '२७९८। वोताप्योः । १३। १४१।' इति
विकल्पेनाधिक्रियते । अत्रापालनोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तदतिपाताद्दे-
तुमतोऽपि पक्षपातात् त्वयैवमाचरितमिति चेदाह । हे राघव ! धर्मादन्यत्र
अधर्मे न मे पक्षपातोऽनुरागः ॥

इदानीं सीतारावणयोर्व्येष्टितमासीत् तच्चानेनावधार्य प्रकाशयन्नाह—

१५६९—अपि तत्र-रिपुः सीतां नाऽर्थयिष्यत दुर्-मतिः, ॥

क्रूरं जात्येवदिष्यच्च, जात्येस्तोप्यर्चिष्यं स्वकाम्, ॥

अपीत्यादि—तत्ररिपुः अ भवान् रिपुः स रावणः । भवच्छब्दोऽर्थाद्-
म्यते तेन '१२६३। इतराम्योऽपि दृश्यन्ते । ५। ३। १४।' इति ब्रह्म । अपि बार्ध-
नार्थयिष्यत दुर्मतिः यद्यदुर्मतिरदुष्टचेता अभविष्यत् तदा, सीतां बार्ध-
नार्थयिष्यत । भार्या मम भवेति न प्रार्थितवान् । '२८०९। उताप्योः स-
मर्थयोः—१३। १४२।' इति । अत्रापिशब्दो वाढार्थः लिङ्निमित्तं तस्मिन्
लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं छद् । तत्र '२७९८। वोताप्योः
१३। १४१।' इति अनुवर्तते । अत्रार्थनक्रियायाः तद्विरुद्धदुर्मतिःवोपनिपा-
तादतिपत्तिर्गम्यते । अर्थनमर्थः याचनं । तत्करोतीति णिच् । नाह्नवकल्प-
यामि यद्यदुर्मतिरभविष्यत् क्रूरं परुषं जातु कदापि न मावदिष्यत् नोक्तवान् ।
'अर्थं विभूतिं स्वकामात्मीया ईदृशी मे विभूतिरिति नास्तोप्यत् न स्तुत-
वान् स्तुतवाश्च । '२८०९। जातु-यदोर्लिङ् १३। १४३।' इत्यत्र जातुश-
ब्दोऽनपकृतसिद्धि लिङो निमित्तं तत्र । '२८०९। अनपकृत्यमर्थयोः—१३। १४५।' इति वर्तते । अत्र क्रूराभिधानक्रियाया विभूत्याः स्तवनक्रियायाश्च तद्वि-
रुद्धदुर्मतिरवोपनिपातादतिपत्तिः । केचित् 'छदपिजावोः' इत्येतदु-
दाहरन्ति तदयुक्तं तस्यालिङ्निमित्तत्वात् ॥

१५७०—सङ्कल्पं नाऽकरिष्यच्च तत्रेयं शुद्ध-मानसा, ॥

सत्याऽमर्पमवाप्स्यस् त्वं रामः सीता-निबन्धनम्, ॥४॥

सङ्कल्पमित्यादि—तत्रेयं शुभमानसेति नाह्नवकल्पयामि पदीयं
शुद्धमानसा नामविष्यत् । तत्र तस्मिन् रावणे इत्थं प्रीयमाणेऽपि सङ्कल्प-
मभिप्रायमकरिष्यत् कृतवती स्यात् न च कृतवती शुद्धमानसत्वात् । सत्या-
मर्पमवाप्स्यस्त्वमिति हे राम ! न मर्पयामि । यद्यशुद्धमानसा अभविष्यत्
तदा सीतानिबन्धनं सीताहेतुकम् अमर्पे क्रोध सत्यसंभूतमवाप्स्यस्त्वं प्राप्तः
स्याः ननु सत्यं यतः शुद्धमानसा । '२८०९। अनपकृत्यमर्पयोर्किंवृत्तेऽपि

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः ५१९

।३।३।१४५।' इत्यत्र अनवकृत्स्नमपेयोर्लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते वा छद् । तत्र '२७९८। चोताप्योः ।३।३।१४१।' इत्यधिक्रियते । अत्र सङ्कल्पक्रियायाः सत्यामर्पक्रियायाश्च तद्विरुद्धशुद्धमान-सर्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यथास्मिन्वस्तुनि नाहमेवैकः प्रमाणं भवानपि प्रमाणमेवेति दर्शयन्नाह--

१५७१—त्वया ऽद्रक्ष्यत किं ना ऽस्याः

शीलं संवसता चिरम्, ॥

अदर्शिष्यन्त वा चेष्टाः

कालेन बहुना न किम्, ॥ ५ ॥

त्वयेत्यादि—किं नाम तच्छीलं तत्परित्रं यदस्याः सीतायाः शीलं चिरं कालं संवसता त्वया नाद्रक्ष्यत नोपलब्धमेव । चेत्तोषमत्वाद्योपलब्ध-मिति चेत् किं वा नाम चेष्टाः शीलनियन्धनाः क्रियाः बहुनापि कालेन त्वया नादर्शिष्यन्त न दृष्टा अभूयन् । अपि तु दृष्टा एव । '२८०१' किं-पृष्ठे छद्छद् । ३।३।१४१।' इति किंराज्यो विभक्तयन्तो गार्हा च लिङ्ग-निमित्तं तत्र गार्हायामित्येतदनुयतं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते छद् । कर्मण्येव चिष्यति । अत्र शीलानुपलब्धिक्रियायाश्च तद्विरुद्ध-धिरपासोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तथाहि शीलं संवसता ज्ञेयं तच्च कालेन भूयसेति ॥

१५७२—यावज्जीवमशोचिष्यो, ना ऽहास्यभ् चेदिदं तमः,

भानुरप्यपतिष्यत् क्षमामक्षोभिष्यत चेदियम्, ॥ ६ ॥

यावदित्यादि—अन्यच्च लोकस्याज्ञानमूलं परगृहोपितेत्येतावत्तथापरि-शुद्धेत्यज्ञानमुत्पन्नमिदं तमः अज्ञानं यदि त्वं नाहास्यः न त्वदसि तदास्या विलक्षण्येन मरणादयद्वयं यावज्जीवमशोचिष्यः शोकमेष्यसि । अतो भया-भिधीयमानः स्वयं च विमृशन् परिशुद्धा हीयमित्यवेहि येन न शोचि-ष्यसि । अत्र भविष्यदज्ञानाख्यागो हेतुः । यावज्जीवशोचनं हेतुमत् । तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति नित्यं छद् । अत्राज्ञानत्यागक्रियायास्तद्विरुद्धोपदेशकत्वमपिज्ञानोत्पादनिपातादतिपत्ति-र्गम्यते । अन्यच्च अभूतवस्तुत्पादकसूचक उपातो भवति । न च तयामूलो-ऽस्तीति दर्शयन्नाह । यदीयमक्षोभिष्यत् दुष्टचित्तमूत् तदा भानुरपि दमां दृष्ट्वापतिष्यत् गतोऽभूत् । अत्रापि शोभो हेतुः भानुपतनं हेतुमत् तयो-र्हेतुहेतुमत्त्वं लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते छद् । अत्र शोभक्रिया-यास्तद्विरुद्धाशोभोपनिपातादतिपत्तिः ॥

५२० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽष्टमो वर्गः,

अन्यच्च सत्येन सवित्रा लोकपाला अदुष्टचित्तेषु संनिधीयन्ते इति दर्श-
यन्नाह—

१५७३—समपत्स्यत राजेन्द्र ! खैणं यद्यत्र चापलम्, ॥

लोक-पाला इहा ऽऽयास्यंस् ततो ना ऽमी कलि-द्रुहः.

समेत्यादि—खीणामिदं खैणं चापलं चारित्र्यबन्धनं तदत्र सीतार्या हे
राजेन्द्र ! समपत्स्यत संपन्नमभूत् ततः कारणादमी लोकपालाः एवमादयो
मूर्तिमन्तः कलिद्रुहः पापस्य द्रोग्धारः इह नायास्यन् नागता अभूवन् ।
चापलमत्र हेतुः । लोकपालानगमनं हेतुमत् । ततो हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमि-
त्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र चापलाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धाचा-
पलोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यच्च योषित्सामान्येन नेयं द्रष्टव्येति दर्शयन्नाह—

१५७४—आश्चर्यं यच्च यत्र स्त्री कृच्छ्रे ऽवर्त्यन् मते तव,

त्रासादस्यां विनष्टायां किं किमालप्स्यथाः फलम्. ८

आश्चर्यमित्यादि—यच्च यत्र वा भवति स्त्री यत्तव कृच्छ्रे मते सङ्कटेऽभि-
प्राये अवर्त्यन् प्रवृत्तिमती तदाश्चर्यं चित्रमेव वर्तते । नाश्चर्येति भावः । '२८०७।
चित्रीकरणे चा।३।३।१५०।' इत्यत्र '२८०५। यच्चयत्रयोः ।३।३।१४८।' इत्यनुव-
र्तते । यच्चयत्रशब्द उपपदे गम्यमानं चित्रीकरणं लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्नि-
मित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र कृष्णाभिप्रायानुवर्तनक्रियायास्तस्यां
योपिदनुवर्तनं सामान्यभावाद्गम्यते । अन्यच्च स्वभाषत एव योषित् कातरा
भवति ततश्च परगृहावस्थित्या दुष्टेति क्रोधावहमवक्षितेति त्रासादस्यां
विपन्नायां प्रच्छन्नविषयं गतायां सत्यां किं किमालप्स्यथाः फलं नाहम-
वकल्पयामि । किं नाम तत्र फलं यदाप्स्यसि नैवेत्यर्थः । '२८०२। अनव-
कुरूपमर्पणोरकिवृत्तेऽपि' ३।३।१४५। इत्यत्रापि सन्दात् किंवृत्तमनवकुरूपसि
लिङो निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति लङ् ।
अत्र फलप्राप्तिक्रियायास्तद्वदन्यसामान्यभावात् गम्यते । 'किंकिलालप्स्यथाः
फलम्' इति पाठान्तरं तदयुक्तं '२८०३। किंकिलास्त्यर्थेषु-३।३।१४९।' इत्येतस्य
लिङ्निमित्तत्वाभावात् ॥

अथवा नाहं दुष्टेत्यवगच्छन्त्या योषितश्चास एव नास्ति येन गर्हितं भरण-
माचरेदिति दर्शयन्नाह—

१५७५—यत्र यच्चा ऽमरिष्यत् स्त्री साध्वसाद् दोष-वर्जिता

तदसूया-रतौ लोके तस्या वाच्या ऽऽस्पदं मृषा. ॥९॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः ५११

यत्रेत्यादि—गर्हितमेतत् यच्च यत्र या मवन्ति स्त्री दोषवर्जिता शुद्ध-
चरित्रापि साध्वसात् पतित्रासादमरिष्यत् मृताभूत् नैवेत्यर्थः । अदुष्टायाः
साध्वसामावात् । गर्हायामित्यत्र यद्ययत्रशब्द उपपदं गर्हा च लिङ्निमित्तं
तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते वा छद् । अत्र मरणक्रिया-
यास्तद्विरुद्धसाध्वसे परिपातादतिपत्तिर्गम्यते । यदि हि त्रासात् त्रिवेत
दोष एव स्यादित्याह । तन्मरणं लोकेऽस्मिन्नसूयासतौ सत्स्ववि गुणेषु दोषा-
विष्करणपरे तस्या अदुष्टाया योषितः वाच्यास्पदं वचनीयाश्रयं मृषा अली-
कमेव दुष्टवेपम् मृषा अलीकमेव येन प्रच्छद्यमृतेति । यदि मरणमरिष्यत्
मृषावचनीयास्पदमभविष्यत् इति क्रियातिपत्तौ योज्यम् । अन्यथा वाक्य-
मिदमशरीरकं स्यात् इदमवगाच्छन्त्यनया प्रच्छन्नमरणं नानुष्ठितम् ॥

१५७६—अमंस्यत भवान् यद्वद् तथैव च पिता तत्र ॥

ना ऽऽगमिष्यद् विमान-स्यः साक्षाद् दशरथो नृपः. १०

अमंस्यतेत्यादि—यद्वद्यथा भवानमंस्यत दुष्टेति ज्ञातवान् तथैतद्यदि
नान्यथा तदा तव पिता दशरथः साक्षात्प्रत्यक्षो विमानस्यः सन् नागमि-
ष्यत् नागतवान् स्यात् । अत्र दुष्टताभवनं हेतुः दशरथागमनं च हेतुमत् ।
तयोर्हेतुहेतुमत्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते छद् । अत्र
दुष्टताभवनक्रियायाम्निर्विरुद्धा दुष्टत्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७७—ना ऽकल्पस्यत् सन्निधिं स्थाणुः

शूली वृषभ-वाहनः, ॥

अन्वभाविष्यता ऽन्येन

मैथिली चेत् पतिव्रता. ॥ ११ ॥

नाकल्पस्यदित्यादि—मैथिली पतिव्रता मती चेद्यदि स्वतोऽन्येना-
न्वभाविष्यत परिमुक्ताभूत् । विष्वदिद् । तदायं स्थाणुर्महादेवः शूली वृष-
भवाहनः स्वच्छिद्यः सन् सन्निधिं सन्निधानं नाकल्पस्यत् न कृतवान् स्यात् ।
'११५२ । तासि च कूपः । ७।२।१०।' इति चकारात् स्ये च परस्मैपदे छद् ।
अन्यानुमयनं हेतुः स्थाण्वागमनं हेतुमत् । पूर्ववत् क्रियातिपत्तौ छद् ।
अग्राभ्यानुमयनक्रियायाम्निर्विरुद्धामन्यानुमयनोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७८—आनन्दयिष्यदागम्य कथं त्वामरचिन्द-सत् ॥

राजेन्द्र ! विश्व-सूर् धाता चारित्र्ये सीतया क्षते. १२

आनन्दयिष्यदित्यादि—हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये क्षते कुम्भिते

५२२ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लङ्क्षण-रूपे ऽऽमो वगः,

कृते सति एष धाता प्रक्षा विश्वसूः सर्वस्य जगतः सष्टा भरविन्दसत् कम-
लासनः सन् आगम्य त्वां कथमानन्दयिष्यत् दर्शनाशोर्वादादिभिरानन्दि-
तवान् गार्हितमेतत् । युक्तमागत्यानन्दयितुमित्यर्थः । '२८०० । विभाषा
कथमि लिङ् च । १३।१४३१' इति कथंशब्दो गार्हा च लिङ्निमित्तं
तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रानन्दनक्रियायास्तद्विरुद्धाचारित्र्यक्ष-
तोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७९—प्रणमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजका ऽधिपतिस् ततः

‘ना, ऽशोत्स्यन् मैथिली लोके, ना ऽऽचरिष्यदिदं यदि ॥

प्रणमन्नित्यादि—ततोऽनन्तरं राजकाधिपतिः राजसमूहानां पतिः ।
राजकं राजसमूहः । '१२४६ । गोत्रोऽक्ष-१४।१।३९।' इत्यादिना बुद्ध् ।
रामः प्रणमन् ब्रह्मणमित्यर्थात् । ब्रह्मणा प्रोक्तः मैथिली यदि इदं वक्षि-
प्रवेशनं नाचरिष्यत् नाजुष्टितवती तदा लोके दुराराधे नाशोत्स्यत् न
शुद्धाभूत् किन्तु शुद्धा । 'शुध दीधे' दिषादिः । अत्राग्निप्रवेशाचरणं
हेतुः अशोधनं च हेतुमत् । तयोर्हेतुहेतुमत्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
भूते लङ् । अत्राग्निप्रवेशाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धाचरणोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५८०—ना ऽमोक्ष्याम वयं शङ्का-

मिर्हाधास्यन् न चेद् भवान्, ॥

किं वा चित्रमिदं युक्तं;

भवान् यदकरिष्यत्. ॥ १४ ॥

नेत्यादि—चेद्यदि भवानिह सीतां नाधास्यत् न रोपितवान् । अन्तर्मा-
वितोऽग्न एवार्थः । तदा वयं किं शुद्धा नेति शङ्कां नामोक्ष्याम न मुक्त-
वन्तः । अस्मिन् वस्तुनि अग्निप्रमाणत्वेन लोको गृहीयादित्येवमुक्तवान् ।
अन्यथा ब्रह्मणः सर्ववेदित्वात् कथं शङ्का स्यात् । अत्राधानं हेतुः शङ्का-
स्यागश्च हेतुमान् । अस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रा-
नाधानक्रियायास्तद्विरुद्धाधानोपनिपातादतिपत्तिर्यम्यते । अथवा नाहमव-
कल्पयामि यदीदं परगृहोपिताया अग्निप्रवेशशोधनं युक्तं न्यारयं तत् भ-
वान् किं चित्रमकरिष्यत् विस्मयनीयं कृतवान् । एवं राज्ञः लोकास्य व्य-
वस्थार्थं विशेषे प्रवर्तनात् । '२८०२ । अनवकूल्यमर्पयोरकिञ्चिदुत्तेऽपि । १३।
१४५।' इत्यादिपदान्दात् किञ्चिदमनवकूल्यं लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्-
निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्र चित्रीकरणक्रियाया अतिपत्तिस्तद्वि-
रुद्धस्याचित्रीकरणस्योपनिपातादतिपत्तिर्यम्यते । यदि भवान् परीक्ष्य सी-
तायाः परिग्रहणमकरिष्यत् लोकोऽपि तथाकरिष्यत् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः—५२३

प्रधानानुचायित्वालोकस्येति दर्शयन्नाह—

१५८१—प्रावर्तिष्यन्त चेष्टाञ्च चेद-याथातथ्यन्वत् तव, ॥

अनुशास्ये त्वया लोके रामा ऽवर्त्यस्तरां ततः ॥१५॥

प्रावर्तिष्यन्तेत्यादि—चेष्टादि तव लोकव्यवस्थाकारिणश्चेष्टाः कर्माणि अयापातव्यवत् यथा अज्ञाना असमीक्ष्यकारितया प्रवर्तन्ते तद्वत्प्रावर्तिष्यन्त तथाप्रवर्तनान् त्वया अनुशास्ये व्यवस्थायां स्थाप्ये लोके हे राम ! ताश्चेष्टा अवर्त्यस्तरां अतिशयेन प्रावर्तिष्यन्त न च तव प्रवृत्ताः । अत्र रामचेष्टा-प्रवर्तनं हेतुः लोकचेष्टाप्रवर्तनं च हेतुमत् । तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियाति-पत्तौ भूते भविष्यति लक्ष् । अत्रापि परीक्ष्यस्वीकरणलक्षणक्रियापास्तङ्घि-रुद्धपरीक्षितोपादानादतिपत्तिः । अथायातव्यवदिति वतिप्रत्ययान्तं क्रिया-विशेषणम् । '१७८९। यथातथायथापुरयोः पर्यायेणा७।३।३१।' इति नञः पर्यायेण वृद्धिः । प्रावर्त्यस्तरामिति '२००२। तिङ्श्र्या५।३।५६।' इत्याति-शायिकस्तरः । '२००४। किमेत्तिङ्-५।४।११।' इत्याम् । '१४०। नष्ट-व्यप्रदान् ।८।३।७।' इति स्वं पूर्वस्यानुस्वारः ॥

१५८२—प्रणमन्तं ततो राममुक्तवानिति शङ्करः ॥

'किं नारायणमात्मानं ना ऽभोत्स्यत भवानजम्, १६

प्रणमन्तमित्यादि—ततो ब्रह्मवचनात्तन्तरं शङ्करो महादेवः बह्यमा-णम् वचनं राममुक्तवान् । प्रणमन्तं तमेव राममित्यर्थात् । किन्नाम तन् यथा आत्मानम् नारायणमज्ञं नित्यं अस्मिन् प्रादुर्भावे भवाज्ञाभोत्स्यत न मुक्तवान् । अपि तु तथाविधं कर्म कुर्वन् ज्ञातवानेव । अत्र नारायणा-भवबोधक्रियापाः तद्विरुद्धबोधनोपनिपातादतिपत्तिः ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१५८३—को ऽन्यो ऽकर्त्स्यदिह प्राणान्

दृष्टानां च सुर-द्विषाम्, ॥

को वा विश्वजनीनेषु

कर्मसु प्राघटिष्यत ॥ १७ ॥

क इत्यादि—यदि नारायणो न भवान् तदा तस्मादन्यः को नाम सुरद्विषां राक्षसानां दृष्टानां प्राणानकर्त्स्यत् लिङ्गवान् । 'कृती ष्टेदमे' । नैव । विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु अनुग्रहलक्षणेपु को नाम प्राघ-टिष्यत घटितवान् । अत्राच्छेदनक्रियाया अघटनक्रियायाश्च तद्विरुद्धे-दनघटनोपनिपातादतिपत्तिः । सर्वत्र '२८०१। किंवृत्ते ष्ट्दृष्टौ ।३।३। १४३।' इति क्रियातिपत्तौ भूते गर्हायां षट् ॥

५२४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिदन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽष्टमो वर्गः,

१५८४—दैत्य-क्षये महा-राज ! यच्च यत्रा ऽघटिष्यथाः ॥

समाप्तिं जातु तत्रापि किं ना ऽनेप्यस् त्वमीहितम् ॥

दैत्यक्षय इत्यादि—हे महाराज ! नैवेदमवकल्पयामि दैत्यक्षयनिमित्तम् यद्य यत्र त्वमघटिष्यथाः यां पुनरात्मनो घटनां करिष्यसि किन्तु पुनः प्रादुर्भावे घटिष्यसे । तत्रापि प्रादुर्भावत्वमीहितं चेष्टितं जातु कदाचिन् समाप्तिं सिद्धिं नानेप्यः किं न नेप्यसि । '२८०४। जातुयदोर्लिङ् ॥१॥ १४७।' इति जातुयच्छब्दौ अनवकृत्तिश्च लिङ्निमित्तं तस्मिन् क्रियाति-पत्तौ भविष्यति नित्यं छद् । अग्राघटनक्रियायाश्चातिपत्तिः ज्ञानेनोपलब्ध-भविष्यत्प्रादुर्भावसमाप्तिनयनयोस्तद्विरुद्धयोरुपनिषातात् ॥

१५८५—तातं प्रसाद्य कैकेय्या भरताय प्रपीडितम् ॥

सहस्र-चक्षुषं रामो निनंसुः परिदृष्टवान् ॥ १९ ॥

तातमित्यादि—तातं दशरथं कैकेय्या प्रपीडितं सन्तापितं भरताय भर-तार्थं राज्येऽभिविष्यतामिति प्रसाद्य तद्विषये चित्तकालुष्यं त्याजयित्वा रामः सहस्रचक्षुषं इन्द्रं परिदृष्टवान् संदृष्टवान् । निनंसुः नन्तुमिच्छुः ॥

१५८६—प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस् ततः ॥

संजाताः फलिना ऽऽनम्र-रोचिष्णु-द्रुम-सद्रवः ॥ २० ॥

प्रेता इत्यादि—ततः प्रणामानन्तरं शक्रस्य प्रसन्नस्य वरेण कपयः संग्रामे प्रेताः संग्रामे मृताः प्राणन्तो जीवन्तः संजाताः संयुक्ताः । कीदृशा इत्याह—फलिनाः फलवन्तः । 'फलवर्द्धान्यामिनश्च' अत एव नन्नाः नम-नशीलाः रोचिष्णवः दीपनशीलाः ये द्रुमास्तेषु सद्रवः सदनशीलाः । '३१३९। दाघेद सि-॥१॥२॥१५९।' इत्यादिना सदे रुः ॥

१५८७—भ्रमर-कुला ऽऽकुलोत्त्वण-सुगन्धि-पुष्प-तरुस्

तरुण-मधूक-सम्भव-पिशङ्गित-तुङ्ग-शिखः ॥

शिखर-शिला ऽन्तराल-परिकृप्त-जला ऽवसरः

स-रस-फल-श्रियं विततान सुवेल-गिरिः ॥ २१ ॥

भ्रमरेत्यादि—वरेण च स सुवेलगिरिः सरसां अभिनवां फलश्रियं विभूतिं विततान विस्तृतवान् । भ्रमरकुलैराकुल व्याप्ता उत्पन्नाः सुगन्ध-यश्च सपुष्पास्तरवो यत्र गिरौ । तरुणानां अभिनवानां मधूकानां यः स-

१—इदं नर्दटकवृक्षम्—'यदि भवतो नजी मजजला गुह नर्दटकम्' इति लक्षणात् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामकविशतितमः सर्गः—५२५

म्भवः तेन पिनाङ्गितास्तुङ्गाः शिखाः शिखराणि यत्र । शिखरशिलानामन्त-
रालेषु परिकृता जलावसरा जलधारा यत्र । जलमपसरत्वेभ्य इति '३२३२।
३१३।५७।' ॥

१५८८^१-संवाद्भिः स-कुसुम-रेणुभिः समीरै-
रानघैर् बहु-फल-धारिभिर् वना ऽन्तैः ॥
क्ष्योतद्भिर् मधु-पटलैश् च वानराणाम्
आप्यानो रिपु-वध-सम्भवः प्रमोदः ॥ २२ ॥

संवाद्भिरित्यादि—सम्भवस्यस्मादिति सम्भवः । रिपुपक्षः सम्भवो
यस्य प्रमोदस्य स वानराणामाप्यानः वृद्धिं गतः । व्यवस्थितविभाषावि-
शनात् सोपसर्गस्य प्यायतेः पीभावो न भवति । '३०१९। भोदितश्च
।८।१।४५।' इति निष्ठागत्वम् । कंराप्यानः समीरैः सकुसुमरेणुभिः । सं-
वाद्भिः वद्भिः । वनान्तैः फलभरधारिभिः । अत एवाग्नैः । मधुकरपटलैः
क्ष्योतद्भिः मध्विलयांत् ॥

१५८९^२-आयान्त्यः स्व-फल-भरेण भङ्गुरत्वं
भृङ्गा ऽऽली-निचय-चिता लतास् तरूणाम् ॥
सा ऽऽमोदाः क्षिति-तल-संस्थिता ऽवलोप्या
भोक्तृणां श्रममुदयं न नीतवत्यः ॥ २३ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्-प्रदर्शनो
नाम एकविंशतितमः सर्गः ॥

आयान्त्य इत्यादि—तरूणां लताः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं सुमेघत्वमा-
याम्यः गच्छन्त्यः । सामोदाः अत एव भृङ्गास्त्रीनिचयचिताः । क्षितितल-
संस्थितैरेव अवलोप्युं शक्याः । भोक्तृणां कर्षणां श्रमं चित्तागच्छेत् न नश्यं
वृद्धिं न नीतवत्यः । 'विनीतवत्यः' इति पाठान्तरम् । अतएवादयतेः कर्त-
र्यथ । वृद्धिमुपगच्छन्तं श्रममपनीतवत्य इत्यर्थः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽप्यया व्याख्याया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽष्टमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-संशोधनं नाम
एकविंशतितमः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

इतः प्रवृत्तिं लुटमधिकृत्य विरचितमाह—तत्र भविष्यदनयतने लुट् ॥

१५९०—ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् हृष्ट-मानसम् ॥

‘अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे! भरत-पालिताम् ॥१॥

तत इत्यादि—ततः सीतासंशोधनानन्तरं रामो हनूमन्तं हृष्टमानसं स्वाधिकार्यस्य निष्पादितत्वात् उक्तवान् । हे कपे! श्वोदिने अयोध्यां भरत-पालितां प्रयातासि गन्तासि । ‘११९१। तासस्त्र्योर्कोपः ७।४।५०।’ ॥

१५९१—गाधितासे नभो भूयः स्फुटन्-मेघ-घटा ऽऽवलि,
ईक्षितासे ऽम्भसां पत्युः पयः शिशिर-शीकरम् ॥ २॥

गाधितास इत्यादि—भूयः पुनरपि नभः गाधितासे प्रस्थातासे । ‘गाध प्रतिष्ठालिप्सयोः’ इत्यनुदात्तेत् । त्वद्व्यमनवातात् स्फुटन्त्यः क्षणक्षणे भवन्त्यः मेघघटा मेघपङ्क्तयो यत्र नभसि । अम्भसां पत्युः समुद्रस्य पयः शिशिरशीकरं ईक्षितासे द्रष्टासि ॥

१५९२—सेवितासे प्लवङ्ग! त्वं महेन्द्रा ऽद्वेरधित्यकाः ॥

व्युत्क्रान्त-वर्त्मनो भानोः सह-ज्योत्स्ना-कुमुद्वतीः ३

सेवितास इत्यादि—हे प्लवङ्ग! भानोरादित्यस्य व्युत्क्रान्तवर्त्मनः अ-त्युच्चत्वादतिक्रान्तमार्गस्य महेन्द्रादेः अधित्यकाः उपरिभागात् । कुमुद्वतीः विद्यमानकुमुदाः । सह ज्योत्स्ना पश्चाद्विशेषणसमाप्तः । सहज्योत्स्ना वा कुमुद्वत्यः कुमुदाकरा यामु अधित्यकासु तास्त्वं सेवितासे अनुभवितासि । ह्रवं गच्छतीति लप् । ह्रवंगतीति कर्तरि भच् वा । उल्लङ्घनीत्यत्र वगिः पठ्यते ॥

१५९३—चन्दन-द्रुम-संच्छन्ना निराकृत-हिम-श्रथाः ॥

दर्शितारस् त्वया ताम् च मलयोपत्यकाः शुभाः ४

चन्दनेत्यादि—ताश्च पूर्वं दृष्टाः मलयोपत्यकाः मलयासन्नाः भुवः शुभाः चन्दनद्रुमसंच्छन्नात् । निराकृतहिमश्रथाः तिरस्कृतचन्द्राः । त्वया दर्शि-तारः श्वो द्रष्टव्याः । कर्मणि लुट् । चिन्वादिद् घेति सकारलोपः । हिमं श्रभाति मुञ्चतीति हिमश्रथः चन्द्रः । ‘धम्य सेचनप्रतिहर्षयोः’ इति कर्म-ण्यण् । ३।८७। अयोदैव-६।४।६९। इत्यादिना अनुनासिकलोपो निपात्यते ॥

१।२—‘३४०। उपत्यका ऽद्वेरासन्ना भूमिदुर्ध्वमधित्यका ।’ इत्यमरसिद्धः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः ५२७

१५९४—प्रतन्व्यः कोमला विन्ध्ये सहितारः स्यदं न ते ॥

लताः स्तवक-शालिन्यो मधुलेहि-कुलाऽऽकुलाः ॥ ५ ॥

प्रतन्व्य इत्यादि—विन्ध्ये लताः स्तवकशालिन्यः सकुसुमस्तवकोपेताः मधुलेहिकुलाकुलाः अमरकुलसङ्कुलाः प्रतनुत्वात् कोमलत्वाच्च । गच्छतस्ते तव स्यदं जवं न सहितारः न सहिष्यन्ते । '३१८६। स्वदो जवे । ६। ४। १८।' इत्यनुनासिकलोपो निपात्यते ॥

१५९५—द्रष्टासि प्रीति-मानारात् सखिभिः सह सेविताम्
स-पक्षपातं किष्किन्धां पूर्व-क्रीडां स्मरन् मुहुः ॥ ६ ॥

द्रष्टासीत्यादि—किष्किन्धां च भारात् नातिदूरे द्रष्टासि । प्रीतिमान् जातप्रीतिः सन् सखिशिर्मिषैः सह सेवितां अनुभूतां एवं च कृत्वा पूर्वक्रीडां स्मरन् मुहुः । शेषत्वेन विवक्षितत्वात् पृष्टी न भवति । सपक्षपातं सानुरागमिति क्रियाविशेषणम् ॥

१५९६—यया सन्दर्शितारौ ते माल्यवद्-दण्डकान्यने, ॥

उपद्रुतश्च चिरं द्वन्द्वैर् ययोः क्लिशितवानहम् ॥ ७ ॥

त्वयेत्यादि—माल्यवान् पर्वतः दण्डकावनं दण्डकेति नामारण्यं ते यया सन्दर्शितारौ । कर्मणि लुट् । ययोर्माल्यवदण्डकावनयोः व्यवस्थितैः द्वन्द्वैः सीतावियोगदुःखैः चिरमुपद्रुतोऽभिभूतः सन् अहं क्लिशितवान् पीडामनुभूतवान् । '३०४९। क्लिप्तः क्तवानिष्टयोः । ७। १। ५०।' इतीदं । '३३२३। मृदमृद-। १। २। ७।' इत्यादिना किरवम् ॥

१५९७—आप्तारौ भवता रम्यावाश्रमौ हरिणाऽऽकुलौ ॥

पुण्योदक-द्विजाऽऽकीर्णा सुतीक्ष्ण-शरभङ्गयोः ॥ ८ ॥

आप्तारायित्यादि—सुतीक्ष्णशरभङ्गयो रम्यावाश्रमौ हरिणाकुलौ पुण्यै-
रुदकेर्द्विजैः पक्षिमित्राकीर्णौ भवता आप्तारौ प्राप्तव्यौ ॥

१५९८—अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमत्रेस् तपो-वनम्,

पवित्र-चित्रकूटे ऽद्वौ त्वं स्थातासि कुतूहलात् ॥ ९ ॥

अतिक्रान्तेत्यादि—अत्रेस् तपोवनं रम्यत्वात् त्वया दुःखमतिक्रान्ता
अतिक्रमितव्यम् । चित्रकूटे चाद्वौ पवित्रे पुण्ये कुतूहलात् त्वं स्थातासि ॥

१५९९—ततः परं भरद्वाजो भवता दर्शिता मुनिः, ॥

द्रष्टारश्च जनाः पुण्या यामुनाऽम्बु-क्षतां ऽहसः ॥

५२८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

तत इत्यादि—ततः चित्रकूटापरं गच्छता भवता भरद्वाजो मुनि-
दर्शिता द्रष्टव्यः । जनाश्च पुण्याः यामुनाम्नुक्षतांहसः यमुनाजलस्य स्नानार्था-
नाद्य क्षपितपापाः द्रष्टारो द्रष्टव्या वा । चिन्वदिदं च ॥

१६००—स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शम्भोर्-

भूर्भि स्कन्त्वा भुवं गताम् ॥

गाहितासे ऽथ पुण्यस्य

गङ्गां मूर्तिमिव द्रुताम् ॥ ११ ॥

स्यन्त्वेत्यादि—अथानन्तरं या गङ्गा दिवः स्यन्त्वा स्यन्त्वा सुखा सुखा ।
'३३४३। आभीक्ष्ण्ये णमुत्तर ३।४।२२। इति चकारात् क्त्वा च । आभीक्ष्ण्ये
च द्वे भवतः । शम्भोर्भूर्भि स्कन्त्वा गत्वा । क्षितिं गता । '३३२१। किरवस्क-
न्दिस्वन्धोः । १।४।२१।' इत्यनुनासिकलोपप्रतिषेधः । तां पुण्यस्य मूर्तिमिव
द्रुतां [द्रवरूपेण स्थिताम्] गाहितासे स्नातुम् विलोडितासि ॥

१६०१—तमसाया महा-नील-पापाण-सदृश-त्विषः ॥

वना ऽन्तान् बहु मन्तासे नागरा ऽऽक्रीड-शांखिनः ॥

तमसाया इत्यादि—तमसायाश्च नद्याः वनान्तान् वनोपकण्ठान् ।
महानीलमणेषुस्यत्विषोऽतिनीलत्वात् । नागराणां आक्रीडो रन्तव्यं तासा-
क्षिणः बहु मन्तासे स्नावितासे ॥

१६०२—नगर-स्त्री-स्तन-न्यस्त-धौत-कुङ्कुम-पिञ्जराम् ॥

विलोक्य सरयूं रम्यां गन्ता ऽयोध्या त्वया पुरी ॥ १३ ॥

नगरेत्यादि—नगरस्त्रियाः अयोध्यास्त्रियः तासां 'स्तनेषु' यत्पूर्वन्यस्तं
पश्चाद्धीतं कुङ्कुमं तेन पिञ्जरा कपिशा अत एव रम्या सरयूं विलोक्य
अयोध्या पुरी त्वया गन्ता गन्तव्या ॥

१६०३—आनन्दितारस् त्वां दृष्ट्वा

प्रष्टारश्च चावयोः शिवम् ॥

मातरः सह मैथिल्या,

तोष्टा च भरतः परम् ॥ १४ ॥

आनन्दितार इत्यादि—अयोध्यायां च त्वां दृष्ट्वा मातरः कौसल्यायाः
आनन्दितारः आनन्दिष्यन्ति । आवयोश्च रामलक्ष्मणयोः सह मैथिल्या

१—'गङ्गां मूर्तिमिव द्रुताम्' इति पाठान्तरम् । २—'आक्रीड-शांखिनः' इति
पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—५२९

शिवं कल्याणं प्रदहः प्रभं करिष्यन्ति । भरतश्च श्रुत्वा परमत्यर्थं तोष्टा प्रीतिं कर्ता । आमन्त्रितार इति पादान्तरम् । तत्रानिष्यन्ता इति दर्शनं तेषां निजं न भवति । अन्यथा '२३१३। गेरनिदि । ६। ४। १५१।' इति नि-
लोपो न प्राप्नोति । ततश्चरामन्त्रयितार इति स्वात् । अथवा आमन्त्रणमा-
मन्त्र इति घञन्तादाचारे सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्प् । तदन्तात्तासेरिद ।
अतो लोपे च रूपम् । सह मैथिल्योरिति पादान्तरम् । तत्रापि बहुव्रीहौ
'८३३। नष्टश्च । ५। ४। १५३।' इति कप् न भवति समासान्तविधिरनित्य
इति कृत्वा ॥

१६०४—आख्यातासि हतं शत्रुमभिपिक्तं विभीषणम्, ॥

सुग्रीवं चाऽजितं मित्रं, सर्वांश्च ऽऽगामुकान् द्रुतम्.

आख्यातासीत्यादि—हतं शत्रुं रावणं लङ्कायामभिपिक्तं विभीषणं
अजितं मित्रं च सुग्रीवं विशिष्टमाख्यातांसि कथयितासि । सर्वांश्चास्मान्
द्रुतमागामुकान् आगमनशीलान् ॥

१६०५—गन्तारः परमां प्रीतिं पौराः श्रुत्वा वचस् तव, ॥

ज्ञात्यैतत् सम्मुखीनश्च समेता भरतो ध्रुवम्. ॥१६॥

गन्तार इत्यादि—स्वद्वचनं श्रुत्वा पौराः पौरजनाः परमां प्रीतिं ग-
न्तारो गमिष्यन्ति । पुनश्चदागमनश्रुतान्तं श्रुत्वा सम्मुखीनः प्रतिनिध्या-
श्रय इव सम्मुखो भूत्वा मामेवागमिष्यति भरतो ध्रुवमसंशयम् ॥

१६०६—गते त्वयि पथा ऽनेन वयमप्यंहितास्महे, ॥

लब्धाहेऽहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति सम्मुखे. ॥ १७ ॥

गत इत्यादि—त्वयि पथा अनेन मयाभिहितेन गते वयमपि अंहिता-
स्महे प्रयातास्मः । 'अहि गतौ' । भूयश्च पुनरपि भवति त्वयि सम्मुखे
प्राप्ते धृतिमहं लब्धाहे प्राप्तोस्मि । '२२५०। एति । ७। ४। ५२।' इति
तासि सकारस्य हकारः ॥

१६०७—गते तस्मिन् गृहीताऽर्थे रामः सुग्रीव-राक्षसां ॥

उक्तवान् श्वोऽभिगन्तास्थो युवां सह मया पुरम्. १८

गते तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् हनूमति गृहीतार्थे अथगतसन्देशार्थे
गते सति रामः सुग्रीवराक्षसायुक्तवान् । युवां मया सह श्वो दिने अभि-
गन्तास्थः पुरमयोध्यां गमिष्यथः ॥

५३० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्ष्मण-रूपे नवमो धर्मा,

१६०८—द्रष्टास्थस् तत्र तिस्रो मे

मातृस् तुष्टाऽन्तराऽऽत्मनः ॥

आत्यन्तीनं सखित्वं च

प्राप्तास्थो भरताऽऽश्रयम् ॥ १९ ॥

द्रष्टास्थ इत्यादि—तत्र च पुनः पुनः नोऽस्माकं तिस्रो मातृः कौस-
ल्याद्याः । स्वत्वादित्वाच्च छीप् । शक्ति प्रथमयोः पूर्वसवर्णधीर्धत्वम् । तुष्टा-
न्तरात्मनः । हृष्टमानसाः द्रष्टास्थः । भरताभयं च भरतनिबन्धनं च सखित्वं
मित्रत्वं आत्यन्तीनं अत्यन्तं गामीत्यस्मिन्नर्थे '१८१३। भवारपार-१५। २। ११'
इत्यादिना लः । प्राप्तास्थः लब्धासाथे ॥

१६०९—नैवं विरह-दुःखेन वयं व्याधानितास्महे, ॥

श्रमोऽनुभविता नैवं भवद्भ्यां च वियोग-जः, ॥ २० ॥

१६१०—एवं युवां मम प्रीत्यै कल्पास्थः कपि-राक्षसौ ! ।

गन्तुं प्रयतितासाथे प्रातः सह मया यदि, ॥ २१ ॥

नैवमित्यादि श्लोकद्वयम्—हे कपिराक्षसौ ! प्रातर्मया सह गन्तुं यदि
प्रयतितासाथे यत्नं कर्तास्थः । एवं सति युष्मद्विरहदुःखेन वयं न व्याधा-
नितास्महे न पीडिता भवितास्मः । कर्मणि लुट् । चिण्वदिद् । 'संयोजि-
तास्महे' इति पाठान्तरम् । न संयोजिता भवितास्मः । युजेर्ष्यन्तस्य चि-
ण्वदिद् । इतोऽसिद्धत्वात् '२३१३। गेरुनिदि। १। ३। ११' इति गिलोपः ।
भवद्भ्यां च वियोगजः श्रमः खेदो नानुभविता । भग्नपि चिण्वदिद् ।
एवं मम प्रीत्यै युवां कल्पास्थः सम्पादितास्थः । '२३५१। छुटि च कूपः
। १। ३। १३।' इति तटभावपक्षः । '२३५२। तासि च कूपः। ७। २। ६०।' इती-
दप्रतिषेधः । कृपि सम्पद्यमाने चतुर्थी ॥

१६११—उक्तवन्तौ ततो रामं वचः पौलस्त्य-त्रानरी ॥

अनुग्रहोऽयं काकुत्स्थ ! गन्तास्वो यत् त्वया सह, २२

उक्तवन्तावित्यादि—ततोऽनन्तरं पौलस्त्यवानरी विभीषणसुग्रीवौ
रामं वच उक्तवन्तौ । हे काकुत्स्थ ! त्वया सह यद्वाचां गन्तास्वः गमित्यावः
अयमनुग्रहः प्रसाद इति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—५३५

१६१२—अनुमन्तास्वहे ना ऽऽवां भवन्तं विरहं त्वया ॥

अपि प्राप्य सुरेन्द्रन्त्वं, किं नु प्रप्तं त्वया ऽऽस्पदम्. ॥

अनुमन्तास्वहे इत्यादि—किं च सुरेन्द्रन्त्वं देवेन्द्रन्त्वं प्राप्तवप्यापां
त्वया सह भवन्तमुपपन्नानं विरहं वियोगं नानुमन्तास्वहे किं पुनस्त्वया
प्रप्तं दत्तम् । '१०७८। अथ उपसर्गाद्यः । ७। ४। ४७।' आस्पदं राज्यं प्राप्तवन्तो ।
अथ सुतरामेव त्वया सह वियोगो न युज्यते । भवन्तं विरहमिति वर्तमान-
कालः नानुमन्तास्वहे इति भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः साधुर्भवति
'२८२४। धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३। ४। १।' इति । एतावदुद्धिलसितम् ॥

अथ- सर्गमङ्गार्थं छन्दोऽन्तरेण तच्छेषभूतमर्थवशात् प्रकीर्णकक्रियावि-
कसितं दर्शयन्नाह—

१६१३—ततः कथाभिः समतीत्य दोषा-

मारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते ॥

सम्प्रस्थिता वेग-वशाद्-गाधं

प्रक्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः. ॥ २४ ॥

तत इत्यादि—कथाभिरनन्तरोक्ताभिः दोषां रात्रिं समतीत्य मेरुपार्या
ततोऽनन्तरं ते शमादयः पुष्पकं विमानमारुह्य सैन्यैः सह अयोध्यां धातुं
सम्प्रस्थिताः । पयोधेः सलिलमगाधमक्षोभयन्तपि वेगवशात् प्रक्षोभयन्तः ॥

१६१४—सेतुं, महेन्द्रं, मलयं स-विन्ध्यं,

स-माल्यवन्तं गिरिर्मृष्यमूकम्, ॥

स-दण्डकाऽरण्यवर्ती च पम्पां

रामः प्रियायाः कथयन् जगाम. ॥ २५ ॥

सेतुमित्यादि—एष सेतुस्त्वदर्थं गया कारितः । एते च महेन्द्रादयः
इत्यादि प्रियायाः सीतायाः कथयन् जगाम । अयोध्याभिमुखं गतवान् ॥

१६१५—एते ते मुनि-जन-मण्डिता दिगन्ताः,

शैलो ऽयं झुलित-यनः स चित्रकूटः, ॥

गङ्गेयं सु-तनु ! विशाल-तीर-रम्या,

मैथिल्या रघु-तनयो दिशन् ननन्द ॥ २६ ॥

एते इत्यादि—शोभना तनुः शरीरं यस्याः सा त्वं हे मुनि !

५३२ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिदन्त-काण्डे लक्ष्मण-रूपे नवमो वर्गः,

अचिदुकारान्तमपि स्त्रियः प्रोक्तमिति वचनात् नदीसंज्ञकत्वात् सम्बुद्धि-
ह्रस्वत्वम् । 'कृषिचमितनिसर्जिमज्जिम्यः' इत्याद्यादिकस्तनुशब्दः । एते
दिगन्ता मुनिजनैस्तस्त्रिवासिभिर्मण्डिताः भूणिताः । अयं स चित्रकूटः यत्र
भरतेनागम्य दृष्टोऽस्मि । लुलितवनोऽस्मद्वेगवशात् । इयं च गङ्गा
विशालतीरतया रम्या । एवं मैथिल्या दिशन् कथयन् ननन्द मुदितः ॥

१६१६-शिञ्जान-भ्रमर-कुला ऽऽकुला ऽग्र-पुष्पाः

शीता ऽम्भः-प्रविलय-संप्लवा ऽभिलीनाः ॥

एते ते सु-तनु ! पुरी-जनोपभोग्या

दृश्यन्ते नयन-मनोरमा वना ऽन्ताः ॥ २७ ॥

शिञ्जानेत्यादि—हे सुतनु ! एते वनान्ताः पुर्यां दृश्यन्ते । शिञ्जानैः
भ्रमरकुलैः आकुलामाणि पुष्पाणि येषां वनान्तानाम् । प्रविलीय-
तेऽस्मिन्निति प्रविलयः । '१३३११ परच ॥ ११३१५१' निमिलीभ्यां ललचोः
प्रतिपेधो वक्तव्यः । '२५०९१ विभाषा कीयतेः ॥ १११५११' इत्यात्वं न
भवति । शीताम्भसः प्रविलयः कुल्या तेन चः संप्लवा ज्ञापना तेनाभि-
लीनाः कुल्याया सिध्यमानमूलत्वात् । अत एव नयनमनोरमाः रमयसीति
कर्तर्यम् । पश्चात् षष्ठीसमासः । एवं च पुरीजनानामयोध्यानिवासिनां उप-
भोग्याः ॥

१६१७-स्थानं नः पूर्व-जानामियमधिकमसौ

प्रेयसी पूरयोध्या,

दूरादालोक्यते या हुत-विविध-हविः-

प्रीणिता ऽशेष-देवा, ॥

सो ऽयं देशो, रुदन्तं पुर-जनमखिलं

यत्र हित्वा प्रयातौ ॥

आवां सीते ! वना ऽन्तं सह धृत-धृतिना

लक्ष्मणेन क्षपाऽन्ते ॥ २८ ॥

स्थानं न इत्यादि—हे सीते ! असौ पुरी नोऽस्माकं पूर्वजानां स्था-

१—स्रग्धरावृत्तम्—'मन्त्रैर्याना त्रयेण त्रिमुनियतिशुता स्रग्धरा की-
र्तितेयम्' । इति लक्षणात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वार्षिणः सर्गः—५३३

नमधिकं भतप्य च प्रेयसी प्रियतमा । दूरादालोक्यते उच्चप्रासादयोगात् ।
या हुतर्विविधैर्हविर्मिराज्यादिभिः प्रीणिता अशेषदेवा यत्र देशे । पुरजन-
मणिलं समस्तं रुदन्तं क्षपान्ते उपसि ह्रित्वा स्वस्त्वा छलेन आवां वनान्तं
प्रपाती सोऽयं देशः । सहं रुदमणेन धृतधृतिना धृतसौमनस्येन ॥

१६१८—तूर्याणामथ निःस्वनेन सकलं

लोकं समापूरयन्

विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्र-सदृशां

क्ष्मां कम्पयन् सर्वतः ॥

साऽऽनन्दाऽश्रु-विलोचनः प्रकृतिभिः

सार्धं सहाऽन्तःपुरः

सम्प्राप्तो भरतः स-मारुतिरलं

नद्यः समं मातृभिः ॥ २९ ॥

तूर्याणामित्यादि—अथानन्तरं भरतो इन्मताः समुपलब्धरामवृत्ता-
न्तस्तात् सानन्दाध्रुविलोचनः सानन्दाध्रुणी विलोचने यत्नं तथाभूतः ।
प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः सार्धं । सहान्तःपुरः अन्तःपुरेण समम् । मातृभिः
कौसल्यादिभिः सह मातृभिः इन्मता च सह । अयं नद्यः अनुदतः 'समीपं
मे नाथ भागताः' इति तूर्याणां निःस्वनेन सकलं लोकं मार्गमात्रं समापूरयन्
व्यापयन् । करिणां च गिरीन्द्रसदृशाम् । १२९। तदादिषु इतोः—१३।२।
१०। इति चकारात् णिन् । विक्रान्तैः पादग्यासैः क्ष्मां कम्पयन् सर्वतो
विधूनयन् । 'क्ष्मापयन्' इति पाठान्तरम् । तत्र '२५००। अतिर्हृत्-१०।२।२९।'
इत्यादिना गुरु । सम्प्राप्तः रामसमीपमिच्छार्थः ॥

१६१९—अथ स-सम्भ्रम-पौर-जनाऽऽवृत्तो

भरत-पाणि-धृतोज्ज्वल-चामरः ॥

गुरु-जन-द्विज-वन्द्यभिनन्दितः

प्रविशति स्म पुरं रघु-नन्दनः ॥ ३० ॥

१—दार्ढ्यलपिर्मादितवृत्तम् । सधुपमुत्तम् । २—'स्मापयन्' इति
पाठान्तरम् । ३—दुतपिलम्बितवृत्तम् । 'दुतपिन्मिराज्याद मभी मरी ।'
इति सधुपम् ।

५३४ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-स्ये नवमो वर्गः,

अथेत्यादि—अथ भरतसम्प्राप्त्यनन्तरं रघुवन्दतो रामः ससम्भ्रमेण सादरेण सहर्षेण पौरजनेनावृतः । भरतपाणिना धृतमुज्ज्वलं चामरं यस्य । गुरुजनेन द्विजैर्बन्दिभिश्च स्तुतिपाठकैरभिनन्दितोऽभिप्लुतः सन् पुरमयोध्यां प्रविशति स्म प्रविष्टः ॥

१६२०—प्रविधाय धृतिं परां जनानां

युव-राजं भरतं ततोऽभिपिच्य ॥

जघटे-तुरगाऽध्वरेण यष्टुं

कृत-सम्भार-विधिः पतिः प्रजानाम् ॥ ३१ ॥

प्रविधयोत्यादि—प्रविश्य च पुरं प्रजानां पती रामः जनानां धृतिं प्रीतिरूपचेतोवृत्तिं परामुत्कृष्टां प्रविधाय कृत्वा भरतं च युवराजमभिपिच्य ततोऽनन्तरम् तुरगाध्वरेणाश्वमेधेन यष्टुं जघटे चेष्टितवान् । कृतसम्भार-विधिः संनिपत इति सम्भारः द्रव्यगण इत्यर्थः । कृतोऽनुष्ठितः सम्भारस्य विधिरिति कर्तव्यतालक्षणो येन स इति ॥

नायकान्युदयान्तं महाकाव्यमिति परिसमापय्य तत्र जयमिच्छता ज-
स्मिन्नादरः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह ॥

१६२१—इदमभिगत-मुक्ति-मार्ग-चित्रं

विवदिपतां वदतां च सन्-निबन्धात् ॥

जनयति विजयं सदा जनानां

युधि सुसमाहितमैश्वरं यथाऽस्त्रम् ॥ ३२ ॥

इदमित्यादि—इदं महाकाव्यम् । उक्तेर्वचनस्य यो मार्गः पन्थाः सुसंस्कृतशब्दलक्षणः प्रपञ्चितः तेन चित्रं विस्मयनीयम् । सुसमाहितं अलङ्कारयुक्तम् । अभिगतं परिज्ञातं सज्जनानां विवदिपतां वक्तुमिच्छतां वदतां च वक्तुं प्रवर्तमानानां सदा विजयं जनयति । सन्निबन्धात् शोभन-
बन्धाकारणात् । यथास्त्रमैश्वरं पाशुपतम् । अभिगतमुक्तिमार्गं अभिगतः प्राप्तः प्रज्ञातो मोचनमार्गः क्षेपणमार्गो येन । चित्रं नाम्नावर्णकेन चित्रि-
तत्वात् । सुसमाहितं युधि संग्रामे विजयं विदधाति तद्वत् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः

तस्मादादरः कर्तव्य इति तत्रापि य एव व्याकरणमधीतवान् ८
दरो युक्त इति दर्शयन्नाह ॥

१६२२—दीप-तुल्यः प्रबन्धो ऽयं शब्द-लक्षण-चक्षुषाम् ॥

हस्ता ऽमर्य इवा ऽन्धानां भवेद् व्याकरणादृते. ॥३३॥

दीपतुल्य इत्यादि—अयं प्रबन्धो महाकाव्यसंज्ञकः । प्रबध्यते विर-
च्यत इति कृत्वा । शब्दलक्षणमेव चक्षुर्येषां तेषां दीपतुल्यः । अत एव-
साक्षाद्याधिगमात् स्वातिवयेजान्वयानपि शब्दान् प्रयोक्तुं क्षमत्वात् । व्या-
करणादृते विना हस्तामर्य इवान्धानां हस्तामर्य इवावबोधः यथा अन्धानां
हस्तेन घटपटादिवत् । स्वपरामृश्यमंस्थानमात्रपरिज्ञानं यथावस्थितस्वरूप-
परिज्ञानं एवमगधीतव्याकरणानां न शब्दस्वरूपपरिज्ञानं अन्यत्र शब्द-
श्रवणात् तत्तत्र तस्वरूपापरिज्ञानात् कुतोऽप्यन्यशब्दप्रयोग इति ॥

एवं च कृत्वा विदुषोऽनुहृष्यमानेन मयेदं काव्यं कृतमिति दर्शयन्नाह ॥

१६२३—व्याख्या-गम्यमिदं काव्य-

मुत्सवः सु-धियामलम्, ॥

हता दुर्-मेधसम् चा ऽस्मिन्

विद्वत्-प्रियन्तया मया. ॥ ३४ ॥

व्याख्यागम्यमित्यादि—व्याख्यागम्यं व्याख्यानद्विना योक्तुं न श-
क्यते । किमर्थमीदृशं कृतमिति चेत् उत्सवः सुधियामलं शास्त्रे क्षुण्णबुद्धीनां
परं प्रमोदो जायते । एवं च सत्यस्मिन् काव्ये विषयभूतदुर्मेधसो व्याकरण-
शास्त्राः मया हता नानुगृहीताः । तस्माद्विद्वत्प्रियन्तया विद्वांसः प्रिया यम्य
मम विद्वत्प्रियः तज्ज्ञापस्तत्ता तथा हेतुभूतयेति ॥

यत्रेदं काव्यं कृतं तद्दर्शयन्नाह—

१६२४—काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां

श्रीधरसेन-नरेन्द्र-पालितायाम्, ॥

कीर्तिरेतो भवतान् नृपस्य तस्य,

प्रेमन्करः क्षितिन्पो यतः प्रजानाम्. ॥ ३५ ॥

इति भट्टि-काव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ॥

समाप्तश्चायं भट्टि-काव्य-ग्रन्थः ॥

५३४ द्वि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

अथेत्यमित्यादि—मयेदं काव्यं विहितं कृतम् । श्रीधरसूनुना न
सादृशेनाद्या नृपेण पालितायां रक्षितायां बलभ्यां बलमीनामपुर्याम् । अ
एव काव्यविधानाय या कीर्तिः सा तस्यैव राज्ञो भवताम् । आशिषि ता
तद् । यतः प्रजानां प्रेमकरः प्रेमानुकूलः । आनुलोम्ये टः ॥

इति पुरुषीवास्तव्यस्य श्रीस्यामिसूनोर्महामहाम्राज्ञस्य महावैयाक
णस्य कृतौ रावणवधे महातिङन्तकाण्डे सुद्विलसितगान्धो नवमपरिच्छे
दस्य जटीश्वरो जयदेवो जयमङ्गल इति च नामभिस्त्रिभिः सुप्रसिद्धस्य
अनेकशास्त्रव्याख्यानकृतौ टीकायां काव्यस्य 'अयोध्याप्रत्यागमनं' नाम
द्वाविंशः सर्गः ॥

॥ जयमङ्गलकृता टीका समाप्ता ॥

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अथानितोरस्कम् ...	९५२	अनंसीचरणौ ...	७
अथानुकूलान् ...	९२२	अनंसीङ्गभरणे ...	१२०
अथाऽऽस्यस्यन् ...	२६६	अनादेषुः कपि० ...	१२१
अथार्थं मधु० ...	३६१	अनिमित्तान्यथा० ...	१२५
अथाऽऽहमन्व ...	३२६	अनिर्णतं भूतिषु ...	१००
अथाऽऽल्लोके ...	५१	अनुजानीहि ...	१५३
अथास्तमासेदुपि० ...	८८५	अनुजिज्ञासतेवाऽथ ...	५७
अपोपशरदे ...	४४८	अनुमन्तास्वहे नावा ...	१६१
अदालिपुःशिलाः ...	१२१८	अनुष्टाय यथादिष्टम् ...	१५४
अदिहंश्वर्णः ...	१३९९	अनृतोद्यं न तत्रास्ति ...	३४५
अदीपितसो गीर्धम् ...	१२६९	अनेकशो निर्जित० ...	७९
अदृष्टताम्भासि ...	३७	अन्तःपुराणि पीलस्यम् ...	१४९४
अदृश्यन्ताऽनिमित्तानि ...	१४४५	अन्तर्धत्स्व रघु० ...	२१५
अदेवीद्वन्द्वं ...	६६४	अन्तर्निविष्टो० ...	८
अदोहीव ...	३९५	अन्याऽऽस्यस्य ...	८०८
अद्वि त्वं पञ्चगव्यम् ...	१५४१	अन्ये त्वलक्षिपुः ...	१२१२
अयो द्विजान् ...	६१	अन्योन्यं स्म ...	५४८
अय सीता मया ...	६४२	अन्वनेपीततरो० ...	४२८
अद्राष्टो तं रघु० ...	१२१९	अन्वयाऽऽदि० ...	८०५
अधर्मात्माप्रसः ...	१३७९	अपक्वकुम्भाविब ...	९७३
अभिगतमहिमा ...	८८२	अपध्यमावतौ ...	१४६२
अभिजलधि ...	८७६	अपग्रगद्गुणान् ...	१२५२
अधिरयचापः ...	५८	अभमन्युस्ततो० ...	१५००
अपि रामे ...	६३५	अपरिमित० ...	८७१
अधीयन्तम० ...	९४६	अपरीक्षित० ...	८५०
अध्यगीष्टार्थं ...	१२६८	अपलापयमानस्य ...	५८६
अध्यद् शत्रु० ...	२१९	अपहरदिव ...	८७५
अध्यायच्छकगित् ...	१३७६	अपि तत्र रिपुः ...	१५६९
अध्यासिसिपमाणे ...	५८०	अपि स्तुत्यपिषेधां ...	६३४
अध्यासीत् ...	५९९	अपिस्फुक्त्वसामर्थ्ये ...	१२७९
अध्युवास रथम् ...	११४२	अपूजयन्तुर्वक्त्रम् ...	१३५०
अध्वरेष्वभि० ...	११४	अपूजयन् कुलन्येष्टान् ...	१३४७
अध्वरेष्विष्टिनाम् ...	२६२	अपूजयन् विहर० ...	५३

श्लोकाः	श्लोक्याङ्काः	श्लोकाः	श्लोक्याङ्काः
अपूरयन्नमः ...	... १४०१	अरासिपुः ...	... ६८४
अष्टयो नु ब्रवीति ...	... १४७४	अरोदीद्राक्षसानीकम् ...	... १३९३
अपौद्दृष्टाणवर्षम् ...	... १४२८	अर्थेन संभृता ...	... १२३०
अप्रतिस्तब्धः ...	... ७६२	अर्धोत्थिता ...	... ९०२
अवभाजततः ...	... १२६३	अलिगणविलोलः ...	... १०३६
अविभ्रजततः ...	... १२७३	अलोठिष्ठ च भूः ...	... १२३६
अभायत यथा ...	... ५४४	अवगाढं गिरिजालम् ...	... १०३५
अमावे भषताम् ...	... ५११	अवप्राहे ...	... ४८२
अभिज्ञानं ...	... ४८४	अवश्यपाव्यम् ...	... ३५५
अभियोतिष्यते ...	... ६३१	अवश्यायकणा ...	... ३७१
अभिनच्छन्तुः ...	... १४११	अवसन्नघञिम् ...	... ८४३
अभिन्यविश्रयाः ...	... ६२२	अवसायो ...	... ३७२
अभिमानकलं जानन् ...	... ७९४	अवसाव नगेन्द्रेषु ...	... ४३०
अभिमानकलं प्रोक्तम् ...	... ८०३	अवसितं हसितम् ...	... ८१६
अभियाता ...	... ८३०	अवसेयाद्यकार्याणि ...	... १५२७
अभिप्यन्तः ...	... ७४४	अवाक्षिरसम् ...	... १४१
अभीपयन्त ...	... ५८४	अवादीतिष्ठते ...	... ६८२
अभूषणो ...	... १	अवादीन्माम् ...	... ११८९
अभेदि च शरीः ...	... १२४५	अवाद्यायुः ...	... ६०३
अशेषः कपयो ...	... १२३७	अविवेष्टमृपा ...	... १२४१
अमरयत भवान् ...	... १५७६	अधीततृणो ...	... ९०१
अमन्धीष परानीकम् ...	... १२२६	अवोचरकुम्भः ...	... ११९३
अमर्षितमिव ...	... ५३८	अन्यप्रमुपः ...	... ५५६
अमर्षो मे परः ...	... १३२४	अन्यर्णो गिरिः ...	... ६९२
अमलमणिः ...	... १०५७	अन्ननिरयम् ...	... ८७७
अमितम्पद्यम् ...	... ३८८	अक्षप्त निन्दुवानो ...	... ६१६
अमृष्टिवा ...	... ५३०	अक्षान मरतान् ...	... १५५२
अम्भाणि द्रुमकुम्भेन ...	... १५२३	अक्षिध्रवप्रात्ययिकम् ...	... १०७
अयुक्तमिदमित्यन्ये ...	... १२९४	अक्षुब्धतन्वतः ...	... १३६२
अयं नियोगः पत्युस्ते ...	... १५४४	अजोभिष्ट ...	... १२३४
अयं विधिष्यभिज्ञानम् ...	... ६६०	अक्षोतहधिरम् ...	... १४२२
अरण्ययागे ...	... १३३	अधीतविषयीयन्ती ...	... २०५
अरविन्दरेषु ...	... १०३७	अश्वान् पातिपुनो ...	... १२५८

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अश्वान् विमीषणो०	... १४३५	आकट्यामि यस्तः ...	... १३३
अष्टषष्ठां महा०	... १४३७	आख्यन्मुनिस्तस्य ...	... १९
असंस्कृत्रिम०	... १७५	आख्यातासि हतम्...	... १६०४
असद्वन्धु०	... ८०९	आद्युर्णिष्टां क्षती ...	... १२९८
असंग्राप्ते	... ६५४	आप्तन् भेरीः ...	... १३५३
असितोमर०	... १०६४	आचक्षे च वृत्तान्तम् ...	... १११९
असीतो रावणः	... २८८	आचान्यं सगृह्ययोः ...	... ३५६
असुलभहरिसंचारम्	... १०२९	आविक्वाते न भूयोऽपि ...	... १११४
असृष्ट यो०	... १५	आविचाय स तैः ...	... १११३
असी दधद्	... ६६८	आच्छादयन् व्यलि...	... १३४८
अस्ताविधुः क्षुराः	... १२५०	आजमुत्सृज्य ...	... ११६३
अस्तुवन् देव०	... १४१५	आज्ञां कारय ...	... ६२६
अस्तुवन् बन्दिनः	... १३५३	आज्ञां प्रतीपुर् ...	... १२५
अस्तुणाधिकम्	... १४४७	आटाव्यताऽवमत्ताऽसी	... १४२०
अस्त्रीकोऽसा०	... १६७	आव्यंकरण०	... ४०५
अस्पन्विष्टाऽक्षि	... १२०७	आतिथ्यमेभ्यः ...	... १३४०
अस्माकमुक्तम्	... १३५	आतिष्ठद्वा ...	... १५२
अस्यन्दमिन्दु०	... ६०८	आत्मनः परि०	... ५२०
अस्यमरुप्	... ७३८	आत्मभारिस्त्वं ...	... ६०
असद्यचाऽऽहतो०	... १२६४	आत्मानमपजानानः	... ५६८
असाधुरसम्	... ९९	आश्रितृदम्	... ८०३
अहं राम०	... ३३९	आददीचं महाऽहोनि	... १५०७
अहं शूर्पणखा	... १७०	आदरेण गमे	... ४९०
अहं स्पर्श	... ४५९	आदिशदादीप्त०	... ८५
अहं तु शुभवान्	... ४२७	आदिदेश स	... ११३१
अहं न्यवधिपम्	... ३०७	आदस्यस्तेन	... ३४६
अटमन्त०	... ३८२	आनन्दविषयदापय	... १५४८
अहत धने०	... ८४६	आनन्दितारस्वाम्...	... १६०३
अहो जागर्ति	... १४६८	आपिहृदो	... ५७
अहोपीकृष्ण०	... १२७६	आपीतमपुत्रा	... ३५३
आदिपातो रयु०	... १४२	आतारी भयता	... १५९७
आदित तानग्रामय	... १२०८	आप्यानहृदय	... ३३९
आः ऋणम्	... ३०२	आवदनेना०	... ९०७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
आवद्धभीम० ...	११२	आस्फन्दहृदमणम् ...	१४२७
आवध्नन् कवि० ...	१४५७	आस्ते स्मरन् ...	३४३
आमन्त्रयेत् तान् ...	१५०६	आस्त्रयताऽस्य ...	१३९५
आमिशीयं दधि० ...	१९५	आस्यन्पुत्रवद्गमाः ...	१३५८
आमुश्वद्वर्म ...	१३५१	आस्त्र साकं मया ...	६२१
आयान्त्यः स्वफल० ...	१५८९	आहूय रावणो ...	७१९
आयारसंभवाऽरण ...	१०२८	आहोपुरुषिकाम् ...	२१०
आपिष्ट मारुतिस् ...	१२८४	आह्वास्त स० ...	३१६
आयोधने स्थायुकम् ...	४९	आह्वास्यते विशङ्को	१३१४
आरामदर्शनात् ...	६३०	इ.	
आरुढं च सुवेलम् ...	१०४९	इच्छेन्नेहेन ...	६२०
आरुढयाण० ...	१०६३	इच्छन्त्यभीक्ष्णम् ...	१०१०
आरोक्ष्यामि युगान्त० ...	१३४५	इच्छा मे परमानन्देः ...	१५२४
आर्चोद्विजातीन् ...	१५	इतरो रावणादेषः ...	६४८
आरुहेन् वामम् ...	१३५५	इति चिन्ता० ...	६५२
आलिङ्गितायाः ...	८९७	इति निगदित० ...	१३८
आलोक्यत्स० ...	१४२६	इति युवाणो ...	६७
आलोचयन्तो ...	४७४	इति वचनमसी ...	१०१७
आवरीतुमिवा० ...	६९७	इत्य प्रवादम् ...	६३
आवासे सिक्त० ...	२७३	इदं कथयम् ...	३९०
आदाहमानो० ...	२९७	इदं नर्कतनम् ...	३०४
आशासत ततः ...	१३४६	इदमधिगतम् ...	१६२१
आशितभयम् ...	३९७	इन्दुं चपक० ...	५८१
आशीर्भिरभ्यर्च्य ...	२४	इन्दोः स्वन्दिष्यते ...	१३२०
आशुधूपन् ...	५७८	इषुमति रघुसिंहे ...	२६
आश्वर्यं यथ यत्र त्वाम् ...	१५१८	इह सा व्यलिपत् ...	३१२
आश्वर्यं यथ यत्र त्री ...	१५७४	इहाऽजीव ईद्रेव त्वम् ...	१३७८
आश्वसीदिव ...	७२९	इहाऽऽसिष्टा० ...	३०३
आश्वस्याऽशः ...	७०७	इ.	
आश्वसार्याचकाराऽथ ...	११२८	ईशानकेऽथ ...	१०८५
आससञ्ज भयम् ...	११७१	ईयुर्मरद्वाज० ...	१२२
आतिष्ठ नैकत्र ...	१०३	ईर्ष्याविहङ्गाः ...	८८९
आसीद् द्वारेषु ...	१४०२		

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

ईश्वरस्य ... ६५७

ईपदाद्यङ्करो ... ५१८

उ.

उक्तवन्तां ततो रामम् ... १६११

उक्तवान् राघवः ... १५२८

उक्षान्प्रचक्रुः ... ८७

उभयपदाऽऽकुले ... १६१

उभयपदैव ... ३९१

उद्यन्नाते नलेनाजौ ... १०९९

उद्यन्तुः परि० ... १०३९

उद्यिद्वियरे पुष्प० ... १२०

उद्यैरवित० ... ७१३

उद्यैरसौ राघवम् ... ७८

उद्यै रारस्यमानाम् ... २७९

उद्युयवान् ... ४८१

उद्युगुरे ततः ... १११८

उत्तरादि ... ६४९

उत्तिष्ठस्व मते ... १५४७

उत्तीर्णो वा... ... ३८६

उत्तेरिथ समुद्रम् ... ११२४

उत्पल्य खम् ... २१३

उत्पातजं छिद्रम् ... १००१

उत्पाताः प्रापुतन् ... १२०६

उत्पुकाणीयताम् ... १५३७

उदक् शत० ... ४८५

उदक्षिपन् पट० ... ११६

उदजीवत् शुभिश्राम्भू ... १४४०

उदतारिपुः ... १२१३

उदतारीदुदन्वगतम् ... ११९०

उदपतद्वियत् ... ८२८

उदरे व्याज्जरमन्ये... ... १२३०

उदरयति दरिद्र ... १२०८

उदरा दपती ... १५६

उभायानयि० ... ४७१

उन्मीलिष्यति नक्षुर ... १३११

उन्मुच्य खगम् ... १४९१

उपशाम्यतु ते मुदिः ... १५३४

उपश्रम् ... ६२९

उपाभ्यकुक्षताम् ... ३९६

उपारंसीध ... ५९६

उपासांचक्रिरे ... २९०

उपास्यतेवमुक्ते ... ३३३

उपास्यपत ... ७६८

उपेक्षणीयैव ... ९५८

उपेक्षिता देव० ... ९२७

उपेक्षिते बालि० ... ९४६

उभावकुन्तताम् ... १४४९

उभी मायां ध्यत्तावेताम् ... १४५०

उल्का दक्षिणे ... १०८८

उवाच चैवं क्षणदा० ... १०१३

उवाच माहतिः ... ५१०

उष्णीषं मुमुचे ... ११६२

उद्योरन् यज्ञपात्राणि ... १५०९

ऊ.

ऊचे संवरिणीषाः ... ७००

ऊर्जस्वले हस्ति० ... १३७

ऊर्णनाव स ... ११७०

ऊर्ध्वं मुहूर्ताददो ... ११४६

ऊर्ध्वं म्रिये मुहूर्तादि ... १४९३

ऊर्ध्वे मूर्ध्नि ... ११५८

फ.

फलयनुयम् ... १४७

फण्णद्वद० ... ६४५

फद्विमान् राक्षसो० ... ८४७

फद्विभीडीन् ... १२२४

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
कृष्यमूकम् ...	४११	कः पण्डितायमानः...	२५८
कृष्यमूके ...	३४१	कथं दुष्टः ...	४२३
ए.		कथं न्वजीविषुक्ते च ...	१२५३
एकः पदातिः ...	९८७	कपयोऽविभयुः ...	१४०३
एकहायन० ...	३७६	कपितोयनिधीन् ...	८३७
एकेन बहवः ...	६८८	कपिनाऽम्भोधि० ...	६७९
एकेन बाली ...	९६८	कपिपृष्ठगता ...	८५३
एकेन सन्धिः ...	९६६	कपिर्जगद् ...	८०१
एको द्वाभ्याम् ...	७९७	कपिशङ्कमणौ ...	४५०
एता दैवान् ...	४४३	कमण्डलुकपालेन ...	२४५
एते ते मुनिजन० ...	१६१५	कम्पूनय समादधुः ...	१०६९
एतौ स्म मित्रावरुणौ ...	६८	कम्प्राभिरावृतः ...	४५८
एवं युषां मम ...	१६१०	करिव्यमाणम् ...	१९९
एवं विजिग्ये ताम् ...	११७३	करोति वरम् ...	१०१४
एष पेक्ष्याम्यरीन् ...	१३४१	कर्णेजंपराहित० ...	८९
एष प्राकृषि० ...	२३७	कर्तास्मि कार्यम् ...	४६६
एष रावणिः ...	१२६९	कलहरिकण्ठ० ...	१०५३
एष शोकच्छिदो० ...	४६१	कल्पिष्यते हरेः ...	१३१५
एषारमेपिता ...	७०४	का लमेकाकिनी ...	२४९
ऐ.		कान्ता सहमाना ...	८३६
ऐक्षिष्महि ...	३०५	कान्तिं स्वाम् ...	५५१
ऐद्विप्रवदमानैः ...	५७२	कामो जनस्यै ...	१५१९
ऐन्द्रेण हृदये ...	१२४९	कार्यसारनिभम् ...	४६७
ऐ थाव देहि ...	३०९	काव्यमिदं विहितम् ...	१६२४
ऐषीः पुनर्जन्म ...	१८	किञ्चिन्मोषावदिष्टासी ...	५७०
ऐहिष्ठ तं कारयितुम् ...	११	किं दुर्नवेस्त्वप्यु० ...	९९९
ओ.		कुण्डपाय्यवताम् ...	३५८
ओजायमाना ...	२५९	कुतोऽधियास्वसि ...	६३२
ओपांचकार ...	२९२	कुमुदवन० ...	८७८
औ.		कुम्भकर्णस्ततो ...	१२०१
औण्यं त्यजेन्मध्य० ...	९९५	कुम्भकर्णगुती ...	१२९२
क.		कुम्भकर्णे हते ...	१३२२
कः कृता रावणा०...	७७८	कुम्भकर्णो रणे ...	१३३१

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

कुष्ठ बुद्धिम्	...	...	१९८
कुर्याद्योगिनम्	...	...	४४४
कुर्यात्तया येन	...	...	१३४
कुर्वन्ति परिसारिण्यः	...	...	४४९
कुर्वन्तो हवम्	...	...	४९५
कुलभायांम्	...	...	५६१
कृतं सर्वं यथोदिष्टम्	...	...	१५१४
कृतमिपेको	...	...	९८१
कृती धुती	...	...	१३४
कृते कानिष्ठिनेयस्य	...	...	२६७
कृते नोपकृतम्	...	...	५५०
कृतेषु पिण्डोदक	...	...	११८
कृते सौभागिनेयस्य	...	...	१७३
कृतैरपि दृढ	...	...	११०८
कृत्वा कर्म	...	...	६६९
कृत्वा लङ्का	...	...	१०९
कृत्वा दालि	...	...	४१२
कृशाशुवर्णम्यधि	...	...	९४०
कृपीद्वं भर्तुः	...	...	७५०
केचित्संचुकुटः	...	...	११७२
केचिद्वेपथुम्	...	...	१८१
केचिन्निनिन्दुः	...	...	९२
केन संभावितम्	...	...	१३१८
केन संविदते नाऽन्यः	...	...	१४८५
केन संविदते वायोर्	...	...	५५९
केनापि दीकुलेयेन	...	...	५२२
केशानलुक्षिपुः	...	...	११८३
कोट्या कोट्या पुर	...	...	१०९६
कोऽन्योऽक्षरस्यदिह	...	...	१५८३
कोपात्काश्चित्	...	...	५७५
कोशत्पयाऽहावि	...	...	१४
क्रियासमारम्भ	...	...	९९३
क्रियेरथ दशास्येन	...	...	१५०२

कीदन् भुज्ज्वेन	...	...	१०१५
कुद्धाननुनयेः	...	...	१५२३
कुट्टोऽदीपि	...	...	३३३
कुड्यन् कुलम्	...	...	२३
कूराः किया ग्राम्य	...	...	९९७
क्रिष्टाऽऽत्मभृशः	...	...	९७५
क व ख्यातो रघो	...	...	१५५३
क ते कदाक्षाः	...	...	८८७
क स्त्रीविसद्याः	...	...	९९०
क्षणं भ्रातृवतिष्ठस्य	...	...	५५३
क्षतैरसंचेतिह	...	...	९०९
क्षितिकुल	...	...	८६९
क्षिप्रं ततोऽध्वन्य	...	...	७१
क्षुद्राक्षमक्षुः	...	...	५२
ख.			
खमट चाखट	...	...	१५५९
खमृयुर्वसुधाम्	...	...	११५१
खं पराजयमानो	...	...	५५१
खरदूषणयोर्	...	...	१७२
खरादिनिधनं	...	...	७९०
ग.			
गच्छन्तु चार	...	...	१०३९
गच्छन्स वारीणि	...	...	८३३
गजानां प्रदुः	...	...	१०७८
गतमङ्गुलि	...	...	७५१
गतासु तासु	...	...	६४४
गतास्यादवधिन्वाना	...	...	३०१
गते तस्मिन्प्रा	...	...	७२५
गते तस्मिन्गृहीतार्थे	...	...	१६०
गते तस्मिन् जल	...	...	२४४
गते तस्मिन् समा	...	...	६३९
गतेऽतिभूमिम्	...	...	९१३
गते ह्यपि पयानेन	...	...	१६०६

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
ज.		त.	
जक्षिमोऽनपराधे ...	१७७	तं यान्तं दुष्टवृत्तं ...	११६४
जगन्ति धत्स्व ...	१५६०	तं वायजूकाः ...	४७
जगन्त्यमेयाद्भुतं ...	९५६	तं रत्नदायम् ...	९४२
जगर्जुर्जह्युः ...	१०७४	तं विप्रदर्शम् ...	५०
जगाद वानरान् ...	५२५	तं सुस्थयन्तः ...	११५
जगाहिरेऽम्बुधिम् ...	११३४	तं जागरूकः ...	४५७
जग्मुः प्रसादम् ...	६४	ततः कथाभिः ...	१६१३
जगती द्यूषी ...	११२७	ततः कपिसमाहारम् ...	४६८
जटायुः पुष्पकम् ...	५१५	ततः कपीनाम् ...	४६४
जनानुरागेण ...	९५९	ततः कर्ता ...	४३५
जरित्वेष ...	७१४	ततः क्रोधानिलं ...	७९१
जलकामदन्ति ...	१०५९	ततः रार्हं समुद्यम्ब ...	६३६
जलतीरद्वहं ...	१०६६	ततः परं भरद्वाजो ...	१५९९
जलद इष ...	९३१	ततः प्रगदिता यावयम् ...	१५५५
जलनिधिमगमात् ...	८६१	ततः प्रजपटे युद्धम् ...	११४४
जले विक्रमं ...	५६६	ततः प्रणीताः ...	१०४४
जलशक्तीभिः ...	४५३	ततः प्ररुदितो ...	१३०४
जल्पितोत्कुष्टं ...	५७१	ततः प्रविमाजयिषुः ...	९१
जहृषे च क्षणम् ...	११६०	ततः प्राचारम् ...	५९८
जहीहि शोकम् ...	१५३९	ततः प्रामुख्यताम् ...	१३६९
जिगमिदया संयुक्ता ...	१०३३	ततः प्रास्थितता ...	५३६
जिगासोः क्षणम् ...	४०७	ततः प्रोदगदन् ...	१४४१
जिते नृपारी ...	८१	ततः शतग्रहरेण ...	१४४४
जतिमिच्छय ...	५०३	सतधित्रीयमाणो ...	२३१
जेता यज्ञं ...	१६५	ततः सन्नेपम् ...	१०१२
जेतुं न क्षय्यो ...	९७७	ततः स गतवान् ...	१५२१
शास्त्रेहितैर् ...	९८	ततः गमभयपुद्गम् ...	१४०४
शायिष्यन्ते मया ...	१३४४	ततः समाश्रितं ...	८९०
न्योतिषुर्नृन् ...	७३७	ततः सगमदास्यत्र ...	४९३
ज्योत्स्नाऽग्रतम् ...	६०४	ततः सुप्रेतीहृतं ...	८४
उ.		ततः संमित्रिर् ...	११७४
दृष्टीहिरे पुनर ...	११३८	ततः क्षिप्रिहृतम् ...	१४३४

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

तामापतन्तीम् ...	...	१४३६	ते विज्ञायाऽभि० ...	...	७६३
तामुवाच स ...	...	१५९	ते भुक्तवन्तः ...	...	१२७
तांश्चेतव्यान् ...	...	६८६	ते रामेण शरभसम् ...	...	१०६५
तां पराजयमानाम् ...	...	६१३	तेऽव्यराशिषुः ...	...	१२५२
तां प्रत्यैच्छन् ...	...	१३७३	तेषां निहन्य० ...	...	६९४
तां प्रातिकूलिकीम् ...	...	२७७	ते हि जालैर् ...	...	४९६
तां प्राविशत् ...	...	६०२	तेरजेपत सेन्यानि ...	...	१२५६
तालैर् संपादित० ...	...	९०३	तैर्दृक्पक्ष्ण० ...	...	१८०
तावभाषत पीनस्त्यो० ...	...	१३७०	तौ खगुसल० ...	...	१८५
तावस्फलयताम् ...	...	१३८८	तौ चतुर्दश० ...	...	१७८
तास्तया तजिताः ...	...	६४३	तौ बालिप्रणिषी ...	...	३७७
ता हनूनाम् ...	...	५९२	तौ हनुमन्तमानेतुम् ...	...	१२८५
तिग्मांशुरदिम् ...	...	३९	त्रसन्तीं ताम् ...	...	२७८
तिरोबभूवे सूर्येण ...	...	१११०	त्रिवर्गपारीणम् ...	...	७३
तीजं स्पन्दिष्यते ...	...	१३१०	त्रिष्वपामम् ...	...	५२३
तीव्रमुत्तपमानो० ...	...	५५७	त्वं ससंजिथ ...	...	७२१
बुद्धतच्छाया० ...	...	१०५२	त्वं स वेत्थ ...	...	१४७५
बुद्धमहागिरि० ...	...	१०४०	स्वकर्त्रैः सविव्ययुः ...	...	११४१
बुद्धमणिकिरण० ...	...	१०५४	स्वन्तु भीह ...	...	२२७
बुद्धा गिरिवर० ...	...	१०२७	स्वन्मित्रनाशो ...	...	९७८
दुरहाः गुल्फुङ्कः ...	...	१०७३	स्वमजानभिदम् ...	...	१४७२
तूर्वाणामथ ...	...	१६१८	स्वमर्हसि आतुः ...	...	१४९९
तृणहानि दुराचारा ...	...	१५३२	त्वं पुनीहि पुनीहीति ...	...	१५५८
तृणाय मत्वा ...	...	६४१	त्वया तु लोके ...	...	९६७
तृणैर् लद्धियोग० ...	...	१५४२	त्वयाद्य लङ्का० ...	...	१०११
तृणैर्दि देहम् ...	...	१४९०	त्वयाद्रक्ष्यत किम् ...	...	१५७१
ते तं व्याशिषत ...	...	१२२३	त्वयापि नाम रहिताः ...	...	१४८९
तेन वशेन ...	...	३४२	त्वया संदर्शितारौ ...	...	१५९६
तेन सहतम् ...	...	३४४	त्वयि नस्तिष्ठते ...	...	५५४
तेनाबुष्पयत् ...	...	२३२	द.		
तेनेऽद्रियन्धो ...	...	१०४५	दाघवील इवा ...	...	१२०३
ते परसरमाधाय ...	...	१३८९	दण्डकानध्य० ...	...	१८९
तेऽभाषित ...	...	११८६	दण्डकां दक्षिणेन ...	...	६५०

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
दण्डेन कोशेन च ...	९७४	दुष्पानः पुनर् ...	७९१
दत्तः स्वदोषैर् ...	१०१६	द्वतामेकम् ...	७८३
दत्तं न किं के ...	९९८	दूरं समारुह्य ...	८८६
दत्तावधानम् ...	३४	दूरगैरन्तर्गैर् ...	४००
ददाल भूर्नभो० ...	१०८७	दूरात्प्रतीहार० ...	९३९
ददशे पर्ण० ...	१५३	दृष्टा ताम् ...	७६१
ददद्दुःखस्य ...	३७०	दृष्टा दयित्तया ...	५९७
ददौ स दयिताम् ...	४३२	दृष्टा राघव० ...	६००
दधाना बलिभम् ...	१५४	दृष्टा सुपुत्राम् ...	७५५
दधानाऽङ्घ्रिः ...	१११७	दृष्टोर्बुवानान् ...	१२९
दध्वान मेघवत् ...	६७८	देवान्तकोऽति० ...	१२५४
दन्तच्छदे प्रज्वलिता ...	९१७	देहं विभ्रष्टुः ...	२४०
दमितारिः ...	६९३	देहवधन० ...	५१४
दमित्वाप्यरि० ...	७१५	देसक्षये महा० ...	१५८४
दर्शनीयतमाः ...	६५८	देत्याभिभूतस्य ...	५४
दर्शयाचकिरे रामम् ...	११२१	देवं न विदधे ...	४३१
दशमीबोऽहम् ...	१३८३	देवादिभीहि ...	१५५६
दशदन्तिसहस्राणि ...	१४१२	दोषैररमतैभिले ...	१३८५
दस्येऽहं मधुनो ...	१३७३	दावारिकाभ्याहत० ...	९३८
दातुः स्थातुद्विषाम् ...	१४९७	धामिवाह्यमानम् ...	५६०
दक्षिणालैः कदनम् ...	१३६४	दृष्टाऽसि प्रीतिमानारात् ...	१५९५
दिरव्यापिनीर्लोचन० ...	४०	दृष्टास्थस्त्र तिष्ठो० ...	१६०८
दिरक्षमाणः परितः ...	१११	दृष्टुं प्रक्रममाणः ...	५६७
दिरुर्मयिली राम ...	१५३६	दुतं संस्वरिपीष्टाः ...	७०
दिद्रिषुर्दुष्टुर् ...	११६८	दुतं दुतम् ...	८२१
दिशो द्योतयमानागिर् ...	५८८	दुतमप्राप्त्य ...	१३००
दिशो व्यनुवते ...	१४८३	दुमहध्वनि० ...	६७४
दीक्षस्व रामेण ...	१५४३	द्विषन्वने० ...	२८०
दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयम् ...	१६२२	द्विषुर्बताम् ...	७३६
दीव्यमानम् ...	२६४	द्वेष्टि प्रायो गुणैर्भ्यो० ...	१४६६
दुःसायते ...	२५७	ध.	
दुरुत्तरे ...	९०४	धनानामीयते ...	१४७७
दुर्गाऽऽधितानाम् ...	९८३		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
धनुष्पाशभृतः ...	७३३	न प्रावोचमहम् ...	११९१
धनुष्यारोपयांचकुर् ...	१०७५	न विभाव्य ...	२८५
धर्मकृत्स्नरताम् ...	३५३	न भवति महिमा ...	८७२
धर्मं प्रत्यर्पयन् ...	७८८	न भवाननु० ...	६२८
धर्मोऽस्ति सत्यम् ...	६२	नमस्त्वान्यस्य वाजेषु ...	१४५५
धर्म्यांशु कामार्थं० ...	९	न योऽमुमशकन् ...	१२२९
धारयैः कुसुमो० ...	३६९	नरकस्यावतारोऽयम् ...	५१६
धिग्दाक्षरधिम् ...	४१५	न वानरैः ...	८२०
धिष्मां त्रिशिरसा ...	१३१२	नश्यन्ति ददर्श ...	८२२
धुन्वन्सर्वं० ...	२८४	न सर्वरात्रं० ...	७८५
धृत्वाक्षोऽथ प्रति० ...	११४०	नहि प्रेक्ष्यवधम् ...	१५३५
धेयास्त्वं सुहृदाम् ...	१५२६	नाकल्पस्यत्सन्निधिम् ...	१५७७
ध्वजानुधुनुः ...	११२०	नाखेयः सागरः ...	३४७
ध्वनीनामुद्गमिर् ...	३६८	नागालम्बिदम् ...	११२३
न.		नाजानन्संस्थानम् ...	१३६१
नक्षैरकसिंधुः ...	११८४	नानुरोत्स्ये जगत्० ...	१३२६
न गच्छामि पुरा ...	१४९२	नाभविष्यदियम् ...	१५६८
नगजानगजा ...	८१९	नाभिज्ञाते महा० ...	१३३९
नगरक्षीलान० ...	१६०२	नाभिज्ञाते ॥ वक्षेन्द्रम् ...	१३४०
न च काश्चन० ...	८१५	नामग्राहं कपिभिर्... ..	४३४
न शोभानप्यलक्ष्येताम् ...	१४५१	नामोऽयाम वयम् ...	१५८०
न जिजीवाऽसुखी ...	११२५	नायमुद्विजितुम् ...	५२६
न जिह्वांचकार ...	२९४	नायास्यसि ...	३६०
न तज्जलं यत्न ...	४६	नारीणामप० ...	८२३
न तं पश्यामि ...	२०४	नावकल्प्यमिदम् ...	१५१६
न तानगणयन् ...	१३५६	नाविविदिषुम् ...	५३३
न तृणेष्विति ...	२३०	नावेत्साप्यायितारम् ...	४५१
न त्वजायत मे ...	१३८२	नासां मातृ० ...	७५३
न त्वं तेनान्व० ...	२१८	नास्यं पश्यति ...	३०२
न निश्चितार्थम् ...	९९४	निकुञ्जे तस्य ...	५३७
नन्दनामि मुनी० ...	३६३	निकुम्भो वानरेन्द्रस्य ...	१३०१
न प्रणाप्यो० ...	३५७	निकृत्तमत्त० ...	९२६
न प्राणिपि ...	७३०	नितिलामयन् ...	८१३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
निषानिध० ...	४९९	न्यवर्तयत्सुमित्रा० ...	२३१
निजधाना० ...	७९९	न्यवसिष्ट ततो० ...	११८७
नित्यमुद्यच्छमानाभिः ...	५८९	न्यविक्षत ...	५४९
निन्दको रजनि ...	४४७	न्यदयन् सन्नाशि ...	१३४९
निमित्तशून्यैः ...	१०००	न्यपेक्षतावका० ...	१४३२
निरचायि यदा ...	१२८७	न्याय्यं यद्यत्र ...	४७५
निरवत्स्यम् ...	६११	प.	
निराकरिणबो ...	४३७	पक्षिभिर्विलदंर ...	३६७
निराकरिण्णुर ...	९२८	पहुवाल० ...	७९३
निराकरिणू ...	१८४	पथ पथनखा० ...	४२२
निराकृत्य यथा ...	१३८०	पतन्निमोदु० ...	२६३
निरासू राक्षसाः ...	१०९०	पतिवध० ...	८८१
निर्माणदक्षस्य ...	६	पपात राक्षसो० ...	११४८
निर्घरस्फुलिङ्गाकुल० ...	९४९	पयोघटोर्ध्वारपि ...	१००४
निर्लेहो विमदः ...	२७०	पयोधरांश्च ...	९११
निर्वर्ण कृतम् ...	७६७	परस्त्रीभोग० ...	७९५
निलिल्ये मूर्ध्नि ...	११४३	परिखेदित० ...	८३८
निपुते भरते ...	१३९	परिधेनावधिष्टाय ...	१२६१
निशातुपरिरं ...	३१	परितः पर्यवाद्यायुः...	१३९७
निष्कोपितव्यान् ...	७०३	परिपर्युद्धे० ...	३५२
निष्कम्प्य शिक्षया ...	५०५	परिभावम् ...	४८८
निष्ठां गते ...	१३	परिभावीणि ...	३६५
निहतश्च ...	५०२	परिशेषं न ...	६३३
निहन्ता वर० ...	२६१	परीक्षितमुषा० ...	५६५
नीवारफल० ...	४८०	परेष्वध्यय ...	१५१
नृपाऽऽरमजी ...	११३	पर्यशाप्सीन् ...	१७१
नेत्रेणुभिः ...	९१०	परितोऽनु ...	७१२
नेदानीं शक० ...	१४८८	पथिम करवामैतत् ...	१५३३
नैतन्मत मारकम् ...	११४	पद्माभि रामान् ...	९८२
नैवं विरह० ...	१६०९	पस्पन्दे तस्य ...	११५०
नैवेन्द्राणी न ...	२०५	पापकृन् मुकृताम् ...	४१८
नोदकठिष्ठप्यता० ...	२५३	पार जिगमिषन् ...	७१६
न्यकुन्तंश्वर० ...	१३५७	पिप्रायादि० ...	४९८

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
पिशाचमुख० ...	२८६	प्रत्युचे मारुतिः ...	३९०
पिशिताश्विनाम् ...	८१८	प्रत्युचे राक्षसेन्द्रः ...	२०६
पीडाकरमित्राणाम् ...	१३६०	प्रत्युचे वालिनम् ...	४२५
पीतीष्ठरागाणि ...	९०५	प्रददृशुर्बु० ...	८६५
पीने भटस्यो० ...	८९२	प्रबाधमानस्य ...	९३२
पुंसा भक्षणेन ...	८००	प्रबोधकालात् ...	९२४
पुण्यो महाशङ्का० ...	४	प्रभातवातादिति ...	३३
पुत्रीवत्ता तेन ...	१०	प्रमादवांस्त्यम् ...	९९१
पुरःप्रवेशम् ...	३६६	प्रमेदिताः ...	६९०
पुरुद्वतद्विषो ...	७४०	प्रययाविन्द्रजित् ...	१०८३
पुरो रामस्य ...	१४३	प्रयाणमात्रेण ...	९६५
पूतं शीतर् ...	५३९	प्रयातस्तत्र यम्यत्वम् ...	३४०
पूर्वस्मादन्य० ...	६४७	प्रवास्यतः पुण्य० ...	२५
पृथङ्महत्त्वतः ...	६५१	प्रलापिनो० ...	४४६
पृथुगुरुमणि० ...	८६२	प्रलुठितभवनी ...	२९१
पीरा निवर्तधम् ...	९७	प्रवपाणि वपुर ...	१५६५
प्रकुर्यामि वयं देशे ...	१५०५	प्रवपाणि शिरो ...	८७१
प्रपृथपदवत् ...	३५२	प्रवहन्तं पदा० ...	५९४
प्रमहिरिव ...	४७८	प्रविधाय धृतिम् ...	१६२०
प्रचपलमगुदम् ...	८५८	प्रष्टव्यं पृच्छतः ...	२३७
प्रजागरांचकार ...	२९३	प्रस्कन्दिक्काम् ...	५०८
प्रजागराताम् ...	९०६	प्रस्थाप्यमानौ ...	९४
प्रणमन्तं ततो ...	१५८२	प्रहस्तमध्यायकं ...	११५५
प्रणमन् मद्राणा ...	१५७९	प्रहस्तस्य पुरो० ...	११६९
प्रणश्यमपि ...	८०४	प्रहीणजीवितम् ...	७७७
प्रणिपत्य ततो ...	१०२६	प्रकारमाश्रयणः ...	९६९
प्रणिशाम्य ...	७७३	प्रपानियत ...	७७५
प्रणयगादीत् ...	७७२	प्रार्मुहूर्तात् ...	११३६
प्रतन्यः कोमलाः ...	१५५४	प्रार्ची तावद्भिः ...	४८६
प्रतीय सा पुर ...	१०१	प्राप्नुपूर्णं ...	१२१६
प्रशुश्रुः कर्म ...	५६	प्राच्यमात्रिदियाम् ...	१०८२
प्रशुश्रुः पुनर ...	७४२	प्राशवाप्याम्यवा० ...	११९४
प्रतोदा जायतुः ...	११६६	प्रयागतेप्रस्विनः ...	१४६३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
प्राणयन्तम् ...	७७४	यन्धूनशङ्कित ...	१०८
प्राणा दृष्यसिरे ...	११२२	यवाधे च यतम् ...	१११२
प्राणिपुनितताः ...	१२८८	यभूय याऽधि० ...	५२९
प्रातस्तरी ...	९१५	यमौ मदत्पान् ...	८२९
प्रादमयन्त ...	६०५	यत्यन्यभि० ...	७४३
प्रादिदसत ...	५७६	यतिनायमुम् ...	३८३
प्रादुन्यति ...	७५४	यतिर्यवन्धे ...	६६
प्रादुन्यगातुभिः ...	१३५९	यदुधवलवारि० ...	१०४१
प्राप्तचारिण्ये० ...	१५५०	यदुधा मित्र० ...	७६६
प्राप्य चयूयं० ...	१५७	विप्रत्यश्राणि ...	१४८१
प्रायुक्त राक्षसीर ...	६३८	विम्बागतस्तीर० ...	३०
प्रायोपातन० ...	५७७	युद्धिपूर्वं ध्रुवम् ...	४२१
प्रालोढन्त ...	१३६३	युगुत्तवो द्रुतम् ...	५३४
प्रावर्तिभ्यन्त चैष्टाः ...	१५८१	योद्धव्यं किमिव ...	८८३
प्रायर्धत रजो० ...	१४०५	योगधीति न० ...	१६९८
प्राग्भाष चानृपत् ...	१२०९	यन्त्रपिभिर्नूनम् ...	९८८
प्रास्थापयत्पू० ...	८६	यन्त्रादधादधम् ...	१३७२
प्रियंवदोऽपि० ...	३९२	मूर्ति दूर० ...	७९६
प्रियंभायुकर्ताम् ...	४०६	म	
प्रीतोऽहं भोज० ...	६२५	भजन्ति विपदस्फूर्णम् ...	१४६१
प्रीत्यापि दत्तेक्षण० ...	९४१	भयधेदुष्ट० ...	६५५
प्रेता मरेण शकस्य ...	१५८६	भेदध विभिनुः ...	१०९१
प्रोदवाति नभस्तेन ...	१२८६	भवत्यामुत्सुको० ...	६५९
प्रोर्णाति शोक० ...	१४८५	भवन्तं कर्त० ...	९१६
प्रीर्णाधीच्छर० ...	१२९९	भिन्ननाकः ...	२७१
प्रीर्णुषीत्तेजसा ...	१३०३	भुजांसवधःस्थल० ...	९४७
फ		भुजा चकृततुः ...	३३६
फलभरमन्यर० ...	१०५८	भुवनगर० ...	८६४
फलान्यादत्स्व ...	५५२	भूति तण्डि ...	३२९
फलाक्षिनो विस्तर० ...	९८०	भूमिष्ठस्यासमम् ...	१४४२
य		भूमा सेते दश० ...	१४५९
यदो दुर्बल० ...	१६४	भूयस्तं पिप्पुम् ...	७०६
यदो वासर० ...	१०२०	भृशाली कोकिल० ...	३६४

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
भृतनिखिल० ८६७		मांसं नास्याश्वताम् ... १२१०	
भेष्यते मुनिभिः १३४३		मांसोपभोग० ६८९	
अमरकुलाकुलो० १५८७		मातामहा० ८८	
अमी कदम्ब० ४३९		मा न सावीर ७२३	
भ्रातरि न्यस्य २६५		मानुषानभि० १६०	
भूमहमाधाय १००७		मानुषी नाम १३३१	
भ्रेजिरे क्षत० ११३५		मानेन सत्पेषु ८८८	
भ्रेमुः शिलो० ४८९		मां दुष्टां ज्वलित० १५६६	
भ्रेमुर्ववल्गुः १०४६		मापराध्नोदियम् १२६६	
म		मागुपास्त २०७	
मण्डलान्याहताम् १४२९		मायानामीश्वराः ६८५	
मत्तेनामारि १२६५		मायामिः सुखिरम् ७११	
मत्वा सहिष्णुन् ९६३		मायाविमिश्रास० ९२९	
मत्पराक्रम० २६९		मारविध्यामि १३२५	
मधुकरविरुतैः ८५६		मार्गं गतो शोत्र० १००२	
मधुसाङ्गत० ७५९		मावमंस्थाः ६३३	
मध्वपाययत ५८३		माशोचिष्ट रघु० १२८१	
मन्तुयिष्यति १३३४		मा स्म तिष्ठत १३७१	
मन्त्रे जादु वदन्ति १४७३		मा स्म दाक्षीर ३०८	
मन्दायमान० ६०७		मा स्म भूर्धर्दिणी २७६	
मनियोपात् ७५८		मितमवदत् ८२०	
मन्युं बध्वा भट० १५२९		मित्रघ्नस्य प्रपुष्टोद ११००	
मन्युं द्योतुर्न ते १११६		मिध्यामास १३८१	
मन्युर्मन्ये ३२१		मिथ्यैव धीः २५४	
मन्ये किञ्जमहम् ४२४		मिमोह रक्षाम् ११६७	
मम रावण० १७४		मुञ्चेताकाश० १५०८	
मया त्वमाप्ताः २१		मुदा संयुहि १५४५	
मरिष्यामि विजेष्ये १३१६		मुपिरया धनदम् ५७१	
महाकुलीन० २६०		मुष्णन्तमिव ७६५	
महीयमाना ६५		मूर्खास्त्यामव० ११९५	
मांसं हतानामिव १००३		मूर्धजान् स्म १४९५	
मांसविक्रयिणः ४२०		मूर्च्छां दिशमिता० १२०२	
मांगान्योष्टा० १९७		मृगशुमिव १८२	

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
मृगाः प्रदक्षिणम् ...	१०८१	यमायाकम्पनम् ...	११५३
मृदहा धीरम् ...	१०७१	यमास्यरभरी ...	२१७
मृदुभिरपि ...	८७३	ययाप स्वम् ...	७२०
मृपासि स्वम् ...	४१७	ययुर्विन्द्यम् ...	४८७
मृगोद्यम् ...	२४३	यशस्कर० ...	२८१
मेघद्वरम् ...	३९५	यस्यां वाद्ययते ...	६०६
मेघनादः ...	७८८	याः मुह्यन्ते ...	१३२८
मेघाः सविशुतो ...	१४१९	यां कारि राज० ...	५०९
मोजिजमदः मुनीतानि ...	१२००	यात यूयम् ...	४७०
मोक्षिष्ये कस्य ...	१३२७	यानः समचरन्त ...	५७४
म्रियमाणः ...	४२९	यावास्तवमिति ...	२४२
म्रियामहे ...	५२४	यावजीवम् ...	१५७३
म्रियेयोर्ध्वं मुहूर्तात् ...	१५०४	यावत् सन्नायित० ...	१३५
यः पयो दीग्धि ...	६२४	युदाय राजा ...	९५३
यक्षेन्द्रशक्तिम् ...	१२२०	युदोन्मत्तं च ; ...	१२५५
यद्य यत्र भवति० ...	१५१७	युयुङ्गः स्पन्दनान् ...	११५७
यद्यापि यत्रा० ...	९५४	युवजानिर ...	१९६
यज्ञपात्राणि गात्रेषु ...	१५१२	युष्मानवेतन् ...	८४५
यत्कृतेऽरीन् ...	१२६८	यूयं समैष्यथ ...	१४४
यत्र प्रोर्णवितुम् ...	५२७	येन पूतकतोर ...	१४७०
यत्र यद्यानरिप्यत् ...	१५७५	ये सूर्यमुप० ...	५५५
यत्स्वधर्मम् ...	८०४	यिरयानि सरो० ...	१२४६
यथास्वं संगिरन्ते ...	५७३	योगक्षेमकरम् ...	२३३
यथेष्टं वरं वीदेहि ...	१५५४	योद्धारोऽविभक्तः ...	१३९८
यदताप्सीच्छनैर् ...	६७५	योद्धुं सोऽप्यरुपन् ...	१२३२
यदा न फेलु ...	११८०	योऽपचक्रे ...	५६२
यदा विष्टुद्रम् ...	९६०	योपिदृन्दारिका ...	२०७
यत्रेहेनर्दिनम् ...	२२४	रक्तपद्मे गजाः ...	१०९५
यद्यक्पस्यत् ...	७१७	रक्तमध्योतिषुः ...	१२३१
यद्यहं नाथ ...	१९१	रक्तं प्रजुष्युः ...	११४६
यमं युनजिम ...	३६८	रक्तेनाचिक्रिदत् ...	१२२८
यमलोकमिव ...	१४१४	रक्षासि वेदिम् ...	१२
		रक्ष्णं करोषि ...	५००

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

रघुतेनयम्	...	...	८४०
रणपण्डितो	...	...	८१२
रणे चिकीड	...	...	११४७
रथेनाविव्यथत्	...	...	१२६६
रविस्तप्त्यति	...	...	१३०९
रसान् संहर	...	...	१५६१
राक्षसस्य न	...	...	१२३८
राक्षसानां मयि	...	...	६६३
राक्षसान्वद्ध	...	...	२६८
राक्षसेन्द्रस्ततो	...	...	११८१
राक्षसेन्द्रस्य	...	...	६७१
राक्षसोऽतर्जयत्	...	...	१४४८
राक्षस्यः प्रारुदन्	...	...	१४१६
राघवं पर्ण	...	...	१६९
राघवस्य ततः	...	...	४६२
राघवस्य मतेनाथ	...	...	१५६४
राघवस्याभृशायन्त	...	...	१४३८
राघवस्यामुषः	...	...	११९६
राघवाभ्यां शिषम्	...	...	६७२
राघवो न दयांचक्रे	...	...	११०९
राजितं गारुडैः	...	...	१४५६
राममुत्तर	...	...	४३६
रामसंप्रपितम्	...	...	२३८
रामस्य दयमानः	...	...	६६१
रामस्य शयितम्	...	...	६६७
रामादधीत	...	...	६१४
रामोऽपि दारा	...	...	९७१
रामोऽपि हत	...	...	२९६
रामोऽनोचत्	...	...	३८७
रावणः शुश्रूषन्	...	...	१०८९
रावणवत्	...	...	१०९७
रावणस्य नमन्ति	...	...	१४९६
रावणस्येह	...	...	६६२

रावणाङ्गपरिहित्य	...	...	१५११
रावणाय नमस्	...	...	६४०
रिणचि जलधेः	...	...	३२७
रुचिरोन्नत	...	...	८४२
रुदतोऽसिप्रियत्	...	...	३१०
रुद्रमुञ्जिरे	...	...	११४५
रौचमानः	...	...	६१५
रौदिति स्वेव	...	...	७२८
रौदिम्यनाथम्	...	...	१४८७
रोपमीम	...	...	७८१
ल			
लक्षे द्वेव पादस्तीनाम्	...	...	१४१३
लक्ष्मणं सा	...	...	१६८
लक्ष्मणावक्ष्य	...	...	३११
लक्ष्मीः पुंयोगम्	...	...	२००
लङ्कां नाग्रा	...	...	५२८
लङ्कालयत्पुल	...	...	१०५०
लज्जानता	...	...	१५४९
लतानुपातम्	...	...	३८
लब्धो ततो	...	...	७५७
लभ्या कथं नु	...	...	३३८
लज्जः स्त्रान्	...	...	१११९
लवणप्रलवणम्	...	...	१०११
लाहस्यमुदतम्	...	...	६८०
लाहस्यैल्लया	...	...	१०९३
लेष्टि भेषजम्	...	...	१४६४
लोहानशिशयोः	...	...	७२७
लोभाद्गदा	...	...	९४९
लोभं कृताभिमये	...	...	१०४८
लोहवन्धैर्वन्धे नु	...	...	११२३
ल			
लक्षः स्वनाभ्याम्	...	...	८१५
लवणं रसणम्	...	...	६१७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
वप्रमुष्टेर्दिशि श्रेय ...	... ११०१	वानरेषु कविः ...	... ६५६
वप्राभिषायेत् ...	... ९८९	वायव्याश्रेण तम् ...	... १२४७
वपिन्वापि ...	... ५१०	वादिनं पतितम् ...	... ४१४
वपिन् प्रदाह० ...	... ४८३	वाद्ययेत गु० ...	... १५११
वपेन संश्ले ...	... ८३	विस्तृषी याचते ...	... ४४५
वपतापचक्रे ...	... २२६	विदुषे नगरे ...	... ५६३
वनरवर्तानां वरसाम् ...	... २८	विगन्धारम् ...	... ७०२
वनानि तोयानि ...	... ३२	विग्रहस्तव ...	... १९०
वनान्तमेरुमणः ...	... ७७९	विचित्रमुग्धैः ...	... ४४
वनेषु वासनेयेषु ...	... १४६	विशुकुमुभूमि० ...	... १०४
वपुधान्दनिष्कम् ...	... १६३	विटविमृग० ...	... ८३९
वयमर्षव ...	... ४६३	विदाङ्गुर्वन्तु ...	... २९५
वरवारणं मृदिल० ...	... १०२५	विदित्वा शक्तिम् ...	... ५३२
वरिधीष्ट ...	... ६९८	विषामर्धनम् ...	... ४८
वरेण तु मुनेर् ...	... ४०१	विशुद्धाशम् ...	... ९६
वर्तिष्यमाणम् ...	... ६१०	विशुभाशम् ...	... ४६०
वर्धते ते ...	... ३५९	विद्रुममणि० ...	... ८६६
वर्धिषीष्टाः ...	... १५२५	विरतिनिशित० ...	... ९३०
वाग्व्यन्तीम् ...	... २५६	विन्दस्वयति ...	... १३२९
वसानस्तन्त्रक० ...	... ११८	विनेष्य शोषम् ...	... ५६४
वसानां वक्त्रे ...	... ३९१	विपासोऽयम् ...	... १४६०
वसुन्धरायाम् ...	... ३९९	विप्रकृष्टम् ...	... ६५३
वसूनि तोयम् ...	... ३	विभिन्ना जुषुः ...	... ११०७
वसूनि देशांश्च ...	... १३०	विभीषणस्ततो० ...	... १२८०
वस्त्राश्रयान० ...	... १२६	विभीषणोक्तम् ...	... ९८६
वस्त्ररत्नत्युत्पन्न ...	... ९१४	विमलमहामणि० ...	... १०५५
वाचंयमान् ...	... १२३	वियति व्यत्य० ...	... ५४५
वाचंयमो० ...	... ३९३	वियत्यानभ्रतुः ...	... ११७७
वाताहति० ...	... ३७५	वियोगदुःखा० ...	... ४१
वादयोचकिरे ...	... १०७०	विराधताटका० ...	... ७८९
वानरः कुल० ...	... ४३२	विराधं तपसाम् ...	... ८०६
वानरं प्रीष्टु० ...	... ७०९	विदग्धसंकीर्ण० ...	... १००६
वानरा मुष्टिभिर् ...	... १०९२	विदग्धोदम् ...	... २०८

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

विरूपाक्षस्ततो...	...	१४२३	व्यनाशयंस्ततः...	...	१४२१
विरूपाक्षो जहे...	...	११०२	व्यरमत्प्रधनात्...	...	५९५
विलुलितपुष्पं...	...	६७३	व्यश्रुते स्म ततः...	...	१४५८
विलोक्य द्योतनम्...	...	४४९	व्याख्यागम्यमिदम्...	...	१६२३
विलोक्य रामेण...	...	१०२	व्याप्तं गुहां...	...	३८४
विलोक्य यलिलं...	...	५४२	व्यायच्छमानयोः...	...	४१०
विलोचनाम्बुं...	...	७६०	व्योम प्राचिनुताम्...	...	१४३०
विलोलतां चक्षुषि...	...	९२१	मज्जावती...	...	५०४
विशृतपार्श्वम्...	...	४३	मणकन्दरं...	...	८३५
विशङ्क्यो वक्षसि...	...	७७	मगवेदनया...	...	३३४
विशिश्वासयिषाम्...	...	१०७९	मणिरवमिधुं...	...	६८३
विश्वासप्रदं...	...	३८०	प्राप्तीनव्यालं...	...	१५०
विषधरनिलये...	...	८५५	श		
विषसादेन्द्रं...	...	७६४	शक्ति संस्वजते...	...	१४८०
विषय राक्षसाः...	...	७४६	शक्तिरित्यकुपत्...	...	१२३५
विष्यन्द्मानं...	...	७४७	शक्तिः मुह्यतिः...	...	१४५
विस्कुलमिर...	...	७४९	शक्त्यष्टिपरिषं...	...	६७७
वीनामुपसरम्...	...	४९४	शक्नोति यो न...	...	१६४
वीर्यं मा न दर्शयः...	...	११९२	शङ्क्याम्बुकोणाणि...	...	९७६
वृक्षाद्वृक्षम्...	...	६१२	शङ्काविविधं...	...	५२१
वृत्तस्त्वं पात्रे...	...	१९३	शतसाहस्रम्...	...	५७९
वृद्धिक्षयस्थानं...	...	९५७	शत्रुघ्नान् युधि...	...	४०४
वृत्तौ प्रकाशम्...	...	८९१	शत्रुभिर्निहते...	...	१३१३
वृद्धीरसां राज्यं...	...	१३६	शत्रुं भीषयमाणम्...	...	२४१
वृन्दिष्टमार्चात्...	...	७२	शर्म शर्म नमस्वन्तः...	...	१४८४
वेदिवत्सं...	...	४७९	शरणमिव...	...	८७९
वेदोऽह्वांस्तैर्...	...	१६	शरीरं लोहिताक्षस्य...	...	१२९७
वेदमान्तर्दनम्...	...	७७६	शरीरताडयत्...	...	१३८६
वेखानसेभ्यः...	...	१२८	शर्मदे मारुतिम्...	...	३७९
व्यकुक्षद्धानरां...	...	१२२७	शशाङ्गनाथां...	...	९००
व्यजिघृक्षत्पुरान्...	...	१३८४	शक्तिरहितमपि...	...	८६८
व्यतिव्रतीम्...	...	५४७	शक्तिर्देविपुम्...	...	७०५
व्यतिजिग्ये...	...	५४६	शक्तिं तद्वर्णाधरम्...	...	९८४

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
शाम्यत्यतुसमाहारः	... १४७८	स गिरिं तरु०	... ८३३
शिक्षानभ्रमर०	... १६१६	संकल्पं नाकरिष्यद्य	... १५७०
शितविशिख०	... १८३	संकुध्यसि	... ६१८
शिला तरिष्यति	... १००८	संशुवानः	... ५८२
शिवाः कुण्ठन्ति	... १४६९	संगच्छ पांशि	... २७४
शीघ्रायमाणैः	... ११९	संगच्छ राम०	... ७८६
शीर्षपातिनम्	... ४०३	संग्रामे	... ७४५
शीर्षच्छेद्यम्	... २२८	संघर्षयोगिनः	... ७७०
शुक्लोत्तरासङ्ग०	... १३०	स च विह्वल०	... ८५१
शुभाव रामः	... १०८४	स चापि रुधिरैर्	... १२४३
शूलानि भ्रमयाम्	... १०७६	स जलाम्भोद०	... ४६९
शृण्वद्गपः प्रति०	... ६१९	संचेरः सहसा	... ४९१
शीलेन्द्रशोभ्यः	... ९२३	संजानानान्	... ५६९
शैले विश्रयिणम्	... ४५४	संशुषुक्ष्वः	... ६८७
श्रीनिष्कुप्यति	... १४७९	संज्वारिणैव	... ४४०
श्रुत्वा विह्वलजु०	... २३६	स ताभार्जिगणत्	... ११८५
श्रोत्राक्षिनासा०	... ११७	सतागदधरम्	... २८३
श्रापिष्ये केन	... १३०७	सतामविभ्रमत्	... १२३३
शः प्रेयसम्	... १७६	स तामूचे	... ३५४
प		सत्त्वं समदुषुक्षद्य	... १२१४
पद्मगण्डयः	... ९७०	स त्वं हनिष्यन्	... ७३२
स		सत्त्वमेजय०	... ३८५
सयुयुपुम्	... ७०८	सत्त्वानजसम्	... ३३५
संवर्ग्याचकार	... ११६१	सदोहार०	... ४७२
संवाद्विः सकुसुम०	... १५८८	सद्रजमुक्ता०	... ७
संशितः सह	... २२०	संदाशितमेह०	... ९६३
संशुण्व	... ५५८	संश्रयानामपाहारि०	... १२४४
संसर्गं परि०	... ४४२	संश्रासयांचकार	... २८७
संसिद्धमपिपमाणो	... ७२६	संदिदसंघिपुः	... २४७
संस्त्वावमिव	... ४७३	संदश्य शरणम्	... ३००
स एव धारयेत्	... १४०३	संदुषुक्षे तयोः	... ११७६
स किङ्करः कल्पितम्	... ९४३	संधानकारणम्	... ११९८
सत्यस्य तव	... ३६२	संधानमेवास्तु	... ९८५

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

श्लोकाः

श्लोकाङ्काः

संधुक्षितं मण्डलं...	...	९७२	संपस्पर्शाऽथ ...	...	११३६
संधी स्थितो वा ...	...	९६१	संपातिना प्रजङ्घः ...	...	१०९८
सन्नस्याम्यथवा ...	...	१३३२	संप्राप्य तीरम् ...	...	१२१
सपक्षोऽदिरिवा० ...	...	१२०४	संप्राप्य वानरान् ...	...	५१९
स पुण्यकीर्तिः ...	...	५	संप्राप्य राक्षसं ...	...	१८८
सप्तपाष्टिं प्लवङ्गानाम् ...	...	१२७८	संबभूवुः कवन्धानि ...	...	१०९४
स प्रोपिवान् ...	...	१०९	संमृष्टसिक्का० ...	...	९१९
स विभ्रेष प्रचुक्षोद...	...	११५४	सरसयदुपप्लव० ...	...	१०५१
सभयं परिहरमाणो० ...	...	१०२३	सरसां सरसाम् ...	...	८१८
स भवान् भ्रातृ० ...	...	१५२०	सरापवैः किं वत ...	...	९५०
स भस्मसाद्यकार ...	...	११५२	स राजसूय० ...	...	३४८
समस्तभ्रमुदन्वन्तः...	...	१४५३	सर्वकषयशः ...	...	३९४
समक्षुवत शस्त्राणि...	...	१४००	सर्वतश्चाभयम् ...	...	१४१७
समगत कपिसैन्यम् ...	...	१३०३	सर्वत्र दयिता० ...	...	३६६
समगध्वम् ...	...	५३५	सर्वनारीगुणैः ...	...	७५७
समतां शशि० ...	...	८४९	सर्वस्य जायते ...	...	१४६१
समनस्वीकृतः ...	...	१२९१	सदृक्षमच्छिदत् ...	...	१५४८
समपत्स्यत राजेन्द्र ...	...	१५७३	स शत्रुलावी ...	...	३७८
स महाफणि० ...	...	१०५६	स शुभ्रवान् ...	...	२०
समधत्ताधुरम् ...	...	१४३१	ससैन्यदृष्टाव्यन् ...	...	७३१
समानिष्टम् ...	...	३७४	सत्यन्दे शोणितम्...	...	११६५
समाश्वसिमि केनाहम् ...	...	१४६७	सस्फुरस्योदकर्षश्च ...	...	१४३९
समिद्धशरणा ...	...	८१७	संसंसे शर० ...	...	११३९
समीरवांचकाराथ ...	...	११७८	सहभृत्यः सुरा० ...	...	१३४२
समीहि मर्तुम् ...	...	११३०	सहसा ते तरु० ...	...	१०४३
समुपचित० ...	...	८६३	सहायवन्तः ...	...	१९९
समुत्क्षिप्य ततः ...	...	१५६७	साराणिम् ...	...	४७७
समुत्तरन्तौ...	...	३५०	सा जुगुप्सान् चक्रे...	...	१२६
समुत्प्रेतः कशा० ...	...	१०७७	सामर्थ्यं चापि ...	...	१२११
समुद्रोपत्यका ...	...	२७२	सामर्थ्यसंपादित० ...	...	८४४
समुपेत्य ततः ...	...	१५३०	सामोत्सुखेन० ...	...	८९८
समूलकायम् ...	...	१३१	साम्रैव लोके ...	...	९१६
संपत्य तत्सर्गदि ...	...	२१४	सायन्तनीम् ...	...	२४८